

→ SLAVICA ←

**TESTIMONIA
NAJDAWNIEJSZYCH
DZIEJÓW SŁOWIAN**

SERIA ŁACIŃSKA

Tom 1

STAROŻYTNOŚĆ. PISARZE NAJDAWNIEJSI

**Przekład i opracowanie
ANNA KOTŁOWSKA i RYSZARD GRZESIK**

**przy współudziale
BARBARY GRUNWALD-HAJDASZ**

TESTIMONIA
NAJDAWNIEJSZYCH
DZIEJÓW SŁOWIAN

Prace Slawistyczne

nr 139

Rada Naukowa

Mariola Jakubowicz (redaktor naczelna),
Elena Berezovič, Libuše Čižmarová, Dorota Filar,
Rafał Górski, Aleksandra Janowska, Igor Koškins,
Agnieszka Libura, Thomas Menzel

INSTYTUT SŁAWISTYKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK

TESTIMONIA NAJDAWNIEJSZYCH DZIEJÓW SŁOWIAN

SERIA ŁACIŃSKA

Tom 1

STAROŻYTNOŚĆ. PISARZE NAJDAWNIEJSI

Przekład i opracowanie
ANNA KOTŁOWSKA i RYSZARD GRZESIK

przy współudziale
BARBARY GRUNWALD-HAJDASZ

POZNAŃ – WARSZAWA 2016

Recenzenci naukowi
JAN PROSTKO-PROSTYŃSKI, JERZY STRZELCZYK

**Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki
i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program
Rozwoju Humanistyki” w latach 2012-2016.**

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Redakcja
JACEK SERWAŃSKI

Mapy sporządziła
BARBARA GRUNWALD-HAJDASZ

Łamanie
BARBARA ADAMCZYK

© Copyright by Ryszard Grzesik, Anna Kotłowska & Instytut Sławistyki
Polskiej Akademii Nauk

**ISSN 0208-4058 (Prace Sławistyczne: Slavica)
ISBN 978-83-64031-56-4 (e-book)**

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk
ul. Bartoszewicza 1b lok. 17
00-337 Warszawa
tel./fax. 22/ 826 76 88
e-mail: sow@ispan.waw.pl
www.ispan.waw.pl

*Nec in alia parte maior auctorum inconstantia,
credo propter innumeras vagasque gentes.*

Plinius, NH 6.61.

WPROWADZENIE

Czytelnik serii greckiej, biorąc do ręki niniejszy tom, dozna pewnego zaskoczenia. Podczas dyskusji prowadzonej między członkami zespołu pojawiła się myśl zmienienia jednego z elementów składających się na naukową chrestomatię. Przypomnijmy, że praktyka wydawnicza polega na podawaniu najpierw informacji o autorze (jeśli coś o nim możemy powiedzieć) oraz o dziele – jest to zatem część filologiczno-erudycyjna. W przedmowie do każdego ekscerptu podaje się również informacje o rękopisach i wydaniach, uzasadniając wybór najlepszego zdaniem wydawców. Potem następuje tekst ekscerptu, z zamieszczonym poniżej tłumaczeniem, opatrzone komentarzem rzeczowym zawierającym zgodnie z praktyką edytorską objaśnienie pojawiających się osób, sytuacji, nazw geograficznych, a ponadto przedstawienie *status causa et controversiae* poszczególnych problemów. *Novum*, jakie postanowiliśmy zaproponować Czytelnikom, polega na przeniesieniu komentarza rzeczowego do osobnej części książki i przedstawieniu go w formie leksykonu. Chcemy w ten sposób złożyć hołd *Słownikowi starożytności słowiańskich* i podkreślić leksykograficzne tradycje, z jakich wyrasta zespół badawczy Zakładu Historii Instytutu Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. Uzyskaliśmy w ten sposób, chyba pierwszy w literaturze polskiej, słownik antycznej geografii „Barbaricum”, czyli ziem Europy północnej, środkowej i wschodniej z przyległymi częściami Azji. Wiele z około tysiąca etno- i toponimów po raz pierwszy otrzymało definicje i omówienie w języku polskim. Pracując nad hasłami, kierowaliśmy się ich dotychczasową obecnością w literaturze i kulturze naszego kraju. Stąd więcej uwagi poświęciliśmy hasłom mało lub w ogóle nieznanym w polskiej geografii historycznej, wielokrotnie podając wszystkie informacje, jakie zachowały się w źródłach. Referowaliśmy też przebieg dyskusji naukowej, gdyż w wielu przypadkach, mimo trwającej ponad dwieście już z górą lat dyskusji naukowej, wciąż nie uzyskano konsensu. Dla Czytelnika, który dopiero odkrywa fascynujący świat geografii historycznej, zaskakujący może okazać się fakt, iż najbardziej rzetelnymi badaczami okazują się wielcy erudyci z przełomu XIX i XX w., niekiedy tylko korygowani przez uczonych późniejszych. Bardziej pobieżnie potraktowaliśmy terminy popularne, o których

łatwo poszerzyć wiadomości w powszechnie dostępnych wydawnictwach. Gdyby ten pomysł został zaakceptowany przez Czytelników, będziemy go kontynuować w kolejnych zeszytach tej serii. Specyfika¹ niniejszej pracy wymaga uwzględnienia w analizie informacji zaczerpniętych z trzech, zasadniczo odmiennych pól nauk humanistycznych, posiadających własną terminologię, metodę i ograniczenia poznawcze: filologii, historii i archeologii. W wielu konkretnych przypadkach być może nigdy nie zdoła się osiągnąć między nimi konsensu². Chociaż ostatnimi laty pojawia się coraz więcej prac mogących zwiastować przełom: radykalne poszerzenie pola źródłowego, dzięki korzystaniu z coraz obszerniejszego dorobku językoznawstwa³

¹ Celem niniejszej rozprawy, obok przedłożenia polskiemu Czytelnikowi tłumaczenia źródeł łacińskich na podstawie aktualnych edycji krytycznych, wiązanych w historiografii ze Słowianami, jest zebranie możliwie reprezentatywnej historiografii na przestrzeni ponad dwóch stuleci. Stąd przy nazwiskach najwybitniejszych uczonych umieszczamy w nawiasach ich lata życia przy pierwszym ich wzmiankowaniu w tekście.

² Za godny uznania przykład „aurea mediocritas” w tym względzie uważać należy słowa Henryka Łowmiańskiego (1898-1984): „Interpretacja etniczna danych archeologii w wielu wypadkach ma uzasadnienie w faktach obiektywnych i może oddawać badaczom poważne usługi, ale pod kontrolą danych językowych i źródeł pisanych”, *Początki Polski*, t. 1, s. 26. Podobną postawę reprezentują ostatnio: a) Elena Efimovna Kuz'mina [1931-2013], która w wielkiej syntezie *The Origin of the Indo-Irarians* (Leiden-Boston 2007) przedstawia etnogenezę ludów irańskich (Medów, Persów, Scytów) z perspektywy ciągłości cywilizacyjnej kultury andronowskiej. Kwestiom metologicznym poświęcone są s. 9-16; b) Askold I. Ivantchik, który udowodnił zgodność relacji Herodota z danymi archeologicznymi w kontekście pochówków scytyjskich: *The Funeral of Scythian Kings: The Historical Reality and the Description of Herodotus (4.71-72)*, w: *European Barbarians*, ed. L. Bonfante. Cambridge 2011, s. 71-106.

³ Do takiego ostrożnego optymizmu skłaniają nas rozprawy nt. hydronimii i toponimii Europy Środkowej, Południowej i Wschodniej o rysujących się, imponujących perspektywach. Szacowna praca Топоров В.Н., Трубачев О.Н., (1962: *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. Москва; jej uzupełnieniem zawierającym także słownik hydronimów a tergo była praca Олега Н. Трубачева (1930-2002), *Названия рек Правобережной Украины*. Москва 1968 samodzielnie Топоров, „*Baltica*” *Подмосковья. Балто-славянский сборник*. Москва 1972) świeci nieprzemijającym blaskiem, ale ostatnio w kilku obszernych artykułach Jerzy Nalepa pokazał, ile może dać nauce geografia historyczna powiązana ściśle z językoznawstwem. Jak po książce badaczy radzieckich (później też Седов В.В., *Днепровские балты*, w: *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*. Вильнюс 1985) nikt nie może już poważnie podważać pierwotności bałtyckiego osadnictwa w dorzeczu górnego Dniepru (jakkolwiek intuicyjnie pisał o tym już Тимієнєцький, *Ziemia polskie w starożytności. Ludy i kultury najdawniejsze*. Poznań 1951, s. 520), tak po tekstach Nalepy nikt nie może przejść obojętnie wobec argumentacji autochtonicznej, czerpiącej bardzo dużo z powyższych ustaleń: O pierwotnych siedzibach Słowian w świetle nowszych badań archeologicznych, lingwistycznych i historycznych. „*Slavia Antiqua*” 48 (2007), s. 11-96; 50 (2009), s. 23-200; Idem, *Pierwotna granica między Słowianami zachodnią a wschodnią w świetle archaicznych hydronimów na *-y: -ew*. „*Slavia Antiqua*” 42 (2001), s. 9-52; *Stavanoi Klaudiusza Ptolemeusza – wschodniobałtyccy *Stabianie* nad górnym Dnieprem*. „*Slavia Antiqua*” 45 (2004), s. 9-46. Żywimy głębokie przekonanie, iż uporządkowanie,

i nauk biologicznych⁴. Jak zresztą Czytelnik poniższego zbioru zauważy, często każda z nauk prowadzi odrębne badania, bez konsultacji z innymi, co prowadzi do niepotrzebnych błędów, dających się łatwo skontrolować (por. *casus* plemienia → Nerwiów/Nervii). Jednak dominujący obecnie pogląd, aby rezygnować ze stawiania hipotez, jeśli nie zdoła się uzyskać pewnego potwierdzenia ich ustaleń przez trzy powyższe nauki, jest błędny. Skutkuje on bowiem zaprzestaniem dociekań nad dużymi zespołami zagadnień najstarszych dziejów ludzkości, do których niewątpliwie należy e t n o g e n e z a S ł o w i a n. Konsekwencją dalszą takiego rozumowania jest rezygnacja z refleksji nad najstarszymi dziejami politycznymi terytorium późniejszej Polski, motywowana chlubną poniekąd ostrożnością⁵, prowadzi to jednak do utraty jednego z ważniejszych elementów postępu naukowego, jakim jest tworzenie i weryfikacja h i p o t e z. Jest to szkodliwe dla środowiska uczonych nie tylko z perspektywy naukowej, lecz także etycznej, albowiem podaje w wątpliwość podstawową rację istnienia środowiska intelektualnego: gotowość podejmowania problemów istotnych dla życia społeczeństw i państw. Zatem należy się pogodzić z konieczną niepewnością ustaleń, o której w odniesieniu do źródeł najdawniejszych, tak słusznie pisał blisko 150 lat temu Tadeusz Wo j c i e c h o w s k i (1838-1919)⁶, albowiem źródła te to wszystko, czym dysponujemy.

Charakter źródeł, zwanych obecnie „mitycznymi”, dla uczonych antycznych będących wszakże mniej lub bardziej wiarygodnymi i n f o r m a c j a m i, zaś dla nowożytnych i współczesnych m i t a m i, w najlepszym razie wymagającymi dale-

uzupełnienie i pogłębienie badań J. N a l e p y w oparciu o lepsze mapy, niż miał on do dyspozycji, zawołuje ważnymi ustaleniami, jakościowo nowej wartości.

⁴ Należy tu uwzględnić badania nad dynamiką populacji (zmiany zasiedlenia, długość życia, przybliżona liczba ludności i gęstość zaludnienia) w dużym stopniu uzależnionej od warunków środowiskowych oraz analizy z zakresu antropologii fizycznej, pozwalające określić zróżnicowanie morfologiczne populacji. Pierwszy nurt reprezentują zwłaszcza analizy Stanisława K u r n a t o w s k i e g o, nawiązujące do szacunków przedstawionych w I tomie *Początków Polski*, H. Ł o w m i a n s k i e g o, por. *Nowsze teorie na temat pierwotnych siedzib Słowian*. „*Slavia Antiqua*” 24 (1977), s. 17-38 (w sposób intuicyjny wspominał już o tym zagadnieniu Paweł J. S z a f a r z y k [1795-1861], *Słowiańskie starożytności*. Poznań 2003, s. 39-40 [Pavel Josef Šafařík, *Slovanské starožnosti*, 1837]). Natomiast studiom antropologicznym wiele artykułów poświęcił Janusz P i o n t e k (np. „*Slavia Antiqua*” 47 [2006], s. 161-189, gdzie znajduje się wyczerpująca bibliografia problemu i nawiązanie m.in. do klasycznych na gruncie polskim prac Jana C z e k a n o w s k i e g o [1882-1965], *Wstęp do historii Słowian*. Lwów 1927, 2 wyd. Poznań 1957; *Polska – Słowiańszczyzna*. Warszawa 1948 oraz Wojciecha K ó ł k i [1911-1965], *Zagadnienie etnogenezy ludów Europy*. Wrocław 1958). Jest rzeczą godną uwagi, iż oba powyższe nurty badawcze zgodnie lokują praojczyznę Słowian w dorzeczu Wisły, między Karpatami a Bałtykiem.

⁵ Zrozumiałą w przypadku podręcznika, jak chociażby ostatnio: Tomasz J u r e k, Edmund K i z i k, *Historia Polski. Do 1572 roku*. Warszawa 2013.

⁶ Chrobacza. *Rozbiór starożytności słowiańskich*. Kraków 1873.

ko idącej interpretacji, wymaga wyjątkowej analizy na płaszczyźnie archeologicznej, historycznej i – *last but not least* – filologiczno-literackiej. Stąd publikacja poniższa jest w dużej mierze właśnie historią historiografii (*status causae et controversiae*, sylwetki uczonych). Syntezą dotychczasowych pomysłów i wyobrażeń, zbierającą wszystkie te fragmenty łacińskich tekstów antycznych, które zostały wykorzystane przez badaczy Słowiańszczyzny, bez pretensji wszakże do weryfikujących ustaleń natury faktograficznej. Ta ostatnia bowiem może być w sposób konsekwentny i jednoznaczny przeprowadzona dopiero od wieku VI n.e. Zwłaszcza przy bardzo skromnym i raczej już chyba zamkniętym zespole źródeł pisanych, które wszakże podlegają wciąż rozmaitym wariantom interpretacyjnym, etymologicznym propozycjom językoznawców i wizjom historyków. Zamykając te wstępne rozważania, należy dodać dwa ważne założenia rzutujące na całokształt oceny źródeł (milcząco zresztą akceptowane przez większość badaczy, nawet jeśli niewyrażone wprost):

1. świat grecko-rzymski nie spotyka się ze Słowiańszczyzną bezpośrednio, a kiedy w końcu do tego spotkania dojdzie, będzie to jeden z czynników, które zmieniają postać świata;

2. greccy i rzymscy etnografowie i historycy z a s a d n i c z o posiadają kompetencje rozróżnienia jednostek ethnohistorycznych, tzn. m.in. grup plemiennych o ustalonej własnej tożsamości⁷.

Niniejszy tom obejmuje zatem te świadectwa łacińskie, które opisują ziemie i ludy *extra limes*, a które uczeni nowożytni i współcześni powiązali z etnogenezą Słowian. Naturalną cezurą końcową wydaje się chwila, gdy etnos słowiański już pod własną nazwą wstępuje na arenę dziejową, definitywnie kończąc czas domniemywań i hipotez, a zatem połowa VI w. n.e. Właściwe zrozumienie tej kategorii źródeł wymaga znajomości rzymskiej wiedzy geograficznej, stąd zamieszczone zostały także teksty omawiające geografię środkowej i wschodniej Europy. Stanowią przez to swoiste prolegomena do badań nad Słowiańszczyzną w pełni już wyeksponowaną źródłowo. Przy czym należy pamiętać, że rzymska geografia i etnografia są w dużej mierze pochodną nauki greckiej, jak to wyraził Posejdonios z Apamei (cytowany przez Strabona 3.166): „οἱ δὲ τῶν Ῥωμαίων συγγραφεῖς μιμοῦνται μὲν τοὺς Ἑλληνας, ἀλλ’ οὐκ ἐπὶ πολὺ”. Tradycja geografii antycznej kształtowała

⁷ Wybitny indoeuropeista Ignacy R. D a n k a napisał kiedyś bardzo słusznie: „Innymi słowy, Meyer wyrażał zbyt daleko posuniętą nieufność i sceptycyzm w stosunku do antycznych źródeł pisanych, a tego typu postawa nigdy nie promowała rozwoju nauki” (podkr. A. K.). Eduard Meyer (1855-1903), wybitny niemiecki polihistor, autor fundamentalnej syntezy *Geschichte des Alterthums*, 5 t.: 1884-1902.

także horyzont geograficznych wyobrażeń w średniowieczu, stąd jej zrozumienie jest istotne także dla badań mediewistycznych. Tym bardziej że są to zagadnienia stosunkowo rzadko pojawiające się w polskiej literaturze naukowej, podczas gdy geografia historyczna jest immanentną, aczkolwiek niedocenianą w uniwersyteckim procesie dydaktycznym, częścią nauk humanistycznych. Antologia obejmuje zatem dwie sfery zagadnień:

1. teksty łacińskie bezpośrednio przedstawiające rzymską wiedzę i wyobrażenia na temat geografii Europy środkowej i wschodniej; cytaty z *Geografii* Klaudiusza Ptolemeusza za najnowszym wydaniem: Alfred Stückerberger, Gerd Graßhoff, *Ptolemaios. Handbuch der Geographie*. Band 1-2. Basel 2006;

2. teksty łacińskie powiązane przez naukę nowożytną ze Słowiańszczyzną⁸. Jest to zatem ujęcie znacznie szersze aniżeli dotychczasowe zbiory źródeł, w tym i ostatni pióra Jerzego Kolendy i Tomasza Płóciennika, *Vistula amne discreta. Greckie i łacińskie źródła do najdawniejszych dziejów ziem Polski*. Warszawa 2015 (dalej: Kolenko-Płóciennik). To użyteczne wydawnictwo szczegółowy komentarz poświęca bowiem tylko wybranym zagadnieniom, zaś argumentację językoznawczą – tak ważną w poniższej publikacji – uwzględnia w sposób szczątkowy.

W pierwszym tomie koncentrujemy zatem uwagę na przekazaniu po raz pierwszy polskiemu Czytelnikowi tak obszernej informacji encyklopedycznej z zakresu geografii historycznej „barbarzyńskiej” Europy, która pozwoli mu także orientować się w aktualnym stanie badań. Niespotykana w dotychczasowych piśmiennictwie polskim szeroka perspektywa przestrzenna i etno-geograficzna pozwoli – mamy nadzieję – na rozpatrywanie najstarszych źródeł związanych ze Słowianami w innym świetle, przyczyniając się do formułowania nowych wniosków. W drugim, drukowanym wydaniu, zostaną opublikowane materiały epigraficzne oraz mapy (fragmenty mapy i *commentarii* Marka Wipsaniasza Agryppy, *Tabula Peutingeriana*).

*

Książka niniejsza wiele zawdzięcza Recenzentom. Pragniemy serdecznie podziękować prof. dr. hab. Janowi Prostko-Prostyńskiemu i prof. dr. hab. Jerzemu

⁸ W przypadku wybrzeża M. Czarnego współczesna linia brzegowa nie odpowiada tej sprzed 2 tys. lat, gdy poziom morza był o ok. 5 m niższy. Dlatego nie wszystkie toponimy, obecne w źródłach antycznych, mają swoje dzisiejsze odpowiedniki, a w niektórych przypadkach ich dokładna lokalizacja jest niemożliwa; zob. Михаил В. Агбунов, *Античная география Северного Причерноморья*. Москва 1992, s. 21-25. Przy lekturze należy też pamiętać, iż autorzy antyczni stosowali różne miary stadionu: stadion attycki – 177,6 m, stadion joński – 210 m, stadion Eratostenesa – 157,7, stadion ‘rzymski’ – 185 m jako 1/8 mili rzymskiej – 1481 m.

Strzelczykowi za życzliwe uwagi, sugestie i wskazówki, które pozwoliły uniknąć wielu zasadzek i pułapek, w tej niezwykle ciekawej, ale i trudnej podróży przez geografę historyczną Barbaricum. Gratias vobis maximas agimus! Oczywiście wszelka odpowiedzialność za ostateczny kształt tekstu spoczywa na autorach.

Publikacja powstała w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, nr 11H 12 031381, realizowanego w latach 2012-2016. Członkiem zespołu została również mgr Barbara Grunwald-Hajdasz, która wzięła na siebie trud przygotowania map i dbania o stronę redakcyjną przygotowywanej książki.

Posnaniae,

Pridie Kalendis Decembris, MMDCCLXIX A.U.C.

*Anna KOTŁOWSKA,
Barbara GRUNWALD-HAJDASZ,
Ryszard GRZESIK*

CZĘŚĆ I

EUROPA ŚRODKOWA I WSCHODNIA W RZYMSKICH KONCEPCJACH GEOGRAFICZNYCH

Podkreślić należy, iż obecność →Scytii w kulturze grecko-rzymskiej jest wielopłaszczyznowa¹. Wątki, które z naszej perspektywy należą do różnych jakościowo stref wyobrażeń, dla ówczesnych stanowiły dowód długiego trwania określonej cywilizacji, zasadniczo niezmiennej, a tylko manifestującej się wciąż na nowo na granicach *orbis terrarum*. Do takiej strefy najbardziej „mitycznej”, gdzie realna faktografia, jakakolwiek by ona była², nie odgrywa w nauce grecko-rzymskiej żadnej roli, należy epizod o śmierci szachinszacha Cyrusa w walce z scytyjską królową Tamyris³. Uroczą opowieść, chętnie powtarzana przez wszystkich historiografów i geografów (Hdt. 1.201-314; Oros. 2.7.1-4; 2.8.4-5), nie ma znaczenia dla dzisiejszego poznania geograficznych opisów tzw. Scytii na przełomie er. Podobnie można wskazać na postać Scyty Anacharsisa, który przynajmniej od biografii pióra Diogeneza Laertiosa ma zagwarantowane miejsce w kanonie historii klasycznej filozofii (por. Laertios 1.8; SHA 26.3.5; Pliniusz, 7.209, nadmienia, iż „*ancoram i n v e n i t Eupalamus, eandem bidentem Anacharsis*”, co stawia go w zawsze korzystnym świetle formuły „*protos heuretes*”⁴; D i e l s - K r a n z 3B 1; 11A 1; Seneka, *Epistu-*

¹ Istnieje dobre wprowadzenie popularyzatorskie pióra Holgera S o n n a b e n d a, *Die Grenzen der Welt. Geographische Vorstellungen der Antike*. Darmstadt 2007.

² Orientaliści przyjmują, na podstawie własnych źródeł, iż Cyrus rzeczywiście zginął w kwietniu 530 r. p.n.e. nad dolnym →Oksosem (dzisiaj Amu Daria) w walce przeciwko najazdom nomadów, choć co do tożsamości tych ostatnich brak pewnych danych (→Derbikowie, →Massageci), zob. reprezentatywnie: Mohammed A. D a n d a m a y e v, *Cyrus III. Cyrus II the Great*. „Encyclopaedia Iranica” vol. VI, fasc. 5, s. 516-521; idem, *Политическая история ахеменидской державы*. Москва 1985, s. 52-55.

³ Podobnych przypadków było więcej, jak np. postać Semiramidy, w okresie późnoantycznym rozślawiona przez Euzebiusza z Cezarei, co pozwoliło jej wejść do „encyklopedycznego kanonu” wieków średnich. Bogata rola kulturowa, dla której nie mają właściwie znaczenia związki z ewentualnym pierwowzorem: Sammuramat, matką Adad-nirari III (810-783).

⁴ Odnośnie do tej koncepcji zob. Adolf K l e i n g ü n t h e r, *Protos eures. Untersuchungen zur Geschichte einer Fragestellung* (Philologus Suppl. 26: 1). Leipzig 1933.

lae Morales ad Lucillum, ep. 90.31; por. Aalto-Pekkane⁵, t. 1, s. 42-43; t. 2, s. 242)⁶. Wreszcie, trzeci nurt wyznacza próby idealizacji Scytów, jako prostych koczowników, nieskażonych dwuznacznością cywilizacji i jej dekadencją⁷. Oczywiście, ta ostatnia kreacja mówi bardziej o wewnętrznej, grecko-rzymskiej dyskusji nad stanem własnej kultury duchowej i jej tożsamości, aniżeli o obcym etnosie. Te trzy narracje niosą za sobą wszakże ciekawe przesłanie: reprezentują próby zniuanowania jednoznacznie negatywnego obrazu; wprowadzenia ambiwalencji, która zawsze jest pozytywnym źródłem kulturalnego fermentu. Wreszcie Scytia jako nazwa naddunajskich prowincji (np. Festus, Brev. 9.3-4). Scythica barbaries Orozjusza (1.4.2) zdeprawowana przez Ninosa stanowi piękne rozwinięcie teorii Justyna.

Zupełnie odmienne natomiast są wzmianki o Scytach właściwych, w węższym znaczeniu, a zatem o irańskim etnosie koczowników. Do tej strefy, stosunkowo dobrze rozeznanej przez zarówno źródła pisane jak i materialne, należy chociażby relacja o pokonaniu przez Filipa II w 339 r. p.n.e. scytyjskiego króla Ateasa (<*Hatya-) nad deltą Dunaju, gnębiącego greckie poleis w Tracji (np. Histrię) i będącego w skomplikowanych, acz bogatych relacjach z państwem bosporańskim (np. Iustin. 9.2; Oros. 3.13.5-7; por. Aalto-Pekkane, t. 1, s. 65-66), por. Eleonora V. Yakovenko, *Les contacts diplomatiques entre le Bosphore et la Scythie à l'époque d'Atéas*. „Dialogues d'histoire ancienne” 18:1 (1992), s. 179-188; Petre Alexandrescu, *Ataios*. „Studii Clasice” 9 (1967), s. 85-91.

M. IUNIANUS IUSTINUS

Nota biograficzno-literacka: Pompejusz Trogus (Pompeius Trogus), pochodził z rodziny galijskich Wokontiów, całkowicie zromanizowanej; żył w I w. p.n.e. Studiował retorykę w Rzymie. Oprócz *Historiae Philippicae* napisał jeszcze – wzo-

⁵ Pentti Aalto oraz Tuomo Pekkane wydali dwutomowy zbiór źródeł zawierający etno- i toponimy obszaru Europy Środkowej i Wschodniej oraz Azji Środkowej, poświadczone w antycznych źródłach j. łacińskiego. Wykaz nie jest kompletny i zawiera jedynie tekst oryginalny bez komentarza: *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, Bd. 1-2. Wiesbaden 1975-1980.

⁶ Jan F. Kindstrand, *Anacharsis. The Legend and the Apophthegmata* (Studia Graeca Upsalienia). Uppsala 1981; o powstałych we wczesnym hellenizmie apokryficznych listach: Franz H. Reuters, *Die Briefe des Anacharsis*. Berlin 1963.

⁷ Np. Horat., *Odes* 3. 24, 9-10: „campestres melius Scythae/quorum plaustra vagas rite trahunt domos” (ed. R u d d 2004). To kwestie doskonale znane badaczom; uczeni spoza kręgu klasycznego muszą zawsze pamiętać, że nawet geografia antyczna nie jest wolna od wartościowania, mającego zupełnie odmienne źródła i cele.

rowane na Arystotelesie – dziełko *De animalibus*, cytowane przez Pliniusza⁸. *Historiae Philippicae* (Dzieje epoki Filipa) to historia uniwersalna w 44 księgach. Przedstawiała ona dzieje ludzkości od Ninosa, króla Asyrii, po Augusta. Stąd też tytuł, mający podkreślać wyjątkowe znaczenie dziejowe Macedonii, która zapoczątkowała integrację cywilizacji Wschodu i Zachodu. Dzieło o tym samym tytule napisał już Teopomp z Chios i mógł stanowić inspirację dla Trogusa.

Dzieje epoki Filipa zachowały się tylko w postaci *Epitomy*, streszczenia dokonanego przez Justyna (M. Iunianus Iustinus). Nie wiemy o nim prawie nic, nawet datacja waha się od poł. II po IV w. Należy podkreślić, że epitoma jest złej jakości, bez jakichś szczególnych założeń. Justyn pousuwał bowiem nie tylko całe epizody (zaburzając w ten sposób proporcje), ale także uprościł zachowaną narrację, pomijając w dużej mierze bogatą w pierwowzorze topo- i onomastykę. Podsumowując, zakres ingerencji w tekst pierwotny oraz niższy poziom literacki przekształconych fragmentów pozwala na stwierdzenie, że obecna postać *Epitome* więcej zawdzięcza Justynowi niż swemu galijskiemu autorowi. Dwa zamieszczone fragmenty epitomy z dzieła Pompejusza Trogusa *Historiae Philippicae* dotyczą koncepcji Scytii. Istotny pod względem etnograficznym jest także *passus* o pochodzeniu Amazoнок (2.4.1-11), jako zbuntowanych kobiet scytyjskich (→Amazonki). Trzeba podkreślić, iż prześledzenie obecności tego mitu w kulturze klasycznej i średniowiecznej, będzie niezwykle pomocne dla zrozumienia mechanizmów postrzegania dalekiej zagranicy przez ówczesnych. Ewentualny zarzut: poszukiwania pod tymi wyobrażeniami geograficzno-etnograficznych faktów, świadczyłyby o niezrozumieniu problemu⁹. Celem analizy źródłowej nie jest w takim przypadku odpowiedź na pytanie, kto się kryje pod Amazonkami (gryfami¹⁰ itp.), lecz dlaczego tak pisano i jakie niesie to za sobą konsekwencje badawcze.

⁸ NH 7.33; 10.102; 11.229; 17.58; 31.131.

⁹ Przykład niebezpieczeństwa takiego uproszczonego spojrzenia i konsekwentnej krytyki przynosi niedawno artykuł Tadeusza Malinowskiego, *Rowokół i Amazonki*. „Folia Praehistorica Posnaniensia” 15 (2009), s. 383-388. Kuriozalny natomiast jest już tekst R. Ghirshmana, wedle którego pod Amazonkami kryją się Kimmeriowie, *Les Cimmériens et leurs Amazones*, w: János Harmatta (ed.), *Proceedings of the VIIIth Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies*. Budapest 1984, t. 1, s. 47-52.

¹⁰ Tak np. O.H. Трубачев, *Indoarica в Северном Причерноморье*. „Вопросы языкознания” (1981), z. 2, s. 3-21, tu s. 18-19), twierdzi, jakoby ludy scytyjskie zapożyczyły wyobrażenia gryfów od indyjskiego, boskiego ptaka Garudy. Nie jest to wszakże opinia podzielana przez indologów, por. J.A. Greppin, *Skt. Garuda, gr. géranos. The Battle of the Cranes*. „Journal of Indoeuropean Studies” 4:3 (1976), s. 233-244. Zebrane fragmenty literatury klasycznej odnośnie do gryfów, zob. Parroni, s. 271-272.

Edycja: *M. Iuniani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*, post Franciscum Ruehl edidit Otto Seel. Lipsiae 1935.

Rękopisy: W tradycji rękopiśmiennej Justyna wyróżnia się cztery klasy (*classes*) kodeksów, których łącznie jest 18. W zgodnej opinii najlepsze są kodeksy klasy oznaczanej sigłem T (F. Ruehl) bądź τ (M. Galdi). W jej ramach na szczególną uwagę zasługuje Cod. Parisinus 4950, olim Puteaneus (A), z IX w. Szczegółowe, wartościowe uzasadnienie opracował Axel Petersson, *De Epitoma Iustini Quaestiones Criticae*. Uppsala 1926.

Opracowania: Lewandowski, s. 208-229 (bogata bibliografia); Herrmann, Nr 32, s. 525-526 (H. Labuske); Otto Seel, *Eine römische Weltgeschichte. Studien zum Text der Epitome des Iustinus und zur Historik des Pompeius Trogus*. Nürnberg 1972.

Excerptum 1

2.1.19. Porro Scythiam adeo editiorem omnibus terris esse, ut cuncta flumina ibi nata in Maeotim, tum deinde in Ponticum et in Aegyptium mare decurrant;

Właśnie dlatego Scytia jest znakomitszą od wszystkich ziem, gdyż tutaj, w Meotydzie biorące swój początek wszelkie rzeki, spływają do Pontyjskiego i Egipskiego Morza.

→Egipskie Morze, →Meotyda, →Pontyjskie Morze, →Scytia

Zastosowany tu przymiotnik w stopniu wyższym (*comparativus*) ma podwójny sens, świetnie korespondujący z przesłaniem i z pewnością użyto go celowo; otóż przymiotnik ten, a także jego substantywizacja znaczy pierwotnie „coś wybudowanego, wzniesionego”, por. nomen agentis „editor”. Stąd jednoznacznie pozytywne, sekundarne znaczenie abstrakcyjne zanotowane np. przez Horacego (*Sat.* 1.3.110). W powyższym zdaniu spełniają się oba znaczenia: Scytia jest krajem wspanialszym, gdyż jest źródłem, „stwórcą” rzek świata.

Excerptum 2

2.2.1-2. Scythia autem in orientem porrecta includitur ab uno latere Ponto, ab altere montibus Rhiphaeis, a tergo Asia et Phasi flumine. Multum in longitudinem et latitudinem patet.

Leżąca zaś na wschodzie Scytia, zamknięta jest z jednej strony Pontem, z drugiej Górami Rifejskimi, a z tyłu Azją i rzeką Fasis. Rozciąga się na duże odległości zarówno pod względem długości jak i szerokości.

→Azja, →Fasis, →Pontyjskie Morze, →Rifejskie Góry, →Scytia

RES GESTAE DIVI AUGUSTI (= MONUMENTUM ANCYRANUM)

Nota biograficzno-literacka: Inskrypcja Oktawiana Augusta jest cenna ze względu na dwie wzmianki odnośnie do polityki zagranicznej (por. sformułowanie „imperium sine fine”, *Aen.* 1.266-267, *Dion. Halicarn.* 1.3,3) w kwestii Europy śródkiem-wschodniej.

Edycja: P.A. Brunt, J.M. Moore, *Res gestae divi Augusti*. Oxford 1967, z uwzględnieniem ostatniego tłumaczenia i komentarza włoskiego: *Ottaviano Augusto, Res gestae*, a cura di Luca Canali. Milano 2002, repr. 2012.

Literatura na temat RGDA oraz rzymskiej koncepcji ekspansji i jej (braku?) granic jest niezmierzona. Warto wszakże zwrócić uwagę na niedawny, inspirujący artykuł Daniela Du e c k, *The Augustan Concept of 'An Empire Without Limits'*. „Göttinger Beiträge zur Asienforschung” 2-3 (2003), s. 211-227, która analizuje problem z perspektywy rzymskiego mitu początków Miasta.

Excerptum 3

26. 1 Omnium provinciarum populi Romani quibus finitimae fuerunt gentes quae non parerent imperio nostro fines auxi. 2 Gallias et Hispanias provincias, item Germaniam, qua includit Oceanus a Gadibus ad ostium Albis fluminis pacavi. 3 Alpes a regione ea quae proxima est Hadriano mari ad Tuscum pacificavi nulli genti bello per iniuriam inlato. 4 Classis mea per Oceanum ab ostio Rheni ad solis orientis regionem usque ad fines Cimbrorum navigavit, quo neque terra neque mari quisquam Romanus ante id tempus adit, Cimbrique et Charydes et Semnones et eiusdem tractus alii Germanorum populi per legatos amicitiam meam et populi Romani petierunt.

Rozszerzyłem granice wszystkich prowincji ludu rzymskiego, z którymi graniczyły plemiona niepodlegające naszej władzy. Prowincje Galie i Hiszpanie, a także Germanię, którą Ocean zamyka od Gades po ujście rzeki Łaby obdarzyłem pokojem. Alpy od tego regionu, który najbliższy jest Morzu Adriatyckiemu aż do Tyrreńskiego uspokoiłem: żadne plemię nie rozpoczęło niesprawiedliwie wojny. Moja flota popłynęła od ujścia Renu na wschód aż do granic Cymbrów; gdzie żaden Rzymianin przedtem nie dotarł ani lądem, ani morzem. Cymbrowie, Charydowie, Semnoni oraz inne ludy Germanów tego obszaru za pośrednictwem posłów poprosili o przyjaźń moją i ludu rzymskiego.

→Adriatyckie Morze, →Alpy, →Charydowie, →Cymbrowie, →Gades, →Galia, →Germania, →Hiszpania, →Łaba, →Ocean, →Ren, →Semnoni, →Swebskie Morze, →Tyrreńskie Morze

Excerptum 4

31. 1 Ad me ex India regum legationes saepe missae sunt non visae ante id tempus apud quemquam Romanorum ducem. 2 Nostram amicitiam appetiverunt per legatos Bastarnae Scythaeque et Sarmatarum qui sunt citra flumen Tanaim et ultra reges, Albanorumque rex et Hiberorum et Medorum.

Z Indii często posyłano do mnie poselstwa od królów, do tego czasu niewidziane u żadnego przywódcy Rzymian. O naszą przyjaźń upraszali przez posłów Bastarnowie, Scytowie i królowie Sarmatów, po obu stronach rzeki Tanais; a także król Albanów, [król] Iberów i [król] Medów.

→Albania, →Bastarnowie, →Iberia, →Indie, →Peucynowie, →Sarmaci, →Scytowie, →Tanais

Obecność stepów nadpontyjskich w *Res Gestae* świadczy o zwiększonym zainteresowaniu Rzymian tym obszarem, jako łącznikiem pomiędzy →Krymem (*Regnum Bosporanum*) a →Kaukazem, kluczowym ze względu na relacje z państwem partyjskim. „Sarmaci po obu stronach rzeki Tanais” to →Aorsowie i →Sirachowie. O późniejszych walkach z Sarmatami na płn.-wsch. odcinku granicy dunajskiej, zob. też Sextus Aurelius Victor 41.13; 42.12.

L. ANNAEUS SENECA (IUNIOR)

Nota biograficzno-literacka: Seneka (L. Annaeus Seneca, ok. 4 r. p.n.e.-65 n.e.), syn Seneki Retora, pochodził z Corduby (dzisiaj Kordoba). Jeden z największych pisarzy łacińskich, filozof, etyk, retor. Brał także udział w życiu publicznym, był wychowawcą przyszłego cesarza Nerona. Zmuszony przez tego ostatniego do samobójstwa, w związku z zawirowaniami wokół tzw. spisku Pizona. Pozostawił po sobie bogatą spuściznę głównie o tematyce etycznej, inspirowanej filozofią stoicką, ale pod względem formalnym mocno inspirowaną diatrybą cynicką. W twórczości wyróżnić można: *Dialogorum libri* (12 ksiąg), *De beneficiis*, *De clementia* (3 księgi), *Naturales Quaestiones* (7 ksiąg), *Consolationes* (3), *Epistulae morales ad Lucilium* (20 ksiąg), jedyna zachowana satyra menippejska *Divi Claudii Apocolocyntosis*, *Tragoediae* (9).

Ludy barbarzyńskie pojawiają się u niego tylko w funkcji topicznej, jako przeciwstawienie rzymskim obyczajom. We wstępie do *Naturales Quaestiones* wyjaśnia on swojemu przyjacielowi Luciliuszowi, dlaczego człowiek powinien obok filozofii studiować również nauki przyrodnicze. Rzeczy ludzkie są wobec niewyobraża-

nej złożoności świata mało znaczące i przemijające, a wyrazem tego są np. granice, które umacniamy i których strzeżemy. I tego właśnie dotyczy fragment, który przytaczamy w poniższym ekscerpacie. W haśle poświęconym Thule, przytoczony został fragment tragedii Seneki pt. *Medea*. To utwór o zemście, która sprawia, że matka morduje swe dzieci. Tak mroczny, że przesłania nawet eurypidejski pierwowzór¹¹. Jej ostatni wers brzmi: „testare nullos esse, qua veheris, deos”.

Edycje: *Opera*, ed. A. Gercke. Leipzig 1907; *Naturales Quaestiones*, ed. P. Oltramare. Paris 1929 (podstawa bieżącego wydania).

Rękopisy: W edycjach krytycznych uwzględnia się zwykle trzynaście z kilkudziesięciu rękopisów, wśród których najważniejszy jest Cod. Vossianus Latinus O.55 z XII w. (A; Leiden). Problematykę przedstawił szczegółowo Harry M. Hine, autor wielu prac poświęconych *NQ*: *The Manuscript Tradition of Seneca's Natural Questions*. „Classical Quarterly” 30 (1980), s. 183-217. Jest to ważny artykuł, który w sposób fundamentalny zmienia stemmę i klasyfikację kodeksów, przedstawioną w klasycznej edycji Gerckea.

Opracowania: Harry M. Hine, *Studies in the Text of Seneca's „Naturales Quaestiones”* (Beiträge zur Altertumskunde 72). Stuttgart-Leipzig 1996; Zsoldos I., *Seneca munkái*. Pest 1873; Hermann, Nr 38, s. 310-311 (drobny fragment naszego ekscerptu), s. 552-556 (H. Helms); Kovács-Fehér, s. 136 (tylko początek do słów: *ac Romana disterminet* z węgierskim przekładem); Fehér-Kovács, s. 117. Adamik T., *Római irodalom az ezüstkorbán*. Budapest 1994, s. 113-138; M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur von Andronicus bis Boëthius mit Berücksichtigung für die Neuzeit*, t. 1-2, wyd. 2. München 1994, s. 918-954; M. Furrmann, *Seneca und Kaiser Nero. Eine Biographie*. Berlin 1997; M. Griffin, *Seneca. A Philosopher in Politics*. Oxford 1967; G. Muraux, *Seneca. Leben und Werk*. Darmstadt 1996.

Excerptum 5

NATURALES QUAESTIONES

1.proem.9. O^a quam ridiculi sunt mortalium termini! Ultra Istrum Dacos <nostrum> <arc>eat imperium, Haemo Thraces includat; Parthis obstet Euphrates; Danuvius Sarmatica ac Romana disterminet; Rhénus Germaniae modum faciat; Pyrenaeus medium inter Gallias et Hispanias iugum extollat; inter Aegyptum et Aethiopas harenarum inculta vastitas iaceat.

^a del. O Fehér-Kovács

O, jakże śmieszne są granice śmiertelnych! Daków powstrzymuje za Istrem nasze imperium, Traków zamyka Hemusem; naprzeciw Partom leży Eufrat, Dunaj

¹¹ Florence Dupont, *Médée de Sénèque, ou comment sortir de l'humanité*. Paris 2000.

rozgranicza ziemie sarmackie i rzymskie. Ren zakreśla granice Germanii, Pireneje wznoszą graniczne wzgórza między Galią a Hiszpanią; między Egiptem a Etiopią rozciąga się niezamieszkane pustkowia piasków.

→Dakowie, →Dunaj, →Eufrat, →Galia, →Germania, →Hemus, →Hiszpania, →Ister, →Partowie, →Pireneje, →Ren, →Trakowie

Znakomity przykład analizy wpływu krajobrazu na cywilizację. Ilustruje on zwłaszcza obiektywne aporie ekspansji imperium w kierunku południowym i wschodnim. Równie ważne wydaje się zakreślenie granic krain geograficznych oraz dyferencjacja nazwy →Dunaju: Danuvius na cały bieg rzeki, Ister na dolny. W dialogu *De providentia* (4.13-16) filozof powraca do tej kwestii na poziomie bardziej abstrakcyjnym, omawiając wpływ przyrody na charakter jednostki i społeczności. Więcej na temat wizji Barbaricum w pismach tegoż filozofa i polityka zob. ostatnio Ulrich H u t t n e r, *Zur Zivilisationskritik in der frühen Kaiserzeit*. „Historia” 49:1 (2000), s. 447-466 (tam dalsza literatura). Z perspektywy historiografii czeskiej i słowackiej, znaczącą rolę Dunaju jako granicy geograficzno-cywilizacyjnej, zaprezentował już Václav Ch a l o u p e c k ý (1882-1951), np. *Staré Slovensko*. Bratislava 1923.

P. CORNELIUS TACITUS

AGRICOLA

Utwór ten miał zaprezentować *virtus* Agricoli, teścia Tacyta. Mimo bogatej dyskusji, próbującej przyporządkować to dzieło do jednego z gatunków biografistyki rzymskiej¹², podkreślić należy jego wyjątkowość formalną. Biografia wybitnego oficera epoki Flawiuszy staje się bowiem w wielu miejscach pretekstem do subtelnej krytyki polityki państwa (zwł. za Domicjana) oraz przeplata się z obszernymi partiami natury etnograficzno-geograficznej. Dobrym opracowaniem zbierającym wcześniejszą literaturę przedmiotu oraz uwypuklającym cechy szczególne *vitae* jest artykuł Petera S t e i n m e t z a, *Die literarische Form des Agricola*, w: *Kleine Schriften* (Palingenesia 68). Stuttgart 2000, s. 361-373.

¹² W literaturze polskiej za przykład może służyć ostrożna opinia zamieszczona we wstępie do tłumaczenia dzieła Swetoniusza przez Janinę N i e m i r s k ą - P l i s z c z y ń s k ą: „Cechą rzymskiej *laudatio funebris* jest realizm. Do tego gatunku zaliczymy w pewnym stopniu *Agrykolę* Tacyta”. Zob. *Gajus Swetoniusz Trankwillus, Żywoty Cezarów*. Wrocław 1987 (wyd. 6), s. 13.

Edycja: Rudolf Till, *Tacitus. Das Leben des Iulius Agricola, lateinisch-deutsch*. 5 wyd. Berlin 1988.

Rękopisy: zob. *Germania*.

Excerptum 6

10. Britanniae situm populosque multis scriptoribus memoratos non in comparisonem curae ingeniive referam, sed quia tum primum perdomita est. ita quae priores nondum comperta eloquentia percoluere, rerum fide tradentur.

Britannia, insularum quas Romana notitia complectitur maxima, spatio ac caelo in orientem Germaniae, in occidentem Hispaniae obtenditur, Gallis in meridiem etiam inspicitur; septentrionalia eius, nullis contra terries, vasto atque aperto mari pulsantur. formam totius Britanniae Livius veterum, Fabius Rusticus recentium eloquentissimi auctores oblongae scutulae vel bipenni assimilavere. et est ea facies citra Caledoniam, unde et in universum fama [est]: transgressis inmensum et enorme spatium procurrentium extremo iam litore terrarum velut in cuneum tenuatur. hanc oram novissimi maris tunc primum Romana classis circumvecta insulam esse Britanniam affirmavit, ac simul incognitas ad id tempus insulas, quas Orcadas vocant, invenit domuitque. dispecta est et Thule, quia hactenus iussum, et hiems appetebat. sed mare pigrum et grave remigantibus perhibent ne ventis quidem perinde attolli, credo quod rariores terrae montesque, causa ac materia tempestatum, et profunda moles continui maris tardius impellitur. naturam Oceani atque aestus neque quaerere huius operis est, ac multi rettulere; unum addiderim: nusquam latius dominari mare, multum fluminum huc atque illuc ferre, nec litore tenus ad crescere aut resorberi, sed influere penitus atque ambire, et iugis etiam ac montibus inseri velut in suo.

Nie przedstawiam położenia i ludów Brytanii – wspominanych przez wielu pisarzy – dla porównania staranności czy talentu, a dlatego, że dopiero co została podbita. Tak zatem, gdy rzeczy nie dość poznane, przez poprzedników ozdabiane były elokwencją, teraz przekazane zostały zgodnie z faktami.

Brytania, największa z wysp, które obejmuje wiedza rzymska, swoim obszarem rozciąga się do Germanii na wschodzie, a na zachodzie do Hiszpanii; na południu ma natomiast widok na Galie. Jej północne terytoria nie leżą naprzeciw żadnego lądu, lecz są uderzane falami rozległego, otwartego morza. Kształt całej Brytanii, z dawniejszych Liwiusz, ze współczesnych Fabiusz Rustikus, najznakomitsi pisarze porównali do podłużnej tarczy bądź dwusiecznej siekiery. Taka też jest jej postać aż po Kaledonię, skąd pospolite wyobrażenie przeszło na całość wyspy. Po przejściu rozległej i nieregularnej przestrzeni, na skrajnym brzegu dalszych ziem

zweża się niczym w klin. Dopiero flota rzymska, gdy po raz pierwszy opłynęła ten brzeg ostatniego morza, potwierdziła, że Brytania jest wyspą. Także dotychczas nieznane wyspy, które nazywają Orkadami, odkryła i podporządkowała. Dostrzeżona została też Thule: dotąd sięgał rozkaz, zbliżała się zima. Morze, leniwe i trudne dla wioślarzy, nie dawało warunków na utworzenie się wiatru. Sądzę, że to z powodu mniejszej ilości ziemi i gór, przyczyny i materialnego zaplecza burz. Także głęboki przestwór wód ciągnącego się nieprzerwanie morza był trudniejszy do wzburzenia. Charakter i pływy Oceanu nie są wszakże przedmiotem badań tego dzieła, zresztą opisało to wielu. Dodałbym tylko jedno: nigdzie indziej morze nie ma takiego znaczenia: wiele rzek płynie w tamtym kierunku, a jego oddziaływanie nie ogranicza się do niszczenia i odbudowywania brzegu, lecz wpływa głęboko w ląd, wsiąka w pola i góry, jakby były jego częścią.

→Brytania, →Galia, →Germania, →Hiszpania, →Kaledonia, →Ocean, →Orkady, →Thule

Fragment ten jest szczególnie interesujący ze względu na pozornie nieznaczące wyrażenie: „Britannia...in occidentem Hispaniae ostenditur”. Otóż wskazuje ono, iż Rzymianie (a wcześniej Grecy, ale nie dopiero Pyteasz, jak twierdzi R.M. Ogilvie w komentarzu do tego miejsca, określając je prostym, ale niczego niewyjaśniającym pojęciem „error”) wpadli w pułapkę zbytniego skracania dystansu Półwyspu Iberyjskiego od centrum, jak i – w tym wypadku – od Brytanii. Wniosek ten posłużył Lionelowi Pearsonowi jako wskazówka do wyjaśnienia zagadkowej wizji Herodota w kwestii źródeł →Dunaju, które ten wielki historyk widział w →Pirenejach. Artykuł pt. *Herodotus on the source of the Danube*. „Classical Philology” 29:4 (1934), s. 328-337, jest znakomity, błyskotliwy pod względem erudycji oraz analizy źródłowej, choć wymagający dużej przenikliwości sądu u czytelnika.

Fabiusz Rustikus (Fabius Rusticus, zm. 108 r.), autor dzieła *Historiae*, zachowanego jedynie w kilku fragmentach, ceniony przez współczesnych (znany osobiście Pliniuszowi Młodszemu i Tacytowi) oraz późniejszych pisarzy, którzy z niego korzystali, zarówno za treść jak i formę. Ponieważ jego informacje o geografii Brytanii zostały później zweryfikowane przez flotę Agricoli, tzn. że *Historiae* zostały opublikowane przed tą wyprawą (84 r.), a zatem za akceptacją Domicjana. Pochodził najprawdopodobniej z Hiszpanii, związany z Seneką znalazł się w stolicy jeszcze za Nerona, zob. Ronald Syme, *Tacitus*, s. 289-294. Zestawienie odniesień, zob. Lewandowski, s. 267. Znakomity realizm opisu Szkocji. W kwestii →Thule, por. ekscerpt 35.

Excerptum 7

11.2. namque rutilae Caledoniam habitantium comae, magni artus Germanicam originem asseverant.

Albowiem rude włosy mieszkańców Kaledonii oraz mocna budowa ciała świadczą o germańskim pochodzeniu.

→Germania, →Kaledonia

Niezależnie od prawdziwości sądu jest on ważny, gdyż reszta akapitu omawia ściśle pokrewieństwo innych plemion Brytanii i Hiberów z kontynentalną Galią. Jest to jeden z dowodów na świadomość u Rzymian odrębności Germanów, co implikuje ewentualne sądy na temat ich obecności u nas, tzn. podkreśla wiarygodność źródeł. Później, na kartach *Germanii*, pobrzmiewać będzie bardzo silna świadomość fizycznej odrębności (*habitus*) Germanów, por. Allan A. L u n d, *Zu den Rassenkriterien des Tacitus*. „Latomus” 41 (1982), s. 845-849; I d e m, *Zum Germanenbegriff bei Tacitus*, w: P. Cornelius Tacitus. *Germania*. Heidelberg 1988, s. 20-30.

Excerptum 8

15.3. sic Germanias excussisse iugum: et flumine, non Oceano defendi.

Tak Germanie zrzuciły jarzmo; bronione są zaś przez rzekę, nie Ocean.

→Germania, →Ocean, →Ren

Aluzja do udanego powstania z 9 r. i wyrzucenia Rzymian z powrotem za Ren, tutaj kryjący się pod słowem *flumen*. Po tej klęsce (bitwa w Lesie Teutoburskim) August zatrzymał ekspansję na Wschód; na decyzję miało też wpływ trwające powstanie w Dalmacji. Do ekspansji na obszar między Renem a Łabą powrócił na poważnie cesarz Domicjan.

SCRIPTORES HISTORIAE AUGUSTAE (SHA)

N o t a biograficzno-literacka: Od badań H. D e s s a u a powszechnie się przyjmuje, że dzieło wyszło z kręgów pogańskich senatorów rzymskich w IV-V wieku. Brak obecnie konsensu w kwestii faktycznego autorstwa. Według opinii podzielanej przez E. H o h l a (wydawcę SHA) i N.H. B a y n e s a, ułożenie żywotów należy datować na czas panowania cesarza Juliana. J. S t r a u b datuje powstanie na 405, a nawet po 438 r., zaś A. v o n D o m a s z e w s k i nawet na VI w. Problematy-

ka dotycząca autorstwa, struktury (np. charakter interpolacji), jak i wiarygodności faktograficznej jest tak złożona, że stworzono specjalistyczne forum do publikacji wyników badań i dyskusji: „Bonner Historia-Augusta-Colloquium”. SHA nie posiadają statusu pełnoprawnego źródła, którego ekscerpty służyć mogą informacjami o Słowianach. Niemniej, ze względu na wzmianki ono- i toponomastyczne, zbiór ten pełni uzupełniającą, acz wartościową, rolę do etnografii i geografii Barbaricum, co zwiększa rozumienie źródeł podstawowych. Poniżej wyszczególniono listę takich miejsc.

Edycja: Ernest H o h l, *Scriptores Historiae Augustae*, vol. 1-2. Leipzig 1971. W jęz. polskim posiadamy przekład Hanny S z e l e s t, *Historycy Cesarstwa Rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*. Warszawa 1966. Niemniej, ze względu na skomplikowaną postać tradycji rękopiśmiennej i problemy leksykalne, prezentujemy nowy, naukowy przekład.

Rękopisy: Wszystkie zachowane kodeksy SHA pochodzą (pośrednio bądź bezpośrednio) od rękopisu Cod. Palatinus Latinus 899 (P) z IX w., stąd właśnie P jest podstawą współczesnych wydań krytycznych. W przypadku miejsc uszkodzonych bądź kontrowersyjnych porównuje się jeszcze Cod. Bambergensis (B) z końca IX w., najstarszy odpis. Szczegółowo tradycję rękopiśmienną opracował Ernest H o h l, *Beiträge zur Textgeschichte der Historia Augusta*. „Klio” 13 (1913), s. 258-288, 387-423.

Opracowania: A. v o n D o m a s z e w s k i, *Die Chronologie des Bellum Gallicum et Sarmaticum 166-175 n. Chr.* „Neue Heidelberger Jahrbücher” 5 (1895), s. 107-123; H. D e s s a u, *Über Zeit und Persönlichkeit der S. H. A.* „Hermes” 24 (1889), s. 337-392; 27 (1892), s. 561-625; 29 (1894), s. 393-416; Th. M o m m s e n, *Die Scriptores Historiae Augustae*. „Hermes” 25 (1890), s. 228-292; = *Gesammelte Schriften*, Bd. 7. Berlin 1909, s. 302-362; N.H. B a y n e s, *The Historia Augusta. Its Date and Purpose*. Oxford 1926; J.A. S t r a u b, *Heidnische Geschichtsapologetik in der christlichen Spätantike. Untersuchungen über Zeit und Tendenz der Historia Augusta*. Bonn 1963; R. S y m e, *Ammianus and the Historia Augusta*. Oxford 1968; I d e m, *Historia Augusta Papers*. Oxford 1983; F. K o l b, *Literarische Beziehungen zwischen Cassius Dio, Herodian und der Historia Augusta*. Bonn 1972; A. L i p p o l d, *Die Historia Augusta. Eine Sammlung römischer Kaiserbiographien aus der Zeit Konstantins*. Stuttgart 1998; M. T h o m s o n, *Studies in Historia Augusta*. Bruxelles 2012; David R o h r b a c h e r, *The Play of Allusion of in the Historia Augusta*. Madison 2016; K o v á c s, s. 56-69 (z ekscerptem IV 22,1 oraz bardzo syntetycznie i zwięźle podanymi informacjami o źródle wraz z wyczerpującą literaturą).

Excerptum 9

III 9,9: Olbiopolitis contra Tauroscythas in Pontum auxilia misit et Tauroscythas usque ad dandos Olbiopolitis obsides vicit.

Wysłał [Antoninus Pius] posiłki mieszkańcom Olbii przeciw Tauroscytom w Poncie i Tauroscytów pokonał do tego stopnia, że zmuszeni byli dać mieszkańcom Olbii zakładników.

→Olbia, →Pontyjskie Morze, →Tauroscy

Excerptum 10

IV 22,1: gentes omnes ab Illyrici limite usque in Galliam conspiraverant, ut Marcomanni, Varistae, Hermunduri et Quadi, Suevi, Sarmatae, Lacringes et Burei † hi allii cum Victualis, Sosibes, Sicobotes, Roxolani, Basternae, Halani, Peucini, Costoboci.

App. cr.: Sosibes Sicobotes] M ü l l e n h o f f: Ossi, Bessi, Saboces; J o r d a n: Ossi, Bessi, Cobotes

Wszystkie ludy, od granicy Illiricum aż po Galię, spiskowały, jak Markomanowie, Warystowie, Hermundurowie i Kwadowie, Swebowie, Sarmaci, Lakringowie i Burowie. Ci oraz inni, wraz z Wiktualami, Sosibowie, Sikobotowie [Ossowie, Bessowie, Sabokowie/Kobotowie], Roksolanowie, Bastarnowie, Alanowie, Peucynowie, Kostobokowie.

→Alanowie, →Bastarnowie, →Bessowie, →Burowie →Galia, →Hermundurowie, →Illiricum, →Kobotowie, →Kostobokowie, →Kwadowie, →Lakringowie, →Markomanowie, →Ossowie, →Peucynowie, →Roksolanowie, →Sabokowie, →Sarmaci, →Sikobotowie, →Sosibowie, →Swebowie, →Warystowie, →Wiktualowie

Opis plemion biorących udział w tzw. wojnach markomańskich (początek: 167 r.). Należy zwrócić uwagę zwłaszcza na:

a) łączne potraktowanie Hermundurów i Kwadów: składnia łacińska nie wymaga tutaj „et”, przy zwykłej enumeracji właściwsze byłoby „que”. W związku z tym zastosowanie „et” ma na celu podkreślenie wspólnoty obu plemion;

b) odrębne potraktowanie Bastarnów i Peucynów.

Excerptum 11

IX 1,6-9: post praeturae legionis praefuit in Germania vicensimae secundae Primigeniae. inde Belgicam sancte ac diu rexit. ibi Cauchis, Germaniae populis, qui Albam fluvium adcolebant, erumpentibus restitit tumultuariis auxiliis provinciarum. ob quae consulatum meruit testimonio imperatoris. Catos etiam debellavit.

inde Dalmatiam regendam accepit eamque a confinibus hostibus vindicavit. post Germaniam inferiorem rexit.

Po preturze [Didius Iulianus] objął dowództwo XXII legionu Primigenii w Germanii. Stąd sumiennie i długo zarządzał Belgiką. Tam – pospiesznie zebrawszy jednostki auxyliów prowincji – przeciwstawił się wpadającym Chaukom, ludowi Germanii, który zamieszkuje nad rzeką Łabą. Zdaniem cesarza zasłużył tym na konsulat. Pokonał także Chattów. Następnie przyjął zarząd Dalmacji i obronił ją przed sąsiadującymi wrogami. Później zarządzał Germanią Dolną.

→Belgika, →Chattowie, →Chaukowie, →Dalmacja, →Germania, →Łaba

Przebieg *cursus honorum* Didiusa Iulianusa. Istotny zwłaszcza ze względu na wzmiankę o Łabie. Tutaj zapisanej według zasad I, a nie III deklinacji: Alba vs Albis, co jest poświadczoną w językach klasycznych (w tym i w j. greckim) tendencją upraszczania fleksji na zasadzie analogii; zarazem nieniosącej za sobą zmian semantycznych.

Excerptum 12

X 18,2: Brittanium, quod maximum eius imperii decus est, muro per transversam insulam ducto utrimque ad finem Oceani munivit. unde etiam Britannici nomen accepit.

Brytanie, która jest największą ozdobą jego imperium, [Septymiusz Sewer] obwarował murem przecinającym wyspę w poprzek, do obu granic Oceanu. Stąd przyjął przydomek „Brytyjski”.

→Brytania, →Galia, →Hibernia, →Hiszpania, →Ocean

Excerptum 13

XVIII 25,5: Oceani solium primus imperator appellavit, cum Traianus id non fecisset, sed diebus solia deputasset.

Jako pierwszy cesarz [Aleksander Sewer] nazwał wannę Oceanem, podczas gdy nie uczynił tego Trajan, lecz określał wanny nazwami dni.

→Ocean

Jakż pożytek może mieć historyk z opowiastki rodem z alkowy? Mianowicie ten, iż w żartobliwy sposób potwierdza on powszechne kojarzenie bezmiar wód z terminem greckiego pochodzenia; o generalnie pozytywnych, a nie budzących obawy,

konotacjach. Wergiliusz mówi to samo, tylko bardziej podniosłe, w 4. *Eklodzie* (w. 38-39), gdzie podróż morska jest synonimem cywilizacyjnego postępu, który poeta odrzuca: „cedet et ipse mari vector, nec nautica pinus / mutabit merces...”. Właściwie szkoda, iż nadal brakuje nowoczesnej i kompleksowej monografii tego pojęcia.

Excerptum 14

XIX 13,3-4: pacata Germania Sirmium venit, Sarmatis inferre bellum parans atque animo concipiens usque ad Oceanum septentrionales partes in Romanam dittonem redigere; quod fecisset, si vixisset, ut Herodianus dicit, Graecus scriptor, qui ei, quantum videmus, in odium Alexandri plurimum favit.

Po uspokojeniu Germanii [Maksyminus] przybył do Sirmium, przygotowując rozpoczęcie wojny przeciw Sarmatom oraz nabierając przekonania, aby przymusić panowaniu rzymskiemu obszary północne aż po Ocean. Uczyniłby to, gdyby żył, jak twierdzi Herodian, pisarz grecki, który sprzyjał mu bardzo – jak widzimy – ze względu na nienawiść do Aleksandra.

→Germania, →Ocean, →Sarmaci, →Sirmium

Excerptum 15

XX 31,1: Imperavit Gordianus annis sex. Asi<a>e dum ha<e>c agerentur, Argunt Scyth[r]arum rex finitimorum regna vastabat, maxime quod conpererat Misithem perisse, cuius consilio res p. fuerat gubernata.

Gordian panował sześć lat. Gdy to się działo w Azji, Argunt, król Scytów, pustoszył królestwa sąsiadów. Szczególnie, gdy dowiedział się, iż zginął Misiteus, którego radą rządzona była republika.

→Azja, →Scytowie

Müllerhoff sugerował, że pod imieniem Argunt kryje się naczelnik Gotów, Argaihus (por. Strzelczyk, s. 95). А.М. Ремеников (*Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке*. Москва 1957, s. 32; 43-44) także popiera utożsamienie Argunta z Gotem znanym z Jordanesa, *Getica* 91, postulując kontaminację imion Argait i Gunterich (Gunteryk) jako przyczynę błędu.

Excerptum 16

XXII 4,1: Bactriani et Hiberi et Albani et Tauroscythae Saporis litteras non receperunt, sed ad Romanos duces scripserunt auxilia pollicentes ad Valerianum de captivitate liberandum.

Baktryjczycy, Iberowie, Albanowie i Tauroscyty nie otrzymali w odpowiedzi listów Sapora. Niemniej, napisali do rzymskich dowódców, obiecując pomoc przy uwolnieniu Waleriana z niewoli.

→Albania, →Baktria, →Iberia, →Tauroscyty

Fragment zamieszczony ze względu na Tauroscytów. Klęska w konflikcie z Persją i wzięcie cesarza do niewoli pod Edessą przez Szapura I (239-270) miało miejsce pod koniec czerwca/lipca 260 r. (ale przed 22 lipca, K i e n a s t 2004, s. 214). Odnosnie do sylwetki wybitnego władcy Sasanidów, por. Shapur S h a h b a z i, *Shapur I. i: History*, w: „Encyclopaedia Iranica”; K. M o s i g-W a l b u r g, *Römer und Perser*. Gutenberg 2009, s. 31-53.

Excerptum 17

XXV 6,2: denique Scytharum diversi populi, Peuci, Grutungi, Austrogoti, Tervingi, Visi, Gipedes, Celtae etiam et Eruli, praede cupiditate in Romanum solum irrupuerunt atque illic pleraque vastarunt (...).

Wreszcie różne ludy Scytów, Peukowie, Greutungowie, Ostrogoci, Terwingowie, *Visi*, Gepidzi, Celtowie, a także Herulowie, z żądzy łupu wpadli w ziemię rzymską i tam spustoszyli wielki obszar.

→Celtowie, →Gepidzi, →Greutungowie, →Herulowie, →Ostrogoci, →Peukowie, →Scytowie, →Terwingowie, →*Visi*

Excerptum 18

XXVII 15,2: qui ad Iuvernā insulam proconsulem mittat, qui Sarmatis omnibus iudicet, qui terram omnem, qua Oceano ambitur, captis omnibus gentibus suam faciat (...).

[Cesarz] który pośle prokonsula na wyspę Juwerne, który sądzić będzie wszystkim Sarmatom, który całą ziemię, co jest otoczona Oceanem, po podporządkowaniu wszystkich ludów uczyni własną.

Tekst wybrany ze względu na egzemplifikację przestworu wód →Oceanu światowego. →Juwerne jako inna nazwa antyczna na określenie Irlandii (→Hibernia) stanowi dodatkową ciekawostkę. Jest to fragment fałszywej przepowiedni haruspików w biografii cesarza Tacyta: ciekawy jest wybór osiągnięć natury politycznej jako niemożliwych do urzeczywistnienia. To faktyczna rezygnacja z idei *imperium sine fine*. →Sarmaci.

Excerptum 19

XXVIII 15: Compositis igitur rebus in Gallia tales ad senatus litteras dedit: ‘ago diis immortalibus gratias, p.c., quia vestra in me iudicia conprobarunt. subacta est omnis qua tenditur late Germania, novem reges gentium diversarum ad meos pedes, immo ad vestros, supplices stratique iacuerunt. omnes iam barbari vobis arant, vobis iam serviunt et contra interiores gentes militant. supplicationes igitur vestro more decernite. nam et quadri<n>genta milia hostium caesa sunt, et sedecim milia armatorum nobis oblata, et septu<a>ginta urbes nobilissimae captivitate hostium vindicat<a>e et omnes penitus Galliae liberatae. coronas, quas mihi optulerunt omnes Galliae civitates aureas, vestrae, p.c., clementiae dedicavi. [as] Iovi Optimo Maximo ceterisque diis deabusque immortalibus vestris manibus consecrate. praeda omnis recepta est, capta etiam alia, et quidem maior, quam fuerant, ante direpta. arantur Gallicana rura barbaris bubus et iuga Germanica captiva praebent nostris colla cultoribus, pascuntur ad nostrorum alimoniam gentium pecora diversarum, equinum pecus nostro iam fecundatur equitatu, frumento barbarico plena sunt horrea. quid plura? illis sola relinquimus sola, nos eorum omnia possidemus. volueramus, p.c., Germaniae novum praesidem facere, sed hoc ad pleniora vota distulimus. quod quidem credimus conferre, cum divina providentia nostro<s> uberius secundarit exercitus’.

Po urządzeniu zatem spraw w Galii [Probus] wystosował do senatu następujący list: „Dziękuję bogom nieśmiertelnym, że poparli wasze o mnie opinie, senatorowie. Cała Germania, jak daleko sięga, została podbita; dziewięciu królów różnych plemion padło uniesienie na ziemię do moich stóp, a zatem do waszych. Już wszyscy barbarzyńcy wam orzą, już wam służą i przeciw wewnętrznym plemionom walczą. Zatem waszym zwyczajem zarządzacie uroczystości dziękczynne. Padło bowiem 40 tys. wrogów, 17 tys. zbrojnych się nam poddało, a 70 najszlachetniejszych miast z wrogiej niewoli zostało wyzwolonych; całe zupełnie Galie stały się wolne. Złote wieńce, które ofiarowały mi wszystkie społeczności (*civitates*) Galii, waszej łaskawości, senatorowie, zadedykowałem. Poświęćcie je waszymi rękami Jowiszowi Najlepszeemu Największemu i pozostałym nieśmiertelnym bogom i boginiom. Wszystkie łupy odzyskano, zdobyto też inne, zresztą większe aniżeli te, zagrabione wcześniej. Pola galijskie orane są barbarzyńskimi wołami. Schwytane zaprzęgi germańskie schylają szyje przed naszymi rolnikami; trzody różnych plemion pasą się, aby zapewnić żywność naszym ludziom; stado koni utrzymywane jest dla naszej jazdy; żywnością barbarzyńską wypełnione są spichlerze. Cóż więcej? Zostawia-

my im tylko samą ziemię (piękna tradukcja [traductio]: *sola relinquimus sola*, nie do oddania w przekładzie), my zabieramy im wszystko. Chcieliśmy, senatorowie, mianować nowego prezesa Germanii, lecz przełożyliśmy to do obszerniejszej grupy obiecanych spraw. Wierzmy bowiem, że trzeba się tego podjąć, kiedy boska opatrność pełniej wesprze nasze wojska”.

→Galia, →Germania

Paradoksalnie, ostatnie zdania na temat odłożenia ogłoszenia namiestnictwa Germanii, zaprzeczają propagandzie zwycięstwa w części środkowej listu.

S. AURELIUS VICTOR

Nota biograficzno-literacka: Sekstus Aureliusz Wiktor (lata 20. IV w. – po 389 r.) pochodził z prowincji Afryka. Wykształcony w Rzymie, doszedł do najwyższych godności w służbie państwowej. Prefekt Rzymu (PVR) od sierpnia 388 do czerwca 389 r. *Liber de Caesaribus*, zbiór biografii wzorowany na Swetoniuszu, powstał najprawdopodobniej na początku lat 60. podczas pracy w administracji prefektury w Sirmium. Dzieło zachowało się tylko w dwóch rękopisach, dołączone do nich *Origo gentis Romanae* oraz *De viris illustribus* nie są jego autorstwa.

Edycja: *Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus*, ed. Franz Pichlmayer, Leipzig 1911, wyd. stereotypiczne, ed. R. Gruendel. Leipzig 1966 (addenda i corrigenda publikacji Pichlmayera); *Aurelius Victor; Livre des Césars*. Text établi et traduit par P. Dufraigne. Paris 1975.

Rękopisy: *De Caesaribus* zachowało się jedynie w dwóch kodeksach z XV w., pochodzących przy tym od wspólnego źródła. Są to: *Bruxellensis* (inaczej *Pulmani*, P) oraz *Oxoniensis Canon. lat. 131* (O, Bibliotheca Bodleiana). Editio princeps miała miejsce w Antwerpii 1579 r., wydawca Andreas Schott korzystał wówczas tylko z P, jakkolwiek podobno dysponował też odpisami z innego kodeksu, który nazwał *Codex Metelli* (XIII w. bądź później). Rękopis ten nie zachował się i nie potrafimy powiedzieć nic o jego relacji z P i O. Kodeks P wkrótce potem zaginął i dopiero w 1850 r. odnalazł go w Brukseli Theodor Mommsen.

Opracowania: H.W. Bird, *Sextus Aurelius Victor. A Historiographical Study*. Liverpool 1984; Idem, *Aurelius Victor: De Caesaribus. Translated with an introduction and commentary by...*, Liverpool 1994; S. Aurelius Victor: *Die römischen Kaiser; Liber de Caesaribus. Lateinisch-deutsch*. Hrsg. von K. Groß-Albenhausen, M. Fuhrmann. Darmstadt 1997 (bez edycji krytycznej); M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur von Andronicus bis Boëthius mit Berücksichtigung für die Neuzeit*, t. 1-2, wyd. 2, München 1994, s. 1089-1091; T. Adámik, *Római irodalom a késői császárkorban*. Budapest 1996, s. 159-

161; Kovács-Fehér, s. 218-221; Fehér-Kovács, s. 164-165; Herrmann, Bd. 3; Lewandowski, s. 382-388; Istnieje nowy, naukowy przekład dzieła Sekstusa w: Przemysław Nehring et al., *Brewiaria dziejów rzymskich*. Warszawa 2010, s. 55-138, który przytaczamy.

Excerptum 20

1. [7] Felix adeo (absque liberis tamen simulque coniugio), ut Indi, Scythae, Garamantes ac Bactri legatos mitterent orando foederi.

Tak bardzo [we wszystkich] sprzyjało mu szczęście (jedyne wyjątek to dzieci i małżeństwo), że Indowie, Scytowie, Garamantowie i Baktrowie wysyłali posłów z prośbą, aby zawarł z nimi przymierze.

→Baktrowie, →Garamantowie, →Indowie, →Scytowie

Por. Suet., *Aug.* 21.6.

Excerptum 21

20. [18] His maiora aggressus Britanniam, quoad ea utilis erat, pulsus hostibus muro munivit per transversam insulam ducto utrimque ad finem Oceani.

Przedsięwzięciem jeszcze większym od tych [dokonań] okazało się to, że najechał Brytanię tak daleko w głąb, na ile to było korzystne, i odepchnąwszy wroga, obwarował ją murem poprowadzonym w poprzek wyspy między obydwoma wybrzeżami Oceanu.

→Brytania, →Ocean

Odbudowa przez Septymiusza Sewera umocnień limesowych tzw. Wału Hadriana. Fragment przytoczony ze względu na bliskie sformułowanie: por. *SHA* X 18.2; Eutrop. Brev. 6.17 („Ocean Brytański”, też Plin. *NH* 7.206); 8.19; nieco odmiennie Oros. 7.17.7 (szczególnie: „a mari ad mare duxit”). Czyż tego typu formuły, niezależnie od ich faktycznej prawdziwości, nie są dowodem na istnienie szczególnego rodzaju „kliszy”: powszechnie przyjętego, a przez to zrozumiałego sposobu myślenia i pisania o „zagranicy”? Umocnienia limesu brytyjskiego zaczęły być budowane po 122 r. n.e.; pierwotnie rozciągały się od Tyne po Solway Firth, ale Antoninus Pius przesunął je bardziej na północ: od Clyde do Firth of Forth. Wał Hadriana nie służył izolacji, lecz kontroli przepływu ludzi i towarów z terenów północnych. Literatura odnośnie do umocnień jest niezmiernie duża, nadal trwają zaawansowane badania archeologiczne i rekonstrukcyjne. Spektakularnym wydarzeniem było odnalezienie obozu rzymskiego Vindolanda (m.in. duża liczba tabliczek i dyplomów wojskowych).

EUTROPIUS

Nota biograficzno-literacka: Eutropiusz (l. 20. IV. w. – po 390 r.). Wysoki urzędnik administracji centralnej (m.in. *magister memoriae*) i prowincjonalnej (prefektura Illyricum); konsul 387 r. Ostatnie dane pochodzą z listów adresowanych doń przez Symmachusa i Libaniasza. *Breviarium* obejmuje dzieje rzymskie od Romulusa do śmierci cesarza Jowiana.

Edycje: *Eutropii Breviarium ab urbe condita*, ed. Franz Rühl, Leipzig 1887; *Eutropii Breviarium ab Urbe condita*, ed. C. Santini, Leipzig 1979 (podstawa bieżącego wydania); *Flavius Eutropius. Breviar de la întemeierea Romei*, de Gh.I. Șerban, Brăila 1997.

Rękopisy: Santini rejestruje 24 kodeksy zawierające *Breviarium*. Za prymarne w edycji uważa pięć: *Gothanus 1, 101* (G, IX w., najważniejszy), *Parisinus lat. 7240 olim Colbertinus 3001* (C, XI w.), *Lincolniensis 100* (I, XII w.), *Harleianus 2729* (H, XII w.), *Parisinus lat. 18.104* (M, koniec XII w.)

Opracowania: Lewandowski, s. 390-395; Herrmann, Bd. 3, s. 665-667; M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur von Andronicus bis Boëthius mit Berücksichtigung für die Neuzeit*, t. 1-2, wyd. 2, München 1994, s. 1091-1092; Adamik T., *Római irodalom a késői császárkorban*. Budapest 1996, s. 161-163; Kovács-Fehér, s. 216-219 (m.in. fragment ekscerptu 22); Fehér-Kovács, s. 163; *Eutropius, A rómaiak rövid története tíz könyvben*, wyd. L. Klima, Besztercebánya 1905 (węgierski przekład). Istnieje nowy, naukowy przekład dzieła Eutropiusza w: Przemysław Nehring et al., *Breviaria dziejów rzymskich*. Warszawa 2010, s. 139-251, który przytaczamy.

Excerptum 22

7.9. Germanorum ingentes copias cecidit, ipsos quoque trans Albim fluvium summovit, qui in Barbarico longe ultra Rhenum est. Hoc tamen bellum per Drusum, privignum suum, administravit, sicut per Tiberium, privignum alterum, Pannonicum, *** quo bello XL captivorum milia ex Germania transtulit et supra ripam Rheni in Gallia conlocavit.

Wyciął ogromne rzesze Germanów, zepchnął ich także za rzekę Albis, która przepływa za Barbarikum daleko za Renem. Wojnę tę prowadził jednak za pośrednictwem swego pasierba Druzusa, podobnie jak przy pomocy drugiego pasierba, Tyberiusza, [prowadził wojnę] pannońską, podczas której przeprowadził z Germanii 40 000 jeńców i osiedlił ich nad brzegiem Renu, w Galii.

→Galia, →Germania, →Germanowie, →Łaba, →Ren

Excerptum 23

7.10.1. Scythae et Indi, quibus antea Romanorum nomen incognitum fuerat, munera et legatos ad eum miserunt.

Scytowie i Indowie, którzy wcześniej nie znali nawet imienia Rzymian, wysłali do niego posłów z darami.

→Indowie, →Scytowie

Por. *RGDA* 31; Oros. 6.21.19-20.

Excerptum 24

7.12.2. Bellum contra Germanos suscepit et ingressus Sueviam nihil strenue fecit.

Podjął się wojny przeciwko Germanom, ale wkroczywszy do Swebii, niczego sprawnie nie przeprowadził.

→Germanowie, →Swebia

Pozorowana wyprawa Kaliguli, cytat ze względu na termin Swebia; por. Suet., *Cal.* 45.

Excerptum 25

7.13.3. Quasdam insulas etiam ultra Britannias in Oceano positas imperio Romano addidit, quae appellantur Orchades, filio autem suo Britannici nomen inposuit.

Przyłączył [Klaudiusz] nawet do państwa rzymskiego kilka wysp leżących na Oceanie za Brytanią, a nazywanych Orkadami; swojemu synowi dał zaś na imię Brytannik.

→Britannia, →Ocean, →Orkady

Excerptum 26

7.23.4. Expeditiones quattuor habuit, unam adversum Sarmatas, alteram adversum Catos, duas adversum Dacos. De Dacis Cattisque duplicem triumphum egit, de Sarmatis solam lauream usurpavit. Multas tamen calamitates isdem bellis passus est; nam in Sarmatia legio eius cum duce interfecta est et a Dacis Oppius Sabinus consularis et Cornelius Fuscus, praefectus praetorio, cum magnis exercitibus occisi sunt.

Sprawował [Domicjan] dowództwo w czterech wyprawach wojennych: jednej przeciwko Sarmatom, drugiej przeciwko Chatom i w dwóch przeciwko Dakom. [Za zwycięstwo] nad Dakami i Chattami, odbył podwójny triumf, a po pokonaniu

Sarmatów przyznał sobie tylko wieniec laurowy. Poniósł jednak wiele klęsk w tych wojnach; oto w Sarmacji jeden legion razem z dowódcą został wybity, a Oppiusz Sabinus, były konsul, oraz Korneliusz Fuskus, prefekt pretorium, wraz z licznymi oddziałami żołnierzy, polegli z rąk Daków.

→Chattowie, →Dakowie, →Sarmaci, →Sarmacja

Excerptum 27

8.3.1. Armeniam, quam occupaverant Parthi, recepit, Parthomasiri occiso, qui eam tenebat. Albanis regem dedit. Hiberorum regem et Sauromatarum et Bosphororum et Arabum et Osdroënorum et Colchorum in fidem accepit.

Odzyskał [Trajan] Armenię zajętą przez Partów, zabijając jej władcę Partomazarysa. Albanom wyznaczył króla. Zyskał lojalność królów Hiberów, Sauromatów, Bosforańczyków, Arabów, Osdroenów oraz Kolchów.

→Albania, →Bosfor Kimmeryjski, →Bosforańczycy, →Iberia, →Kolchida, →Osroene, →Sauromaci

Excerptum 28

9.25.2. Varia deinceps et simul et viritim bella gesserunt Carpi et Basternis subactis, Sarmatis victis, quarum nationum ingentes captivorum copias in Romanis finibus locaverunt.

Następnie, zarówno wspólnie [Galeriusz i Dioklecjan], jak i każdy z osobna prowadzili rozmaite wojny, podbijając Karpów i Basternów czy pokonując Sarmatów; wielką liczbę jeńców pochodzących z tych ludów osiedlili w rzymskich granicach.

→Bastarnowie, →Karpowie, →Sarmaci

PAULUS OROSIUS

N o t a biograficzno-literacka: Paweł¹³ Orosjusz (Paulus Orosius, zm. ok. 418 r.) pochodził z Hiszpanii. W 414 r., uciekając przed Wandalami do Afryki, przybył do Augustyna, który określił go wówczas jako „młodego człowieka”. Brał czynny udział w kontrowersji pelagiańskiej (*Commonitorium de errore Priscillianistarum et Origenistarum, Liber apologeticus contra Pelagianos*), ale sławę w świecie chrześcijańskim przyniosła *Historia przeciw poganom*. Jest to siedem ksiąg historii

¹³ Imię Paulus pojawia się po raz pierwszy dopiero w Jord., *Getica* 9.58. W rękopisach dominuje abrewiacja P., którą można rozwiązać także przez P(resbyter).

powszechnej, mającej wykazać gorszy – niż w czasach chrześcijańskich – poziom rozwoju cywilizacyjnego i życia ludzi. Narracja bogata jest również w ekskursy geograficzne i ciekawostki etnograficzne, co – wraz z jasnością stylu – czyni *Historię* dziełem, które dobrze się czyta. Orozjusz dużo podróżował, ostatnia wzmianka o nim pochodzi z końca 417/pocz. 418 r., gdy popłynął na Baleary i Minorkę. Być może jego – niewątpliwie przedwczesna – śmierć, wynikła z zatonięcia statku.

Edycja: Orose. *Histoires (Contre les Païens)*, texte établi et traduit par Marie Pierre Arnaud-Lindet („Les Belles Lettres”). Paris 1990-1991 (podstawa bieżącego wydania). Pozostałe wydania i tłumaczenia: Paulus Orosius, *The Seven Books of History against the Pagans*, transl. by R.J. De Ferrari. Washington 1964; Vanyó L., *Az ókeresztény egyház irodalma*, wyd. 2, Budapest 1988, s. 822-823; Herrmann, Bd. 4, Nr 118, s. 520-529; Kovács-Fehér, s. 222-225; Fehér-Kovács, s. 167-168.

Rękopisy: Dzieło Orozjusza jest jednym z najobszerniej reprezentowanych tekstów antycznych w tradycji rękopiśmiennej, znanych jest ponad 200 rękopisów, zob. J.M. Batelly, D.J.A. Ross, *A check list of manuscripts of Orosius Historiarum adversus paganos libri septem*. „Scriptorium” 15 (1961), s. 329-334. Zasluguje przy tym na uwagę fakt, że najstarszy z nich, *Laurentianus pl. 65,1* (obecnie we Florencji), datowany jest na VI w. Sporządzono go w północnej Italii, być może w Rawennie. Ważna edycja Karla Zangemeistra (1882; wyd. popr. 1889) oparta została głównie na sześciu rękopisach, przy incydentalnym korzystaniu z kilkunastu innych. Najnowsza edycja Arnaud-Lindet wprowadziła tu niewielkie zmiany: Zangemeister: *Laurentianus pl. 65,1* (L, VI w.), *Donauschingensis 18.2* (D, VIII w.), *Ambrosianus D 23* (B, VIII w.), *Schedae sancti Remacii* (S, VII/VIII w.), *Palatinus 829* (P, IX w.), *Rehdigeranus 108* (R, IX w.). Arnaud-Lindet: *Donauschingensis 18.2* (D, VIII w.), *Ambrosianus D 23* (B, VIII w.), *Laudunensis 137* (F, VIII w.), *Parisinus 9665* (H, VIII w.), *Vaticanus Reg. 296* (Q, IX w.), *Rehdigeranus 107* (Δ, IX w.).

Editio princeps, tzw. *Augustana* z 1471 r., została sporządzona na podstawie *Monacensis 22025*.

Excerptum 29

1.2.1. *Maiores nostri orbem totius terrae oceani limbo circumseptum, triquadrum statuere eiusque tres partes Asiam, Europam et Africam vocaverunt, quamvis aliqui duas hoc est Asiam ac deinde Africam in Europam accipiendam putarint.*

Przodkowie nasi sądzili, że krąg całej ziemi, otoczony pasem oceanu, składa się z trzech czworoboków, które to jego trzy części nazwali Azją, Europą i Afryką; jakkolwiek niektórzy przyjmowali dwie, tj. Azję i Afrykę, w tej sytuacji przyłączoną do Europy.

→Afryka, →Azja, →Katabatmos, →Nasze Morze, →Ocean

Jakkolwiek wyrażenie *orbis terrarum* tłumaczy się w beletrystyce łacińskiej jako „świat”, to w tym miejscu zachowujemy dosłowne brzmienie. Ilustruje ono wprost pogląd większości starożytnych, iż trzy (ewentualnie dwa) lądy Ziemi leżały blisko siebie, otoczone Oceanem. Nie ma zatem mowy o tak naturalnej wydawałoby się, dzisiejszej wizji półkul: wschodniej i zachodniej oraz północnej i południowej. A przecież nabrała ona ogromnego, do dziś aktualnego sensu k u l t u r o w e g o, który służy czasami do wartościowania i definicji nie tylko państw i narodów, a całych przestrzeni cywilizacyjnych. Rzymianie też wykorzystywali w tym celu geografie, lecz za pomocą odmiennych konstrukcji, →Scytia. Istotne jest tu też poświadczenie antycznej dyskusji o podziale globu, ale i koncepcji oceanu światowego (por. Dmitri S h c h e g l o v, *Pomponius Mela's Chorography and Hellenistic Scientific Geography*, w: Alexander Podossinov ed., *The Periphery of the Classical World in Ancient Geography and Cartography*. Leuven-Paris-Walpole, MA. 2014, s. 77-94). Por. aluzję Salustiusza¹⁴ w *Bellum Iugurthinum*, 17, 3-4 (ed. A. K u r f e s s):

„In divisione orbis terrae plerique in parte tertia Africam posuere, pauci tantummodo Asiam et Europam esse, sed Africam in Europa. ea finis habet ab occidente fretum nostri maris et Oceani, ab ortu solis declivem latitudinem, quem locum Catabathmon incolae appellant”.

Poniżej przekłady:

Kazimierza K u m a n i e c k i e g o, 1971: „Omawiając podział świata, przeważna część pisarzy uznała Afrykę za trzecią część świata, niewielu tylko mówi o dwóch częściach świata: Azji i Europie, zaliczając Afrykę do Europy. Granicą Afryki od zachodu jest cieśnina, którą tworzy Morze Śródziemne i Ocean, od wschodu rozległy upłaz zwany przez tubylców Katabatmos”.

Anny K o t ł o w s k i e j: „W podziale kręgu ziemi wielu w trzeciej jego części widziało Afrykę, a tylko nieliczni uznają, że istnieją Azja i Europa, zaś Afryka należy do Europy. Afryka ma od zachodu granicę na cieśninie Naszego Morza i Oceanu, od wschodu zaś rozległą pochyłość, którą tamtejsi mieszkańcy nazywają Katabatmos”.

Excerptum 30

1.2.4 Europa incipit ut dixi sub plaga septentrionis, a flumine Tanai, qua Rhiphaei montes Sarmatico aversi oceano Tanaim fluvium fundunt, 5 qui praeteriens aras ac terminos Alexandri Magni in Rhobascorum finibus sitos Maeotidas auget paludes,

¹⁴ Trzeba zawsze pamiętać, iż Salustiusz był czytany, powszechnie szanowany i uważany za „nowoczesnego” historyka (mimo utyskiwań na niekonsekwencje jego stylu, por. Seneka, *Ep.* 114,17), por. Tacitus, *Ann.* 3,30,1; Quintill., *Inst.* 2,5,19; Martialis, 14,191,2; Oros. 7,10,4.

quarum immensa exundatio iuxta Theodosiam urbem Euxinum Pontum late ingreditur. 6 Inde iuxta Constantinopolim longe emittuntur angustiae, donec eas mare hoc quod dicimus Nostrum accipiat. 7 Europae in Hispania occidentalis oceanus termino est, maxime ubi apud Gades insulas Herculis columnae visuntur et Tyrrheni maris faucibus oceani aestus inmittitur.

Europa zaczyna się, jak mówiłem, na północy; od rzeki Tanais, gdzie Góry Rifejskie, odwrócone od Oceanu Sarmackiego, wydają z siebie rzekę Tanais. Ta, przepływając ziemię i znaki graniczne Aleksandra Wielkiego, zasila bagna Meockie, położone w granicach Robasków. Ich bezmierny wylew wlewa się szeroko do Morza Czarnego niedaleko miasta Teodozji. Stąd, niedaleko Konstantynopola tak długo rozciągają się cieśniny, aż przyjmuje je morze, które nazywamy Naszym. Granicą Europy w Hiszpanii jest ocean zachodni, zwłaszcza w rejonie wysp Gades, gdzie widziane są Słupy Heraklesa, a przesmykami Morza Tyrreńskiego wdziera się przypływ oceanu.

→Czarne Morze, →Gades, →Hiszpania, →Konstantynopol, →Meotyda, →Nasze Morze, →Rifejskie Góry, →Robaskowie, →Sarmacki Ocean, →Słupy Heraklesa, →Tanaïs, →Teodozja, →Tyrreńskie Morze

Ciekawe sformułowanie „occidentalis oceanus” wskazuje pozornie na dyferencjację Oceanu, różnicowanie jego przestrzeni. Należy wszakże podkreślić, iż ma ono znaczenie jedynie porządkujące, tzn. „zachodnia część Oceanu”, a nie definiujące nową jakość geograficzną. Uwaga ta nie zaprzecza jednak, że takie próby istniały, np. wspomniany tu →Sarmacki Ocean.

Excerptum 31

1.2.36 Mons Caucasus inter Colchos qui sunt super Cimmericum mare, et inter Albanos, qui sunt ad mare Caspium, primum attollitur. Cuius quidem usque in ultimum orientem unum videtur iugum, sed multa sunt nomina; 37 et multi hoc ipsum iugum Tauri montis credi volunt quia re vera Parchoatras mons Armeniae inter Taurum et Caucasum medius continuare Taurum cum Caucaso putatur; 38 sed hoc ita non esse discernit fluvius Euphrates qui, radice Parchoatrae montis effusus, tendens in meridiem, ipsum ad sinistram, Taurum excludit ad dextram. 39 Itaque ipse Caucasus inter Colchos et Albanos, ubi et portas habet, mons Caucasus dicitur; 40 a portis Caspiis usque ad Armenias pylas vel usque ad fontem Tigridis fluminis inter Armeniam et Hiberniam montes Acrocerauni dicuntur; 41 a fonte Tigridis usque ad Charras civitatem inter Massagetes et Parthos mons Ariobarzanes; 42 a Charris

civitate usque ad oppidum Cathippi inter Hyrcanos et Bactrianos mons Memarmali, ubi amomum nascitur; a quo proximum iugum mons Parthau dicitur; 43 ab oppido Cathippi usque ad vicum Safrim inter Dahas Sacaraucae et Parthienas mons Oscobares, ubi Ganges fluvius oritur et laser nascitur; 44 a fonte fluminis Ganges usque ad fontes fluminis Ottorogorae qui sunt a septentrione, ubi sunt montani Paropanisadae, mons Taurus; 45 a fontibus Ottorogorae usque ad civitatem Ottorogorram inter Hunos Scythas et Gandaridas mons Caucasus. 46 Ultimis autem inter Eoas et Passyadras mons Imavus, ubi flumen Chrysorhoas et promunturium Samara orientali excipiuntur oceano.

47 Igitur a monte Imavo hoc est ab imo Caucaso et dextra orientis parte, qua oceanus Sericus tenditur, usque ad promunturium Boreum et flumen Boreum, inde tenus Scythico mari quod est a septentrione, usque ad mare Caspium quod est ab occasu, et usque ad extantum Caucasi iugum quod est ad meridiem, Hyrcanorum et Scytharum gentes sunt XLII, propter terrarum infecundam diffusionem late oberantes.

48 Mare Caspium sub Aquilonis plaga ab oceano oritur, cuius utraque inter oceanum litora et loca deserta incultaque habentur; inde meridiem versus per longas angustias tenditur donec per magna spatia dilatatum Caucasi montis radicibus terminetur. 49 Itaque a mari Caspio quod est ad orientem, per oram oceani septentrionalis usque ad Tanaim fluvium et Maeotidas paludes quae sunt ad occasum, per litus Cimmerici maris quod est ab africo, usque ad caput et portas Caucasi quae sunt ad meridiem, gentes sunt XXXIII. 50 Sed generaliter regio proxima Albania, ulterior sub mari et monte Caspio Amazonum nominatur.

51 Expliciti sunt quam brevissime fines Asiae. Nunc Europam in quantum cognitioni hominis conceditur stilo pervagabor. 52 A montibus Rhiphaeis ac flumine Tanaï Maeotidisque paludibus quae sunt ad orientem, per litus septentrionalis oceani usque ad Galliam Belgicam et flumen Rhenum quod est ab occasu, deinde usque ad Danuvium (quem et Histrum vocant) qui est a meridie et ad orientem directus Ponto accipitur, 53 ab oriente Alania est, in medio Dacia ubi et Gothia, deinde Germania est ubi plurimam partem Svevi tenent; quorum omnium sunt gentes LIII.

54 Nunc quidquid Danuvius a barbarico ad mare Nostrum secludit expedit.

Góra Kaukazu wznosi się przede wszystkim pomiędzy Kolchami nad Morzem Kimmeryjskim a Albanami nad Morzem Kaspijskim. Posiada ona jedno pasmo, aż po najdalszy wschód, lecz nosi ono wiele nazw. Wielu chce utożsamiać to pasmo z górą Tauru, podczas gdy w rzeczywistości sądzi się, iż to Parchoatras, góra Armenii, stanowi połączenie między Taurem a Kaukazem. Lecz że tak nie jest, pokazuje

rzeka Eufkrat, która wypływa u podnóża góry Parchoatras i kierując się na południe, rozdziela tamtą na lewą, a Taurus na prawą stronę. Także sam Kaukaz między Kolchami i Albanami, gdzie ma tzw. Bramy, nosi nazwę góry Kaukazu. Od Bram Kaspijskich, aż do przesmyków armeńskich bądź źródeł rzeki Tygrys między Armenią a Iberią nosi nazwę gór Akrokeraunijskich. Od źródła Tygrysu aż po miasto Charrai, pomiędzy Massagetami i Persami – góra Ariobarzanes. Od miasta Charrai do miejscowości Kathippos, pomiędzy Hyrkanami i Baktrianami – góra Memarmali, gdzie rośnie amomum¹⁵. Najbliższe jej pasmo nosi nazwę góry Parthau. Od miejscowości Kathippos aż do wsi Safris między Dahami Sakaraukaskimi a Partyjskimi – góra Oskobares¹⁶, skąd bierze swój początek rzeka Ganges i rośnie laser. Od źródła rzeki Ganges aż do źródeł rzeki Ottogoroga na północy, gdzie żyją górcy Paropanisdzi – góra Taurus. Od źródeł Ottogorogi aż do miasta Ottogorogi, między Hunami Scytami i Gandaridami – góra Kaukaz¹⁷. Między Ludźmi Wschodu a Passyadrami leży ostatnia góra Imavus, gdzie rzeka Chrysorhoas [z gr. Złoty Nurt] i przylądek Samara dotykają oceanu wschodniego.

Zatem od góry Imavus, tj. od krańca Kaukazu i prawej strony Wschodu, do której rozciąga się ocean Seryjski, aż do przylądka Boreum [gr. Północnego] i rzeki Boreum [gr. Północnej], skąd wzdłuż linii morza Scytyjskiego na północy, aż do morza Kaspijskiego na zachodzie, i aż do najdalej na południe wysuniętego pasma Kaukazu, żyją 42 ludy Hyrkanów i Scytów, które z powodu nieurodzajnej ziemi prowadzą koczowniczy tryb życia na dużych obszarach.

Morze Kaspijskie, w strefie Akwilonu, rodzi się z oceanu; oba jego brzegi wokół oceanu i dalej położone tereny, są niezamieszkane i dzikie. Stąd w kierunku południowym biegnie długi przesmyk, rozszerzając się na wielkich przestrzeniach, aż kończy się u podnóża Kaukazu. Tak od Morza Kaspijskiego na wschodzie, przez wybrzeże oceanu północnego aż po rzekę Tanais i bagna Meotydy, leżące na zachodzie; przez brzeg Morza Kimmeryjskiego od południowego zachodu, aż po Bramy i szczyt Kaukazu na południu, żyją 34 ludy. Ogólnie zresztą, rejon najbliższy nazywa się Albanią, a najdalszy, blisko Morza i pasma Kaspijskiego – krainą Amazonek.

¹⁵ Por. Verg., *Ecl.* 4.25: *Assyrium vulgo nascetur amomum*.

¹⁶ Przedstawiony powyżej ciąg „Kaukazu irańskiego” występuje w całości tylko u Orozjusza, por. Jan i e r, *La Géographie...*, s. 96nn.

¹⁷ W tym miejscu Kaukaz to pasma Hindukuszu, Pamiru i Tienszanu. Zdaniem Jánosa H a r m a t t y, Orozjusz – a raczej jego źródło – poprawnie przekazało dane o migracji Hsiung-nu (*Chuni Scythae*) w dorzecze rz. Talas i Czu na początku n.e., co zdaje się odpowiadać źródłom chińskim, zob. *The Origin of the Huns*. „Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis” 33 (1997), s. 159-173, tu s. 164n.

Jak najzwężlej przedstawione zostały granice Azji. Teraz przewędruję Europę stylem najwłaściwszym poznaniu ludzkiemu. Od Gór Rifejskich, rzeki Tanais i bagien Meotydy na wschodzie, przez północne wybrzeże oceanu aż do Galii Belgiki i rzeki Ren na zachodzie. Następnie, aż do Dunaju (który także zowią Istrem) na południu, który skierowany na wschód, wpada do Pontu. Od wschodu leży Alania, w środku Dacja i też Gocja, a dalej Germania, gdzie największą część trzymają Swebowie. Na tych ziemiach żyją 54 ludy.

Teraz przedstawię obszar, który Dunaj zamyka od barbarzyńskiego [*dom. brzegu*] do Naszego Morza.

→Akroeraunijskie Góry, →Akwilon, →Alania, →Albanowie, →Ariobarzanes, →Azja, →Baktrianowie, →Belgika, →Boreum, →Bramy Kaspijskie, →Charrai, →Chrysorhoas, →Dacja, →Dunaj, →Eufkrat, →Gandaridowie, →Ganges, →Germania, →Gocja, →Hunowie, →Hyrkanowie, →Iberia, →Imavus, →Ister, →Kaspijskie Morze, →Kathippos, →Kaukaz, →Kimmerijskie Morze, →Kolchowie, →Massageci, →Memarmali, →Meotyda, →Nasze Morze, →Oskobares, →Ottogoroga, →Parchoatras, →Paropanisadzi, →Parthau, →Passyadrowie, →Pontyjskie Morze, →Ren, →Rifejskie Góry, →Safris, →Sakarauskasy Dahowie, →Samara, →Scytowie, →Scytyjskie Morze, →Seryjski Ocean, →Swebowie, →Tanais, →Taurus, →Tygrys

Amomum: łac. transliteracja greckiej nazwy gatunkowej krzewu, którego owoce wykorzystywano w kosmetyce; metaforycznie stosowany w literaturze jako symbol przyjemności płynącej z przyrody: por. 4 *Eklogę* Wergiliusza: „Assyrium vulgo nascetur amomum”, gdzie efekt idealnego otoczenia przyrodniczego wzmocniony został aluzją do jego wschodniego pochodzenia: dla człowieka cywilizacji klasycznej kojarzącego się z wyrafinowaniem i egzotyką, czasem niebezpieczną.

Laser: łac. nazwa soku wymarłej rośliny, zwanej silfion, wykorzystywanej jako narkotyki i afrodyzjak; symbol luksusu, zob. Anna K o t ł o w s k a, *Silfion – dawne bogactwo Cyrenajki*. „Meander” 58 (2003), s. 409-416. Przykład obu tych nazw jest bardzo pouczający: trzeba pamiętać, iż w literaturze klasycznej świat przyrody nie jest neutralny i autonomiczny, lecz nierozzerwalnie związany z cywilizacją ludzi, a jego wartość zależy od przydatności dlań. Oba światy wpływają na siebie i wzajemnie się warunkują.

Excerptum 32

1.2.75 Et quoniam oceanus habet insulas, quas Britanniam et Hiberniam vocant, quae in aversa Galliarum parte ad prospectum Hispaniae sitae sint, breviter explicabuntur.

A ponieważ ocean ma wyspy, które nazywają Brytanią i Hibernią, a które położone są po przeciwnej stronie Galii, z widokiem na Hiszpanię, krótko się o nich opowie.

→Brytania, →Galia, →Hibernia, →Hiszpania

Excerptum 33

1.2.78 A tergo autem unde oceano infinito patet Orcadas insulas habet quarum xx desertae sunt, xiii coluntur.

Z tyłu zaś, gdzie rozciąga się nieskończony ocean, leżą wyspy Orkady, z których dwadzieścia jest pustych, a zamieszkanych trzynaście.

→Ocean, →Orkady

Excerptum 34

1.2.79 Deinde insula Thyle quae per infinitum a ceteris separata, circium versus medio sita oceani, vix paucis nota habetur.

Następnie wyspa Thule, oddzielona od pozostałych przez nieskończoną odległość, położona jest w kierunku północno-zachodnim na środku oceanu; znana jest bardzo niewiele.

→Ocean, →Thule

Excerptum 35

7.2.5 Orientis et occidentis regnum Babylonium et Romanum iure vocitari, neminem umquam dubitasse scio; Macedonicum regnum sub septentrione cum ipsa caeli plaga tum Alexandri Magni arae positae usque ad nunc sub Rhiphaeis montibus docent.

Sądzę, że nikt nigdy nie wątpił, że słusznie królestwo Wschodu nazywa się babilońskim, a Zachodu – rzymskim. Ta strefa nieba, a także postawione ołtarze Aleksandra Wielkiego, do dziś uczą, że królestwo macedońskie rozciąga się na północy u podnóży Gór Rifejskich.

→Rifejskie Góry

CZEŚĆ II

NAJSTARSZE ŁACIŃSKIE ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW SŁOWIAN

POMPONIUS MELA

Nota biograficzno-literacka: Pisząc w roku 43 n.e., bądź niedługo później¹, pierwszą zachowaną łacińską pracę z zakresu wiedzy o Ziemi (choć jeszcze nie jest to naukowe dzieło geograficzne)², Pomponius Mela postępowal za schematem greckiego periplusu. Mianowicie w trzech księgach przedstawił opis trzech kontynentów wzdłuż wybrzeży Morza Śródziemnego. Łacina *Chorografii* jest sucha, skrótowa, bez pretensji do *decorum*. Chętnie podaje ciekawostki mitologiczne, odnoszące się do pochodzenia nazw geograficznych, chociaż czyni to niekonsekwentnie i chaotycznie³. Mela wyraźnie zależy tutaj od swoich, łatwo dostępnych źródeł, nie przeprowadza natomiast samodzielnej analizy badawczej. Celem jego jest przede wszystkim proste przekazanie informacji geograficzno-etnograficznych. Tym m.in. gatunek „chorografii” (χωρογραφία) różni się od „geografii” (γεωγραφία) czy „periegezy” – poziomem i bogactwem sfery językowej oraz interpretacyjnej. Po raz pierwszy termin ten spotykamy u Polibiusza (34.1.3, por. Strabon, 10.3.5). Stra-

¹ Na podstawie 3.49 o podboju Brytanii, co miało miejsce za panowania Klaudiusza w 43 r. (por. Suet., *Claudius* 17) oraz 3.18 odnośnie do zakazu składania ofiar z ludzi przez druidów, co też było dziełem tegoż cesarza (Suet., *Claudius* 25: „Całkowicie zniósł potworny w swym okrucieństwie kult druidów u Galów, który za Augusta wzbroniony był tylko obywatelom rzymskim”, tłum. Janina Niemirska-Pliszczyńska). Wcześniejszą dyskusję omawia w swej edycji krytycznej Alain Silberman, s. ix-xiii.

² Wiemy z listów Cyclerona (kwiecień 59 r. p.n.e.: *ad Att.* 2.4.3; 2.6.1; 2.7.1), że namawiany przez Attyka, podjął się – choć niechętnie – napisania traktatu geograficznego. W tym celu sprowadził prace Serapiona z Antiochii (*ad Att.* 2.4.1), Aleksandra z Efezu (*ad Att.* 2.20.6; 2.22.7; Strab. 14.1.25), Eratostenesa, Hipparcha z Nikai. Nie ma pewności, czy dzieło, jeśli w ogóle zostało ukończone, doczekało się publikacji. S. Häfner, *Die literarische Pläne Ciceros*. München 1928, wypowiada się na ten temat sceptycznie, podczas gdy polski znawca Arpinaty Jan Wikarjak przyjmuje, iż tekst został wydany: *Warsztat pisarski Cyclerona*. Warszawa-Poznań 1976, s. 157.

³ J. Hind, *Pomponius Mela on Colonies in West and East*, w: Gocha R. Tsetskhladze ed., *Ancient Greeks West & East* (Mnemosyne Suppl. 196). Leiden 1999, s. 77-84.

bon jednoznacznie podkreślił przy tym syntetyzujący aspekt geografii (2.5.1)⁴. Jak słusznie już dawno zauważyli badacze, „die Römer waren keine Wissenschaftler”⁵ i z subtelnej nauki greckiej wybierali przeważnie to, co miało walor praktyczny. Stąd też np. brak u Meli cytowań źródeł czy dyskusji nad różnymi poglądami. Do wyjątków należą: informacja o podróży Hannona wzdłuż wybrzeża Afryki Zachodniej i Eudoksosa na wschód (3.90) oraz, co szczególnie ważne w kontekście niniejszego zbioru, przytoczenie z Korneliusza Neposa wzmianki o Indach w Galii (3.45)⁶. Niedawno Dmitry Shcheglov opublikował artykuł, w którym wskazuje na istnienie dwóch redakcji dzieła Meli, ze względu na istnienie w nim połączenia dwóch tradycji geograficznych dot. systemu kontynentalnego (→Ocean) i źródeł Nilu. Mela miałby korzystać m.in. z zaginionego, niezidentyfikowanego traktatu geograficznego, który znali także Plutarch i Pausaniasz⁷, a także z jakiegoś innego źródła, dostępnego również Pliniuszowi.

O Pomponiuszu Meli wiemy tylko, że pochodził z prowincji Hispania Baetica, z miejscowości Tingentera (2.96) nieopodal Gades. Nazwa ta to hapax legomenon, dlatego próbuje się ją utożsamiać z Iulia Traducta⁸. *Chorografia* zaczyna się od przedmowy (proemium, 1.1), potem następuje spis treści (1.2) i surowy opis świata (1.3-8) jako otoczonego ze wszystkich stron przez Ocean, podzielonego na dwie hemisfery i pięć klimata. Dolną część świata zamieszkują Antichthoni, czyli ludzie z przeciwnej strony ziemi. Górna część to znana ekumena. Z Oceanem łączą się cztery morza: Kaspiskie, Perskie, Arabskie i Śródziemne, a Ziemię tworzą trzy kontynenty: Azja, Europa i Afryka. Ich granice wyznaczają rzeki →Tanais i →Nil. Następnie (1.9-24a) autor szkicowo przegląda kraje, rzeki i ludy tych kontynentów. Od suchego przeglądu wybrzeża Morza Śródziemnego (1.24b), pozbawionego

⁴ G. A u j a c, *Strabon et la science de son temps*. Paris 1966, s. 89-216.

⁵ K. G. S a l l m a n n, *Quellenangaben und Namenszitate in der Plinianischen Geographie*. „Hyperboreus” 9:2 (2003), s. 330-354, tu s. 330.

⁶ *Chorographia* Korneliusza Neposa (100 – 24 r. p.n.e.) nie zachowała się, ale była bardzo ważnym źródłem informacji i tzw. paradoxa, czyli egzotycznych ciekawostek, dla rzymskich autorów epoki Cesarstwa. Zob. R. H a n s e n, *Die Chorographie des Cornelius Nepos*. „Jbb. f. Classische Philologie” 117 (1878), s. 595-612; F. T i t c h e n e r, *Cornelius Nepos and the Biographical Tradition*. „Greece & Rome” 50 (2003), s. 85-99; S. S t e m, *The Political Biographies of Cornelius Nepos*. Michigan UP 2012; J. B e n e k e r, *Nepos' Biographical Method in the Lives of Foreign Generals*. „Classical Journal” 105 (2009), s. 109-121; M. P r y z w a n s k y, *Cornelius Nepos: Key Issues and Critical Approaches*. „Classical Journal” 105 (2009), s. 97-108.

⁷ *Pomponius Mela's Chorography and Hellenistic Scientific Geography*, w: Alexander Podossinov ed., *The Periphery of the Classical World in Ancient Geography and Cartography*. Leuven-Paris-Walpole, MA. 2014, s. 77-94.

⁸ S i l b e r m a n, ed., s. vii-viii; A. S c h u l t e n, *Tingentera*. „RE” 12A (1937), szp. 1383-1384.

wszelkich informacji, które mogą być użyteczne dla żeglarzy, zaczyna się pierwsza część. Autor najpierw opisuje krainy leżące wzdłuż Morza Śródziemnego od strony Afryki (1.25-60), następnie przedstawia Małą Azję i kresy Azji po Góry Rifejskie (1.61-117). Potem opisuje Europę od jej wschodnich kresów, kierując się graniczną rzeką Tanais w dół i podążając na zachód. Z kolei wyspy morskie przedstawia, kierując się z zachodu na wschód i z południa na północ (2.97-126). Księga trzecia opisuje wybrzeże Europy (3.1-35), wybrzeże azjatyckie Morza Kaspijskiego (3.36-45), następnie wyspy atlantyckie i na Morzu Północnym (3.46-58), a w końcu (3.59-107) azjatyckie wybrzeże Oceanu z Indiami i Arabią oraz Afrykę. *Chorografia* jest wybiórczą kompilacją z szeregu traktatów geograficznych. Nacisk położony został nie na dokładność oraz aktualność informacyjną, ale na memorabilia, rzeczy godne uwagi i powszechnie kojarzone z danym obszarem geograficznym. Obok ścisłej topografii autora interesuje etnografia – opisuje zatem obyczaje, religie, potrawy, budynki, mentalność, stosunki społeczne, sposoby komunikacji, gatunki zwierząt; objaśnia imiona i podaje ciekawostki. Dzieło Pomponiusza Meli, mimo swych słabości, ma wszakże fundamentalną zaletę: zachowuje dla nas najstarszy koherentny obraz Germanii. W 3.24 opisuje bieg Renu od źródeł w Alpach przez dwa (sic!) jeziora do dwóch ramion ujściowych, z których jedno płynie przez ogromne jezioro Flewum obok wyspy o tej samej nazwie. W kolejnym rozdziale wyznacza granice Germanii, a w 3.26 opisuje jej mieszkańców, zgodnie z tradycyjną topiką, dotyczącą barbarzyńców. Podkreśla ich waleczność i granice wyznaczone przez pustkowia (3.27); nakreśla ich obyczaje i kuchnię (3.28). W 3.29-31 daje geograficzną charakterystykę regionu: rzeki, bagna, lasy, nieprzebyte góry, w tym ogromny Codanus sinus: w opisie którego przypuszczalnie połączył wiadomości o Morzu Północnym i Bałtyckim. W 3.33 przechodzi do opisu krainy Sarmatów rozciągającej się za Wisłą aż po Dunaj. Na północy rozciąga się kraina Hyperborejczyków i Ripuarów, żyjących sześć miesięcy w nocy i sześć w dniu polarnym (3.36-37). Wśród wysp zna Pomponiusz Mela Brytanię, Irlandię oraz Hemody, których identyfikacja pozostaje niepewna. Jednak największą z wysp pozostaje Skandynawia.

Edycja: Tekst łaciński na podstawie dwóch edycji: G. Ransstranda, Gothoburgi 1971 oraz Alaina Silbermana, (CUF) Paris 1988. Dobrą edycją krytyczną jest też wydanie Piergiorgio Parroniego, zawierające tekst łaciński według kodeksu watykańskiego 4929 wraz z omówieniem odmianek młodszej tradycji rękopiśmiennej⁹. Dużo skorzystał z niego w swej pracy Silberman (uważny czytelnik zauważy, studiując aparat krytyczny, że

⁹ *Pomponii Melae De Chorographia libri tres*, introduzione, edizione critica e commento a cura di Piergiorgio Parroni, Roma: Edizioni di storia e letteratura. 1984.

zdecydowana większość koniektur Parroniego, nieuwzględnionych przez Silbermana, koncentruje się na modernizacji łaciny, preferując formy po procesie asymilacji; fakt ten jest istotny dla filologów, chcących umieścić prozę Meli w określonym etapie rozwoju j. łacińskiego, natomiast dla historyków ma znaczenie marginalne). W ostatnich latach pojawiło się tłumaczenie angielskie: F.E. Romer, *Pomponius Mela's Description of the World*. Ann Arbor 1998. Ma ono jednak raczej charakter popularny, ze względu na brak analizy źródłoznawczej i szcątkowy komentarz faktograficzno-geograficzny. Pierwsze polskie pełne tłumaczenie: *Chorografia Pomponiusza Meli z łacińskiego na język polski* przełożona przez M.W. Łukaszewicza, Poznań 1893, pozbawione jest jakiegokolwiek wartości merytorycznej i zachowuje jedynie znaczenie bibliograficzne, jako próba – trzeba dodać, nieudana – zmierzenia się z dziełem Meli. Ostatnio natomiast pojawiło się częściowo nowe tłumaczenie, powstałe w kręgu łódzkich indoeuropeistów. Otóż Krzysztof T. Witczak i Sergiusz Szarypkin skontrolowali przekład wybitnego przedwojennego grezysty Mariana Goliasa, opatrując go komentarzem i szkicem na temat historii antycznej geografii (s. 199-245). Trzeba jednak podkreślić fakt, iż jest to wydanie popularne, służące znakomitą lekturą i pełną egzotycznych ciekawostek dla niespecjalisty, ale niepodjemujące dyskusji naukowej; *Pomponiusza Meli Chorographia czyli opis kręgu ziemi*. Piotrków Trybunalski 2011. Podjęcie nowego tłumaczenia było decyzją trudną i niejednoznaczną. Tekst M. Goliasa brzmi bardzo ładną polszczyzną, jednak filolog i historyk dostrzega, iż „upiększa” i „uzupełnia” on zdania Meli. W związku z tym poniższe tłumaczenie jest tak dosłowne, a wszelkie dodatki, konieczne ze względu na wymogi polskiej składni, zostały zaznaczone nawiasem kwadratowym. Czytelnik bowiem nie powinien odnieść mylnego wrażenia w kontekście estetycznej wartości pracy Pomponiusza Meli.

Rękopisy: Podstawowym kodeksem jest Vaticanus Latinus 4929 (V) z drugiej połowy IX wieku. Od 1612 r. znajduje się on w Bibliotece Watykańskiej. Interesującą historię tego kodeksu przedstawił wyczerpująco C.W. Barlow, *Codex Vaticanus Latinus 4929*. „Memoirs of the American Academy in Rome” 15 (1938), s. 87-124. Około stu innych kodeksów zawierających *Chorografię* jest zależnych od V i nie ma znaczenia dla ustalenia lekcji tekstu. Editio princeps miała miejsce w Mediolanie 1471 roku.

Opracowania: A.K. Brodersen, *Pomponius Mela, Kreuzfahrt durch die Alte Welt*. Darmstadt 1994; Peter Kehne, *Mela*. „RGA” 19 (2001), s. 516-520; Mason, s. 444-445; Herrmann, Bd. 1, Nr 36, s. 296-302 (tekst eksцерptów głównie za wydaniem Fricka [1880] i Ranstranda, opracował wraz z komentarzami Hans Ditten); Kovács-Bence, s. 46-49; Fehér-Kovács, s. 38-39.

Excerptum 1

1.7-14. angustias introitumque venientis nos fretum, Graeci porthmon appellant. qua diffunditur alia aliis locis cognomina acceptat. ubi primum se artat, Hellespontus vocatur, Propontis ubi expandit, ubi iterum pressit Thracius Bosphorus, ubi iterum effudit Pontus Euxinus, qua paludi committitur Cimmerius Bosphorus, palus ipsa Maeotis. [8] hoc mari et duobus inclutis amnibus, Tanai atque Nilo, in tres

partes universa dividitur. Tanais a septentrione ad meridiem vergens in mediam fere Maeotida^a defluit; et ex diverso Nilus in pelagus. quod terrarum iacet a freto ad ea flumina ab altero latere Africam vocamus, ab altero European [: ad Nilum Africam, ad Tanain European]. ultra quicquid est, Asia est.

[9] Tribus hanc e partibus tangit oceanus, ita nominibus ut locis differens, Eous ab oriente, a meridie Indicus, a septentrione Scythicus. ipsa ingenti ac perpetua fronte versa ad orientem tantum ibi se in latitudinem effundit quantum Europe et Africa et quod inter ambas pelagus inmissum est. inde cum aliquatenus solida processit, ex illo oceano quem Indicum diximus, Arabicum mare et Persicum, ex Scythico Caspium recipit; et ideo qua recipit angustior, rursus expanditur et fit tam lata quam fuerat. dein cum iam in suum finem aliarumque terrarum confinia devenit, media nostris aequoribus excipitur, reliqua altero cornu pergit ad Nilum, altero ad Tanain. [10] ora eius cum alveo Nili amnis ripis descendit in pelagus, et diu sicut illud incedit, ita sua litora porrigit; dein fit venienti obviam, et primum se ingenti ambitu incurvat, post se ingenti fronte ad Hellesponticum fretum extendit; ab eo iterum obliqua ad Bosphorum, iterum iterumque ad Ponticum latus curva, aditum Maeotidos transverso margine attingit, ipsam^b gremio ad Tanain usque complexa fit ripa qua Tanais est. [11] in ea primos hominum ab oriente accipimus Indos et Seras et Scythas. Seres media ferme Eoae partis incolunt, Indi <et Scythae^c ultima: ambo late patentes neque in hoc tantum pelagus effusi. spectant enim etiam meridiem Indi, oramque Indici maris, nisi quoad aestus inhabitalem efficiunt, diu continuis gentibus occupant. spectant et septentrionem Scythae, ac litus Scythicum, nisi unde frigoribus arcentur, usque ad Caspium sinum possident. [12] Indis proxima est Ariane, deinde Aria et Cedrosia et Persis ad sinum Persicum. hunc populi Persarum ambiunt, illum alterum Arabes. ab his quod in Africam restat Aethiopia est. illic Caspiani Scythia^d proximi sinum Caspium cingunt. ultra Amazones ultraque eas Hyperborei esse memorantur. [13] interiora terrarum multae variaeque gentes habitant, Gandari et Pariani et Bactri, Sugdiani, Pharmacotrophi, Chomarae, Choamani, Propanisadae, Dahae super Scythas Scytharumque deserta, ac super Caspium sinum Comari, Massagetae, Cadusi, Hyrcani, Hiberi, super Amazonas et Hyperboreos Cimmerii, Cissianti^e, Achaei, Georgili^f, Moschi, Cercetae, Phoristae, Rimphaces^g, atque ubi in nostra maria tractus excedit Matiani, Tibarani et notiora iam nomina Medi, Armenii, Commageni, Murrani^h, Vegetiⁱ, Cappadoces, Gallograeci, Lycaeones^j, Phryges, Pisidae, Isauri, Lydi, Syroclides^k. [14] rursus ex his quae meridiem spectant †aeadem[que]^l gentes <quae^m interiora litora†ⁿ tenent usque ad sinum Persicum, super hunc sunt Parthi et Assyrii, super illum alterum †Babylonii†^o, et super Aethiopiae Aegyptii. ripis Nili amnis et mari proxima idem

Aegyptii possident. deinde Arabia angusta fronte sequentia litora adtingit⁷. ab ea usque ad flexum illum quem supra rettulimus Syria, et in ipso flexu Cilicia, extra autem Lycia et Pamphylia, Caria, Ionia, Aeolis, Troas usque ad Hellespontum. ab eo Bithyni sunt ad Thracium Bosphorum. circa Pontum aliquot populi alio alioque fine uno omnes nomine Pontici. ad lacum Maeotici, ad Tanain Sauromatae.

^a *V. Parroni* Meotidam; ^b *V ipsa*; ^c *Edd., Silberman* <>; ^d *V Scytii*; ^e *Parroni*: +Cissi Anthiaca+ et (p 113-114) in commentario: „cissi anthiaca *V. def. C. Müller*, Philol. Anz. 13, 1883, 37, Cissianti Achaei Voss. [Isaac Vossius, editor Pomponii, *Hagae Comitibus* 1658], *Frick (Karl, Lipsiae 1880) Ranstr. Hic locus procul dubio congruit cum Plin. Nat. 6,35 'Cimmerii, Cissi, Anthi [cissianti codd.], Georgi', sed nec 'Cissi Anthi' (vel 'Anthiaca') nec 'Cissianti' alibi inveniuntur, 'Achaeos vero tam longe a patria migrasse parum credibile; in re tam incerta cruces malui'*”; ^f *Silberman* Georgi; ^g *Silberman* Arimphaei; ^h *Silberman* Murimeni; ⁱ *Silberman* Eneti, *Vossius* Veneti, *V. Vegeti*; ^j *Parroni* Lycaones; ^k *Silberman* Syroclitices; ^l *Silberman* []; ^m *Silberman* <quae>; ⁿ *Silberman del. cruces*; ^o *Silberman del. cruces*; ^p *Parroni* attingit

Przesmyk i wejście wchodzącego [*dom.* morza] my nazywamy cieśniną, zaś Grecy *porthmos*. W rozmaitych miejscach, gdzie się rozlewa, rozmaite otrzymuje określenia¹⁰. Tam, gdzie się ścieśnia po raz pierwszy, nazywa się Hellespontem, zaś gdzie się rozszerza – Propontydą. Gdzie ponownie ścisła – to Bosfor Tracki, a gdzie ponownie wylewa – to Morze Czarne; gdzie się łączy z mokradłem¹¹ – to Bosfor Kimmeryjski, a owo mokradło – to Meotyda. Cały obszar podzielony jest przez to morze i dwie rzeki, a mianowicie Tanais i Nil, na trzy części. Tanais kierując się z północy na południe, wpada prawie w środek Meotydy; z drugiej strony do mokradła [*dom.* wpada] Nil. Ziemie, które znajdują się pomiędzy cieśniną a tymi rzekami, z [*dom.* perspektywy] jednego boku nazywamy Afryką, a z drugiego Europą. Do Nilu – Afryka, do Tanais – Europa. Wszystko, co jest dalej, Azją jest.

Ją to z trzech stron oblewa Ocean, zmienny pod względem nazw, jak i przestrzeni. Na wschodzie Wschodni, na południu Indyjski, na północy Scytyjski. Ona sama, zwrócona ciąglym i długim frontem ku wschodowi, ma tam tak dużą szerokość, jak Europa, Afryka i to mokradło, co jest wciśnięte między obiema [*dom.*

¹⁰ Obecny tu termin *cognomen* jest znaczący. Trzeba go rozpatrywać jako miękką opozycję do *nomen*, podkreślającą subiektywizm: można mieć bowiem tylko jedną nazwę (*nomen*), ale wiele określeń (*cognomina*) u różnych podmiotów. Dlatego też nie mogliśmy pozostawić obecnego w tłum. M. Gołiasa sformułowania „różne...nazwy”.

¹¹ Podobny do powyższego subtelny zabieg semantyczny. Termin *palus* ma dwa podstawowe kręgi znaczeń: 1) błoto, mokradło, bagno itp., 2) jezioro, dalej: morze. Wszakże na to drugie łacina posiada zupełnie jednoznaczne *lacus*, zaś badania środowiskowe potwierdzają bagnisty charakter wybrzeży Azowa. Konkludując, używając jednego słowa *palus*, Mela wskazuje na dwa, ściśle ze sobą powiązane sensy: zbiornik wodny wraz z jego bagnistą okolicą.

częściami Ziemi]. Z tego Oceanu, który nazywamy Indyjskim bierze się Morze Arabskie i Perskie, a ze Scytyjskiego Kaspiskie. Dlatego tam się ścieśnia [*dom. Azja*], a następnie ponownie rozszerza i jest tak rozległa, jak była. Gdy później schodzi się do własnej granicy i pogranicznych obcych terenów, łączy się środkową częścią naszymi morzami, a pozostałym jednym rogiem zwraca się ku Nilowi, a drugim ku Tanais. Wybrzeże jej wraz z korytem rzeki Nil opada ku jezioru i rozciąga się na odległość równą jego brzegom. W konsekwencji wystawia się na przypływ; wprawdzie skręca wielkim okrążeniem, a potem rozszerza się dużym frontem nad zatokę Hellespontu. Stąd ponownie skręca nad Bosfor i [*dom. ustawia się*] krzywym bokiem do Morza Czarnego, aż dociera do wejścia Meotydy poprzeczną krawędzią. Graniczy z nią na dużym obszarze aż po Tanais, gdyż granica – to brzeg Tanais. W niej [*dom. Azji*] to za pierwszych ludzi – poczynając od wschodu – wymienimy Indów, Serów i Scytów. Serowie zamieszkują niemal centralne tereny części Wschodu¹², zaś Indowie i Scytowie najdalsze. Oba te ludy, szeroko rozsiadłe, nie są jedynie otoczone przez morze. Indowie leżą na południu i zajmują ciągłym osadnictwem wybrzeże Morza Indyjskiego, poza obszarem niezamieszkanym ze względu na bardzo wysokie temperatury. Scytowie leżą na północy, zamieszkują wybrzeże Scytyjskie aż po Zatokę Kaspijską, jeśli tylko nie powstrzymują ich mrozy. Indom najbliższa jest Ariane, dalej Aria, Gedrozia i Persja, aż po Zatokę Perską. Nad nią mieszkają ludy Persów, a nad tą drugą – Arabowie. Ten ich obszar, który leży przy Afryce, należy do Etiopów¹³. Gdzie indziej, Kaspianowie, najbliżsi Scytom, otaczają Zatokę Kaspijską. Wspomina się, że dalej mieszkają Amazonki, a za nimi Hyperborejczycy. Interior zamieszkują liczne i różnorodne ludy: Gandarowie, Parianowie, Baktrianowie, Sogdianowie, Farmakotrofowie, Chomarowie, Chamanowie, Propanisadowie, Dahowie powyżej Scytów i Scytyjskich pustkowi¹⁴, a powyżej Zatoki Kaspijskiej: Komarowie,

¹² Rzecz znacząca: tylko kierunek wschodni u Meli desygnowany jest transliterowanym greczyzmem (mającym także konotacje mitologiczne) oraz pisany jest z wielkiej litery. To jednoznaczne wskazanie na kulturowy desygnat kierunku, a nie jedynie, jak pozostałe – geograficzny.

¹³ Etiopscy władcy Aksum utrzymywali ścisłe stosunki gospodarcze i kulturalne z obszarem dzisiejszego Jemenu i Hidżazu. Imigranci z Arabii osiedlali się masowo na obszarze dzisiejszej Erytrei i prowincji Tigrz, zob. A. K. I r v i n e, *Habashat*, „Encyclopaedia of Islam” 3 (1986), s. 9-10.

¹⁴ Scytharum deserta, ‘pustkowie scytyjskie’, to sformułowanie topiczne w rzymskiej literaturze geograficznej, odziedziczone po Grekach (Σκυθῶν ἔρημος, np. Ptolem. 2.11.10: Ἐλουητίων ἔρημος) i oznacza tereny nie nadające się do zamieszkania, okalające krańce oikumene (por. Plin. *NH* 4.81: deserta Sarmatiae, które niektórzy badacze próbują interpretować jako pustki osadnicze na wschód od łuku Karpat, zob. K o l e n d o - P ł ó c i e n n i k, s. 66-67; niemniej należy tu pozostawać ostrożnym w formułowaniu konkretnych ustaleń geograficznych), bądź obszary przejściowe między terytoriami plemiennymi, zob. przeglądowy artykuł Jerzego K o l e n d o, *Pustki osadnicze w Europie barbarzyńskiej według*

Massageci, Kadusowie, Hyrkanowie, Iberowie; powyżej Amazonki i Hyperborejczyków: Kimmeriowie, Kissiantowie, Achajowie, Georgilowie, Moschowie, Kercetowie, Foristowie, Rimfakowie; a gdzie obszar zbliża się do naszych mórz: Matianowie, Tibaranowie oraz bardziej znane ludy Medów, Armeńczyków, Komagenów, Murranów, Wegetów, Kappadoków, Gallogreków, Lykeonów, Frygów, Pizydyjczyków, Izauryjczyków, Lidyjczyków, Syrokilidów. Wracając zaś do tych, co leżą na południu...te plemiona wewnętrzne brzegi ... dzierżą, aż po Zatokę Perską; powyżej nich są Partowie i Asyryjczycy, a jeszcze wyżej ... Babilończycy ..., zaś powyżej Etiopów Egipcjanie. Cóż sami Egipcjanie zajmują wybrzeża rzeki Nilu i tereny najbliższe morzu. Dalej Arabia wąską linią dotyka wybrzeża. Stąd, aż po ten zakręt, o którym mówiliśmy wyżej, jest Syria i – na samym zakręcie – Cylicja; dalej zaś Licja, Pamfilia, Karia, Jonia, Eolia, Troada aż po Hellespont. Między nim a Bosforem Trackim żyją mieszkańcy Bitynii. Różne ludy rozmieszczone wokół Morza Czarnego, noszą wspólną nazwę mieszkańców Pontu. Nad jeziorem Meotowie, nad Tanais Sauromaci.

→Achajowie, →Afryka, →Amazonki, →Arabskie Morze, →Aria, →Ariane, →Asyryjczycy, →Azja, →Babilończycy, →Baktrianie, →Bitynia, →Bosfor Kimmeryjski, →Chamanowie, →Chomarowie, →Cylicja, →Czarne Morze, →Dahowie, →Eolia, →Farmakotrofofowie, →Foristowie, →Frygowie, →Gallogrecy, →Gandarowie, →Gedrozja, →Georgilowie, →Hellespont, →Hyperborejczycy, →Hyrkanowie, →Iberowie, →Indowie, →Indyjski Ocean, →Indyjskie Morze, →Izauryjczycy, →Jonia, →Kadusowie, →Kappadokowie, →Karia, →Kaspianie, →Kaspijska Zatoka, →Kercetowie, →Kimmeriowie, →Kissiantowie, →Komarowie, →Kommageni, →Licja, →Lidyjczycy, →Lykeonowie, →Massageci, →Matianowie, →Meotowie, →Meotyda, →Moschowie, →Murranowie, →Nil, →Ocean, →Pamfilia, →Parianie, →Partowie, →Perska Zatoka, →Perskie Morze, →Pizydyjczycy, →Pont, →Propanisadowie, →Propontyda, →Rimfakowie, →Sauromaci, →Scytowie, →Scytyjski Ocean, →Serowie, →Sigynnowie, →Sogdianie, →Syria, →Syrokilidzi, →Tanais, →Tibaranowie, →Troada, →Wegetowie, →Wschodni Ocean

przekazów autorów antycznych. „Przegląd Historyczny” 78 (1987), s. 357-374. Dlatego sformułowanie jednoznacznej definicji byłoby z pewnością uproszczeniem, gdyż spotykamy np. deserta Boiorum (Strabon, 7.1.5: ἡ βοίων ἐρημία), które zdaniem Jerzego Linderskiego (*Alfred the Great and the Tradition of Ancient Geography*. „Speculum” 39:3 [1964], s. 434-439) są źródłem zagadkowej frazy u Alfreda o pustkach osadniczych między Karyntią a Bułgarią: „paet westen paet is betux Carendran ond Fulgarum”. Ten obszar na zachodniej granicy →Panonii powstał w wyniku odejścia Bojów po klęsce zadanej im przez →Daków Burebasty ok. 60 r. p.n.e.; był też zamieszczony na mapie Agryppy, zob. K o l e n d o, *Pustki...*, s. 368-369.

Excerptum 2

1.108-117. inde is locus est ubi finem ductus a Bosphoro tractus accipit, atque inde se in sinu adversi litoris flexus adtollens^a angustissimum Ponti facit angulum. hic sunt Colchi, huc Phasis erumpit, hic eodem nomine quo amnis est a Themistagora Milesio deductum oppidum, hic Phrixi templum et lucus, fabula vetere pellis aureae nobilis. [109] hinc orti montes longo se iugo et donec Rhiphaeis coniungantur exporrigunt; qui altera parte in Euxinum et Maeotida et Tanain, altera in Caspium pelagus obversi, Cerauni dicuntur, idem aliubi Taurici Moschi^b Amazonici Caspii Coraxici Caucasi^c, ut aliis aliisve adpositi^d gentibus ita aliis aliisque dicti nominibus. [110] at in primo flexu iam curvi litoris oppidum est quod Graeci mercatores constituisse, et quia, cum caeca tempestate agerentur, ignaris qua^e terra esset cycni vox notam dederat, Cyncym^f adpellasse^g dicuntur. Reliqua eius ferae incultaeque gentes vasto mari adsidentes^h tenent: Melanchlaeniⁱ, Toretici^j, Colici^k, Coraxici, Phthirophagi^l, Heniochi, Achaei, Cercetici et iam in confinio Maeotidis Sindones. [111] In Heniochorum finibus Dioscorias a Castore et Polluce Pontum cum Iasone ingressis, Sindos in Sindonum ab ipsis terrarum cultoribus condita est. [112] obliqua tunc regio et in latum modice patens inter Pontum Paludemque ad Bosphorum excurrit; quam duobus alveis in lacum et in mare profluens Coracanda paene insulam reddit. Quattuor urbes ibi sunt: Hermonassa, Cepoe, Phanagorea et in ipso ore Cimmerium. [113] Hac ingressos lacus accipit longe lateque diffusus, qua terras tangit incurvo circumdatus litore, qua mari proprior est, nisi ubi aperitur, quasi margine obductus, citra magnitudinem prope Ponto similis. [114] oram quae a Bosphoro ad Tanain usque deflectitur Maeotici incolunt, Thatae, Sirachi, Phicores et ostio fluminis proximi Ixamatae^m. apud eos easdem artes feminae quas viri exercent, adeo ut ne militia quidem vacent. viri pedibus merent sagittisque depugnant, illae equestre proelium ineunt nec ferro dimicant sed quos laqueis interceptere trahendo conficiunt. nubunt tamen, verum ut nobiles habeantur non in aetate modus est; nisi quae hostem interemere virgines manent. [115] ipse Tanais ex Rhiphaeo monte deiectus adeo praeceps ruit, ut cum vicina flumina, tum Maeotis et Bosphorus tum Ponti aliqua brumali rigore durentur, solus aestus hiememque iuxta ferens idem semper et sui similis incitatusque decurrat. [116] ripas eius Sauromatae et ripis haerentia possident, una gens aliquot populi et aliquot nomina. primi Maeotidae Gynaecocratumenoe, regna Amazonum, fecundos pabulo ad alia steriles nudosque campos tenent. Budini Gelonionⁿ urbem ligneam habitant. iuxta Thyssagetae Turcaeque vastas silvas occupant alunturque venando. [117] tum continuis rupibus late aspera et deserta regio ad Aremphaeos usque permittitur. his iustissimi mores, nemora pro domibus, alimenta bacae, et feminis et maribus nuda sunt capita. sacri itaque habentur, adeoque ipsos

nemo de tam feris gentibus violat, ut aliis quoque ad eos confugisse pro asylo sit. ultra surgit mons Rhiphaeus ultraque eum iacet ora quae spectat oceanum.

^a *Parroni* attolens; ^b *Silberman* Moschici; ^c *V* Caspi; ^d *V* appositis; ^e *Frick et al.*; ^f *Silberman* Cynum; ^g *Parroni* appellasse; ^h *Parroni* assidentes; ⁱ *V* memamclea, *Silberman* Melanchlaena; ^j *Parroni* Toretae, *Silberman* Toretica; ^k *Silberman*, *V* sex Colicae; ^l *V* coraxi clep tyrophagi; ^m *V* xamate, *Parroni* Ixamate; ⁿ *V* gelonion, *Silberman* Gelonon

Tutaj swój koniec znajduje szlak, prowadzony od Bosforu. Wznosząc się na łuku przeciwnego brzegu, tworzy najwęższy róg Pontu. Tu są Kolchowie, stąd wypływa Fasis, tu leży miasto założone przez Temistagorasa z Miletu nad rzeką o tej samej nazwie; tu świątynia Friksosa i gaj, sławny starą opowieścią o złotym runie. Tu zaczynają się góry, ciągnące się długim grzbietem, aż łączą się z Górami Rifajskimi. Góry, które z jednej strony zwrócone są ku Morzu Czarnemu, Meotydzie i [dom. rzece] Tanais, drugą ku Morzu Kaspijskiemu, zwą się Keraunijskimi. Są one tymi samymi co Tauryckie, Moschijskie, Amazońskie, Kaspijskie, Koraksyjskie, Kaukaskie: w zależności od tego, przy jakich ludach leżą, od tych otrzymują nazwy. Na początku zakrzywienia linii brzegowej znajduje się osada, założona przez greckich kupców. A ponieważ miotani ciemną burzą, nieświadomi gdzie się znajdują, otrzymali wskazówkę głosem łabędzia, to nadali jej nazwę Kyknos [gr. Łabędź]. Pozostały obszar zajmują dzikie, prymitywne ludy, siedzące nad rozległym morzem: Melanchlajnowie, Toretikowie, Kolikowie, Koraksykowie, Fthyrofałowie, Heniochowie, Achajowie, Kerketikowie i, na samej granicy Meotydy, Sindonowie. Na terytorium Heniochów Kastor i Polluks założyli Dioskoria, kiedy przybyli nad Pont z Jazonem. Na ziemiach Sindonów przez lokalną ludność zostało założone Sindos. W poprzek leży niewielki obszar pomiędzy Pontem a Jeziorem, skierowany ku Bosforowi. Wpływająca do jeziora i morza dwoma nurtami Korakanda tworzy jakby wyspę. Są tam cztery miasta: Hermonassa, Kepoi, Fanagoria i, na samym wybrzeżu, Kimmerion. Otrzymałszy je [tzn. nurty rzeki Korakandy], jezioro rozlewa się szeroko i daleko; dotyka ziemi [dom. Azji i Europy] otoczone zakrzywionym wybrzeżem. Tam, gdzie jest bliższe morzu, otoczone jest niby brzegiem, wyłączwszy miejsce otwarcia¹⁵; pod względem wielkości podobne do Pontu. Wybrzeże od Bosforu, aż po Tanais, gdzie się zakrzywia, zamieszkują Meotowie, Tatowie, Sirachowie, Fikorowie, najbliżsi ujścia rzeki Iksamatowie. Kobiety u nich oddają się

¹⁵ Mapa północnego wybrzeża Morza Azowskiego potwierdza sąd Meli: wyróżnia się tutaj Zatoka Taganroska, o której można powiedzieć, że jezioro „otwiera się” (*aperitur*) na ląd, patrząc z perspektywy mieszkańców ujścia Donu.

tym samym zajęciom, co mężczyźni, do tego stopnia, że nie stronią nawet od służby wojskowej. Mężczyźni służą w piechocie i walczą za pomocą strzał, one wchodzi do walki konno. Nie walczą żelazem, lecz chwytają na arkan i wlokąc zabijają. Wychodzą za mąż, lecz o zamążpójściu nie decyduje wiek: te, które nie zabijają wroga, pozostają pannami. Sam Tanais, wypływający z Gór Rifejskich, płynie tak bystro, że gdy sąsiednie rzeki, bądź Meotyda, Bosfor, część Pontu ścięte są zimowym lodem, jako jedyny znosząc zarówno upał jak i mróz, zawsze ten sam płynie bystro podobnym nurtem. Jego brzegi oraz ich okolice dzierżą Sauromaci: plemię kilku ludów i kilku nazw. Pierwsi to Meotydzi „rządzeni przez kobiety” – królestwa Amazonek: żyzne są pastwiska, ale pozostałe to niepłodne, puste pola. Budynowie zamieszkują drewniane miasto Gelonion. W pobliżu ogromne lasy zajmują Tyssagetowie i Turkai, żyjący z polowania. Stąd nieprzerwanie ciągnie się szeroko dzika i pustynna kraina aż po Aremfejów. Ich są najsprawiedliwsze obyczaje, gaje służą za domy, jagody za pożywienie, a kobiety i mężczyźni nie noszą okryć na głowy. Uchodzą za świętych do tego stopnia, że żadne z dzikich plemion ich nie krzywdzi, a wręcz inni do nich uciekają, szukając schronienia. Wyżej wznosi się Góra Rifejska, a za nią wybrzeże nad Oceanem.

→Achajowie, →Amazonki, →Amazońskie Góry, →Aremfejowie, →Bosfor, →Budynowie, →Czarne Morze, →Dioskorias, →Fanagoria, →Fasis, →Fikorowie, →Fthyrofa-gowie, →Gelonion, →Heniochowie, →Hermonassa, →Iksamatowie, →Kaspijskie Góry, →Kaspijskie Morze, →Kaukaskie Góry, →Kepoi, →Keraunijskie Góry, →Kerketikowie, →Kimmerion, →Kolchowie, →Kolikowie, →Korakanda, →Koraksyjskie Góry, →Koraksy-kowie, →Kyknos, →Melanchlajnowie, →Meotowie, →Meotyda, →Meotydzi, →Milet, →Moschijskie Góry, →Pont, →Rifejskie Góry, →Sindonowie, →Sindos, →Sirachowie, →Tanais, →Tatowie, →Tauryckie Góry, →Toretikowie, →Turkai, →Tyssagetowie

Excerptum 3

2.1-15. Asiae in Nostrum mare Tanainque vergentis quem dixi finis ac situs est, ac per eundem amnem in Maeotida remeantibus ad dexteram Europa est^a, modo sinistro latere^b innavigantium adposita^c. in ea Riphaeis montibus proxuma^d, – et huc enim pertinent –, cadentes adsidue^e nives adeo invia efficiunt, ut ultra ne visum quidem intendentium admittant. deinde est regio ditis admodum soli, inhabitabilis tamen quia grypi, saevum et pertinax ferarum genus, aurum terra penitus egestum mire amant mireque custodiunt et sunt infesti attingentibus. [2] hominum primi sunt Scythae Scytharumque quis singuli oculi esse dicuntur Arimasporae, ab eis Essedones usque ad Maeotida. huius flexum Buceis amnis secat. Agathyrsi et Sauromatae ambiunt; quia pro sedibus plaustra habent dicti Amaxobioe^f. obliqua tunc ad Bo-

sphorum plaga excurrans Ponto ac Maeotide includitur^g. [3] in Paludem^h vergentia Satarchae tenent, in Bosphorum Cimmerica oppida Murmeciion, Panticapaeon, Theodosia, Hermisium, in Euxinum mare Tauriciⁱ. super eos sinus portuosus et ideo Calos limen appellatus promunturiis duobus includitur. alterum Criu metopon vocant, Carambico quod in Asia diximus par et adversum, Parthenion alterum. oppidum adiacet Cherronesus^j, a Diana, si creditur, conditum, et nymphaeo specu quod in arce eius nymphis sacratum est maximum inlustre^k. [4] subit tum ripam mare, et donec quinque milium passuum spatio absit a Maeotide, refugentia usque subsequens litora, quod Satarchae et Taurici tenent paene insulam reddit. quod inter paludem et sinum est Taphrae nominantur, sinus Carcinites. in eo urbs est Carcine, quam duo flumina Gerrhos et Ypacares^l uno ostio effluentia adtingunt^m, verum diversis fontibus et aliunde delapsa. nam Gerrhos inter Basilidas et Nomadas, <Ypacaresⁿ per Nomadas>^o evolvitur. [5] silvae deinde sunt quas maximas hae terrae ferunt, et Panticapes qui Nomadas Georgosque disternat. terra tum longe distenta excedens tenui radice litori adnectitur^p, post spatiosa modice paulatim se ipsa fastigat, et quasi in mucronem longa colligens latera facie positi ensis adiecta^q est. Achilles infesta classe mare Ponticum ingressus ibi ludicro certamine celebrasse victoriam, et cum ab armis quies erat se ac suos cursu exercitavisse memoratur. ideo dicta est Dromos Achilleos. [6] tum Borysthenes gentem sui nominis adluit^r, inter Scythiae amnes amoenissimus turbidis aliis liquidissimus defluit, placidior quam ceteri potarique pulcherrimus. alit laetissima pabula magnosque pisces, quibus et optimus sapor et nulla ossa sunt. longe venit ignotisque ortus e fontibus quadraginta dierum iter alveo stringit, tantoque spatio navigabilis secundum Borysthenidam et Olbian, Graeca oppida, egreditur. [7] Callipidas^s Hypanis includit. ex grandi palude oritur, quam matrem eius accolae appellant, et diu qualis natus est defluit. tandem non longe a mari ex parvo fonte, cui Exampaeo cognomen est, adeo amaras aquas accipit, ut ipse quoque iam sui dissimilis et non dulcis hinc defluat. Asiaces proximus inter Callipidas^t Asiacasque descendit. hos ab Histricis Tyra^u separat; surgit in Neuris, qua exit sui nominis oppidum attingit. [8] at ille qui Scythiae populos a sequentibus dirimit, apertis in Germania fontibus, alio quam desinit nomine exoritur. nam per immania magnarum gentium diu Danuvius est, deinde aliter eum adpellantibus^v accolis fit Hister, acceptisque aliquot annibus, ingens iam et eorum qui in Nostrum mare decidunt tantum Nilo minor, totidem quot ille ostiis, sed tribus tenuibus, reliquis navigabilibus effluit. [9] ingenia cultusque gentium differunt. Essedones funera parentum laeti et victimis ac festo coetu^w familiarium^x celebrant. corpora ipsa laniata et caesis pecorum visceribus inmixta^y epulando consumunt. capita ubi fabre expolivere, auro vineta pro poculis gerunt. haec sunt apud eos ipsos pietatis ultima

officia. [10] Agathyrsi ora artusque pingunt, ut quique maioribus praestant^z, ita magis aut minus: ceterum isdem omnes notis et sic ut ablui nequeant. Satarchae^a auri argentique, maximarum pestium, ignari vice rerum commercia exercent, atque ob saeva hiemis admodum adsiduae^b, demersis in humum sedibus, specus aut suffossa habitant, totum bracati corpus, et nisi qua vident etiam ora vestiti. [11] Tauri, Iphigeniae et Orestis adventu maxime memorati, immanes sunt moribus, immanemque famam habent solere pro victimis advenas caedere. Basilidis^c ab Hercule et Echidna generis principia sunt, mores regii, arma tantum sagittae. vagi Nomades pecorum pabula secuntur^d, atque ut illa [pecorum]^e durant ita diu stata sede^f agunt. colunt Georgi exercentque agros. Asiaca furari quid sit ignorant, ideoque nec sua custodiunt nec aliena contingunt. [12] interius habitantium ritus asperior et incultior regio est. bella caedesque amant, mosque est bellantibus cruorem^g eius quem primum interemerunt ipsis ex vulneribus ebibere. ut quisque^h plures interem[er]itⁱ, ita apud eos habetur eximius; ceterum expertem esse caedis inter opprobria vel maximum. ne foedera quidem incruenta sunt; sauciant se qui paciscuntur, exemptumque sanguinem ubi permiscuere degustant. id putant mansurae fidei pignus certissimum. [13] inter epulas quot quisque interfecerit referre laetissima et frequentissima mentio, binisque poculis qui plurimos rettulere perpotant. is inter iocantis honos praecipuus est. pocula ut Essedones parentium. ita inimicissorum capitibus expoliunt. [14] apud Anthropophagos ipsae etiam epulae visceribus humanis apparantur. Geloni hostium cutibus equos seque velant, illos reliqui corporis, se capitum. Melanchlaenis atra vestis et ex ea nomen, Neuris statum singulis tempus est, quo si velint in lupos, iterumque in eos qui fuere mutantur. [15] Mars omnium deus; ei pro simulacris enses et cinctoria dedicant, hominesque pro victumis^j feriunt. terrae late patent, et ob excedentia ripas suas plerumque flumina nusquam non ad pabula fertiles, alicubi usque eo steriles ad cetera, ut qui habitant lignorum egentes ignes ossibus alant.

^a Vadianus (1518), post quem al.; ^b Silberman lateri; ^c Parroni apposita; ^d Parroni proxima; ^e Parroni assidue; ^f Silberman Hamaxobioe; ^g V includit; ^h V palude; ⁱ V tauricis; ^j V cerrhone, Parroni et mss. Chersonesus; ^k V inlustres; ^l Parroni Silberman Hypacaris post Vossium; ^m Parroni attingunt; ⁿ Silberman Hypacaris; ^o Parroni Silberman <> post Vossium; ^p Parroni annectitur; ^q V Parroni allecta, Frick crux ph., Ranstrand adiecta, Silberman adfecta post Bursian [Konrad Bursian, 1830-1883], Zur Kritik des Pomponius Mela. „Jahrbücher f. classische Philologie“ 99 (1869), p. 629-655; ^r Parroni alluit; ^s Frick Ranstrand Silberman Callippidas; ^t Silberman Callippidas; ^u V pyra, Cod. Vat. Ottob. Lat. 2845 (s. XVI ineunte) Cod. Vat. Ottob. Lat. 2848 (s. XV ineunte) Tyra; ^v Parroni appelantibus; ^w V coitu; Petri Ciaccioni Notae in Pomponium Melam, w: Pomponii Melae De situ orbis libri tres. Cum notis integris Hermolai Barbari, Petri Ioannis Olivarii..., curante Abrahamo Gronovio, Lugduni Batavorum, editio 2, 1748, p. 379-518 coetu, post quem alii.; ^x V familiarum, Cod. Vat. Ottob. Lat. 2845 (s. XVI ineunte) Cod. Vat. Ottob. Lat. 2848 (s. XV ineunte) familiarum; ^y Parroni immixta; ^z V praestat;

^a *V sarthae*; *Ferdinandi Pinciani Castigationes in Pomponium Melam, Salmanticae 1543* Satarchae;
^b *V assidue*, *Parroni assidu*<a>[e]; ^c *V basilidiis*, *Parroni Basilidi*[i]s, *Cod. Augsbургensis 2° 109* (s. XV) Basilidis; ^d *Parroni sequuntur*; ^e *Petri Ciacconii Notae in Pomponium Melam, in: Pomponii Melae De situ orbis libri tres. Cum notis integris Hermolai Barbari, Petri Ioannis Olivarii...*, curante Abrahamo Gronovio, Lugduni Batavorum, editio 2, 1748, p. 379-518 del; ^f *V statam sedem*; *F. Walter*, „Philologische Wochenschrift” 43 (1923), p. 164, coll. 3,34 stata sede; *Parroni stata*[m] sede[m]; ^g *V cruore*, *Parroni cruore*<m>; ^h *V Parroni quisquis*; ⁱ *Silberman intermit*; ^j *Parroni victimis*

Tak wygląda granica i położenie Azji skierowanej ku Naszemu Morzu i [*dom. rzece*] Tanais. Wracając tą samą rzeką do Meotydy, po prawej stronie jest Europa, wcześniej leżąca na lewej stronie, nieprzydatnej dla żeglugi. Te obszary, najbliższe Góróm Rifejskim – i tu bowiem dochodzą – nieustannie śnieżyce czynią niedostępnymi do tego stopnia, że nie pozwalają niczego dostrzec. Dalej jest kraina bogatej ziemi, lecz niezamieszkaną ze względu na gryfy: srogi i wytrzymały gatunek zwierząt. Osobliwie kochają grzebać głęboko w ziemi w poszukiwaniu złota i osobliwie je strzegą. Groźne są dla tych, co próbują je dotknąć. Pierwsi z ludzi to Scytowie, a ci ze Scytów, co mają jedno oko, Arimaspowie. Od nich aż po Meotyde – Essedonowie. Jej skręt przecina rzeka Bukes. Otaczają ją Agatyrswie i Saurromaci. Zwani Amaksobiami, gdyż za siedziby mają wozy. Następnie rozprzestrzenia się obszar leżący w poprzek, zamknięty Pontem i Meotyda. Tereny nad Jeziorem dzierżą Satarchowie. Nad Bosforem osady kimmeryjskie: Myrmekion, Pantikapajon, Teodozja, Hermizjon; nad Morzem Czarnym: Taurykowie. Nad nimi zatoka pełna portów, stąd też zwana Kalos Limen [*gr*: Piękny Port], zamknięta dwoma przylądkami. Jeden zwą Kriumetopon – podobny do leżącego naprzeciw w Azji Karambijskiego – zaś drugi to Partenion. Przylega tam osada Chersonesz, założona – jeśli można wierzyć – przez Dianę. Bardzo sławne ze względu na grotę *nimfeum*, które poświęcono nimfom na miejskim wzgórzu. Dalej morze wciska się pod wybrzeże, a w odległości pięciu tysięcy kroków od Meotydy zalewając ustępujące brzegi, trzymane przez Satarchów i Tauryków, tworzy niby wyspę. To, co znajduje się między jeziorem, a zatoką, nazywa się Tafaia, a zatoka Karkinicka. Nad nią jest miasto Karkine, które otaczają dwie rzeki wpadające jednym ujściem: Gerros i Hypakares. Mają one wszakże odmienne źródła i wypływają skądinąd. Albowiem Gerros wypływa z regionu pomiędzy Bazylidami i Nomadami, a Hypakares płynie przez ziemie Nomadów. Dalej są lasy, największe w tym rejonie, i Pantikapies, który rozdziela Nomadów i Oraczy. Następnie ziemia, długo rozciągnięta, wąską podstawą połączona z wybrzeżem, po szerokiej przestrzeni wznosi się lekko, a łącząc długie boki niczym w ostrze, przypomina kształtem miecz po-

łożony na płasko. Wieść niesie, że Achilles groźną flotą wpłynąwszy na Morze Czarne, świątecznym współzawodnictwem uczył zwycięstwo, a kiedy był odpoczynek od broni, ćwiczył siebie i swoich ludzi w biegu. Stąd ziemia ta została nazwana Bieżnią Achillesa. Dalej Borystenes oblewa plemię o tej samej nazwie. Jest najprzyjemniejszą i najczystsza z rzek Scytii (pozostałe są mętne), łagodniejsza niż inne i najlepsza do picia. Żywi bardzo żyzne pastwiska i wielkie ryby, które najlepiej smakują i nie mają ości. Przybywa z daleka, pochodzi z nieznanych źródeł, a koryto jest spławne na czterdzieści dni drogi: na takiej przestrzeni jest żeglowna wzdłuż miast greckich: Borystenidy i Olbii. Hypanis zamyka Kallipidów. Wypływa on z wielkiego jeziora, które jego mieszkańcy nazywają matką, i długo płynie taka, jak u źródła. W końcu niedaleko od morza, z małego źródła – jego nazwa Eksampajos – przyjmuje tak gorzką wodę, że sama staje się do siebie niepodobna i spływa tam pozbawiona słodkiego smaku. Pobliski Asiakes przepływa pomiędzy Kallipidami i Asiakami. Tych zaś od Histrików oddziela Tyras. Rodzi się u Neurów, a uchodzi przy mieście o tej samej nazwie. Skoro separuje ona ludy Scytii od kolejnych, po opuszczeniu źródeł w Germanii, wypływa ona pod inną nazwę. Albowiem przez niezmierne przestrzenie wielkich plemion jest to Danubius, następnie staje się – według okolicznych mieszkańców – Istrem, po przyjęciu wielu rzek ogromny, a z tych, co wpadają do Naszego Morza, mniejszy jedynie od Nilu, choć ma tyle samo ujść, z czego trzy wąskie, a pozostałe żeglowne. Talenty i obyczaje ludów są różne. Essedonowie świętują pogrzeby rodziców weseli wśród ofiar, w uroczystych spotkaniach rodzinnych. Poćwiartowane ciała, zmieszanie z wnętrznościami ubitych zwierząt, spożywają, uczując. Sztucznie ozdobione czaszki, przetykane złotem służą za puchary. Takie są u nich ostateczne obrządki wobec ukochanych. Agatyrswie malują twarz i ciało, w zależności od tego, czy pochodzi od szlachetnych przodków, odpowiednio bardziej bądź mniej: w ogóle wszyscy tymi samymi znakami i tak, że nie mogą tego zmyć. Satarchowie, nieświadomi złota i srebra (największych nieszczęść!), prowadzą handel wymienny. Z powodu surowej i przedłużającej się zimy, spędzają tę porę pod ziemią, zamieszkują jaskinie bądź w ziemiankach; szczelnie okryci, nawet twarze mają zasłonięte, poza oczami. Taurowie, znani przede wszystkim ze względu na przybycie Ifigenii i Orestesa, mają straszne obyczaje, i straszną sławą się cieszą, gdyż mają zwyczaj zabijać przybyszy na ofiary. Bazylidzi pochodzą od Herkulesa i Echidny; królewscy w obyciu, za broń służą tylko strzały. Wędrowni Nomadowie podążają za paszą bydła; na ile jej wystarczy [dla bydła], tak długo prowadzą życie osiadłe. Oracze uprawiają pola. Asiakowie nie wiedzą, co znaczy kraść, i dlatego nie strzegą własnego dobytku, nie biorą obcego. Obyczaj mieszkańców bardziej

wewnętrznych terenów jest prymitywniejszy, ziemia mniej cywilizowana. Kochają oni wojny i starcia, a zwyczajem walczących jest picie krwi z ran tego, kogo pierwszego zabijają. Kto zabije więcej ludzi, ten u nich jest bardziej szanowany; kto nie brał w ogóle udziału w walce jest dotknięty największą hańbą. Nawet sojusze nie są bezkrwawe. Ci, co omawiają warunki pokoju, ranią się i uroczyście piją zmieszaną wówczas krew. Sądzą, że jest to najpewniejsza gwarancja miary zaufania. Na ucztach jak najweselej i najchętniej wspomina się, ilu kto zabił, a ci, co wskażą największą liczbę, piją podwójnie. To najznacześniejszy honor wśród uczcujących. Jak Essedonowie z czaszek przodków, tak oni z największych wrogów wykonują puchary. U Antropofagów nawet same uczty składają się z wnętrzności ludzkich. Gelonowie okrywają konie i siebie skórami ludzkimi. Dla siebie zostawiają skórę głowy, resztę przeznaczają dla koni. Czarna jest szata Melanchlajnow i stąd ta nazwa. Neurowie w określonym czasie – jeśli chcą – zmieniają się w wilki i z powrotem w tych, kim byli wcześniej¹⁶. Bogiem wszystkich Mars; zamiast wyobrażeń ofiarowują mu miecze i pasy; ludzi składają w ofierze. Ziemie są rozległe; a ze względu na to, że rzeki występują z brzegów, są bogate w trawę na paszę. Gdzie indziej są tak nieurodzajne, że mieszkańcy rozpalają ogień kośćmi zamiast drewnem.

→Agatyrswowie, →Amaksobiowie, →Antropofagowie, →Arimaspowie, →Asiakies, →Asiakowie, →Azja, →Bazylidzi, →Bieżnia Achillesa, →Borystenes, →Borystenida, →Bosfor, →Bukes, →Chersonesz, →Czarne Morze, →Danubius, →Eksampajos, →Essedonowie, →Gerros, →Hermizjon, →Histrikowie, →Hypakares, →Hypanis, →Ister, →Kallipidzi, →Kalos Limen, →Karambijski przylądek, →Karkine, →Karkinicka Zatoka, →Kriumetopon, →Melanchlajnowie, →Meotyda, →Myrmekion, →Nasze Morze, →Neurowie, →Nil, →Nomadowie, →Olbia, →Pantikapajon, →Pantikapes, →Partenion, →Pont, →Rifejskie Góry, →Oracze, →Sataarchowie, →Sauromaci, →Scytia, →Scytowie, →Tafrai, →Tanais, →Taurowie, →Taurykowie, →Teodozja, →Tyras

Excerptum 4

3.25-45. Germania hinc ripis eius usque ad Alpes, a meridie ipsis Alpibus, ab oriente Sarmaticarum confinio gentium qua septentrionem spectat oceanico litore obducta est. [26] qui habitant immanes sunt animis atque corporibus, et ad insitam feritatem vaste utraque exercent, bellando animos, corpora adsuetudine^a laborum maxime frigoris^b. nudi agunt antequam puberes sint, et longissima apud eos pueritia

¹⁶ George Vernadsky łączy tę cechę z wilkołakami z folkloru ukraińskiego, co stanowi dlań jedną z przesłanek słowiańskiej tożsamości Neurów („Proto-Slavs”), *Ancient Russia*. New Haven – London 1943, repr. 1969, s. 61.

est. viri sagis velantur aut libris arborum, quamvis saeva hieme. nandi non patientia tantum illis, studium etiam est. [27] bella cum finitimis gerunt, causas eorum ex libidine arcessunt, neque inperitandi^e prolatandique quae possident, nam ne illa quidem enixe colunt, sed ut circa ipsos quae iacent vasta sint^d. [28] ius in viribus habent, adeo ut ne latrocinii quidem pudeat, tantum hospitibus boni, mitesque supplicibus. victu ita asperi incultique, ut cruda etiam carne vescantur aut recenti, aut cum^e rigentem in ipsis pecudum ferarumque coriis, manibus pedibusque subigendo renovarunt. [29] terra ipsa multis inpedita^f fluminibus, multis montibus aspera et magna ex parte silvis ac paludibus invia. paludium^g Suesia, Metia et Melsyagum maximae, silvarum Hercynia et aliquot sunt, quae nomen habent, sed illa dierum sexaginta iter occupans, ut maior aliis ita notior^h. [30] montium altissimi Taunus et Retico, nisi quorum nomina vix est eloqui ore Romano, amnium in alias gentes exeuntium Danuvius et Rhodanus, in Rhenum Moenisⁱ et Lupia, in oceanum Amis-sis, Visurgis et Albis clarissimi. [31] super Albim Codanus ingens sinus magnis parvisque insulis refertus est. hac re mare quod gremio litorum accipitur nusquam late patet nec usquam mari simile, verum aquis passim interfluentibus ac saepe transgressis vagum atque diffusum facie amnium spargitur; qua litora adtingit^l, ripis contentum insularum non longe distantibus et ubique paene tantundem, it angustum et par freto, curvansque se subinde longo supercilio inflexum est. [32] in eo sunt Cimbri^k et Teutoni^l, ultra ultimi Germaniae Hermiones. [33] Sarmatia intus quam ad mare latior, ab his quae secuntur^m Vistula amne discreta, qua retro abitⁿ usque ad Histrum flumen inmittitur^o. gens habitu armisque Parthicae proxima, verum ut caeli asperioris ita ingenii. [34] non se urbibus tenent et ne statis quidem sedibus, ut invitare pabula, ut cedens ut sequens hostis exegit, ita res opesque secum trahens semper castra habitant; bellatrix libera indomita et usque eo inmanis^p atque atrox, ut feminae etiam bella cum viris ineant; atque ut habiles sint, natis statim dextra aduritur mamma. inde expedita in ictus manus quae exeritur, virile fit pectus. [35] arcus tendere equitare venari puellaria pensa sunt; ferire hostem adularum stipendium est, adeo ut non percussisse pro flagitio habeatur, sitque eis poenae virginitas. [36] Inde Asiae confinia, nisi ubi perpetuae hiemes sedent et intolerabilis rigor, Scythici populi incolunt, fere omnes et in unum Belcae adpellati^q. in Asiatico litore primi Hyperborei super aquilonem Rhiphaeosque montes sub ipso siderum cardine iacent; ubi sol non cotidie ut nobis sed primum verno aequinoctio exortus, autumnali demum occidit; ideo sex mensibus dies et totidem aliis nox usque continua est. [37] terra angusta, aprica, per se fertilis. cultores iustissimi et diutius quam ulli mortalium et beatius vivunt. quippe festo semper otio laeti non bella novere non iurgia, sacris operati maxime Apollinis, quorum primitias Delon misisse initio per

virgines suas, deinde per populos subinde tradentes ulterioribus, moremque eum diu et donec vitio gentium temeratus^r est servasse referuntur. habitant lucos silvasque, et ubi eos vivendi satietas magis quam taedium cepit, hilares redimiti sertis semet ipsi in pelagus ex certa rupe praecipitant^s. id eis funus eximium est. [38] mare Caspium ut angusto ita longo etiam freto primum terras quasi fluvijs inrumpit^t, atque ubi recto alveo influxit, in tres sinus diffunditur: contra os ipsum in Hyrcanium, ad sinistram in Scythicum, ad dextram in eum quem proprie totius nomine^u Caspium adpellant^v; omne atrox saevum sine portibus, procellis undique expositum, ac beluis magis quam cetera refertum et ideo minus navigabile. ad introeuntium dextram Scythiae Nomades freti litoribus insident. [39] intus sunt ad Caspium sinum Caspii et Amazones sed quas Sauromatidas adpellant^w, ad Hyrcanium Albani et Moschi^x et Hyrcani, in Scythico Amardi^y et Pestici et iam ad fretum Derbices^z. multi in eo sinu magni parvique amnes fluunt, sed qui famam habeat^a †ex Ceraunis montibus uno alveo descendit, duobus exit in Caspium. [40] Araxes Tauri latere demissus, quoad campos Armeniae secatur, labitur placidus et silens, neque in utram partem eat, quamquam intuearis, manifestus; cum in asperiora devenit, hinc atque illinc rupibus pressus, et quanto angustior tanto magis pernix frangit se subinde ad opposita cautium, atque ob id ingenti cum murmure sonansque devolvitur, adeo citus, ut qua ex praecipiti in subiecta casurus est, non declinet statim undam, sed ultra quam canallem habet evehat, plus iugeri^b spatio sublimis et aquis pendentibus semet ipse sine alveo ferens; deinde ubi incurvus arcuatoque amne descendit, fit tranquillius, iterumque per campos tacitus et vix fluens in id litus elabatur. [41] Cyrus et Cambyses ex radicibus Coraxici^c montis vicinis fontibus editi [et] in diversa abeunt, perque Hiberas^d et Hyrcanos^e diu et multum distantibus alveis defluunt, post non longe a mari eodem lacu accepti in Hyrcanium sinum uno ore perveniunt. [42] Iaxartes et Oxos per deserta Scythiae ex Sugdianorum^f regionibus in Scythicum exeunt, ille suo fonte grandis, hic incurso aliorum grandior, et aliquamdiu ad occasum ab oriente occurrens iuxta Dahas primum inflectitur, cursuque ad septentrionem converso inter Amardos et Pesticos^g os aperit. [43] silvae alia quoque dira animalia verum et tigres ferunt utique Hyrcaniae, saevum ferarum genus et usque eo pernix, ut illis longe quoque praegressum equitem consequi nec tantum semel sed aliquotiens etiam cursu unde coeperit subinde repetito solitum et facile sit. causa ex eo est, quod ubi ille interceptos earum catulos citus coepit avehere, et rabiem adpropinquantium^h astu frustraturus unum de pluribus omisit, hae proiectum excipiunt et ad cubilia sua referunt, rursumque et saepius remeantⁱ atque idem efficiunt, donec ad frequentiora quam adire audeant profugus raptor evadat. [44] ultra Caspium sinum quidnam esset, ambiguum aliquamdiu fuit, idemne Oceanus an tellus infesta frigo-

ribus sine ambitu ac sine fine proiecta. [45] sed praeter physicos Homerumque qui^r universum orbem mari circumfusum esse dixerunt^k, Cornelius Nepos ut recentior, auctoritate sic certior, testem autem rei Quintum Metellum Celerem adicit, eumque ita rettulisse commemorat: cum Galliae pro consule praeeset, Indos quosdam a rege Botorum^r dono sibi datos; unde in eas terras devenissent requiringdo cognosse, vi tempestatum ex Indicis aequoribus abreptos, emensosque quae intererant, tandem in Germaniae litora exisse. restat ergo pelagus, sed reliqua lateris eiusdem assiduo^m gelu durantur et ideo deserta sunt.

^a *Parroni* assuetudine; ^b *Ditten* frigoribus; ^c *Parroni*, *Ditten* imperitandi; ^d *VParroni* sinunt; ^e *Ditten* eum; ^f *Parroni*, *Ditten* impedita; ^g *Ditten* paludum; ^h *Ditten* ita et notior; ⁱ *Parroni* Moenus; ^j *Parroni* attingit; ^k *V* imbris; ^l *V* tautoni; ^m *Parroni* sequuntur; ⁿ *VParroni* abiit; ^o *V* immittit, *Ditten* immititur; ^p *Parroni* immanis; ^q *Parroni* appellati; ^r *VParroni* temperatus, *Ferdinandi Pinciani Castigationes in Pomponium Melam, Salmanticae 1543* temeratus, *post quem et alii*; ^s *V* praecipiti dant (*in margine alia manu* sanctitate *Vita sese praecipites dare*), *Parroni* praecipites dant, *Florentinus Laurentianus San Marco 341*(=M 226; s. XIV) *Leidensis Vossianus Latinus Q 11* (s. XV) *Vaticanus Reginensis Latinus 581* (s. XIV) praecipitant; ^t *Parroni* irrumpit; ^u *V* nominis; *Pomponii Melae De situ orbis libri tres accuratissime emendati, una cum commentariis Ioachimi Vadiani Helvetii castigatioribus...*, *Lutetiae Parisiorum 1530* nomine, *post quem et alii*; ^v *Parroni* appellant; ^w *Parroni* appellant; ^x *V* mocha, *Florentinus Laurentianus San Marco 341*(=M 226; s. XIV) *Cod. Vat. Ottob. Lat. 2845* (s. XVI ineunte) *Cod. Vat. Ottob. Lat. 2848* (s. XV ineunte) moschi; ^y *V* ameridi; ^z *V* debrices; ^{a'} *lacuna, secundum Frick amnes Casus Albanusque inscribendae sunt, cf. Plinius, NH 6.39*; ^{b'} *VParroni* iugeris; ^{c'} *V* coraxi, *Cod. Vat. Ottob. Lat. 2845* (s. XVI ineunte) coraxici; ^{d'} *V* hiberas, *Parroni Cod. Vat. Ottob. Latinus 604* (s. XIV-XV) hiberos; ^{e'} *VParroni* hyrcanios; ^{f'} *V* surdianorum; ^{g'} *V* paesicas; ^{h'} *Parroni* appropinquantium; ^{i'} *VParroni* remaneant; ^{j'} *qui del. Marshall (P.K. Marshall, Cornelius Nepos. Leipzig 1977, fragm. 15), Parroni, Ditten*; ^{k'} *Marshall, Wachsmuth, Ditten* disserit; ^{l'} *Silberman Boiorum*; ^{m'} *Parroni* assiduo

Jej brzeg [tzn. rzeki Ren] aż po Alpy stanowi granicę Germanii, od południa są to same Alpy, a od wschodu pogranicze plemion sarmackich; zaś na północy otoczona jest brzegiem Oceanu. Mieszkańcy są straszni pod względem charakteru i siły fizycznej; przy wrodzonej dzikości jeszcze bardziej ćwiczą obie sfery: charakter do walki, a ciało do znoszenia trudu, szczególnie zimna. Dlatego też chodzą nadzy przed okresem dojrzewania, dzieciństwo jest u nich bardzo długie. Mężczyźni osłaniają się płaszczem bądź tykiem z drzew mimo mroźnej zimy. Pływanie nie jest dla nich przykrą koniecznością, lecz pasją. Toczą wojny z sąsiadami, a przyczyną ich przyjemność, jaką stąd czerpią, a nie władanie czy ekspansja (bowiem nie uprawiają ziemi zbyt chętnie): chcą, aby ziemie wokół nich były pustkowiem. Siłę mają za prawo do tego stopnia, że nie wstydzą się rozboju. Dobrzy jedynie dla gości, łagodni wobec błagalników. Pod względem pożywienia dzicy i prymitywni,

jako że jedzą surowe mięso: świeże bądź zamrożone; przechowywane w skórach bydłych i dzikich zwierząt, odświeżają uderzając rękoma i nogami. Sama ziemia jest poprzecinana wieloma rzekami, dzika w wielu górskich pasmach i w wielkiej części nieprzebyta z powodu puszczy i mokradeł. Największe mokradła to Swesia, Metia i Melsiagum, zaś z puszczy Hercyńska i inne, które mają nazwę, lecz ta jest najsłynniejsza ze wszystkich, gdyż droga przezeń zajmuje sześćdziesiąt dni. Z gór najwyższe Taunus i Retiko, inne nazwy trudno wymówić Rzymianinowi. Do innych plemion wypływają Danubius i Rodan; do Renu Men i Lippe, do Oceanu sławne Ems, Wezera i Łaba. Za Łabą ogromna Zatoka Kodanus otoczona jest dużymi i małymi wyspami. Stąd morze, które dociera do wnętrza wybrzeży, nigdzie się nie rozszerza, ani nie jest podobne do zwykłego morza; zaprawdę, rozprasza się ono, błędząc niczym rzeki, gdyż woda ciągle przepływa, przekracza linię brzegową. Tam, gdzie dotyka wybrzeża, ujęte jest brzegami bliskich sobie wysp, gdzie również zwięża się, podobne cieśninie; potem skręcając, ciągnie się poszarpanym wybrzeżem. Na nim są Cymbrowie i Teutoni, dalej ostatni w Germanii Hermionowie. Sarmacja w głębi lądu jest bardziej rozległa niż nad morzem; od następnych [dom. krain] odcięta rzeką Wisłą; idąc wstecz dotrze się do rzeki Ister. Plemię sposobem życia i bronią najbliższe partyjskiemu. Zaiste, charakter dziwszy od klimatu. Nie mają miast, ani nawet stałych siedzib, jak zdobywali paszę, jak wróg zmuszał ustępując bądź atakując, tak dobytek ruchomy i nieruchomy zawsze wożąc ze sobą, rozbijali namioty. Lud wojowniczy, wolny, niezwyciężony i do tego stopnia szalony i zuchwały, że kobiety wchodziły do walki razem z mężczyznami. Aby były do tego zdolne, po urodzeniu wypala im się prawą pierś. Dlatego ręka jest równie sprawna w uderzeniu, a pierś staje męska. Dziewczęta uprawiają się w napinaniu cięciwy, jeździe konnej i polowaniu. Zadaniem dorosłej jest zabić wroga. Jest to tak ważne, iż bez tego dokonania będzie zhańbiona, a jej karą będzie panieństwo. Pogranicza z Azją, poza tymi gdzie są wieczne zimy i mróz nie do wytrzymania, zamieszkują ludy scytyjskie. Prawie wszystkie razem zwane Belkami. Na brzegu azjatyckim pierwsi nad Akwilonem Hyperborejczycy mają Góry Rifejskie pod samą ośią gwiazd [tzn. biegunem północnym]. Gdzie słońce wschodzi nie codziennie – jak u nas – lecz w równonoc wiosenną, a zachodzi dopiero w równonoc jesienną. Dlatego dzień trwa sześć miesięcy i tak samo długo trwa u nich noc. Ziemia wąska, słoneczna, żyzna sama z siebie. Mieszkańcy najsprawiedliwsi, żyją dłużej i szczęśliwiej niż inni śmiertelnicy¹⁷. Oczywiście, cieszą się wiecznym świątecznym spokojem, nie znając wojen ani sporów; zajęci kultem, szczególnie Apollona,

¹⁷ Por. Pind., P. 10.29-44.

mieli zwyczaj wysyłać pierwociny na Delos na początku za pośrednictwem swych dziewcząt, a później dalszych ludów¹⁸. Zachowywali ten zwyczaj tak długo, dopóki słabość ludzka nie doprowadziła do jego zaniechania. Zamieszkują gaje i lasy, a gdy przesyt życia jest u nich jeszcze większy niż znużenie, weseli, zdobieni wieńcami, sami rzucają się w morze z pewnej skały. Dla nich to najgodniejszy pogrzeb. Morze Kaspijskie wdziera się w ląd wąską i długą cieśniną, niczym rzeka. Tam, gdzie wpływa prostym korytem, rozdziela się na trzy zatoki: naprzeciw samego ujścia na Hyrkańską, z lewej strony na Scytyjską, a z prawej na – o tej samej nazwie – Kaspijską. Wszystko to ponure, dzikie, bez portów, zewsząd wystawione na sztormy. Więcej tu potworów niż w innych [*dom. morzach*], stąd też jest mniej żeglowne. Na prawym wybrzeżu cieśniny osiedli Scytowie Nomadowie. Wewnątrz nad zatoką Kaspijską, są Kaspiowie i Amazonki, lecz nazywają je Sauromatkami; nad Hyrkańską Albanowie, Moschowie i Hyrkanowie; nad Scytyjską Amardowie i Pestikowie; nad cieśniną Derbikowie. Do tej zatoki wpływają duże i małe rzeki, lecz ta, co cieszy się sławą ... spływa jednym nurtem z gór Keraunijskich, a do Morza Kaspijskiego wpada dwoma. Arakses wypływa ze stoku Tauru. Jak długo przecina pola Armenii, toczy się tak spokojny i cichy, że nawet jak patrzysz, nie widać w którą stronę płynie. Natomiast gdy przybywa na trudniejszy teren, z różnych stron naciskany brzegami, a im staje się węższy, tym bardziej nurt staje się szybki, łamany na skałach. Z tego powodu tocząc się, rozbrzmiewa ogromnym hukiem, tak szybko, że nie wtłacza wody na dno, lecz przenosi ją górą, niczym rynną. Woda niesiona jest w powietrzu na wysokości ponad *iugerum*, nie mając koryta; następnie spada ostrym łukiem, staje się spokojna, i ponownie toczy się przez pola cicha i powolnym nurtem, aż do wybrzeża. Cyrus i Kambyzes wypływając z podnóży Gór Koraksyjskich, z sąsiednich źródeł, ale rozchodzą się w różnych kierunkach. Płyną długo i na wielkie odległości przez kraje Iberów i Hyrkanów, a niedaleko od morza wpadają do tego samego jeziora i jednym ujściem uchodzą do Zatoki Hyrkańskiej. Jaksartes i Oksos przez pustynie Scytii wypływają z terenów Sugdianów do Zatoki Scytyjskiej. Pierwszy wielki u źródła, drugi większy przez dopływy innych; przez dłuższy czas płynie od wschodu ku zachodowi, po raz pierwszy skręca obok Dahów, a zmieniając bieg na północ, uchodzi pomiędzy Amardami i Pestikami. W lasach żyje naprawdę wiele dzikich zwierząt, w tym tygrysy, szczególnie w Hyrkanii¹⁹. Jest to groźny gatunek i tak szybki, że jest w stanie doścignąć jeźdźcę, który wyruszył wcześniej. Zresztą może to zrobić bez trudu kilkakrotnie. Przyczyna

¹⁸ Por. Hdt 4.32-35; Diodor 2.47.

¹⁹ Por. Plin. *NH* 8.66.

tego jest następująca: kiedy jeździec, porywając młode, szybko je uwozi, a unikając wściekłości ścigającej upuszcza jedno z nich, ona podnosi je, zanosí do swego legowiska i wraca do pościgu. Wówczas sytuacja się powtarza, aż porywacz dotrze tam, gdzie ona się nie odważy. Długo nie było wiadomo co znajduje się poza Zatoką Kaspijską: ten sam Ocean, czy ziemia skuta lodem bez granicy i bez końca. Lecz poza filozofami przyrody i Homerem, którzy mówili, że cały krąg ziemi otoczony jest morzem²⁰, ostatno Korneliusz Nepos – stąd godniejszy zaufania – za świadka w tej sprawie biorąc Kwintusa Metellusa Celera, wspomniá, że tamten mu opowiedział taką historię: Gdy był prokonsulem Galii, od króla Botów²¹ otrzymał w darze jakichś Indów. Kiedy chciał się dowiedzieć, jak przybyli na te ziemie, powiedzieli, że mocą sztormu zostali zagnani z mórz Indyjskich. Przebywszy wielkie przestrzenie, ostatecznie wylądowali na wybrzeżu Germanii. Pozostaje zatem tylko morze, lecz pozostałe jego brzegi są ścięte wiecznym mrozem i stąd pozostają pustkowiem.

→Akwilon, →Alpy, →Amardowie, →Amazonki, →Arakses, →Azja, →Belkowie, →Botowie, →Cymbrowie, →Cyrus, →Dahowie, →Danubius, →Delos, →Derbikowie, →Ems, →Galia, →Germania, →Hercyński Las, →Hermionowie, →Hyperborejczycy, →Hyrkania, →Hyrkanowie, →Hyrkańska Zatoka, →Iberowie, →Indowie, →Indyjskie Morze, →Ister, →Jaksartes, →Kambyzes, →Kaspjska Zatoka, →Kaspjskie Morze, →Kaspio wie, →Keraunijskie Góry, →Lippe, →Łaba, →Melsiagum, →Men, →Metia, →Nomadowie, →Ocean, →Oksos, →Partowie, →Pestikowie, →Ren, →Retiko, →Rodan, →Sarmacja, →Scytowie, →Scytyjska zatoka, →Sugdianowie, →Swesia, →Taurus, →Teutoni, →Wezera

Koncepcja kontynentu europejskiego, której pochodną jest podział jego wschodniej części na Germanię i Sarmację. Charakterystyka Sarmacji i rola Wisły. Na temat identyfikacji Indów wypowiedział się już S z a f a r z y k, *Słowiańskie starożytności*, s. 83-84, który pisze o Windach, tzn. Wenedach. Według niego Nepos nie rozumiał tego etnonimu i poprawił na znanych sobie Indów, myśląc że jego informator się przejęczył.

Excerptum 5

3.54. triginta sunt Orcades angustis inter se diductae spatiis, septem Haemodae contra Germaniam vectae^a. in illo sinu quem Codanum diximus †ex iis†^b Scadinavia^c, quam adhuc Teutoni tenent, [et]^d ut fecunditate alias ita magnitudine antestat. [55]

²⁰ Por. *Iliada* 21.196-197.

²¹ R o m e r prawdopodobnie za koniekturą: „king of the Boii”, co oczywiście wypacza cały sens przekazu. Por. Plin. *NH* 2.170.

quae Sarmatis adversa sunt ob alternos accessus recursusque pelagi, et quod spatia quis distant modo operiuntur undis modo nuda sunt, alias insulae videntur alias una et continens terra. [56] in his esse Oeonas, qui ovis avium palustrium et avenis tantum alantur, esse equinis pedibus Hippopodas et Panotios^e, quibus magnae aures et ad ambiendum corpus omne patulae – nudis alioquin^f – pro veste sint, praeterquam quod fabulis traditur, <apud>^g auctores etiam – quos sequi non pigeat – invenio. [57] Thyle Belcarum^h litori adpositaⁱ est, Graia et nostris celebrata carminibus. in ea, quod ibi sol longe occasurus exsurgit, breves utique noctes sunt, sed per hiemem sicut alibi obscurae, aestate lucidae, quod per id tempus iam se altius evehens, quamquam ipse non cernatur, vicino tamen splendore proxima^j inlustrat^k, per solstitium vero nullae, quod tum iam manifestior non fulgorem^l modo sed sui quoque partem maximam ostentat. [58] Talge in Caspio mari sine cultu fertilis, omni fruge ac fructibus abundans, sed vicini populi quae gignuntur adtingere^m nefas et pro sacrilegio habent, diis parata existimantes diisque servanda. aliquot et illis oris quas desertas diximus aequae desertae adiacent, quas sine propriis nominibus Scythicas vocant.

^a *Wight* Vectis; ^b *V* ex iis alia manu (s. XI vel XII) in rasura, *Grienberger*, „*Philologische Wochenschrift*” 41 (1921) exit, *Parroni*, *Ditten post Frick* eximia^c *Müllenhoff et alii* Codannovia, mss. Condannovia et rasura; ^d *Parroni Silberman* [et] del. *Svennung*: „*Ein falsches et kann zwischen tenent und ut leicht eingedrungen sein*” (*Scadinavia und Scandia*. Lund 1963, p. 12, annotatio 7); ^e *VParroni* Sannalos, *Ditten* Panuatiis, *Ranstrand* Panotios; ^f *Parroni* alioqui; ^g apud add. *Wachsmuth*; ^h *V* belgarum, *Pomponii Melae De situ orbis libri tres ex rec. Abr. Gronovii cum var. lect. Reinoldianae et indice locuplet. in usum schol. ed. a Ioanne Kappio*, *Curiae Regnitianae* 1774 belcarum post quem et alii; ⁱ *Parroni* apposita; ^j *V* proxime; ^k *Parroni* illustrat; ^l *V* fulgore; ^m *Parroni* attingere

Trzydzieści jest wysp Orkad, rozsianych względem siebie na niewielkim obszarze, siedem Hemod zwróconych jest ku wybrzeżu Germanii. W tej zatoce, którą nazywamy Kodanus, [dom. leży] Skandynawia, którą aż dotąd dzierżą Teutoni; przewyższa ona inne zarówno urodzajem, jak i wielkością. Te [dom. wyspy], które leżą naprzeciw Sarmatom, ze względu na przemienne przypyływy i odpływy morza oraz ponieważ przestrzenie pomiędzy nimi raz są zalane wodą, innym znów odkryte, raz są widoczne jako wyspy, innym razem jako ląd stały. Na nich są Eonowie, którzy żywią się jedynie jajami ptaków morskich i owsem; a także Hippopodowie o końskich stopach i Panotiowie, którym wielkie uszy służą jako osłony do okrycia całego ciała. Nagim zastępują szaty. Jakkolwiek przekazuje się tą informację w formie baśniowej, to znalazłem ją także u autorów, których nie wstyd cytować. Thule położona jest naprzeciw wybrzeża Belków, sławiona greckimi i naszymi pieśniami. Na niej, ponieważ tam słońce długo zachodzi, to w konsekwencji noce są krótkie,

a w zimie, jak gdzie indziej, ciemne. Latem są jasne, ponieważ w tej porze roku [dom. słońce] wznosi się wyżej, chociaż samo nie jest widoczne. Niemniej, oświetla własnym blaskiem najbliższe okolice. W czas przesilenia letniego brak nocy, ponieważ wówczas jeszcze pełniej ukazuje [dom. słońce] nie tylko blask, lecz większą część swojej tarczy. Talge na Morzu Kaspijskim jest żyzna bez uprawy, obfitująca we wszelki płon i owoc. Wszakże sąsiednie ludy uważają, iż dotknięcie tego, co się rodzi za *nefas* i *sacrilegium*, sądząc, że przygotowane dla bogów, bogom mają służyć. Przy tych pustynnych wybrzeżach, o czym mówiliśmy, leżą równie pustynne wyspy. Z braku własnych nazw zwą je Scytyjskimi.

→Belkowie, →Eonowie, →Germania, →Hemody, →Hippopodowie, →Kaspijskie Morze, →Kodanus Zatoka, →Panotiwowie, →Sarmaci, →Skandynawia, →Talge, →Teutoni, →Thule

C. PLINIUS SECUNDUS (MAIOR)

N o t a biograficzno-literacka: Pliniusz Starszy, brat matki Pliniusza Młodszego, pisarza i namiestnika czasów Trajana, bliskiego znajomego Tacyta, urodził się w 23 bądź 24 r. n.e. Karierę publiczną rozpoczął służbą oficerską na granicy reńskiej (ok. 46-58 r. n.e.). M.in. w 47 r. brał udział w walkach przeciw →Chaukom między rzekami →Ems i →Łabą, a w 50-51 r. przeciw →Chattom. Znalazł wówczas czas na pracę literacką, m.in. nad niezachowaną 20-tomową syntezą *Bella Germaniae*²². O doświadczeniu tam zdobytym trzeba pamiętać przy czytaniu jego prac. To nie był pisarz gabinetowy. Odtąd całe jego życie podzielone zostanie między dwa światy: obowiązki urzędnicze i pisanie. Za panowania Nerona pozostawał w cieniu (choć nie znamy bliżej okoliczności), później wielokrotnie pełnił funkcje prokuratora m.in. Tarraconensis i Belgiki. Stał się zaufanym człowiekiem Flawiuszy. Być może pełnił urząd *praefectus vigilum* w drugiej połowie lat 70. Następnie zaszczycony otrzymaniem bardzo odpowiedzialnego dowództwa flotylli wojennej (*Classis Italica*) z Misenum. Zmarł tak, jak żył: gdy w sierpniu 79 r. wybuchł Wezuwiusz, Pliniusz rozkazał wypłynąć okrętom, aby pomóc w ewakuacji ludności, ale też by w dogodny sposób obserwować erupcję. Jego bratanek przedstawił póź-

²² Zachowały się dwa fragmenty: Suet., *Calig.* 8.1-2 i Tac., *Ann.* 1.69.2. Do innych, niezachowanych prac należały: *De iaculatione equestri* (Ep. 3.5.3), *De vita Pomponi Secundi* (biografia legata Górnej Germanii, Pomponiusa Secundusa, zwycięzcy nad Chattami w 50 r.), utwory oratorskie (*Studijsi. Dubii Sermonis*, por. Quint., *Inst. or.* 3.2.21; 11.3.148) oraz trzydziestotomowa kontynuacja dzieła historycznego Aufidiusza Bassusa: *A fine Aufidi Bassi*.

niej (*Ep.* 6.16, adresowany do Tacyta) dokładnie okoliczności śmierci. Wyjątkowa pracowitość, pragnienie wiedzy, zapisywanie przez Pliniusza wszelkiej informacji (*Ep.* 3.5.7-19)²³, były znane i doceniane już w starożytności. Ale człowiek ten stanowił też wcielenie stoickiego ideału: świetnie wykształconego arystokraty, inteligentnego urzędnika z poziomu elity imperium, zawsze kierującego się jednak etyką służby na rzecz dobra publicznego. To dzięki takim ludziom na stanowiskach administracji, Cesarstwo w 2 poł. pierwszego i w drugim wieku n.e. przeżywało swoją świetność.

Historia naturalna, dedykowana cesarzowi Tytusowi²⁴, jest pierwszą rzymską encyklopedią. Tytuł jest prawdopodobnie roboczy, gdyż sam autor zaznacza: *me non paenitet nullum festiviorem excogitasse titulum* (*NH*, *praef.* 26). Składa się z 37 ksiąg, tworzących większe całości według zasady Ring-Komposition²⁵: po odsunięciu wstępnej księgi pierwszej wyłania się klarowny podział tematyczny: księgi 2-6 i 33-37 (geografia w węższym znaczeniu, przyroda nieożywiona), księgi 7-9 i 28-32 (człowiek i świat zwierzęcy), ks. 12-19 i 20-27 (świat roślinny). Interesujące nas fragmenty znajdują się w części poświęconej geografii opisowej kontynentów: księgi 3-6²⁶. Tego typu struktura była rzeczą powszechnie znaną i używaną, zatem nie wymaga ona specjalnego wyjaśnienia. Uważano bowiem, że ułatwia ona postrzeganie dzieła literackiego za skończoną całość; pozwala na uzyskanie wrażenia, iż postawione przez autora zagadnienie (problem naukowy, biografia wybitnej postaci, proces społeczno-polityczny) zostało przezeń wyjaśnione. Podczas lektury czytelnik uświadamia sobie, że celem nadrzędnym autora nie jest *decorum* bądź udowodnienie określonej tezy, lecz zebranie jak największej liczby informacji z zakresu szeroko rozumianej geografii, czyli wiedzy o *rerum natura*, *hoc est vita*

²³ Ostatnio nt. porządkowania danych oraz korzystania także ze źródeł inskrypcyjnych: A. Locher, R.C.A. Rottlaender, *Überlegungen zur Entstehungsgeschichte der Naturalis Historia des älteren Plinius und Schrifttäfelchen von Vindolanda*, w: *Festschrift H. Vetter*. Wien 1985, s. 140-147.

²⁴ T. Janson, *Latin Prose Prefaces*. Stockholm 1964; Ruth Morello, *Pliny and the Encyclopaedic Address*, w: Roy K. Gibson, Ruth Morello eds, *Pliny the Elder: Themes and Contexts* (Mnemosyne Suppl. 329), s. 147-166.

²⁵ B. Baldwin, *The Composition of Pliny's Natural History*. „Symbolae Osloenses” 70 (1995), s. 72-81.

²⁶ Klasyczne prace: Detlef Detsch, *Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen*. Berlin 1909; A. Klotz, *Quaestiones Plinianaes geographicae*. Berlin 1906. Ostatnio zob. np. Giusto Traina, *La Géographie entre érudition et politique. Pliny l'Ancien et les frontières de la connaissance du monde*, w: *La invención de una geografía de la Península Ibérica*, t. 2: *La época imperial. L'invention d'une géographie de la Péninsule Ibérique*, t. 2: *L'époque impériale*, red. Gonzalo Cruz Andreotti, Patrick Le Roux y Pierre Moret, Madrid 2007, s. 95-114 (pokazująca zainteresowanie Rzymian światem za czasów Nerona).

(*NH, praef.* 13)²⁷, co zresztą przyznaje sam Pliniusz (*NH, praef.* 12-15). Zarazem zdaje sobie on sprawę, iż nie jest w stanie poznać i zebrać wszystkiego: *minime mirum est hominem genitum non omnia humana novisse* (3.1). Encyklopedyczny charakter dzieła poniekąd wymógł na Pliniuszu podawanie źródeł informacji oraz cytowanych dzieł. Jakkolwiek z pewnością cytuje nie wszystko, co wykorzystał, i nie zawsze dokładnie (sam podaje, *praef.* 17, iż wykorzystał 2000 ksiąg), to na tle pozostałej rzymskiej literatury naukowej jego postępowanie jest wyjątkowo skrupulatne. Niedawno Karl Sallmann zestawiał szczegółową statystykę źródeł Pliniusza²⁸: 77 autorów greckich (w tym najważniejsi: Eratostenes z Cyreny, Timostenes, Polibiusz, Artemidor z Efezu, Izydor z Charaksu²⁹) i 36 rzymskich (w tym najważniejsi: M. Vipsanius Agryppa z *Commentarii* [Plin, *NH* 4.81; 4.98] i August z *Descriptio imperii*³⁰, M. Terentius Varro, Cornelius Nepos jako autor biografii *De viris illustribus*). Przy opisie Europy korzystał też z mapy o orientacji północnej, co widać m.in. z porządkowania narracji na osi północ-południe. Dzieło Pliniusza było szeroko znane w średniowieczu (najstarsze znane nam rękopisy pochodzą z VIII w.) i bardzo wcześnie zostało wydane drukiem – w Parmie w 1469 roku.

²⁷ W opinii: „The passage clearly reflects his obsession with collecting all kinds of information”, słowo „obsesja” wydaje się jak najbardziej adekwatne, por. Cecilia Gáblí, *Pliny the Elder on the Etruscans*, „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 52: 2 (2012), s. 137-163, tu s. 140.

²⁸ *Quellenangaben...*, passim.

²⁹ Autor *Stathmoi Parthikoi*, zob. tłum. ang. i kom. W.H. Schoff, *Isidore of Charax, Parthian Stations*. London 1914 oraz G. Öhmichen, *De M. Varrone et Isidoro Characeno C. Plini in libris geographicis auctoribus primariis*. Lipsiae 1873; W. Weißbach, *Isidoros Charakenos*. „RE” 9 (1916), szp. 2064-2068; Igor Khlopín, *Die Reiseroute Isidors von Charax und die oberen Satrapien Parthiens*, „Iranica Antiqua” 12 (1997), s. 116-165; G. Walser, *Die Route des Isidorus von Charax durch Iran*, „Archäologische Mitteilungen aus Iran” 18 (1985), s. 145-156.

³⁰ Wzajemna relacja obu tych prac i ich wkład do stworzenia tzw. Mapy Agryppy nie jest jasna, por. Karl Sallmann, *Die Geographie des Älteren Plinius in ihrem Verhältnis zu Varro: Versuch einer Quellenanalyse*. Berlin 1971, s. 95-107. Mapa Agryppy usytuowana na wewnętrznej ścianie Porticus Vipsania stała się na stulecia najważniejszym rzymskim obrazem oikumene. Z „polskiej” perspektywy jest istotne, iż zaznaczała ona Wisłę (*Vistla), będącą wschodnią granicą Germanii i zachodnią granicą Dacji, zob. Karl Müllenhoff, *Ueber die Weltkarte und Chorographie des Kaiser Augustus*. „Schriften d. Univ. zu Kiel” 6:1. Kiel 1856, s. 1-55 (= Deutsche Altertumskunde, t. 3, s. 212-295); Otto Cuntz (1865-1932), *Agrippa und Augustus als Quellenschriftsteller des Plinius* („Jbb. f. Classische Philologie Supplementum” 17). Lipsiae 1890; E. Schweder, *Über die Weltkarte und Chorographie des Kaisers Augustus*. „Philologus” 56 (1897), s. 130-162; Alfred Klotz (1874-1956), *Die geographischen Commentarii des Agrippa und ihre Überreste*. „Klio” 24 (1931), s. 32-58, 386-466; F. Philippi, *Zur Reconstruction der Weltkarte des Agrippa*. Marburg 1880; Kolendo-Płóciennik, s. 55-69 (tam nowsza lit.).

Edycja i rękopisy: Poniższy tekst na podstawie edycji: C. Plini Secundi Naturalis Historiae Libri XXXVII, ed. C. Mayhoff [Karl F.T. Mayhoff, 1841-1914]. Lipsiae 1892-1909. W aparacie umieszczono także poprawki H. Rackhama (Loeb). Dla księgi IV wykorzystano również najnowsze wydanie Huberta Zehnackera i Alaina Silbermana z 2015 r., którzy ponownie dokonali skolacjonowania 14 rękopisów³¹. Większość ich poprawek do tekstu Mayhoffa wynika, jak się okazało, z uwzględniania za prymarne lekcji ms. A, tzn. Codex Leidensis Vossianus F 4 z IX wieku. Dla księgi VI uwzględniono także edycję André-Filliozata³². Należy bowiem podkreślić, że żaden z wielu rękopisów NH nie zawiera nienaruszonej całości tej encyklopedii. W przypadku księgi VI Vossianus F 4 nie wystarcza, gdyż posiada jedynie akapity 40-50. Stąd podstawą jej edycji są Parisinus lat. 6595 (E, koniec IX w.) oraz Pollinganus lat. 11301 Monacensis (P Silliga³³ i André-Filliozata; p Mayhoffa) z XV w.

Por. też: Mason, s. 327-443 (tekst za wydaniem D. Detlefsena, Berlin 1866 i C. Mayhoffa wraz z angielskim tłumaczeniem); Herrmann, Bd. 1, Nr 42, s. 322-357 (Hans Ditten); Kovács-Fehér Bence, s. 48-63; Fehér-Kovács, s. 40-53 (Istotny jest tu zwłaszcza fragm. NH 4.80-81; znajdujemy też komentarz wydawców nt. bursztynu i Drogi Bursztynowej z przytoczoną literaturą włoską i węgierską na jej temat, np. Landscapes and monuments along the Amber Road. A Borostyánkő út tája és emlékei. Sopron 1999; Roma sul Danubio. Da Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'ambra, ed. M. Buora, W. Jobst, Roma 2002).

W jęz. polskim istnieje tłumaczenie wybranych fragmentów pióra Ireny i Tadeusza Zawadzkich, wydane w Bibliotece Narodowej, Ossolineum. Wrocław 1961. W tym miejscu przytaczamy przekład ks. 4.80-88, natomiast pozostałe fragmenty zostały przetłumaczone przez Annę Kotłowską.

Opracowania: Literatura na temat Pliniusza i jego dzieła jest niezmierzona. Ostatnia reprezentatywna synteza: G. Serbat, Plinie l'Ancien – État présent des études sur sa vie, son oeuvre et son influence. „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” II 32.4. Berlin – NY 1986, s. 2069-2197. Naturalis Historia służy jako źródło niezliczonych przyczynków odnośnie do greckiej i rzymskiej kultury materialnej, ale także pozostaje przedmiotem badań jako świadectwo kultury literackiej rzymskiej elity I w. n.e. Za wzorcowy przykład drugiego typu służyć może niedawna praca zbiorowa: Roy K. Gibson, Ruth Morello eds, Pliny the Elder: Themes and Contexts (Mnemosyne Suppl. 329). Leiden-Boston 2011. Badania nad biografią Pliniusza zawsze należy zaczynać od fundamentalnej monografii Ronalda Syme'a, Tacitus. Oxford 1958, s. 60-63. Na uwagę zasługuje też obszerne studium Pétera Kovácsa nt. trzech różnych czasowo źródeł informacji Pliniusza o Noricum oraz Panonii: a) z czasów podziału Illiricum w 9 r. n.e., b) listy miast noryckich i plemion pannońskich z czasów późnego Tyberiusza lub Klaudiusza oraz c) wiadomości współczesnych.

³¹ Plinie L'Ancien. Histoire Naturelle. Livre IV (Les Belles Lettres). Paris 2015.

³² Plinie L'Ancien. Histoire Naturelle. Livre VI (Les Belles Lettres). Paris 1980.

³³ Hamburgi et Gothae 1851.

Poniżej zamieszczamy ekscerpty z *Historii naturalnej* przedstawiające wiedzę geograficzną, jaką miał dobrze wykształcony Rzymianin w połowie I w. n.e. o terenach leżących na północ i wschód od limesu rzymskiego. Wbrew pokutującym stereotypom była to wiedza dość rozległa, oparta na przekazach literackich, mapach i opowiadaniach świadków, niekiedy i na własnym doświadczeniu. Była to zatem swoista mieszanka rzetelnej wiedzy (jakkolwiek nie zawsze aktualnej) i wyobrażeń pochodzących z kulturowej, a czasem też mitologicznej tradycji. Znano zatem ukształtowanie terenu, przepływające rzeki i ludy zamieszkujące te ziemie, o których niekiedy umiano coś bliżej powiedzieć. Ekscerpt 6 opisuje Europę północną i wschodnią, w ekscerpcie 7 gromadzimy teksty poświęcone wschodnim wybrzeżom Morza Czarnego i Azowskiego oraz Kaukazowi, a także północnym wybrzeżom Oceanu. Do tego ostatniego opisu wykorzystane zostało dzieło Pyteasza z Marsylii, być może dostępne Pliniuszowi jedynie pośrednio, jak i innych greckich geografów, których dzieła znał m.in. z utraconych dzisiaj kompilacji. Ekscerpt 8 zawiera etnograficzny opis ludów zamieszkujących Scytię. Ekscerpt 9 z księgi poświęconej kamieniom szlachetnym pokazuje znaczenie bursztynu, jednego z ważnych produktów przywożonych z Barbaricum do Imperium Rzymskiego.

NATURALIS HISTORIA 4.80-104

Excerptum 6

Ab eo in plenum quidem omnes Scytharum sunt gentes, varie^a tamen litori adposita tenuere, alias Getae, Daci Romanis dicti, alias Sarmatae, Graecis Sauromatae, eorumque <H>amaxobii aut Aorsi, alias Scythae degeneres et a servis orti aut Trogodytae, mox Alani et Rhoxolani; superiora autem inter Danuvium et H<e>rcynium saltum usque ad Pannonica hiberna Carnunti Germanorumque ibi confinium, campos et plana Iazyges Sarmatae, montes vero et saltus pulsati ab iis Daci ad Pathissum amnem, a Maro, sive Duria est a Suebis regnoque Vanniano dirimens eos, aversa Basternae tenent aliique inde Germani. Agrippa totum eum tractum ab Histro ad oceanum bis ad decies cent<en>um milium passuum in longitudinem, quattuor milibus minus CCCC in latitudinem, ad flumen Vist<l>am a desertis Sarmatae prodidit. Scytharum nomen usquequaque transi<i>t^b in Sarmatas atque Germanos. nec aliis prisca illa duravit appellatio quam qui extremi gentium harum, ignoti prope ceteris mortalibus, degunt.

Verum ab Histro oppida Cremnisco<e>, Aepolium, montes Macrocremni, clarus amnis Tyra, oppido nomen inponens ubi antea Ophiusa dicebatur. in eodem insulam spatiosam incolunt Tyragetae; abest a Pseudostomo Histri ostio CXXX.

mox A<x>iacae cognomines flumini, ultra quos Crob<yz>i, flumen Rhode, sinus Saggarius, portus Ordesos et a Tyra CXX flumen Borysthenes lacusque et gens eodem nomine et oppidum ab mari recedens XV passuum, Olbiopolis et Miletopolis antiquis nominibus. rursus litore portus Achaeorum, insula Achillis, tumulo eius viri clara, et ab ea CXXV passuum paeninsula ad formam gladii in transversum porrecta, exercitatione eiusdem cognominata Dromos Achilleos, cuius longitudinem LXXX tradidit Agrippa. totum eum tractum tenent Sardi Scythae et Siraci. inde silvestris regio Hylaeum mare, quo adluitur, cognominavit; Enoecadioe vocantur incolae. ultra Panticapes amnis, qui Nomadas et Georgos disternit, mox Acesinus. quidam Panticapen confluere intra^e Olbiam cum Borysthene tradunt, diligentiores Hypanim, tanto errore eorum, qui illum in Asiae parte prodidere.

Mare subit magno recessu, donec V passuum intervallo absit a Maeotide, vasta ambiens spatia multasque gentes. sinus <C>arcinites appellatur. flumen Pacyrus; oppida Navarum, Carcine. a tergo lacus Bu<c>es, foss<a> emissus in mare. ipse Bu<c>es a Coreto, Maeot<i> lacus sinu, petroso discluditur dorso. recipit amnes Bu<c>em, Gerrhum. Hypanim, ex diverso venientes tractu. nam Gerrhus Basilidas et Nomadas separat, Hypanis per Nomadas et Hylaeos fluit, manu facto alveo in Bucen, naturali in Coretum. regio Scythiae S<i>ndica nominatur. Sed a Carcinite Taurica incipit, quondam mari circumfusa et ipsa qua nunc campi iacent; dein vastis attollitur iugis. triginta sunt eorum populi, ex <i>is mediterranei XXIII; VI oppida Orgocini, C<h>ara<c>eni, Assyriani, Stactari, Acisalitae, Caliori. iugum ipsum Scythotauri tenent; cluduntur ab occidente Cherroneso Nea, ab ortu Scythia Sata<r>cis^d. in ora a Carcine oppida Ta<ph>r<a>e in ipsis angustis p<a>eninsulae, mox Heraclea Cherronesus, libertate a Romanis donatum; Megarice vocabatur antea, praecipui nitoris, in toto eo tractu custoditis Graeciae moribus, V passuum ambiente muro. inde Parthenium promunturium, Taurorum civitas Placia, S<y>mbolum portus, promunturium Criu Metopon adversum Carambico Asiae promunturio, per medium Euxinum procurrens CLXX intervallo, quae maxime ratio Scythici arcus formam efficit. ab eo Taurorum portus multi et lacus. oppidum Theodosia a Criu Metopo CXXV p., a Cherroneso vero CLXV. ultra fuere oppida Cytae, Zephyrium, Acr<a>e, Nymphaeum, Dia. restat longe validissimum in ipso Bospori introitu Panticapaeum Milesiorum, a Theodosia LXXXVII D p., a Cimmerico vero oppido trans fretum sito MM D, ut diximus, passuum. haec ibi latitudo Asiam ab Europa separat, eaque ipsa pedibus plerumque pervia glaciato freto. Bospori Cimmerici l<ong>itudo^e XII D passuum. oppida habet Hermisium, Myrmecium et intus insulam Alopecen. per Maeotim autem ab extremo Isthmo, qui locus Taphrae vocatur, ad os Bospori CCLX longitudo colligit.

A Taphris per continentem introrsus tenent Auchetae, apud quos Hypanis oritur, Neuroe, apud quos Borysthenes, Geloni, Th<y>ssagetae, Budini, Basilidae et caeruleo capillo Agathyrsi. super eos Nomades, deinde/ Ant<h>ropo<ph>agi, a Buce vero super Maeotim Sauromatae et Essedones. at per oram ad Tanain usque Maeotae, a quibus lacus nomen accepit, ultimique a tergo eorum Arimaspi. mox Ripaei montes et adsiduo nivis casu pinnarum similitudine Pterophoros appellata regio, pars mundi damnata a rerum natura et densa mersa caligine neque in alio quam rigoris opere gelidisque Aquilonis conceptaculis.

Pone eos montes ultraque Aquilonem gens felix, si credimus, quos Hyperboeos appellavere, annoso degit aevo, fabulosis celebrata miraculis. ibi creduntur esse cardines mundi extremique siderum ambitus semenstri^g luce [et una die]^h solis adversi, non, ut imperiti dixere, ab aequinoctio verno in autumnum: semel in anno solstitio oriuntur iis soles brumaeque semel occidunt. regio aprica, felici temperie, omni adflatu noxio carens. domus iis nemora lucique, et deorum cultus viritim gregatimque, discordia ignota et aegritudo omnis. mors non nisi satietate vitae epulatis delibutoque senio luxu e quadam rupe in mare salientiu<s>; hoc genus sepulturae beatissimum. quidam eos in prima parte Asiae litorum posuere, non in Europa, quia sunt ibi similitudine et situs Attacorum nomine. alii medios fecere eos inter utrumque solem, antipodum occasus ex orientemque nostrum, quod fieri nullo modo potest tam vasto mari interveniente. qui alibi quam in semenstri luce constituere eos, serere matutinis, meridie metere, occidente fetus arborum decerpere, noctibus in specus condi tradiderunt. nec licet dubitare de gente ea: tot auctores produnt frugum primitias solitos Delum mittere Apollini, quem praecipue colunt. virgines ferebant eas, hospitii gentium per annos aliquot venerabiles, donec violata fide in proximis accolarum finibus deponere sacra ea instituere iique ad conterminos deferre atque ita Delum usque. mox et hoc ipsum exolevit. Sarmatiae, Scythiae, Tauricae omnisque a Borysthene amne tractus longitudo DCCCCLXXX, latitudo DCCXVI a M. Agrippa tradita est. ego incertam in hac terrarum parte mensuram arbitror.

Verum instituto ordine reliqua huius sinus dicantur, et maria quidem eius nuncupavimus.

Hellespontus insulas non habet in Europa dicendas. in Ponto duae, M D ab Europa, XIII ab ostio, Cyanaeae, ab aliis Symplegades appellatae traditaeque fabulis inter se concucurrisset, quoniam parvo discretas intervallo ex adverso intransitibus geminae cernebantur paulumque deflexa acie coeuntium speciem praebebant. citra Histrum Apolloniatarum una, LXXX p. a Bosporo Thracio, ex qu<a> M. Lucullus Capitolinum Apollinem advexit. inter ostia Histri quae essent diximus. ante Borysthenen Achillea est supra dicta, eadem Leuce et Macaron appellata. hanc temporum

horum demonstratio a Borysthene CXL ponit, a Tyra CXX, a Peuce insula L; cingitur circiter X p. reliquae in Carcinite sinu Cephalonesos, Spodusa, Macra. non est omittenda multorum opinio, priusquam digrediamur a Ponto, qui maria omnia interiora illo capite nasci, non Gaditano freto, existimavere, haut' improbabili argumento, quoniam aestus semper e Ponto profluens numquam reciprocet.

Exeundum deinde est, ut extera Europae dicantur, transgressisque Ripaeos montes litus oceani septentrionalis in laeva, donec perveniatur Gadis, legendum. insulae complures sine nominibus eo situ traduntur, ex quibus ante Scythiam quae appellatur Baunonia unam abesse diei cursu, in quam veris tempore fluctibus electrum eiciatur, Timaeus prodidit. reliqua litora incerta. Signata fama septentrionalis oceaniⁱ. Amalchium^k eum Hecataeus appellat a Parapaniso amne, qua Scythiam adluit, quod nomen eius gentis lingua significat congelatum. Philemon Morimarusam a Cimbris vocari, hoc est mortuum mare, inde usque ad promunturium Rusbeas, ultra deinde Cronium. Xenophon Lampsacenus a litore Scytharum tridui navigatione insulam esse immensae magnitudinis Balciam tradit, eandem Pytheas Basiliam nominat. feruntur et Oeonae, in quibus ovis avium et avenis incolae vivant, aliae, in quibus equinis pedibus homines nascantur, Hippopodes appellati, <Ph>anesiorum aliae, in quibus nuda alioqui corpora praegrandes ipsorum aures tota contegant.

Incipit deinde clarior aperiri fama ab gente Inguaeonum, quae est prima in Germania. mons Saevo ibi, immensus nec Ripaeis iugis minor, inmanem ad Cimbrorum usque promunturium efficit sinum, qui Codanus vocatur, refertus insulis, quarum clarissima est Scatinavia, inconperta magnitudinis, portionem tantum eius, quod notum sit, Hillevionum gente quingentis incolente pagis: qua<r>e' alterum orbem terrarum eam appellant^m. nec minor est opinione Aeningia. quidam haec habitari ad Vis<t>lamⁿ usque fluvium a Sarmatis, Venedis, Sciris, Hiris tradunt, sinum Cylipenum vocari et in ostio eius insulam Latrim, mox alterum sinum Lagnum, conterminum Cimbris. promunturium Cimbrorum excurrens in maria longe paeninsulam efficit, quae Tastris appellatur. XXIII inde insulae Romanis armis cognitae. earum nobilissimae Burcana, Fabaria nostris dicta a frugis m<u>l<t>itudine^o sponte provenientis, item Glaesaria a sucino militiae appellata, barbaris^p Austeravia, praeterque Actania.

Toto autem mari ad Scaldim usque fluvium Germaniae accolunt gentes, haud explicabili mensura: tam inmodica prodentium discordia est. Graeci et quidam nostri XXV oram Germaniae tradiderunt, Agrippa cum Raetia e<t> Norico longitudinem DCXXXVI, latitudinem CCXLVIII, Raetiae prope unius maiore latitudine, sane circa excessum eius subactae; nam Germania multis postea annis nec tota percognita est. si coniectare permittitur, haut^q multum ora deerit Graecorum opinioni et lon-

gitudini ab Agrippa proditae. Germanorum genera quinque: Vandili, quorum pars Burgodiones, Varinnae, Charini, Gutones. alterum genus Ingaeones, quorum pars Cimbri, Teutoni ac Chaucorum gentes. proximi autem Rheno Istaeones, quorum pars Sicambri^c; mediterranei Hermiones, quorum Suebi, Hermunduri, Chatti, Cherusci. quinta pars Peucini, Basternae, supra dictis contermini Dacis. amnes clari in oceanum defluunt Guthalus, Visculus^s sive Vistla, Albis, Visurgis, Amisis, Rhenus, Mosa. introrsus vero nullo inferius nobilitate Hercynium iugum praetenditur. in Rheno autem ipso, prope C in longitudinem, nobilissima Batavorum insula et Cannenefatium et aliae Frisiorum, Chaucorum, Frisiavonum, Sturiorum, Marsaciorum, quae sternuntur inter Helinium ac Flevum. ita appellantur ostia, in quae effusus Rhenus a septentrione in lacus, ab occidente in amnem Mosam se spargit, medio inter haec ore modicum nomini suo custodiens alveum.

Ex adverso huius situs Britannia insula, clara Graecis nostrisque monimentis, inter septentrionem et occidentem iacet, Germaniae, Galliae, Hispaniae, multo maximis Europae partibus, magno intervallo adversa. Albion ipsi nomen fuit, cum Britanniae vocarentur omnes de quibus mox paulo dicemus. haec abest a Gesoriaco Morinorum gentis litore proximo traiectu L. circuitu patere XXXXVIII LXXV Pytheas et Isidorus tradunt, XXX prope iam annis notitiam eius Romanis armis non ultra vicinitatem silvae Calidoniae propagantibus. Agrippa longitudinem DCCC esse, latitudinem CCC credit, eandem Hiberniae, sed longitudinem CC minorem. super eam haec sita abest brevissimo transitu a Silurum gente XXX. reliquarum nulla CXXV amplior circuitu proditur. sunt autem XL Orcades, modicis inter se discretas spatiis, VII Haemodae, XXX Hebudes et inter Hiberniam ac Britanniam Mona, Monapia, Riginia, Vectis, Silumnus, Andros, infra vero Samnis^e et Axanthos et ab adversa in Germanicum mare sparsae Glaesiae, quas Electridas Graeci recentiores appellavere, quod ibi electrum nasceretur. ultima omnium quae memorantur Tyle, in qua solstitio nullas esse noctes indicavimus, cancri signum sole transeunte, nullosque contra per brumam dies. hoc quidam senis mensibus continuis fieri arbitrantur. Timaeus historicus a Britannia introrsus sex dierum navigatione abesse dicit insulam Ictim^u, in qua candidum plumbum proveniat; ad eam Britannos vitilibus navigiis corio circumsutis navigare. sunt qui et alias prodant, Scandias, Dumnam, Bergos maximamque omnium Berricen, ex qua in Tylen navigetur. a Tyle unius diei navigatione mare concretum a nonnullis Cronium appellatur.

^a Codd., *Zehnacker-Silberman* variae; ^b Codd., *Zehnacker-Silberman* transit; ^c Codd., *Zehnacker-Silberman* infra; ^d Codd., *Rackham* Sataucis; ^e Codd., *Zehnacker-Silberman* latitudo; ^f Jak wykazał Alberto Grilli, *Pliniusz stosuje przysłówek deinde dla wydzielenia sekcji tekstu, często odmiennego pochodzenia źródłowego, zob. La documentazione sulla provenien-*

zia dell'ambra in Plinio. „Acme” 36:1 (1983), s. 5-17, zwł. s. 12-13; ^g Zehnacker-Silberman semestri; ^h Zehnacker-Silberman; del. Mayhoff; ⁱ Zehnacker-Silberman haud; ^j Mayhoff, pace Svennung 1974, s. 11-12; Detlefsen reliqua litora incerta signata fama, septentrionalis oceanus; Zehnacker-Silberman oceanus; ^k Zehnacker-Silberman Amalcium; ^l Zehnacker-Silberman quae; ^m Zehnacker-Silberman appellat; ⁿ Sillig, post quem Mayhoff, Zehnacker-Silberman Vistlam; Kolendo-Plóciennik Vistulam; ^o Codd., Zehnacker-Silberman similitudine; ^p Ditten [a] barbaris; ^q Zehnacker-Silberman haud; ^r Detlefsen Sicambri mediterranei; Ditten quorum <***>; Kolendo-Plóciennik Sugambri; ^s Kolendo-Plóciennik Vistulas; ^t Sillig, post quem Mayhoff, Zehnacker-Silberman Samnis; ms. Ay, Rackham Sambis; ^u Mayhoff, Zehnacker-Silberman Ictim; Codd., Rackham Mictim

Od tego miejsca, tj. od dolnego Dunaju, wszystkie w ogóle ludy należą do plemion scytyjskich. Ale tereny położone nad morzem zmieniały raz po raz swoich mieszkańców; kiedyś mieszkali tu Getowie, zwani przez Rzymian Dakami, kiedy indziej Sarmaci (po grecku Sauromaci) i należący do nich Hamaksobowie, czyli Aorsowie, innym razem znów Scytowie zdegenerowani i pochodzący od niewolników, czyli tzw. Trogodyci [zm. A. K.], następnie Alanowie i Roksolanowie. Co się tyczy terytoriów położonych wyżej, pomiędzy górnym Dunajem, a Górami Hercyńskimi, aż do panońskiego obozu zimowego w Karnuntum – tu mianowicie biegnie granica z Germanami – pola i równiny zajmują sarmaccy Jazygowie, góry zaś i lasy wypędzeni przez tychże nad rzekę Patyssus Dakowie. Od rzeki Marus – a może to Duria oddziela ich od Swebów i państwa Wanniusza – tereny po przeciwnej stronie zajmują Bastarnowie, a potem kolejno inni Germanowie³⁴. Agryppa cały ten obszar od dolnego Dunaju do Oceanu liczy na dwa miliony kroków na długość, czterysta cztery tysiące na szerokość, mierząc do rzeki Wisły od stepów sarmackich. Nazwa Scytów całkowicie ustąpiła miejsca określeniom „Sarmaci” i „Germanowie”. Dawną nazwę zatrzymali tylko ci, którzy żyją na samym końcu świata, nieznani prawie innym ludziom.

Przy ujściu Dunaju leżą miasta Kremniskos i Ajpolion, Góry Makrokremnijskie, przejrzysta rzeka Tyras, nadające swą nazwę miastu, które dawniej nazywało

³⁴ Kovács-Fehér, s. 50-52 oraz Fehér-Kovács, s. 41-42 podkreślają, że fragment ten przysparza trudności interpretacyjnych. Zdaniem A. Mócsy'ego fragment ten zawiera trzy późniejsze interpolacje: 1) zasięg Daków *ad Pathissum amnem*; 2) hydronim Marus – Morawa oraz 3) fragment zaczynający się od *sive* i opowiadający o rozciąganiu się państwa Wanniusza na wschód. Problemy sprawia zaimek osobowy *eos* (*dirimens eos*), który może się odnosić do Sarmatów, Daków lub Bastarnów. Podobnie niejasny jest przyimek *a Maro*, który może odnosić się do *confinium*, do Daków wspomnianych z rzeką *Pathissum amnem* albo do ostatniej części zdania. Możliwe, że opis granicy między Germanami a Jazygami odzwierciedla wcześniejszy okres sprzed powstania państwa Wanniusza. Jego państwo leżało raczej na wschód od Morawy, na terenie dzisiejszej Słowacji, co potwierdzają znaleziska archeologiczne.

się Ofiussa. Dużą wyspę Dniestrową zamieszkują Tyrageci³⁵; oddalona jest ona od ujścia Dunaju, zwanego Pseudostomos, o sto trzydzieści tysięcy kroków. Zaraz potem znajdują się Asiakowie, o nazwie wspólnej z rzeką, poza nimi Krobyggowie, rzeka Rode, Zatoka Sangaryjska, port Ordessus. A w odległości stu dwudziestu tysięcy kroków od rzeki Tyras płynie rzeka Borystenes, jest jezioro³⁶ i lud tejże nazwy, a także miasto, oddalone od morza o piętnaście tysięcy kroków, którego dawne określenia to Olbiopolis i Miletopolis. Na wybrzeżu znów Port Achajów. Wyspa Achillesa, sławna z jego grobu. A w odległości stu dwudziestu pięciu tysięcy kroków od niej półwysep, rozciągnięty w poprzek kształt miecza, na skutek użycia go do ćwiczeń tego rodzaju nazwany Bieźnią Achillesa; według Agryppy długość jego wynosi osiemdziesiąt tysięcy kroków. Cały ten obszar zajmują Scytowie sardyjscy³⁷ i Sirachowie³⁸. Dalej rozciąga się okolica lesista, która nadała imię Morzu Hylejskiemu, nad którym się znajduje; mieszkańcy nazywają się Enojkadiami. Dalej za nimi rzeka Pantikapēs, która oddziela ludy koczownicze od rolników; niedaleko płynie Akesinus. Niektórzy podają, że Pantikapēs wpada poniżej Olbii do Borystenesu, dokładniejsi wymieniają w tym związku Hypanis; widać z tego, jak wielki błąd popełniają ci, którzy umieszczają go na terytorium Azji. Morze wchodzi tu w ląd głęboko, tak że tylko o pięć tysięcy kroków oddalone jest od Zatoki Meotyjskiej, ogarnia szerokie przestrzenie i mnóstwo ludów. Zatoka nazywa się Karkinicka, rzeka Pakyris. Miasta: Nawarum, Karkine. Za nimi jezioro Bukes oddzielone jest od Koretum, tj. Zatoki Meotydy, skalistym grzbietem. Wpadają tu rzeki Bukes, Gerrus, Hypanis, ale każda z nich płynie z innej strony. Gerrus bowiem oddziela Bazylidów i Nomadów. Hypanis płynie przez kraje Nomadów i Hyleów, wpadając korytem sztucznym do jeziora Bukes, naturalnym do Koretum. Okolice ta nosi nazwę Scytii Syndyckiej. Lecz od Zatoki Karkinickiej zaczyna się Tauryka, niegdyś zewsząd oblana wodą, nawet tam gdzie dziś ciągnie się ląd. Dalej wznoszą się szeroko rozpostarte grzbiety górskie. Mieszka tu trzydzieści ludów, z tego w głębi kraju dwadzieścia trzy, a sześć miast zamieszkują Orgokinowie, Chara-

³⁵ А Г Б У Н О В, *op. cit.*, s. 145: badania archeologii podwodnej w limanie Dniestru odkryły cztery osady z IV-III w. p.n.e., które mogły leżeć na wyspie, dziś już nieistniejącej. Warto też zauważyć schemat w obliczeniach Pliniusza: wyspa – Dunaj: 130 mil, Dniepr – Dniestr: 120 mil, razem 250 mil, czyli tyle samo, co Warron (*NH* 4.78) pisał o odległości Dunaj – Dniepr. Jest to 2000 stadiów ‘rzymskich’, czyli właśnie 250 mil, por. А Г Б У Н О В, *op. cit.*, s. 152-153.

³⁶ To, że Pliniusz napisał o jeziorze, to wiarygodny dowód na zmiany geologiczne, zachodzące podczas tworzenia się limanu Dniepru. W I w. n.e. poziom morza podniósł się, gdyż Herodot, pięćset lat wcześniej, nic o jeziorze nie wspomina (4.53). Nie ma też jeszcze limanu.

³⁷ Sardi – brak innych poświadczeń. R o s t o v z e f f, *Skythien...*, s. 50: Satarchae (?).

³⁸ Tłum. zmienione, było „syracyjscy”.

kenowie, Asyranowie, Staktarowie, Akisalitowie, Kaliordowie. Same grzbiety zajmują Scytotaurowie, zamknięci od zachodu Chersonezem Nowym, od wschodu Scytami Satarchami. Na wybrzeżu, idąc od Karkine, znajdują się miasta: Tafrai w samym najwęższym miejscu półwyspu, zaraz po nim Heraklea Chersoneska, obdarzona przez Rzymian autonomią; dawniej nazywała się Megarike, a odznacza się szczególnie wiernym w tej okolicy zachowaniem obyczaju greckiego; otoczona jest murem na pięć tysięcy kroków. Dalej przylądek Partenion, taurydzkie miasto Plakia, port Symbolon, przylądek Kriumetopon, naprzeciwko azjatyckiego przylądka Karambijskiego [zm. A. K.], wybiegający na środek Morza Czarnego na odległość stu siedemdziesięciu tysięcy kroków, przybierający dzięki temu kształt łuku scytyjskiego. Tu zaczynają się liczne porty taurydzkie i jeziora. Miasto Teodozja od Kriumetopon oddalone jest o sto dwadzieścia pięć tysięcy kroków, od Chersonezu zaś sto sześćdziesiąt pięć tysięcy kroków. Za nim były miasta: Kytai, Zefyryon, Akrai, Nymfeon, Dia. Jest jeszcze, przy wejściu do Bosporu, założone przez Milezjczyków Pantikapajon, o wiele przewyższające potęgą inne miasta, oddalone od Teodozji o osiemdziesiąt siedem i pół tysiąca kroków, a od miasta Kimmerion, położonego po drugiej stronie cieśniny, odległe, jak już powiedziałem poprzednio³⁹, o dwa i pół tysiąca kroków. Ta szerokość oddziela tu Azję od Europy i nieraz jest możliwa do przebycia piechotą, kiedy cieśnina pokryje się lodem. Długość Bosporu Kimmeryjskiego wynosi dwanaście i pół tysiąca kroków, na jego wybrzeżach znajdują się miasta Hermizjon, Myrmekion, w cieśninie zaś leży wyspa Alopeke. Długość Meotydy od punktu najdalej położonego, mianowicie od miejscowości noszącej nazwę Tafrai, aż do gardła Bosporu, przyjmuje się na dwieście sześćdziesiąt tysięcy kroków. Od Tafrai w głąb lądu mieszkają Auchetowie, na których terenie wypływa Hypanis, Neurowie, u których są źródła rzeki Borystenes, Gelonowie, Tysagetowie, Budynowie, Bazylidowie i Agatyrswowie o błękitnych włosach. Poza nimi Nomadowie, następnie Antropofagowie, od jeziora zaś Bukes w górę Meotydy Sauromaci i Essedonowie. Wzdłuż wybrzeża znów aż do rzeki Tanais Meotowie, od których otrzymała nazwę ta zatoka, a najdalej za nimi Arimaspowie. Obok Góry Rypejskie oraz kraina, która od ciągle padającego śniegu, przypominającego pierze, nazwana została Pióronośną – zakątek przeklęty przez naturę i pogrążony w gęstej mgle, skutu okowami lodowymi i stanowiący mroźną kolebkę Akwilonu.

Pozostaw te góry, a dalej, za Akwilonem żyje długowiecznie lud szczęśliwy – jak sądzimy – których nazywają Hyperborejczykami, sławny bajecznymi opowieściami. Uważa się, że tam znajdują się osie świata i najdalsze kręgi obiegu gwiazd,

³⁹ HN 4.76.

ze światłem dnia trwającym sześć miesięcy i przejściem słońca w jeden dzień, a nie, jak mówią ludzie nieświadomi, od równonocy wiosennej do jesieni. Dla nich raz w roku, w czasie przesilenia letniego, słońca wschodzą, i raz, w czasie przesilenia zimowego zachodzą. Okolice jest słoneczna, o przyjemnym cieple, stroniąca od wszelkiego szkodliwego wiatru. Domem ich – lasy i gaje, kult bogów – powszechny i wspólny, wszelka niezgoda i smutek – nieznane. Śmierć – tylko w przypadku nasycenia życiem: po uczcie, zroszeni starczym przepychem, skaczą do morza z jakiegoś urwiska. Jest to najszcześniejszy rodzaj pogrzebu. Niektórzy umiejscawiają ich w pierwszej części wybrzeży Azji, a nie w Europie, ponieważ są tam podobni obyczajem i położeniem geograficznym, mianowicie lud Attakorów. Inni umieszczają ich pośrednio, między obydwoma słońcami: zachód antypodów i nasz wschód, co jest jednak niemożliwe w żaden sposób ze względu na przestwór oddzielającego morza. Ci, którzy sytuują ich na obszarze mającym światło dnia przez sześć miesięcy, donoszą, że tamci sięgają rano, koszą w południe, o zachodzie zrywają owoc z drzew, a nocą chowają się do jaskiń. Nie wypada wszakże wątpić o tym ludzie. Wielu autorów donosi, że mają zwyczaj posyłać pierwociny plonów Apollonowi na Delos, którego czczą szczególnie. Dostarczały je dziewice, szanowane przez wiele lat gościnnością obcych, dopóki – po złamaniu zaufania – ustanowiono, że składać będą te święte dary na najbliższej granicy sąsiadów. Ci zaś z kolei przekażą na własne granice i tak aż do Delos. W niedługim czasie i to zanikło. Obwód Sarmacji, Scytii i całej Tauryki od rzeki Borystenes, wynosi 980 [mil] długości, 716 [mil] szerokości według Marka Agryppy. Ja uważam rozmiar tej części ziemi za niepewny.

Przeto, po ustaleniu porządku, przedstawione zostaną pozostałe kwestie odnośnie do tej zatoki, a także omówimy jej morza.

Hellespont nie ma wysp w Europie, o których warto coś powiedzieć. W Morzu Czarnym dwie: 1,5 [mili] od Europy, 14 [mil] od ujścia [zatoki, tzn. cieśnin]. Kyany, przez innych zwane Symplegadami. Sławne opowieściami o wspólnym zderzeniu, jako, że ponieważ dzieli je mała przestrzeń, dla osób przybywających z zewnątrz, wydają się być dwie, a po małej zmianie kąta patrzenia, okazują się połączone. Z tej strony Istru: jedna z wysp Apollonii, 80 mil od Bosporu Trackiego, z której Marek Lukullus przywiózł Apollona Kapitolińskiego. Powiemy o dwóch, znajdujących się między ujściami Istru: przed Borystenesem leży, wspomniana wyżej, Achillea, zwana też Leuke [tzn. *Biała, gr.*] i Makaron [tzn. *Błogosławionych, gr.*]. Ustalenie ostatnich czasów wskazuje 140 [mil] od Borystenesu, od Tyras 120 [mil], a od wyspy Peuke 50 [mil]; jej obwód wynosi ok. 10 mil. Pozostałe wyspy w zatoce Karbinickiej to: Kefalonesos, Spodusa, Makra. Nie należy pominąć sądu wielu osób (zanim oddalimy się od Morza Czarnego), którzy oceniali, iż wszystkie wewnętrzne

morza rodzą się w tym punkcie, a nie w cieśninie Gades. Bardzo prawdopodobny wniosek, albowiem fala z Morza Czarnego zawsze wypływając, nigdy nie powraca.

Teraz należy zmienić temat, aby opowiedzieć o krańcach Europy, a po przejściu Gór Rypejskich, przedstawić wybrzeże Oceanu północnego wzdłuż lewej strony, aż po Gades. Mówi się, że jest tam wiele wysp bez nazw, z których jedna, nosząca nazwę Baunonia, leży o dzień żeglugi u wybrzeży Scytii, a na którą, w porze wiosennej, falą wyrzucany jest bursztyn, o czym informuje Timajos. W kwestii pozostałej linii brzegowej brakuje wiarygodnej informacji. Ocean północny: za linią rzeki Parapanisos, która wpływa do Scytii, Hekatajos nazywa go Amalchijskim, ponieważ nazwa ta, w języku jego ludu, oznacza 'zamrożone' [zm. A. K.]. Filemon nazywa go Morimarusą za Cymbrami, tzn. Morze Zmarłych, stąd [dom. od rzeki Parapanisos] po przylądek Rusbeas i dalej aż po Kronium⁴⁰. Ksenofont z Lampsakos twierdzi, że trzy dni żeglugi od wybrzeża Scytów znajduje się ogromnych rozmiarów wyspa Balkia; ją to Pyteasz nazywa Basilią. Są też Eonowie, na których mieszkańcy żyją z ptasich jaj i owsa; inne, na których rodzą się ludzie o końskich stopach, zwani Hippopodowie [Końskostopi, gr.]; inne zaś ludu Fanezjan⁴¹, na których nagie ciała ludzi zajęte są całkowicie przez ogromne uszy.

Od tego miejsca jaśniejsza informacja zaczyna się od ludu Ingweonów, który jest pierwszym w Germanii. Leży tam góra Saevo, ogromna i nie mniejsza od pasma Rypejskiego. Tworzy ona rozległą zatokę aż po przylądek Cymbrów, noszącą nazwę Kodanus. Zapelniona jest ona wyspami, z których najsłynniejszą jest Skandynawia, o nieporównywalnej wielkości, a jej część – o ile jest wiadomo – zamieszkuje lud Hillewionów w pięciuset wsiach: z tego względu nazywają ją oni drugim kręgiem ziemskim. Uważa się, że Aeningia nie jest mniejsza. Niektórzy twierdzą, że tereny te są zamieszkane aż do rzeki Wisła przez Sarmatów, Wenedów, Skirów i Hirrów. Mówią o zatoce Kylopenus i o wyspie Latris u jej ujścia, a zaraz też o drugiej zatoce:

⁴⁰ Odmienne tłumaczenie, a zatem także rozumienie tego zdania proponuje Svennung, 1974, s. 6, 12-13, powołując się przy tym na Solinusa (19.2), który przepisując Pliniusza, zastosował inną składnię: *Philemon a Cimbris ad promunturium Rubeas 'Morimarusam' dicit vocari, hoc est 'mortuum mare'; ultra Rubeas quicquid est, 'Cronium' nominat* (ed. Mommsen). Svennung: „Philemon sagt, dass das Meer, von den Kimbern gerechnet bis zur Landspitze Rubeae [Ryvingen], Morimarus, d.h. 'Totes Meer', heisst, dann weiterhin Cronium [Walmeer]”. Wyraźnie widać, iż kwestią fundamentalną jest tu rozumienie partykuły 'a': 1) jako ablativus instrumentalis. 'przez' i wówczas Cymbrowie stanowią nomen agentis 'nadający nazwę' morzu; 2) jako ablativus separationis 'od', powiązany z wyrażeniem 'inde usque ad' i wówczas Cymbrowie są tylko okolicznikiem, porządkującym geografę. Należy podkreślić, iż oba rozwiązania są możliwe z perspektywy norm składni łacińskiej, jakkolwiek struktura zdania Solinusa niewątpliwie – przez swoje proste zestawienie 'a Cimbris ad...' ułatwia przyjęcie hipotezy Svennunga.

⁴¹ Ze względu na opis postaci, Rackham (LCL) akceptuje poprawkę Silliga: Panotiorum. Z jęz. greckiego οὖς, ὠτός, ucho, cała nazwa znaczyłaby: „ludzie o wielkich uszach”.

Lagnus, graniczącej z Cymbrami. Przylądek Cymbrów, wychodząc daleko w morze, tworzy półwysp Tastris. 23 tamtejsze wyspy są znane wojskom rzymskim: z nich najwspanialsze to Burkana, nazywana przez nas Fabaria ze względu na rodzące się samoistnie owoce w wielkiej obfitości, wreszcie Glesaria – określana tak przez armię z powodu bursztynu, a dla barbarzyńców – Austerawia oraz Aktania.

Całe wybrzeże aż po rzekę Skaldis w Germanii zamieszkują ludy, których terytoria są bardzo trudne do zmierzenia: tak wielka jest niezgoda wśród osób dokonujących pomiarów. Grecy i niektórzy nasi przekazują, iż długość wybrzeża Germanii wynosi 2500 [mil], natomiast Agryppa, uwzględniając Recję i Norikum, szacuje długość na 686, a szerokość 248 [mil]. Tymczasem sam obszar Recji prawie wypełnia takie pole, zresztą podbitej tuż po jego śmierci, a i Germania nawet po wielu latach nie została jeszcze całkiem poznana. Dlatego też, jeśli można uściślić, rozmiar wybrzeża w zasadzie nie odbiega znacząco od opinii Greków i od długości podanej przez Agryppę. Pięć jest plemion Germanów: Wandalowie, których część stanowią Burgundowie, Warinnowie, Charinowie, Gutonowie; drugie plemię to Ingweonowie, których część stanowią Cymbrowie, Teutoni, ludy Chauków; najbliżsi Renu są Istweonowie, których część stanowią Sikambrowie; w centrum są Hermionowie, których część stanowią Swebowie, Hermundurowie, Chattowie, Cheruskowie. Piątą część stanowią Peucynowie, Bastarnowie, sąsiedzi wyżej wspomnianych Daków. Do oceanu wływają słynne rzeki: Guthalus, Wiskulus albo Wisła, Łaba, Wezera, Ems, Ren, Moza. W interiorze pasmo Hercyńskie nie ustępuje żadnemu innemu okazałością. Na samym Renie najznacniejszą jest wyspa Batawów i Kananefatów, mająca prawie sto [mil] długości; inne, mianowicie Fryzów, Chauków, Fryzawionów, Sturiów, Marsakiów, leżą między Helinium a Flewum. Tak nazywają się ujścia Renu: na północy przechodzi on w jezioro, a od zachodu w rzekę Mozę. Natomiast w nurcie środkowym łożysko zachowuje swą właściwą nazwę.

Naprzeciw tego obszaru na północnym zachodzie rozpościera się wyspa Brytania, sławna z greckich i naszych źródeł. Zwraca się ona – przez wielki kanał – ku Germanii, Galii, Hiszpanii, tzn. większości obszarów Europy. Jej własna nazwa to Albion, chociaż wszystkie wyspy, o których wkrótce opowiemy, zwą się Brytyjskimi. Najkrótsza długość [kanału] od Gesoriakum w kraju Morynów wynosi 50 [mil]. Pyteasz i Izydor podają długość obwodu na 4875 [mil]. Prawie trzydzieści lat temu armia rzymska dotarła w pobliże lasu Kaledońskiego w celach badawczych, chociaż go nie przekroczyła. Agryppa sądzi, że długość [wyspy] wynosi 800, a szerokość 300 [mil]; podobnie szeroka ma być Hibernia, chociaż o 200 [mil] mniejsza pod względem długości. Leży ona nad Brytanią, w najwyższym miejscu (od ziemi ludu Sylurów) odległość wynosi 30 [mil]. Z pozostałych wysp żadna nie ma obwo-

du większego aniżeli 125 [mil]. Jest 40 Orkad, oddzielonych od siebie nawzajem przez niewielkie przestrzenie; 7 Hemod, 30 Hebud, a między Hibernią a Brytanią Mona, Monapia, Riginia, Wektis, Silumnus, Andros, poniżej Samnis i Aksantos a z naprzeciwka rozproszone na Morzu Germańskim wyspy Glesarie, które ostatnio Grecy nazywają Elektrydami, jako że rodzi się tam bursztyn (gr. ἤλεκτρον). Najdalszą ze wszystkich jest Thule, na której nie ma nocy w porze letniej, gdy słońce przechodzi przez znak Raka⁴², zaś zimą nie ma dni. Niektórzy sądzą, że to jest przyczyną nieprzerwanych okresów sześciomiesięcznych. Historyk Timajos twierdzi że w odległości sześciu dni podróży morskich od Brytanii leży wyspa Iktis, skąd pochodzi jasny olów⁴³; na nią to Brytowie żeglują w plecionych łódkach, obszytych skórą. Inni piszą też o innych wyspach: Skandiach, Dumnie, Bergach i największą ze wszystkich Berryce, z której płynie się ku Thule. Jeden dzień żeglugi od Thule pojawia się skrzepte morze, zwane przez niektórych Kronium.

→Achillea, →Aeningia, →Agatyrswowie, →Ajpolion, →Akesinus, →Akisalitowie, →Akrai, →Aksantos, →Aktania, →Akwilon, →Alanowie, →Albion, →Alopeke, →Amalchijski Ocean, →Andros, →Antropofagowie, →Apollonia, →Arimaspowie, →Asiakowie, →Asyranowie, →Attakorowie, →Auchetowie, →Austerawia, →Azja, →Balkia, →Basilia, →Bastarnowie, →Batawowie, →Baunonia, →Bazylidowie, →Bergi, →Berryce, →Bieżnia Achillesa, →Borystenes, →Bospor Kimmeryjski, →Bospor Tracki, →Budynowie, →Bukes, →Burgundowie, →Burkana, →Brytania, →Brytowie, →Charakenowie, →Charinowie, →Chattowie, →Chaukowie, →Chersonesz, →Chersonesz Nowy, →Cheruskowie, →Cymbrowie, →Czarne Morze, →Dakowie, →Delos, →Dia, →Dumna, →Dunaj, →Duria, →Elektrydy, →Ems, →Enojkadiowie, →Eonowie, →Essedonowie, →Fabaria, →Fanezjanie, →Flewum, →Fryzawionowie, →Fryzowie, →Gades, →Galia, →Gelonowie, →Germania, →Germanowie, →Gerrus, →Gesoriakum, →Getowie, →Glesaria, →Glesarie, →Guthalus, →Gutonowie, →Hamaksobiowie, →Hebudy, →Helinum, →Hellespont, →Hemody, →Heraklea Chersoneska, →Hercyńskie Góry, →Hermizjon, →Hermionowie, →Hermundurówie, →Hibernia, →Hillewionowie, →Hippopodowie, →Hirrowie, →Hiszpania, →Hylejskie Góry, →Hylejskie Morze, →Hypanis, →Hyperborejczycy, →Iktis, →Ingweonowie, →Ister, →Istweonowie, →Jazygowie, →Kaledoński Las, →Kaliordowie, →Kananefaci, →Karambijski przylądek, →Karkine, →Karkinicka Zatoka, →Karnuntum, →Kefalonesos, →Kimmerion, →Kodanus, →Koretum, →Kremniskos, →Kriumetopon, →Krobyggowie, →Kronium, →Kyany, →Kylipenus, →Kytai, →Lagnus, →Latris, →Leuke, →Makaron, →Makra, →Makrokremnijskie Góry, →Marsakiowie, →Marsygnowie, →Marus, →Megarike, →Meotowie, →Meotyjska Zatoka, →Miletopolis, →Mona, →Monapia, →Morimarus, →Morynowie, →Moza, →Myrmekion, →Nawarum, →Neurowie, →Nomadowie, →Norikum, →Nymfeon, →Ocean, →Ofiussa, →Olbia, →Olbiopolis, →Ordessus, →Or-

⁴² Od 22 czerwca do 22 lipca.

⁴³ Tzn. cyna.

gokinowie, →Orkady, →Pakyris, →Pantikapajon, →Pantikapes, →Parapanisos, →Partenion, →Patyssus, →Peucynowie, →Peuke, →Pióronośna kraina, →Plakia, →Port Achajów, →Pseudostomos, →Recja, →Ren, →Riginia, →Rode, →Roksolanowie, →Rusbeas, →Ripejskie Góry, →Saevo, →Samnis, →Sangaryjska Zatoka, →Sarmaci, →Sarmacja, →Saurumaci, →Scytia, →Scytotaurowie, →Scytowie, →Sikambrowie, →Silumnus, →Skandie, →Skandynawia, →Skirowie, →Spodusa, →Staktarowie, →Sturiowie, →Swebowie, →Sylurowie, →Symbolon, →Symplegady, →Syndycka Scytia, →Sirachowie, →Tafrai, →Tanaïs, →Tastris, →Tauryka, →Teodozja, →Teutoni, →Trogodyci, →Tyrageci, →Tyras, →Tysagetowie, →Wandalowie, →Warinnowie, →Wektis, →Wenedowie, →Wezera, →Wiskulus, →Wisła, →Wyspa Achillesa, →Zefyryon

NATURALIS HISTORIA 6

Excerptum 7

15-22 Subicitur Ponti regio Colica, in qua iuga Caucasi ad Ripaeos montes torquentur, ut dictum est, altero latere in Eu<x>inum et Maeotium devexa, altero in Caspium et Hyrcanium mare. reliqua litora ferae nationes tenent Me<l>anc<h>laeni, Coraxi, urbe Colchorum Dioscuriade iuxta fluvium Anthemunta nunc deserta, quondam adeo clara, ut Timosthenes in eam CCC nationes dissimilibus linguis descendere prodiderit; et postea <a> nostris CXXX interpretibus negotia gesta ibi. sunt qui conditam eam ab Amphito et Telchio Castoris ac Pollucis aurigis putent, a quibus ortam Heniochorum gentem fere constat. C a^a Dioscuriade oppidum Heracleum distat, a Sebastopoli LXX. Achaei, Mardi, Cercetae, post eos Serri^b, Cephalotomi. in intimo eo tractu Pityus oppidum opulentissimum ab Heniochis direptum est. a tergo eius Epagerritae. Sarmatarum populus, in Caucasi iugis, post quem Sauromatae. ad hos profugerat Mithridates Claudio principe, narravitque Thalys iis esse confinis qui ab oriente Caspii maris fauces attingerent; siccari eas aestu recedente. in ora autem iuxta Cercetas flumen Icarus, Achaei cum oppido Hiero et flumine, ab Heracleo CXXXVI. inde promunturium Crunoe, a quo supercilium arduum tenent Toretæ, civitas Sindica ab Hiero LXVII D, flumen Secheries. Inde a Bospori Cimmerii introitum LXXXVIII D. sed ipsius paeninsulae inter Pontum et Maeotium lacum excurrentis non amplior LXVII D p. longitudo est, latitudo nusquam infra duo iugera; Eonem vocant. ora ipsa Bospori utrimque ex Asia atque Europa curvatur in Maeotim. oppida in aditu [Bospori primo]^c Hermonassa, dein Cepoe Milesiorum, mox Stratoclia et Phanagoria ac paene desertum Apaturus ultimoque in ostio Cimmerium, quod antea Cerberion vocabatur. inde Maeotis lacus in Europa dictus. A Cimmerio accolunt Maeotici, <V>ali^d, Seri^e, Serrei, Scizi, Gniisif. dein Tana- in amnem gemino ore influentem incolunt Sarmatae, Medorum, ut ferunt, suboles,

et ipsi in multa genera divisi. primi Sauromatae <G>ynaeco<c>ratumenoe, Amazonum conubia; dein Naevazae, Coit<a>e, Cizici, Messeniani, Co<s>tob<o>ci^g, Zecetae^h, Zigae, Tindari, Thussagetaeⁱ, Tyrcae usque ad solitudines saltuosas convallibus asperas, ultra quas Arimphaei, qui ad Ripaeos pertinent montes. Tanaim ipsum Scythae Simⁱ vocant, Maeotim Temarundam^k, quo significant matrem maris. oppidum in Tanais quoque ostio. tenuere finitima primo Cares, dein Clazomeni et Maeones, postea Panticapaeenses. sunt qui circa Maeotim ad Ceraunios montes has tradant gentes: a litore Napitas^l supraque Essedonas Colchis iunctos montium cacuminibus, dein Camacas, Oranos, Autacas, Mazamacas, Cantiocaptas, Agamathas^m, Picos, Rymosolos, Acascomarcos et ad iuga Caucasi Icatallas, Imadochos, Ramos, Anclacas, Tydios, Carastaseos, Authiandas; Lagoum amnem ex montibus Catheis, in quem defluit Opharus, ibi gentes Cauthadas, Opharitas; amnes Menotharum, Imit<y>en ex montibus Cissiis; in<f>r<a> Acdeosⁿ, Carnas, Vscardeos^o, Accisos, Gabros, Gegaros circaque fontem Imityis Imit<y>os et Apartaeos. alii influxisse eo Scythas Auchetas, Atherneos, Asampatas, ab <i>is^p Tanaitas et Napaeos^q viritim deletos. aliqui flumen Ocharium labi per Canticos et Sapaeos, Tanain vero transisse Satharcheos Herticheos, Spondolicos, Synhietas, Anasos, Issos, Cataeetas, Tagoras, Caronos, Neripos, Agandaeos, Meandaraeos, Satharcheos Spalaeos.

^a *Mayhoff* aut ca; ^b *Трыбачев* Serbi; ^c *Rackham* []; ^d *Barbarus* 1492, post quem *Mayhoff* et al.; *Rackham* Hali; ^e *Barbarus* 1492, post quem *Mayhoff* et al.; *Rackham* Seres; ^f *Gneapsa* r; *Marquart* Genapsae; ^g *Rackham* Cotobacchi; ^h *Rackham* Cetae; ⁱ *Rackham* Thussegetae; ^j *Соболевский, Трыбачев, Rackham* Sinum; ^k themarundam a, temariindam r, temerinda v.; ^l *Rackham* Napras; ^m asgamatas r; ⁿ *Rackham* Agdeos; ^o *Rackham* Oscardeos; ^p *Rackham* his; ^q *Rackham* Inapaeos

Poniżej leży rejon Pontu zwany Kolika, gdzie zbocza Kaukazu skracają ku Górrom Rifejskim; jak powiedziano, jedną stroną skłania się ku M. Czarnemu i Meotydzie, drugą ku Morzu Kaspijskiemu i Hyrkańskiemu. Pozostałe wybrzeże zamieszkują dzikie ludy Melanchlajnów, Koraksów wraz z, opuszczonym dziś, miastem Kolchów Dioskurias nad rzeką Antemus. Było one tak sławne, że Timostenes zapisał, jakoby przybywało doń trzysta ludów mówiących różnymi językami. Dlatego nasi prowadzą tam działalność handlową, korzystając z usług stu trzydziestu tłumaczy. Są tacy, co przypisują jej założenie Amfitowi i Telchionowi, woźnikom Kastora i Polluksa, od których prawie na pewno pochodzi plemię Heniochów. Miasto Herakleum leży w odległości stu [mil] od Dioskurias, a od Sebastopolis 70 [mil]. [Są tam:] Achajowie, Mardowie, Kercetowie, a za nimi Serrowie i Kefalotomi. Wewnątrz tego obszaru znajduje się bardzo bogate miasto Pityus, zdobyte przez

Heniochów. Za nim [są] Epagerryeci, lud Sarmatów w górach Kaukazu, a jeszcze dalej – Sauromaci. Do nich to uciekł Mitrydates za pryncypatu Klaudiusza; zarazem poinformował, że ich sąsiadami są Talowie; od strony wschodniej docierają oni do ujścia⁴⁴ M. Kaspijskiego, które podczas odpływu jest spalane słońcem. Na wybrzeżu blisko Kercetów rzeka Ikarus, Achajowie z miastem Hieros i rzeką, w odległości 136 [mil] od Herakleum. Następnie przylądek Krunoi, a dalej urwistą krawędź zajmują Toretowie; wspólnota Sindów 67,5 [mil] od Hieros i rzeka Secheries. Stąd do wejścia Bosporu Kimmeryjskiego jest 88,5 [mil]. Rozmiar półwyspu między Pontem a jeziorem Meotydy to nie więcej niż 67,5 [mil] długości, a szerokość nigdzie nie przekracza dwóch *iugera*; zwie się on Eon. Samo wybrzeże Bosporu, zarówno od strony Azji, jak i Europy, zakrzywia się ku Meotydzie. Miasta na wejściu to [najpierw] Hermonassa, a dalej Kepoi Milezyjczyków; następnie Stratokleia i Fanagoria, prawie opuszczone Apaturos i na samym końcu ujścia Kimmerion, wcześniej zwane Kerberion. Tu zaczyna się jezioro Meotydy, o którym mówi się, że leży już w Europie. Za Bosporem Kimmeryjskim siedzą Meotowie, Walowie, Serbi, Serrowie, Scizowie, Gniszowie. Podwójne ujście rzeki Tanais zamieszkują Sarmaci, Medów – jak się uważa – potomkowie, dzielący się na wiele plemion. Pierwsi to Sarmaci rządzeni przez kobiety, małżonkowie Amazonek; następnie Newazowie, Koitowie, Kyzikowie, Messeńczycy, Kostobokowie, Ketowie, Zygowie, Tyndarowie, Tyssagetowie, Turkai aż po bezludne pustynie, poprzecinane zalesionymi, głębokimi dolinami. Za nimi Aremfejowie aż po Góry Rifejskie. Sam Tanais Scytowie nazywają Silis, zaś Meotyde Tamarundą, co oznacza „matka morza”. Przy ujściu Tanais jest też osada. Początkowo tereny sąsiednie dzierżyli Karowie, następnie mieszkańcy Kladzomenai i Meonowie, a w końcu ludzie z Pantikapajon. Niektórzy wyliczają następujące plemiona, mieszkające wokół Meotydy aż po Góry Keraunijskie: od brzegu Napitów, powyżej Essedonów, Kolchów na szczytach górskich. Następnie Kamaków, Oranów, Autaków, Mazamaków, Kantiokaptów, Agamatów, Pików, Rymosolów, Akaskomarków i przy pasmie Kaukazu – Ikatalów, Imadochów, Ramów, Anklaków, Tydiów, Karastasów, Autiandów; rzekę Lagus, wypływającą z gór Kateis, do której wpływa Ofarus, gdzie znajdują się plemiona Kautadów, Ofaritów; rzekę Menotarus oraz Imityes, wypływające z Gór Kissyjskich; wewnątrz: Akdeów, Karnów, Uskardeów, Akcisów, Gabrów, Gegarów i – przy źródle Imityes – Imityów i Apartajów. Inni podają, że ten obszar zajęły scytyjskie plemiona Auchetów, Aterneów, Asampatów, którzy wymordowali doszczętnie Tanaitów i Napajów. Niektórzy twierdzą, że rzeka Ocharius płynie przez Kan-

⁴⁴ Zgodnie z ideą, że Morze Kaspijskie jest tylko zatoką (*sinus*) Oceanu.

tików i Sapajów, Tanais zaś przepływa przez Satarchów Hertychów, Spondolików, Synchronów, Anasów, Issów, Katajetów, Tagorów, Karonów, Neripów, Agandajów, Meandarejów, Satarchów Spalów.

→Achajowie, →Agamatowie, →Agandajowie, →Akaskomarkowie, →Akcisowie, →Akdeowie, →Amazonki, →Anasowie, →Anklakowie, →Antemus, →Apartajowie, →Apaturos, →Archetowie, →Aremfejowie, →Asampatowie, →Aternetowie, →Autakowie, →Autiandowie, →Azja, →Bospor Kimmeryjski, →Czarne Morze, →Dioskurias, →Eon, →Epagerryci, →Europa, →Fanagoria, →Gabrowie, →Gegarowie, →Gnissowie, →Heniochowie, →Herakleum, →Hermonassa, →Hertychowie, →Hieros, →Hyrkańskie Morze, →Ikarus, →Ikatalowie, →Imadochowie, →Imityes, →Imityowie, →Issowie, →Kamakowie, →Kantikowie, →Kantiokaptowie, →Karastasowie, →Karnowie, →Karonowie, →Kaspijskie Morze, →Katajetowie, →Kateis, →Kaukaz, →Kautadowie, →Kefalotomi, →Kepoi, →Kercetowie, →Ketowie, →Kimmerion, →Kissyjskie Góry, →Koitolowie, →Kolchida, →Kolchowie, →Kolika, →Koraksowie, →Kostobokowie, →Krunoi, →Kyzikowie, →Lagus, →Mardowie, →Mazamakowie, →Meandarejowie, →Melanchlajnowie, →Menotarus, →Meotowie, →Meotyda, →Messeńczycy, →Milet, →Napajowie, →Napitowie, →Neripowie, →Newazowie, →Ocharius, →Ofaritowie, →Ofarus, →Oranowie, →Pikowie, →Pityus, →Pont, →Ramowie, →Rifejskie Góry, →Rymosolowie, →Sapajowie, →Sarmaci, →Satarchowie, →Sauromaci, →Scizowie, →Scytowie, →Sebastopolis, →Secheries, →Serrowie, →Silis, →Serbi, →Sindowie, →Spondolikowie, →Stratokleia, →Synchietowie, →Tagorowie, →Talowie, →Tanais, →Temarunda, →Toretowie, →Turkai, →Tydiowie, →Tyndarowie, →Tyssagetowie, →Uskardeowie, →Walowie, →Zygowie

Niezwykle ciekawy i ważny fragment, zawierający wiele etnonimów, prawie niezbadanych. Jest to też pierwsza w języku polskim próba pełnego tłumaczenia etnonimów.

33-40. Nunc omnibus quae sunt Asiae interiora dictis Ripaeos montes transcendat animus dextraque litore oceani incedat. tribus hic partibus caeli adluens Asiam Scythicus a septentrione, ab oriente Eous, a meridie Indicus vocatur varieque per sinus et a<c>cola<rum> conplura nomina dividitur. verum Asiae quoque magna portio adposita septentrioni iniuria sideris rigens vastas solitudines habet. Ab extremo aquilone ad initium orientis aestivi Scythae sunt. Extra eos ultraque aquilonis initia Hyperboreos aliqui posuere, pluribus in Europa dictos. Primum inde noscitur promunturium Celticae Lytharmis, fluvius Carambucis, ubi lassata cum siderum vi Ripaeum montium deficiunt iuga, ibique Arimphaeos quosdam accepimus, haut dissimilem Hyperboreis gentem. sedes illis nemora, alimenta baccae, capillus iuxta feminis virisque in probro existimatus, ritus clementes. itaque sacros haberi narrant inviolatosque esse etiam feris accolarum populis, nec ipsos modo, sed illos quoque

qui ad eos profugerint. ultra eos plane iam Scythae, Cimmerii, Cis<s>i, Ant<h>i, Georgi et Amazonum gens, haec usque ad Caspium et Hyrcanium mare.

Nam et inrumpit e Scythico oceano in aversa Asiae; pluribus nominibus accolarum appellatum cel<e>ber<r>imum e<s>t duobus, Caspium et Hyrcanium. non minus hoc esse quam Pontum Euxinum Clitarchus putat, Eratosthenes ponit et mensuram ab exortu et meridie per Cadusiae et Albaniae oram V CCCC stadia, inde per <An>a<r>iacos, Amar<d>os, Hyrcanos ad ostium Zoni fluminis IIII DCCC, ab eo ad ostium Iaxartis MM CCCC, quae summa efficit XV LXXV p. Artemidorus hinc detrahit XXV p. Agrippa Caspium mare gentesque quae circa sunt et cum <i>is Armeniam, determinatas ab oriente oceano <S>erico, ab occidente Caucasi iugis, a meridie Tauri, a septentrione oceano Scythico, <p>atere qua cognitum est CCC-CLXXX in longitudinem, in latitudinem CCXC prodidit. non desunt vero qui eius maris universum circuitum a freto XXV p. tradunt.

Inrumpit autem artis faucibus et in longitudinem spatiosis atque, ubi coepit in latitudinem pandi, lunatis obliquatur cornibus, velut ad Maeotium lacum ab ore descendens, sicilis, ut auctor est M. Varro, similitudine. primus sinus appellatur Scythicus; utrumque enim accolunt Scythae angustias et inter se commeant, hinc Nomades et Sauromatae multis nominibus, illinc Abzoae non paucioribus. ab introitu dextra mucronem ipsum faucium tenent Vdini, Scytharum populus, dein per oram Albani, ut ferunt, ab Iasone <o>r<t>i, <u>n<d>e quod mare <i>b<i> est Albanum nominatur. haec gens superfusa montibus Caucasus ad Cyrum amnem, Armeniae confinium atque Hiberiae, descendit, ut dictum est. supra maritima eius Vdinorumque gentem <S>armatae, Vti, <A>orsi^a, Aroteres praetenduntur, quorum a tergo indicatae iam Amazones Sauromatides. flumina per Albaniam decurrunt in mare Casus et Albanus, dein Cambyses, in Caucasus ortus montibus, mox Cyrus, in Coraxicis, uti diximus. oram omnem a Caso praealtis rupibus accessum <ne>gare per CCCCXXV p. auctor est Agrippa. a Cyro Caspium mare vocari incipit; accolunt Caspi.

Corrigendus est in hoc loco error multorum, etiam qui in Armenia res proxime cum Corbulone gessere. namque ii Caspias appellavere Portas Hiberiae, quas Caucasias diximus vocari, situsque depicti et inde missi hoc nomen inscriptum habent. et Neronis principis comminatio ad Caspias Portas tendere dicebatur, cum peteret illas, quae per Hiberiam in Sarmatas tendunt, vix ullo propter oppositos montes aditu ad Caspium mare. sunt autem aliae Caspiis gentibus iunctae, quod dinosci non potest nisi comitatu rerum Alexandri Magni.

^a *Rackham* Sarmatae, Utidorsi (*Hans Treidler, Utidorsi. „RE” A17 [1961], szp. 1180-1864*), Aroteres

Po całosciowym przedstawieniu wnętrza Azji, niech duch nasz przekroczy Góry Ripejskie i podąży prawym brzegiem Oceanu. Opływa on Azję z trzech stron nieba: Scytyjski od północy, Wschodni od wschodu, od południa Indyjski; dzieli się on także na różne zatoki i przyjmuje wiele nazw od nich i od miejscowej ludności. Przy czym wielka część Azji na dalekiej północy, zlodowaciała z powodu klimatu, posiada rozległe pustki. Na północnym wschodzie, wyznaczonym przez letni wschód Słońca, żyją Scytowie. Ponad nimi, za miejscem, gdzie zaczyna się północ, niektórzy umieszczają Hyperborejczyków, którzy – według większości – żyją w Europie. Stąd pierwszym znanym miejscem jest Lytarmis, półwysep Celtyki, rzeka Karambucis, gdzie kończy się pasmo Gór Ripejskich, a siła klimatu łagodnieje; tam też znajdziemy Arimfejów, lud podobny Hyperborejczykom. Lasy ich domem, pożywieniem jagody; długie włosy u kobiet, jak i mężczyzn, uważane są za hańbiące; obyczaje łagodne. Podobno traktuje się ich jak świętych i nawet dzikie ludy nie odważają się napastować nie tylko ich samych, lecz wszystkich tych, co do nich uciekli. Za nimi: Scytowie, Kimmeriowie, Kissowie, Antowie, Rolnicy, ród Amazonek, wszyscy oni aż po morze Kaspijskie i Hyrkańskie.

Morze wciska się z Oceanu Scytyjskiego w pęć Azji; przy wielu nazwach, nadanych przez okolicznych mieszkańców, dwie są najślawniejsze: Kaspijskie i Hyrkańskie. Kleitarch sądzą, że jest ono nie mniejsze od M. Czarnego; Eratostenes zaś, ocenia odległość od południowego wschodu, wzdłuż wybrzeża Kadusii i Albanii na 5400 stadiów; stąd, przez Anariaków, Amardów, Hyrkanów po ujście rzeki Zonus na 3800 stadiów; stamtąd natomiast, do ujścia rzeki Jaksartes na 2400 stadiów, co daje razem 15 075 mil. Artemidor odejmuje z tego 25 mil. Agryppa twierdzi, że M. Kaspijskie i ludy, które zamieszkują wokół, a wraz z nimi Armenia, ograniczone od wschodu Oceanem Seryjskim, od zachodu pasmem Kaukazu. od południa pasmem Tauru, od północy Oceanem Scytyjskim, tak, jak są znane, rozciągają się na długość 480 mil i szerokość 290 mil. Są też wszakże ci, co sądzą, jakoby obwód wszechmorza począwszy od cieśniny miał 25 000 mil.

[dom. Morze] wciska się wąskim, lecz długim przesmykiem; w miejscu, gdzie zaczyna się on rozszerzać, zakrzywia się na kształt księżycowych rogów, jakby spływając z ujścia ku jezioru Meotydy, na kształt – jak stwierdził Marek Warron – sierpu. Pierwsza zatoka nosi nazwę Scytyjskiej, po obu stronach mieszkają bowiem Scytowie, którzy między sobą podróżują: tu Nomadowie i Sauromaci o różnych nazwach, tam Abzowie, w nie mniejszej różnorodności. Od wejścia, po prawej stronie ostrza, samo ujście trzymają Udinowie, lud scytyjski. Następnie, przy wybrzeżu Albańczycy pochodzący, jak się uważa, od Jazona. Dlatego też okoliczne morze nazywa się Albańskim. Lud ten zajmuje góry Kaukazu, schodząc aż po rzekę Cy-

rus, stanowiącą – jak mówiono wcześniej – pogranicze Armenii i Iberii. Ponad jej wybrzeżem i ludem Udinów, rozciągają się siedziby Sarmatów, Utów, Aorsów, Oracze, za którymi poświadczane są sauromackie Amazonki. Płynące przez Albanie rzeki, które wpływają do morza: Kasus, Albanus, następnie Kambyzes, rodzący się w górach Kaukazu, a zaraz za nim Cyrus, rodzący się – jak mówiliśmy – w górach Koraksyjskich. Całe wybrzeże od wysokich skał Kasusu, na długości 425 mil jest niedostępne, jak twierdzi Agryppa. Począwszy od ujścia rzeki Cyrus morze nazywa się Kaspijskim; zamieszkują je Kaspowie.

Należy tu poprawić błąd wielu osób, nawet tych, co niedawno służyli w Armenii z Korbulonem. Mianowicie przełęcz Iberii, który my nazwaliśmy Bramami Kaukaskimi, oni nazwali Kaspijskimi. W dodatku nazwa ta znalazła się na mapach wysłanych przez nich z tych terenów. Także groźna ekspedycja cesarza Nerona głosiła, że dotarła do Bram Kaspijskich, chociaż osiągnęła te, które przez Iberię prowadzą ku Sarmatom, z trudem pozwalające na dojście przez otaczające góry do M. Kaspijskiego. Są też inne [*dom.* przejścia] łączące z ludami kaspijskimi; rozróżnienie [*dom.* Bram] jest możliwe jedynie po zapoznaniu się z informacjami z otoczenia Aleksandra Wielkiego.

→Abzowie, →Albania, →Albańczycy, →Albańskie Morze, →Albanus, →Amardowie, →Amazonki, →Anariakowie, →Aorsowie, →Arimfejowie, →Armenia, →Azja, →Bramy Kaspjskie, →Bramy Kaukaskie, →Celyka, →Cyrus, →Czarne Morze, →Europa, →Hyperborejczycy, →Hyrkanowie, →Hyrkańskie Morze, →Iberia, →Indyjski Ocean, →Jaksartes, →Kambyzes, →Karambucis, →Kaspjskie Morze, →Kaspowie, →Kasus, →Kaukaz, →Kimmeriowie, →Kissowie, →Koraksyjskie Góry, →Lytarmis, →Meotyda, →Nomadowie, →Ocean, →Oracze, →Ripejskie Góry, →Rolnicy, →Sarmaci, →Sauromaci, →Scytowie, →Scytyjska Zatoka, →Scytyjski Ocean, →Seryjski Ocean, →Taurus, →Udinowie, →Utowie, →Wschodni Ocean, →Zonus

219. Hactenus antiquorum exacta celebravimus. sequentium diligentissimi quod superest terrarum supra tribus adsignavere segmentis, a Tanai per Maeotim lacum et Sarmatas usque Borysthenen atque ita per Dacos partemque Germaniae, Gallias oceani litora amplexi, quod esset horarum XVI, alterum per Hyperboreos et Britanniam horarum XVII, postremum Scythicum a Ripaeis iugis in Thylen, in quo dies continuarentur, ut diximus, noctesque per vices.

Do tego miejsca w pełni akceptujemy dokładne ustalenia dawnych badaczy. Pozostały obszar ziemi najwięksi spośród nich przydzielili trzem dodatkowym równoleżnikom. Od Tanais, przez jezioro Meotydy i Sarmatów aż po Borystenes i dalej przez Daków i część Germanii, obejmując wybrzeża Galii nad Oceanem: to rów-

noleżnik z dniem szesnastogodzinnym; drugi, siedemnastogodzinny, biegnie przez Hyperborejczyków i Brytanię; ostatni, scytyjski, od Gór Ripejskich do Thule, gdzie – jak mówiliśmy wcześniej – zachodzą naprzemienne okresy ciągłych dni i nocy.

→Borystenes, →Brytania, →Dakowie, →Galia, →Germania, →Meotyda, → Ocean,
→Ripejskie Góry, →Sarmaci, →Scytia, →Tanais, →Thule

Pliniusz podaje tu za odkryciem geografów greckich (Dikajarchos z Messeny, uczeń Arystotelesa oraz Eratostenes z Cyreny), że są miejsca na Ziemi, gdzie dzień w okresie letniego przesilenia ma identyczną długość. Można połączyć je na mapie liniami, uzyskując w ten sposób sieć równoleżników.

NATURALIS HISTORIA 7.9-12

Excerptum 8

Esse Scytharum genera et quidem plura, quae corporibus humanis vescerentur, indicavimus. id ipsum incredibile fortasse, ni cogitemus in medio orbe terrarum [ac Sicilia et Italia]^a fuisse gentes huius monstri, Cyclopas et Laestrygonas, et nuperrime trans Alpis hominem immolari gentium earum more solitum, quod paulum a mandendo abest. sed iuxta eos, qui sunt ad septentrionem versi, haut procul ab ipso aquilonis exortu specuque eius dicto, quem locum Ges clith<r>on appellant, produntur Arimaspi, quos diximus, uno oculo in fronte media insignes. quibus adsidue bellum esse circa metalla cum grypis, ferarum volucris genere, quale vulgo traditur, eruente ex cuniculis aurum, mira cupiditate et feris custodientibus et Arimaspiis rapientibus, multi, sed maxime inlustres Herodotus et Aristee Proconnesius scribunt. super alios autem Anthropophagos Scythas in quadam convalle magna Imavi montis regio est quae vocatur Abarimon, in qua silvestres vivunt homines aversis post crura plantis, eximiae velocitatis, passim cum feris vagantes. hos in alio non spirare caelo ideoque ad finitimos reges non pertrahi neque ad Alexandrum Magnum pertractos Baeton itinerum eius mensor prodidit. priores Anthropophagos, quos ad septentrionem esse diximus, decem dierum itinere supra Borysthenen amnem ossibus humanorum capitum bibere cutibusque cum capillo pro mantelibus ante pectora uti Isigonus <N>ic<a>eensis. idem in Albania gigni quosdam glauca oculorum acie, a pueritia statim canos, qui noctu plus quam interdiu cernant. idem itinere dierum XIII supra Borysthenen Sauromatas tertio die cibum capere semper.

^a del. Hardouin

Stwierdziliśmy, że istnieją liczne plemiona Scytów, które żywią się ludzkim mięsem. Wydawać by się to mogło niewyobrażalnym, gdybyśmy nie wzięli pod uwagę, że przecież i w centrum świata (jak Sycylia i Italia) żyły ludy tak potworne: Cyklopi i Lajstrygoni; jeszcze zresztą całkiem niedawno wśród plemion zaalpejskich praktykowano zwyczaj ofiar ludzkich⁴⁵, co mało tylko odbiega od ludożerstwa. Niemniej, obok tych [*dom. Scytów*], którzy zwróceni są ku północy, niedaleko od powstawania Akwilonu i jaskini jego imienia, miejsca zwanego Wejściem do Tchawicy Ziemi⁴⁶, znajdują się, wspomniani już, Arimaspowie, wyróżniający się⁴⁷ jednym okiem na środku czoła. Wielu autorów, w tym znakomici Herodot i Arysteasz z Prokonnesos, pisało, iż toczą oni nieustającą wojnę o metal z gryfami, rodzajem ptasich bestii. Uważa się powszechnie, że wygrzebują one złoto z jam i starają się je chronić, podczas gdy Arimaspowie z równą energią próbują kraść⁴⁸. Nad innymi plemionami Scytów Antropofagów, w pewnej rozległej dolinie góry Imavus jest obszar zwany Abarimon. Żyją w nim leśni ludzie o odwróconych stopach, bardzo szybcy i stale wędrujący ze zwierzętami⁴⁹. Nie potrafią oni oddychać pod innym niebem i dlatego nie mogli być doprowadzeni do sąsiednich władców ani do Aleksandra Wielkiego, jak o tym zaświadcza Baeton⁵⁰ mierniczy jego podróży. Według Isigona z Nicei⁵¹ wspomniani już Antropofagowie, którzy żyją na północy dziesięć dni drogi w górę od rzeki Borystenes,

⁴⁵ Aluzja do kultu sprawowanego przez druidów, por. Caes., *BG* 6.16; Cicero, *Font.* 31; Strabo, 4.4.5; 7.2.3; Diodor, 5.31.3-4; Plin., *NH.* 30.13.

⁴⁶ Tłum. gr. *Ges cleithron* na podstawie uwag J.D.P. Boltona, *Aristeas of Proconnesus*. Oxford 1962, s. 94-96, który nawiązuje do Ps.-Hipokratesa (narodziny Boreasa w podziemnej jaskini, skąd jest wydychany przez tchawicę) oraz M. Beagona w komentarzu do ks. siódmej, s. 126. Mason, s. 407, zauważa, że wyrażenie to można tłumaczyć jako Door-Bolt of the Earth, tak jak biegun północny był the cardo, „hinge” of the Heavens.

⁴⁷ Rozumieniu terminu *insignis* poświęcona jest część artykułu Mary Beagon, *The Curious Eye of the Elder Pliny*, w: Roy K. Gibson, Ruth Morello eds, *Pliny the Elder: Themes and Contexts* (Mnemosyne Suppl. 329), s. 71-88. Ma on podwójne znaczenie: oznacza wyjątkowość zjawiska, a zarazem jego wartość poznawczą i nie daje się sprowadzić do semantyki ‘cudowności’, lecz wskaźnika ‘wartościowej informacji’ definiującej opisywany podmiot.

⁴⁸ Por. Hdt 3.116, 4.13, 4.17; Aesch., *PV* 802-804; Aelian. *NA* 4.27.

⁴⁹ Gellius, *NA* 9.4.6; August., *De civ. D.* 16.8.

⁵⁰ Bardzo mało znany pisarz, razem z Diognetem będący źródłem dla Pliniusza przy opisie Indii, zob. Plin. *NH* 6.61-63, 69. Oprócz świadectw Pliniusza wspomina go jedynie Atenajos, 10.442b. K. Müller, *The Fragments of the Lost Historians of Alexander the Great*. Paris 1846, repr. Chicago 1979, s. 134-135; E. Schwartz, *Baiton*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2779.

⁵¹ Paradoksomograf, którego datuje się na I w. p.n.e. – I w. n.e., por. Gellius, *NA* 9.4 (za Pliniuszem), zob. Alexander Giannini, *Paradoxographorum Graecorum Reliquiae*. Milano 1965, fragmenty 146-148; Hans Gossen, *Isigonos*. „RE” 9:18, szp. 2082.

piją z ludzkich czaszek⁵² i używają porośniętych włosami skalpów jako serwetki na piersiach. Ten sam badacz twierdzi, że w Albanii rodzą się ludzie o szarych oczach, siwi od dziecka, którzy widzą lepiej w nocy niż w dzień; natomiast w odległości trzynastu dni drogi w górę od Borystenesu, Sauromaci jedzą zawsze co trzeci dzień⁵³.

→Abarimon, →Akwilon, →Albania, →Antropofagowie, →Arimaspowie, →Borystenes, →Cyklopi, →Imavus, →Lajstrygoni, →Sauromaci, →Scytowie

Księga VII jest zbiorem ciekawostek z zakresu biologii (tzw. teratologia, por. E. B i a n c h i, *Teratologia e geografia*. „Acme” 34 [1981], s. 227-249) i obyczajów, a także osiągnięć technologicznych (*mirabilia*). Ostatnio otrzymaliśmy dobry przekład z komentarzem filologicznym: Mary B e a g o n, *The Elder Pliny on the Human Animal. Natural History Book 7*. Oxford 2005. Przytoczony fragment opisuje cechy charakterystyczne Scytii i jej mieszkańców. Odnośnie do różnych zjawisk ekstremalnych i sposobu ich opisywania w literaturze antycznej istnieje dobra literatura syntetyzująca, np. J.B. F r i e d m a n, *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought*. Harvard 1981; W. H a n s e n, *Phlegon of Tralles' Book of Wonders*. Exeter 1996; E. G a b b a, *True History and False History in Classical Antiquity*. „Journal of Roman Studies” 71 (1981), s. 50-62; R. W h i t t c o v e r, *Marvels of the East: A Study in the History of Monsters*. „Journal of the Warburg and Courtauld Institute” 5 (1942), s. 159-197.

NATURALIS HISTORIA 37.35.2-37.36.3; 37.42-46.1; 37.61.6-9

Excerptum 9

Statocus credidit in Britannia petris effluere, quas electridas vocavit, Pytheas Guionibus, Germaniae genti, accoli aestuarium oceani Metuonidis nomine spatio stadium sex milium; ab hoc diei navigatione abesse insulam Abalum^a; illo per ver fluctibus advehi et esse concreti maris purgamentum; incolas pro ligno ad ignem uti eo proximisque Teutonis vendere. huic et Timaeus credidit, sed insulam Basiliam vocavit.

^a *nabalum* Fh

⁵² Por. Hdt 4.65-66; Plato, *Euthydem*. 299; Strabon 7.3.7; Liv. 23.24 (Bojowie zrobili puchar z czaszki rzymskiego oficera); Paulus Diac. *HL* 1.27 (puchar z czaszki Kunimunda, króla Gepidów).

⁵³ Aluzja do trudnych warunków życia, por. *HN* 25.82; Strabon, 7.3.18; 7.4.6.

Sotakos twierdził, że wypływa on na skałach⁵⁴ Brytanii, które nazywał Elektrydami. Pyteasz zaś [*dom.* mówi] o estuarium Oceanu, zwanym Metuonis, rozciągającym się na sześć tysięcy stadiów⁵⁵, a którego brzegi zamieszkują Guioni, plemię Germanii. O dzień żeglugi stamtąd leży wyspa Abalus; do niej to w porze wiosennej fale przynoszą bursztyn, będący nieczystością skrzepłego morza. Mieszkańcy używają go zamiast drewna do rozniecania ognia oraz sprzedają sąsiednim Teutonom. Podobnie twierdził Timajos, z tym że wyspę nazywał Basilią.

→Abalus, →Basilia, →Brytania, →Elektrydy, →Germania, →Guioni, →Metuonis, →Ocean, →Teutoni

Certum est gigni in insulis septentrionalis oceani et ab Germanis appellari glaesum, itaque et ab nostris ob id unam insularum Glaesariam appellatam, Germanico Caesare res ibi gerente classibus, Austeraviam a barbaris dictam. nascitur autem defluente medulla pinei generis arboribus, ut cummis in cerasis, resina in pinis erumpit umoris abundantia. densatur rigore vel tempore a<c> mari, cum ips<um> intumescens aestus rapuit ex insulis, cert<a> in litora expellitur, ita volubile, ut pendere videatur atque non sidere in vado. arboris sucum esse etiam prisci nostri credidere, ob id sucinum appellantes. pinei autem generis arboris esse indicio est pineus in adtritum odor et quod accensum taedae modo ac nidore flagrat. adfertur a Germanis in Pannoniam maxime provinciam, et inde Veneti primum, quos Enetos Graeci vocaverunt, famam rei fecere proximique Pannoniae et agentes circa mare Hadriaticum. Pado vero adnexa fabula est evidente causa, hodieque Transpadanorum agrestibus feminis monilium vice sucina gestantibus, maxime decoris gratia, sed et medicinae; creditur quippe tonsillis resistere et faucium vitiis, varie genere aquarum iuxta Alpīs infestante guttura hominum. DC M p. fere a Carnunto Pannoniae abesse litus id Germaniae, ex quo invehitur, percognitum nuper, vivitque eques R. ad id comparandum missus ab Iuliano curante gladiatorium munus Neronis principis. qui et commercia ea et litora peragravit, tanta copia inventa, ut retia coercendis feris podium protegentia sucinis nodarentur, <h>ar<en>a^a vero et libitina totusque unius

⁵⁴ Tłumaczenie „na skałach” zamiast intuicyjnie oczekiwanego w polszczyźnie „ze skał” jest uzasadnione przez „in petris” zamiast oczekiwanego „ex petris”. Dostrzega się tu wyraźnie próbę, dość nieumiejętną zresztą, wyjaśnienia tajemnicy pochodzenia bursztynu.

⁵⁵ Ditten (s. 352) opuszcza początkowe wyrazy i uzyskuje tekst: ... *credidit ...Pytheas Guionibus, Germaniae genti etc.*, co w tłumaczeniu daje (s. 353) ... Pytheas glaubte, die Guionen, ein Stamm Germaniens, wohnten an einer ein Wattenmeer bildenden Bucht des Ozeans namens Metuonis in einer räumlichen Ausdehnung von 6000 Stadien (1110 km)...

diei apparatus in variatione pompae^b singulorum dierum esset e sucino. maximum pondus is glaebae attulit XIII librarum.

^a *Ditten* arma; ^b *Ditten* pompae [ac]

Jest rzeczą pewną, że rodzi się on na wyspach północnego Oceanu, a przez Germanów nazywany jest 'glaesum'. Stąd też jedną z tych wysp, przez barbarzyńców zwaną Austerawia, nasi przemianowali na 'Glaesaria', kiedy Cezar Germanik prowadził tam działania floty. Powstaje zatem z wypływającej żywicy sosnowej, niczym stężały sok w czereśniach; żywica w sośnie tryska od nadmiaru płynów. Gęstnieje pod wpływem zimna, czasu bądź morza, gdy puchnący przypływ porywa go z wysp; wyrzucony na jakiś brzeg, unoszony tak łatwo, że zdaje się unosić i nie osiada na dnie. Nawet nasi przodkowie wierzyli, że jest to sok drzewa i stąd nazwali go 'sucinum'. Oznaką przynależności drzewa do gatunku sosny jest bowiem sosnowy zapach podczas pocierania i to, że podpalony, płonie i wydziela sward na sposób sosnowej pochodni. Dostarczany jest przez Germanów głównie do prowincji Panonia. Stamtąd zabierają go, jako pierwsi rozslawiając, Weneci, których Grecy zwą Enetami, najbliżsi Panonii i żyjący wokół Adriatyku. Zrozumiałe jest łączenie tej opowieści z Padem, jako że nawet obecnie wiejskie kobiety z Galii Transpadańskiej noszą bursztynowe naszyjniki, głównie co prawda jako ozdoby, ale też ze względu na właściwości lecznicze. Uważa się bowiem, że jest pomocny zwłaszcza przy migdałkach i innych chorobach ludzkiego gardła, którym na różne sposoby sprzyjają właściwości wód nadalpejskich. Odległość od Karnuntum w Panonii do wybrzeża Germanii, skąd przywożony jest bursztyn, wynosi prawie sześćset mil, co zostało stwierdzone niedawno. Nadal żyje bowiem ekwita rzymski, wysłany do jego nabywania przez Juliana⁵⁶, odpowiadającego za walki gladiatorów, wydane przez cesarza Nerona. On to przemierzył zarówno szlak handlowy jak i wybrzeże, i przywiózł tak wiele, że sieci, używane do ochrony balkonu od stłoczonych zwierząt, w węzłach miały bursztyn. Co więcej, piasek, mary i cały sprzęt, użyty przez jeden dzień, a który zmieniał się uroczyście każdego dnia, był z bursztynu. Najcieńsza bryła, którą przywiózł ów [*dom. ekwita*], ważyła trzynaście funtów.

→Adriatyk, →Austerawia, →Galia, →Germania, →Glaesaria, →Karnuntum, →Ocean, →Panonia, →Weneci

⁵⁶ Jerzy Kolendo zidentyfikował go jako Klaudiusza Juliana, prokuratora z drugiej poł. panowania Nerona. Sama wyprawa miałaby mieć miejsce w latach 60. Por. Kolendo-Płóciennik, s. 175-182; zwłaszcza Kolendo, *À la recherche de l'ambre baltique. L'expédition d'un chevalier romain sous Néron*. Varsovie 1981.

Metrodorus Scepsius in eadem Germania Basil<i>a</i> insula nasci [*scilicet* adamas A. K.], in qua et sucinum, solus, quod equidem legerim, dicit et praeferit Arabi-
cis. quod esse falsum quis dubitet?

Z tego, co czytałem, Metrodorus ze Skepsis⁵⁷ jest jedynym, który twierdzi, że ‘adamas’ rodzi się także na wyspie Basilia w Germanii i przedkłada go nad ten z Arabii. Nie ulega wątpliwości, że to twierdzenie jest fałszywe.

→Basilia, →Germania

Księga 37 poświęcona jest kamieniom szlachetnym. Rozdziały 35-51 omawiają bursztyn (łac. amber, glaesum, por. ang. glass; sucinum, por. litew. sākas); w 37.40 Pliniusz podaje jeszcze jedno określenie: sacrium, zdaniem O.H. Тр у б а ч е в а jest to zepsuta forma ind. śārkarā, ‘kamyszk’)⁵⁸. Słowo to przejęte zostało od Ksenokratesa z Afrodyzji, lekarza z I w. n.e. i autora dzieła *De lapidibus*, który używa tego terminu na określenie bursztynu scytyjskiego. Należy zwrócić uwagę na jeszcze inne określenia bursztynu u Pliniusza. Jednym z nich jest thium, również przejęte od Ksenokratesa, tym razem na określenie bursztynu włoskiego. Zna też Pliniusz grecki wyraz elektron, którym określa bursztyn o białawym połysku, w nawiązaniu do stopu złota ze srebrem, czyli elektronu. Ostatnim terminem, wywołującym dyskusję filologów, jest sualiternicum (tak w Kodeksie Bamberskim z X w. reprezentującym starszą tradycję rękopiśmienną), sualternicum, subalternicum (w młodszych przekazach) na oznaczenie żółtego bursztynu. Wyraz ten nie występuje nigdzie indziej. Günter N e u m a n n, *Sualiternicum, Bernstein*, w: *Anglo-Saxonica. Festschrift für Hans Schabram zum 65. Geburtstag*, hsgb. von K.R. Grinda, C.-D. Wetzel, München 1993, s. 431-439, doszukuje się tu hipotetycznego słowa zachodniogermańskiego *swali-terw-in-an ‘a flammable resinous material’. O bursztynie jako żywicy oraz o jego znaczeniu w kulturze klasycznej, por. M a s o n, s. 439-443. Alberto G r i l l i zanalizował natomiast opis bursztynu u Pliniusza z perspektywy źródłoznawczej, stwierdzając trzy źródła informacji:

- a) Pyteasz za pośrednictwem Timajosa,
- b) wiedza z wypraw rzymskich do Germanii i z własnego doświadczenia (αὐτοψία),
- c) inne źródła greckie, przeważnie natury erudycyjno-encyklopedycznej.

⁵⁷ Przedstawiciel nowej Akademii, por. Wilhelm K r o l l, *Metrodorus* (23). „RE” 15:30 (1932), szp. 1481-1482, por. Diog. Laertios, 5.84.

⁵⁸ Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье. „Вопросы языкознания” (1977), з. 6, с. 13-29, ту с. 22; *Indoarica в Северном Причерноморье*. „Вопросы языкознания” (1981), з. 2, с. 3-21, ту с. 5.

Wszelkie nieścisłości w narracji Pliniusza pochodzą właśnie z zestawienia tych, najczęściej niedających się uzgodnić, warstw, zob. *La documentazione sulla provenienza dell'ambra in Plinio*. „Acme” 36:1 (1983), s. 5-17.

P. CORNELIUS TACITUS

N o t a biograficzno-literacka: Literatura dotycząca Publiusza Korneliusza Tacyta jest ogromna⁵⁹. W tym miejscu podajemy jedynie najnowsze ustalenia biograficzne oraz informacje mogące rzutować na interpretację lektury *Germanii* (w tym nowe propozycje koniektur). Wydarzeniem ostatnich dwudziestu lat była nowa interpretacja znanej od dawna inskrypcji, którą Géza Alföldy uznał za fragment nagrobku Tacyta⁶⁰. Przynosi ona zarówno potwierdzenie wcześniejszych ustaleń, jak i dostarcza nowych danych. Jakkolwiek *praenomen* Publius nie budzi już wątpliwości⁶¹, to zachowana pierwsza litera C po *Ta[cito]* sugeruje istnienie dodatkowego *gentilicium* bądź *cognomen*, co oczywiście nie jest niczym wyjątkowym. Alföldy nie opowiedział się za konkretnym rozwiązaniem, natomiast Anthony R. Birley zaproponował *gens Caecilia*, sugerując zarazem, iż pierwsze *gentilicium* Cornelius zostało przyjęte przez przodków⁶² historyka wraz z otrzymaniem obywatelstwa⁶³. To ostatnie spostrzeżenie wzmacnia dawne ustalenia Ronalda Syme'a o pochodzeniu Tacyta z pogranicza galijsko-italskiego (*Narbonensis*)⁶⁴. Ślub z córką Agrykoli jest istotny dla wczesnych lat jego kariery: procesu przejścia z poziomu elity prowincjonalnej do imperialnej i stanu senatorskiego (*latus clavus* zawdzięcza cesarzowi Wespazjanowi). Miał on miejsce po konsulacie teścia, który ustala się na rok 76⁶⁵. Dzięki temu można też wyznaczyć przypuszczalny rok urodzenia ok. roku 58. Pierwsza pewna data, gdyż pochodząca od samego Tacyta (*Ann.* 11.11.1),

⁵⁹ Starszą literaturę Czytelnik znajdzie w wielu opracowaniach o charakterze encyklopedycznym i podręcznikowym, np. István Borzsák, *P. Cornelius Tacitus*. „RE” Suppl. XI (1968), s. 373-512; w jęz. polskim Ignacy Lewandowski, s. 285-325.

⁶⁰ *Bricht der Schweigsame sein Schweigen? Eine Grabinschrift aus Rom*. „Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung” 102 (1995), s. 251-268. Inskrypcja, pierwotnie CIL 1574, została opublikowana ponownie jako CIL VI 41106=AE 1995, 92.

⁶¹ Revilo P. Oliver, *The Praenomen of Tacitus*. „American Journal of Philology” 98 (1977), s. 64-70.

⁶² Jego ojciec: Cornelius Tacitus *eques Romanus Belgicae Galliae rationes procurans*, por. *NH* 7.76; PIR² C 1466-7.

⁶³ *The Life and Death of Cornelius Tacitus*. „Historia” 49:2 (2000), s. 230-247, tu: s. 231-233.

⁶⁴ *Tacitus*, s. 611-624.

⁶⁵ D.B. Campbell, *The Consulship of Agricola*. „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 63 (1986), s. 197-200.

to r. 88, gdy pełnił on funkcje: *praetor* i *XVvir s.f.* W następnym roku opuszcza Rzym i wraca dopiero po śmierci Agrykoli 23 sierpnia 93 r. (*Agr.* 45.5). Uczestniczy w sprawach sądowych, wygłasza mowy pogrzebowe ku czci najwybitniejszych polityków ery Flawiuszy⁶⁶, ale następny pewny urząd to *cos. suff.* w 97 r., jakkolwiek pozostaje kwestią dalszych badań epigraficznych uzyskanie pewności we wskazaniu konkretnego *nundinium*. Zdaniem wybitnego badacza Ladislava Vidmana było to *nundinium* ostatnie, rozpoczynające się w Kalendy listopada, jak uczony ten rekonstruuje *fasti*: [*k. Nov. P. Cornelius Tacitus, M. Ostorius Scapula*]⁶⁷. Należy przeto zauważyć, iż od drugiej połowy lat 90. Tacyt należy do ścisłego kręgu nowej elity władzy, jest osobą publiczną, powszechnie poważaną, biorącą czynny udział w życiu politycznym i kulturalnym państwa (np. *Dialogus de oratoribus*). Nie sposób zapominać o tym przy analizowaniu *Germanii*, którą tradycyjne datowanie wskazuje na rok 98⁶⁸, jakkolwiek niedawno pojawiła się propozycja wskazująca na lata 103-106⁶⁹. Po konsulacie uczony objął zarząd prowincji, nie wiemy wszakże ile ich było i w których konkretnie latach, poza prowincją *Asia*, gdyż zachowała się inskrypcja w Mylasie, pozwalająca datować prokonsulat Azji na wiosnę/lato 112-113⁷⁰. Ponieważ Pliniusz napisał doń w roku 104 lub 105 o „radości z bezpiecznego powrotu” (*Ep.* 4.13), pojawiają się sugestie (Syme, Birley), że jako prokonsul zarządzał kilka lat Górną i Dolną Germanią, jakkolwiek są to tylko przypuszczenia, oparte na tym jednym zdaniu⁷¹. Wspomniana na początku inskrypcja pozwala na pewne wypełnienie powyższego *cursus*, zwłaszcza w odniesieniu do czasów przed

⁶⁶ *Ep.* 2.1: L. Verginius Rufus, por. Saara Lilja, *On the Nature of Pliny's Letters*. „Arctos” 6 (1969), s. 61-79.

⁶⁷ *Fasti Ostienses*. Praha 1982, s. 91-92.

⁶⁸ Tak np. Lund w swojej edycji, s. 17.

⁶⁹ Autorem hipotezy jest Roland Schuman, który interpretuje sformułowanie „Pannoniis” (*Germ.* 1.1), jako określenie dwóch prowincji, a nie etnosu. Podział na Pannonię inferior i superior miał miejsce właśnie w latach 103-106, zob. *Eine textkritische Anmerkung zu Tacitus, Germania c.1, 1 und ihre Bedeutung für die Datierung der Schrift*. „Glotta” 80 (2004), s. 251-261.

⁷⁰ AE 1890, 110 = OGIS 487; Syme, *Tacitus...*, app. 23, s. 664-665: lista urzędników wykazuje brak w dwóch kadencjach: lata 112/113 i 113/114; Birley, *The Life...*, s. 236. Troszkę inaczej (*legatus*) G.W. Bowersock, *Tacitus and the Province of Asia*, w: T.J. Luce, A.J. Woodman, *Tacitus and the Tacitean Tradition*. Princeton 1993 (repr. 2014), s. 3-10.

⁷¹ Jest to okoliczność bardzo ważna, gdyż rzutuje na ustalenia dotyczące źródeł *Germanii*. Wydaje się, iż znaczenie *Bella Germaniae* Pliniusza (*Annales* 1.69.6-7: „tradit C. Plinius, Germanicorum bellorum scriptor”), które tak mocno podkreśla w wielu swych pracach Jerzy Kolenko, jest przecenione, gdyż 1) *BG* się nie zachowały, natomiast struktura i język *NH* tak odbiega od pióra Tacyty, że wskazuje na zupełnie różne osobowości badawcze, zatem o prostym kopiowaniu czy zależności nie może być mowy; 2) nawet jeśli Tacyt nie służył nad Renem, to cała jego biografia, dostęp do wszelkich pism rządowych (np. *acta senatus*), wyklucza naiwność twórczą (tzn. prosty wybór i kompilację źródeł [tak

preturą: dowiadujemy się o funkcjach: *Xvir s.i., quaestor Augusti, tribunus plebis*. Bardzo prawdopodobne, że służbę wojskową odbył w Brytanii⁷², na co wskazują jego silne związki z rodziną Agrykoli. Brakuje informacji z ostatnich dziesięcioleci życia Tacyty. Na pewno dożył początków panowania Hadriana, ale niemożliwym jest obecnie dokładniejsze ustalenie daty śmierci oraz wydarzeń z życia prywatnego bądź publicznego, w których uczestniczył.

Edycja: *P. Cornelius Tacitus. Germania*. Interpretiert, herausgegeben, übertragen, kommentiert und mit einer Bibliographie versehen von Allen A. L u n d. Heidelberg 1988.

Rękopisy: Mniejsze dzieła Tacyty (*Agricola, Germania, Dialogus de oratoribus*) znajdowały się w kodeksie z Fuldy (poł. IX w.; tzw. *Hersfeldensis* [H]). Oprócz niego jeszcze w XII w. inny kodeks z *opera minora* Tacyty był znany w klasztorze Monte Cassino, później wszakże zaginął bez śladu. Stąd w XV w., gdy humaniści włoscy wydali *editiones principes Germanii i Dialogu o mówcach* (1472) oraz *Agrykoli* (ok. 1475/80; 2 wyd. 1497), za podstawę mieli właśnie H. Sporządzono wówczas z niego wiele odpisów (najważniejsze to *Vaticanus lat. 3429* [A] oraz *Vaticanus lat. 4498* [B]), natomiast sam kodeks z Fuldy zaginął. Dlatego wielkim wydarzeniem było, na początku XX w., odkrycie jego fragmentu (kwaternionu) w tzw. *Codex Aesinas lat. 8* (E) z biblioteki w Jesi, w okolicach Ankony. Ważnym odpisem E, używanym podczas przygotowywania edycji krytycznych, jest *Toletanus 49,2* (T).

GERMANIA

Excerptum 9

43. Retro Marsigni Cotini^a Osi Buri terga Marcomanorum Quadorumque claudunt. e quibus Marsigni et Buri sermone cultuque Suebos referunt Cotinos^b Gallica, Osos Pannonica lingua coarguit non esse Germanos et quod tributa patiuntur. partem tributorum Sarmatae, partem Quadi ut alienigenis imponunt; Cotini^c, quo magis pudeat, et ferrum effodiunt. omnesque hi populi pauca campestrium, ceterum saltus et vertices montium [iugumque]^d insederunt; dirimit enim scinditque Suebiam continuum montium iugum, ultra quod plurimae gentes agunt, ex quibus latissime patet Lugiorum nomen in plures civitates diffusum. valentissimas nominasse sufficiet: Harios Helveconas Manimos Helisios^e Nahanarvalos^f. apud Nahanarvalos antiquae religionis lucus ostenditur. praesidet sacerdos muliebri ornatu, sed deos interpretatione Romana Castorem Pollucemque memorant. ea vis numini, nomen Alcis^g. nulla

pisal Pliniusz] bądź pisanie według ustalonego schematu, tzn. szkolnie). To był jeden z najlepiej poinformowanych ludzi w Cesarstwie, znający jego mechanizmy i strukturę.

⁷² Birley, *The Life...*, s. 237-238.

simulacra, nullum peregrinae superstitionis vestigium; ut fratres tamen, ut iuvenes venerantur. ceterum alii^h super vires, quibus enumeratos paulo ante populos antecedunt, truces: insitae feritati arte ac tempore lenocinantur; nigra scuta, tincta corpora; atras ad proelia noctes legunt ipsaque formidine atque umbra feralis exercitus terrorem inferunt, nullo hostium sustinente novum ac velut infernum aspectum: nam primi in omnibus proeliis oculi vincuntur.

44. Trans Lugios Gotones regnantur paulo iam adductius quam ceterae Germanorum gentes, nondum tamen supra libertatem. protinus deinde ab Oceano Rugii et Lemovii. omniumque harum gentium insigne rotunda scuta, breves gladii et erga reges obsequium.

Suionum hinc civitates, ipso in Oceano, praeter viros armaque classibus valent. forma navium eo differt, quod utrimque prora paratam semper appulsui frontem agit. nec velis ministranturⁱ nec remos in ordinem lateribus adiungunt: solutum, ut in quibusdam fluminum, et mutabile, ut res poscit, hinc vel illicⁱ remigium. est apud illos et opibus honos, eoque unus imperitat nullis iam exceptionibus, non precario iure parendi^k. nec arma, ut apud ceteros Germanos, in promiscuo, sed clausa sub custode, et quidem servo, quia subitos hostium incursus prohibet Oceanus, otiosae^l porro armatorum manus facile lasciviunt: enimvero neque nobilem neque ingenuum, ne libertinum quidem armis praeponere regia utilitas est.

45. Trans Suionas aliud mare, pigrum ac prope immotum, quo cingi claudique terrarum orbem hinc fides, quod extremus cadentis iam solis fulgor in ortum edurat adeo clarus, ut sidera hebetet; sonum insuper emergentis audiri formasque equorum^m et radios capitis aspicere persuasio adicit. illuc usque et fama vera † tantum natura.

Ergo iam dextro Suebici maris litore Aestiorum gentes adluuntur, quibus ritus habitusque Sueborum, lingua Britannicae proprior. matrem deum venerantur. insigne superstitionis formas aprorum gestant; id pro armis omnium: quaeⁿ tutela securum deae cultorem etiam inter hostes praestat. rarus ferri, frequens fustium usus. frumenta ceterosque fructus patientius quam pro solita Germanorum inertia laborant. sed et mare scrutantur, ac soli omnium sucinum, quod ipsi glesum^o vocant, inter vada atque in ipso litore legunt. nec quae natura quaeve ratio gignat, ut barbaris, quaesitum compertumve; diu quin etiam inter cetera eiectionamenta maris iacebat, donec luxuria nostra dedit nomen. ipsis in nullo usu: rude legitur, informe perfertur, pretiumque mirantes accipiunt. sucum tamen arborum esse intellegas, quia terrena quaedam atque etiam volucris animalia plerumque interlucent, quae implicata humore mox durescente materia cluduntur. fecundiora igitur nemora lucosque sicut Orientis secretis, ubi tura balsamaque sudantur, ita Occidentis insulis terrisque inesse crediderim quae^p vicini solis radiis expressa atque liquentia in proximum mare

labuntur ac vi tempestatum in adversa litora exundant. si naturam sucini admoto igni temptes, in modum taedae accenditur alitque flammam pinguem et olentem; mox ut in picem resinamve lentescit.

Suionibus Sithonum^q gentes continuantur. cetera similes uno differunt, quod femina dominatur: in tantum non modo a libertate sed etiam a servitute degenerant. Hic Suebiae finis^r.

46. Peucinatorum Venethorumque^{s73} et Fennorum nationes Germanis an Sarmatis ascribam dubito: quamquam Peucini, quos quidam Bastarnas vocant, sermone cultu sede ac domiciliis ut Germani agunt – sordes omnium – at corpora proceras^t conubiis mixtis nonnihil in Sarmatarum habitum foedantur. Venethi^u multum ex moribus traxerunt; nam quidquid^v inter Peucinos Fennosque silvarum ac montium erigitur latrociniis pererrant. hi tamen inter Germanos potius referuntur, quia et domos figunt et scuta gestant et pedum usu ac pernecitate^w gaudent: quae omnia diversa Sarmatis sunt in plaustro equoque viventibus. Fennis mira feritas, foeda paupertas: non arma, non equi, non penates; victui herba, vestitui pelles, cubile humus; solae in sagittis spes^x, quas inopia ferri ossibus asperant. idemque venatus viros pariter ac feminas alit; passim enim comitantur partemque praedae petunt. nec aliud infantibus ferarum imbriumque suffugium quam ut in aliquo ramorum nexu contegantur: huc redeunt iuvenes, hoc senum receptaculum. sed beatius arbitrantur quam ingemere agris, illaborare domibus, suas alienasque fortunas spe metuque versare: securi adversus homines, securi adversus deos rem difficillimam assecuti sunt, ut illis ne voto quidem opus esset.

Cetera iam fabulosa: Hellusios et Oxionas ora hominum vultusque, corpora atque artus ferarum gerere: quod ego ut incomptum in medium^y relinquam.

^a Müllenhoff; Gotini codd.; ^b Müllenhoff; Gotinos codd.; ^c Müllenhoff; Gotini codd.; ^d Codd., Lund; *delevit Acidalius, Koestermann*; montium iugumque *delevit Reifferscheid*; ^e *Perl* Halisionas; ^f *Naharvalos alii codd.*; ^g *Perl* Alces; ^h *Codd.*; *Harrii Puteolanus (1475), post quem Koestermann, Önnersfors, Perl*; animis *Lund*; <Nahanarv>ali[i] *Städelle*; {a}<ug>ii *Prostko-Prostyński*; ⁱ ministrant *Lipsius, Koestermann, Önnersfors*; codd. ministrantur, *Robinson*, ministrant[ur] *Perl*; ^j illinc *Perl*; ^k imperandi *Passow*; ^l *Colerus*; ^m *In marg.*; eorum vel deorum codd.; ⁿ *Koestermann*; hominumque *Ulrichs, Hutton, Warington*; ^o glaesum *Müllenhoff*; ^p qua *Detschew*; ^q Sitonum *Hutton, Warington*; ^r *Mss. Inter al. Pekkanen*, „Arctos. Suppl. 1”, s. 60; ^s Venetorumque *alii codd., Perl*; Venedorumque *Barbarus, Rhenanus*; ^t torpor procerum *Perl*; ^u Veneti *alii codd., Perl*; Venedi

⁷³ Niepotrzebna poprawka z *Venetorum* na *Venedorum* wywołała spore zamieszanie, gdyż niektórzy uczeni zaczęli odróżniać Wenetów od Wenedów, zob. więcej: J.S. Hirstein, *Tacitus' Germania and Beatus Rhenanus (1485-1547). A study of the editorial and exegetical contribution of a sixteenth century scholar* (Studien zur klassischen Philologie 91). Frankfurt/M. 1995.

Rhenanus; ^v quicquid *Perl*; ^w Lipsius, Koestermann; usu pedum *Lund* (za odrzuceniem tej emendacji zob. *H.W. Benario, Once again Tacitus Germ.* 46,2. „Symbolae Osloenses” 60 [1985], s. 129-130); pecudum usu *vel* peditum usu *codd.*; peditum usu *Perl*; ^x opes *Meiser, Perl*; ^y medio *Halm, Hutton, Warmington*

43. Na tyłach Markomanów i Kwadów mieszkają Marsygnowie, Kotynowie, Osowie i Burowie. Spośród nich Marsygnowie i Burowie językiem i kulturą przypominają Swebów. Język celtycki u Kotynów, pannoński u Osów, a również to, że godzą się na składanie trybutów, dowodzi, że nie są oni Germanami. Część trybutów nakładają na nich Sarmaci, część Kwadowie – jako na cudzoziemców. Kotynowie – ku ich największej hańbie – kopią nawet żelazo. Wszystkie te ludy zasiedliły w niewielkim stopniu równiny, raczej górskie lasy oraz szczyty [i grzbiet] gór. Rozdziela bowiem i przecina Swebię nieprzerwane pasmo górskie, za którym żyją liczne ludy. Z nich najszerzej rozciąga się wielki lud [*nomen*] Lugiów, podzielony na liczne plemiona. Wystarczy wymienić najważniejsze: Hariowie, Helwekonowie, Manimowie, Helzjowie, Nahanarwalowie. U Nahanarwalów zobaczyć można gaj, miejsce starożytnego kultu, któremu przewodzi kapłan w kobiecym stroju; mówią, że bogami są tam – tłumacząc na pojęcia rzymskie – Kastor i Polluks. Taki jest ich charakter, nazywają się Alkowie⁷⁴. Nie ma tam ani posągów, ani obcego ceremoniału – czczą ich jednak jako braci i jako młodzieńców. Dalej inni, straszniejsi, niż to wynika z ich sił, którymi przewyższają wymienione ludy; dają oni upust wrodzonej dzikości, wspomagając ją pewnymi zabiegami i dogodnym czasem. Czernią tarcze, malują ciała, do bitwy wybierają ciemne noce i samym widokiem tak złowróżbego wojska⁷⁵ sieją postrach wśród wrogów, z których żaden nie wytrzyma nieznanego i zgoła piekielnego widoku. We wszystkich bowiem bitwach pierwsze ulegają oczy.

44. Za Lugiami żyją Gotonowie rządzeni przez królów, nieco surowiej niż inne ludy germańskie, wciąż jednak bez utraty wolności. Tuż obok, przy Oceanie, Rugiowie i Lemowiowie. Typowe dla wszystkich tych ludów są okrągłe tarcze, krótkie miecze i posłuszeństwo wobec królów. Dalej, na samym już Oceanie, plemiona Swionów, potężne – prócz mężów i oręża – dzięki swej flocie. Kształt ich statków

⁷⁴ Proponujemy tutaj modyfikację tłumaczenia (*Alci Płóciennik*) przez wprowadzenie polskiego brzmienia imienia, za badaniami Krzysztofa T. Witczaka, zob. →Alkowie.

⁷⁵ Wyrażenie *feralis exercitus* wywarło duży wpływ na postrzeganie germańskiej kultury wojownika i zaowocowało wieloma, mniej lub bardziej mistycznymi teoriami (np. L. Weniger, *Feralis exercitus*. „Archiv f. Religionswissenschaft” 9 [1909], s. 201-247, rozprawa cyt. za Jan Prostko-Prostyński, p. niżej). Szlachetnie krytykuje je Jan Prostko-Prostyński, *Germania in Polonia. O nowym polskim przekładzie i komentarzu Germanii Tacyty*. „Slavia Antiqua” 50 (2009), s. 343-364, tu s. 355-357. Powyższe tłumaczenie też zresztą pokazuje, że sformułowania typu „army of ghosts” (tłum. M. Huttona w edycji Loeb Classical Library) nie są uzasadnione. Por. →Hariowie.

jest o tyle osobliwy, że z obu stron mają dziób, którym zawsze mogą przybić do brzegu. Nie są zaopatrzone w żagle i nie mają po bokach szeregów przymocowanych wiosel. Zdają się na wiosłowanie swobodne – jak na niektórych rzekach – i zmienne, stosownie do potrzeb: raz z tej, raz z drugiej burty. Zaszczycem jest u nich bogactwo, dlatego władą nimi jeden, nad wszystkimi bez wyjątku, ciesząc się niekwestionowanym posłuszeństwem. Również broń nie każdemu jest dostępna, jak u innych Germanów, lecz trzymana pod strażą, i to niewolnika; Ocean bowiem chroni przed nagłym napadem wrogów, a bezczynne, przy tym uzbrojone ręce łatwo mogą oddać się swawoli. Jest zatem w interesie króla nie powierzać broni ani szlachetnie urodzonemu, ani nawet wyzwolencowi.

45. Za Swionami rozciąga się inne morze, leniwe i niemal nieruchome. Pogląd, iż otacza ono i zamyka krąg świata, bierze się stąd, że ostatni blask zachodzącego słońca trwa tam od wschodu, i to na tyle jasny, że blakną przy nim gwiazdy. Panuje przekonanie, że gdy wynurza się ono, można usłyszeć dźwięki i ujrzeć kształty jego koni oraz promienie wokół głowy. Tam już – a wiadomość to prawdziwa – kończy się świat.

Zatem na prawym brzegu Morze Swebskie obmywa siedziby ludów Estiów, którzy mają zwyczaje i strój jak u Swebów, język zbliżony do brytańskiego⁷⁶. Czczą Matkę Bogów. Jako oznakę tych wierzeń noszą na sobie coś w kształcie dzika, co niczym broń czyni czciciela bogini bezpiecznym nawet pośród wrogów, chroniąc go przed wszelkim niebezpieczeństwem. Rzadko czynią użytek z żelaza, częściej z kijów. Zboża i inne płody uprawiają – jak na niedbałych zazwyczaj Germanów – cierpliwie. Przeszukują też morze i jako jedyni ze wszystkich zbierają na mieliznach i na samym brzegu bursztyn, który zwą *glesum*. Jaka jego natura i przyczyna powstania, nie pytają – jak to barbarzyńcy – i nie wiedzą. Długo musiał leżeć wśród tego, co wyrzuca morze, póki nasze umiłowanie zbytku nie nadało mu nazwy. U nich jest bezużyteczny. Surowy zbierają, nieobrobiony przewożą, ze zdumieniem przyjmują zapłatę. Można sądzić, że jest to sok z drzew, ponieważ często prześwitują w nim jakieś ziemne lub latające stworzenia, które utkwivszy w cieczy uwięzione zostały przez szybko krzepnącą substancję. Przypuszczam, że bujne lasy czy też gaje – tak jak w odległych krainach Wschodu, obfitych w kadzidło i balsam

⁷⁶ Niektórzy dawni badacze traktowali to twierdzenie bardzo dosłownie, wyciągając stąd wnioski o litewskiej kolonizacji Wysp Brytyjskich we wczesnym średniowieczu (sic!), np. Hermann Müller, *Das nordische Griechentum und die urgeschichtliche Bedeutung des nord-westlichen Europas*. Mainz 1844, passim; Waclaw A. Maciejowski, *Pierwotne dzieje Polski i Litwy*. Warszawa 1846 (wznow. Poznań 2005), który twierdzi nawet, że wraz z Anglami przybyli na wyspy Słowianie, zakładając tam swoje osady (zwl. s. 22-25, wznow. 24-25, ale teza ta przewija się przez wiele kart jego dzieła).

– muszą też znajdować się na wyspach i w krajach Zachodu, a ich soki, wyciśnięte promieniami blisko znajdującego się słońca, spływają do sąsiedniego morza i gna-
ne wiatrem wyrzucane są na przeciwległy brzeg. Jeśli zbliżysz bursztyn do ognia,
zapala się jak łuczywo, dając płomień obfity i wonny. Zaraz też staje się miękkim
niczym smoła lub żywica⁷⁷.

Za Swionami następują plemiona Sitonów. We wszystkim podobne, różnią się
pod jednym względem: rządzi u nich kobieta. Tak bardzo się oddalili nie tylko od
wolności, lecz nawet od niewoli. Tu koniec Swebii⁷⁸.

46. Waham się, czy do Germanów, czy do Sarmatów zaliczyć ludy Peucynów,
Wenetów i Fennów, chociaż Peucynowie – niektórzy zwą ich Bastarnami – przy-
pominają Germanów językiem, kulturą oraz typem siedzib i domostw. Wszyscy
są u nich niechłujni, a starszyzna gnuśna. Przez mieszane małżeństwa oszpecili
się trochę, upodabniając się do Sarmatów. Weneci przejęli od nich wiele zwycza-
jów: gdzie tylko bowiem między Peucynami i Fennami rozciągają się lasy i góry,
wszędzie tam włóczą się za rabunkiem. Trzeba ich jednak zaliczyć raczej do Ger-
manów, jako że i domy budują, i tarcze noszą, i szybko przemieszczają się pieszo.
Wszystko to jest odmienne od zwyczajów Sarmatów, żyjących na wozie i koniu⁷⁹.
Fennów cechuje niezwykła dzikość i budząca odrazę bieda: nie mają ani oręża,
ani koni, ani domowego ogniska. Ich pokarmem są zioła, odzieniem skóry, po-
słaniem ziemia. Jediną nadzieję pokładają w strzałach, których groty – z braku
żelaza – wykonują z kości. Ta sama zdobycz żywi mężczyzn i kobiety: razem
bowiem polują i dzielą się łupem. Dla niemowląt kryjówkę przed dzikimi zwierzę-
tami czy deszczem splatają z gałęzi. Tamże wracają, gdy podrosną, a i na starców
czeka to samo schronienie. Lecz za szczęśliwsze to mają, niż utrudzić się w polu,
napracować się przy domu, wśród nadziei i lęku kształtować własny i cudzy los.
Bezpieczni od ludzi, bezpieczni od bogów posiadli rzecz najtrudniejszą: nie mają

⁷⁷ Tacyt nie mógł wiedzieć, iż handel bursztynem ze wschodniej części Morza Bałtyckiego kwitł już w epoce brązu. W nauce toczy się dyskusja nad szlakami, którymi wędrował do strefy egejskiej (nie musiała to być jedynie droga przez Bramę Morawską i Kotlinę Karpacką), zob. wyczerpującą analizę wraz z katalogiem znalezisk: Janusz C z e b r e s z u k, *Bursztyn w kulturze mykeńskiej*. Poznań 2011; por. także Erland H j ä r n e, *Bornstensriddaren och Tacitus*. Uppsala 1938.

⁷⁸ Zdaniem P e k k a n e n a, *The Ethnic Origin...*, s. 61-63, zdanie to zostało przejęte z mapy, z której korzystał Tacyt.

⁷⁹ Rozważania Tacyta odnośnie do etnicznej tożsamości Wenetów są symptomatyczne dla klasycznej geografii z jej wielkim pytaniem, co konstytuuje etnos: natura (pochodzenie, wygląd fizyczny itp.) czy kultura (język, obyczaje itp.). O niekonsekwencji samego autora, która nota bene świadczy o jego uczciwości badawczej, por. Allan A. L u n d, *Tac. Germ. 46.1-2*. „Gymnasium” 86 (1979), s. 75-80; I d e m, *Neues zu Tac. Germ. 46.2*. „Symbolae Osloenses” 58 (1983), s. 117-121.

nawet życzeń⁸⁰. Reszta już bajeczna: Heluzjowie i Oksjonowie z ludzkimi twarzami, ciałami i członkami dzikich zwierząt. Zostawię to – jako rzecz niestwierdzoną – bez rozstrzygnięcia.

→Alkowie, →Bastarnowie, →Burowie, →Estiowie, →Fennowie, →Germanowie, →Gotonowie, →Hariowie, →Heluzjowie, →Helwekonowie, →Helzjowie, →Kotynowie, →Kwadowie, →Lemowiowie, →Lugiiowie, →Manimowie, →Markomanowie, →Marsygnowie, →Nahanarwalowie, →Ocean, →Oksjonowie, →Osowie, →Peucynowie, →Rugiiowie, →Sarmaci, →Sitonowie, →Swebia, →Swebowie, →Swebskie Morze, →Swionowie, →Weneci

ANNALES 12, 29-30

(ed. Koestermann, tłum. Płóciennik)

Excerptum 10

29. Per idem tempus Vannius, Suebis a Druso Caesare impositus, pellitur regno, prima imperii aetate clarus acceptusque popularibus, mox diuturnitate in superbiam mutatus et odio accolarum, simul domesticis discordiis circumventus. auctores fuere Vibilius Hermundurorum rex et Vangio ac Sido sorore Vannii geniti. nec Claudius, quamquam saepe oratus, arma certantibus barbaris interposuit, tutum Vannio perfugium promittens, si pelleretur: scripsitque Palpellio Histro, qui Pannoniam praesidebat, legionem ipsaque e provincia lecta auxilia pro ripa componere, subsidio victis et terrorem adversus victores, ne fortuna elati nostram quoque pacem turbarent. nam vis innumera, Lugii aliaeque gentes, adventabant, fama ditis regni, quod Vannius triginta per annos praedationibus et vectigalibus auxerat. ipsi manus propria pedites, eques e Sarmatis Iazugibus erat, impar multitudini hostium, eoque castellis sese defensare bellumque ducere statuerat.

30. Sed Iazuges obsidionis impatientes et proximos per campos vagi necessitudinem pugnae attulere, quia Lugius Hurmundurusque illis ingruerant. igitur degressus castellis Vannius funditur proelio, quamquam rebus adversis, laudatus, quod et pugnam manu capessit et corpore adverso vulnera excepit. ceterum ad classem in Danuvio opperientem perfugit: secuti mox clientes et acceptis agris in Pannonia locati sunt. regnum Vangio ac Sido inter se partivere, egregia adversus nos fide, su-

⁸⁰ *Feritas* Finów wyraża się w braku kultury właściwej światu klasycznemu, jej konsekwencją jest też idealizacja ludu wolnego od cywilizacyjnych pokus (rzecz powszechnie znana, np. *Mowa Eubejska* Diona), por. Allan A. L u n d, *Zur Beschreibung der Fennen in der 'Germania' des Tacitus*. „Zeitschrift f. deutsches Altertum und deutsche Literatur” 110 (1981), s. 241-243.

biectis, incertum suo ne an servitii ingenio, dum adipiscentur dominationes, multa caritate, et maiore odio, postquam adepti sunt.

29. W tymże czasie wygnano z królestwa Wanniusza, postawionego na czele Swebów przez Druzusa Cezara. Na początku swego panowania cieszył się sławą i przychylnością ludu, potem zaś – gdy panując zbyt długo popadł w pychę – osaczyły go zarazem nienawiść sąsiadów i domowe waśnie. Stało się to za sprawą króla Hermundurów Wibiliusza oraz Wangiona i Sydon, jego własnych siostrzeńców. Klaudiusz, chociaż nieraz o to proszony, nie wkroczył zbrojnie pomiędzy wojujących barbarzyńców, przyrzekając Wanniuszowi bezpieczne schronienie na wypadek, gdyby miał zostać wygnany. Napisał też do Palpeliusza Histra, który zarządzał Pannonią, aby wystawił na brzegu legion oraz zebrane z prowincji oddziały posiłkowe, na pomoc zwyciężonym i dla przerażenia zwycięzców, aby uniesieni fortuną nie zakłócili pokoju także nam. Niezliczona bowiem rzesza – Lugiowie i inne plemiona – nadciągała na wieść o bogactwach królestwa, które Wanniusz przez trzydzieści lat powiększył poprzez łupy i daniny. Jego własnym wojskiem była piechota, jeźdźcy zaś pochodzili z sarmackich Jazygów – siły nierówne rzeszom wroga. Postanowił tedy przeciągać wojnę, broniąc się w miejscach umocnionych.

30. Lecz Jazygowie, niecierpliwie znosząc oblężenie, włączyli się po okolicznych polach, aż doprowadzili do tego, że musieli stoczyć bitwę, ponieważ napadli na nich Lugiowie i Hermundurówie. Opuściwszy tedy umocnienia, Wanniusz uległ w bitwie. Sławiono go jednak mimo niepowodzenia, ponieważ osobiście podjął się walki oraz doznał ran z przodu ciała. Następnie zbiegł do floty oczekującej na Dunaju. Towarzyszących mu klientów osiedlono na ziemiach nadanych im w Panonii. Królestwo podzielili między sobą Wangion i Sydon. Wobec nas niezwykle wierni, dla poddanych – nie wiadomo, czy za sprawą ich własnych przymiotów, czy z powodu natury niewoli – byli obiektem wielkiej miłości, dopóki zdobywali władzę, jeszcze większej zaś nienawiści, gdy ją zdobyli.

→Dunaj, →Hermundurówie, →Jazygowie, →Lugiowie, →Panonia, →Sarmaci, →Swebowie

Utrata władzy przez Wanniusza miała miejsce ok. 50 r. n.e. Istotna jest rola Lugiów w tym wydarzeniu, por. *K o l e n d o - P ł ó c i e n n i k*, s. 118-121.

AMMIANUS MARCELLINUS

Nota biograficzno-literacka: Ammian (Ammianus Marcellinus, ok. 330-ok. 398/400) pochodził z Antiochii nad Orontesem. W tym samym mieście zdobył wykształcenie retoryczne, a następnie rozpoczął służbę wojskową, którą pełnił do 363 r. Powrócił do Antiochii, gdzie przebywał przynajmniej do 378 r., ale wkrótce przeniósł się do Rzymu. W stolicy też napisał *Res Gestae*. Szczegółów jego pobytu nie znamy, ale jego działalność jako historyka i retora stała się znana w tamtejszych kręgach politycznych i intelektualnych, co poświadcza list Libaniasza, adresowany do Ammiana w 392 r. Ostatnią księgę *Res Gestae* napisał po 395 r., później ślad się urywa i data śmierci nie jest znana. Autor *Dziejów rzymskich* nie był chrześcijaninem. Światopogląd religijny nie miał dlań pierwszorzędного znaczenia, gdyż o kwestiach tych (bez względu na to, czy dotyczą chrześcijaństwa, czy religii tradycyjnych) pisze przeważnie z umiarem, niejako „z zewnątrz”, *sine ira et studio*. *Rerum Gestarum libri*, pomyślane jako kontynuacja *Historiae* Tacyty, prowadzi narrację od panowania Nerwy (96 r.) po 378 r. Niestety, z 31 ksiąg zachowały się tylko księgi 14-31, obejmujące wydarzenia od 353 r. Dzieło Ammiana jest bez wątpienia najwybitniejszym dziełem historiografii rzymskiej, napisanym w jęz. łacińskim i powstałym po twórczości Tacyty.

Edycja: Wolfgang Seyfarth, *Ammianus Marcellinus, Römische Geschichte*. Berlin 1986. Tłumaczenie polskie Ignacego Lewandowskiego, *Ammianus Marcellinus, Dzieje Rzymskie*. Warszawa 2001, jest bardzo dobre i zostało tu przytoczone z niewielkimi zmianami. Publikacja ta zawiera także obszernie omówienie sylwetki autora oraz literacką charakterystykę *Res Gestae*.

Rękopisy: W tradycji rękopiśmiennej znaczenie mają dwa kodeksy: *Vaticanus Latinus* 1874 (s. IX), od którego pochodzą wszystkie kopie XV-wieczne, oraz zaginiony *Hersfeldensis* (s. IX). Ten ostatni znany był jeszcze w 1427 r. i stał się podstawą edycji Frobenia z 1533 r. W 1876 r. w Marburgu odnaleziono sześć kart pochodzących z tego rękopisu. Niemniej, znana nam tradycja rękopiśmienna (w tym to, co wiemy o dwóch kodeksach z IX w.) nie daje żadnych informacji odnośnie do pierwszych trzynastu ksiąg. Należy zatem podkreślić, że podstawą współczesnych edycji jest właściwie jeden rękopis (*Vat. Lat.* 1874) oraz jeden starodruk. W 2016 r. Gavin Kelly i Justin Stover opublikowali kompleksową analizę paleograficzną *Vat. Lat.*, pierwszych edycji oraz fragmentów z *Hersfeld*, łącznie z bifolium, opublikowanym w 1990 r. Według autorów oba rękopisy są odpisami z jednego źródła, dokonanymi na przestrzeni kilku dekad, prawdopodobnie w tym samym ośrodku, zob. *The Hersfeldensis and the Fuldensis of Ammianus Marcellinus*. „The Cambridge Classical Journal” 62 (2016), s. 1-22.

Opracowania: H. Hagendahl, *Studia Ammianea*. Diss. Uppsala 1921; E.A. Thompson, *The Historical Work of Ammianus Marcellinus*. Groningen 1969; H. Drexler, *Ammianstudien*. Hildesheim-NY 1974; R. Blockley, *Ammianus Marcellinus. A Study of His*

Historiography and Political Thought. Bruxelles 1975; I. B o r z s á k, *Tacitustól Ammianusig*. „Antik Tanulmányok” 22 (1975), s. 20-29; K. R o s e n, *Ammianus Marcellinus*. Darmstadt 1982; W.K. B u l l a, *Untersuchungen zu Ammianus Marcellinus*. München 1983; U.B. D i t t r i c h, *Die Beziehungen Roms zu den Sarmaten und Quaden im 4. Jh. nach Chr. (nach der Darstellung des Ammianus Marcellinus)*. Bonn 1984; H e r r m a n n, Bd. 4, Nr 97, s. 430-469; K o v á c s, s. 51-56.

Excerptum 11

22.8.17-45: ultra haec loca Acherusium specus est, quod accolae Μυχοπόντιον appellant, et portus Acone, fluviique Acheron idemque Arcadius et Iris et Thybris et iuxta Parthenius, omnes in mare ictu rapido decurrentes. Thermodon his est proximus ab Armonio defluens monte et Themiscyreos interlabens lucos, ad quos Amazonas quondam migrare necessitas subegerat talis.

Attritis damnorum assiduitate finitimis Amazones veteres, quae eos cruentis populabantur incursibus, altiora spirabant viresque suas circumspectantes his, quae propinqua saepius appetebant, validiores raptae praecipiti cupiditatis ardore perruptis nationibus plurimis manus Atheniensibus intulerunt acrique concertatione effuse disiectae omnes nudatis equitatus sui lateribus corruere. harum interitu cognito residuae ut imbelles domi relictas extrema perpressae et vicinitatis repensantis similia funestos impetus declinantes ad pacatiorem sedem transiere Thermodontis, quarum progenies longe deinde propagata per numerosam subolem manu firmissa ad loca reverterat genitalia, secuto tempore populis diversarum originum formidabilis.

Haud procul inde attolitur Carambis placide collis contra septentrionem Helicen exsurgens, cuius e regione est Criumetopon, Taurices promuntorium duobus milibus et quingentis stadiis disparatum. hocque ex loco omnis ora maritima, cuius initium Halys est amnis, velut longitudine lineali directa nervi efficit speciem dubus arcus summitaribus complicati. his regionibus Dahae confines sunt, acerrimi omnium bellatores, et Chalybes, per quos erutum et domitum est primum ferrum. post quos terras patentes Byzares obtinent et Sapires et Tibareni et Mossynoeci et Macrones et Philyres, populi nulla nobis assuetudine cogniti. a quibus brevi spatio distant virorum monumenta nobilium, in quibus Sthenelus est humatus et Idmon et Tiphys, primus Herculis socius, Amazonico bello letaliter vulneratus, alter augur Argonautarum, tertius eiusdem navis cautissimus rector. praetercursis partibus memoratis Aulion antron est et fluenta Callichori ex facto cognominati, quod superatis post triennium Indicis nationibus ad eos tractus Liber reversus circa huius ripas virides et opacas orgia pristina reparavit et choros. trieterica huius modi sacra quidam existimant appellari. post haec confinia Camaritarum pagi sunt celebres et

Phasis fremebundis cursibus Colchos attingit, Aegyptiorum antiquam subolem, ubi inter civitates alias Phasis est nomine fluvii dictitata et Dioscurias nunc usque nota, cuius auctores Amphitus et Cercius Spartani traduntur, aurigae Castoris et Pollucis, quibus Heniochorum natio est instituta. paulum ab his secernuntur Achaei, qui bello anteriore quodam apud Troiam consummato, non cum super Helena certaretur, ut auctores prodidere nonnulli, usque in Pontum reflantibus ventis errore delati cunctisque hostilibus stabilem domicilii sedem nusquam repperientes verticibus montium insedere semper nivalium et horrore caeli districti victum sibi cum periculis raptu parare assuefacti sunt atque eo ultra omnem deinde ferociam saevierunt. super Cercetis, qui isdem adnexi sunt, nihil memoratu traditur dignum.

Quorum post terga Cimmerici agitant incolae Bospori, ubi Milesiae sunt civitates harumque velut mater omnium Panticapaeum, quam perstringit Hypanis fluvius, genuinis intumescens aquis et externis. itineribus hinc extensis Amazones ad usque Caspium mare porrectae circumcolunt Tanain, qui inter Caucasias oriens rupes per sinuosos labitur circumflexus Asiamque disterrinans ab Europa in stagnis Maeoticis delitescit. huic Ra vicinus est amnis, in huius superciliis quaedam vegetabilis eiusdem nominis gignitur radix proficiens ad usus multiplices medellarum.

Ultra Tanain panduntur in latitudinem Sauromatae, per quos amnes fluunt perpetui, Maraccus et Rhombites et Theophanius^a et Totordanes. licet alia quoque distans immanibus intervallis Sauromatarum praetenditur natio litori iuncta, quod Coracem suscipiens fluvium in aequor eiecat Euxinum.

Prope palus est Maeotis amplissimi circumgressus, ex cuius uberrimis venis per Panticapes angustias undarum magnitudo prorumpit in Pontum, cuius in dextro latere insulae sunt Phanagorus et Hermonassa studio constructae Graecorum. circa haec stagna ultima extremaque plures habitant gentes, sermonum institutorumque varietate dispariles, Ixomatae et Maeotae et Iazyges Roxolanique et Halani et Melanchlaenae et cum Gelonis Agathyrsi, apud quos adamantis est copia lapidis, aliique ultra latentes, quod sunt omnium penitissimi. sed Maeotidos lateri laevo Cherronesus est propinqua, coloniarum plena Graecarum; unde quieti sunt homines et sedati adhibentes vomeri curam et proventibus fructuariis victitantes.

A quibus per varia regna diducti itineribus modicis Tauri dissociantur, inter quos immani diritate terribiles Arichi et Sinchi et Napaei incedente saevitiam licentia diuturna indidere mari nomen inhospitale; et a contrario per cavillationem Pontus Euxinos appellatur, ut euethen Graeci dicimus stultum et noctem euphronen et furias eumenidas. deos enim hostiis litantes humanis et immolantes advenas Dianae, quae apud eos dicitur Orsiloche, caesorum capita fani parietibus. praefigebant velut fortium perpetua monumenta facinorum.

In hac Taurica insula Leuce sine habitatoribus ullis Achilli est dedicata. in quam si fuerint quidam forte delati, visis antiquitatis vestigiis temploque et donariis eidem heroi consecratis vesperi repetunt naves; aiunt enim non sine discrimine vitae illic quemquam pernoctare. ibi et aquae sunt et candidae aves nascuntur alcyonibus similes, super quarum origine et Hellespontiacis proeliis tempore disseremus. sunt autem quaedam per Tauricam civitates, inter quas eminent Eupatoria et Dandace et Theodosia et minores aliae nullis humanis hostiis impiatae.

Hactenus arcus apex protendi existimatur. eius nunc residua leniter sinuata subiectaque ursae caelesti ad usque laevum Bospori Thracii latus, ut ordo postulat, exsequemur id admonentes, quod, cum arcus omnium gentium flexis curvatur hastilibus, Scythici soli vel Parthici circumductis utrimque introrsus pandis et patulis cornibus effigiem lunae decrescentis ostendunt medietatem recta et rotunda regula dividente.

Ergo in ipso huius compagis exordio, ubi Riphaei deficiunt montes. habitant Aremphaei, iusti homines placiditateque cogniti, quos amnes Chronus et Bisula praeterfluunt, iuxtaque Massagetae, Halani et Sargetae alique plures obscuri, quorum nec vocabula nobis sunt nota nec mores. interiectu deinde non mediocri Carcinites panditur sinus eiusdemque nominis fluvius et religiosus per eas terras Triviae lucus. dein Borysthenes a montibus oriens Nerviorum primigeniis fontibus copiosus concursuque multorum amnium adolescens mari praeuptis undarum verticibus intimatur, cuius in marginibus nemorosis Borysthenes est civitas et Cephalonesus et arae Alexandro Magno Caesarique Augusto sacratae. longo exinde intervallo paene est insula, quam incolunt Sindi ignobiles post eriles in Asia casus coniugiis potiti dominorum et rebus, quibus subiectum gracile litus Achilleos vocant indigenae dromon exercitiis ducis quondam Thessali memorabilem. eique proxima est civitas Tyros, colonia Phoenicum, quam praestringit fluvius Tyras.

In medio autem spatio arcus, quod proluxae rotunditatis esse praediximus quodque expedito viatori diebus conficitur quindecim, Europaei sunt Halani et Costobocae gentesque Scytharum innumerae, quae porriguntur ad usque terras sine cognita fine distentas. quarum pars exigua frugibus alitur, residuae omnes palantes per solitudines vastas nec stivam aliquando nec sementem expertas, sed squalentes et pruinosas ferarum taetro ritu vescuntur eisque caritates et habitacula vilesque suppellectiles plaustis impositae sunt corticibus tectis et, cum placuerit, sine obstaculo migrant eodem carpenta, quo libuerit, convoluentes.

Cum autem ad alium portuosum ambitum fuerit ventum, qui arcus figuram determinat ultimam, Peuce prominet insula, quam circumcolunt Trogodytae et Peuci minoresque aliae gentes, et Histros quondam potentissima civitas et Tomi et Apollonia et Anchialos et Odessos, aliae praeterea multae, quas litora continent Thra-

ciarum. amnis vero Danubius oriens prope Rauracos montesque confines limitibus Raeticis per latiore orbem praetentus ac sexaginta navigabiles paene omnes recipiens fluvios septem ostiis per hoc Scythicum litus erumpit in mare. quorum primum est Peuce, [insula supra dicta] ut interpretata sunt vocabula Graeco sermone, secundum Naracustoma, tertium Calonstoma, quartum Pseudostomon; nam Borionstoma ac deinde Stenostoma longe minora sunt ceteris, septimum caenosum et palustri specie nigrum.

^a Theophanes *EG*, Teodorises *B*, Theophanius *A*

Za tymi miejscami znajduje się jaskinia Acheruzjon, zwana przez mieszkańców Mychopontion, oraz port Akona i rzeki Acheron, a także Arkadios, Iris, Tybris i nieopodal Partenios. Wszystkie one wartkim nurtem wpadają do morza. Najbliższy jest im Termodont, wypływający z góry Armonios i płynący obok Gajów Temiskyrejskich, do których niegdyś przywędrowały Amazonki, zmuszone taką oto twardą koniecznością.

Żyjące w dawnych czasach Amazonki zupełnie wyniszczyły sąsiadów, gdyż nieustannie czyniły im szkody i nękały krwawymi napadami. Lecz dążyły do jeszcze większych sukcesów. Kiedy spostrzegły, że ich siły są – jak na te pobliskie ludy, tak często przez nie atakowane – zbyt wielkie, dały się ponieść gwałtownej żądzy walki. Pokonawszy więc liczne plemiona, wypowiedziały wojnę Ateńczykom. W ostrej walce zostały jednak całkowicie rozbite i wszystkie poległy, ponieważ na flankach nie zabezpieczyła ich konnica. O tej zagładzie dowiedziały się te Amazonki, które, stroniąc od walki, pozostały w domu. Doznały wówczas wielkich cierpień, gdyż sąsiedzi w odwecie dokonywali przeciw nim równie morderczych napadów. Aby tego uniknąć, przeniosły się w spokojniejsze okolice Termodontu. Ich potomkowie, dzięki posiadaniu liczного potomstwa rozprzestrzenili się na dużym obszarze, a potem w wielkiej gromadzie powrócili na rodzinną ziemię. W jeszcze późniejszych czasach byli groźni dla rozmaitych ludów.

Niedaleko stąd wznosi się Karambis, wzgórze o zboczach spadających łagodnie w kierunku północnym; naprzeciw niego w odległości 2500 stadiów leży przylądek Tauryki, Kriumetopon. Od powyższego miejsca całe wybrzeże morskie, poczynając od rzeki Halys, jest proste jak linia i przybiera formę cięciwy łączącej dwa końce łuku.

Z tymi terenami sąsiadują Dahowie, najgroźniejsi na świecie wojownicy, i Chałbowie, którzy jako pierwsi wydobywali i obrabiali żelazo. Leżące za nimi rozległe tereny zajmują Byzarowie, Sapirowie, Tibarenowie, Mossynojkowie, Makronowie

i Filyrowie, ludy, których nie znamy, bo nie wiążą nas z nimi żadne stosunki. W niewielkiej odległości od nich znajdują się grobowce znakomitych mężów, między innymi pochowani tam zostali Stenelos, Idmon i Tifys; pierwszy był towarzyszem Herkulesa, śmiertelnie ranionym przez Amazonki podczas bitwy, drugi był augurem u Argonautów, trzeci – najbardziej przezornym sternikiem na okręcie Argo.

Jeśli miniemy wspomniane okolice, znajdziemy jaskinię Aulion i rzekę Kallichoros, która nosi taką nazwę dlatego, że kiedy Bakchos pokonał w ciągu trzech lat ludy indyjskie i powrócił w te strony, nad zielonymi i cienistymi brzegami odnowił dawne obrzędy orgiastyczne oraz chóry taneczne. Niektórzy sądzą, iż tego rodzaju uroczystości zwą się Trieterica.

Dalej za tymi okolicami leżą ludne okręgi Kamarytów i rzeka Fasis [zm. A. K.] oblewa swym szemrzącym nurtem krainę Kolchów, dawnych potomków Egipcjan. Tam znajdują się między innymi takie miasta Fasis, nazwane od imienia rzeki, i znane nam jeszcze dzisiaj Dioskurias, którego założycielami – jak się podaje – byli Spartanie, woźnice Kastora i Polluksa: Amfitus i Cercjusz; to od nich wywodzi się lud Heniochów.

Niewielka odległość dzieli ich od Achajów, którzy po zakończeniu jakiejś wojny pod Troją – prowadzonej wcześniej niż ta, kiedy walczono o Helenę, jak przekazali nam to niektórzy pisarze – zbłądzili z powodu dmących wiatrów i zostali zagnani aż na Morze Czarne. Spotykając się wokół z wrogością, nigdzie nie mogli znaleźć stałych siedzib i dlatego zamieszkali w wysokich partiach gór zawsze pokrytych śniegiem. Na skutek ostrego klimatu zwykli zdobywać żywność, rabując, co łączyło się z ryzykiem, i stąd wzięło się ich okrucieństwo ponad wszelką miarę. O Kerketach, ich sąsiadach, źródła nie podają niczego godnego pamięci.

Dalej za tymi ludami żyją mieszkańcy Bosforu Kimeryjskiego. Tam znajdują się miasta milezyjskie, z Pantikapeum, niejako macierzą ich wszystkich. Owo miasto opływa rzeka Hypanis, która niesie obficie własne wody i wody swoich dopływów. Rozległe tereny sięgające stąd aż do Morza Kaspijskiego zajmują Amazonki, mieszkające po jednej i drugiej stronie rzeki Tanais; bierze ona początek w górach Kaukazu, płynie krętymi zakolami, oddziela Azję od Europy i wpada do wód Meotydy. W pobliżu płynie rzeka Ra, nad której brzegami rośnie pewna roślina o tej samej nazwie, mająca korzeń używany do wyrobu różnorodnych lekarstw.

Po drugiej stronie rzeki Tanais rozciągają się szeroko ziemie Sauromatów. Płyną tam nigdy niewysychające rzeki: Marakkus, Rombites, Teofanios i Totordanes. Jeszcze inny lud Sauromatów, choć oddzielony przez niezmierzone przestrzenie, zamieszkuje rozległe tereny nadbrzeżne, po których płynie rzeka Koraks wpadająca do Morza Czarnego.

W pobliżu znajduje się Meotyda, jezioro o bardzo dużym obwodzie. Z jego obfitych źródeł poprzez Cieśninę Pantikapejską masy wód przedostają się do Morza Czarnego. Po prawej stronie owego jeziora leżą wyspy Fanagoros i Hermonassa, uczynione dzięki aktywności Greków. Najdalsze i najbardziej zewnętrzne tereny wokół jeziora zamieszkują liczne plemiona różniące się językiem i obyczajami: Iksomatowie, Meotowie, Jazygowie, Roksolanowie, Halanowie⁸¹, Melanchlenowie i Agatyrswie z Gelonami, u których występuje mnóstwo diamentów. Poza tym żyją tam jeszcze inne ludy, nieznane nam, ponieważ zajmują tereny leżące daleko w głębi lądu. Blisko zaś lewej strony Meotydy leży Chersonesz, pełen greckich kolonii, ludzie tamtejsi są spokojni i stateczni, oddają się uprawie roli i żywią się jej owocami i plonami.

W dość umiarkowanej odległości od nich, podzieleni na różne królestwa, żyją Taurowie, wśród których przerażają swoją niezmierną dzikością Arichowie, Sinchowie i Napajowie. Ponieważ długotrwała swawola rozpałała ich srogość, nadali morzu nazwę Niegościnnego, lecz przeciwnie – zostało ono jak na ironię nazwane Morzem Gościnnym, podobnie jak my, Grecy, mówimy na głupca „dobroduszny”, na noc – „pogodna” czy na Furie – Eumenidy. Taurowie składają bogom ofiary z ludzi; przybyszów poświęcają Dianie, która u nich zwie się Orsiloche, a głowy pomordowanych przymocowują na ścianach świątyni jako nieśmiertelny znak swoich dzielnych czynów.

W owej Tauryce [zm. A. K.] znajduje się bezludna wyspa Leuke poświęcona Achillesowi. Jeśli ktokolwiek przypadkiem tam się dostanie, to po obejrzeniu ruin z dawnych czasów, świątyni i darów wotywnych złożonych bohaterowi wraca wieczorem na swój okręt, bo nikt – jak opowiadają – nie może tam nocować bez narażania życia. Są tam i wody i rodzą się białe ptaki podobne do zimorodków, o których pochodzeniu, a także o bitwach nad Hellespontem opowiemy w stosownym czasie. W Tauryce [zm. A. K.] leży niewiele miast, wśród których wyróżniają się: Eupatoria, Dandaka, Teodozja i inne, mniejsze, które nie splamiły się składaniem ofiar z ludzi.

Aż dotąd, jak się uważa, sięga najwyższy punkt łuku. Jego pozostała, lekko zakrzywiona część leży pod niebieską Niedźwiedzicą i dochodzi do lewego boku Bo-

⁸¹ gentes – Halani: O.H. Т р у б а ч е в interpretuje wyliczenie owych *gentes dispariles* jako dwie, przeciwstawne sobie grupy. Z jednej strony Iksomatowie i Meotowie, z drugiej pozostałe trzy ludy. Dla niego był to sposób wyrażenia przez Ammiana wyodrębnienia się dwóch bliskich grup IE: irańskiej oraz indyjskiej, zob. *Indoaria в Северном Причерноморье*. „Вопросы языкознания” (1981), z. 2, s. 3-21, tu s. 5. Należy tu wszakże z całą mocą podkreślić, iż składnia jęz. łacińskiego nie wymusza tutaj takiej interpretacji.

sforu Trackiego. Tego porządku będziemy trzymali się w naszym opisie, pamiętając, że kiedy u wszystkich ludów łuki tworzą krzywiznę dzięki zgiętym drzewcom, to jedynie łuki scytyjskie lub partyjskie, które po obu stronach mają rogi przygięte do wewnątrz i szeroko rozwarłe, przedstawiają niejako kształt zmniejszającego się Księżyca. W środku owego łuku prosta listwa rozdziela zagięte części.

Tak oto na samym początku tego spojenia, gdzie kończą się Góry Rifejskie [zm. A. K.], mieszkają Aremfejowie, ludzie znani ze sprawiedliwości i łagodnego usposobienia. Przez ich kraj płyną rzeki Chronos i Bisula. Tuż obok nich żyją Massageci, Halanowie i Sargetowie oraz wiele innych plemion nieznanych nam ani z nazwy, ani z obyczajów. W pewnej odległości od nich rozciąga się Zatoka Karkinicka, płynie tam rzeka o tej samej nazwie i znajduje się, uważany na tych obszarach za święty, gaj Triwii. Dalej zaś wirującymi odmętami fal wpada do morza Borystenes, wypływający z gór Nerwiów, zasobny w wodę już tylko dzięki własnym źródłom, a wzbogacony jeszcze licznymi dopływami. Na jego brzegach porośniętych lasami leżą miasta Borystenes i Kefalonesos oraz znajdują się ołtarze poświęcone Aleksandrowi Wielkiemu i cesarzowi Augustowi. W dużej odległości od tego miejsca leży półwysep zamieszkały przez Sindów [nazwa zm. A. K.], lud niewolniczego pochodzenia, który po klęsce swych panów w Azji posiadał ich żony i mienie. Należy do nich wąski odcinek wybrzeża, zwany przez tubylców Bieżnią Achillea, sławiony niegdyś wojskowymi ćwiczeniami tesalskiego wodza. Najbliżej niego leży miasto Tyros, kolonia fenicka, obok której płynie rzeka Tyras.

W środkowej części łuku o długiej, jak powiedzieliśmy, krzywiznie, którą wędrowiec bez bagaży przebywa w ciągu 15 dni, żyją europejscy Alanowie, Kostobokowie i niezliczone plemiona scytyjskie. Zajmują one powierzchnię ziem ciągnących się aż do nieznanych kresów. Niewielka część z owych ludów żywi się płonami pól, pozostali zaś wędrują po ogromnych przestrzeniach stepu, na których nigdy nie pojawiły się ani pług, ani zasiewy, lecz zajmują je nieużytki i śniegi. Odżywiają się w sposób odrażający, jak dzikie zwierzęta. Swoje rodziny, mieszkania oraz lichy dobytek trzymają na wozach pokrytych korą drzew i, kiedy tylko zechcą, wędrują na tych wozach bez żadnej przeszkody, jadąc, dokąd im się podoba.

Kiedy przybędziemy do innej okolicy, bogatej w portowe miasta, którą wyobraża końcowa część łuku, znajdziemy wyspę Peuke. Wokół niej mieszkają Trogodyci, Peukowie oraz inne mniejsze plemiona. Leżą tam miasta: Histros, cieszące się niegdyś wielką potęgą, i Tomi, i Apollonia, i Anchialos, i Odessos, i wiele innych, które zajmują wybrzeże trackie. Rzeka zaś Danubius, która bierze początek w okolicach Rauraków i w górach sąsiadujących z krajem Retów, płynąc przez ogromne połacie ziemi, przyjmuje 60 dopływów, prawie wszystkie żeglowne, i przez owo

wybrzeże scytyjskie wpada do morza 7 odnogami. Pierwsza z nich nazywa się Peuke, wraz z wyżej wymienioną wyspą, druga – że posłużymy się greckimi nazwami – Narakustoma, trzecia – Kalonstoma, czwarta – Pseudostomon, następne – Borionstoma i Stenostoma są dużo mniejsze od pozostałych, siódma zaś jest błotnista i ciemna jak bagno.

→Achajowie, →Acheron, →Acheruzjon, →Agatyrswowie, →Akona, →Alanowie, →Amazonki, →Anchialos, →Apollonia, →Aremfejowie, →Arichowie, →Arkadios, →Armonios, →Aulion, →Azja, →Bieżnia Achillesa, →Bisula, →Borionstoma, →Borystenes, →Bosfor Kimmeryjski, →Bosfor Tracki, →Byzarowie, →Chalybowie, →Chersones, →Chronos, →Czarne Morze, →Dahowie, →Dandaka, →Danubius, →Dioskurias, →Eupatoria, →Fanagoros, →Fasis, →Filyrowie, →Gelonowie, →Halys, →Hellespont, →Heniochowie, →Hermonassa, →Hypanis, →Iksomatowie, →Iris, →Istros, →Jazygowie, →Kallichoros, →Kalonstoma, →Kamaryci, →Karambis, →Karkinicka Zatoka, →Kaspijskie Morze, →Kaukaz, →Kefalonesos, →Kerketowie, →Kostobokowie, →Koraks, →Kriume-ton, →Leuke, →Makronowie, →Marakkus, →Massageci, →Melanchlajnowie, →Meotowie, →Meotyda, →Mossynojkowie, →Mychopontion, →Napajowie, →Narakustoma, →Nerwiowie, →Odessos, →Pantikapaeum, →Partenios, →Peuke, →Peukowie, →Pseudostomon, →Ra, →Raurakowie, →Retowie, →Rifejskie Góry, →Roksolanowie, →Rombites, →Sapirowie, →Sargetowie, →Sauromaci, →Scytowie, →Sinchowie, →Sindowie, →Stenostoma, →Tanais, →Taurowie, →Tauryka, →Temiskyrejskie Gaje, →Teodozja, →Teofanios, →Termodont, →Tomi, →Totordanes, →Trogodyci, →Tibarenowie, →Tybris, →Tyras, →Tyros

LEKSYKON TERMINÓW ETNICZNYCH I GEOGRAFICZNYCH

Abalus →Basilia

Abarimon →Imavus

Abnoba (gr. Ἀβνοβα [Ptolem. 2.11.7, 2.11.9, 2.11.22; część mss.: Αὔβοβα], łac. Abnoba)

U Martianusa Capelli (6662, →Dunaj) góra, z której strumienie spływają do →Dunaju. Pasma Abnoba mons rozciąga się po wschodniej stronie →Renu od Dangstetten na południu po linię Stuttgart – Baden-Baden na północy; prawdopodobnie należy je utożsamić z dzisiejszym Schwarzwaldem (Plin., *NH* 4.79; Tac., *Germ.* 1.3). W późnych źródłach masyw górski zwany jest też silva Marcianus. Językoznawcy podejrzewają celtyckie pochodzenie (ściślej: być może luzytańskie, B l a ż e k) będące pierwotnie apelatywem rzeki. Dobrze poświadczony archeologicznie jest kult celtyckiej bogini o imieniu Diana Abnoba, tożsama z formami Arduenna/Arduinna (por. CIL XIII 6326).

Lit.: Václav B l a ż e k, [rec.:] D.S. Wodtko, B. Irlinger, C. Schneider, *Nomina im Indogermanischen Lexikon*. Heidelberg 2008. „Lingua Posnaniensis” 51 (2009), s. 172-179; Sylvia, Paul B o t h e r o y d, *Słownik mitologii celtyckiej*. Katowice 1998, s. 13, 42-44; Eric P. H a m p, *Palaic ḡa-a-ap-na-aš ‘river’*. „Münchener Studien zur Sprachwissenschaft” 30 (1972), s. 35-37; Dietwolf B a a t z, *Der römische Limes*. Berlin ³1993; Maximilian I h m (1863-1909), *Abnoba*. „RE” 1 (1894), szp. 104; Reinhard W e n s k u s (1916-2002), *Abnoba*. „RGA” 1 (1973), s. 13; Klaus K o r t ü m, *Zur Datierung der römischen Militäranlagen im obergermanisch-rätischen Grenzgebiet*. „Saalburg-Jahrbuch” 49 (1998), s. 5-65; Michael S c h m i d t, *Der römische Limes im Hohen Odenwald, am Mittleren Neckar und in der Schwabischen Alb*. Frankfurt am Main 2005; Brill, s. 211 B3/4; Herrmann, Bd. 2 (G. P e r l), s. 129; Koch, § 17.5 3F; Mason, s. 349; 482-483; Talbert, t. 1, s. 147 (mapa 11).

Abzowie (łac. Abzoe) →Apasiakowie

Achajowie (gr. Ἀχαιοί, łac. Achaei)

Plemię na północno-zachodnim wybrzeżu Kaukazu. Pierwotna nazwa, w kwestii której brak pewnych ustaleń (np. por. abasg. áquâ, ‘mieszkańcy brzegu’, Franz A. S c h i e f n e r [1817-1879]), wydała się podobna greckim przybyszom, którzy powiązali ją z wyprawą Argonautów (por. hydronim Achajos nadany dzisiaj rzece Sache, inna nazwa: Gołowinka, dł. 60 km, pod Soczi) i utożsamili z włas-

nym określeniem z czasów epoki brązu. Niektórzy badacze współcześni akceptują do pewnego stopnia historyczność tej hipotezy (Finkelberg, s. 152; Asheri). Stworzono zarazem mit o degeneracji greckich osadników, których obyczaje szokowały (piractwo, a nawet kanibalizm) późniejszych, już w pełni historycznych, kolonistów. Por. Ps.-Skyl. 75; Aristot., *Polityka* 1338B; Dion. Halicarn., *AR* 1.89; Strabon, 2.5.31; 9.2.42; 11.2.1; 11.2.12-14; 17.3.24; Appian, *Mithrid.* 282; Ptolem. 5.9.25.

Lit.: D. Asheri, *The Achaeans and the Heniochi. Reflections on the origins and history of a Greek rhetorical topos*, w: G.R. Tsetskhladze ed., *The Greek Colonization of the Black Sea Area*. Stuttgart 1998, s. 265-285; Margalit Finkelberg, *Greeks and Pre-Greeks*. Cambridge 2005; Wilhelm Tomaschek (1841-1901), *Achaioi*. „RE” 1 (1894), s. 204-205; Brill, s. 115C1; Mason, s. 388-389; 458-459; Parroni, s. 264; Talbert, t. 2, s. 1204 (mapa 84).

Acheron (gr. Ἀχέρον, łac. Acheron)

Rzeka wpadająca do Morza →Czarnego w pobliżu →Acheruzjon. Znana jest także pod nazwą Soonautes (Σοωναύτης, Apoll. Rhod. 2.746). Ptolemeusz (3.14.5) zna tylko Acheron w Epirze.

Lit.: Talbert, t. 2, s. 1217 (mapa 86).

Acheruzjon (gr. Ἀχερουσίς ἄκρᾱ)

Skalisty przylądek na północ od miasta Herakleja w Bitynii, gdzie znajdować się miało jedno z wejść do podziemi (dzisiaj Baba-burun). Podobno skorzystał zeń Herakles. Por. także: Ksenofont, *Anabasis* 6.2.1-3, Apoll. Rhod. 2.728.

Lit.: Talbert, t. 2, s. 1217 (mapa 86).

Achillea →Leuke

Adriatyckie Morze (gr. Ἀδριατικὸν πέλαγος, łac. Adriaticum mare)

Morze pomiędzy płw. Apenińskim a Bałkańskim, chor. Jadransko more. Od leżącego na południe od niego Morza Jońskiego (Plin. [*NH* 4.51] podaje grecki podział M. Jońskiego [Ionium mare] na morza: Sycylijskie, Kreteńskie¹ oraz Ikaryjskie) oddziela je podmorski próg w Cieśninie Otranto przebiegający na linii Vlorë i Otranto. Górzysty charakter wybrzeża warunkuje charakter linii brzegowej, prawie na całej długości skalistej i bardzo dobrze rozwiniętej, z zatokami i licznymi górzystymi wyspami oddzielonymi od siebie kanałami będącymi w istocie zalanymi przez morze góorskimi dolinami (tzw. wybrzeże dalmatyńskie). Zatoki zapewniały dogodne warunki do powstania portów i miast, które utrzymywały ożywiony kontakt z innymi nadadriatyckimi portami. Doliny krótkich i wartkich

¹ Dobre zestawienie źródeł antycznych dotyczących Creticum pelagus dają Zehnacker-Silberman, s. 240.

rzek wykorzystywano do komunikacji z głębią lądu, zapewniając łączność z miastami naddunajskimi oraz wnętrzem Bałkanów. Z europejskim Barbaricum łączył północne wybrzeża Adriatyku szlak bursztynowy. W interesującej nas epoce teren wschodniego pobrzeża Adriatyku zamieszkanym był przez ludy iliryskie i celtyckie oraz kolonie greckie, zaś wybrzeże zachodnie przez pokrewne Latynom plemiona italskie. W środkowej Dalmacji od połowy III w. p.n.e. zaczęło się kształtować państwo iliryskie, które weszło w konflikt z kolonistami greckimi. Do konfliktu wmieszał się Rzym, który od końca III w. p.n.e. zaczął opanowywać wschodnie wybrzeże Adriatyku. Utworzono tu prowincję Illiricum, zaś od 10 r. n.e. wzdłuż wybrzeża powstała prowincja →Dalmacja. W ciągu stuleci panowania rzymskiego ludność uległa romanizacji, utrzymując się aż do XIX w. (tzw. jęz. dalmatyński czy pasterska ludność arumuńska w górach Bałkanów).

Pochodzenie nazwy nie jest dostatecznie wyjaśnione (staroeuropejskie², w tym przypadku tzw. „iliryskie” u Tadeusza Lehra-Spławńskiego, SSS 1

² Nurt intelektualny, który stworzył to pojęcie jest wielowątkowy, od blisko stu lat przechodzi przez różne fazy, z których najsłynniejszą był – użyjmy tu formuły jej przeciwników – „paniliryzm”. Swoją popularność zawdzięcza on nieprzeciętnym osobowościom Juliusa Pokornego (1887-1970; wciąż używany *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*) i Hansa Krahe (1898-1965; *Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie*. Wiesbaden 1963; *Unsere älteste Flußnamen*. Wiesbaden 1964; w tym duchu pisał już A.V. Blumenthal, *Hesychstudien*. Stuttgart 1930). Z uczonymi tymi można się zgadzać, można polemizować, ale nie wolno ich zignorować. Mimo odrzucenia tej koncepcji, pojęcie „Starej Europy” przetrwało. Uczeń Krahego, Wolfgang Schmid, zaproponował zmodyfikowaną formułę, definiując pojęcie jako hydronimie najwcześniejszej warstwy IE, niedającej się wszakże sprowadzić do konkretnego języka tej rodziny, ale wykazującą wspólną strukturę morfologiczną (*Der Begriff „Alteuropa” und die Gewässernamen in Polen*. „Onomastica” 27 [1982], s. 55-69; podobnie rozumieją to pojęcie: Jürgen Udolph, *Alteuropäische Hydronymie und ur-slavisches Gewässernamen*. „Onomastica” 42 [1997], s. 21-70 oraz Harald Bichlmeyer, *Eine grundsätzliche Überlegungen zum Verhältnis von Indogermanistik resp. alteuropäischer Namenkunde mit einigen Fallbeispielen*. „Namenskundliche Informationen” 95-96 [2009], s. 173-208. Bardzo dobry artykuł przeglądowy a zarazem wysoce sceptyczny wobec powyższej idei: Günter Neumann, *Substrate im Germanischen?*, „Nachrichten der AW in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse” 4 (1971), s. 77-99). Natomiast zupełnie inaczej, przed paroma laty Robert Beekes użył tego terminu w swoim fundamentalnym słowniku na określenie epoki występowania nie-IE substratu języka greckiego: *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden 2010, 1 vol., s. XLIII. Wyodrębnienie tego substratu (po odrzuceniu m.in. dawniej popularnej hipotezy „pelazgijskiej”) legło u podstaw dzieła życia wybitnego językoznawcy. Jeszcze inną, odmienną wersję substratu staroeuropejskiego zaproponował w 1989 r. Georg Holzer (→Kimmerowie). Koncepcja „starej Europy” pojawia się epizodycznie nawet w mykenologii. W tym przypadku desygnuje ona kultury i zabytki pisma przed przybyciem Greków i powstaniem pisma linearnego B. Nie da się zaprzeczyć, iż jest to pojęcie bardzo pojemne, określające zarówno datowane na neolit kontrowersyjne znalezisko z Tartarii (węgierska Alsótárlaka; Gareth A. Owens, *Balkan Neolithic Scripts*. „Kadmos” 38 [1999], s. 114-120; tam dalsza literatura. Warto zaznaczyć, iż autorytatywna dla nauki węgierskiej *History of Transylvania* [red. Béla Köpeczi, Budapest 1994] nie ma żadnych wątpliwości. Odpowiedzialny za

[1961], s. 5)³. Ostatnio wypowiedziała się na ten temat Dubravka Ivšić. Powiązała ona nazwę morza z oronimem Ἀδριον ὄρεος (Strabon, ks. 7). Oba leksemy uznała za „przedindoeuropejskie”, tzn. „koje se ne može izvesti iz dobro poznatih indoeuropskih korijenja” (s. 114).

W antycznych badaniach geograficznych postulowano, iż →Dunaj obok swego ujścia pontyjskiego, ma też drugie koryto, które wpada do Adriatyku (tak Eratostenes, cyt. przez Strabona 1.2.39; 1.67). Stąd pochodzi nazwa półw. Istria (od →Ister, czyli Dunaj, Plin. *NH* 3.127-128). Mniemanie to wiązało się również z dyskusją odnośnie do zasięgu zachodniego szlaku Argonautów. Błąd ten (dość częsty: jak uznanie →Donu za jeden z nurtów Wołgi (→Rha), ze względu na zbliżenie obu rzek w rejonie Wołgogradu) wynikał a) z ogólnego przeświadczenia, że wielkie rzeki mają przynajmniej dwa ujścia, np Wołga, Amu Daria (→Oksos), b) ze znaczenia Sawy jako szlaku spławnego, stąd nazwa Nauportus na Emone, czyli Lublanę.

Lit.: Richard Hennig, *Die Ursache des Glaubens an eine adriatische Mündung der Donau*. „Rheinisches Museum f. Philologie” 81 (1932), s. 204-208; Dubravka Ivšić, *O oronimima u antičkim vrelima (Critice iz Hrvatske predslavenske toponimije)*. „Folia Onomastica Croatica” 21 (2012), s. 97-119; Zdzisław Kaczmarezyk, *Miasta dalmatyńskie do początku XV wieku. Przegląd i obraz urbanistyczny*. Warszawa-Poznań 1976 (bardzo dobra i jedyna w literaturze polskiej charakterystyka geograficzno-historyczno-urbanistyczna regionu).

Aeningia (łac. Aeningia)

Wyspa w Zatoce →Kodanus wzmiankowana jedynie przez Pliniusza, *NH* 4.96. Brak przekonującej identyfikacji, ale możliwe, że chodzi o tereny na prawym brzegu →Wisły (pewien wariant tej hipotezy reprezentuje Łowmiański, 153-154), punkcie wyjścia rabunkowych wypraw →Skirów. Niektórzy badacze uważają, że Aeningia to zepsuta postać terminu Feningia (tak np. Svennung, s. 133-157 [germ. *finnaz, myśliwy + sufiks przynależności -ing]; Neuhausen, s. 92: „die mysteriöse ‘Insel’”), czyli ‘ziemia →Fennów’.

dzienie najdawniejsze Gábor Vékony pisze: „which are undeniably composed of some part of writing”, s. 5-6, jak i cywilizację egejską. W tej ostatniej mieści się np. hipoteza, zapoczątkowana jeszcze w latach czterdziestych XX wieku przez Władimira Georgiewa (1908-1986; *Introduction to the history of the Indo-European languages*. Sofia 1981), a w Polsce kontynuowana przez Ignacego R. Dąbkę o indoeuropejskim autochtonizmie Pelazgów, *Pelazgowie, autochtoni Hellady*. Łódź 2007. Odmiankę tej hipotezy zaprezentował E.J. Fourné, odrzucając IE charakter substratu ‘pelazgijskiego’: *Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen*. The Hague-Paris 1972.

³ Por. a) scholion do *Sat.* 4.40 Juwenalisa: *hadra, adra id est lapis, petra, saxosum enim est*; b) scholion do *Georg.* 2.158 Wergiliusza: *Hadriaticum mare dicitur vel ab Hadra civitate, quam alluit, vel ab hadra, id est petra*.

Lit.: Reinhard Wenskus, *Aeningia*. „RGA” 1 (1973), s. 87; Helmut Castritius, *Skiren*. „RGA” 28 (2005), s. 641; Karl August Neuhausen, *Die Nordseeinsel Glaesaria=Austeravia bei Florus, Plinius Maior und Solinus: Neues zu den Feldzügen des Drusus in Germanien*. „Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis” 28 (1991), s. 67-97; Aalto-Pekkanen, t. I, s. 14; Herrmann, Bd. I, s. 567 (H. Ditten); Łowmiański, t. I; Svennung 1974

Afryka (gr. Ἀφρική, łac. Africa [gr. Ἀφρική])

Najstarszą, a zarazem najbardziej znaną wyprawą jest opłynięcie kontynentu przez Fenicjan z nakazu faraona Necho II (panowanie: 610-594 p.n.e.). Na uwagę zasługuje też badawczo-handlowa podróż Kartagińczyka Hannona (ok. 500 r. p.n.e.). Przepłynął on przez →Słupy Heraklesa i kierując się na południe dotarł przypuszczalnie do Kamerunu. Notatki z podróży nie zachowały się, zostały wszakże przetłumaczone na j. grecki i stąd obecność Hannona w dziełach greckich i rzymskich geografów. W IV w. p.n.e. Punijczyk Magon miał podobno przebyć Saharę. Na wybrzeże wschodnie prąd morski zniósł płynącego z Indii żeglarza Diogenesa (I w. p.n.e.), który przypuszczalnie dotarł do jezior ryftowych.

Z wypraw rzymskich na szczególną uwagę zasługuje ta, którą dowodził C. Suetonius Paulinus zimą na przełomie 41 i 42 r. (F i s h w i c k). Przeszedł on góry Atlas (m.in. Dżabal Ayachi, 3757 m. n.p.m.) i dotarł do doliny rz. Ger (dzisiaj Oued Guir, Maroko – Algieria). Odnotowywano także bardziej znaczące wojskowe ekspedycje karne skierowane przeciw koczownikom (znanym w źródłach klasycznych głównie jako Garamantes/→Garamantowie): L. Corneliusa Balbusa (22-21 r. p.n.e.), Septimiusa Flaccusa, a zwłaszcza Iuliusa Maternusa, który dotarł do jeziora Czad. Z kierunku egipskiego, prefekt P. Petronius w 24 r. p.n.e. dotarł do Napaty, a dwa lata później osiągnął punkt oddalony o 1300 km na południe od Syene. W 61 r. n.e. miała miejsce słynna ekspedycja badawcza do Nilu Białego z inspiracji samego cesarza Nerona. Niemniej, były to zawsze inicjatywy wyjątkowe, mające charakter incydentalny, które nie doprowadziły do poznania przez świat grecko-rzymski interioru afrykańskiego i jego prawdziwych rozmiarów. W konsekwencji, Afryka poza Maghrebem (który i tak należał do otoczenia Mare Nostrum, →Naszego Morza) została wyłączona z szerszych, teoretyzujących koncepcji klasycznej ekumeny. Za największe osiągnięcie należy uznać zatem koncepcję definicji Afryki (Libii; por. Ptolem., 8.12-16) jako odrębnego kontynentu i powiązaną z tym, świadomość możliwości jego opłynięcia, choć już bez konkretyzacji (Eudoksos z Kyzikos).

Lit.: Johannes H. Thiel, *Eudoxus of Cyzicus*. Groningen 1966 (dysertacja z 1939 r.); Richard Hennig, *Terrae incognitae*. I-III. Leiden 1944-1953 (praca fundamentalna); Jehan Desounges, *Recherches sur l'activité des Méditerranéens aux confins de l'Afrique (VIe siècle avant J.-C.*

– IVe siècle après J.-C.). Rome 1978; Duncan Fishwick, *The Annexation of Mauretania*. „Historia” 20 (1971), s. 467-487; Klaus Geus, *Prosopographie der literarisch bezeugten Karthager* (Orientalia Lovaniensia Analecta 59, Studia Phoenicia 13). Leuven 1994; Bengt E. Thomasson, *Fasti Africani. Senatorische und ritterliche Amtsträger in den römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diokletian*. Rom 1996; Brill, s. 6-7.

Agamatowie (łac. Agamathae, Asgamatae)

Plemię północnego →Kaukazu, poświadczone tylko przez Pliniusza (NH 6.21). Tomaszek utożsamia ich z etnonimem Hedżmatak źródeł armeńskich. Być może należałoby rozpatrzyć irańskie pochodzenie etnonimu ze względu na podobieństwo do terminu Ekbatana (inna wersja grecka: Agbatana), akk. Agamatanu. Nazwa stolicy →Medii pochodzi od *han-gmata, ‘miejsce zebrań’.

Lit.: Stuart C. Brown, *Ecbatana*. „Encyclopaedia Iranica” 8:1, s. 80-84; Wilhelm Tomaszek, *Agamathae*. „RE” 1 (1894), szp. 719; Mason, s. 399.

Agandajowie (łac. Agandaei)

Plemię zamieszkujące bliżej niesprecyzowane tereny nad Donem (→Tanaïs), poświadczone tylko przez Pliniusza (NH 6.22).

Lit.: Wilhelm Tomaszek, *Agandei*. „RE” 1 (1894), szp. 731. Należy zauważyć błąd ortograficzny w haśle „RE”. Są dwie możliwości: literówka albo uwzględnienie przez autora uproszczonej lekcji; Talbert, t. 2, s. 1208 (mapa 84: by River Tanaïs?); Mason, s. 401 (podobny błąd: Agandei).

Agatyrzowie (gr. Ἀγαθύρσοι [Ptolem., 3.5.22], łac. Agathyrsi)

Lud irańskiego pochodzenia, należący też do starszej od →Scytów, przez niektórych badaczy określanej jako „kimmeryjskiej”, warstwy nomadów (zob. →Kimmeriowie); lokalizowany między Maruszą (Herodot: Μάρσις, Strabon: Μάρσιος, Konstantyn Porfirogeneta: Μαρήσις, Jordanes: Marisia) a →Dniestrem, silnie asymilowany z lokalną ludnością geto-dacką. Hdt 4. 48; 104; 110; 119; Iuvenalis 15. 125: „Sauramataeque truces aut inmanes Agathyrsi”. Irański charakter wykazują takie toponimy jak Νάπουκα (Ptolem., 3.8.7; łac. Napoca, dzisiaj Cluj-Napoca, niem. Klausenburg, węg. Kolozsvár), por. spokrewniony etnonim Νάπαι (łac. Napaei, →Napajowie; Трыбачев, s. 15-16). Mela sytuuje Agatyrzów bardziej na wschód, w rejonie →Meotydy, co może odpowiadać wcześniejszemu etapowi migracji. Według tradycji klasycznej znani byli ze swej biżuterii i tatuowania ciała. Być może Pliniusz, lokując ich na północ od →Bazylidów, pomylił ich z →Melanchlajnymi, których Herodot umiejscawia właśnie na północ od siedzib Scytów Królewskich.

Lit.: Jan Chochorowski, *Zur Bestimmung des Siedlungsraumes und des Ursprungs von Agathyrser*. „Acta Archaeologica Carpathica” 26 (1987), s. 139-173. Perspektywa literaturoznawcza: István Borzák, *Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken* (Dissertationes Pannonicae 6).

Budapest 1966; O. H. Трубачев, *Indoarica в Северном Причерноморье*. „Вопросы языкознания” (1981), z. 2, s. 3-21; C. Patsch, *Die Völkerschaft der Agathyrsen*. Wien 1925; Alto-Pekkanen, t. 1, s. 16-19; Mason, s. 369, 472-473, 484; Parroni, s. 273, 282; Szabó-Borhy, s. 14.

Aja (gr. Αἶα, Αἰαίη, łac. Aea)

W mitologii greckiej kraina na wschodnich krańcach świata zamieszkałego, nad którą panował Ajetes, ojciec czarodziejki Medei i właściciel Złotego Runa, celu wyprawy Argonautów (np. Mimnermos, fragment 11 [= Strabon, 1.2.40], Eumelos). Miała ona swoją imienniczkę, wyspę na zachodzie, na której mieszkała Kirke. Stosunkowo wcześniej utożsamiona z →Kolchidą bądź jej częścią, którą to konkretyzację można wyjaśnić zwiększeniem się wiedzy geograficznej Greków w wyniku tzw. Wielkiej Kolonizacji. Ptolemeusz (5.10.2) umiejscawia Αἶα πόντις między odnogami rz. →Koraks. Трубачев (s. 16) proponuje tłumaczenie „wyspa nad wyspami”, „jedyna taka wyspa”, na podstawie indoar. *aiva-. Lit.: Jakob Escher, *Aia*. „RE” 1 (1894), szp. 919-920; Idem, *Aiaia*. „RE” 1 (1894), szp. 920-921; Röschner, Bd. 1., szp. 108-109; O. H. Трубачев, *Indoarica в Северном Причерноморье*. „Вопросы языкознания” (1981), z. 2, s. 3-21.

Ajpolion (gr. Αἰπόλιον, łac. Aepolium)

Miejscowość wzmiankowana tylko przez Pliniusza (*NH* 4.82), leżąca między ujściami →Istru a →Tyras, ok. 5 km na północny wschód od →Kremniskos.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Aepolium*. „RE” 1 (1894), szp. 596; Christodanoff, *Pontos Euxinos*. „RE” Suppl. 9 (1962), tu szp. 1037; Alto-Pekkanen, t. 1, s. 14, s.v. *Aepolium*.

Akaskomarkowie (łac. Acascomarci)

Plemię północnego →Kaukazu, poświadczone tylko przez Pliniusza (*NH* 6.21).

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Acascomarci*. „RE” 1 (1894), szp. 131; Mason, s. 399.

Akcisowie (łac. Accisi)

Plemię północnego →Kaukazu, poświadczone tylko przez Pliniusza (*NH* 6.21).

Tomaschek określa je jako ‘sarmackie’ (→Sarmaci).

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Accisi*. „RE” 1 (1894), szp. 142; Mason, s. 400.

Akdeowie (łac. Acdei, Agdei)

Plemię północnego →Kaukazu, poświadczone tylko przez Pliniusza (*NH* 6.21).

Tomaschek określa je jako ‘sarmackie’ (→Sarmaci).

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Agdei*. „RE” 1 (1894), szp. 766; Mason, s. 400.

Akesinus (gr. Ἀκεσίνοϛ, Ἀκεσίνης, łac. Acesinus, Acesines, Acesis [Valerius Flaccus, 6.69] skr. Asiknī)

Kontekst *NH*, w którym rz. Akesinus płynie w pobliżu rz. →Pantikapes, wskazuje na rejon dorzecza →Borystenesu. Zauważono, iż w jej nazwie pojawia się ten sam rdzeń, co w nazwie rzeki Akes (Ἀκης), wzmiankowanej przez Herodo-

ta (3.117): *aka- „zły”, „brzydki”. Autor tej, słusznej zresztą, wskazówki А.И. Соболевский, powiązał ją następnie z hydronimem Ока, co nie zostało już powszechnie zaakceptowane. Akes łączono z rz. Tedžen (Пьянков), Murgab (Стратановский, s. 518), Amu-Daria (Бухарин) bądź wręcz odmawiano jej realnego istnienia (Schmitt). Tomaszek zaproponował rz. Молочна (dł. 197 km), Zaporoska oblast, leży nad nią m.in. m. Melitopol), wszakże bez przeprowadzenia dowodu i z wyraźną wątpliwością. Za tą lokalizacją opowiedział się też ostatnio Mason. Соболевский próbuje następnie wyjaśnić hydronim Akesinus poprzez powiązanie rdzenia *aka- ze słowem ‘Sinus’, jakoby poświadczoną przez Pliniusza (4.20), scytyjskiej nazwy →Tanais. Odmianką tej formy byłby, poświadczony przez Ptolemeusza (3.5.2), hydronim Χέσινος⁴. Otrzymane w ten sposób *compositum* znaczyłoby wówczas ‘zła rzeka’. Trzeba jednak pamiętać, iż ‘Sinum’ (acc. sg.), to koniektura lekcji ‘Silim’ (acc. sg.), która obecnie znajduje swoje uzasadnienie (zob. →Silis). Niedawno Бухарин, zaproponował powiązanie z rz. Činab (=Chenab, lewy dopływ Indusu w Pendżabie; tak też Brill, s. 133 A,D3; s. 133 B,D3; s. 205 F2), na podstawie wspólnoty semantycznej. Hydronim Akesinus miałby być lokalną realizacją, tego samego rdzenia *axšaina, z którego wywodzi się też Činab. Identyfikację tę podzielał w swym komentarzu André-Filliozat (s. 102) na podstawie kontekstu geograficznego Plin., NH 6.71. Por. Diodor, 2.37; Arian., Ind. 4.10.

Lit.: Wilhelm Tomaszek, *Acesinus*. „RE” 1 (1894), szp. 1164; И.В. Пьянков, *Хорезм в античной письменной традиции Хорезм и Мухаммед ал-Хорезми в мировой истории и культуре*. Душанбе 1983, s. 39-47; Rüdiger Schmitt, *Medisches und Persisches Sprachgut bei Herodot*. „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 117 (1967), s. 119-145; zwłaszcza s. 136; А.И. Соболевский, *Русско-скифские этюды. Окончание*. „Известия Отделения русского языка и словесности РАН” 1922: 27 (1924); Г.А. Стратановский, *Геродот*. Москва 1993; Alto-Pekkanen, t. 1, s. 6; André-Filliozat; Mason, s. 358.

Akisalitowie (łac. Acisalitae)

Poświadczony tylko przez Pliniusza (NH 4.85) wariant etnonimu Arsilachitae; ludu zamieszkującego południowo-wschodnie wybrzeże Krymu. Tomaszek łączy z nimi dawną nazwę Jałty (gr. bizant. Ιαλίτα).

Lit.: Wilhelm Tomaszek, *Arsilachitae*. „RE” 2:3 (1895), szp. 1277; Alto-Pekkanen, t. 1, s. 11; Mason, s. 360 (ale bez identyfikacji).

⁴ Wymieniony on został wśród rzek leżących na wschód od Wisły, wśród których znajdują się także Niemen i Pregola. Jako równorzędną formę Ptolemeusz podał Χέρσινος, natomiast lekcja Χερσίνου ma znaczenie jedynie ortograficzne.

Akona (gr. Ἀκόναϊ, fem. pl., łac. Acone)

Miasto i port w Bitynii, nieopodal Heraklei (Stefan z Bizancjum 61.4: πλησίον Ἡρακλείας). Niemniej brak dokładnej lokalizacji. Według Teofrasta (9.16.4) zamieszkiwało ją plemię Mariandynów.

Lit.: Gustav Hirschfeld, *Akonai*. „RE” 1 (1894), szp. 1178; Hansen-Nielsen, s. 928.

Akraï (gr. Ἀκραί, łac. Acrae)

Osada na południowo-zachodnim krańcu →Bosforu Kimmeryjskiego (przyl. Takyl, tur. Takil-burun i Zawietnoje, Ukraina). Niezależnie od Pliniusza (*NH* 4.86), wspomina ją Strabon (11.2.8), umieszczając na obszarze →Pantikapaion (naprzeciw Korokondame [dzisiaj przyl. Tuzla] na wybrzeżu azjatyckim; linia łącząca te dwa punkty wyznaczała zarazem południowy zasięg zimowego zlodowacenia Bosforu Kimmeryjskiego [M a s o n]), a w czasach bizantyńskich Teofanes, informując pod rokiem 704 o pobycie tutaj wygnanego cesarza Justyniana II Rhinotmetosa. Por. *Tab. Peut.* 8A 1: Ac[(?)

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Akra*. „RE” 1 (1894), szp. 1187; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 11; Mason, s. 363; Talbert, t. 2, s. 1245 (mapa 87).

Akrokeraunijskie Góry (łac. Montes Acrocerauni)

Pasma biegnące na osi północ-południe, będące łącznikiem między →Kaukazem a Elburs (→Ariobarzanes; Janvier, s. 94-96); znajdują się w nim źródła rz. →Tygrys, oddzielające Armenię od →Iberii (Oros. 1.29.40). Taki obraz wynikał z przyjętego przez Orozjusza założenia o istnieniu bariery górskiej, przecinającej całą →Azję od M. →Czarnego po →Ocean Wschodni (Janvier, s. 84nn.) Interesujące, że w pñ.-wsch. Epirze znajduje się Przylądek Akrokeraunijski (Plin., *NH* 3.97), oraz góry (Akro)keraunijskie (Plin., *NH* 4.1-2; Mela 2.54; por. Strabon, 1.10; 2.4.3; 6.3; 7.5.8-9; 7.6.1; 7.7: Ἀκροκεραύνια ὄρη, τὰ Ἀκροκεραύνια; Ptolem., 3.14.1-2), stanowiące geograficzną granicę między Epirem a Ilirią, co może nasuwać podejrzenie o dublet.

Lit.: Janvier; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 12.

Aksantos (łac. Axantos)

Dzisiaj wyspa Ushant, w źródłach późnoantycznych i średniowiecznych znana także pod nazwą Uxantis, Uxisama, leżąca na zachód od Półwyspu Armorykańskiego we francuskiej Bretanii (być może Bretania właśnie ukrywa się pod zagadkowym toponimem Oestrymnis Awiena, *ora maritima* 90, 152, nieznanym z wcześniejszych źródeł, stąd też pobliskie wyspy Oestrymnides (95); sprawa identyfikacji pozostaje jednak sporna). Lionel-Rivet-Smith (s. 41) identyfikują ją jako Ouessant.

Lit.: Maximilian Ihm, *Axanthos*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2624-2625; George MacDonald, *Oestrymnides*. „RE” 17:34 (1937), szp. 2038; Koch, § 17.1 3B; Lionel-Rivet-Smith; Talbert, t. 1, s. 108 (mapa 7).

Aktania (łac. Actania)

Jedna z wysp M. Północnego, wspomniana przez Pliniusza, *NH* 4.97. Ihm identyfikuje ją z dzis. Terschelling, wyspą (88.10 km²) z archipelagu Wysp Zachodniofryzyjskich. Gutenbrunner (s. 80) poprawia na *Actavia, co akceptuje Grilli (s. 17) i Talbert, jakkolwiek z zastrzeżeniem hipotetyczności.

Lit.: Maximilian Ihm, *Actania*. „RE” 1 (1894), szp. 301; Reinhard Wenskus, *Actania*. „RGA” 1 (1973), s. 56; Alberto Grilli, *La documentazione sulla provenienza dell'ambra in Plinio*. „Acme” 36:1 (1983), s. 5-17; Siegfried Gutenbrunner, *Germanische Frühzeit in den Berichten der Antike*. Halle 1939; Herrmann, Bd. 1, s. 569 (H. Ditten); Talbert, t. 1, s. 140 (mapa 10).

Akwilon (łac. Aquilon)

Personifikacja wiatru północnego (gr. Βορέας, Boreasz). W mitologii syn Eola (władcy wiatrów, syna Posejdona) i Eos (Jutrzenki, łac. Aurora). Jego jaskinia była znana tradycji (Sophoc., *Ant.* 983-986; Callim., *H.Delos* 65: „ἐπτάμυχον... σπέος”, „jaskinia o siedmiu grotach”; Sil. Ital., 8.514; Stat., *Th.* 6.100; Serv., *ad Aen.* 10.350, 12.366). Leżała na obszarach określanych jako trackie bądź scytyjskie (Lucan., *Phars.* 5.603) albo w górach →Rifejskich (Strabon 7.3.1).

Lit.: Rösch, *Boreas*, t. 1, szp. 803-814.

Alania (łac. Alania)

W późnej starożytności i średniowieczu określenie części terytorium północnego →Kaukazu, charakteryzującego się stałym osadnictwem alańskim (→Alanowie). Definicja ta nie jest zatem ścisła w kategoriach topograficznych, jakkolwiek przeważnie wskazuje się obszar między rzekami Terek, Argun i Bolszoy Zelenczuk.

Lit.: T.A. Габыев, *Ранняя история алан (по данным письменных источников)*. Владикавказ 1999, s. 16; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 242; Talbert, t. 2, s. 1214 (mapa 85).

Alanowie (gr. Ἀλανοί, łac. Alani)

Alanowie byli najważniejszym ludem sarmackim (→Sarmaci). Utożsamiani ze znanymi ze źródeł chińskich Yen-tsai. W I w. p.n.e. przewędrowali znad Jeziora Aralskiego (→Oksos), osiedlając się na obszarach między →Kaukazem a Donem (→Tanais), a zdaniem Габыева na zachód od Donu i na północ od Morza Azowskiego (→Meotyda), gdzie pojawili się między 49 a 65 r. n.e. W II w. napotykamy jedno z plemion alańskich na północ od Kaukazu nad Morzem →Kaspijskim. W II i III w. odgrywali ważną rolę w →Bosforze Kimmerskim. Część Alanów pod koniec III w. n.e. (natomiast Габыев: długo przed rozpoczę-

ciem wojny markomańskiej) wywędrowała do Kotliny Karpackiej, a w 406 r. wraz z plemionami germańskimi przekroczyła →Ren, docierając nawet do północnej Afryki, gdzie uległa szybkiej asymilacji. Alanowie, którzy pozostali na północnym Kaukazie, w połowie VII w. zostali podporządkowani kaganatowi Chazarów.

W świecie kultury grecko-rzymskiej po raz pierwszy wspomniał o nich jako o ‘dzikich’ najeźdźcach Seneka w poemacie *Thyestes*, w. 629-630. Wynika z tego, że Alanowie przekraczali już wtedy dolny Dunaj najeżdżając prowincje rzymskie. Poemat Lukana poświęcony wojnie domowej Pompejusza z Cezarem wspomina o wyprawie Pompejusza w okolice Morza Kaspijskiego, poświadczonej zresztą przez inne źródła, w trakcie której walczył przeciwko Alanom. Przypuszczalnie Lukan przeniósł tutaj obecność ludu, o którym głośno było w jego czasach, o ponad sto lat wstecz. Valerius Flaccus w poemacie *Argonautica* wymienia Alanów w obozie perskim, przeciwstawiającym się Argonautom, umieszczając ich na bliżej nieokreślonym terytorium na północ od Kolchidy na wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego. Pliniusz lokalizował Alanów na północny-wschód od ujścia Dunaju, Józef Flawiusz zaś wokół Meotydy i rz. Tanais. Przekazy te dowodzą znajomości Alanów w Rzymie w połowie I w. jako ludu surowego i wojowniczego, wiodącego koczowniczy tryb życia, wyczerpująco scharakteryzowany przez Ammiana Marcellina. Cenny jest przekaz Lukiana, według którego Alanowie różnili się od Scytów tylko krótko obciętymi włosami, natomiast ubierali tę samą odzież i mówili tym samym językiem. SHA wspomina o pobiciu przez Marka Antoniusza Alanów najeżdżających granice imperium w epoce tzw. wojen markomańskich (4.22.1). W wyniku pokoju kończącego ten konflikt Alanowie zobowiązali się nie zasiedlać pięciomilowego (7 km) pasa wzdłuż granicy z →Dacją (Cassius Dio).

Potomkami Alanów są obecnie Osetyńczycy, mówiący językiem z grupy wschodnioirańskiej i określający się sami jako Nir, tzn. Ariowie.

Literatura na ten temat jest zgodna, a klasyczne, wciąż w dużej mierze aktualne prace, powstały na pocz. XX w.: R. Bleichsteiner, *Das Volk der Alanen*. Wien 1918; В.И. Абаев, *Аланica*. „Izvestija ANSSSR, Otd. Obšč. Nauk” (1935), s. 881-894; Ю. Кулаковский, *Аланы по сведениям классических и византийских писателей*. Киев 1899. Obecnie punktem odniesienia może być synteza A. A l e m a n y, *Sources on the Alans. A Critical Compilation* (Handbuch der Orientalistik 8:5). Leiden 2000. Aktualny przegląd badań archeologicznych odnośnie do kultury materialnej i osadnictwa Alanów na Kaukazie w drugiej połowie I tys. n.e. przedstawia I r i n a A. A r z h a n t s e v a, *The Alans: Neighbours of the Khazars in the Caucasus*, w: *The World*

of the Khazars, ed. by Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai, András Róna-Tas (Handbuch der Orientalistik 17). Leiden-Boston 2007, s. 59-73. Na terenach między Donem a Kaukazem kultura alańska przetrwała do najazdów tatarskich w XIII w., w Mołdawii do XIV w. (por. m. Jassy, rum. Iași; Лазарь Л. Полеевой, *Очерки исторической географии Молдавии XIII-XV в.в.* Кишинев 1979), natomiast na Węgrzech do czasów nowożytnych. Pozostałościami są nazwy z członem 'Jász', por. J. Melich, *A jász népnévről*. „Magyar Nyelv” 8 (1912), s. 193-199; 262. W 1422 r. wydano dokument po węgiersku zawierający słowa z języka alańskiego. Por. János Németh, *Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen*. Berlin 1959. Reinhard Wenskus, J. Ozols, *Alanen*, „RGA” 1 (1973), s. 122-126; Д.А. Мачинский, *Некоторые проблемы этнографии восточноевропейских степей в II в. до н. э. – I в. н. э.* „Археологический сборник” 16 (1974), s. 122-132; Т.А. Габеев, *Ранняя история алан (по данным письменных источников)*. Владикавказ 1999; Bernard S. Bachrach, *A History of the Alans in the West*. Minneapolis 1973; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 20-38; Henryk Łowmiański, *Sarmacja*. „SSS” 5 (1975), s. 62-71 (zwłaszcza Ptolemeusz); Tadeusz Sulimirski, *The Sarmatians*. London 1970; Talbert, t. 2, s. 1258 (mapa 88). Polska rozprawa E. Kucharskiego, *Żywiół alański (jaski) w Karpatach Wschodnich*. Warszawa 1938, ma wartość jedynie bibliograficzną. Istnieje zaś dobre wprowadzenie w to zagadnienie pod red. wybitnego archeologa Jana Chochorowskiego, *Koczownicy Ukrainy*. Katowice 1996.

Albania (gr. Ἀλβανία; arm. Alvan-k', Ran; syr. Aran [Ps.-Zacharias Rhetor 12.7] skąd arab. al-Ran, Arran)

Kraina geograficzno-historyczna we wschodniej części Zakaukazia, nad środkowym i dolnym biegiem rz. →Cyrus i →Arakses, przylegająca do M. →Kaspijskiego, por. Strabon 11.4 (pochwała żyznej ziemi); Ptolem. 5.12 (Albania obejmowała także część dzis. Dagestanu, Mouraviev); Plin., *NH* 6.29. W przybliżeniu obszar dzisiejszego państwa Azerbejdżanu (nie wliczając Azerbejdżanu irańskiego). Albańczycy oraz Iberowie bliższe kontakty z Rzymem nawiązali po zwycięstwie Pompejusza nad Mitrydatesem (63 r. p.n.e.). Na terenie Albanii przeplatały się, uzyskując tymczasową przewagę, wpływy Zachodu (Seleukidzi, Rzym) oraz Iranu.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, Friedrich C. Andreas, *Albania*. „RE” 1-2 (1894), szp. 1303-1305; Maximilian Streck, *Albania*. „RE” Suppl. 1 (1903), szp. 51; S.N. Mouraviev, *La transgression <Ptoléméene> de Caspienne (date: IVe-IIe ss. av. J.-C.; maximum: +10/+20)*. „Geographia antiqua” 1 (1992), s. 137-145; Brill, s. 181; Mason, s. 154, 494; Parroni, s. 401; Talbert, t. 2, s. 1258 (mapa 88).

Albanus (gr. Ἀλβανὸς ποταμός, łac. Albanus)

Rzeka we wschodniej →Albanii wpadająca do M. →Kaspijskiego. Znana z Pliniusza (*NH* 6.39) oraz Ptolem., 5.12.2. Utożsamia się ją z dzis. rz. Sum-

gait (dzis. Azerbejdżan) lub z rz. Samur (dzisiaj pld. Dagestan, tak Talbert i Stückerberger-Graßhoff).

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Albanos*. „RE” 1-2 (1894), szp. 1307; Talbert, t. 2, s. 1258 (mapa 88).

Albańczycy, mieszkańcy → Albanii

Albańskie Morze (łac. *Albanum mare*)

Obszar wodny Morza → Czarnego przyległy do wybrzeża → Albanii.

Albion → Brytania

Alkowie (łac. nomen *Alcis*, *Alci, celt. *Alkoi)

Nazwa pochodzenia celtyckiego (niektórzy badacze wiążą ją jednak z germ. *alh-*, „świątynia” i nie akceptują rekonstrukcji *Alci, zob. Kuhn) na określenie boskich bliźniąt, pary młodzieńców powszechnej w religii kręgu indoeuropejskiego⁵ (por. Aświnowie, Dioskurowie, Romulus i Remus). Nie zachowały się

⁵ Na poglądy o praoczyźnie Słowian, tzn. ich wyodrębnieniu w ramach indoeuropejskiej rodziny językowej, rzutuje problem genezy Indoeuropejczyków. Przez dziesięciolecia dominowała hipoteza Marii Gimbutas (1921-1994) o zależności między kulturami epoki brązu a przybyciem ludów indoeuropejskich ze stepów nadczarnomorskich. Cieszyła się ona zaskakująco długim uznaniem mimo, iż jest nieprawdopodobna chronologicznie. Aby utrzymać spójność wewnętrzną, musi datować migrację na trzecie tysiąclecie, co stoi w jawnej sprzeczności chociażby z danymi hetytologii. Uczeni z tej dziedziny są zgodni, iż gałąź anatolijska była już wyodrębniona najpóźniej w trzecim tysiącleciu, a najstarsze pewne hetyckie dane onomastyczne pochodzą z XIX stulecia (karum Kanesz: Jean-Claude Gardin, Paul Girelli, *Étude sur des établissements Assyriens en Cappadoce par ordinateur*. „Annales. Histoire, Sciences Sociales” 16:5 (1961), s. 837-876; por. Maciej Poko, *Die Hethiter und die Urheimat der Indogermanen*. „Studia Indogermanica Lodziensia” 2 [1998], s. 5-11; Idem, *Archeologia, genetyka i praoczyzna Indoeuropejczyków*. „Archeologia” 53 [2002], s. 145-148; Norbert Oettinger, *Indogermanische Sprachträger lebten schon im 3. Jahrtausend v. Chr. in Kleinasien. Die Ausbildung der anatolischen Sprachen*, w: *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*. Stuttgart 2002, s. 50-54; Idem, *Die Indo-Hittite-Hypothese aus heutiger Sicht*. „Münchener Studien zur Sprachwissenschaft” 67:2 [2013/2014], s. 149-176 [uaktualnienie wcześniejszych ustaleń z podkreśleniem tezy, że po wyodrębnieniu grupy anatolijskiej, wspólnota IE istniała jeszcze przez 800-1000 lat]; Jacqueline Boley, *Anatolian Archaisms and the Origin of Indo-European Roots*. „Res antiquae” 3 [2006], s. 57-68. Na temat Kanesz ostatnio: Trevor Bryce, s. 365-366). Innymi słowy podział wspólnoty prajęzyka był znacznie wcześniejszy i nie wiązał się w żaden sposób z kulturami archeologicznymi epoki brązu. Terminus post quem natomiast wyznaczony został przez początek zaniku głosek laryngalnych, których najsilniejsze ślady odnajduje się obecnie w języku hetyckim (niestety, brak jest konsensu zarówno nad wyznaczeniem datacji zaniku laryngalnych *h₁*, *h₂*, *h₃* [np. Zbigniew Gólab: ok. 2500 r. p.n.e.; natomiast Krzysztof T. Witczak w wielu artykułach proponuje odtworzenie różnych etapów zaniku, co doprowadziło go do poparcia tezy Colina Renfrew], jak i nad stopniem ich obecności w hetyckim, zob. H. Craig Melchert, *Anatolian Historical Phonology*. Amsterdam-Atlanta 1994 [m.in. hipoteza zachowania *h₂* w postaci *h₁*], Frederik Kortlandt, *Initial Laryngeals in Anatolian*. „Orpheus” 13-14 [2003-2004], s. 9-12]; trzeba podkreślić, iż ewentualne uzyskanie akceptowalnej przez wszystkich odpowiedzi byłoby wielkim osiągnięciem także dla postępu w badaniach sławistycznych, gdyż wyznaczyłoby pew-

żadne materialne świadectwa ich kultu w →Germanii, jakkolwiek mitologia

ny horyzont a quo dyferencjacji wspólnoty bałtosłowiańskiej, co – w określonym stopniu – rzutowałoby na wnioski natury geograficznej: sąsiedztwo, ewentualne migracje itd., w chwili obecnej nie można jednak spodziewać się uzyskania ustaleń akceptowanych przez wszystkich). Analogii godnej głębszego zastanowienia dostarcza też mykenologia, postulując, iż procesy prowadzące do wykształcenia się dialektu mykeńskiego (tzn. języka poświadczanego pismem linearnym B) rozpoczęły się już w l. 2200-2000 p.n.e. (Antonín Bartoňek, *Handbuch des mykenischen Griechisch*. Heidelberg 2003, s. 449-451; 493-497). Za próbę odnowienia teorii Gimbutas, można uznać prace holenderskiego językoznawcy Freda Woudhuzena (m.in. członka komitetu redakcyjnego czasopisma „Talanta”). Przenosi on początek migracji Indoeuropejczyków ze stepów nadczarnomorskich na II połowę IV tysiąclecia i proponując pięć fal/etapów krystalizacji poszczególnych grup wewnątrz IE: *Towards a Chronological Framework for Significant Dialectal Tendencies in Indo-European*. „Journal of Indo-European Studies” 38: 1-2 [2010], s. 41-130. Konieczne są przy tym słowa komentarza. Autor nie precyzuje w swym modelu miejsca dla odłamu bałto-słowiańskiego, jakkolwiek przedstawiona logika wywodu wskazywałaby ich genezę wspólną z grupami germańską i najwcześniejszą: celtycką. Tę ostatnią [„proto-Celtic”] identyfikuje autor z archeologiczną kulturą pól popielnicowych. Dla wielu czytelników problematyczna może okazać się metoda badawcza, traktująca wydarzenia mitologiczne za wiarygodne również w kontekście fabuły: np. identyfikacja Scherii Feaków z ośrodkiem kultury minojskiej Hagia Triada. Inni znaczący, współcześni przedstawiciele tego nurtu to David Anthony oraz James P. Mallory). Odrzucenie powyższej propozycji (czy to w wydaniu klasycznym, czy zmodyfikowanym) nie oznacza jednak automatycznego poparcia dla tzw. hipotezy anatolijskiej, stworzonej przez wybitnych językoznawców radzieckich (zasłużonych zwłaszcza wśród zwolenników tzw. nurtu nostratycznego, nadal budzącego duże kontrowersje, zob. dobre wprowadzenie: Marek Stachowski, *Teoria nostratyczna i szkoła moskiewska*. „LingVaria” 6 [2011], s. 241-274; istnieje monumentalny słownik [ponad 3 tysiące stron!]: Aharon Dolgopolsky, *Nostratic Dictionary*. Cambridge 2008. Bardzo ostrą krytykę szkoły przeprowadził Gerhard Doerfer, *Nostratismus. Illiĉ-Svityĉ und die Folgen*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 12 (1993), s. 17-34), lecz spopularyzowanej (a przez to radykalnie uproszczonej) przez Colina Renfrew (*Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*. Cambridge 1987; Idem, *Time Depth, Convergence Theory and Innovation in Proto-Indo-European: ‘Old Europe’ as a PIE Linguistic Area*, w: Alfred Bammesberger, Theo Vennemann eds., *Languages in Prehistoric Europe*. Heidelberg 2003, s. 17-48. Nie jest rzeczą przypadku, iż najostrzejsza krytyka wyszła ze środowiska hetytologów i asyriologów, a zatem historyków, którzy musieliby odrzucić świadectwa źródłowe odnoszące się do historii III tysiąclecia, aby zaakceptować powyższą hipotezę). Obok przedstawionych powyżej, dwóch podstawowych teorii, istnieją inne, bardziej egzotyczne hipotezy, które nie zyskały jednak istotnej akceptacji (ich krytyczną analizę i stan aktualny omawia wybitny hetytolog węgierski Zsolt Simon, *Some critical remarks on the recent PIE homeland and ethnogenesis theories*. „Indogermanische Forschungen” 114 [2009], s. 60-72). Niektórzy badacze próbują też szukać kompromisu między teorią stepową (Kurgan-theory) a anatolijską, jak np. zasłużony archeolog i celtołóg brytyjski Barry Cunliffe (*Britain begins*. Oxford 2012, s. 239-240). W ostatnich latach rozwinęła się nowa gałąź językoznawstwa, glottochronologia. W 2003 r. Russel Gray i Quentin Atkinson opublikowali wyniki analizy statystycznej dyferencjacji leksemów w językach IE (*Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin*. „Nature” 426, s. 435-439). Wskazywały one bardzo wczesny horyzont czasowy jako początek rozpadu jedności. Praca ta wywołała bardzo duże poruszenie w świecie naukowym. Zaczęły się pojawiać rozprawy z zakresu glottochronologii, które otrzymywały odmienne wyniki, nawet w obrębie jednego zespołu badaczy (Luay Nakleh et al., *A comparison of phylogenetic reconstruction methods on an Indo-European dataset*. „Transactions of

germańska zna inne przykłady pary boskich młodzieńców (np. Hengist i Horsa u Anglosasów, Raos i Raptos u Wandalów, Ibor i Aio u Longobardów, Hartungowie i Hasdingowie epiki niemieckiej i nordyckiej). Zdaniem Castritiusa (s. 173-174) imiona typu Assi, Raos, Raptos wykazują konotacje z gatunkami drewna ('Esche' = jesion, 'Rahe', 'Elch' = olcha, 'Balken' = belka), co wskazywałoby na obecność drewnianych idoli, doznających boskiej czci. Ostatnio rozgorzała dyskusja nad interpretacją inskrypcji w Hiszpanii, poświadczającej być może inny apelatyw tych bliźniąt („młodzi jeźdźcy”: EQUEUNUBO, dat. pl.). Co więcej, inna inskrypcja z Półwyspu (Barradas), napisanej w tzw. „południowozachodnim iberyjskim” jęz. celtyckim, wspomina o kulcie 'końskiej królowej' (na razie hipoteza Wooldhuizena, s. 322-324; por. znany teonim galijski: Epona). Według Tacyty (*Germ.* 43) kult Alków rozwijał się u Naharnawalów. Z kultem tym wiązano wyobrażenie dwóch myśliwych, siedzących na jeleniach, przedstawionych na wazie z Łazów (dawniej niem. Lahse, pow. wołowski, por. Vajda, s. 341-343, gdzie znajduje się przedstawienie kilku hipotez wraz z obszerną literaturą).

Lit.: L. Schmidt, *Geschichte der Wandalen*. München 1942, zwł. s. 39 (lokalizacja sanktuarium Naharnawalów na górze Ślęży, tak też badacze polscy, np. H. Cehak-Hołubowiczowa, *Śląski Olimp*, w: *Szkice z dziejów Śląska*. Warszawa 1953, s. 1-18); Anders Ahlqvist, *Notes on the Silesian Lugi*. „Arctos” 7 (1972), s. 5-12 (Ślęża – sanktuarium → Naharnawalów, Ἀΐμιος ἄλλος Ptolemeusza); Herrmann, Bd. 2 (G. Perl), s. 247-248 (ze wskazaniem na możliwość lokalizacji śleżańskiej w dopisku Herrmanna); Helmut Castritius, *Wandalen*. „RGA” 33 (2006), s. 168-209; H. Biezais, *Die vermeintlichen germanischen Zwillingsgötter*. „Temenos” 5 (1969), s. 22-36; Donald Ward, *The Divine Twins. An Indo-European Myth in Germanic Tradition*. Berkeley-Los Angeles 1968; Hans Kuhn, *Alci*. „RGA” 1 (1973), s. 133-134; H. Rosenfeld, K. Hauck, *Dioskuren*. „RGA” 5 (1984), s. 482-494, zwł. część H. Rosenfelda, *Die germanische Aloces*, s. 482-483; Ignacy R. Danka, Krzysztof T. Witczak, *DEIS EQUEUNUBO. The Divine Twins in Asturia*, w: Piotr Stalmaszczyk, Maxim Fomin eds., *Dimensions and*

the Philological Society” 103:2 [2005], s. 171-192; Hans J. Holm, *The New Arboretum of Indoeuropean „Trees”*. *Can New Algorithms Reveal the Phylogeny and Even Prehistory of Indo-European?* „Journal of Quantitative Linguistics” 14:2-3 [2007], s. 167-214). Nadal też pozostaje bardzo wiele wątpliwości natury metodologicznej co do możliwości opisywania zmian językowych (nie mówiąc już o wyciąganiu stąd wniosków odnośnie do dziejów społeczeństw!) w kategoriach czystej, uśrednionej statystycznie, diachronii. Krytykując szczegóły badawcze, choć nie samą metodę, wyniki własnych badań językoznawczych przedstawili ostatnio Will Chang, Chundra Cathart, David Hall i Andrew Garrett, powracając do hipotezy „stepowej” i proponując początek zróżnicowania Proto-IE i wyjście grupy anatolijskiej na okres 4500-4000 lat p.n.e., *Ancestry-constrained phylogenetic analysis supports the Indo-european steppe hypothesis*. „Language” 91:1 (2015), s. 194-244.

Categories in Celticity. Studies in Language (Studia Celto-Slavica 4). Łódź 2010, s. 17-26; Fred C. Woudhuizen, *Some Southwest Iberian Inscriptions*. „*Talanta*” 46-47 (2014-2015), s. 299-334; Krzysztof T. Witczak, *Śląsk w epoce antycznej: kultu Alków* (Tacyt, *Germania* 43) i jego celtycka geneza, w: Joanna Rostropowicz ed., *Tradycje kultury antycznej na Śląsku*. Opole 1997, s. 43-56. W kontekście indoeuropejskiego kultu boskich bliźniąt: Rendel Harris, *The Cult of the Heavenly Twins*. Cambridge 1906; Alain Meurant, *L'idée de gémellité dans la légende des origines de Rome*. Louvain-la-Neuve 2000; László Vajda, *Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen*. Wiesbaden 1968; Krzysztof T. Witczak, *On the Indo-European Origin of Two Lusitanian Theonyms*. „*Emerita*” 67:1 (1999), s. 65-73; Krzysztof T. Witczak, D. Zawiasa, *Palici – the Sicilian Twin Brothers and the Indo-European Myth about Divine Twins*. „*Antiquité Vivante*” 54:1-2 (2004), s. 45-60; Idem, *The Sicilian Palici as Divine Twins*. „*Ollodagos*” 20 (2006), s. 13-27.

Alopeke (gr. νῆσος Ἀλωπεκία, łac. Alopece)

„Lisia Wyspa” położona 100 stadiów (ok. 18,4 km) od m. Tanais (→Tanaïs, Strabon 11.2.3; Tomaschek). Wypę należy zatem identyfikować ze wzniesieniem (8 km dł., 4 m szer.) 25 km na północny zachód od Rostowa nad Donem, na północ od wsi Duginskoj i Obuchowski. Hansen-Nielsen (s. 928) akceptują hipotezę utożsamienia jej ze stanowiskiem Jelizawietkoje Gorodiszcz (tak też Talbert). Mason (s. 367) proponuje wyspę Kosa Tuzla w Cieśninie Kerczeńskiej (→Bosfor Kimmerijski). Natomiast Трыбачев (s. 29) utożsamia ją z wyspą Perebojnyj (XVIII w.: Liutik), a nazwę tłumaczy jako grecką próbę oddania substratowego terminu staroind. Por. Plin., *NH* 4.87; Ptolem., 3.5.31.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Alopeke*. „*RE*” I (1894), szp.1596-1597; Aalto-Pekkanen, t. I, s. 39-40 Hansen-Nielsen; Mason; Talbert, t. 2, s. 1208 (mapa 84); Трыбачев, s. 13-29.

Alpy (gr. Ἀλπεις, łac. Alpes)

Łańcuch górski oddzielający strefę śródziemnomorską od terenów położonych w zlewisku Morza Północnego i Czarnego (→Dunaj). Nazwa zawiera ten sam rdzeń co nazwa położonego w Średniogórzu Niemieckim pasma Schwäbische Alb, z typową dla języków celtyckich zmianą b > p, która zaadaptowana została przez Rzymian i dzięki łacinie rozprzestrzeniła się we wszystkich językach europejskich. Pomimo swojego wysokogórskiego charakteru, stanowiącego przeszkodę w komunikacji, były zamieszkane od czasów prahistorycznych. O tym, że ludzie przemierzali je od najdawniejszych czasów, świadczy chociażby głośne medialnie odkrycie zwłok prehistorycznego myśliwego, ochrzczonego mianem Ötzi od miejsca odkrycia, Doliny Ötztal w Południowym Tyrolu. W czasach starożytnych góry przecinało przynajmniej dziesięć dróg wiodących przez przełęcze alpejskie. Umożliwiały one dalekosiężny handel i zapewniały komunikację między prowincjami Imperium. Przypuszcza się, że rejony alpejskie

stanowią obszar wykrystalizowania się ludów celtyckich. Alpy znalazły się pod bezpośrednią władzą rzymską po wyprawie Druzusa i Tyberiusza przeciwko Retom w 15 r. p.n.e., kiedy utworzono prowincję Recję obejmującą zachodnie Alpy oraz Noricum, obejmującą wschodnią część Alp. Obie prowincje zorganizowano w I w., przeprowadzono też przez przełęcz drogi łączące zaalpejskie części Imperium z centrum.

Lit.: R. Much, *Alba*, „RGA” 1 (1973), s. 129-130; R. Wyss, H. Callies, H. Büttner, *Alpenpässe*, „RGA” 1 (1973), s. 191-198; Andrzej Żaki, *Alpejskie szlaki św. Wojciecha-Adalberta*, „Acta Archaeologica Carpathica” 34 (1997-1998), s. 93-117; Kovács-Fehér, s. 11; Fehér-Kovács, s. 9; Brill, s. 82-83, 188-189, 197A (system dróg alpejskich), 202-203 (ze wskazaniem źródeł, zwłaszcza epigraficznych, nt. dróg); Hermann, Bd. 1, wg indeksu s. 625-626.

Amaksobiowie → Hamaksobiowie

Amalchijski Ocean (łac. Amalchius/Amalcus Oceanus)

Nie jest to nazwa własna, lecz najprawdopodobniej zlatynizowany gr. ἀμάλκιος, które Pliniusz tłumaczy jako „congelatum” (co powtarza Solinus, zob. niżej). Możliwe jest wszakże, przy rozumieniu ἀ z ἀμάλκιος nie jako *intensivum* (tak np. Grilli, s. 13), lecz jako *privativum*, co wymagałoby wówczas tłumaczenia „niezamrażający” (*Etymologicum Magnum*, s.v. ἀμαλκίειν). Być może Pliniusz, korzystając w tym miejscu z Hekatajosa, źle go zrozumiał, zwłaszcza, gdy sugeruje scytyjskie (a więc – niezrozumiałe) pochodzenie, tego greckiego przeciwieństwa słowa. Dodatkowym wsparciem tej hipotezy, są inne fragmenty Hekatajosa, w których umieszcza on na Oceanie Amalchijskim wyspę Heliksoję, słynącą z łagodnego i przyjemnego klimatu. Więcej zob. →Hyperborejczycy.

Solinus 19.2: Oceanum septentrionalem ex ea parte, qua a Propaniso amne Scythia adluitur, Hecataeus Amalcium appellat, quod gentis illius lingua significat congelatum. Philemon a Cimbris ad promunturium Rubeas Morimarusam dicit vocari, hoc est mortuum mare; ultra Rubeas quicquid est, Cronium nominat.

Lit.: Müllenhoff, DA 2 Ausg. Band 1, s. 424-425; Wilhelm Tomaschek, *Amalcus Oceanus*, „RE” 1 (1894), szp. 1716-1717; Reinhard Wenskus, *Amalchius oceanus*, „RGA” 1 (1973), s. 146; Alberto Grilli, *La documentazione sulla provenienza dell'ambra in Plinio*, „Acme” 36:1 (1983), s. 5-17; Tuomo Pekkanen, *The Ethnic Origin of the ἈΟΥΑΟΣΠΟΠΟΙ (Arctos Suppl. 1)*, Helsinki 1968, s. 33-35; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 41; Kolendo-Płóciennik, s. 149-150; Mason, s. 377-378.

Amardowie (gr. Ἀμαρδοί, łac. Amardi)

Plemię →Medii, zamieszkujące południowe wybrzeże Morza →Kaspijskiego, między →Kadusami na zachodzie a →Hyrkanami na wschodzie (Strabon,

11.7.1; 11.8.8). Ze względu na powszechność występowania tego etnonimu, nie ma pewności, czy noszące je społeczności są ze sobą powiązane (Mason). Znany jest hydronim Ἀμαρδός (Ptolem. 6.2.2), dzisiaj rz. Sefid-Rud, mający źródła w górach →Elburs i uchodzący do M. Kaspijskiego.

Lit.: Friedrich C. Andreas, *Amardoi*. „RE” I (1894), szp. 1729-1733; Mason, s. 389, 494; Paronisi, s. 401; Talbert, t. 2, s. 1293 (mapa 90).

Amazonki (gr. Ἀμαζόνες, łac. Amazones)

Pochodzący od Herodota, sposób wyjaśnienia genezy Amazonek jako zbuntowanych kobiet scytyjskich (do ich dzieci zaliczano →Sauromatów), został przyjęty za fakt historyczny m.in. przez tak znanych badaczy jak Michaił Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford 1922, *Skythien und der Bosphorus*. Berlin 1931, Elias Minns, *Scythians and Greeks*. Cambridge 1913)⁶, Борис Н. Граков, *ГΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ. Пережитки матриархата у сарматов*. „ВДИ” (1947), Сергей П. Толстов, *По следам древне хорезмийской цивилизации*. Москва 1948. Radykalnie i skutecznie rozprawił się z tą hipotezą Askold Ivanczik, który zbadawszy najnowsze statystyki scytyjskich i sauromackich pochówków kobiecych wykazał, iż niewielki odsetek pochówków z bronią jednoznacznie zaprzecza jakiegokolwiek nadzwyczajnej „militaryzacji” kobiet: *Amazonen, Skythen und Sauromaten: Alte und moderne Mythen*, w: *Amazonen zwischen Griechen und Skythen. Gegenbilder in Mythos und Geschichte*, ed. Ch. Schubert, A. Weiß. Berlin – NY 2013, s. 73-87. Siedziby Amazonek lokalizowano w szeroko rozumianej →Scytii (Ptolem., 5.9.19: w dolnym biegu rz. →Rha), ogólnie w Anatolii (O. Klügmann, *Über die Amazonen die in den Sagen der kleinasiatische Städte*. „Philologus” 30 [1870], s. 524-556, m.in. b. dobre rozważania o zależnej od A. eponimii Efezu i Smyrny), na południowo-wschodnim wybrzeżu Pontu i Beocji (→Termodont), oraz na Kaukazie (Keraunia, zob. F. Thelamon, *Amazones et Gargréenes: la disjonction de masculins et des féminins au Caucase*, w: M.-M. Mactoux, E. Geny (red.), *Mélanges Pierre Leveque VII*. Besançon 1993, s. 319-338); Rösch, *Amazonen*, Bd. 1, szp. 267-279.

Nie można nie doceniać znaczenia Amazonek w mitologii, a w konsekwencji w kulturze literackiej antyku i wieków średnich. Na ten temat istnieje olbrzymia

⁶ Niedawno opublikowano nowe materiały archiwalne, w tym korespondencję Rostowcewa z Minnsem, naświetlającą okoliczności publikacji *Iranians and Greeks* oraz pierwsze lata pobytu rosyjskiego uczonego na Zachodzie, zob. G.M. Bongard-Levin, *M.I. Rostovtzeff in England: A Personal Experience of West and East*, w: Gocha R. Tsetskhladze ed., *Ancient Greeks West & East* (Mnemosyne Suppl. 196). Leiden 1999, s. 1-45.

literatura, a stosunkowo niedawno doczekaliśmy się także monografii w jęz. polskim, będącą dobrym opracowaniem materiałowym: Ariadna Maśłowska-Nowańska, *Amazonki: greckie źródła literackie do historii mitu* (Archiwum Filologiczne 44). Wrocław 1990.

Amazonki zyskały popularność już w rzymskiej kulturze masowej: Cesarz Kommodus nazwał tak miesiąc grudzień, ubierał swoją kochankę Marcję, umieścił na swojej pieczęci [„signum Amazonium” SHA XII 2,4], a nawet „ipse Amazonico habitu in harenam Romanam procedere voluit” [SHA, VII 11,8-9]. W Bizancjum Nikefor Basilakes (XII w.) napisał *confirmatio* i *refutatio* na temat Atalanty. Szczególnie ciekawa jest wzmianka [SHA XXVI 34, 1], iż w triumfie Aureliana: „ductae sunt et decem mulieres, quas virili habitu pugnantes inter Gothos ceperat, cum multae essent interemptae, quas de Amazonum genere titulus indicabat”. Historia Amazonek u Orozjusza: 1.15.1-1.16.1; 1.21.2.

Amazońskie Góry (łac. Amazonici montes)

W micie o →Amazonkach wzgórze otaczające m. Temiskyrę (gr. Θεμισκυρα), dzisiaj góry Canik, na wschód od biegu rz. Kızılırmak (→Halys) i na południe od Samsun (gr. Ἀμυσός, Ptolem., 5.4.3; 5.6.1; 8.17.27), por. →Temiskyrejskie Gaje. Lit.: Mason, s. 463; Talbert, t. 2, s. 1229 (mapa 87: „above Themiskyra plain”, →Temiskyrejskie Gaje).

Anariakowie (gr. Ἀναρίακαι, łac. Anariaci)

Lud żyjący na południowym wybrzeżu Morza →Kaspijskiego, między →Kadusami a →Amardami. Na ich ziemi leżała miejscowość Anariaka, gdzie według Strabona (11.7.1; 11.8.8; por. Plin. *NH* 6.36; 6.46; Solin. 48.1) miała działać wyrocznia dla śpiących. Tomaszek tłumaczy ich etnonim jako „nie-Ariowie” i sugeruje, że w czasach bizantyńskich występują w źródłach pod nazwą Διλιμνῖται, Δελεμῖται, Διμαῖνὸν ἔθνος i arab. Deilemân. Już dawno zasugerowano (Lucas Holstenius w 1684 r.), że są oni identyczni z etnosem Aniaraków (Ἀνιαράκαι, np. Polyb. 5.44.9), czemu sprzeciwia się Andreas, ale słusznie akceptują André-Filliozat, s. 59-60. Odmianką etnonimu jest forma Ἀμαρίακαι (Ptolem., 6.2.5).

Lit.: Friedrich C. Andreas, *Aniakarai*. „RE” 1 (1894), szp. 2195; Wilhelm Tomaschek, *Anariakai*. „RE” 1 (1894), szp. 2063; André-Filliozat; Talbert, t. 2, s. 1293 (mapa 90).

Anasowie (łac. Anasi)

Plemię znad Donu (→Tanais), poświadczone tylko przez Pliniusza (*NH* 6.22). Tomaszek określa je jako ‘sarmackie’ (→Sarmaci).

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Anasi*. „RE” 1 (1894), szp. 2064; Mason, s. 401.

Anchialos (gr. Ἀγχιάλος, łac. Anchialos, Anchialum)

Miasto trackie nad M. Czarnym, dzisiaj Pomorie w Bułgarii. Jego rola gospodarcza i strategiczna wzrosła znacznie w epoce wczesnobizantyńskiej. Ammianus Marcellinus określa Anchialos już jako *civitas magna* (27.4.12), por. Strabon, 7.6.1 (Ἀγχιάλη); Ptolem., 3.11.4; Mela, 2.22; Plin., *NH* 4.45.

Lit.: Christo Danov, *Philippopolis, Serdica, Odessos. Zur Geschichte und Kultur der bedeutendsten Städte Thrakiens von Alexander d. Gr. bis Justinian*. „Ausstieg und Niedergang der römischen Welt” II, 7, 1 (1979), s. 245-300; A.N. Diamantopoulos, *He Anchialos*. Athenai 1954; Talbert, t. 1, s. 334 (mapa 22).

Andros (łac. Andros)

Nie ma obecnie konsensu w kwestii identyfikacji. Rackham w swej edycji Pliniusza wskazuje dzisiejszą wyspę Bardsey przy półwyspie Llyn w Walii. Koch (§14.2 2B) wiąże A(n)droś z dzisiejszym przylądkiem Ireland’s Eye na północ od dzisiejszego Dublina, podobnie Lionel-Rivet-Smith, s. 457: „probably Howth, near Dublin”; Talbert, t. 1, s. 112 (mapa 9: Howth Head, Ireland). Natomiast Emil Hübner, w „RE” 1 (1894), szp. 2171, w ogóle nie podejmuje się identyfikacji.

Anklakowie (łac. Anclacae)

Plemię z północnego →Kaukazu, poświadczone tylko przez Pliniusza, *NH* 6.21. Tomaschek sugeruje związek z etnosem lezgińskim.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Anclacae*. „RE” 1 (1894), szp. 2114; Mason, s. 399 (jako Andachi).

Antemus (gr. Ἀνθεμόως, łac. Anthemus)

U Pliniusza (*NH* 6.15) rzeka w pobliżu Dioskorias. Może to być dzisiaj Gianista (na półn.-zach. od Suchumi, Talbert podaje formę Gumista) bądź Dziguta (na płd.-wsch. od Suchumi). Mason sugeruje (jak się wydaje, błędnie) identyfikację z rz. Kodori, która wszakże leży zbyt daleko na południe, a poza tym ma pewną identyfikację →Koraks.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Anthemus* (1). „RE” 1 (1894), szp. 2369; Talbert, t. 2, s. 1229 (mapa 87); Mason, s. 388.

Antowie (łac. Anthi)

Plemię wzmiankowane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.35, zamieszkujące bliżej nieokreślony obszar lasostepu wschodniej Europy. Należy podkreślić, iż etnonim w tym miejscu jest koniekturą, zatem nie ma, w chwili obecnej, wystarczających podstaw źródłowych do wiązania tego terminu ze słynnym ludem Antów, wschodnim odłamek Słowian o irańskiej nazwie, z VI-VII w. n.e. Natomiast powiązanie to widzi Pekkanen (s. 139nn.), →Spalowie.

Lit.: Tuomo Pekkanen, *The Ethnic Origin of the ἈΟΥΑΟΣΙΠΟΙ* (Arctos Suppl. 1). Helsinki 1968; Mason, s. 403, ale bez podjęcia problemu identyfikacji.

Antropofagowie (gr. Ἀνθρωποφάγοι, łac. Anthropophagi)

Lekko tylko zlatynizowany apelatyw grecki o dosł. znaczeniu ‘ludożercy’ (warto zauważyć, iż u Ptolemeusza występuje w postaci uprzymiotnikowionej: jako atrybutyw bądź, znacznie rzadziej, orzecznik). Stosowany, bez konkretyzacji etniczno-politycznej, na te plemiona Euroazji (→Scytowie), które stosowały jakoby praktyki kanibalistyczne (Hdt 4.100, 106; Arist. *Etyka Nik.* 1148b; Strabon 4.5.4). Trzeba podkreślić, iż zachowania takie były szczególnie mocno piętnowane w kulturze grecko-rzymskiej i uważane za wyznacznik braku człowieczeństwa (w mitologii wyrażono to w →Cyklopach). Dlatego nie wahano się oskarżać o kanibalizm przedstawicieli innych kultur, aby wykazać ich niższość, np. Diodor (1.84) pisze, jakoby Egipcjanie dopuszczali się aktów ludożerstwa podczas klęski głodu, ale nie odważyli się sięgnąć po święte zwierzęta; Juwenalis (*Sat.* 15) podaje, iż podczas sporu między dwoma egipskimi miastami Ombi i Tentyra w 127 r. n.e., mieszkańcy Ombi zjedli człowieka z Tentyry.

Herodot opisuje ich jako wschodnich sąsiadów →Neurów, stąd większość starszej literatury widziała w nich lud żyjący na północny wschód od porońców →Dniepru (przegląd literatury zob. Доватур, Каллистов, s. 237). Tymczasem Артамонов (s. 160-170) umieszcza Antropofagów na zachód od →Dniepru i uznaje ich wraz z sąsiadującymi z nimi od wschodu →Melanchlajnami za część wspólnoty plemiennej →Budynów. Pliniusz wyróżniał dwa regiony zamieszkane przez ludożerców. Jeden znajdował się dziesięć dni drogi za Borystenesem, drugi nad Oceanem Północnym, na wschód od niegościnnych rejonów śnieżnej pustyni.

Lit.: М.И. Артамонов, *Этнография скифии*, „Учёные записки Ленинградского Государственного Университета (серия исторических наук)”, 85:13 (1949), s. 129-171; А.И. Доватур, Д.П. Каллистов, *Народы нашей страны в „Истории” Геродота*, Москва 1982; o praktykach kanibalistycznych, mających charakter rytualny: E.M. Murphy, J.P. Mallory, *Herodotus and the Cannibals*. „Antiquity” 74 (2000), s. 388-394 oraz Georges Dumézil, *Romans de Scythie et d’alentour*. Paris 1978, należy jednak zwrócić uwagę, iż sposób interpretacji zaproponowany przez cyt. tu indoeuropeistów jest zbyt odległy klasycznej, grecko-rzymskiej mentalności, by mógł stanowić wiarygodne wyjaśnienie prowadzonej przez antycznych autorów narracji w tym zakresie; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 48-51; s. 46 s.v. Androphagoe; Mason, s. 370; 407; 484; 486-487; Parroni, s. 284.

Aorsowie (gr. Ἀορσοί, łac. Aorsi)

Plemię należące do →Sarmatów. Razem z →Sirachami w l. 70./60. II w. p.n.e. przybyli z obszaru zakaspijskiego, co miało związek z wcześniejszą migracją Yuezhi. W źródłach chińskich występują pod nazwą An-ts’ai, Yen-ts’ai (H i r t h

1885, s. 139; von Gutschmid 1888, s. 69; Chavannes 1905, s. 558, przyp. 5; Olbrycht z zastrzeżeniem, że chodzi o „Górnych Aorsów”), chociaż są przeciwnicy tej identyfikacji (Pelliot, s. 16). Ich siedziby, aż do przybycia →Alanów w I w. n.e., leżały nad środkowym Donem (→Tanais) oraz nad środkową i dolną Wołgą (→Rha). Nazwa ich jest określeniem własnym: „Biali”, tzn. „Zachodni” (Altheim, s. 70; Harmatta, s. 85). Ostatnio Olbrycht, na podstawie fragmentu Strabona (11.5.8), zaproponował wydzielenie szczepu „Górnych Aorsów” (οἱ δ' ἄνω Ἀορσοί), zamieszkujących deltę Wołgi.

Nadal nierozstrzygnięta pozostaje kwestia udziału Aorsów w etnogenezie →Alanów (*pro* Chavannes, Marquart, Tołstow, Pulleyblank 1962, s. 99, 220 oraz 1968, s. 252). Są wszakże uczeni, którzy wprost uważają Aorsów za lud alański (Minorsky, s. 147, przyp. 1: pers. As, czyli Osetyjczycy). Chociaż obecnie zaczyna pojawiać się opinia sceptyczna (Olbrycht): mianowicie to przybycie tych ostatnich w deltę Wołgi doprowadzić miało do utraty tożsamości przez Aorsów oraz →Sirachów znad Manycza.

Dyskusyjny pozostaje także stosunek Aorsów i Hamaksobiów. Strabon znał samych Aorsów, których lokalizował na wschód od rz. Tanais (tzw. Dolni Aorsowie). Pomponiusz Mela znał z kolei na północnym zachodzie Meotydy Sauromatów zwanych Amaksobiami. Tacyt (*Ann.* 12.15-20) zna tylko Aorsów, umiejscawiając ich tam, gdzie Strabon i pisze o ich wojnie z →Sirachami. Pliniusz utożsamia Aorsów i Hamaksobiów umieszczając ich na stepach nadczarnomorskich, zaś najpóźniejszy z nich Ptolemeusz (6.14.10) rozdziela oba te ludy lokalizując Aorsów na wschód od rz. Rha, blisko wybrzeży M. →Kaspijskiego. Różnice w źródłach odnośnie do miejsca zasiedlenia wynikają oczywiście z ich koczowniczego trybu życia i stopniowego przemieszczania się na zachód.

Lit.: Najnowsze, kompleksowe opracowanie: Marek J. Olbrycht, *Aorser, Obere Aorser und Siraker bei Strabon. Zur Geschichte und Eigenart der Völker im nordostpontischen und nordkaukasischen Raum im 2.-1. Jh. v. Chr.*, „Klio” 83: 2 (2001), s. 425-450; Édouard Chavannes (1865-1918), *Les pays d'Occident d'après le Wei liou*, „T'oung pao” 6 (1905), s. 519-571; A. von Gutschmid, *Geschichte Irans*. Tübingen 1888; János Harmatta, *Studies in the History and Language of the Sarmatians*. Szeged 1970; Friedrich Hirth, *China and the Roman Orient*. Leipzig-Munich 1885; Paul Pelliot (1878-1945), *Notes on Marco Polo*, vol. 1. Paris 1959; V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband*. Cambridge 1958; Edwin G. Pulleyblank (1922-2013), *The Consonantal System of Old Chinese*, „Asia Major” 9 (1962), s. 58-144; 206-265; Idem, *Chinese Evidence for the Date of Kaniska*, w: A.L. Basham ed., *Papers on the Date of Kaniska*. Leiden 1968, s. 247-258; Wilhelm Tomaschek, *Aorsoi*, „RE” 1 (1894), szp. 2659-2660; I. von Bredow, *Aorsoi*, „Der Neue Pauly” 1 (1996), s. 823; F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*. Bd. 1. 2 Aufl. Berlin 1969;

T. A. Габуев, *Ранняя история алан (по данным письменных источников)*. Владикавказ 1999, s. 13; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 52; Brill, s. 129 El; Talbert, t. 2, s. 1204 (mapa 84).

Apartajowie (łac. Apartaei)

Plemię na północnym →Kaukazie, poświadczone tylko przez Pliniusza (*NH* 6.21). Tom as chek określa je jako ‘sarmackie’ (→Sarmaci).

Lit.: Wilhelm Tom as chek, *Apartaei*. „RE” 1 (1894), szp. 2670; Mason, s. 400.

Apasiakowie (gr. Ἀπασιάκαι, łac. Apasiacae)

Plemię należące do konfederacji →Massagetów, żyjące między →Oksosem a →Jaksartesem (m.in. bardzo klarowne i jednoznaczne stwierdzenie Polibiusza, 10.48.1, który zarazem używa na Jaksartes określenia →Tana-is) na wschodnim wybrzeżu Morza Aralskiego bądź bardziej na wschód nad górnym Oksosem przy pograniczu z →Baktrią (Strabon 11.8.8, koniektura: Arachotous:Apasiakas; Ἀραχωτοί – mieszkańcy krainy historyczno-geograficznej Arachozji (Ἀραχωσία, dzisiaj rejon Kandaharu [Bernard], por. Ptolem., 6.20; Plin., *NH* 6.61, 6.92: Arachosii; 6.78; 6.92: Arachotae). Apasiaków łączy się (Daffinà) z obecnymi w innych źródłach Abiami (Ἀβιοι, Пьянков, s. 127), Abzami (Пьянков, s. 124, przyp. 61; W.W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*. Cambridge 1938, s. 91), Pasikai/Pasi(a)cae (Ptolem., 6.12.4: Πασίκαι, Πάσκαι = Paesici/Pestici, Plin. *NH* 6.50, Diehl; Пьянков; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 46-47; Parroni, s. 401) czy Pasiano/Pasiani = *Apasii (*Apasioi, koniektura Strabona 11.8.8: Attasioi [o tych ostatnich Olbrycht, s. 36]). Zaproponowano dwie etymologie: a) *Apa-sakā, ‘wodni Sakowie’ (Tom as chek, Толстов, s. 99), b) *Āpa-šyā-ka, ‘cieszący się przy wodzie’ (Altheim, Stiehl); wielu badaczy nie przyjmuje żadnej z powyższych (Schmitt).

Lit.: F. Altheim, Ruth Stiehl, *Geschichte Mittelasiens im Altertum*. Berlin 1970; P. Bernard, *Un problème de toponymie antique dans l'Asie centrale: les noms anciens de Qandahar*. „Studia Iranica” 2 (1974), s. 171-185; Paolo Daffinà, *L'immigrazione dei Sakā nella Drangiana*. Rome 1967, s. 54-57 (Drangiana, dzisiaj Sistan, graniczyła od północy z →Arią, od południa z →Gedrozją, od zachodu z Karmanią, a od wschodu z →Arachozją); Erich Diehl, *Pestici*. „RE” 19:37 (1937), szp. 1115; Marek J. Olbrycht, *Parthia et ultiores gentes. Die politischen Beziehungen zwischen dem arsakidischen Iran und den Nomaden der eurasiatischen Steppen*. München 1998; Rüdiger Schmitt, *Apasiacae*. „Encyclopaedia Iranica” 2:2, s. 151-152; И.В. Пьянков, *К вопросу о маршруте похода Кыра II на массагетов*. „ВДИ” (1964), z. 3, s. 115-130; Сергей П. Толстов, *По следам древне хорезмийской цивилизации*. Москва 1948; Wilhelm Tom as chek, *Apasiakai*. „RE” 1 (1894), szp. 2670; Mason, s. 494; Brill, s. 117 G/G2, 129 G/G2, 133A IB (legenda mapy).

Apaturos (gr. Ἀπάτουρος, Ἀπατουρον, łac. Apaturos)

Miasto nad zatoką o tej samej nazwie po azjatyckiej części Bosforu, blisko →Hermonassy. Miejsce kultu Afrodyty Apaturos, czczonej w →Fanagorii, do której Apaturos przynależało. Odbywały się tu coroczne igrzyska na jej cześć. Por. Ptolem., 5.9.5; Menander Protektor, fragm. 14; Geograf Raweński 2.12; 4.10 (najpóźniejsze poświadczenie).

Lit.: Wilhelm Tomaszek, *Apaturos*. „RE” 1 (1894), s. 2681; Talbert, t. 2, s. 1245 (mapa 87 dodatek: Fanagoria i Zatoka Tamańska); Mason, s. 393-394.

Apollonia (gr. Ἀπολλωνία Ποντική, łac. Apollonia Pontica, Apollonia Magna)

Dzisiaj Sozopol, Bułgaria. Najbardziej na południe wysunięta grecka kolonia na zachodnim wybrzeżu M. →Czarnego, założona przez →Milet. Słynna m.in. ze świątyni Apollona, którego 15-metrowej wysokości posąg M. Lucullus wywiózł do Rzymu. Rzeczywista odległość Apollonii od →Bosforu Trackiego wynosi nie 80 mil, jak podaje Pliniusz, lecz ok. 135 mil, tzn. 200 km. Ptolem., 3.11.4; 3.11.10; 8.11.7.

Lit.: Brill, s. 278; Mason, s. 349; 375; Talbert, t. 1, s. 335 (mapa 22).

Arabska Zatoka →Arabskie Morze**Arabskie Morze** (gr. Ἀραβικὸς κόλπος, łac. Arabicum mare) (także: Arabska Zatoka, tak np. Mela 1. 12, co wynika z faktu swobodnego użycia przezeń terminów: „sinus” i „mare”), dzisiaj Morze Czerwone (łac. Rubrum mare).

Badania archeologiczne potwierdzają ważną ekonomiczną rolę w handlu dalekowschodnim portów nad Morzem Czerwonym (zwłaszcza Myos Hormos [gr. Μυὸς ὄρμος, dzisiaj Quseir, Ptolem., 4.5.14; 8.15.18] i Berenike [gr. Βερενίκη, dzisiaj Bender el-Kebir, Ptolem., 4.5.15; 8.15.19]). Poważnym zadaniem było także utrzymanie bezpiecznej i stałej komunikacji przez Pustynię Zachodnią z Doliną Nilu. Znana jest podróż Anniusa Plocamusa, który w czasach Klaudiusza dotarł do Cejlonu (Taprobane, gr. Ταπροβάνη, por. Ptolem., 7.4), wyruszywszy z portu Berenike (Meredith; Schwarz; André-Fillioz et al., s. 113-114), zob. Plin., *NH* 6.84-85.

Lit.: W dwóch dużych syntezach znajdują się wyniki badań archeologicznych z l. 80. i 90. XX w. na egipskim wybrzeżu M. Czerwonego: S.E. Sidebotham, *Roman Economic Policy in the Erythra Thalassa 30 B.C. – A.D. 217*. Leiden 1986; M.-F. Boussac, J.-F. Salles (ed.), *A Gateway from the Eastern Mediterranean to India. The Red Sea in Antiquity*. Manohar 2005; H. Cuvigny, *La route de Myos Hormos*. Le Caire 2001; H. Cuvigny, *Ostraca de Krokodilo. La correspondance militaire et sa circulation*. Le Caire 2005; D. Peacock, L. Blue (ed.), *Myos Hormos – Quseir al-Qadim, Roman and Islamic Ports on the Red Sea*. vol. 1. Oxford 2006. Niezależnie od archeologii ważnym źródłem jest *Periplus* Morza Czerwonego, zob. ostatnio: S. Belfiore, *Il Periplus del*

Mare Eritreo. Roma 2004; L. Casson, *The Periplus Maris Erythraei*. Princeton 1989; D. Meredith, *Annius Plocamus: Two Inscriptions from the Berenice Road*. „Journal of Roman Studies” 43 (1953), s. 38-40; F.F. Schwarz, *Ein singhalesischer Prinz in Rom*. „Rheinisches Museum f. Philologie” 117 (1974), s. 166-177; Albrecht Dihle, *Umstrittene Daten. Untersuchungen zum Auftreten der Griechen am Roten Meer*. Cologne 1965; J.W. McCrindle, *The Commerce and Navigation of the Erythraean Sea*. Calcutta 1879; André-Filliozat; Brill, s. 278; Mason, s. 455.

Arakses (gr. Ἀράξης, łac. Araxes)

Dzisiaj Araks, rz. na pograniczu Armenii, Azerbejdżanu i Turcji; prawy dopływ Kury (→Cyrus), dł. 1072 km. Nazwa ma pochodzenie irańskie: *a-raxša, ‘ciemny’. Nazwy tej używano także do innych rzek Azji Środkowej, co prowadziło do nieporozumień (Tomasschek). Ptolem., 5.13.

Lit.: Rüdiger Schmitt, *Medisches und Persisches Sprachgut bei Herodot.* „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 117 (1967), s. 119-145, zwł. s. 136; Wilhelm Tomasschek, *Araxes*. „RE” 2:3 (1895), szp. 402-403; Hans Treidler, *Araxes*. „DKP” 1 (1964), szp. 490; Brill, s. 278; Parroni, s. 401-402; Talbert, s. 1293 (mapa 90).

Aremfejowie (łac. Aremphaei, Arimphaei)

Idealizowany lud, zamieszkujący ziemie graniczące z Górami →Rifejskimi (Solinus, 17). Bliższa lokalizacja pozostaje niepewna, mimo pewnych prób jej uściślenia w rejonie Tienszanu i Ałtaju (Tomasschek) bądź na północnym brzegu Jeziora Aralskiego (→Oksos; Haussig). Już tylko do historii nauki należy próba H.H. Надеждина umieszczenia ich w Karpatach. Ważną wskazówką pozostaje informacja Ammiana (20.8.38), że przez ich ziemię płyną rzeki →Bisula i →Chronos, co sugerowałoby ludność bałtosłowiańską, jakkolwiek trudno orzec, jakie realia czasowe odwierciedla Ammian, a raczej jego źródło. Większość uczonych przyjmuje, że apelatyw jest pochodzenia irańskiego. Zaproponowano interesującą interpretację adiektywu, użytego przez Herodota na określenie Argippajów: ἄσχυ. Według Haussiga jest to grecka realizacja tureckiego ačy, ‘gorzki’, ‘przykry’. Nie istnieje możliwość pogodzenia obu poglądów. Próbowano interpretować etnonim Argippaioi jako nazwę nadaną przez →Kimmeriów obcemu plemieniu i zawierającą w sobie pojęcie *sacrum* (Holzer, s. 203-204). Niedawno wszakże dokonał się radykalny zwrot w tej kwestii, gdy za podstawową formę etnonimu uznano lekcję Ὀρχυπαῖοι (Vat. lat. 2369), co pozwoliłoby tłumaczyć go jako „bogaty w szybkie konie” (hipoteza Schmitta; o materiał porównawczy rozszerzył Pinault, s. 119-123).

Lit.: Georges-Jean Pinault, *La langue des Scythes et le nom des Arimaspes*. „Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” 152:1 (2008), s. 105-138; Rüdiger Schmitt, *Griechische Umdeutung eines „skythischen” Ethnonyms*. „Historische Sprachfor-

schung” 119 (2006), s. 186-189; Hans-Wilhelm Haussig, *Über die Bedeutung der Namen Hunnen und Awaren*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 47 (1975), s. 95-103; Georg Holzer, *Entlehnungen aus einer bisher unbekannten indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen*. Wien 1989; Wilhelm Tomaschek, *Argippaioi*. „RE” 2:3 (1895), szp. 719-721; Н.Н. Надеждин, *Геродотовая Скифия*, „Записки Одесского общества истории и древности” 1 (1841); Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 55-57; Parroni, s. 269; Mason, s. 397, 459 (w kontekście przekazu Meli wymieniającego plemiona kaukaskie, por. →Rimfakowie), s. 470.

Aria (gr. Ἀρεία, łac. Areia)

W węższym znaczeniu, obecnym w źródłach grecko-rzymskich (np. Plin., *NH* 6.78; Ptolem., 6.17), kraina geograficzno-historyczna na północ od →Ariane, nad górnym biegiem rz. Tedżen, w miejscu gdzie wpada doń rz. Kaszaf-Rud w dzisiejszym Afganistanie. Główne ośrodki to dzisiejsze Mieszed na płn.-zach. i Herat na płd.-zach. W szerszym, pierwotnym znaczeniu, „kraina Ariów” (Êrân, stąd Iran).

Lit.: Rüdiger Schmitt, *Aria*. „Encyclopaedia Iranica” 2:4, s. 404-405; Gherardo Gnoli, *Apianh: Postilla ad Ariyō šayana*. „Rivista degli studi orientali” 41 (1966), s. 329-334. Parroni, s. 187; Talbert, s. 1360 (mapa 98).

Ariane (gr. Ἀριανή, łac. Ariane)

Kraina geograficzno-historyczna oraz satrapia na południowo-wschodnich krańcach Iranu. Od wschodu graniczy z doliną Indusu, obejmując wybrzeże →Oceanu Indyjskiego po Zatokę Perską (część dzis. Beludżystanu na pograniczu irańsko-pakistańskim). Trzeba wszakże podkreślić, iż często spotykamy się z uproszczeniem u autorów grecko-rzymskich, którzy utożsamili ze sobą dwa perskie terminy: →Aria – „kraina Ariów”, Ariane – przymiotnik „ktoś/coś z krainy Ariów”, przy czym doszło do rozdzielenia obu określeń, nadając im różny sens geograficzny (Nöldekke, s. 148-149), a nawet polityczny (Marquart). Por. Plin., *NH* 6.19, 6.93: „Ariana regio”; por. Mela 1.12, 3.71; Strabon, 15.2.1.

Lit.: Josef Marquart, *Beiträge zur Geschichte und Sage von Erân*. „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 49 (1895), s. 628-672; Theodor Nöldekke, *Ueber die Namen Persien und Irân*, w: *Aufsätze zur persischen Geschichte*. Leipzig 1887 (repr. Graz 1974), s. 147-149; Wilhelm Tomaschek, *Ariane*. „RE” 2_3 (1895), szp. 813-814; Rüdiger Schmitt, *Aria*. „Encyclopaedia Iranica” 2:4, s. 404-405; Gherardo Gnoli, *Apianh: Postilla ad Ariyō šayana*. „Rivista degli studi orientali” 41 (1966), s. 329-334; Parroni, s. 186-187; Talbert, t. 2, s. 1360 (mapa 98).

Arichowie (gr. Ἀριχοι, łac. Arichi)

Rdzenne plemię meockie (→Meotowie), zamieszkujące Sindike (Plin. *NH* 6.17: civitas Sindica, →Sindowie), przez którą należy rozumieć Gorgippię, dzisiaj Anapę (Rosja; Болтунова, s. 145-146). Istnieją warianty etnonimu:

Ἀρχηοί (Strabon, 11. 495), Arinchi (Amm. Marcell. 23.3.33). Ptolem., 5.9.18 (także forma oboczna Ἀρχικοί), umieszcza ich nieco bardziej na północny wschód, w rejonie Gór →Koraksyskich.

Lit.: А.И. Болтунова, *Проксенический декрет из Анапы и некоторые вопросы истории Боспора*. „ВДИ” (1964), z. 3, s. 136-149; Wilhelm Tomaszek, *Arrechoi*. „RE” 2:3 (1895), szp. 1225-1226; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 57-58.

Arimaspowie (gr. Ἀριμασποί, łac. Arimaspi)

Aristeasz z Prokonnesos napisał dzieło geograficzne pt. *Arimaspeia*, w którym zawarł informacje z własnej podróży do Azji Środkowej. Utwór zaginął, ale stanowił jedno z ważnych źródeł Herodota (3.116; 4.24-27). Datowanie jest trudne, gdyż zachowane źródła nie pozwalają na uściślenie poza horyzont: 690 (założ. Prokonnesos) – ok. 450 r. p.n.e. (publikacja *Dziejów*). Konkretna data bizantyńskiej encyklopedii *Suda*: floruit w 58. olimpiadzie, nie budzi zaufania badaczy. Щеглов wskazał na interesujący fakt: Stefan z Bizancjum w haśle Ἰσσηδόνες (PMG, Campbell fr. 156, →Issedonowie, por. Plin. *NH* 6.50) podaje, że Alkman używał odmianki Ἰσσηδόνας, która przyjęła się w piśmienictwie łacińskim. Ponieważ cała wiedza starożytnych, przekazana w znanych nam źródłach, o tym plemieniu pochodziła – za pośrednictwem Herodota – od Aristeasza, to oznacza, że żyjący w drugiej połowie VII w. p.n.e. Alkman, mógł usłyszeć o nich jedynie od podróżnika z Prokonnesos. Ta ciekawa hipoteza ma jednak słaby punkt: tak naprawdę nie wiemy i nigdy nie będziemy mieli pewności, czy Aristeasz-Herodot są jedynymi, którzy pisali o Issedonach. Nie ma także zgody w sprawie zasięgu wyprawy Aristeasza, a nawet autentyczności samej postaci podróżnika (kwestionują ją – w różnorodnych aspektach – m.in. Bethel, Meuli, Dodds, Phillips, Bowra), sprowadzając ją czasami do roli poety, który zmyślił treść swego poematu (Dowden, West). Deprecjacji postaci i jego dokonań sprzeciwiają się natomiast m.in. Bolton, Alemany i Vilamajy, Пьянков, Щеглов). Zachowane fragmenty – zebrane w monografii Boltona – w przeważającej większości pochodzą z dzieła Herodota. Dwa inne fragmenty, w postaci dosłownych wersów, przekazał bizantyński erudyta Jan Tzetzes (*Chiliades* 7.678-684) oraz Ps.-Longinos (*De sublimitate* 10.4). Ponieważ Ajschylos wspominał o Arimaspacech w *Prometeuszu w okowach* (w. 804-806), musiał znać dzieło Aristeasza bezpośrednio (jakkolwiek data wystawienia *Prometeusza* nie jest pewna, to uznaje się powszechnie za *ante quem* rok 458 p.n.e., czyli wystawienia *Oresteji*; zatem jeszcze przed publikacją *Dziejów*). Dowiadujemy się z nich, że Aristeasz dotarł do Issedonów, od których dowiedział się, iż dalej mieszkają jednoocy Arimaspace (jakoby ἄριμα zna-

czyło u → Scytów ‘jedno’, a σποῦ – ‘oko’) i gryfy, pilnujące złota. W nauce próbowano racjonalizować ową cechę, nawiązując do folkloru ludów altajskich (A n d r é - F i l l i o z a t w ich komentarzu do ak. VI ks. *NH* Pliniusza, s. 68-69, lokalizując ich na zachód od Irtyszu). Późniejsze, tzn. powstałe po publikacji Herodota, informacje nt. Aristeasza są wtórne i zawierają już duży element interpretacyjny. Również przytoczone źródła rzymskie (Mela, Pliniusz) streszczają wiadomości z Herodota. Jedyną nowością jest umieszczenie na dalekiej północy Gór → Rifejskich. Oba plemiona lokuje się na obszarze dziś. Kazachstanu. Bardziej na północ, nad Irtyszem żyli Arimaspowie, a na południe od nich – zgodnie z wiedzą Aristeasza – Issedonowie, aż po jezioro Bałchasz (ale por. Z e h n a - c k e r - S i l b e r m a n, s. 307-308: wschodni Turkiestan) Istnieje propozycja, by powiązać oba plemiona z postandronowską kulturą Tasmola (D e S o n n e v i l l e - D a v i d; A n d r é - F i l l i o z a t, s. 67-68). Zupełnie odmienną wizję reprezentują ci badacze, którzy w ogóle nie uznają realności ludu, lecz uważają go za emanację rdzennej mitologii stepu, powołując się m.in. na rysunki skalne znad górnego Jeniseju, na północ od Sajanu Zachodniego oraz kamienne baby kultury andronowskiej, cechujące się pojedynczymi oczami na przodzie (C h r i s t i n g e r). Do tego nurtu należy też H a u s s i g, który termin Issedones sprowadza do lokalnego określenia kupców jedwabnych, odrzucając w ogóle istnienie takiego ludu.

Pokrewną opowieść w zakresie folkloru, dotyczącą oczu, zawiera króciutka wzmianka u Pliniusza (*NH*, 7.17), jakoby w Scytii żyły kobiety, zwane Bitiami, które posiadają dwie źrenice (*pupillas binas*) w jednym oku: „huius generis et feminas in Scythia, quae Bitiae vocantur, prodit Apollonides⁷...” Т р у б а ч е в (s. 19: ‘kobiety zabijające wzrokiem’) wyjaśnia etnonim na bazie staroind. substratu. R i e s s, w jedynym opracowaniu poświęconym Bitiom, przytacza wcześniejsze próby identyfikacji, m.in. związane z szamanizmem. Ostatecznie nie akceptuje żadnej z nich i odrzucając etniczny charakter etnonimu, sprowadza go do pewnej wersji ‘złego oka’. Ptolemeusz wśród miast Medii wymienia Bitię (6.2.13: Βιθία). Być może obie informacje pochodzą z jednego źródła onomastycznego.

Zupełnie odrębną drogą podąża Pinault (s. 125nn.), który hipotezę „oka” uważa za uczoną konstrukcję grecką i proponuje – na podstawie analogii z sanskrytu i *Awesty* – tłumaczenie przez „bogaty w wartościowe konie” (*aram-aspa).

⁷ Apollonides, geograf z I w. p.n.e., por. Hugo Berger, *Apollonides* (28). „RE” 2:3 (1896), szp. 120. Nt. ‘podwójnej źrenicy’ por. Ovid., *Amores* 1.8.15; K.F. Smith, *Pupula duplex*, w: *Studies in Honour of Basil L. Gildersleeve*. Baltimore 1902, s. 287-310.

Zwraca przy tym uwagę na obecny u Herodota (1.125) etnonim Μάσπιοι, traktując ją jako odmiankę Arimaspów.

Lit.: André-Filliozat; Tuomo Pekkanen, *The first References to the Silk Road in classical Literature*, w: *Traces of Central Asian Culture in the North* (Mélanges de la Société finno-ougrienne 194). Helsinki 1986, s. 173-193; E. Beth e, *Aristeas*. „RE” 2:3 (1896), szp. 876-878; J.D.P. Bolton, *Aristeas of Proconnesus*. Oxford 1962; C.M. Bowra, *A Fragment of Arimaspea*. „Classical Quarterly” 49 (1956), s. 1-10; R. Christinger, *Les Arimaspes*. „Asiatische Studien” 14 (1961), s. 9-14; Th. De Sonnevile-David, *La transition de l'Âge du bronze à l'Âge du fer au Kazakhstan central*. „Dialogues d'histoire ancienne” 3 (1977), s. 115-196 (praca bogata materiałowo); K. Meuli, *Scythica*. „Hermes” 70 (1935), s. 121-176; E.D. Philips, *The Legend of Aristeas*. „Artibus Asiae” 18 (1955), s. 161-177; И.В. Пьянков, *Аристеи: путешествие к исседонам*. „Issedon” 3 (2005), s. 15-35; Ernst Riess, *Bitiae*. „RE” 3:5 (1897), szp. 543-544; Д.А. Щеглов, *Аристеи из Проконнеса: факты и интерпретации*. „Aristeas” 1 (2010), s. 9-34; Wilhelm Tomaschek, *Über das Arimaspengedicht des Aristeas*. „Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien” 116 (1888), s. 715nn.; Трубачев; Konrad Wernicke, *Arimaspoi*. „RE” 2:3 (1895), szp. 826-827; Stephanie West, *Herodotus on Aristeas*, w: C.J. Tuplin ed., *Pontus and the Outside World* (Colloquia Pontica 9). Leiden 2004, s. 43-68; Hans-Wilhelm Haussig, *Die Beschreibung des Tarimbeckens bei Ptolemaios*. „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 109 (1959), s. 148-190; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 58-61; Mason, s. 370-371; 407-409; 471.

Arimfejewie → Aremfejewie

Ariobarzanes (łac. Ariobarzanes mons)

Dzisiaj Elburs (nper. Alborz/Alburz), pasmo górskie w północnym Iranie. Nazwa łacińska, za pośrednictwem greckim, powstała w wyniku deformacji oronimu perskiego.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Ariobarzanes*. „RE” 2:3 (1895), szp. 835; W. Eilers, M. Boyce, M. Bazin, E. Ehlers, B. Hourcade, *Alborz*. „Encyclopaedia Iranica” 1:8, szp. 810-821 (znakomite, bardzo szczegółowe opracowanie); L. Lockhart, *Alburz*. „Encyclopaedia of Islam” 1 (1986), s. 358.

Arkadios (gr. Ἀρκάδιος, łac. Arcadius)

Oprócz Ammiana Marcellina rzekę wymienia także Ptolem. 5.6.6. Najnowszy wydawcy geografa z Aleksandrii, Stückerlberger – Grabhoff, podążają jednak za koniekturą Wilberga: Ἀρκάβιος (stąd identyfikacja z dzis. Arhavi, Artvin), rezygnując ze zgodnej lekcji mss., zachowanej przez Müllera. Płynęła ona na wybrzeżu pontyjskim w pobliżu → Termodontu.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Arkadis*. „RE” 2:3 (1895), szp. 1156.

Armenia (gr. Ἀρμενία [Ptolem., 5.7; 5.13], łac. Armenia)

Kraina historyczno-geograficzna związana od II połowy I tys. p.n.e. z indoeurop. ludem Armeńczyków. Najstarsze poświadczenie nazwy znajduje się

w achemenidzkiej inskrypcji w Behistun: Armina i Arminiya, odpowiednio w jęz. staroperskim i elamickim. Ze względu na radykalne zmiany etniczne, związane z burzliwymi dziejami ludności armeńskiej, jej granice wielokrotnie się zmieniały, podobnie jak – powiązane z nią geograficznie i kulturowo – podmioty polityczne. Strabon wyznacza ich granice między Medią Atropatene (dawna XVIII satrapia) na wschodzie, →Iberiā, →Albaniā i →Kolchidā na północy, →Eufratem na południowym zachodzie oraz Kapadocją i Kommagene na południu. Na obszarze zasiedlonym przez Armeńczyków spotykały się wpływy Zachodu (kultury greckiej i Rzymu) oraz Iranu (→Partowie), co rzutowało zarówno na historię polityczną tych ziem, jak i na specyfikę cywilizacyjną. Należy tu zwrócić uwagę na funkcjonujący w jęz. polskim termin ‘Ormianie’, jest on tworem późnym i nie należy stosować go w odniesieniu do dziejów Armenii i Armeńczyków czasów przednowożytnych (P r ó c h n i a k).

Lit.: Hans Treidler, *Armenia*. „DKP” 1 (1964), szp. 599-600; H. Hübshmann, *Die altarmenische Ortsnamen*. Strassburg 1904 (nadaj fundamentalna praca dla geografii historycznej); Daniel Próchniak, *Armeńczyka – Ormianina przez polszczyznę wędrowanie. Kilka uwag na temat historii terminów w języku polskim*. „Przegląd Nauk Historycznych” 4:2 (2005), s. 147-152; Brill, s. 279; Mason, s. 460; Talbert, t. 2, s. 1268-1291.

Armonios (łac. Armonius)

Góry przy →Termodoncie, gdzie mieszkali →Amazonki; por. →Temiskyrejskie Gaje.

Asampatowie (łac. Asampatae)

Plemię scytyjskie (→Scytowie) znane tylko z Pliniusza, *NH* 6.22.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Asampatae*. „RE” 2:4 (1896), szp. 1515; Mason, s. 400.

Asiakes (gr. Ἀσιάκης [Ptol. 3.5.18], łac. Asiaces)

Dzisiaj rz. Tiligul (ukr. Tylihul, Odeska oblast), nad którą leżał port →Ordessus.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Asiakes*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2625; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 63; Talbert, t. 1, s. 354 (jako Aksiakes); Mason, s. 354; 481.

Asiakowie (łac. Axiacae, Asiacae)

Ludność znad rz. →Asiakes, być może sarmackiego pochodzenia (→Sarmaci). Mela (2.7) podkreśla ich prymitywny styl życia.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 63; Parroni, s. 279; Talbert, t. 1, s. 354; Mason, s. 354, 481.

Asyranowie (łac. Assyriani)

Ludność na →Krymie, wspomniana jedynie przez Pliniusza (*NH* 4.85). Julius Sillig, wydawca Pliniusza, zaproponował koniekturę: Lagyrani, nawiązując do miejscowości Lagyra (Λάγυρα), położonej na południowym wybrzeżu Chersonezu Taurydzkiego (Ptolem. 3.6.2), w pobliżu dzis. Liwadii.

Lit.: Albert Hermann, *Lagyra*. „RE” 12:23 (1924), szp. 465; Wilhelm Tomaschek, *Assyriani*. „RE” 2:4 (1896), szp. 1751; Julius Siliig (1801-1855), *Plinius. Naturalis Historiae libri*. Hamburgi et Gothae 1851-1858; Mason, s. 360.

Asyryjczycy (gr. Ἀσσυρίοι, łac. Assyrii)

W geografii i historiografii klasycznej pod tym pojęciem kryją się dwa znaczenia:

a) pierwsze z tzw. imperiów uniwersalnych Wschodu (król Ninos jako pierwszy monarcha, który rozpoczął ekspansję polityczną, por. Euzebiusz, *Chron.*: „primus omnis Asiae exceptis Indis regnavit Ninus, Beli filius”;

b) mieszkańcy Równiny Niniwy (między rzekami →Tygrys i Wielki Zab), z głównym ośrodkiem w Mosulu.

Przytoczony tu fragment Meli (1.7.14) odnosi się do tego drugiego znaczenia. Dopiero w okresie bizantyńskim pojawia się trzeci sens, obecny do dziś: chrześcijanie iraccy. Termin powyższy w literaturze klasycznej jest silnie uzależniony od greckiego konstruktu historiozoficznego.

Aterneowie (łac. Athernei)

Plemię scytyjskie (→Scytowie) znane tylko z Pliniusza, *NH* 6.22.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Athernei*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2049; Mason, s. 400.

Attakorowie (łac. Attacori)

Lud mieszkający u podstawy Półwyspu Indyjskiego; Plin. *NH* 6.55: „sinus et gens hominum Attacorum”. Geografia antyczna podkreśla podobieństwo ich zwyczajów z →Hyperborejczykami. Bliżej nieznanym Amometos, żyjącym w III w. p.n.e. za panowania Ptolemeusza Filadelfa, miał napisać dzieło pt. „O Attakorach” (por. Plin., *NH* 6.55 „de iis privatim condidit volumen Amometus, sicut Hecataeus de Hyperboreis”; Solinus 51.1; Martianus Cap. 6.693). Być może była to część jednej z dwóch jego prac: „Anaplus de Memphi” (Ἀνάπλους ἐκ Μέμφεως) oraz „Indica” (Ἰνδικά). Późniejsza nauka grecka (od Ptolemeusza: Ὀττοροκόραι [odmianka: Ὀττοροκόρραι], 6.16.5) określa ich mianem Ottorokorrai, skąd wzięły się u Orozjusza miasto i rzeka Ottorogorra (por. Ptolem., 6.16.2-3; 6.16.8; 8.24.7). To określenie pochodzi z tradycji hinduskiej, gdzie znany był lud Uttarakuru (mający żyć na północ od gór Méru, w ziemskim raju), natomiast alternacja *a/o* i *o/u* jest znana fonetyce greckiej (Müllenhoff, s. 15; Töttösy, s. 309; Alto-Pekkanen, t. 2, s. 41 s.v. Ottorogorra, Octoro-). Ammianus wspomina o plemieniu Athagorae, niedaleko na zachód od →Issedonów (23.6.66), ale uważa się, że jest to zepsuta odmianka etnonimu Tocharów (Tochari, por. Ptolem., 6.16.2: Θάγουρον ὄρος, co prawda Stückelberger–Graßhoff preferują odmiankę Ἰθαγούρον, co zaprzeczałoby tej identyfikacji; niemniej, iota może pełnić tu

funkcję protezy wokalicznej, por. J u r e w i c z , *Gramatyka historyczna języka greckiego*, par. 56-58).

Lit.: Albert Herrmann, *Ottorokorrai*. „RE” 18:2 (1942), szp. 1888-1889; K. Müllenhoff, *Ueber die Weltkarte und Chorographie des Kaiser Augustus*. „Schriften d. Univ. zu Kiel” 6:1. Kiel 1856, s. 1-55 (= Deutsche Altertumskunde, t. 3, s. 212-295); E. Schwartz, *Amometos*. RE 1:2 (1894), szp. 1873; Csaba Tóttösy, *The Name of the Greeks in Ancient India*. „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 3 (1955), s. 301-319; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 66; André-Filliozat, s. 78-80; Mason, s. 374.

Auchetowie (gr. Αὐχάται, łac. Auchetae)

Jedno z trzech pierwotnych plemion scytyjskich (→Scytowie) Herodota (4.6), obok Katiarów (Κατιάροι) i Paralatów (Παραλάται). Pliniusz zwyczajnie powtarza tą tradycję, wymieniając Auchetów (4.88, 6.50 w wariancie Euchatae) u źródeł →Kubania (co najprawdopodobniej wynika z dwuznaczności hydronimu →Hypanis), na północ od →Tafrai oraz Kotierów (6.50: Cotieri, czyli Κατιάροι). Por. Valerius Flacc. 6.132; Solinus 14.1; Martianus Capella 6.663. Powiązania między onomastyką grecką (Herodot) a łacińską tych plemion dostrzegł już Neumann, s. 108.

W koncepcji przedstawionej przez Tuomo Pekkanena Auchetowie, podobnie jak dwa pozostałe plemiona, to część Scytów Królewskich (→Roksolanów = Spalów).

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Auchatai*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2268; Tuomo Pekkanen, *On the Oldest Relationship between Hungarians and Sarmatians: From Spali to Asphali*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 45 (1973), s. 1-64; Karl Neumann, *Die Hellenen im Skythenlande*. Berlin 1855; André-Filliozat, s. 68; Mason, s. 367; 400.

Aulion (gr. Αὐλιών, łac. Aulion)

Jaskinia nad Morzem →Czarnym, w pobliżu rzeki →Kallichoros, por. Apoll. Rhod. 2. 909; Amm. Marcell. 22.8.23.

Lit.: Walter Ruge, *Aulion*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2409.

Austerawia (łac. Austeravia) wraz z →Aktanią

Są to dwie wyspy na germańskim wybrzeżu Morza Północnego. Ich identyfikacja dzisiaj jest utrudniona ze względu na zmiany ukształtowania wybrzeża morskiego. Austerawia oznacza ‘Wyspę Wschodnią’ (Svennung, Skandinavien, s. 7; Skadinavia, s. 19), gdzie -avia jest zlatynizowaną formą germ. -awjo, ‘wyspa (→Skandynawia). Por. dzisiejsze wyspy fryzyjskie o nazwach zakończonych na -oog, jak Norderoog, Süderoog (stąd *Osteroog; Norden). Austerawia i Aktania wspominane są z →Burkaną, identyfikowaną z dzisiejszą wyspą Borkum (opinia dominująca), Juist, West-Nordeney czy Ameland

(Grilli, s. 16). Zdaniem Pliniusza Austerawia zwana była przez rzymskich żołnierzy Glaesaria, czyli „Bursztynową Wyspą” (glesum = bursztyn), podobnie jak wyspy, leżące na Morzu Germańskim koło Brytanii: Glesiae (HN 4.103).

Lit.: Karl August Neuhausen, *Die Nordseeinsel Glaesaria=Austeravia bei Florus, Plinius Maior und Solinus: Neues zu den Feldzügen des Drusus in Germanien*. „Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis” 28 (1991), s. 67-97; Alberto Grilli, *La documentazione sulla provenienza dell'ambra in Plinio*. „Acme” 36:1 (1983), s. 5-17; Łowmiański; Svennung 1974; Svennung 1963; Reinhold Wenskus, *Austeravia und Actania*. „RGA” 1 (1973), s. 511-512; Talbert, t. 1 s. 140 (mapa 10 jako „unlocated toponym”); Hermann, Bd. 1, s. 568-569 (H. Ditten).

Autakowie (łac. Autacae)

Plemię sarmackie (→Sarmaci) z północnego →Kaukazu, znane tylko z Pliniusza, NH 6.21.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Autacae*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2593; Mason, s. 399.

Autiandowie (łac. Authiandae)

Plemię z północnego →Kaukazu, poświadczone tylko przez Pliniusza, NH 6.21.

Lit.: Mason, s. 399.

Azja (gr. Ἀσία, lat. Asia)

Najprawdopodobniej nazwa przejęta przez greckich kolonistów już w epoce brązu od nazwy państwa Assuwa (ostatnio przeciw tej hipotezie b. stanowczo wystąpił Gander, ale jego argumentacja nie jest rozstrzygająca). Obszar nad rz. Hermos (dzisiaj Gediz Çayı, por. Ptolem., 5.2.6) stał się później centrum krainy historycznej →Lidii. Z biegiem czasu, gdy Grecy zaczęli podróżować na Wschód, nazwę rozciągnięto do określenia jednej z części świata leżącej na wschód od →Europy o nieustalonej granicy zachodniej (rzeki →Rha, →Tanaïs). Dziś powszechnie przyjmuje się za granicę góry Ural i →Kaukaz. W ostatnich latach doszło do dużej zmiany jakościowej w badaniach nad rdzennymi językami Azji Mniejszej (tzw. j. epichoryckie). Artykuły w tej dziedzinie ukazują się zwłaszcza w specjalistycznym czasopiśmie „Kadmos”, natomiast zagadnienia z zakresu kultury materialnej znajdują swe miejsce na łamach „Anatolian Studies” wydawanego przez Brytyjski Instytut Archeologiczny.

Świat grecko-rzymski zapoznawał się z odleglejszymi rejonami kontynentu dzięki kontaktom z Persją. Grek w perskiej służbie, Skylaks z Kariandy, za czasów Dariusza I (522-486 p.n.e.) popłynął z flotą z Kaspapyros w Paktice (przypuszczalnie rzeka Kofen – Kabul) w dół Indusu, a następnie wzdłuż brzegów Zatoki Perskiej i Morza Czerwonego aż do Egiptu (l. 519-512 p.n.e.). Sto lat później greccy najemnicy Cyrusa Młodsze (423-401 p.n.e.) wystąpili przeciwko jego bratu, królowi Artakserksesowi II (405-359 p.n.e.). Próba obalenia

króla się nie powiodła, Cyrus zginął w bitwie pod Kunaksą nad Eufratem, a Grecy wycofali się przez nieprzyjazną Persję i nieznane sobie tereny do Trapezosu (dziś Trapezunt) nad Morzem Czarnym, co opisał jeden z dowódców najemników, Ksenofont z Aten, w *Anabazie*, która do dziś pozostaje bardzo ważnym i wiarygodnym źródłem dla badań z zakresu geografii historycznej i realiów etnicznych tego obszaru. Duże znaczenie dla poznania Azji Środkowej miały wyprawy Aleksandra Wielkiego, który po opanowaniu Persji ruszył na wschód do Indusu (326/325 p.n.e.) i następnie dotarł do jego ujścia. Stwierdzono wtedy, że Indus nie łączy się z Nilem, a Indie ze wschodnią Afryką. Jeden z dowódców Aleksandra, Nearchos, z ujścia Indusu pożeglował do ujścia Eufratu i zostawił zaginiony dzisiaj opis, z którego korzystał historyk grecki Arrian, pisząc w II w. n.e. dzieło pt. *Indika*. Wtedy też (między 293 a 281 r. p.n.e.) doszło do wyprawy Patroklesa na Morze Kaspijskie, wysłanego przez Seleukosa I (312-281 p.n.e.) i Antiocha I (292 lub 281-261 p.n.e.), by odkrył drogę do Indii. Patrokles nigdy nie dotarł do północnych brzegów Morza, które – jak sądził – łączy się z →Oceanem. Seleukos I wysłał też Megastenesa jako swego posła do króla Mauriów Sandrakottusa, do miejscowości Palimbothra (gr. Παλιμβόθρα, Ptolem., 1.12.9; 1.17.5; 7.1.73; 8.26.9; dziś Patna nad Gangesem, misja w latach 305 lub 303/302 do 298 p.n.e.). Zachowały się fragmenty opisu tej misji, podobnie jak fragmentarycznie zachowało się świadectwo Daimachosa z Platejów, następcy Megastenesa po 298 r. p.n.e., który dotarł aż na Cejlon. W czasach rzymskich, w 25/24 r. p.n.e. gubernator Egiptu, Aelius Gallus, wyprawił się przeciwko Arabia Felix w głąb Półwyspu Arabskiego. W I w. n.e. macedoński kupiec, Maēs Titianus, wyprawił się Jedwabnym Szlakiem na wschód, z Hierapolis nad Eufratem (dziś Manbidż, Syria) przez Dura-Europos (dziś Aş-Şālihija, Syria), Hekatompylus (Sahr-i Qumis w Iranie), Antiochię (Erk Kala / Gyar Kala w Turkmenii), Baktre (dzisiaj Balch w Afganistanie) do niezidentyfikowanego Pyrgus Lithinus w Pamirze, gdzie zasięgnął informacji o dalszej drodze do Sera (gr. Σῆρα, por. Ptolem., 1.11.1; 1.11.4; 1.11.6; 1.12.1; 1.12.10; 1.12.12; 1.17.5; 6.16.8; 8.24.8) w kwestii identyfikacji proponuje się Xi'an [prow. Shaanxi, nad rz. Wei, dopływem Rzeki Żółtej] bądź Luoyang [prow. Henan, nad Rzeką Żółtą]. Z podanego przeglądu wynika, że w czasach, którymi się zajmujemy, światu grecko-rzymskiemu dobrze znane były Azja Przednia, Iran, rejony Morza Kaspijskiego. Wiedzano o Indiach, natomiast o Chinach miano już bardzo mgliste pojęcie, podobnie jak o terenach północnej Eurazji.

Lit.: Max Gander, *Asia, Ionia, Maeonia und Luwiya? Bemerkungen zu den neuen Toponymen aus Kom el-Hettan (Theben-West) mit Exkursen zu Westkleinasien in der Spätbronzezeit*. „Klio”

97:2 (2015), s. 443-502; Maciej Popko, *Ludy i języki starożytnej Anatolii*. Wyd. 2. Warszawa 2011 (b. dobre wprowadzenie z podaniem literatury przedmiotu); Brill, s. 6-7; Bryce, s. 83; Herrmann, Bd. 2 (G. Perl), s. 130.

Azowskie Morze → Meotyda

Babilończycy (gr. Βαβυλωνίοι, łac. Babylonii)

W geografii i historiografii klasycznej pod tym pojęciem kryją się dwa znaczenia prymarne: a) jedno z tzw. imperiów uniwersalnych Wschodu, poprzedzających panowanie Persów (choć bardziej archaizujący autorzy, zwłaszcza późnej starożytności, używają tego terminu także na Persów, np. Teofilakt Simokatta); b) mieszkańcy Dwurzecza (= Mezopotamii) bez dokładniejszej konkretyzacji chronologicznej i terytorialnej. Termin powyższy w literaturze klasycznej jest silnie uzależniony od greckiego konstruktu historiozoficznego.

Baktria (gr. Βακτριανή [Ptolem., 6.11], łac. Bactria)

Kraina geograficzno-historyczna w dzis. Afganistanie, od Hindukuszu po Amu Darię (→Oksos), z centrum w rejonie dzis. Heratu. W źródłach chińskich znana jako Ta-hsia/Daxia. Kraina była centrum kulturalnego życia ludności irańskiej z rozwiniętymi miastami, rolnictwem i siecią szlaków handlowych do Chin (Jedwabny Szlak) oraz Indii. Już w czasach przynależności do imperium perskiego Achemenidów zaczęły się pewne wpływy greckie w sztuce, które nabrały intensywności po podboju Persji, w tym i Baktrii, przez Aleksandra Wielkiego. Zbudował tu nowe miasta i osiedlił część weteranów. Wśród ludności irańskiej zaczęli osiedlać się Grecy, Macedończycy i Trakowie. Po śmierci Aleksandra Baktria stała się częścią rozległego państwa Seleukidów. W drugiej połowie III w. p.n.e. usamodzielniała się, gdy satrapa Diodotos I (250-239/8 p.n.e.) ogłosił się królem i założył nową dynastię. Państwo rozpoczęło ekspansję na wschód, w kierunku subkontynentu indyjskiego, a ponoć doszło nawet do terytorium →Serów. W połowie II w. p.n.e. państwo na skutek niesnasek wewnętrznych rozpadło się na dwie części: północno-zachodnią Baktріę właściwą i część południowo-wschodnią opartą o Paropamisus (Hindukusz). W tym czasie większa część Baktrii zajęta została przez koczowników, znanych ze źródeł chińskich jako Yuezhi. Prawdopodobnie przetrwała część hindukuska państwa obejmująca dzisiejszy południowo-wschodni Afganistan i północno-zachodni Pakistan. Władztwo hellenistyczne w Baktrii utrzymało się do I w. p.n.e., kiedy zostało zastąpione przez Yuezhi oraz Partię, a w I-III w. przez państwo Kuszanów. W państwie tym zachowały się ślady greckiego dziedzictwa (np. alfabet inskrypcji buddyjskich, bicie monet). Znaleźiska archeologiczne potwierdzają rozwinięte kontakty handlowe z Rzymem, Chinami oraz Indiami.

Lit.: Brill, 132-133, 214-215; Bryce, s. 109-110; Parroni, s. 189; Talbert, t. 2, s. 1358-1371 (mapy 98 i 99).

Baktrianowie, Baktrowie → **Baktria**

Balkia → **Basilia**

Basilia (łac. *Basilia*)

Wyspa na Północy, znana z wyprawy Pyteasza za pośrednictwem Pliniusza; leżała na morzu, określanym po łac. jako *concretum*, przez Strabona jako *περηγυῖα θάλαττα* (1.4.2), a Plutarcha *Σκυθικὸν κρύος* i *πέλαγος πεπηγός* (*Thes.* 1.1). Pliniusz dodaje, iż *mare concretum* zwane jest też *mare Cronium*, czym nawiązuje do źródeł greckich: Dionizjusz (nt. Pyteasza, 30-35): *πότος πεπηγός τε Κρόνιός τε* na północ od → *Arimaspów*; Plutarch (*De facie in orbe lunae* 941): *Κρόνιος πέλαγος* na północ od → *Brytanii*. Źródła zdają się potwierdzać rozumienie owego ‘morza skutego lodem’ jako części → *Oceanu* oblewającej północne wybrzeża → *Europy* i → *Azji*. Jest rzeczą godną uwagi, iż nie wspomina o nim Mela, doskonale znający źródła dotyczące wyprawy Pyteasza.

Generalnie nie neguje się utożsamienia Basilii z wyspą *Abalus* (Plin., *NH* 37.35: przytoczona relacja Pyteasza) określaną przez Ksenofonta z *Lampsakos* jako *Balkia* (łac. *Balcia*). Według *Johannesa Geffckena* (1861-1935, s. 68-69) *Abalus* to określenie lokalne, a *Basilia* – greckie (por. *Solinus* 19.6: *Abalcia*). Jest to zgodne z propozycją koniektury *Müllenhoffa* (t.2, s. 473): *eandem Pytheas [Abalum, Timaeus] Basiliam nominat*. Wielu uczonych traktuje ten drugi termin jako zwykły adiektywus: „królewska”, „rządzona przez królów” (np. *W. Aly* w komentarzu do Strabona). *Wenskus*, wskazując na fragment *Solinusa* (19.6) o dużych rozmiarach wyspy sugeruje, iż może się pod nią kryć *Skandynawia*, uważana przecież powszechnie w starożytności za wyspę, choć w innym miejscu („*RGA*” 4, s. 395) utożsamia *Abalus* z *Helgolandem* i dopuszcza jej przynależność do krainy → *Chauków*. Tak samo identyfikuje ją *Atlas Barringtona*. Za podobną hipotezą, umieszczającą *Basilię* szerzej w regionie *Wysp Fryzjskich* opowiada się obecnie większość badaczy (*Kolendopłociennik*, s. 145-148; trzeba przy tym mieć na uwadze zmiany linii brzegowej), Natomiast za położeniem wyspy na *Morzu Bałtyckim* opowiada się *Hermann Reichert* (→ *Metuonis*). Dawniejszą literaturę omawia *Szafarzyk* (*Słow. star.*, s. 81-83; 284, 286), który wybierając jedną z lekcji mss., poprawia ją na *Baltia* i wiąże z *Bałtykiem*, inne określenia uważając za zepsute.

Pisząc o genezie apelatywu *Abalus*, *Kurt Ranke* aprobuje tezę *Gutenbrunna* o powiązaniach z mitycznym *Avalonem*, zwanym w *Vita Merlini*

jako Insula Pomorum, 'Wyspa Jablek' (starokymr. *abalt* < **abalo*; podobnie w językach germ., por. niem. 'Apfel', ang. 'apple', duń. 'æble' itp.).

Lit.: Johannes Geffcken, *Timaio's 'Geographie des Westens'*. Berlin 1892; Alberto Grilli, *La documentazione sulla provenienza dell'ambra in Plinio*. „*Acme*” 36:1 (1983), s. 5-17, zwł. 15; Siegfried Gutenbrunner, *Germanische Frühzeit in Berichten der Antike*. Halle 1939; Kurt Rank, Reinhard Wenskus, *Abalus*. „*RGa*” 1 (1973), szp. 5-6; Dietrich Stichtenoth, *Abalus und die Nerthusinsel*. „*Zeitschrift f. Deutsches Altertum und Deutsche Literatur*” 86 (1955/1956), s. 161-192; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 100 s.v. *Balcia*, *Abalcia*; s. 1 s.v. *Abalus*; Herrmann, Bd. 1, s. 481 (G. Perl); Mason, s. 378; Talbert, t. 1, s. 137 i 141 (mapa 10: Basilia **Abalus*?; **Abalus*? Ins. Helgoland).

Bastarnowie (gr. βαστέρναι, βαστάρναι, łac. *Bastarnae*)

Zamieszkivali północno-wschodnie zbocza Wschodnich Karpat po wybrzeże Morza Czarnego (por. Ptolem., 3.5.19; 3.5.24). Już dla autorów starożytnych sporna była ich przynależność. Przypuszcza się przeważnie (klasyczna rozprawa Bauera), że byli oni ludem celtyckim, zmieszanym z komponentem germańskim i stąd dwujęzycznym oraz dwukulturowym, także kultura materialna, bliska była kulturze →Swebów. Obok nich pewną rolę w etnogenezie odgrywali irańscy Roksolanowie (→Sarmaci) oraz miejscowe plemiona dako-trackie. Stąd niektórzy badacze (Zawadzki) uważają, że jasna identyfikacja etniczna jest niemożliwa. Bastarnowie nie byli jednolitym ludem, lecz dzielili się na kilka plemion, z których najważniejszymi byli →Peucynowie. Nazwę Peucynów często stosowano na określenie Bastarnów na zasadzie *pars pro toto*. Peucynowie zasiedlali m.in. wyspę →Peuke w delcie Dunaju. Zdaniem Strabona (7.3.17) obok Peucynów i wspomnianych irańskich Roksolanów w skład Bastarnów wchodziłi jeszcze Sidonowie (ale zob. →Sitonowie) umieszczeni przez niego w Zachodnich Karpatach między →Burami a →Kotynami oraz Atmonowie o nieznaną lokalizację. Zarówno od Bastarnów (*Alpes Bastarnicae*, *Tabula Peutingeriana* VIII.2, →Alpy), jak i od Peucynów (Πεύκη ὄρος – Ptolem., 3.5.15; 3.5.21) pochodzi określenie łańcucha górskiego, utożsamianego z Karpatami Wschodnimi i górami Siedmiogrodu (wg Szafarzyka, s. 92: Tatrami). Bastarnowie w II w. p.n.e. byli przypuszczalnie sojusznikami władcy macedońskiego Filipa V, zaś w I w. p.n.e. wspomagali władcę Pontu Mitrydatesa w jego zmaganiach przeciw Rzymowi. Przynajmniej ich część stała się poddanymi Burebisty, władcy →Daków. W połowie I w. n.e. zostali zagrożeni przez →Jazygów. Po przybyciu na stępy nadczarnomorskie Gotów część Bastarnów im się podporządkowała, ale większa część przekroczyła Dunaj i została osiedlona w 280 r. przez cesarza Probusa w →Tracji, gdzie byli wzmiankowani jeszcze w 395 r.

Lit.: Lubor Niederle, *Slovanské starožitnosti*. Praha 1902-1927; Karl Müllenhoff, A. Bauer, *Die Herkunft der Bastarnen*. Wien 1918; O. Fiebiger, L. Schmidt, *Inscriptionsammlung zur Geschichte der Ostgermanen* (Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse, Bd. 60). Wien 1917; V. Pârvan, *Getica*. București 1926; Carl Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südeuropa* (Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Philologisch-Historische Klasse, Bd. 214). Wien 1931; Idem, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan* (Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Philologisch-Historische Klasse 217: 1). Wien 1937; Radu Vulpe, *Les problèmes des Bastarnes à la lumière des découvertes archéologiques de Moldavie*, w: *Congrès des Sciences Historiques*. Rome 1955, s. 1-18 = separatim Bucarest 1955 (interpretacja kultury materialnej stanowiska Poienesti z perspektywy osadnictwa Bastarnów); Eduard Šimek, *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia*, t. 2. Brno 1935; T. Steche, *Altgermanien im Erdkundenbuch des Klaudius Ptolemäus*. Leipzig 1937; Carl Patsch, Erich Polaschek, *Peucini*. „RE” 19:38 (1938), szp. 1382-1390; A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, t. 1. Wien 1957; Bronisław Biliński, *Drugi świat starożytnego ku ziemiom słowiańskim w świetle starożytnych świadectw literackich*. „Archeologia” 1 (1947), s. 139-168; Kazimierz Tymieniecki, *Ziemia polskie w starożytności*. Poznań 1951; Łowmiański; Tadeusz Lehr-Spławiński, Tadeusz Zawadzki, *Bastarnowie*. „SSS” 1 (1961), s. 91-93; Włodzimierz Pająkowski, *Peucynowie*. „SSS” 4 (1970), s. 67-68; Idem, *Peucyńskie Góry*. „SSS” 4 (1970), s. 68; Helmut Castritius, Skiren. „RGA” 28 (2005), s. 640; Günter Neumann, Reinhard Wenskus, Herbert Jankuhn (1905-1990), *Bastarnen*. „RGA” 2 (1976), s. 88-90; Dieter Timpe, *Germanen, Germania, Germanische Altertumskunde*, cz. 1: *Geschichte, A: Germanen historisch*. „RGA” 11 (1998), s. 205; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 102-107; t. 2, s. 47 s.v. *Peucini, Peuci*; Brill, s. 280; Herrmann, Bd. 1, s. 439-440 (H. Labuske), 517-518 (W.O. Schmitt, G.Ch. Hansen) i wg indeksu s. 627 i 641 (Peukiner), Bd. 2, s. 259 (G. Perl); Koch, § 19.1.4 J/K; Mason, s. 379-380; Talbert, t. 1, s. 354 (mapa 23).

Batawowie (gr. Βαταυοί [Ptolem. 2.9.4; 2.9.14], łac. Batavi)

Plemię germańskie, odłam →Chattów, zamieszkujące ujście →Renu (tzw. insula Batavorum), por. Tac., *Germ.* 29; *Hist.* 4.12, według tradycji należące do potomków Manniego. Pierwotnie były to tereny celtyckie, z których Batawowie przypuszczalnie w I w. p.n.e. wyparli pierwotnych mieszkańców. Tacyt dobrze objaśnił ich nazwę jako *virtute praecipui* – nazwę wywodzi się bowiem od germańskiego przymiotnika *batu- ‘dobry’, por. gockie batiza ‘lepszy’. Wg J. Kłossęgo ich stosunki z Rzymem można przedstawić w trzech etapach: 1) państwo klientalne 13 p.n.e. – 8 n.e.; 2) gens foederata 8-69; 3) utworzenie *civitas* ze stolicą w Batavodurum (Ptolem., 2.9.14: Βαταυόδορον, dzisiaj Nijmegen), potem w Noviomagus Batavorum (Ptolem., 2.9.17: Νοϊόμαγος, dzisiaj Speyer, por. Will). Wraz z nimi na wyspie żyli →Kananefaci. Batawowie tworzyli jed-

nostki wojskowe w armii rzymskiej. Wypracowali technikę pokonywania rzek konno, dzięki której byli wysoko cenieni. W kulturze grecko-rzymskiej zostali zauważeni ze względu na waleczność, specyficzną obyczajowość, dziwne fryzury, por. Sil. Italicus 3.608; Lucan 1.431; Martialis 6.87, 8.33, 14.176.

Lit.: Maximilian Ihm, *Batavi*. „RE” 3:5 (1897), szp. 118-121; H. Callies, Günter Neumann, *Bataver*. „RGA” 2 (1976), s. 90-91; Johannes Klose, *Roms Klientelrandstaaten an Rhein und Donau*. Breslau 1934; W. Will, *Römische ‘Klientel-Randstaaten’ am Rhein?* „Bonner Jahrbücher” 187 (1987), s. 1-61; Brill, s. 190-191; Herrmann, Bd. 2, s. 209-210 (G. Perl); Talbert, t. 1, s. 137 (mapa 10).

Baunonia (łac. Baunonia)

Bursztynowa wyspa leżąca u północnych wybrzeży Europy. Jej nazwa była znana Pliniuszowi jedynie za pośrednictwem Timajosa z Tauromenion. Pochodzi ona od germańskiego *baunon-, dzisiaj niem. ‘Bohne’ [‘fasola’]. Według Kossinny, przekaz podawany przez rękopisy (Baunonia, Boniana, Bannonia, Bomanna, Raunonia, Raunoniam, Raunomiam) jest błędny, zaś nazwa wyspy brzmiała Auionia ‘ziemia Aviones’, por. Tac. *Germ.* 40 (Aviones), *Widsith*, 26 (Oswine weold Eowum. Badacze poematu różnią się w kwestii tego, czy można owych E. utożsamiać z Aviones. Przeciwny jest Malone, wskazując na wyspę Öland, która u króla Alfreda występuje pod nazwą Eowland. Większość jednak, np. Chambers [s. 197], Much [s. 347] popiera tę identyfikację i wskazuje na północną Fryzję). Ihm, zupełnie odosobniony, szukał Aviones w ujściu →Łaby. Ostatnio Wenskus sprzeciwił się wszakże temu utożsamieniu, odrzuca koniekturę i proponuje odcinek wybrzeża leżący w delcie rz. →Ems, na ziemiach Brukerów (Ptolem., 2.11.11; 2.11.16: Βρουσακτέροι, Βουκτέροι, łac. Bructeri) i odległy o dzień drogi od bursztynowej wyspy. Mason zaś ogólnie o położeniu na M. Bałtyckim, zaś Ditten utożsamia ją z Fabarią-Burkaną i Abalusem-Basilią. Zob. też →Burkana. Odosobnione jest stanowisko Svenunga (s. 24-26), który B. uważa za fragment wybrzeża →Scytii. Ostatnio Grane zaproponował identyfikację z największą wyspą Estonii – Saaremaa, ale nie przedstawił na to żadnych argumentów.

Lit.: Maximilian Ihm, *Aviones*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2393; R.W. Chambers, *Widsith – A Study in Old English Heroic Legend*. Cambridge 1912; M. Hopf, H. Beck, *Bohne* (Vicia faba L.). „RGA” 3 (1978), s. 183-189; Gustav Kossinna, *Die ethnologische Stellung der Ostgermanen*. „Indogermanische Forschungen” 7 (1897), s. 276-312, tu: s. 294; Kemp Malone, *On Wulfstans Scandinavia*. „Studies in Philology” 28 (1931), s. 574-579; Rudolf Much, *Germania des Tacitus*. Heidelberg 1967; Reinhard Wenskus, *Burcana*. „RGA” 4 (1981), s. 113; Thomas Grane, *Pliny and the wandering mountain. A new interpretation of Pliny’s account of the northern Barbaricum*

with an archaeological comment. „Analecta Romana Instituti Danici” 37 (2012), s. 7-28; Svennung, 1974; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 108; Mason, s. 377; Herrmann, Bd. 1, s. 565 (Hans Ditten); Talbert, t. 2, s. 140 (mapa 10: Baunonia - *Abalus?).

Bazylidowie (gr. Βασιλῆοι, łac. Basilidae)

Scytowie Królewscy przejęci z tradycji Herodota, 4.20. Zwrócono uwagę, że imię scytyjskie Σατραβάτης z →Fanagorii (*Corp. Inscr. Regni Bosp.* 1066), zawierający rdzeń irański *xšaθra, ‘władza’ (podobnie Σατράκης, Arrian, *Anab.* 4.4.8); etnonim Σαῖων (gen. pl.) zawierający rdzeń irański *xšaya, ‘król, prawodawca’ oraz imię Σαιταφάρου (gen. sg.), czyli *Xšaitafarna (IOSPE 1², 32). Dało to asumpt do zasugerowania, iż wyrażenie Herodota jest tłumaczeniem własnej nazwy scytyjskiego plemienia, zawierającego podobny do powyższych element semantyczny (Tomaschek, s. 721; za nim Кукина, s. 110 i Куланда, s. 53-54). Akceptacja tego sądu, oznaczałaby odrzucenie wszelkich interpretacji, próbujących traktować apelatywy dotyczące →Scytów, jako adiektwy stworzone przez Herodota, próbującego opisać społeczno-gospodarczy tryb życia koczowników i różnice między nimi.

Lit.: И.В. Кукина, *Этнография Скифии по античным источникам*. Ленинград 1985; С.В. Куланда, *Уроки скифского*. „Вопросы языкового родства” 5 (2011), s. 48-68; Wilhelm Tomaschek, *Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden*. Wien 1888; Mason, s. 369, 476-477; Parroni, s. 275-276, s. 283.

Bazylidzi →Bazylidowie

Belgika (gr. Κελοτογαλατία Βελγική [Ptolem., 2.9], łac. Belgica)

Prowincja rzymska utworzona po podboju ziem plemienia Belgów przez Juliusza Cezara w 57 r. p.n.e. Zamieszkujące ją ludy belgijskie zalicza się do →Celtów, na co wskazują znaleziska archeologiczne, ale zdaniem pisarzy starożytnych różnili się od innych Gallów. Cezar część plemion belgijskich zaliczał do →Germanów. Obecnie przyjmuje się mieszany, celtycko-germański charakter prowincji. Próby uznania Belgów (Ptolem., 2.3.28: Βέλγαι, łac. Belgae) za samodzielny lud indoeuropejski pokrewny italskiej grupie osko-umbryjskiej, nałożony na substrat przedindoeuropejski, pokrewny baskijskiemu (Kuhn) nie zostały zaakceptowane. Zdaniem wybitnego celtologa Johna T. Kocha Cezar rozróżniał Germanów od Celtów ze względu na miejsce ich pochodzenia. Badacz zwraca też uwagę, że archeolodzy belgijscy czasami przypisują znaleziskom cechy celtyckie bądź germańskie w zależności od tego, czy są Walonami czy Flamandami, w starożytności szukając korzeni swoich narodów.

Lit.: R. Hachmann, G. Kossack, H. Kuhn, *Völker zwischen Germanen und Kelten*. Neumünster 1962; Günter Neumann, H. Callies, H.-E. Joachim, *Belgae*. „RGA” 2 (1976),

s. 210-213; S.J. De Laet, R.C. van Caenegem, *Belgien*. „RGA” 2 (1976), s. 213-232; Koch, s. 23-26, § 17.3 3E I 17.4 3E; Talbert, t. 1, s. 149 (mapa 11).

Belkowie (łac. Belcae)

Lud wymieniony jedynie dwukrotnie przez Melę (3.36; 3.57), który nazywa ich →Scytami, zamieszkującymi wybrzeże naprzeciw →Thule. Tomaszek i absolutna większość badaczy nie podejmuje nawet prób identyfikacji, ograniczając się do umieszczania Belków gdzieś na Wyspach Brytyjskich (→Brytania). Podobnie Silberman w komentarzu do edycji Meli (s. 288-289), który zwraca uwagę, że identyfikacja Belków jest pochodną zdefiniowania Thule. Za identyfikacją w kontekście brytyjsko-norwesko-szetlandzkim zdaje się opowiadać również Ditten. Alternatywny punkt widzenia reprezentuje Schütte (s. 23), który zaproponował koniekturę Belgae, a w określeniu ‘Scythici populi’ widzi próbę Meli w podkreśleniu nieceltyckiego etnosu Belków. Oczywiście, propozycje w takiej postaci są ze sobą sprzeczne, więc Schütte uważa, iż germańskie plemię otrzymało celtycki apelatyw. Hipoteza ta nie spotkała się z akceptacją, ale też nie została odpowiednio wnikliwie przedyskutowana. Identyfikacja Belków z →Belgami w kontekście Brytanii ma o tyle sens, że dzięki Cezarowi wiemy o emigracji Belgów, która była jeszcze żywa w pamięci za jego czasów, musiało zatem do niej dojść na przełomie II i I w. p.n.e. Belgowie osiedli na środkowym brytyjskim wybrzeżu Kanału La Manche (na północ od dzisiejszej wyspy Wight, łac. →Vectis), a ich stolicą była Venta Belgarum, czyli Targ Belgów (Ptolem., 2.3.28: Οὐέντα, dzisiaj Winchester). Zdaniem Cunliffe’a (s. 334) przed przybyciem Belgów był to ‘no-man’s-land’, a zatem pustka osadnicza.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Belcae*. „RE” 3:5 (1897), szp. 198-199; Gudmund Schütte, *Our Forefathers. The Gothonic Nations*. Cambridge 1929; Barry Cunliffe, *Britain Begins*, Oxford 2012; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 108; Talbert, t. 1, s. 113 (mapa 8); Brill, s. 281; Koch, § 15.7 3C; Mason, s. 492; Herrmann, Bd. 1, s. 550 (H. Ditten).

Bergi (łac. Bergi)

Prawdopodobnie dzisiaj wyspa Barra w archipelagu →Hebrydów albo jedna z południowych →Orkadów, Hoy albo Ronaldsay (tak Zehnacker-Silberman, s. 336). Nazwa jest prawdopodobnie latynizacją terminu germańskiego, zawierającego rdzeń *berg* (Josef Venning, 1963, przyp. 2, s. 23).

Berryce (łac. Berrice)

Prawdopodobnie dzisiaj wyspa Lewis w archipelagu →Hebrydów albo Mainland w →Szetlandach (tak Zehnacker-Silberman, s. 336). Hawkes (s. 33-34) w nazwie tej dopatruje się wyspy North Uist w archipelagu Hebrydów Zewnętrznych, ale słuszne jest zastrzeżenie Lionela-Riveta-Smitha, s. 41

przyp. 2, że wyspa ta wcale nie jest największa w tym archipelagu, a Pliniusz porównuje ją ze Skandią (→Skandie) i Dumną (→Dumna). Ihm bez identyfikacji.

Lit.: Maximilian Ihm, *Berrice*. „RE” 3:5 (1897), szp. 317; Charles Francis Christopher Hawkes, *Pytheas. Europe and the Greek Explorers. A Lecture Delivered at New College, Oxford, on 20th May, 1975*. Oxford 1977; Hermann, Bd. 1, s. 572 (Hans Ditten); Lionel-Rivet-Smith.

Bessowie (gr. Βησσοί, Βέσσοι, łac. Bessi)

Jedno z największych plemion trackich (→Trakowie). Pierwotnie zamieszkivali obszar górnego biegu rz. Hebros (Ptolem., 3.11.2; 3.11.7: Ἐβρος, dzisiaj Evros, Marica), ale w epoce hellenistycznej i rzymskiej w postaci wielu szczepów rozproszyli się po całej Tracji. Por. Strabon, 7.318; 331; Ovid., *Tristia* 3.10.5; 4.1.67; Lucan 5.440-441.

Lit.: Eugen Oberhummer, *Bessoi*. „RE” 3:5 (1897), szp. 329-331; Wilhelm Tomaschek, *Die Alten Thraker*. Osnabrück 1975 (reprint; mimo upływu ponad 120 lat od edycji, wciąż podstawowa synteza w trakologii); Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 109; Talbert, t. 1, s. 335 (mapa 22).

Bieżnia Achillesa (gr. Ἀχιλλέως Δρόμος)

Obecnie linia wysp: Tendiv'ska/Tendrovskaja kosa i Dzharylchach oddzielająca liman →Dniepru (wspólne ujście z →Bohem) od Morza →Czarnego. Wzdłuż niej leżał, wyróżniający się w krajobrazie, obszerny obszar leśny Hylaia (Hdt 4.54: ἔς' Ὑλαίην, Hylaea; →Hylejskie Morze, →Hylejskie Góry), którego resztki odnotowane zostały jeszcze przez latopisy ruskie jako Oleś'e (Polesie). Stefan z Bizancjum przekazał inne określenie Hylai: Abika, co rozumie się jako nazwę scytyjską (Ельницкий, „ВДИ” [1948]). Miała tu zamieszkiwać „wężonoga” bogini, przodkini królów scytyjskich (Herodot, 4.76). Ptolem., 3.5.8, wspomina o cyplu Μισαρίς/Μυσαρίς na Bieżni, wcinającym się w →Morze Czarne. Hipoteza Рубакова (s. 129-133) o istnieniu dwóch Hylei jest kwestią dyskusji. Por. Valerius Flaccus 6.74: „movit et Hylaea supplex cum gente Syenen/impia germani praetentans vulnera Perses”.

Lit.: Max Fluss, *Mysaris promunturium*. „RE” 16:31 (1933), szp. 1187; Л.А. Ельницкий, *Некоторые проблемы истории скифской культуры (по поводу новой книги Б. Н. Гракова. Скифы)*. „ВДИ” (1948), z. 2, s. 95-101; Idem, Проф. С. А. Семенов-Зусер, *Скифская проблема в отечественной науке*. „ВДИ” (1948), z. 4, s. 109-116; Борис А. Рыбаков, *Геродотова Скифия*. Москва 1979; Renate Rolfe, Dnjepr. „RGA” 5 (1984), s. 517; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 255 (Hylaea); Агбунов, s. 181-202; Mason, s. 357-358; 477-478; Parroni, s. 276-277; Talbert, t. 1, s. 354 (mapa 23).

Bisula (łac. Bisula)

U Ammiana Marcellina (22.8.38) zepsuta (Visula>Vistula) postać hydronimu →Wisły.

Bitie (łac. Bitiae) → Arimaspowie

Bitynia (gr. Βιθυνία, łac. Bithynia)

Kraina historyczno-geograficzna w północno-wschodniej Azji Mniejszej nad →Propontydą i Morzem →Czarnym. Wschodnią granicę wyznaczała rz. Sangarios (Ptolem., 5.1.6: Σαγγάριος, dzisiaj Sakarya Irmağı, →Tybris), a południowo-zachodnią rz. Ryndakos (Ptolem., 5.1.4: Ρύνδακος, dzisiaj Adırmaz Çayı). Na początku epoki żelaza zamieszkała przez →Frygów; później uległa hellenizacji. W 74 r. p.n.e., na mocy testamentu króla Nikomedesa IV, wcielona do państwa rzymskiego. Ostatecznie w 63 r. p.n.e. utworzono prowincję Bithynia et Pontus (por. Ptolem., 5.1) obejmującą większą część południowego wybrzeża Morza Czarnego ze stolicą w Nikomedii. W okresie średniobizantyńskim w ramach temu Opsikion.

Lit.: W.M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*. London 1890, s. 179-197; Brill, s. 281; Koch, § 19.2 5K; Talbert, t. 2, s. 785 (mapa 52).

Boh → Hypanis

Boreum (gr. βόρειον ἄκρον, łac. Boreum)

Przylądek i rzeka na północno-wschodnim skraju Oceanu → Seryjskiego, oddzielające go symbolicznie od →Oceanu Scytyjskiego (por. Janvier, mapa 1, s. 76-77). Identyfikacja według dzis. realiów geograficznych jest niemożliwa i dlatego ciekawe rozważania Berthelota (s. 34-51) o podróżach handlowych po Syberii są bez znaczenia, nawet jeśli byłyby prawdziwe. Starożytni geografo- wie greccy i rzymscy nie mieli prawdziwych informacji o wschodnim wybrzeżu azjatyckim ani o ogromnych rozmiarach tego kontynentu. Natomiast przesłanką podstawową było przekonanie o tym, iż →Ocean otacza wszystkie kontynenty. Dlatego też Ptolem. (2.2.2; 2.2.4), wymienia kilka „północnych przylądków” w zlewisku Atlantyku, czyli zachodniej części (stąd Ocean Zachodni) Oceanu.

Lit.: André Berthelot, *L'Asie ancienne centrale et sud-orientale d'après Ptolémée*. Paris 1930; Janvier; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 112.

Borionstoma (łac. Borionstoma)

Jeden z siedmiu nurtów w delcie →Dunaju, wpadający do Morza →Czarnego, o greckim znaczeniu „ujście północne”.

Lit.: N. Panin, *A New Attempt at identifying the Danube mouths as described by the Ancients*. „Dacia” 27:1/2 (1983), s. 175-184; Talbert, t. 1, s. 354 (mapa 23 – drugie od północy ujście Dunaju).

Borystenes (gr. Βορυσθένης, łac. Borysthenes) → Dniepr

Borystenida (gr. Βορυσθενίς [Ptolem., 3.10.17], łac. Borysthenes, Borysthenis)

Pierwotnie kolonia grecka na półwyspie Berezań (od IV w. p.n.e. do dziś wyspa, Виноградов, Агбунов, s. 162-165; Липин, Сапрыкин), rozwija-

jąca się w VII-V w. p.n.e. która stała się następnie portem →Olpii. Stąd b. często w źródłach Borysthenidae to po prostu mieszkańcy Olpii. Tak też należy odczytywać poniższe przykłady:

1) Propertiusz podkreśla w elegii do ukochanej Cyntii (2.7.18, ed. F e d e l i) zasięg własnej sławy tym, że osiągnie ona nawet „zimowych Borysthenitów”: „gloria ad hibernos lata Borysthenidas”. Druga księga elegii została opublikowana w 26 r. p.n.e. (S w o b o d a, s. 5).

2) Makrobiusz, w wykazie przykładów dobrych niewolników, przytacza następującą historię z nieudanego oblężenia Olpii w 331 r. p.n.e. (1.11.33, ed. B a s s): „Ac, ne putes haec in nostra tantum contigisse re publica, Borysthenitae obpugnante Zopyrione servis liberatis dataque civitate peregrinis et factis tabulis novis hostem sustinere potuerunt”.

3) Euzebiusz z Cezarei, *Chron.* (przekład łaćniński Hieronima, ed. H e l m 95b, 647 r. p.n.e.): „In Ponto Borysthenes condita”.

Lit.: Михаил В. Агбунов; Ю.Г. Виноградов, *О политическом единстве Березани и Ольбии*, в: *Художественная культура и археология античного мира*. Москва 1976; В.В. Лапин, *Экономическая характеристика Березанского поселения*, в: *Античный город*. Москва 1963, s. 31-39; Сергей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001; Michał Swoboda, *Sextus Propertius. Szkice krytycznoliterackie*. Poznań 1976; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 117-118; Mason, s. 479; Talbert, t. 1, s. 354 (mapa 23).

Bosfor →Bosfor Tracki

Bosfor Kimmeryjski (gr. Κιμμερικὸς Βόσπορος, łac. Bosporus Cimmerius)

Dzisiaj Cieśnina Kerczeńska, łącząca Morze Azowskie (→Meotyde) z Morzem →Czarnym (Ptolem., 3.6.1; 3.6.4; 5.9.1; 5.9.6; 5.9.24; 8.10.2; 8.18.2; Strabon 7.4.5; Plin. *NH* 4.77), →Kimmeriowie. Przez jej środek przechodzi obecnie granica między Ukrainą a Federacją Rosyjską. Cieśnina nieraz zamarzała zimą, na co zwracali uwagę rzymscy poeci. Mianem tym określa się również leżące na jego brzegach państwo bosporańskie ze stolicą w →Pantikapajon, powstałe po zjednoczeniu kolonii →Miletu po obu stronach tej cieśniny, początkowo (ok. 480 r. p.n.e.) dla obrony przed tubylcami. Później rozwinęło się dzięki współpracy z nimi (zaawansowane rolnictwo, winiarstwo, rybołówstwo, handel futrami, wełną, rudą żelaza i cennymi metalami z Uralu i Syberii, niewolnikami, bydlęm, miodem i woskiem). Na jego terenie odkryto liczne osady z czasów archaicznych, zwłaszcza w okolicy →Nymphaeum, →Teodozji, Pantikapajon oraz w części azjatyckiej (→Hermonassa, →Kepoi, →Fanagoria). Zob. też →Czarne Morze. Po śmierci Mitrydatesa VI w 63 r. p.n.e. państwo bosporańskie weszło pod stałą kuratelę Rzymu. Jednym z wybitniejszych pretendentów do władzy był Mitrydates (imię popularne

w dynastii rządzącej Spartokidów) syn Aspurgusa i Gepaepyris, który w 47-48 r. n.e. zbuntował się przeciw bratu, królowi Kotysowi, wiernemu stronnikowi Rzymu. Poniósł klęskę i został uwięziony. Po pewnym czasie uwolniony, schronił się u kaukaskich →Sauromatów i prowadził tam zapiski, z których korzystał Pliniusz. Mitrydates został zabity przez Galbę w 68 r. n.e. za udział w spisku Nymfidiusa.

Lit.: Carl G. Brandis, *Bosporos* (2). „RE” 3:5 (1897), szp. 757; А.Б. Ашик, *Боспорское царство*, t. 1-3. Одесса 1948; I. Ioniță, Kerč. „RGA” 16 (2000), s. 462; Zehnacker-Silberman, s. 270-272 (b. dobry komentarz nt. antycznej techniki mierniczej, także w kontekście →Bosforu Trackiego); Brill, s. 126-127, 158-159; Mason, s. 367; 386; Talbert, t. 2, s. 1243-1254 (mapa 87 dodatek).

Bosfor Tracki (gr. Θρακικὸς Βόσπορος, łac. Bosporus Thracius)

Cieśnina pomiędzy Morzem Marmara a Morzem Czarnym, dł. 27 km, dzisiaj Karadeniz Bogazi. Nazwa poświadczona po raz pierwszy przez Ajschylosa, *Pers.* 723; 746, por. Ptolem., 3.11.3; 3.11.14; 5.1.1; 8.11.2; 8.17.2; Plin., *NH* 4.77.

Lit.: Eugen Oberhummer, *Bosporos* 1. „RE” 3:5 (1897), szp. 741-757; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 122-128; Bryce, s. 133-134; Mason, s. 454; Talbert, t. 2, s. 785-802 (mapy 52 i 53).

Bosporańczycy (gr. Βοσποράνιοι, łac. Bosporani)

Mieszkańcy →Bosforu Kimmeryjskiego, gdzie na pocz. V w. p.n.e. stworzono silne państwo oparte na współpracy greckich kolonistów i mieszkańców interioru z centrum w →Pantikapaum. W różnych formach politycznych państwo bosporańskie przetrwało do poł. IV w. n.e.

Lit.: Carl G. Brandis, *Bosporos* (3). „RE” 3:5 (1897), szp. 757-789; В.Ф. Гайдукевич, *Боспорское царство*. Москва-Ленинград 1949; В.В. Латышев, *Pontica. Краткий очерк истории Боспорского царства*. СПб 1909; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 118-121; t. 2, s. 243.

Bospor Kimmeryjski →Bosfor Kimmeryjski

Bospor Tracki →Bosfor Tracki

Botowie (łac. gen. pl. a rege Botorum)

Kontrowersyjny etnonim, obecny u Meli, 3.45; *pace* Norden (s. 200, n. 2), Parroni. Wielu uczonych zaakceptowało koniekturę Boiorum (A. Riese, 1889; L. Schmidt, 1907); ostatnio w swej edycji Silberman. Por. →Indowie.

Lit.: Eduard Norden, *Die Germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*. Leipzig-Berlin 1920; Krzysztof Tomasz Witczak, *Zagadnienie Botów-Butonów w świetle źródeł pisanych*, w: Joanna Rostropowicz, red. *Tradycje kultury antycznej na Śląsku*, t. 2. Opole 2003, s. 209-226; Parroni, s. 403; Herrmann, Bd. 1, s. 547-548 (Hans Ditten).

Bramy Kaspijskie (gr. Κάσπια Πύλαι [Ptolem., 1.12.5; 1.12.7; 6.2.7], łac. Portae Caspiae)

Dzisiejsza przełęcz Derbent (<pers. Darband, por. arab. al-Bāb), łącząca tereny nadkaspjskie z wnętrzem północno-zachodniego Iranu. W tradycji mitologicz-

nej wiązana z Amazonką Marpezją, stąd zwana też Skałą Marpezji, por. *Aen.* 6.471; Jord., *Goth.* 49-50. Ważną przełęczą kaukaską jest Darial (Dar-i-Alan, Brama → Alanów), zwana też Bramami Kaukaskimi albo Sarmackimi, por. ostrzeżenie Pliniusza, *NH* 6.30: „Ab iis sunt Portae Caucasiae, magno errore multis Caspiae dictae”.

Dawne określenie ruskie na M. Kaspijskie: Хопужьское море, pochodzi od starotur. qapugh, ‘brama’, czyli właśnie Derbent (Vasmer).

Lit.: Vladimir Minorsky, *A History of Sharvān and Darband*. Cambridge 1958, charakterystyka geograficzna: s. 85-89; Max Vasmer (1886-1962), *Ein Name des Kaspischen Meeres*. „Zeitschrift f. Slavische Philologie” 24 (1956), s. 28-29; Brill, s. 215, D2 i C1; Talbert, t. 2, s. 1260 (mapa 88).

Bramy Kaukaskie (łac. Portae Caucasiae) → **Bramy Kaspijskie**

Brytania (gr. νῆσος Βρεττανική, łac. Britania)

Wyspa na Morzu Północnym, oddzielająca je od Oceanu Atlantyckiego; największa wyspa Europy (229 880 km²), zajęta obecnie przez Wielką Brytanię, którą tworzy unia Anglii, Szkocji, Walii i położonej na sąsiedniej wyspie Irlandii Północnej (Ulster). Wyspa zamieszkiwana była przez Brytów należących do podstawowej grupy celtyckiej (tzw. Grupa P w opozycji do młodszej grupy Q, którą tworzą Irlandczycy i Szkoci) i odnotowywanych w źródłach od IV w. p.n.e. Trudno ustalić, kiedy pojawiła się tu ludność celtycka i czy z nią związane były przemiany kulturowe środkowej epoki brązu (ok. XIV w. p.n.e., zanik budowli megalitycznych) bądź epoki żelaza (początek budowy obronnych oppidów ok. 700 r. p.n.e.). Odnotowuje się ciągłość kulturową aż do rzymskiego podboju, który nastąpił za cesarza Klaudiusza w 43 r. n.e. Prowincja rzymska, utworzona w 84 r. n.e., ze stolicą początkowo w Camulodunum (Ptolem., 2.3.17: Καμουλόδουνον, dzisiaj Colchester) na północ od ujścia Tamizy (Ptolem. 2.3.6: Ταμήσα), za Flawiuszy przeniesioną do Londinium (Ptolem., 2.3.27: Λονδίνιον, dzisiaj Londyn). Ewakuowana przez Rzym w 407 r.

Rzymianie nie opanowali całej wyspy, która wyraźnie dzieliła się na dwie krainy geograficzne: niziny na południu i wschodzie (tzw. Lowland) oraz wyżyny i góry na północy (tzw. Highland), co dostrzegł już Cezar. Za Hadriana wznieziono umocnienia na linii Tyne-Solway, pokrywającej się mniej więcej z dzisiejszą granicą angielsko-szkocką. Za panowania Antoninusa Piusa w l. 139-142 wznieziono nowe umocnienia bardziej na północ, na linii Clyde-Forth (dzisiejsze Glasgow-Edinburgh), ale już w l. 60. II w. cofnięto się z powrotem na linię Wału Hadriana. J.T. Koch podkreśla, że władza rzymska wprowadziła jedność do dotąd podzielonych wspólnot celtyckich. Oznaczała ona romanizację,

ale i utrzymanie języka i kultury celtyckiej – rzymskie miasta i twierdze nosiły przeważnie celtyckie nazwy. Stąd nieco przesadnie: „If there ever was a Celtic empire, the Roman Empire was it” (s. 21).

Rzymski poeta z IV w. Rufus Festus Avienus w swojej *Ora maritima*, opartej na zaginionym periplusie greckim z VI w. p.n.e., pochodzącym przypuszczalnie z Massalii (dzisiaj Marsylii), wspomina, że na Oceanie znajduje się m.in. insula Albiorum, a zatem wyspa Albiów, Albii/Albiones. Od tego określenia wywodzi się popularna nazwa Albion (por. Ptolem., 2.1.11: „Ἀλουίων νῆσος Βρετανική”; opis wyspy: 2.3). Samo zaś słowo nie pochodzi od białych klifów widocznych nawet z europejskiego brzegu, lecz jest starą celtycką nazwą *Albiū, która już za Pliniusza była uważana za przestarzałą (por. dzisiaj walijskie elfydd ‘świat’, ‘kraj’). Nie przeszkodziło to temu słowu zakorzenić się w dzisiejszym gaelickim (szkockim) na określenie Szkocji – Alba. Popularniejszą nazwą jest Brytania, użyta przez Pyteasa w formie Πρετανική, dzisiaj walijskie Prydain, staroirlandzkie *Quritenii > Cruithin, co Juliusz Cezar zapisał przez początkowe ‘B’, może pod wpływem powszechnego występowania słów zaczynających się na brit- w galijskim. Słowo to wywodzi się z PIE *qrt ‘ciąć’ (por. łac. curtus, irlandzie cruth ‘kształtować’, ‘formować’), co nawiązuje do zwyczaju tatuowania ciała (por. etnonim Picti, Piktowie).

W V i VI w. Brytowie podzielili się na cztery grupy polityczne: Walijczyków, zwanych Bryttas/Brittas jeszcze w *Kronice anglosaskiej* (1064/1067), Kumbryjczyków, zamieszkujących północno-zachodnią Anglię i południowo-zachodnią Szkocję – Królestwo Strathclyde, Kornijczyków oraz Bretończyków, którzy w V i VI w. wyemigrowali na Półwysep Armorykański (dzisiejsza Bretania we Francji). Termin ‘Brytania’, ‘brytyjski’, początkowo oznaczający →Celtów (z wyłączeniem i przeciwstawieniem różnych grup germańskich przybyszów), z biegiem czasu zaczął obejmować wszystkich mieszkańców Wysp, stając się po unii angielsko-szkockiej (1707 r.), tworzącej Zjednoczone Królestwo, urzędowym określeniem nowego państwa i jego mieszkańców.

Lit.: Malcolm Todd (ed.), *A Companion to Roman Britain*. Oxford 2006; H.R. L o y n, *Briten*. „RGA” 3 (1978), s. 465-466; Stanley I r e l a n d, *Roman Britain. A sourcebook*. 3 ed. London-NY 2008; Barry C u n l i f f e, *Britain begins*. Oxford 2012; Lionel-Rivet-Smith, s. 247-248, 280-282; B r i l l, s. 176; K o c h, zwł. s. 13, 20-22 oraz mapy § 15; H e r r m a n n, Bd. I, wg indeksu s. 628; T a l b e r t, t. I, s. 111-135 (mapy 8 i 9).

Brytowie →Brytania

Budynowie →Gelonion

Bukes (gr. Βύκης, łac. Buces)

Rzeka i jezioro nad płn.-zach. Meotydą, por. Ptolem., 3.5.10; 3.5.12; 3.5.25; 3.6.1; Mela 2.2, Plin., *NH* 4.84, 88. Трубачев (s. 19) zalicza ten hydronim do staroind. substratu: *buja, ‘изгиб’. Identyfikowana z dzis. Siwaszem (Talbert), Utluckim Limanem (Mason), Nogajką, Mołocznym Limanem (Tomaschek) bądź jeziorem Putrydzkim, odcięty od pełnego morza przez Arabacką kosę. Müller wskazuje też na hydronim Bug (Boh → Hypanis) w źródłach bizantyńskich: ó Βόγυ (DAI 42) czy Bogossola (Jordanes, *Get.* 5.30).

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Bykes*, „RE” 3:5 (1897), szp. 1105; Трубачев; Aalto-Pekkannen, t. 1, s. 129; Mason, s. 359; Parroni, s. 272; Talbert, t. 1, s. 355 (mapa 23 jako Bykes).

Burgundowie (gr. Βουργουνδοί łac. Burgundii, Burgundiones)

Nazwa pojawia się po raz pierwszy u Pliniusza (*NH* 4.99) w formie *Burgundiones*. Od IV w. (Ammianus Marcellinus) lud ten zapisywany jest w formie *Burgundii*. Nazwa przypuszczalnie oznacza ‘ludzi wysoko postawionych’ (*burgund ‘das hoch gelegene’). Pliniusz wymienia ich razem z innymi ludami wschodniogermańskimi jako część grupy wandalskiej, wywodzącej się ze Skandynawii. Sami Burgundowie szczególnie związani byli z Bornholmem (nazwa wyspy w staronord.: Burgundarholmr), który mógł być ich kolebką. Jest to koncepcja pochodząca jeszcze od Kossinny, krytykowana wszakże przez część badaczy. Stąd wraz z przybyszami ze Skandynawii ok. 200 r. p.n.e. ruszyli na południowe wybrzeże Bałtyku, osiedlając się w ujściu Odry i w zachodniej części Pomorza. Skupiali wokół siebie inne plemiona, częściowo zachodniogermańskiego pochodzenia. Następnie rozszerzyli swe siedziby aż do linii Warty – Noteci – Wisły. Dla Ptolemeusza, piszącego ok. 80 lat po Pliniuszu (2.11.15; 2.11.18) byli oni wschodnimi sąsiadami →Semnonów, zajmując obszar między środkową Odrą a środkową →Wisłą. Pod wpływem wędrowki →Gotów rdzeń plemienia przesunął się po Dolne Łużyce, Brandenburgię i ziemię lubuską, rozciągając się na Śląsk, Górne Łużyce, późniejsze ziemie Wkrzanów i Pomorze Przednie. Archeologia wiąże Burgundów z kulturą luboszycką. Wschodnia część Burgundów zdaniem Jordanesa (*Get.* 17.97) w III w. została rozbita przez Gepidów Fastidy. Ocalała resztką dołączyła do swoich pogromców i wywędrowała z nimi nad →Morze Czarne, osiadając w sąsiedztwie Gotów i →Alanów. Jest kwestią sporną, czy odwołuje się do nich etnonim Ουργουγουνδοί, podana przez Zosimosa (1.27.1; 1.31.1) jako ludu najeżdżającego Imperium Rzymskie za cesarzy Waleriana i Galiena. Zasadniczy trzon Burgundów do końca IV w. siedział na terenach na północny wschód od →Łaby.

Do pierwszego starcia Burgundów z Rzymem cesarza Probusa doszło w ostatniej ćwierci III w. (Zosimos 1.68.1: Βουργούνδοις καὶ Βανδύλοις) przypuszczalnie na linii Renu. W IV w. doszło też do konfliktu między Burgundami a Alamanami o saliny znajdujące się blisko limesu nadreńskiego. Ren zaczął być granicą burgundzko-rzymską, a *de facto* między Burgundami a Alamanami, którzy osiedli na terytorium Imperium. Dla odmiany z Rzymem łączyły ich w IV w. dobre stosunki, które wyrażone zostały w legendzie o rzymskim pochodzeniu Burgundów, wywodzących się jakoby od załóg rzymskich „burgów”. Utworzyli oni państwo ze stolicą w Wormacji, rozbite w l. 30. V w. przez Hunów. Klęska ta znalazła swój wyraz w eposach, składających się na germańskie podania o Attyli, m.in. w *Pieśni o Nibelungach*. Nowe państwo powstało na zachód od Renu, nad rzeką Rhône ze stolicą w Genewie, potem w Lyonie. W 532 r. zostali pobici przez Franków pod Divio (dzisiaj Dijon), którzy wcielili ich ziemie do swego państwa. Od nazwy plemienia pochodzi nazwa Burgundii, wschodniej części dzisiejszej Francji.

Lit.: H. Beck, G. Neumann, H. Rosenfeld, H.H. Anton, P. Berghaus, M. Martin, *Burgunden*. „RGA” 4 (1981), s. 224-271 (naszej epoki dotyczą opracowania językoznawcze H. Becka i G. Neumanna, s. 224-231 oraz historyczne H. H. Antona, s. 235-241 i literatura s. 247-248); Brill, s. 230, 232, 233B C1-B2, 234, 235 C2; Hermann, Bd. 1, s. 570 (Hans Ditten); Talbert, t. 2, s. 171 (mapa 12: zlokalizowani na prawym brzegu środkowego Renu na linii limesu przechodzącego z Renu nad Dunaj).

Burkana (łac. Burcana)

Rozległa wyspa zdobyta przez Druzusa, leżąca u północnych wybrzeży Germanii, znana również Strabonowi jako Βυρχανίς (7.1.3), por. Stefan z Bizancjum, s.v.: Βούρχανις νῆσος ἐν τῇ Κελτικῇ ὡς Στραβῶν; zwana przez Rzymian → Fabaria od rosnących tam dzikich owoców *Pisum maritimum*, ‘Bohnen’, ‘Erbseart’, ‘rodzaj grochu’. Identyfikowana jest, choć nie bez zastrzeżeń, z dzisiejszymi wyspami Borkum albo Bant w archipelagu Wysp Wschodniofryzyjskich. Nazwa germańska Borkne, dzisiejsza Borkum, pochodzi od staronordyckiego burkn ‘Farnkraut’, ‘paproć’, choć jej nazwę wiąże się też z Brukterami, mieszkającymi w dolnym biegu rzeki → Ems prawie aż po Las Teutoburski, z którymi w 12 r. p.n.e. walczył Druzus. Do plemienia Brukterów należała słynna wieszczka Weleda (Dio, HR, 67.5.3). W starożytności i wczesnym średniowieczu Burkana była ogromną i gęsto zasiedloną wyspą. Jej większa część została zatopiona przez sztormy w wiekach średnich. Zmieniły one ukształtowanie całego wybrzeża wschodniofryzyjskiego na tyle, że obecnie nie przystaje ono do antycznych opisów. Zob. też → Baunonia, → Chaukowie.

Lit.: Maximilian Ihm, *Burcana*. „RE” 3:5 (1897), szp. 1061; Peter Kehne, P. Scardigli, *Veleda*. „RGA” 32 (2006), s. 109-112; Karl Müllenhoff, *DA*, Bd. 1, s. 483; Karl August Neuhausen, *Die Nordseeinsel Glaesaria=Austeravia bei Florus, Plinius Maior und Solinus: Neues zu den Feldzügen des Drusus in Germanien*. „Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis” 28 (1991), s. 67-97; Günter Neumann, H. v. Petrikovits, R. v. Uslar, *Brukterer*. „RGA” 3 (1978), s. 581-586; Günter Neumann, Reinhard Wenskus, W. Haarnagel, *Burcana*. „RGA” 4 (1981), s. 113-117; Reinhard Wenskus, *Chauken*. „RGA” 4 (1981), s. 394-395; Herrmann, Bd. 1, s. 568 (Hans Ditten); Talbert, t. 1, s. 137 (mapa 10: Borkum).

Burowie (gr. Βούροι, łac. Buri)

Plemię mieszkające w górach, na północ od →Markomanów i →Kwadów. Pojawia się w źródłach rzymskich u Tacyty w *Germ.* 43, a następnie w kontekście wojen markomańskich (*Vita Marci* 22; Cassius Dio 71.18; 72.3). Zachowana inskrypcja poświadcza nawet specjalną *expeditio Burica* przypuszczalnie z 178 r. (CIL 3.5937). Zdaniem Strabona siedzieli w okolicach źródeł →Wisły. Według Neumanna nazwa nawiązuje do gockiego baūr, staronordyckiego byrr, anglosaskiego byre ‘syn’ lub mit. Buriego. Za Ptolemeuszem (2.11.20) można sugerować ich przynależność do plemiennego związku →Lugiów.

Lit. Heinz Cüppers, *Buri*. „KDP” 1 (1964), szp. 973; Günter Neumann, *Lugier*. „RGA” 19 (2001), s. 30-35, zwł. s. 31; Herrmann, Bd. 2, s. 246 (G. Perl) Kovács-Fehér, s. 143; Fehér-Kovács, s. 122.

Byzarowie (gr. Βύζηρες, łac. Byzares, Byzeres)

Plemię pontyjskie (przynależność do grupy jęz. kartwelskiej, które pojawia się w nauce, jest tylko hipotezą) obecne w micie o Argonautach (Apollonios z Rodos, 2.996, 2.1244). W historiografii i chorografii spotkać można kilka odmianek etnonimu: Δίζηρες (Hekatajos), Buxeres (Mela, 1.107; Plin., *NH* 6.11).

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Byzeres*. „RE” 3:5 (1897), szp. 1159.

Celtowie (gr. Κέλται, łac. Celtae)

Ludy tworzące dzisiaj peryferyjną grupę języków indoeuropejskich, używanych przez nielicznych użytkowników w Irlandii, Szkocji, Walii, francuskiej Bretanii i na Wyspie Manx. W Kornwalii miejscowy język jest już uznawany za wymarły. Prawie wszyscy użytkownicy są dwujęzyczni, najczęściej angielsko-celtyccy. Mimo wszystko języki celtyckie są obecne w przestrzeni publicznej (dwujęzyczne inskrypcje, programy w mass-mediach, internet, w Irlandii język irlandzki jest pierwszym z języków urzędowych, w Walii i Szkocji miejscowy język również pełni rolę drugiego języka urzędowego). Kontynentalne języki celtyckie nie przetrwały upadku Imperium Rzymskiego, a od wczesnego średniowiecza świat celtycki ogranicza się do Wysp Brytyjskich i francuskiej Breta-

nii, gdzie jednak wcześniej wytworzył języki literackie (wczesnośredniowieczne roczniki irlandzkie czy kroniki walijskie).

W starożytności Celtowie zamieszkiwali rozległe obszary Europy Środkowej i Zachodniej wraz z Hiszpanią, dokąd przewędrowali z praojczyzny na przedgórze alpejskim. W wyniku ekspansji, podczas której zajęli północną Italię, Basen Karpacki i część Półwyspu Bałkańskiego, ich wschodnią granicę wyznaczał generalnie →Dniestr, choć są ślady ich obecności nad →Dnieprem i na Krymie, gdzie jacyś Galli zaatakowali Olbię ok. 200 r. p.n.e. W 278/277 r. p.n.e. trzy plemiona celtyckie: Tolistobogowie, Trokmowie i Tektosagowie (Tektosagów odnajdujemy też w Lesie Hercyńskim [BG 6.24-25], choć Cezar i Strabon wywodzili ich raczej z Galii; etnonim ten oznacza: ‘podróżnicy’, por. walijskie taith ‘podróż’ [John T. Koch, *An Atlas for Celtic Studies. Archaeology and Names in Ancient Europe and Early Medieval Ireland, Britain and Brittany*, Oxford 2007, s. 27]) przeszli do Azji Mniejszej i osiedli na południowy wschód od →Bitynii, tworząc tam własne państwo, które stało się państwem klientalnym Rzymu, a od 25/24 r. p.n.e. prowincją rzymską. Owi Galatowie znani są powszechnie jako adresaci listu św. Pawła. Celtowie stworzyli pierwszą wysoko rozwiniętą cywilizację na obszarze Barbaricum, przynosząc za sobą wytop i obróbkę żelaza. Wiąże się z nimi kulturę halszacką i lateńską (termin wprowadzony do nauki przez szwedzkiego archeologa Hansa Hildebranda w 1872 r.), której centrum znajdowało się nad górną →Marną, →Mozelą, środkowym →Renem i w Kotlinie Czeskiej. Szczególnie gęsto występują nazwy celtyckie w Galii Transalpejskiej, na zachód od Renu. Na Bałkanach ich zasięg wyznaczają znaleziska mieczy lateńskich oraz nazw celtyckich, które kończą się w okolicy Singidunum (Belgradu) należącego do celtyckich Skordysków. Celtowie znali koło garscarskie, bili monety, budowali grody obronne (oppida, ich śladem są nazwy zakończone na -dunum), pozostawili po sobie figury kultowe (w tym na Ślęży).

Instruktywne w kontekście dyskusji nad praojczyzną i późniejszą ekspansją Słowian wydaje się przedstawienie dyskusji nad początkami Celtów zaprezentowane przez Johna T. Kocha. Termin ‘języki celtyckie’ wprowadził do nauki w 1707 r. walijski uczony Edward Lhuyd w pracy *Archaeologia Britannica*, zauważając podobieństwo języków Galii do współczesnych języków na Wyspach Brytyjskich. Celtyzację postrzegano od XVIII do XX w. jako proces podbojów i najazdów ludności celtyckiej na rozległe terytoria Europy i Azji Mniejszej. Wiązano ją z ekspansją kultury lateńskiej, rozpoczętej w l. 480-460 p.n.e. na obszarze Czech, środkowej Nadrenii, Mozeli i Szampanii wokół Marny. W l. 60.

XX w. w archeologii brytyjskiej pojawiła się teoria alternatywna, sprzeciwiająca się koncepcji celtyzacji przez podbój. Dyskusję zapoczątkował Graham Clark w artykule *The Invasion Hypothesis in British Archaeology* („Antiquity” 40 [1966], s. 172-189; 298-299), który zakwestionował proste atrybucje etniczne nosicieli danej kultury. W myśl nowej idei Celtowie pojawili się w okresie przedlateńskim, np. na obszarze kultury Golasecca między Padem a $\rightarrow$ Alpami, gdzie świadectwem ich obecności stał się jęz. lepontyjski zapisywany alfabetem etruskim w VI w. p.n.e. Clark zwraca też uwagę, że pierwsze wzmianki Hekatajosa z Miletu dotyczą Marsylii i Narbony, daleko od zasięgu fazy A kultury lateńskiej. Herodot wspomina Celtów na południowo-zachodnich krańcach Europy (w dzisiejszej Portugalii), dokąd nie dochodziły wpływy lateńskie. Podobnie jest z Irlandią. Trudno zatem łączyć ich nie tylko z kulturą lateńską, ale nawet z halsztacką. Odpowiedzią stała się koncepcja semi-inwazyjna, która łączyła celtyzację z fazą C (ok. 750-600 p.n.e.) oraz fazą D (ok. 600-480 r. p.n.e.) kultury halsztackiej. Ekspansja kultury lateńskiej rozumiana jest jako przemodelowanie istniejącej już celtyckości, a nie celtyzacja. Dotyczy to np. Wielkiej Niziny Węgierskiej, Siedmiogrodu, Karpat, gdzie Halstatt C i D wykształcił się na podłożu kultur pól urnowych, terenów lepontyjskich, Albionu (Brytanii) i Iwerio (Irlandii). Kultura lateńska wykształciła się zatem już na podłożu celtyckim. W modelu tym przyjmuje się celtyckie podboje/najazdy tylko tam, gdzie istnieją świadectwa pisane, natomiast wyklucza się istnienie takich podbojów w pozostałej części obszarów celtyckich. Wyjaśnieniem może być fakt, że na granicy ze światem grecko-rzymskim istniały odmienne struktury społeczne o własnej tożsamości i zdolne do oporu, natomiast w sercu obszarów halsztackich i lateńskich wspólnoty kierowały się tymi samymi wartościami, co ich wcześniejsi celtyccy sąsiedzi, wypracowując zarazem długotrwały model wzajemnej komunikacji. Alternatywnym modelem celtyzacji jest model sieci wymiany późnej epoki brązu (ok. 1200 – 700 r. p.n.e.). Zakłada on wymianę dóbr elitarnych i idei, a nie masową migrację. Zwolennikiem tej tezy jest J. Koch, a w pełni wypracował ją Barry Cunliffe, *Facing the Ocean. The Atlantic and its Peoples 8000 BC – AD 1500*, Oxford 2001. Odwraca on wektory z zachodu na wschód: ze strefy atlantyckiej (Wyspy Brytyjskie, Armoryka oraz północno-zachodnia część Półwyspu Pirenejskiego) do strefy kontynentalnej obejmującej tereny górnego dorzecza rzek Rhône, Saône, Loary, Sekwany, Marny, Mozeli, Renu, Łaby, Dunaju i Padu). Między tymi strefami dochodziło do intensywnej wymiany handlowej, która pociągała za sobą wymianę idei i myśli. Miała ona wybitnie elitarny charakter, bo przekraczać granice wspólnot terytorialnych

mogli albo władcy i członkowie ich rodzin, albo producenci dóbr luksusowych. Wymiana odbywała się w jakimś języku, rozumiałym dla obu stron, który nie ograniczał się oczywiście tylko do handlu, ale zawierał też wyrażenia przydatne w dyplomacji, zarządzaniu terytorialnym, prowadzeniu wojny. Ważną rolę w jego wykształceniu przypisuje się druidom, którzy według świadectwa Cezara (*BG* 6.13) co roku spotykali się na terytorium Karnutów, by omawiać najważniejsze kwestie. Musiano rozmawiać jakąś formą języka celtyckiego, pełniącą funkcję *lingua franca*, analogicznie do dzisiejszego angielskiego. Ale to oznacza też, że użytkownicy celtyckiego nie musieli być Celtami. Pewne cechy dzisiejszych jęz. celtyckich pokazują, że wyrosły one na podłożu nie-indoeuropejskim. Takim miejscem mogły być Wyspy Brytyjskie. Przejęcie jęz. celtyckiego przez elity spowodowało jego przyswajanie przez niższe warstwy, które poznawały go jednak słabiej i stąd pochodziły błędy. Zdaniem Cunliffe'a był to jęz. ludu kultury pucharów dzwonowatych, który dzięki połączeniom wodnym ok. 2700-2300 p.n.e. dotarł do Europy Środkowej. Jego zdaniem „jęz. atlantycki” narodził się w centrum innowacyjnym w estuarium Tagu ok. 4500-3000 p.n.e. i stał się jęz. atlantyckiej wspólnoty. Rozszerzenie jego zasięgu spowodowało jego zróżnicowanie i ok. 2000 r. p.n.e. Irlandia i zachodnia Brytania pozostały przy wersji „atlantyckiej” (iberyjskiej), zaś reszta Brytanii przejęła dialekt kontynentalny.

Pierwszy o Celtach wspomina Hekataios z Miletu ok. 500 r. p.n.e.: Keltoi byli mieszkańcami zaplecza Massalii. Herodot umieścił źródła → Dunaju w kraju Keltoi przy mieście Pyrene (= w Pirenejach). Celtowie osiedli również w północnej Italii, skąd najeżdżali i spalili Rzym w 387 r. p.n.e., ale bez Kapitolu, wg znanej legendy ocalonego przez gęganie gęsi kapitolinśkich, które obudziły strażę. Starcia rzymsko-celtyckie trwały aż do podboju Gallii przez Cezara w l. 50. I w. p.n.e. Odtąd zaczął się zmierzch znaczenia kontynentalnych Celtów, a ich miejsce jako główni mieszkańcy wnętrza kontynentu zajęli → Germanie. W greckiej geografii etnograficznej epoki hellenistycznej (Strabon) zrodziło się też pojęcie Celtoscytów, oznaczające mieszkańców terenów, gdzie Celtowie mieszały się ze Scytami (między →Donem a Morzem → Kaspijskim w okolicach →Meotydy).

Lit.: reprezentatywnym dla tematyki celtyckiej, o wysokim poziomie naukowym pozostaje czasopismo „Revue Celtique”; K.H. Schmidt, B. Maier, Th. Grunewald, O. Büchschütz, *Kelten*. „RGA” 16 (2000), s. 364-392; O.-H. Frey, *Keltische Großplastik*. „RGA” 16 (2000), s. 395-407; P. de Bernardo Stempel, *Keltische Ortsname*, „RGA” 16 (2000), s. 407-413; B. Maier, *Keltische Religion*. „RGA” 16 (2000), s. 413-420; R. Wolters, *Keltskythen*, „RGA”

16 (2000), s. 420-422; Barry Cunliffe, *Britain Begins*, Oxford 2012, s. 240-249; Brill, s. 78-81 i wg indeksu s. 282, 286, o Galatach s. 124, 176; Koch; Szabó-Borhy; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 636, Bd. 2 (G. Perl), wg indeksu s. 273 s.v. *Galli, Gallia*.

Celtyka (gr. Κελτική, łac. Celtica)

Najdawniejsze określenie greckie na Europę zachodnią (w opozycji do →Scytii). Gdy na przełomie VII/VI w. zaczęły powstawać kolonie na terenie Galii Narbońskiej (Massalia), Grecy zetknęli się z mieszkającymi tam →Celtami. Od tego etnonimu utworzyli wówczas termin Celtykę, znacznie rozszerzając jego zasięg geograficzny. Dlatego znaczenia Celtyki nie można sprowadzać do terytorium osadnictwa celtyckiego. Por. →Lytaemis.

Lit.: Dominique Garcia, *La Celtique méditerranéenne: habitats et sociétés en Languedoc et en Provence du VIIIe au IIe s. av. J.-C.* Paris 2004; Mason, s. 402; przykład w Hiszpanii: Koch, § 16.2 5A; P. Parroni, *La Spagna di Pomponio Mela*, w: *La invención de una geografía de la Península Ibérica*, t. 2: *La época imperial. L'invention d'une géographie de la Péninsule Ibérique*, t. 2: *L'époque impériale*, red. Gonzalo Cruz Andreotti, Patrick Le Roux y Pierre Moret, Madrid 2007, s. 81-93.

Chalybowie (gr. Χάλυβες, Χάλυβοι, łac. Chalybes)

Lud zamieszkujący południowo-wschodni Pont, m.in. sąsiedzi →Mossynojków i →Tibarenów. Informacja u Ammiana o wytopianiu żelaza przez Chalybów, znana już tradycji greckiej, ma charakter cechy dystynktywnej i doprowadziła do powiązania Chalybów z archeologicznie poświadczonym przemysłem wytopiania żelaza na Zakaukaziu. Wspomina o nim już Ajschylos, *Prom. V*. 714-715 (ed. Page): „οἱ σιδηροτέκτονες οἰκοῦσι Χάλυβες, οὗς φύλαξασθαί σε χρή”.

Lit.: Walter Ruge, *Chalybes*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2099-2100; Brill, s. 87 C1.

Chamanowie (łac. Choamani)

Plemię w →Baktrii, wzmiankowane przez Melę 1.13. Pliniusz, *NH* 6.47, zna ich etnonim w postaci Comani, co wydawcy poprawiają na wersję Meli (André-Filliozat, s. 29). Tomaszek proponuje staroperską etymologię ‘uwanis’, ‘przychylny’, ‘życzliwy’.

Lit.: Wilhelm Tomaszek, *Choamani*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2353; Idem, *Comani* (1). „RE” 4:7 (1900), szp. 604; André-Filliozat; Parroni, s. 189.

Charakenowie (łac. Caraceni, Characeni)

Nazwa plemienia żyjącego na Krymie. Obecna u Pliniusza jest jednak wynikiem koniektury. Ptolemeusz zna dwie krainy Χαρακηνή: w Cylicji (5.8.6) i w Iranie (6.3.3). Prawdopodobnie zatem w przypadku *HN* mamy do czynienia z dubletem. Inną potencjalną możliwością jest tłumaczenie przez „mieszkańcy miasta

Charaks” (Χάραξ) w Syrii bądź innego Charaks, identyfikowanego z Liwadią na południe. od Jałty (Tomaschek).

Lit.: Christian Hül sen, *Caraceni*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1567; Wilhelm T o m a s c h e k, *Charax* (8). „RE” 3:6 (1899), szp. 2121; A a l t o - P e k k a n e n, t. 1, s. 149; M a s o n, s. 360; T a l b e r t, t. 1, s. 355 (Charax identyfikowana z Ai-Todor, ale por. →Kriumetopon).

Charinowie (łac. Charini)

Odłam ludu *Vandilli*, których nie należy jednoznacznie utożsamiać z →Wandalami. Tradycyjna etymologia ich nazwy: od germańskiego słowa *harja- ‘Heer’, ‘wojsko’ bądź ‘Krieger’, ‘wojownik’ (M u c h), jest obecnie traktowana z coraz większym sceptycyzmem. Znani są tylko ze wzmianki u Pliniusza, *NH* 4.99. Przez M u c h a utożsamieni z →Hariami, co przyjmuje D i t t e n, jakkolwiek dopuszcza też możliwość, że chodzi o znanych Tacytowi Warinnów.

Lit.: Maximilian I h m, *Charini*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2143; Rudolf M u c h, *Deutsche Stammsitze*. Halle 1892; Günter N e u m a n n, *Charini*. „RGA” 4 (1981), s. 371-372; H e r r m a n n, Bd. 1, s. 570 (Hans D i t t e n).

Charrai (gr. Κάρααι, łac. Carrhae)

Miasto w →Osroene, które zdobyło swe stałe miejsce w historiografii klasycznej w wyniku klęski Krassusa w bitwie z Partami w 53 r. p.n.e. Znanie już w źródłach jęz. akadyjskiego oraz późniejszych, średniowiecznych źródłach orientalnych, jako Harran. J a n v i e r (s. 97-99) sprzeciwia się tej identyfikacji, albowiem nie zgadza się ona z jego interpretacją lokalizacji pasm górskich, wymienionych przez Orozjusza. Dlatego proponuje poprawkę na Charax (Χάραξ) w →Medii, w centralnej części pasma Elburs (→Ariobarzanes), znanej z a) Amm. Marcell. 23.6.43, b) Izydora z Charaksu, par. 7, bądź na Charaks znany z Ptolem., 6.2.2, dzisiaj Kesker. Problemem jest wszakże konieczność koniektury, w tym zamiana liczby mnogiej na pojedynczą, podczas gdy istnieją odmianki mss Charrai jako Carrhae.

Lit.: Franz W. W e i ß b a c h, *Kάρραι* „RE” 10:20 (1919), szp. 2009-2021; Ernst H o n i g m a n n, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*. Bruxelles 1935; J.N. P o s t g a t e, *Harran*. „Reallexikon der Assyriologie” 4 (1972-1975), s. 122-125 (znakomite, b. klarowne opracowanie); B r i l l, s.v. *Karrhai*; J a n v i e r.

Charudowie →Charydowie

Charydowie (gr. Χαρῳδες, łac. Charydes, Harudes)

Lud ten znany jest od czasów Cezara jako Harudes (*BG* 1.31). W *Monumentum Ancyranum* zapisane są pod postacią Charydes (26.4), u Ptolemeusza (2.11.12) jako Χαρῳδες, u Orozjusza jako Arudes, a u Jordanesa, *Get.* 60,2 Arochi. Jacob G r i m m, *Geschichte der deutschen Sprache*, 4. Aufl. Leipzig 1880, t. 1, s. 633,

nazwę zestawiał z anglosaskim *hard*, starogórnoniem. *hart* ‘las’, znaczyłyby więc ona ‘mieszkańcy lasu’. Rudolf Much (1862-1936; s. 24), etymologię widział w celtyckim *cawr* ‘bohater’ < ie. **karut*-s. Jeszcze w 852 r. w Turynii istniał *Harudorum pagus*, do nazwy tej odnosi się też duński *Harsyssel*. Za Cezara 24 000 *Charudów* wspomagało *Ariowista* w Galii, jedna trzecia z nich miała się osiedlić w kraju *Sekwanów*. We wrześniu 58 r. p.n.e. ponieśli oni klęskę z rąk Cezara w górnej Alzacji i salwowali się ucieczką nad Ren i do starych siedzib w zachodniej Jutlandii nad Morzem Północnym niedaleko → *Cymbrów*. Przeciwno nim wyprawiała się flota rzymska. Skutkiem było poselstwo do Rzymu i zawarcie „przyjaźni” (*amicitiae*), co oznaczało ich podporządkowanie Rzymowi. O tym poselstwie właśnie mówi przekaz ekscerptu 3 w części I naszego tomu.

Lit.: Günter Neumann, *Charuden*. „*RGa*” 4 (1981), s. 375; Helmut Castritius, *Haruden*. „*RGa*” 14 (1999), s. 20-21; Rudolf Much, *Deutsche Stammeskunde*. Leipzig 1900.

Chattowie (gr. *Χάτται* [Ptolem., 2.11.23], *Χάρτοι* [Strabon, Dion], łac. *Chatti*, *Catti*, *Cathi*, *Catthi*)

Plemię germańskie, przez Pliniusza, *NH* 4.100, zaliczeni do grupy → *Hermionów*; wraz z → *Cheruskami*, → *Hermundurami* i → *Swebami* zamieszkiwali tereny dzisiejszej Hesji oraz okolice ujścia → *Menu* do → *Renu* o spornej lokalizacji. Ich etymologia, a także związek z nazwą Hesji (występującej od VIII w.), są sporne. Nazwę odnosi się do ‘nakrycia głowy’ (**hattu*-, por. niem., ang. *Hut* – tak już *Grimm*, s. 577 nn.) lub ‘nienawiści’ (**hat*-, por. niem. *Haß*, ang. *hate*, tak *Müllenhoff*, s. 7). Zalicza się ich do → *Germanów* grupy reńsko-wezerskiej. Podobne powiązania (Dolna Nadrenia, Westfalia, Dolna Saksonia i pierwotnie również Turynia) wykazuje ich ceramika, która w I w. n.e. wytworzyła kulturę reńsko-wezerską. Nie wiadomo, kiedy przybyli do Hesji, nie wymienił ich Cezar, znający przecież → *Cherusków*. Być może ich migracja miała związek z wędrówką → *Swebów*. Materiał archeologiczny wykazuje, że musieli przybyć z północno-zachodnich Niemiec (kultura podobna do bawarskiej). W źródłach pojawiają się w 11 r. p.n.e., kiedy zwycięski *Druzus* wracając z wyprawy nad Morze Północne, rozbił obóz nad Renem, na ich ziemi. Rok później *Druzus* przeszedł przez ich ziemie, idąc na *Swebów* ku → *Łabie*. W 9 r. n.e. walczyli po stronie *Arminiusa* przeciwko *Varusowi*. W 15 r. *Germanicus* spalił ich stolicę *Mattium*, a dwa lata później odbył triumf de *Cheruscis Chattisque et Angrivariis* (Tac., *Ann.* 2.42). W I w. parokrotnie podejmowali wyprawy łupieskie na należące do Imperium tereny zarenkie. W czasie powstania *Batawów* oblegali *Moguncję*. Po przegranej przez nich toczzonej w l. 83-85 wojnie z Rzymem, który przyłączył część ich terytorium, *Wetterau*, znikają ze źródeł. Pojawiają się po-

nownie w 162 r. w górnej Germanii i Recji, kiedy pokonał ich namiestnik Górnej Germanii, C. Aufidius Victorinus (SHA 4.8.9). Przypuszczalnie wspierają Markomanów i Kwadów w walce przeciwko Rzymianom, przeciwko nim broni się w 170/171 r. M. Didius Iulianus, komendant mogunckiego Legionu XXII Prim. (por. excerptum 11). W 213 r. walczy z nimi Karakalla w czasie wyprawy przeciw Alemanom. W powstałym między 297 a 320 r. Laterculus Veronensis wymienieni między Bructeri a Burgunziones. Sulpicius Alexander w 392 r. wspomina o ich wojskach wspomagających Franków nad dolnym Renem⁸. Prawdopodobnie zachowali niezależność między Frankami, Burgundami i Alemanami, zasiedlając to samo terytorium. Wspomniani jeszcze w 455 r.

W przeciwieństwie do większości Germanów rządzonych przez królów Chattowie zarządzani byli przez książąt (możliwych), spokrewnionych z rodami cheruskimi. Poświadczają to znaleziska lepiej wyposażonych tzw. grobów szlacheckich. Tacyt przekazuje, że młody Chatto zapuszczał włosy i nie ścinał ich do czasu, aż zabił pierwszego wroga. Walczyli pieszko, wyróżniając się dzielnością i dyscypliną, jednak ich broń się nie zachowała, gdyż nie stanowiła elementu wyposażenia grobowego. Ich religia pozostaje słabo znana. Wg Tacyty wraz z Hermundurami (przeciwko którym stoczyli wojnę o słoną rzekę w 58 r.) czcili słoną wodę, wierząc, że bogowie są tam szczególnie blisko ludzi. Należeli też do religijnego związku Hermionów. Zaliczani do potomków Mannusa.

Chattowie zasiedlali żyzne płaskie tereny do wysokości ok. 250 m n.p.m. Na szczytach gór lokalizowano tylko grody. Obok przeważających małych i średnich osad pojawiały się duże osiedla o średnicy przekraczającej 100 m. Zajmowano się rolnictwem, hodowlą zwierząt, rzemiosłem. Prowadzono intensywną wymianę z prowincjami rzymskimi (liczne znaleziska ceramiki terra sigillata, ale skąpe znaleziska monet).

Lit.: G. Neumann, W. Jungandreas, H. v. Petrikovics, G. Miltenberger, *Chatten*. „RGA” 4 (1981), s. 377-391; Jacob Grimm, *Geschichte der deutschen Sprache*, 4. Auflage. Leipzig 1880; Karl Müllenhoff, *Irmin und seine Brüder*. „Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur” 23 (1879), s. 1-23; Herrmann, Bd. 1, s. 512-513 (W.O. Schmitt, G.Chr. Hansen), s. 570 (H. Ditten), Bd. 2. (G. Perl), wg indeksu s. 273.

⁸ Nieliczne fragmenty zachowane tylko u Grzegorza z Tours, zob. Helmut Castritius, *Sulpicius Alexander*. „RGA” 30 (2005), s. 129; François Paschoud, *Note sur les relations de trois historiens des IVe et Ve siècles : Sulpicius Alexander, Renatus Profutur Frigeridus et Olympiodore*. „Travaux et Mémoires” 6 (1998), s. 313-316; Günther Ch. Hansen, *Sulpicius Alexander – ein Historiker nach Ammian*. „Sitzungsberichte AW DDR” 15 (1982), s. 89-91; Otto Seeck, *Alexandros* (25). „RE” 1: 2 (1894), szp. 1446.

Chaukowie (gr. Καῦχοι, Καῦκοι, łac. Chauci, Chauchi, Cauci)

Ich nazwa wywodzi się od przymiotnika hoch ‘wysoki’ oznaczając albo ‘wyrośniętych ludzi’, ‘hochgewachsen’, albo ‘mieszkających wysoko’, ‘die hoch Wohnenden’. Zaliczeni zostali przez Pliniusza, *NH* 4.99 z →Cymbrami i →Teutonami do żyjących na wybrzeżu →Ingweonów. Możliwe, że wspominał o nich Pyteasz z Massalii, jeśliby przyjąć, że to oni ukrywają się pod zapisem Guionibus [por. w części II ekscerpt 9]. Dzielili się na ‘większych’ i ‘mniejszych’ (Plin. *NH* 16.2; Ptolem. 2.11.11; 2.11.16). Ptolemeusz ‘większych’ Chauków lokalizował między →Wezerą a →Łabą, zaś ‘mniejszych’ między rzeką →Ems a Wezerą. Potwierdzają to badania archeologiczne, wykazujące na zachód od Wezery inny typ ceramiki (tzw. ceramikę fryzyjską). SHA 9.1.7 (ed. H o h l, S a m b e r g e r, S e y f a r t h) podaje, że Albam fluvium adcolebant, zaś Oktawian August (RGA 26) chwali się, że Chauków ad ostium Albis fluminis paccavi. Na zachód mogli dochodzić do Ems i do wyspy →Burkana, a nawet do Abalus (→Basilia). Pliniusz, który w 47 r. przebywał w krainie Chauków, podkreśla, że mieszkali oni w chatkach na palach na moczarach i na rozlewiskach morskich (watach), trudniąc się rybołówstwem. Do ogrzewania wykorzystywali torf. Pierwszą próbę podporządkowania ich Rzymowi podjął w 12 r. p.n.e. Druzus. Dopiero Tyberiusz w 5 r. n.e. włączył ich w system państw klienckich, ale usamodzielnili się po powstaniu Fryzów w 28 r. W I i II w. plądrowali wybrzeża galijskie oraz założyli osady w ujściu →Renu, a nawet na wschodnim wybrzeżu →Irlandii. Jednocześnie rozwinęli lądową ekspansję na południe, wypędzając Amsiwariów znad dolnego Emsu i dochodząc do górnej Lippe albo do Warburger Börde. Niekiedy utożsamia się ich z Chattwariami, co wskazywałoby na ich związek z →Chattami. Pochwały Tacyta (*Germ.* 35), że Chaukowie są ludem pokojowym, mogą świadczyć, że rozwinęli ekspansję za zgodą Rzymu. Wg Kasjusza Diona w 213 r. plemiona żyjące nad →Oceanem odnowiły układ z Rzymem. Tabula Peutingeriana, opierająca się na mapie z czasów cesarza Karakalli, wymienia plemię Chaci / Haci za Chamavernami nad dolnym Renem, a nawet Overijsel. Pokrywa się to z IV-wiecznymi siedzibami Franków. Trudno jednak stwierdzić, jaką rolę Chaukowie odegrali w etnogenezie tych ostatnich, podobnie jak skomplikowany jest ich stosunek do Sasów, zamieszkujących od III w. tereny wzdłuż dolnej Łaby.

Kultura materialna Chauków cechuje się grobami urnowymi i ciałopalnymi jamowymi z ubogim wyposażeniem. Cechą charakterystyczną jest brak broni, co jest typowe dla północno-wschodnich Germanów (→Chattowie) i utrudnia studia nad podziałem społecznym (struktura społeczna zrekonstruowana została

tylko w skali mikroregionów). Żyli z uprawy na terenach podmokłych, hodowli bydła, rzemiosła (obróbka drewna, budowa statków, rogownictwo, wytop żelaza z rud darniowych). Budowano drogi wykładane belkami drewnianymi, wykorzystywane do intensywnej wymiany handlowej z Rzymem (terra sigillata, szkło, monety) organizowanej przez wyższą warstwę ludności. Znajdźiska importów powiązane są z tzw. dworami książęcymi – dużymi budynkami halowymi mieszczącymi obok przestrzeni mieszkalnej przestrzeń magazynową i obory dla bydła (np. Feddersen Wierde).

Lit.: G. Neumann, R. Wenskus, W.P. Schmid, *Chauken*. „RGA” 4 (1981), s. 393-413; Brill, s. 191B G5 (recte: B1); Herrmann, Bd. 1: s. 513 (W.O. Schmitt, G.Ch. Hansen), 571 (H. Ditten), Bd. 2 (G. Perl), s. 221-224. Talbert, t. 1, s. 137.

Chersones (gr. ἡ παλαιὰ Χερρόνησος [Ptolem., 3.6.2], łac. Cherroneso)

O przydomku Taurydski, dzisiaj Sewastopol na →Krymie (Ukraina). Jakkolwiek w źródłach klasycznych często określano tym mianem także cały półwysep.

Lit.: Михаил В. Агбунов, s., 206-208; Сергей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 150; Mason, s. 360, 475; Brill, s. 283; Talbert, t. 1, s. 355 (mapa 23).

Chersones Nowy (gr. Μικρὰ Χερρόνησος [Strabon], łac. Cherroneso Nea)

Kolonia Heraklei Pontyjskiej, założona w l. 421-420 p.n.e. w okolicy dzisiejszego Sewastopola. Podstawą gospodarki była uprawa winorośli. Okolice zamieszkane były przez Taurów i Scytów (→ Tauroscytowie). W I w. p.n.e. mieszkańcy poddali się Mitrydatesowi, będąc odtąd pod wpływami państwa bosporańskiego. Za czasów rzymskich w Chersonesie stacjonowała jednostka wojskowa vexillatio Chersonesitana. Tylko Mela, 2.3, podaje mit o założeniu miasta przez Dianę, co jest jedynie romanizacją lokalnego kultu.

Lit.: Mason, s. 360-361, 475; Parroni, s. 274.

Cheruskowie (gr. Χέρουσκοι, Χαϊρούσικοι [Ptolem., 2.11.19], Χαϊρουσκοί, łac. Cherusci)

Etymologia nazwy jest sporna. Grimm łączył ją z gockim słowem hairus ‘miecz’. Rudolf Much („Paul und Braunes Beiträge” 17 [1893], s. 1-136), E. Schröder („Niedersächsisches Jb. F. Landesgeschichte” 10 [1933], s. 5-29) oraz Günter Neumann odnoszą nazwę do *herut ‘jelen’, ‘Hirsch’, co wzmacnia O. Höfler (*Siegfried, Arminius und die Symbolik* [Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse. Bd. 332]. Wien 1961) obserwacją, że jelen był jednym z symboli Germanów. Natomiast F. Kluge (*Wortgeschichtliches über Herkunft und Geschichte der Teutonen*. „Zeitschrift f. dt. Wortforschung” 7 [1905/1906], s. 165-168) zwró-

cił uwagę na staroniem. i staroang. Horsk, staronordyckie horskr ‘geschwind, klug’, ‘szybki, mądry’, stąd Cherusci = ‘Mądrzy’, na co mogłaby wskazywać aluzja Tacyty (*Germ* 36): „qui olim boni aequique Cherusci, nunc inertes ac stulti vocantur”. Cheruszkowie wspomniani zostali po raz pierwszy przez Cezara w 53 r. p.n.e. jako sąsiedzi →Swebów, siedzących wówczas w Hesji, a potem emigrujących nad →Dunaj, od których oddzielał ich las Bacenis silva, identyfikowany z dzisiejszym Harzem lub górzystym pograniczem hesko-saskim. Ich najbliższymi sąsiadami byli Chamawowie siedzący w rejonie dzisiejszego miasta Osnabrück. W późniejszym okresie byli nimi Wielcy Bruktowie osiadli w Hamalandzie (rejon Ijssel). Cheruszkowie siedzieli na lewym brzegu →Wezery. Od północy sąsiadowali z Angriwariami, od których oddzielał ich wał graniczny (tzw. Wał z Leese). Na wschodzie dochodzili do środkowej →Łaby, co potwierdza późniejszy wiersz Wibiusza Sekwestra: „Albis Germaniae Suevos a Cheruscis dividit” oraz Kasjusz Dio (HR 55.1, piszący, że w 9 r. p.n.e. Druzus w krainie Cherusków przekroczył Wezerę i dotarł do Łaby. Rzeka ta oddzielała ich od →Hermundurów. Możliwe, że do związku hermundurskiego należały wymienione przez Ptolemeusza nadłabskie plemiona Kaluków i Baginochaimów (2.11.19-20). Nie wiadomo, która część tego obszaru była ich kolebką. W czasach, gdy Cheruszkowie zostają zauważeni przez autorów greckich i rzymskich źródeł pisanych, znajdowali się oni w stanie wewnętrznego konfliktu o relacje z Rzymem. Możliwe, że istniała wtedy *stirps regia*, ale bez króla, a poszczególni członkowie rodu rywalizowali o władzę szukając pomocy w Rzymie. Podczas ataku Druzusa w 11 r. p.n.e. sprzymierzeni byli z →Sigambrami i Swebami. Druzus poniósł klęskę pod Arballo (Plin. *NH* 11.55; brak pewnej lokalizacji). Po dwóch latach wódz rzymski dotarł do Łaby, przyłączając ziemie Cherusków do Rzymu. Przeciwko temu wystąpił Arminiusz, który po zwycięstwie w Lesie Teutoburskim (9 r. n.e.) i walkach przeciwko Germanikowi (13-16 r. n.e.) stawał się coraz silniejszy. Arminiusz zginął w 21 r., zaś w 47 r. z rodu pozostał ostatni przedstawiciel, bratanek Arminiusza, syn Flawiusza, Italicus, który wychowywał się w Rzymie i reprezentował wpływy rzymskie. Mimo iż jego matka wywodziła się z plemienia →Chattów, pozostawał z nimi we wrogich stosunkach, będąc dla nich reprezentantem wrogiego Rzymu. Ostatnim znanym nam władcą Cherusków był Chariomerus, również popierany przez Cesarstwo. Na przełomie I i II w. zachodnia część ich terytorium została podporządkowana Angriwariom, którzy w sojuszu z Chamawami zadali klęskę nademskim Brukterom. Wschodnia część plemienia mogła przynajmniej częściowo dostać się pod władzę Chattów (*Germ.* 35-36). Wymarcie rodu królewskiego spowodowało zanik

tradycji. Cheruskowie nie wytworzyli osobnej kultury ani dialektu i rozplynęli się w innych plemionach germańskich.

Lit.: Günter Neumann, Reinhard Wenskus, R. v. Uslar, Cherusker. „RGA” 4 (1981), s. 430-435; Hermann, Bd. 1, s. 466 (H. Labuske, K.-P. Johne), 513 (W.O. Schmitt, G.Ch. Hansen), 570 (H. Ditten), Bd. 2 (G. Perl), s. 223-224; Talbert, t. 1, s. 137 (mapa 10).

Chomarowie (gr. Κόμαροι, Ptolem. 6.13.‘; łac. Comarae, Plin. *NH* 6.47; Comari, Mela 1.13)

Plemię irańskie z okolic góry →Imavus. Należy wszakże przy próbie lokalizacji uwzględnić także baktryjski toponim Χόμαρα (Ptolem. 6.11.6; 6.11.8; André-Filliozat, s. 62). Mason umieszcza ich w Pamirze, u źródeł rzeki →Ok-sos, a Parroni ogólniej w →Baktrii.

Lit.: Albert Herrmann, *Komaroi*. „RE” 11:21 (1921), szp. 1132; André-Filliozat; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 161; Mason, s. 458; Parroni, s. 189-190.

Chronos (gr. Χρόνος [Ptolem. 3.5.1], łac. Chronius [Ammian. Marcell., 22.8.35])
Rzeka w →Sarmacji Europejskiej, identyfikowana z dzisiejszą Pregolą.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Chronos*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2481; Stückelberger-Graßhoff.

Chrysorhoas (łac. Chrysorhoas)

„Złoty Strumień” wpadający – wg Orozjusza (1.2.46) – do →Oceanu Wschodniego nieopodal przylądka →Samara (promunturium Samara, por. Tamaros, Mela 3. 67-70: Tamus; Strabon 11.519: Τάμαρος, Hermann). Tomaschek proponuje identyfikację z rz. Chrysoanas (sansk. suvarnavaha ‘niosąca złoto’) bądź z dzis. Irawadi (u Ptolem. 7.2.3: Τημάλας; Hermann). W tej sytuacji Samara byłaby przyl. Negrais (*contra* Berthelot, s. 381; Lippold, s. 370: Malezja). Obie propozycje mają u źródła słuszne przekonanie, że zlatynizowany hydronim grecki jest tłumaczeniem nazwy miejscowej. Janvier (mapa 1, s. 75-76) widzi to zupełnie inaczej, podkreślając teoretyczny wymiar geografii Orozjańskiej. Samara jest dlań najdalej na wschód wysuniętym przyl. Chin nad →Oceanem Wschodnim, leżącym na osi →Taurusu, twierdzenie to wspierać ma też wzmianka Meli 3.67 oraz Pliniusza (*NH* 6.55: promunturium Chryse; pozostaje problem identyfikacji Chryse z Samarą, por. André-Filliozat, s. 77-78). Warto podkreślić, że nowe wydanie Orozjusza, przygotowane przez Arnau d-Linda, w swym komentarzu nie proponuje nic nowego w analizowanych tu kwestiach i w najlepszym razie odsyła do Janvier’a. Odnośnie do par. 46 (w którym znajduje się przyl. Samara) pojawia się obszerny przypis (34, s. 23 w t. 1), w którym podkreśla się mechaniczność przepisywania („recopie mécaniquement”) przez Orozjusza źródeł, a obecność egzotycznych

topo- i hydronimów służyć miała jedynie wykazaniu, iż świat nie ogranicza się do Śródziemnomorza.

Lit.: André Berthelot, *L'Asie ancienne centrale et sud-orientale d'après Ptolémée*. Paris 1930; Albert Herrmann, *Tamaros*. „RE” A8 (1932), szp. 2092-2093; Idem, *Τημάλας*. „RE” A9 (1934), szp. 432; Wilhelm Tomaschek, *Chrysoanas*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2511-2512; Idem, *Chrysorhoas* (7). „RE” 3:6 (1899), szp. 2519; Adolf Lippold, *Orosio. Le Storie contro i pagani*. Milano 1976; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 64; André-Filliozat; Janvier; uwaga: Brill, s. 123 E3 odnosi się do zupełnie innej rzeki płynącej w Antylibanie.

Cisa → Patyssus

Cyklopi (gr. sg. Κύκλωψ, pl. Κύκλωπες)

Dzieci Gai (Ziemi, Hesiod., *Th.* 139nn.). Jednoocy olbrzymi żyjący na wyspie (często identyfikowanej z Sycylią) i zajmujący się hodowlą owiec. Już w eposie (*Odyseja*, ks. 9) wiązani m.in. z kanibalizmem, o obyczajach obcych ludom cywilizowanym.

Lit.: Rösch, Bd. 2, szp. 1676-1690.

Cylicja (gr. Κιλικία [Ptolem., 5.8], łac. Cilicia)

Kraina historyczno-geograficzna w południowo-wschodniej Azji Mniejszej, nad rz. Saros i Pyramos. Główne ośrodki: Tars, Adana, Anazarbos, Mopsuestia. Do pewnego stopnia obejmowała wcześniejsze obszary Ilakku, Que i Pirindu.

Lit.: W.M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*. London 1890, s. 383-387; Walter Ruge, *Kilikia*. „RE” 11:21 (1921), szp. 385-390; Brill, zwł. s. 140-141, 160-161, 182 i 272 (nieuwzględniona w indeksie); Koch, § 19.2 6L; Talbert, t. 2, s. 987 (mapa 64).

Cymbrowie (gr. Κίμβροι [Ptolem., 2.11.12], łac. Cimbri)

Plemię o spornej przynależności etnicznej. Z chwilą swego pojawienia się w towarzystwie → Teutonów i Ambronów (por. Svennung, s. 179-180) u Posejdoniosa C. uznawani byli za nieznanego nowy etnos (tak Plutarch); byli zaliczani do → Kimmeriów (Posejdonios) albo do Celtoscytów (→ Celtowie; Plutarch), co zdaniem greckich uczonych wynikało z ich wojowniczej i koczowniczej natury, ale w rzeczywistości mogło odzwierciedlać wieloetniczny, złożony charakter tej społeczności. Ich nieceltycki sposób życia dostrzegł Cezar, który zaliczył ich do → Germanów. Ta identyfikacja przyjęła się w późniejszych przekazach. Najazd Cymbrów uznawany był za bezpośrednie zagrożenie porządku rzymskiego. Prawdopodobnie wywodzili się z Półwyspu Jutlandzkiego (Himmerland na południe od Limfjordu), który z bliżej niewiadomych autorom starożytnym powodów (być może zniszczenie siedzib przez morze) musieli opuścić w II w. p.n.e. Przeszli w kierunku → Hercyńskiego Lasu, a potem terenów naddunajskich (→ Dunaj) zamieszkanymi przez celtyckich Taurysków i Noryków (→ No-

rikum). Tu zagrozili interesom rzymskim. Bitwa pod Noreją, stoczona w 113 r. p.n.e. rozpoczyna konfrontację rzymsko-germańską. W roku 101 p.n.e. ponoszą Cymbrowie straszną klęskę pod Vercellae, co było początkiem wielkiej kariery rzymskiego dowódcy w tej bitwie, Gajusza Mariusza. W związku z pobytem w Galli doszło do celtyzacji ich kultury materialnej, sposobu walki oraz elit, co sprawiło, że Rzymianie wpięrow dostrzegli w nich Celtów.

Z perspektywy geografii antycznej odnośnie do znajomości Europy północnej, kluczowe znaczenie ma Przylądek Cymbrów, czyli promunturium Cimbrorum (Ptolem. 2.11.2: Κιμβρικὴ Χερσόνησος), utożsamiany z dzisiaj Jutlandią (bądź jej częścią: Skagens Horn, precyzyjniej określaną jako →Tastris [nazwa poch. germ.]).

Lit.: Maximilian Ih m, *Cimbri*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2547-2553; Bengt Melin, *Die Heimat der Kimbern*. Uppsala 1960; Dieter T i m p e, *Germanen, Germania, Germanische Altertumskunde*, cz. 1: *Geschichte, A: Germanen, historisch*. „RGA” 11 (1998), s. 183, 206-209; Günter Neu mann, Th. Grünewald, J. Martens, *Kimbern*. „RGA” 16 (2000), s. 493-504; Brill, s. 148 (z mapą ich wypraw); Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 636-637, Bd. 2 (G. Perl); Parroni, s. 396; Svennung, 1974, s. 162-197; Talbert, t. 1, s. 141 (bez lokalizacji siedzib, ale z zaznaczeniem Jutlandii jako Półwyspu Cymbryjskiego).

Cyrus (gr. Κύρος, łac. Cyrus)

Dzisiaj rzeka Kura (gruz. Mtkvari) na Kaukazie, leżą nad nią m.in. Tbilisi i Gori. Plin. *NH* 6.26:

„<Cyr>us oritur in Heniochis montibus, quos alii Coraxicos vocavere, Araxos eodem monte quo Euphrates, VI p. intervallo, auctusque amne Vsi et ipse, ut plures existimavere, Cyro defertur in Caspium mare”.

„Cyrus rodzi się w górach Heniochijskich, które inni nazywają Koraksyjskimi; natomiast Araks w tych samych górach co Eufrat, w odległości odeń 6 [dom. mil], a powiększony rzeką Usus – jak wielu sądzi – łączy się z Cyrusem i wpływa do M. Kaspijskiego”.

Por. →Araks, →Eufrat, →Heniochowice, →Kaspijskie Morze, →Koraksyjskie Góry.

Lit.: Brill, wg indeksu s. 291 s.v. *Kyros*; Parroni, s. 402; Talbert, t. 2, s. 1294 (mapa 90).

Czarne Morze (Ποντική θάλασσα, łac. Pontus Euxinus)

W jęz. irańskich (dialektach scytyjskich, staroperskim) zwane „o ciemnym kolorze” (por. awest. akšaēna). Grecy zrozumieli to jako „akseinos” (ἄξεινον, „niegościnnie”) i w celu odwrócenia znaczenia nazwali je „Gościnnym” – „Eukseinos pontos” (łac. pontus Euxinus), por. Plin. *NH*, 6.1.1 (por. też 4.76):

„Pontus Euxinus, antea ab inhospitali feritate Axinus appellatus, peculiari invidia naturae sine ullo fine indulgentis aviditati maris et ipse in Europam Asiamque funditur”.

„Morze Gościnne, wcześniej ze względu na niegościnną dzikość zwane ‘Axinus’, z powodu wyjątkowej zazdrości przyrody, bezgranicznie pobłażającej chciwości morza, samo wpływa do Europy i Azji”.

Obszerną charakterystykę geograficzną wybrzeża przekazał Polibiusz, 4.38-43. Strabon natomiast podaje, że dla Greków morze to było największym spośród wszystkich mórz i dlatego nazywali je Pontem. We wczesnym okresie wierzyli wręcz, że podróżując po nim, zostawia się za sobą świat zamieszany przez ludzi, jak podróżując poza → Słupy Herkulesa. Często porównywano jego kształt do łuku scytyjskiego, a jego oś przeprowadzając między przylądkami → Karambis w Azji Mniejszej i → Kriumetopon na Krymie. Pliniusz sądził, podobnie jak mu współcześni, że woda z Morza Czarnego zasila Morze Śródziemne, gdyż przez → Bosfor Tracki i Hellespont prąd zawsze płynie od strony Morza Czarnego. Już jednak wówczas podejrzewano istnienie prądu podwodnego o przeciwnym kierunku, który został poświadczony w 1680 r., niosącego silnie zasolone wody śródziemnomorskie do mniej słonego Morza Czarnego. Dla Pomponiusza Meli (2.8, ekscerpt 3) Morze Czarne było już częścią Morza Śródziemnego. Stepy pontyjskie tworzyły osobny system ekologiczny z czarnoziemami zapewniającymi rozległe pastwiska nawadniane przez liczne rzeki i pastwiska. Obszar ten został zresztą po wiekach celnie scharakteryzowany przez anonimowego kronikarza węgierskiego, notariusza króla Béli:

„Jest zatem Scytia ogromną, zwróconą ku wschodowi krainą [...], a począwszy od północy, sięga swymi krańcami aż po Morze Czarne. Z tyłu zaś ma rzekę, zwaną Don, z rozlicznymi bagnami, gdzie w tak niespotykanej obfitości występują sobole, iż [w ich futra] przyodziewają się nie tylko możni i ludzie niższego stanu w tym kraju, ale nawet pasterze wołów i ich pomocnicy oraz pasterze owiec ozdabiają nimi swoje szaty. Jest tu zaiste pod dostatkiem złota i srebra, a w strumieniach tej ziemi można znaleźć kosztowne kamienie i rudy metali. [...] Ziemia scytyjska na całym swoim obszarze jest bardzo rozległa, ludzie zaś, którzy ją zamieszkują, pospolicie zwą się Dentumoger [Dentümogyer – Węgrzy znad Donu] i aż do dnia dzisiejszego nie podlegali żadnemu władcy. → Scytowie bowiem są istniejącym od bardzo dawna szczepem, a Scytia jest potęgą na wschodzie, tak jak to wspomnieliśmy wyżej” [*Anonimowego Notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, tłum. Aleksandra Kułbickiego, Kraków 2006, rozdz. 1, s. 29-31, tekst łac. s. 28-30].

Pod względem florystyczno-krajobrazowym wyróżniamy tu: strefę leśną, lasostep i step trawiasty. Jest to podział bardzo ważny z punktu widzenia historii Słowian, bo zdaniem wielu archeologów z krajów byłego ZSRR oraz reprezen-

tantów polskiej szkoły allochtonistycznej to właśnie na pograniczu strefy leśnej i lasostepowej zlewiska Morza Czarnego wykształcili się Słowianie. Strefy te określały sposób życia, gospodarowania, formy życia społecznego i kultury. Grecy koloniści zaczęli zasiedlać wybrzeża pontyjskie od VII w. p.n.e., o czym świadczą znaleziska ceramiki rodyjskiej i jońskiej czarno- i czerwonofiguralnej na północnych wybrzeżach Morza Czarnego. Ośrodkami kolonizacji były →Milet, Teos, Mitylena, Megara, Samos, Heraklea Pontyjska i Bizancjum. W epoce klasycznej handlowano z wyspami Samos, Chios, Lesbos, nawiązano kontakty z Atenami. Handlowano też ze Scytami, wymieniając greckie wino na scytyjskie zboże. Wino przewożono w opieczętowanych amforach, które pozostają najbardziej charakterystycznym źródłem do wewnątrzpontyjskich kontaktów handlowych. Plemiona barbarzyńskie zamieszkujące nadczarnomorskie stepy po raz pierwszy wspomniane zostały w dekrete miasta →Olbia z III/II w. p.n.e. wymieniającym Skirów i Galatów chcących się tam osiedlić. W wyniku ekspansji →Sarmatów doszło do kulturalnej sarmatyzacji →Bosforu Kimeryjskiego. Zarazem w koloniach pontyjskich pojawiły się wojska rzymskie, stacjonując m.in. w Olbii i Chersonesie. Na przełomie I i II w. pojawiają się archeologicznie uchwytne ślady Germanów wskazujące na kontakty sarmacko-germańskie. Wędrowka →Gotów w kierunku Morza Czarnego uchwytne jest archeologicznie (kultura wielbarska). Równocześnie na przełomie II i III w. na południowy wschód ruszyli Lugiowie lub Wandalowie, nosiciele kultury przeworskiej. Goci odrzucili →Alanów i Sarmatów na wschód (Alanowie osiedlili się m.in. w południowo-zachodniej części Krymu) i zniszczyli liczne osady scytyjskie, tworząc na nowym miejscu kulturę czerniachowską (IV-V w.). Ich przyjście spowodowało upadek licznych greckich miast, jak →Tyras i Olbia. Skomplikowało także sytuację państwa bosforańskiego, które osłabło na skutek ekspansji Alanów. Po roku 239 zniszczona została Gorgippia, zaś →Tanais, umocnione w 236, zostało zaatakowane w 351 r. Na Krymie operowali Goci i podbici przez nich dacy Karpowie. W l. 253/255 Goci i podporządkowane im plemiona przekroczyły →Dunaj i zaczęły operować na Bałkanach. W 254 r. ruszyli przeciwko Bosforowi Kimeryjskiemu, wykorzystując tamtejszy kryzys polityczny (w 253 r. dwóch władców było w tym samym czasie monety). Goci z pomocą Boranów, plemienia nieznanego pochodzenia, rozbili to państwo (warstwa spalenizny z połowy III w. w →Pantikapeum jest bez wątpienia związana z atakiem Boranów). Boranowie statkami bosporańskimi zaatakowali na przełomie l. 254/255 wybrzeże kaukaskie Pontu. Później Goci kontynuowali ataki z Herulami. W drugiej połowie III w. zniszczono →Nymfaion i Iluraton. Od 268 r. szereg plemion: Goci,

Gepidzi, Herulowie i →Peucynowie próbowali wypłynąć z ujścia Dniestru, by zaatakować ziemie rzymskie nad Morzem Czarnym, ale zostali rozbici. W 275 r. „Scytowie” z Meotydy podjęli nową próbę przełamania rzymskiej granicy nad Morzem Czarnym w Azji Mniejszej, co zbieгло się w czasie z kolejnym kryzysem w państwie bosporańskim (w tym czasie odnotowano trzech królów w jednym czasie). Zostali oni rozbici przez Rzymian, a potem przez władcę bosporańskiego Teiranesa. W drugiej połowie III w. na stepach między Dniestrem a Dunajem rozwijała się stepowa faza kultury czerniachowskiej wykazująca cechy scyto-sarmackie oraz północne. Cechuje się ceramiką nieobtaczaną typu scytyjskiego, scyto-sarmackimi pochówkami w komorach grobowych, dużą ilością importów rzymskich oraz występowaniem budowli kamiennych i osiedli obronnych. Pod koniec III w. w ruinach Tanais powstało nowe osiedle. Osadnictwo w delcie Donu przetrwało najazdy barbarzyńców, o czym świadczą amfory z IV w. obok ceramiki czerniachowskiej i germańskich fibul. Obecność ludności germańskiej obok tubylców jest poświadczona dla drugiej połowy III w. na Krymie i na Półwyspie Tamań. Dla obrony Rzymu, a potem nowej stolicy, Konstantynopola, przed zagrożeniem płynącym z północnej części Morza Czarnego, Imperium oparło się na sieci państw klientalnych. Szczególną rolę odgrywał południowo-zachodni Krym zasiedlony przez ludność irańską (Scytowie, Sarmaci, Alanowie).

Lit.: Christo Danoff, *Pontus Euxinos*. „RE” Suppl. 9 (1962), tu: szp. 866-1175; Д.И. Эдельман, *Сравнительная грамматика восточноиранских языков. Фонология*. Москва 1986, tu: s. 116; В.С. Расторгуева, Д.И. Эдельман, *Этимологический словарь иранских языков*. Т. 1. Москва 2000, tu: s. 284-285; И.Б. Зеев, *Керамическая тара Боспора*. Москва 1960; М. Kazanski, *Schwarzes Meer*. „RGA” 27 (2004), s. 431-442; Rüdiger Schmitt, *Black Sea*. „Encyclopaedia Iranica” 4:3, s. 310-313; Сергей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001, tu: s. 15-17; Max Vasmer, *Osteuropäische Ortsnamen: 1. Das Schwarze Meer*. „Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis” ser. 1, 1:3 (1921); Brill, wg indeksu s. 281 s.v. *Black Sea*; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 645; Koch, § 19.1 i 19.2; Mason, s. 347, 362, 375-376, 384; Parroni, s. 281; Zehnacker-Silberman, s. 268-270 (komentarz odnośnie do pomiarów M. Czarnego i Meotydy, przedstawionych przez Pliniusza).

Dacja (gr. Δακία [Ptolem., 3.8], łac. Dacia)

Prowincja rzymska w l. 106-271/272 z głównym ośrodkiem w Sarmizegetuzie, utworzona na terenach kształtowania się państwa →Daków. Państwo dackie skonsolidował ok. 80 r. p.n.e. Burebista, który podporządkował sobie w l. 60-55 p.n.e. greckie miasta w →Propontydzie (Morze Marmara) po →Apollonię oraz najeżdżał Macedonię. Po zamordowaniu Burebisty w 44 r. p.n.e. państwo podzieliło się na cztery, potem pięć królestw, których władcy najeżdżali na prowincję

cje rzymskie, co spotykało się z odwetowymi wyprawami rzymskimi. W 14/15 r. n.e. Rzymianie opanowali Dobrudżę, zaś w 20 r. osadzili między →Dunajem a →Cisą →Jazygów. W drugiej połowie I w. za Skorilosa, Diurasa-Diurpaneusa i Decebala Dacja osiągnęła szczyt potęgi. Po wojnie z Cesarstwem w l. 86-89 Decebal musiał oddać Banat i Oltenię w zamian za pomoc rzymską i uznanie go za króla przez Rzymian. Niezależność państwa zniszczył jednak dopiero Trajan, który pokonał Decebala w dwóch kampaniach, w l. 101-102 i 105-106, tworząc tu prowincję ze stolicą w Sarmizegetuzie. Obejmowała ona w przybliżeniu obszar dzisiejszego Siedmiogrodu od górnego Samoszu po Alutę i Dunaj dostarczając złota, srebra i surowców mineralnych z tamtejszych kopalń. Prowincja w czasie wojen markomańskich najeżdżana była przez Markomanów, Rzymianie walczyli też z okolicznymi, tzw. wolnymi Dakami. Najazd →Gotów (238/240 r.) i Gepidów (ok. 250 r.) spowodował wycofanie się Rzymian z większości Dacji w 271 r. Na południowym brzegu Dunaju utworzono wtedy prowincję Dacia Ripensis ze stolicą w Ratiarii, z której wyodrębniono jeszcze prowincję Dacia mediterranea. Obie należały do diecezji Moesia, a w IV w. Dacia.

Geografia antyczna (Agryppa, Pliniusz, Dimensuratio) umiejscawiała często Dację na wschód od →Wisły. Tradycja ta znajduje odzwierciedlenie m.in. u Alfreda Wielkiego, króla Wessexu w l. 871-899 (L i n d e r s k i).

Od 118 r. Dacja dzieliła się na Dacia inferior obejmującą Oltenię z Banatem, zarządzaną przez procuratora Augusti vice praesidis ze stolicą w Napoce (dziś Cluj-Napoca) oraz Dacia superior obejmującą górzystą część Siedmiogrodu pod władzą legata w randze pretora ze stolicą w Apulum (dziś Alba Iulia, węg. Gyulafehérvár). W 158/159 r. podzielono prowincję na Dację Porolissensis zarządzaną przez legata Legionu V Macedonica oraz procuratora ze stolicą w Napoce, Dację Malvensis obejmującą przypuszczalnie Banat między Cisą, Dunajem i Maruszą ze stolicą w Romula/Malva oraz Dację Apulensis zarządzaną przez legata konsularnego III Daciarum obejmującą wnętrze prowincji wraz z Apulum, gdzie stacjonował Legion XIII Gemina. W prowincji stacjonowały też Legion I Adiatrix i IV Flavia, zaś od 166/167 r. Legion V Macedonica. Władcy rzymscy osiedlali w Dacji kolonistów z całego imperium. Przyczyniało się to do jej urbanizacji i romanizacji ludności (zwłaszcza w Banacie i Oltenii). Miasta zorganizowane były na wzór italski jako kolonie lub municypia. Centrum komunikacyjnym stało się Apulum, gdzie krzyżowały się drogi. Gospodarka opierała się na górnictwie złota, srebra, ołowiu i soli, wzrastała rola tkactwa, obróbki drewna i żelaza, garncarstwa o charakterze lokalnym, rolnictwa wykorzystującego rzymskie zdobycze techniczne.

Lit.: Nicolae Gudea, Thomas Lobüscher, *Dacia. Eine römische Provinz zwischen Karpaten und Schwarzem Meer*. Mainz 2006 (bardzo dobry przewodnik archeologiczny z bogatą i reprezentatywną literaturą); Hadrian Daicoviciu, *Dakowie*. Warszawa 1969; Badania w Porolissum: M. Macreă, *Apărarea graniței de vest și nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla*. „Studii și cercetări de istorie veche” 8 (1957), nr 1-4, s. 215-251; H. Callies, *Dakien*. „RGA” 5 (1984), s. 185-189; Jerzy Linderski, *Alfred the Great and the Tradition of Ancient Geography*. „Speculum” 39:3 (1964), s. 434-439; Brill, s. 184 (z mapą); Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 630 Koch, § 19.1 4J i 19.2 4J; Mason, s. 352-353; Talbert, t. 1, s. 310-332 (mapa 21).

Dahowie (gr. Δάαι, łac. Dahae)

Lud irański, który pojawił się na południowy wschód od Morza →Kaspijskiego na przełomie IV i III w. p.n.e. W I. 30. tegoż stulecia Dahowie przesuwają się bardziej na południe, zajmując →Areię, Margianę (gr. Μαργιάνη [Ptolem., 1.12.7; 6.9.4; 6.10.1; 6.10.3; 6.11.1; 6.12.1; 6.14.1; 6.17.1; 8.23.1; 8.23.5; 8.25.2; 8.29.23], kraina geograficzno-historyczna w dolnym biegu rz. Murgab, dzisiaj pld.-wsch. Turkmenistan; główny ośrodek w Merwie, ważnym ośrodkiem pośrednictwa handlowego z Dalekim Wschodem, dzisiaj Mary, por. U m a n o v a, S c h m i t t), a zwłaszcza →Hyrkanie, która stała się jednym z ich centrów osadniczych. Migracja ta zapoczątkowała utratę płn.-wschod. Iranu przez Seleukidów (O l b r y c h t). Nomadyczny charakter plemienia, do niedawna niepodlegający dyskusji, spotkał się ostatnio z krytyką, w związku z nowymi odkryciami archeologicznymi na północ od →Oksosu (S c h i p p m a n n). Z największego szczepu Dahów, Aparnów (Ἀπαρνοί, por. Y a n g, s. 125-126) wywodził się Arsakes I, założyciel nowej, partyjskiej dynastii Arsakidów (Partowie: lud z prowincji Parthava [chiń. Anxi]), która przejęła władzę w Iranie (247 p.n.e. – 224 n.e.). U Ptolemeusza (6.10.2) wyrażenie „Πάρσαι καὶ Δάαι” może być tłumaczone zarówno równorzędnie („Parnowie i Dahowie”) jak i uściślająco („Parnowie, tzn. Dahowie”). Rzymianie postrzegali Dahów jako jedno z najdalszych plemion Azji Środkowej, np. Seneka przywołuje Dahów w kontekście metafory krańców poznanej ziemi („quid ultra bellicosum Dahas iacet”, ep. 71.37), podobnie Liwiusz (35.49.8): „varia enim genera armorum et multa nomina gentium inauditarum, Dahas et Medos et Cadusios et Elymaeos, Suros omnis esse, haud paulo mancierum melius propter servilia ingenia quam militum genus”.

Lit.: F. Blois, W. Vogelsang, *Dahae*. „Encyclopaedia Iranica” 6:6, s. 581-582; Malcolm Colledge, *The Parthian Period*. Leiden 1986; Klaus Schippmann, *Grundzüge der parthischen Geschichte*. Darmstadt 1980; Marek J. Olbrycht, *Die Beziehungen der Steppennomaden Mitteleasiens zu den hellenistischen Staaten (bis zum Ende des 3. Jahrhunderts vor Chr.)*, w: Bernd Funck hrsg., *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in*

den Staaten des hellenistischen Zeitalters. Tübingen 1996, s. 147-168; Rüdiger Schmitt, *Margiana*. „Reallexikon der Assyriologie” 7 (1987-1990), s. 380-381; Z.I. Umanova, *New Material on Ancient Merv*. „Iran” 30 (1992), s. 55-63; Josef Wiesehöfer, *Das Partherreich und seine Zeugnisse*. Stuttgart 1998; Józef Wolski, *L'empire des Arsacides*. Leuven 1993; Yang Juping, *Some clues of the Hellenistic World and the Roman East hidden in China's Early Four Historical Books*. „Talanta” 46-47 (2014-2015), s. 121-143; Alto-Pekkanen, t. 1, s. 166-170; t. 2, s. 244; André-Filliozat, s. 60-61 (regio Margiane); Brill, s. 128-129, 214-216; Bryce, s. 530; Parroni, s. 190; Talbert, t. 2, s. 1351 (mapa 96), 1356 (mapa 97); Mason, s. 457, 492.

Dakowie (gr. Δάκοι, łac. Daci)

Rdzenni mieszkańcy →Dacji, pokrewni →Trakom. Ich kultura pozostawała pod wpływem →Celtów, ludów irańskich (→Scytów) i germańskich (→Germanowie), a szczególnie Greków i Rzymian. Osady otwarte powstawały nad rzekami. W miejscach strategicznych i na skrzyżowaniach dróg budowano osady obronne. Znajdowane są one na obszarze od masywu Bałkanu po Karpaty na północy i od Morza →Czarnego i →Dniestru na wschodzie po Nizinę Nadcisańską (→Patysus) na zachodzie. Ślady ich osadnictwa znajdują się nawet w zachodniej Słowacji: Rozwój ich kultury przebiegał w czterech fazach: 1) budowa grodów obronnych w V-IV w. p.n.e., co związane było z najazdami scytyjskimi, istnienie „grobow księżęcych” z licznymi importami greckimi i macedońskimi, produkcja lokalnej ceramiki siwej, pochówki w 95% ciałopalne; 2) ok. 250-175/150 p.n.e. – upadek licznych grodów, zanik „grobow księżęcych” oraz kontaktów ze światem hellenistycznym, wpływy celtyckie, ekspansja →Bastarnów; 3) ok. 150 p.n.e. – 106 n.e. – klasyczna faza kultury, rozkwit za Burebisty i Decebala, wpływy rzymskie, odbudowa grodów, rozbudowa Sarmizegetuzy wyposażonej w umocnienia, ulice, wodociągi, świątynie, dwupiętrowe budynki mieszkalne. Zanikają klasyczne pochówki, które stają się archeologicznie nieuchwytnie; 4) po 106 r. – koniec III w. rzymska Dacja i romanizacja prowincji. Po przybyciu →Gotów tradycje getodackie utrzymują się do IV w.

Lit.: Nicolae Gudea, Thomas Lobüscher, *Dacia. Eine römische Provinz zwischen Karpaten und Schwarzem Meer*. Mainz 2006 (bardzo dobry przewodnik archeologiczny z bogatą i reprezentatywną literaturą); Hadrian Daicoviciu, *Dakowie*. Warszawa 1969; A. Točík, *K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu*. „Archeologické Rozhledy” 11 (1959), s. 841-874; I. Ionitã, *Geto-dakische Kultur und Kunst*, „Archeologické Rozhledy” 11 (1959), s. 569-577.

Dalmacja (gr. Δαλματία, łac. Dalmatia)

Kraina historyczno-geograficzna, a następnie prowincja rzymska w dzisiejszej Chorwacji wzdłuż wybrzeża adriatyckiego, obejmująca większą część historycznej Ilirii (Ptolem., 2.16). Od końca III w. p.n.e. w zasięgu władzy rzymskiej,

od 168 r. p.n.e. trzon prowincji → Illiricum. Jako osobna prowincja wydzielona w 9 r. n.e. jako Illyricum superius ze stolicą w Salonie, nową nazwę otrzymała od najważniejszego plemienia Ilirskiego, Delmatów. Kilka wieków panowania rzymskiego wytworzyło zromanizowaną ludność miejską posługującą się jęz. dalmatyńskim, mającą różne korzenie etniczne (iliryskie, greckie, paońskie, rzymskie), która przetrwała na wybrzeżu późniejsze panowanie bizantyńskie i słowiańskie (chorwackie), a zanikła dopiero w XIX w. Na głębokim zapleczu istniała od późnego antyku równie zromanizowana ludność pasterska zajmująca się przede wszystkim górskim wypasem zwierząt (Wołosi). Nazwa Dalmacji jako nadadriatyckiej części Chorwacji przetrwała do dzisiaj i wyróżnia się jako osobna całość kulturowa, należąc do świata śródziemnomorskiego, podczas gdy reszta kraju reprezentuje typową kulturę środkowoeuropejską.

Lit.: Radovan Katičić, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb 1998; Dénes Sokcsévi, *Horvátország a 7. századtól napjankig*, Budapest 2011, s. 35-40; Włodzimierz Pająkowski, *Ilirowie. Illyrii proprie dicti. Siedziby i historia. Próba rekonstrukcji*. Poznań 1981 [wydanie niemieckojęzyczne *Die Illyrier*. Poznań 2000]; Brill, wg indeksu, s. 284; Koch, § 18 4H; Talbert, t. 1, s. 286-309 (mapa 20).

Dandaka (gr. Δανδάκη, łac. Dandake)

Miejscowość w południowo-zachodniej części → Tauryki, niecałe 30 km na północ od → Chersonezu, ident. z dzisiaj stanowiskiem Alma Tamak (Щеглов). Ptolem. 3.6.2; Amm. Marcell. 22.8.36. Toponim pochodzenia irańskiego: Dañtaka, por. osset. dantā (Абаев, s. 161-162: „zab”). Najnowsze badania literatury sanskryckiej i perskiej wskazują na inne rozumienie tego terminu, który najprawdopodobniej oznaczał różne kategorie pieniądza czy bogactwa (Вигасин, s. 67). Por. Dandarium – inna nazwa → Bieżni Achillesa (Трубачев, 1976: s. 62-63; 1977: s. 16-17; 1981: s. 9, 15)

Lit.: В.И. Абаев, *Осетинский язык и фольклор*. 1. Москва-Ленинград 1949; Алексей А. Вигасин, *Санскритская лексика, заимствованная из греческого языка*. „ВДИ” (2015), z. 2, s. 60-73; Wilhelm Tomaschek, *Dandake*. „RE” 4:8 (1901), szp. 2099; Трубачев; Idem, *О синдах и их языке*. „Вопросы языкознания” (1976), z. 4, s. 39-63; Idem, *Indoarica в Северном Причерноморье*. „Вопросы языкознания” (1981), z. 2, s. 3-21; А.Н. Щеглов, *Заметки по древней географии и топографии Сарматии и Тавриды*. „ВДИ” (1965), z. 2, s. 107-113; Alton-Pekkanen, t. 1, s. 171.

Danubius → Dunaj

Danuvius → Dunaj

Delos (gr. Δῆλος, łac. Delos)

Pliniusz i Mela informują (na podstawie źródeł greckich, m.in. Herodota 4.36-37, Hekatajosa), o szczególnych więzach łączących wyspę z archipelagu Cyklad

z →Hyperborejczykami ze względu na kult Apollona. Diodor podaje (2.47), iż na Delos udał się sam Abaris, mędrzec z dalekiej północy. Uczeni są zgodni, że opisane w źródłach wysyłanie dziewic hyperborejskich z ofiarami dla boga, ma podstawy historyczne (dane epigraficzne) i sięga być może czasów mykeńskich (dane archeologiczne z epoki brązu). Por. Ptolem., 3.15.28.

Lit.: G. B a u d y, *Abaris*. „Der Neue Pauly” 1 (1996), szp. 5-6; E. B e t h e, *Abaris* (1). „RE” 1 (1894), szp. 16-17; P. B o y a n c é, *Sur l'Abaris d'Héraclide le Pontique*. „Revue des études anciennes” 36 (1934), s. 321-352; Ph. B r u n e a u, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque imperiale*. Paris 1970; P. C o r s s e n, *Der Abaris des Heraclides Ponticus. Ein Beitrag zu der Geschichte der Pythagoraslegende*. „Rheinisches Museum f. Philologie” 87 (1912), 20-47; H. G a l l e t d e S a n t e r r e, *Délos primitive et archaïque*. Paris 1958; Gy. M o r a v e s i k, *Abaris, Priester von Apollon*. „Kőrösi-Csoma Archivum” suppl. 1 (1936); W. S a l e, *The Hyperborean Maidens on Delos*. „Harvard Theological Review” 54 (1961), s. 75-89; J. T r é h e u x, *La Réalité historique des offrandes hyperboréenes*, w: *Studies Presented to D.M. Robinson on his Seventieth Birthday*. Saint Louis 1953, s. 758-774; B r i l l, wg indeksu s. 284; T a l b e r t, t. 2, s. 940 (mapa 61).

Derbikowie (gr. Δέρβικες, Δερβίκαί, Δερβίκαί [Ptolem., 6.10.2], łac. Derbices) Plemię z I tys. p.n.e., zamieszkujące najprawdopodobniej wschodnie obszary →Hyrkanii, na południowy wschód od Morza →Kaspijskiego po obu brzegach →Oksosu, niedaleko terytorium →Massagetów (П ь я н к о в), czasami do nich zaliczani (H e r r m a n n, s. 47; T a r n, s. 81). Według Ktezasza (FGrH 688 F9 7-8) w kwietniu 530 r. p.n.e. zostali zaatakowani i pokonani przez Cyrusa II, w której to wyprawie król perski zginął. Bardziej popularna wersja Herodota (1.214) wskazuje na przeciwnika Cyrusa Massagetów i ich królową Tomyris. Strabon (11.11.8) podaje kilka informacji nt. obyczajów Derbików, m.in. o kanibalizmie.

Lit.: Wilhelm T o m a s c h e k, *Derbikes*. „RE” 5 (1905), szp. 237-238; Albert H e r r m a n n, *Alte Geographie des unteren Oxusgebiets*. Berlin 1914; И.В. П ь я н к о в, *К вопросу о маршруте похода Кыра II на массагетов*. „ВДИ” (1964), z. 3, s. 115-130; I d e m, „Istorija Persii” *Ktesija i sredneaziatskie satrapii Achemenidov v konce V v. do n.e.* „ВДИ” (1972), nr 2, s. 35-50; W. T a r n, *The Greeks in Bactria and India*. Cambridge 1938; A a l t o - P e k k a n e n, t. 1, s. 172-174 B r y c e, s. 193; M a s o n, s. 494; P a r r o n i, s. 401.

Dia (gr. Δῖα, łac. Dia)

Miejscowość na →Bosforze Kimmeryjskim ok. 11 km od →Pantikapajon (Acra Nymphaeum Panticapaeum, →Akrai). Znana tylko z Pliniusza (NH 4.86) i Geografa Raweńskiego (Dina). T o m a s c h e k powiązał ją z m. Τυριτάκη, ale D i e h l ma wątpliwości, por. Stefan z Bizancjum: Τυριτάκη πόλις Πόντου; *Perip. P. Eu.*, 50; Ptolem., (3.6.4): Τυριτάκη. Т р у б а ч е в (s. 17)

zapropował interpretację ‘dziewicza’, co tłumaczy rdzennym, miejscowym kultem wśród →Taurów, lekko tylko zhellenizowanym m.in. przez nawiązanie do mitu Atrydów. Hipoteza ta została ostatnio wzmocniona dowodami epigraficznymi: opublikowano inskrypcję ku czci Dziewiczej bogini (C a п р ы к и н, В н у к о в). O tym kulcie zdaje się też nadmieniać Herodot (4.103), pisząc o kulcie Ifigenii, córki Agamemnona. Ptolem., 3.17.11, wspomina wyspę Dia nieopodal Krety.

Lit.: С е р г е й Ю. С а п р ы к и н, С е р г е й Ю. В н у к о в, *Греческие надписи из Кара-Тобе (северо-западный Крым)*. „ВДИ” (2015), z. 2, s. 98-119; Wilhelm T o m a s c h e k, *Dia* (8). „RE” 5:10 (1905), szp. 299; Erich D i e h l, *Tyritake*, „RE” A14 (1948), szp. 1865-1866; A a l t o - P e k k a - n e n, t. 1, s. 174, s.v. Acra; M a s o n, s. 365; T a l b e r t, t. 2, s. 1247 (mapa 87 dodatek; s. v. *Tyritake*, identyfikacja z ukraińską miejscowością Arsinczewo); Т р у б а ч е в.

Dioskoria (gr. Διοσκουρίς, Διοσκουριάς [Ptolem., 5.10.2; 8.19.3], łac. Dioscorias)

Kolonia Miletu z VI w. p.n.e., pierwotnie założona ok. 30 km na południowy wschód od dzis. Suchumi (Abchazja) na przyl. Iskuria. Tradycja przypisywała założenie kolonii woźnikom Dioskurów: Amfitowi i Telchionowi, co powiązano z ludem →Heniochów (Solinus, 15.17, ed. Mommsen), bądź samym Dioskurom (Mela, 1.111). Uczeń radzieccy próbowali doszukiwać się w nazwie kolonii miejscowej toponimii, ale bez powodzenia. Ważny ośrodek wymiany handlowej dla ludów →Kaukazu, zwłaszcza w handlu solą. Informację o przedstawicielach trzystu ludów w Dioskoria, Pliniusz zapożyczył u Timostenesa z Rodos (III w. p.n.e.). Kryzys gospodarczy nastąpił w I w. n.e., co potwierdzają znaleziska archeologiczne. Przyczyną upadku mogły być zmiany linii brzegowej w wyniku trzęsień ziemi (tak A. A. N i k o n o v, *Unknown Catastrophic Earthquakes on the Eastern Black Sea Coast. An Experience in Archaeoseismic Reconstructions*, w: *Proceedings on the XXI General Assembly of the European Seismological Community* (August 1988), Sofia 1989, s. 101-110; I d e m, *The Disappearance of the Ancient Towns of Dioscuria and Sebastopolis in Colchis on the Black Sea. A Problem in Engineering Geology and Palaeoseismology*, w: *Archaeoseismology*, eds. S. Stiros, R. E. Jones, Athens 1996, s. 195-204; I d e m, *Destruction of the Ancient Cities of Dioscurias and Sebastopolis Due to Seismic Impacts*. „Environmental Geoscience – Геоэкология” 1:1 [1998], s. 81). Miasto odbudowano pod koniec rządów Hadriana na miejscu dzisiejszego Suchumi i u Arriana (*Periplus* 10), znane jest pod nazwą Sebastopolis, którego pozostałości widoczne były jeszcze w XVIII w., w pobliżu dzis. Suchumi i zatoki Suchum (Kale). Wyznaczało ono zasięg wpływów rzymskich na wschodnim wybrzeżu

Morza Czarnego. Nazwa Savastopoli pojawia się jeszcze na XIV-wiecznych włoskich portolanach.

Strabon (11.2) informuje, iż zamieszkiwał ją m.in. lud Swanów (Soanes/Suani, por. Plin. *NH* 6.30: „a Portis Caucasus per montes Gurdinios Valli, Suani, indomitae gentes, auri tamen metalla fodiunt. ab his ad Pontum usque Heniochorum plurima genera, mox Ac<h>aeorum.; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 200; →Achajowie, →Heniochowie).

Lit.: Wilhelm Tomaszek, *Dioskurias*. „RE” 5:10 (1905), szp. 1123-1125; Gocha Tsetschladze, *Die Griechen in der Kolchis*. Amsterdam 1998, s. 15-26; Hansen-Nielsen, no. 709; Mason, s. 386-388, 465; Parroni, s. 265; Talbert, t. 2, s. 1231 (mapa 87).

Dioskurias →Dioskoriae

Dniepr (gr. Βορυσθένης [Ptolem., 3.5.6-7; 3.5.16-17; 3.5.28-29; 3.10.13-14], Δάναπρις, łac. Borysthenes, Danaper, Danapris)

Rzeka o dł. 2285 km i dorzeczu 503 000 km². Wypływa w Wałdaju na wysokości ok. 300 m n.p.m. Do Orszy (dzisiaj Białoruś) płynie w kierunku zachodnim, tam skręca na południe, kierując się ku Morzu →Czarnemu. Do Kijowa przepływa przez strefę leśną, do dziś. Kremeńczuka przepływa przez lasostep, by w końcowym odcinku wpłynąć na pontyjskie stepy. Między Dniepropietrowskiem a Zaporoziem koryto przecinały granitowe porohy, które utrudniały żeglugę po rzece, obecnie zniwelowane. Starożytnym, greckim określeniem było →Borystenes. Ponieważ Boh i Dniepr uchodzą do tego samego limanu o dł. ok. 50 km, nazwa początkowo oznaczała wspólne ujście obu rzek. Potwierdza to irańska etymologia nazwy Βορυσθένης: *Varustāna ‘szerokie miejsce’ (Vasmer, s. 65). Nazwa Danapris, Δάναπρις pojawia się w źródłach dopiero od V w. To złożenie, utworzone z irańskiego rdzenia dānu ‘rzeka’ (osetyjskie: don ‘ts.’, alkańskie dan ‘woda’) oraz *āpro (osetyńskie arf) ‘głęboki’. Od tej formy utworzona została nazwa słowiańska Днѣпръ.

Dniepr nie stanowił bariery komunikacyjnej na stepowym szlaku Wschód-Zachód, którym od czasów migracji scytyjskiej (VIII w. p.n.e.) po czasy mongolskie (XIII w.) wędrowali koczownicy, pełnił zatem funkcję łączącą, ułatwiającą migracje, a nie dzielącą. Dla greckich kolonii pontyjskich Dniepr, podobnie jak inne rzeki, był bramą w głąb lądu. Zdaniem Goehrke horyzont geograficzny greckich kolonistów nie sięgał daleko w głąb lądu, gdyż porohy blokowały komunikację z wnętrzem lądu. Inne zdania jest Rolle i to stanowisko potwierdzone danymi archeologicznymi przekonuje. Importy egejskie pojawiają się na północnej Propontydzie na przełomie II i I tysiąclecia p.n.e. Handel osłabł po przerwaniu kontaktów scytyjsko-małoazjatyckich wraz z upadkiem Urartu.

Wtedy zaczęły powstawać kolonie greckie, które przejęły handel z zapleczem lądowym (np. wino, kosztowności, zboże). Herodot opisuje Dniepr jako centralną rzekę Scytii, której długość na północ, do krainy Scytów-Aroteres i grobowców Gerrhos szacuje na 40 dni żeglugi. Ocenia rzekę na drugą pod względem znaczenia na świecie po Nilu. Jej brzegi zapewniają warunki do wypasu bydła, wody obfitują w ryby. Źródła rzeki pozostawały nieznane aż do wczesnego średniowiecza (por. DAI 9). Według Scytów za nimi znajduje się kraina niezasielona i nieprzebyta, gdyż w powietrzu unosi się puch uniemożliwiający oddychanie (4.31). Przy lekturze źródeł antycznych należy pamiętać, że dzisiaj ukształtowanie ujścia nie odpowiada ówczesnym realiom (О с т р о в е р х о в).

Lit.: A.C. Островерхов, *К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Букского лиманов*. „ВДИ” (1979), z. 3, s. 115nn; H. Jäger, W.P. Schmid; H. Beck, C. Goehrke, Renate Rolle, *Dnjepr*. „RGA” 5 (1984), s. 502-544; Max Vasmer, *Die Iraner in Südrussland*. Leipzig 1925; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 112-118; t. 2, s. 243; Koch, § 19.1; Mason, s. 354, 478; Parroni, s. 277-279; Talbert, t. 1, s. 354 (mapa 23).

Dniestr (gr. Τύγχς, Τύρας [Ptolem., 3.5.17; 3.5.30; 3.8.1; 3.8.4; 3.10.14], łac. Danaster)

Grecka nazwa, przekazując być może formę sięgającą →Kimmeriów (por. Hdt 4.11; 4.47; 4.51), jest na pewno pochodzenia irańskiego. Fred C. Wooldhuizen wiąże ją z anatolijskim ośrodkiem Τύρα/Dura, zob. tenże, *Late Bronze Age Hydronyms and Toponyms of Indo-European Nature in Western Anatolia*. „Živa Antika” 62 (2012), s. 5-16, tu: s. 7. Podobnie pochodzenia irańskiego są młodsze formy: Danastius (Ammianus Marcellinus), Danaster (Jordanes), Δάναστρις (Porfirogeneta, DAI), od której pochodzi słowiańska forma Дѣнѣстръ.

Lit.: H. Jäger, W.P. Schmid; H. Beck, C. Goehrke, Renate Rolle, *Dnjepr*. „RGA” 5 (1984), s. 502-544; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 171; Koch, § 19.1; Talbert, t. 2, s. 359 (mapa 23).

Dumna (gr. Δοῦμνα, łac. Dumna)

Jedna z wysp przy północno-zachodnim wybrzeżu →Brytanii (Plin., *NH* 4, 104; Ptolem., 2.3.31; 8.3.10: Δοῦμνα). Pochodzenie nazwy jest niewątpliwie galijskie (por. Dumnorix; Matasović: *dubno; ‘głęboki’, ‘świat’, stąd walijskie dwfn ‘głęboki’, ‘deep’, kornijskie down, bretońskie doun, irlandzkie domhan, ‘świat’, doimhin ‘głęboki’) i znaczyłoby: ‘wyspa na głębokim morzu’ albo ‘głęboko w świecie’ (czyli ‘na skraju świata’). Źródłem informacji zarówno Pliniusza, jak i Ptolemeusza jest Pyteasz z Massalii. Dumnę należy umiejscawiać w archipelagu Hebrydów (Lewis – Zehnaecker-Silberman, s. 336; Stützelberger-Grafhoff) bądź →Hebud.

Lit.: Emil Hübner, *Dumna*. „RE” 5:10 (1905), szp. 1791; Ranko Matasović, *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden 2009; Herrmann, Bd. 1, s. 572 (H. Ditten) Lionel-Rivet-Smith, s. 342; Koch, § 15.1 1B (Lewis); *Historical map and guide: Roman Britain*, 5th ed., wyd. Ordnance Survey, Southampton, bd. [2011?]; Talbert, t. 1, s. 129 (mapa 9: Harris and Lewis Is.).

Dunaj (gr. Ἰστρος Δανούβιος, łac. Danuvius)

Druga po Woldze pod względem długości rzeka kontynentu o dł. 2860 km i powierzchni dorzecza 817 000 km². Wypływa ze Schwarzwaldy w dzisiejszych Niemczech (Wirtembergia), przepływa przez Niemcy (Bawarię), Austrię, Słowację, Węgry, Serbię, wyznacza granicę między Rumunią a Bułgarią i uchodzi do Morza Czarnego deltą na pograniczu rumuńsko-ukraińskim (Dobrudża). Wyznaczała limes – granicę Imperium Rzymskiego. Dochodziły do niej prowincje: Raetia, Noricum, →Panonia, Moesia. Tylko →Dacja znajdowała się w całości na ziemiach z punktu widzenia Rzymu zadunajskich. W źródłach antycznych rzeka znana była pod dwiema nazwami. Starszą z nich, bo znaną już Hezjodowi (*Teogonia* 339), była Ἰστρος, (H)ister, która odnosiła się do dolnego biegu rzeki (od ujścia Sawy lub od Żelaznej Bramy). Powszechnie zaakceptowano wyjaśnienie Pokornego („Zeitschrift f. vergleichende Sprachforschung” 46 [1914], s. 293), że w nazwie tej tkwi rdzeń *eis-, *ois-, *is- ‘heftig bewegen’, ‘gwałtownie się poruszający’ czytelny w staroindyjskim iśirā ‘kräftig, eilend’, ‘gwałtowny, szybki’, greckim ἱερός ‘herrlich, kräftig, rasch’, ‘wspaniały, silny, prędki’. Rdzeń ten występuje np. w nazwie rzeki Izara (niem. Isar, prawy dopływ Dunaju; por. Izera, prawy dopływ →Łaby) oraz plemienia →Istweonów. Przejście ‘t’ w ‘sr’ jest powszechne w językach Europy Środkowej i Bałkanów, np. słowo strumień, niem. Strom, trackie Στρομὼν, litewskie sraumuõ, łotewskie straumes. Nazwa Dānŭvius, Δανούβιος po raz pierwszy zapisana została przez Cezara i pierwotnie odnosiła się do górnego i środkowego biegu rzeki, z biegiem czasu obejmując jej całość i stając się podstawą współczesnej nazwy Dunaju (por. Ptolemeusz, passim). Obie nazwy współwystępowały ze sobą, jak świadczy o tym fragment z dzieła Martianusa Capelli, *De nuptiis Philologiae et Mercurii*, 6.662:

„Hister fluvius ortus in Germania de cacumine montis Abnobae⁹ sexaginta amnes absumens, etiam Danuvius vocitatur”.

„Rzeka Ister, zrodzona w Germanii, zbierając sześćdziesiąt strumieni ze szczytu góry →Abnoba, nosi nazwę Danuvius”.

⁹ Ms.: ad novem; Salmasius: Abnobae.

O rozróżnieniu Ister/Danubios/Danuvius, por. też Strab. 7.3.13.

Przypuszczano, że nazwa Danubius jest pochodzenia celtyckiego, scytyjskiego (irańskiego), albo staroeuropejskiego. Pierwsza hipoteza wysunięta przez Z e u ß a (s. 12), łącząca ją ze staroirlandzkim słowem *dānae* ‘kühn’, ‘śmiały’, została odrzucona. Obecnie uznaje się ją albo za irańską (por. → Dniepr, → Dniestr, → Tanais) albo za staroeuropejską (czyli utworzoną przez pierwszą falę ludności praindoeuropejskiej posługującą się jeszcze niezróżnicowanym językiem bliskim praindoeuropejskiemu), co niewyklucza ani irańskiej, ani celtyckiej genezy (kontynuacja rdzenia zachowanego w indo-irańskim *dānu* ‘rzeka’). W świadomości antycznych Greków Dunaj wypływał gdzieś na północy, w krainie → Hiperborejczyków i w Górach → Rifejskich. Równoległe istnienie dwóch nazw na określenie rzeki świadczy o tym, że nie zdawano sobie początkowo sprawy, że chodzi o jedną rzekę. Herodot przypuszczał, że Istros płynął z dalekiego Zachodu, gdzie mieszkali Celtowie, co było wyrazem jego teoretycznych spekulacji (paralelizm → Nilu i Istru). Lepiej znał dolny bieg rzeki oraz jej deltę, przypuszczał też, że podziemnym tokiem lub naziemną odnogą łączy się z → Adriatykiem. Przekonanie to, oparte na obserwacji zjawisk krasowych w Górach Dynarskich, a przede wszystkim na podobieństwie nazwy Istru i półwyspu Istria, przejęli kolejni myśliciele greccy z Arystotelesem włącznie. W czasach hellenistycznych pomimo rozwoju stosunków handlowych wiedza geograficzna Greków odnośnie do rzeki nie rozwinęła się w sposób istotny. Poszerzyli ją dzięki podbojom dopiero Rzymianie. Podbój wybrzeża iliryskiego w końcu III w. p.n.e. (→ Dalmacja) musiał postawić w kręgu ich zainteresowania środkowy bieg rzeki. Diodor Sycylijski sądził, że Danubios oraz → Ren wpadają do → Oceanu, zaś Istros do Pontu. Nadal zatem nie identyfikowano jeszcze całości rzeki. Pozostaje pytanie, czy Cezar, pisząc o Dunaju, miał na myśli cały bieg rzeki, czy tylko jej górny bieg. Dopiero Salustiusz (*Historiae* 3.79) zidentyfikował obie nazwy pisząc: „nomenque Danuvium habet, quoad Germanorum terras adstringit”. W czasach Cezara zatem utrwaliła się znajomość całego przebiegu rzeki i synonimiczności obu nazw (por. wyżej cytat z Martianusa Capelli). Oktawian August na Dunaju oparł granice państwa: w RGDA 30.1 chwali się, że „protuli fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvi” (wersja grecka: μέγχι Ἰστροῦ ποταμοῦ). Utrzymywała się zatem wariantywność obu nazw, ale już ze świadomością, że chodzi o tę samą rzekę. Źródła Dunaju odkrył Tyberiusz podczas swojej wyprawy przez → Alpy – uznano, że łączą się koło dzisiejszego m. Donaueschingen (ok. 15 r. p.n.e.). Pliniusz (*NH* 4.79) i Tacyt wiedzieli, że rzeka wypływa z dzisiejszego Schwarzwaldy.

Dunaj od najdawniejszych czasów wykorzystywany był jako szlak handlowy. Jednakże Grecy prowadzili żeglugę przeważnie tylko do Żelaznej Bramy. Wzdłuż Sawy i prawego brzegu Dunaju prowadził też szlak łączący ziemie nadadriatyckie z pontyjskimi, wspomniany przez Tukidydesa (opis potęgi gospodarczej państwa Odrysów: 2.97). Dla Greków znacznie ważniejsza była żegluga morska od rzecznej. Za czasów cesarstwa Dunaj, stanowiąc granicę państwa, stał się terenem operowania floty rzecznej (*classis Pannonica*, *classis Moesica*). Nad rzeką, obok obozów wojskowych i portów, powstawały komory celne kontrolujące handel z terenami „barbarzyńskimi”, rozwijała się sieć szlaków, powstawała infrastruktura przemysłowa, miały miejsce intensywne procesy urbanizacyjne.

W delcie Dunaju (por. Агбунов, s. 112-177) znajdowała się też osada o tej samej nazwie (Istros), Strabon (7.6.1) określa ją jako *πολίχμιον*. Autorzy starożytni (np. Pomponiusz Mela) często porównywali Dunaj do →Nilu, uznawanego za najdłuższą rzekę świata. Ponieważ Nil miał mieć siedem ramion ujściowych, więc taką samą ich liczbę przypisywano Dunajowi, choć poszczególni geografowie różnili się tu w obliczeniach, np. Herodot za geografami jońskimi podawał jedynie pięć odnóg, a Pliniusz pisze o sześciu. Różnica ta jest zrozumiała, jeśli pamiętamy o zmienności warunków przyrodniczych na przestrzeni stuleci. Zdaniem Meli cztery ramiona były żeglowne. Ich nazwy wymienia Pliniusz (*NH* 4.79), Ammianus Marcellinus (22.8.45), a także Ptolemeusz, 3.10.2.

Lit.: Агбунов; Т. А. Габуев, *Ранняя история алан (по данным письменных источников)*. Владикавказ 1999, s. 11-12; H. Jäger, W. P. Schmid, H. Beck, Dieter Timppe, Herwig Wolfram, H. Knittler, R. Pittioni, *Donau*, „*RGa*” 6 (1986), s. 7-54, zwłaszcza opracowanie Timppego, *Historisches: Antike*, s. 17-26; Kaspar Zeuß, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*. München 1837; Jan Rozwadowski, *Studia nad nazwami wód słowiańskich*. Kraków 1948; Brill, wg indeksu s. 284; Koch, § 17.5 3G, 18 3H, 4H; Mason, s. 482-483; Parroni, s. 280-281; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 631, Bd. 2, wg indeksu s. 273; Kovács-Fehér, s. 14-26; Fehér-Kovács, s. 12-22 (zebranie źródeł i komentarz do teorii bifurkacji Dunaju, w wersji angielskiej wyłącznie teksty w wersji oryginalnej bez tłumaczenia); Szabó-Borhy, s. 132 (przeświadczenie o dwóch ujściach rzeki – do Morza Czarnego i do Adriatyku, miało się utrzymywać do I w. n.e.); Zehnacker-Silberman, s. 274-275.

Duria (łac. Duria)

Rzeka odgraniczająca swebsko-kwadzkie państwo Wanniusza od →Jazygów i →Bastarnów. Nazwa jest celtycka (por. *dur*, ‘woda’) lub – co mniej prawdopodobne – staroeuropejska. Brak konsensu odnośnie do identyfikacji: Müllerhoff (DA 2, s. 326-32) i Talbert: Waag (dzisiaj Wag, Słowacja, dł. 433

km, lewy dopływ →Dunaju), Much – Gran (dzisiaj Hron, Słowacja, dł. 289 km, lewy dopływ Dunaju), Kossinna – Eipel (dzisiaj Ipola, Słowacja/Węgry, dł. 257 km, lewy dopływ Dunaju), Mason – Tur (dł. 94 km, lewy dopływ →Cisy); Fehér i Kovács – Wag, Hron albo Turiec. Por. też →Marus. Po stuleciu od sformułowania powyższych hipotez nic się nie zmieniło.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Duria*. „RE” 5:10 (1905), szp. 1852; W.P. Schmid, *Duria*. „RGA” 6 (1986), s. 294-295; Herrmann, Bd. 1, s. 563-564 (H. Ditten); Kovács-Fehér, s. 52; Fehér-Kovács, s. 42; Mason, s. 352; Talbert, t. 1, s. 291 (mapa 20).

Egipskie Morze (gr. Αἰγύπτιον πέλαγος, łac. Aegyptium Mare)

Południowo-wschodnia część M. → Śródziemnego, między wybrzeżem małoazjatyckim a deltą Nilu. Autorzy klasyczni różnią się w szczegółowych definicjach, por. Hdt 2.113; Strabon 1.30; 2.121; 10.488; Diodor 1.31; Ptolem. 2.1.6; 4.5.1; 4.5.9; 4.5.75; 4.7.1; 5.16.1; 5.17.1; 5.17.3; 8.15.1; 8.16.2; 8.20.2; 8.29.14.

Lit.: Gustav Hirschfeld, *Aigyption pelagos*. „RE” 1 (1894), szp. 978; Talbert, t. 2, s. 1118 (mapa 74).

Eksampajos (gr. Ἐξάμπαος, łac. Exampaeus)

Nazwa rzeki jest niewątpliwie irańska, a jeżeli przyjąć hipotezę istnienia odrębnego jęz. scytyjskiego, właśnie scytyjska. Jej drugi człon odpowiada scyt. *pāyah, ‘drogi’, co zdaje się potwierdzać trafność tłumaczenia Herodota (4.52): Ἰσὰι ὁδοί. Nie zgadza się z nią Трѣба чев, który widzi pierwowzór w indoar. a-kṣamāpaya, ‘nieprzyjemna, przykra woda’ (1977; 1981: s. 6), ale ta opinia jest w mniejszości. Witruwiusz (3.8.11) pisze o „źródłach z gorzkiego soku ziemi” (ex amaro suco terrae fontes), z których powstaje →Hypanis. Być może jest to zepsuta aluzja do rz. Eksampajos. Interesujące, że analizę historyka z Halikarnasu akceptuje Holzner, który proponuje własną, „kimneryjską” interpretację (→Kimneryjowie, s. 200-205). Wbrew temu wszystkiemu niedawno Pinault (s. 113) zaproponował zupełnie nowe odczytanie: „ten, który chroni ziemię” (*xšam-pāyiya) na podstawie analogii z sanskrytu i *Awesty*. Identyfikację rz. Eksampajos rozważa szczegółowo także Рыбаков. Ponieważ należy szukać jej przy zbliżeniu Hypanisu z →Tyrasem, to rozważany powinien być obszar ujścia Siniuchy (tak już T. S. Bayer, *De Scythiae situ qualis fuit sub aetate Herodoti*, „Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae”, t. 1, 1728, s. 411), na lewym brzegu →Bohu. Można zatem wiązać Eksampajos z rzekami: Gniłoj Elanec, Mertwowod, Czarny Taszłyk. Najbardziej prawdopodobną z nich jest Czarny Taszłyk, lewy dopływ Siniuchy. Агбунов (s. 175-181) opowiada się za Siniuchą. Zanieczyszczenie wody było wynikiem działalności górniczej (saliny) albo pochodziło z naturalnego

źródła solnego lub siarkowego. Ptolemeusz (5.9.16) wśród miast nad dolnym biegiem rz. → Tanais wymienia Ἐξάπολις, co należy rozumieć jako zepsutą postać rz. Eksampajos.

Lit.: G.-J. Pinault, *La langue des Scythes et le nom des Arimaspes*. „Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” 152:1 (2008), s. 105-138; Georg Holzer, *Entlehnungen aus einer bisher unbekannten indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen*. Wien 1989; Б. Рыбаков, *Геродотова Скифия*; О.Н. Трубачев, *Indoarica в Северном Причерноморье*. „Вопросы языкознания” (1981), z. 2, s. 3-21; Idem, *Nichtskythisches im Skythien Herodots*. „Indogermanische Forschungen” 82 (1977), s. 132-133; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 179; Агбунов; Mason, s. 386-388, 465; Talbert, t. 1, s. 364 (mapa 23: niezidentyfikowana, może Miortwyje Wody).

Elburs → Ariobarzanes

Elektrydy (gr. Ηλεκτρίδες)

Grecki apelatyw na określenie wysp → Glesarii, pochodzący od greckiego słowa na określenie bursztynu: ἤλεκτρον. Tłumaczymy je zatem jako „Bursztynowe”.

Ems (gr. Ἀμίσια, łac. Amisus, Amisius, Amissus, Amissis, Amisia)

Rzeka uchodząca do Morza Północnego. Nazwa zawiera rozpowszechniony w hydronimii staroeuropejskiej rdzeń *am- (np. greckie ἀμάρα ‘rów, kanał’, albańskie ame ‘koryto rzeki’, hetyckie amijara ‘kanał’). Podobnie rozpowszechniony jest sufix –s. Rzeka uznawana przez Rzymian za strategiczną. Druzus przekroczył ją w trakcie swojej wyprawy w 12 r. p.n.e. Była to rzeka spławna, gdyż Strabon zaznaczył, że wódz ten stoczył na niej bitwę „morską” z Brukterami (12 lub 11 r. p.n.e.). Była ona uznawana za najważniejszą i najbardziej znaną rzekę Germanii, choć nie występuje w *Germanii* Tacyty (ale kilkakrotnie w *Annales*). Według Strabona płynie z południa na północ do Oceanu, równolegle do Wezery i Lippe. Mieszkali nad nią Brukterowie, Fryzowie i → Chaukowie. Por. Ptolem. (2.11.1; 2.11.11), który wymienia także miejscowość o tej samej nazwie (2.11.28; 8.6.3).

Lit.: Maximilian Ihm, *Amisius*. „RE” 1 (1894), szp. 1838; Walther Sontheimer, *Amisia*. „DKP” 1 (1964), szp. 300; Parroni, s. 395 (zestawienie form nazwy); W.P. Schmid, D. Timpe, *Ems*. „RGA” 7 (1989), s. 274-275; Talbert, t. 1, s. 137 (mapa 10); Herrmann, Bd. 1, s. 513 (W.O. Schmitt, G.Ch. Hansen).

Enokadiowie (łac. Enoecadioe)

Pozorny etnonim (Plin. *NH* 4.83) będący w rzeczywistości greckim adiektiwem odczasownikowym: „ci, którzy tu mieszkają”. Ludność znad → Hylejskiego Morza.

Lit.: Mason, s. 358.

Eolia (gr. Αἰολίς, łac. Aiolis, Aeolis)

Kraina historyczno-geograficzna w północno-zachodniej Azji Mniejszej, obejmująca wybrzeże od →Hellespontu po rzekę Hermos (dzisiaj Gediz Çayı, por. Ptolem., 5.2.6). Swą tożsamość uzyskiwała jako miejsce kolonizacji przez ludność grecką, mówiącą dialektami eolskimi.

Lit.: Talbert, t. 2, s. 843 (mapa 56).

Eon (łac. Eon)

Nazwa Półwyspu Tamańskiego, spotykana w tym kontekście tylko u Pliniusza. Toponim jest zaś powszechny w Macedonii i Tracji i dobrze pasuje do Półwyspu (por. att. ἡϊών, dor. αἰών ‘brzeg rzeki’, ‘wybrzeże’). Długość Półwyspu Tamańskiego określa Pliniusz na 67,5 mili, czyli 100 km, natomiast szerokość na osi północ-południe na nie mniej niż 75 m, na osi wschód-zachód na nie mniej niż 150 m. Zaskakujące, że autorzy Atlasu historycznego starożytnego świata wydawnictwa Brill nazwę Oium umieszczają w rejonie Wołynia i Podola. Zob. też →Eonowie.

Lit.: Brill, s. 233A D/E 1/2, 233B D/E 1/2; Mason, 2008, s. 391; Talbert, t. 2, s. 1245 (mapa 87 dodatek).

Eonowie (łac. Oeones)

Mieszkańcy Eonu, czyli Oium (Plin., *NH* 6.18; Jordanes, *Get.* 26-27), Półwyspu Tamańskiego. Трубачев rekonstruuje staroindyjski toponim jako *aivam/*oivom- ‘wyspa’ i łączy z homerową wyspą Αἰαίη (wcześniej pisał o tym Бэп). Natomiast Mason widzi w nich mieszkańców wysp duńskich, zwracając uwagę na fragm. *BG* 4.10 Cezara, iż mieszkańcy wysp u ujścia →Renu żywili się ptasimi jajami i rybami (por. Svennung, s. 13-14). Hipoteza ta popada jednak w sprzeczność z identyfikacją →Eonu. Na taką lokalizację wskazywałby wszakże opis Pomponiusza Meli (3.56). Prawdopodobnie mamy tu pomyłkę Pliniusza, która jest zapewne wynikiem kontaminacji źródeł z pozornie tylko podobną onomastyką bądź dubletem.

Lit.: К. Бэп, *Знакомство Гомера с северным берегом Черного моря*. „Записки Одесс. общ. ист. и древн” 10 (1877); Трубачев, tu s. 21; Idem, *О синдах и их языке*. „Вопросы языкознания” (1976), z. 4, s. 39-63, tu s. 55, 61 (i mapka); Mason, s. 378; Parroni, s. 411; Svennung, 1974.

Epagerryci (łac. Epagerritae)

Szczep →Sarmatów, żyjący na północno-zachodnim →Kaukazie na północny wschód od m. →Pityus. Wspomniani tylko przez Pliniusza (*NH* 6.16). Według Kießlinga należy ich utożsamić z plemieniem Agorytów (Αγορίται) z górnego →Kubania, znanym z Ptolem., 5.9.18. Dalsze próby identyfikacji ich z ludami черкесскими (→Kercetowie) są już czystą spekulacją, nie mamy odpowiedniej podstawy źródłowej do tak daleko idących ustaleń.

Lit.: Emil Kiessling, *Epagerritae*. „RE” 5:10 (1905), szp. 2670-2671; Wilhelm Tomaschek, *Agoritai*. „RE” 1 (1894), szp. 886; Mason, s. 389; Talbert, t. 2, s. 1231 (mapa 87).

Essedonowie (gr. Ἐσσηδόνες, łac. Essedones)

Odmianka terminu → Issedonowie, poświadczona po raz pierwszy u Alkmana (PMG, Campbell fr. 156); por. Mela, 2.2; Plin., *NH* 4.88. O znaczeniu tej informacji dla datowania życia i twórczości Aristeasa z Prokonnesos, zob. → Arimaspowie.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 177-178; Mason, s. 370, 399, 472, 484; Parroni, s. 272, 281-282.

Estiowie (łac. Aestii)

Pod tym terminem rozumieć należy ludność bałtycką (określenia tego na identyfikację określonej rodziny językowej użył po raz pierwszy G.N. Nesselmann, *Die Sprache der alten Preussen an ihren Überresten erläutert*. Berlin 1845; gdy Szafarzyk w 1837 r. poprawnie określił tożsamość Estiów, określił ich „narodem ... prusko-litewskim”, *Słowiańskie starożytności*, s. 288-289), zamieszkującą wybrzeże na wschód od ujścia → Wisły (Jord., *Get.* 5.36; Pekkanen, *Die germanischen Lehnwörter*). Niemniej, próbuje się obecnie określać tym mianem także kultury Bałtów położone głębiej w interiorze. Tak np. B.B. Седов, który przypisuje im kulturę moszczyńską, rozwijającą się nad dorzeczem środkowej Oki w 3-6 w. n.e., *Восточные славяне в VI-XIII вв.* Москва 1982, s. 45. Natomiast w strefie zachodniej wiąże się z Bałtami kulturę bogaczewską: W. Nowakowski, *Osiedla kultury bogaczewskiej – próba podsumowania stanu badań*. „Wiadomości Archeologiczne” 51 (1986-1990), s. 31-47. Za kompletnie nietrafioną uchodzi zatem propozycja umieszczenia Estiów przy ujściu Odry, którą przedstawił D. Stichtenh, *Abalus und die Nerthusinsel*. „Zeitschrift f. Deutsches Altertum und Deutsche Literatur” 86 (1955/1956), s. 161-192.

Podstawowym źródłem pozostaje *Germania*, gdzie w rozdz. 45 Tacyt przedstawił lokalizację i obyczaje Estiów, których interpretacje po dziś dzień pozostają sporne. Niewątpliwie, Estiowie stali się obiektem zainteresowania Rzymian z powodu wydobywania i handlu bursztynem. Pod ich kontrolą znajdował się zatem kluczowy, początkowy etap bursztynowego szlaku. Czynniki ten pozostaje niezmienny przez blisko pół tysiąca lat, skoro Teodoryk ostrogocki w sprawie bursztynu pisze list do Estiów: „Hestis Theodericus rex” (Cass. *Variae* 5.2). Warto przy tym zauważyć, iż forma ‘Hestis’ zakłada tylko jedno ‘i’ w etnonimie, stąd często w polskiej literaturze przedmiotu stosuje się formy ‘Estowie’. Źródła starożytne nie są tu jednoznaczne.

Zanotowane przez Tacyta i Pliniusza „estyjskie” słowo na określenie bursztynu: „glesum”/„glaesum” (oboczność jest wynikiem wahań pisarzy łacińskich, jaką ortografię zastosować dla obcego neologizmu), doczekała się wielu etymologii, odwołujących się do germańskiej (*gles), słowiańskiej (R u d n i c k i) i bałtyckiej (por. łot. ‘glihse’, ‘Börnstein’ za: Reinhard W e n s k u s, *Aisten*. „RGA” 1 [1973], szp. 116-118) grupy języków. Badając etymologię *Aestii*, wskazuje się na hydronimie staroeuropejską i należące doń takiej nazwy rzek, jak staropr. Ayssen, lit. Aīse, łot. Aiša, co pozwala zaproponować rekonstrukcję *Ai-sta i pochodzącą odeń nazwę plemienia, co nie byłoby niczym niezwykłym (W e n s k u s).

W historii badań nad Estiami pamiętać należy o kuriozalnym problemie, który powrócił do dyskusji naukowej w wyniku publikacji Edgara V. S a k s a: *Aestii. An Analysis of an Ancient European Civilization*. Montreal-Heidelberg 1960 oraz *Esto-Europa*. Montreal-Lund 1966. W pracach tych S a k s postulował, że Ugrofinowie byli pierwszą, dominującą przed Celtami, cywilizacją Europy. Dowodem miał być m.in. tytuł na monecie cesarza Woluzjana z 253 r.: „...Finnico, Galindico, Vendico (...)”, który badacz ten zinterpretował jako *titula triumphalia* nad Finami, Galindami i Wendami. Jest to dawna teza, obecna już w dziele S z a f a r z y k a (*Słowiańskie starożytności*, s. 58, 93, 354), który w hipotetycznych Wendach widział Wenetów – Słowian. Jakkolwiek już w 1860 r. Henry C o h e n wykazał niezbiecie, iż jest to błędne odczytanie z 1688 r. autorstwa Jeana Foy-Va i l l a n t a (1632-1706) i taka tytułatura w rzeczywistości nie istnieje¹⁰, to jak widać pojawia się sporadycznie po dziś dzień w argumentacji naukowej (w literaturze rosyjskiej: A.В. Мишулин, *Древние славяне и судьбы Восточноримской империи*. „ВДИ” [1939], z. 1; A.М. Ременников, *Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке*. Москва 1957, s. 72: Vendicus = „wenedzki”, czyli słowiański), o czym przypomniał Tuomo P e k k a n e n, *Finnicus Afinius*. „Arctos” 5 (1969), s. 97-99; por. I d e m, *Die germanischen Lehnwörter der ostseefinnischen Sprachen im Lichte der antiken Quellen*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 44 (1972), s. 122-133; A. L o i t, *Estland* (9): *Zum Namen*. „RGA” 7 (1989), s. 594; A a l t o - P e k k a n e n, t. 1, s. 14-15; H e r r m a n n, Bd. 2 (G. P e r l), s. 254-255.

Eufkrat (gr. Εὐφράτης [Ptolem., passim], łac. Euphrates)

Grecka nazwa rzeki pochodzi, za pośrednictwem jez. perskiego, od akkad. Purattu (sum. Buranunu, arab. al-Furat), co tłumaczy się jako „wielki nurt”

¹⁰ *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain*. 2 ed. Paris 1885, s. 266.

badź „naczynie niebiańskiego oceanu”. Określenia te odzwierciedlają fundamentalne znaczenie Eufratu (obok →Tygrysu) dla narodzin i rozwoju cywilizacji Dwurzecza (gr. Mesopotamia: dosł. Międzyrzecze). Bieg rzeki w dalszej i bliższej starożytności był inny niż obecnie, do czego przyczynił się również skomplikowany system kanałów, konieczny do funkcjonowania miast (dlatego np. Eufrat zwano czasem po akkad. nār Sippar, czyli kanał [miasta] Sippar). Do najważniejszych z nich należały: Sippar, Nippur, Szuruppak, Uruk, Larsa, Ur, Eridu. Przez stulecia Eufrat pozostawał strefą spotkania się kultur Zachodu i Wschodu, wyznaczając zarazem granicę między światem hellenistyczno-rzymskim i irańskim.

Odrzucić należy kontrowersyjną próbę łączenia sumeryjskiej nazwy Eufratu z PIE rdzeniem desygnującym miedź, co tłumaczyłoby hydronim przez „rzekę, gdzie wytopia się rudę miedzi”. Hipoteza ta została zaproponowana w: Thomas V. G a m k r e l i d z e, Vjačeslav V. I v a n o v, *Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture*. Berlin – New York 1995, s. 616-617.

Lit.: G. M e i e r, *Eufrat*. „Reallexikon der Assyriologie” 2 (1938), s. 483-484; Franz W. W e i ß b a c h, *Euphrates*. „RE” 6: 11 (1907), szp. 1195-1215; Brill, wg indeksu s. 285, zwłaszcza s. 212-213; H e r r m a n n, Bd. 1, s. 491 (M. S i m o n, H. L a b u s k e), 541 (W.O. S c h m i t t, H. L a b u s k e), 552 (H. L a b u s k e); T a l b e r t, t. 2, s. 1327 (mapa 93).

Eupatoria (gr. Εὐπατορία [Ptolem., 3.6.2], łac. Eupatoria)

Grecka kolonia na zachodnim wybrzeżu →Krymu, blisko jeziora Sasyk. Osadnictwo scytyjskie (→Scytowie) poświadczone w VI w. p.n.e. W źródłach pisanych często tożsama z Karkinitis. Nie zostało to w pełni potwierdzone archeologicznie, jakkolwiek bliskość osadnicza nie ulega wątpliwości.

Lit.: Hermann Stadler, *Eupatoria* (3). „RE” 6:11 (1907), szp. 1161-1164; Brill, s. 127; Hansen-Nielsen, no 698.

Fabaria (łac. Fabaria)

Dosłownie „Wyspa bobu” (od łac. faba). Rzymianie określali tym mianem najznaczniejszą wyspę u wybrzeży Germanii, →Burkanę, a także cały archipelag wysp.

Lit.: Günter N e u m a n n, *Fabaria*. „RGA” 8 (1994), s. 77; H e r r m a n n, Bd. 1, s. 565, 568 (Hans D i t t e n).

Fanagoria (gr. Φαναγορία [Ptolem., 5.9.6], łac. Phanagorea)

Kolonia na Półwyspie Tamańskim, stolica azjatyckiej części →Bosforu Kimeryjskiego, założona w południowo-wschodnim rogu Zatoki Tamańskiej (→Hermonassa) wg tradycji literackiej ok. 545 r. p.n.e. Hekatajos z Miletu po-

daje, że założycielem był Fanagoros, uchodźca z Teos przed Persami. W tym samym czasie inni obywatele Teos założyli Abderę. Możliwe też, że to mieszkańcy Abderzy założyli nieco później Fanagorię. Z przyjmowaną powszechnie datą założenia miasta korespondują najnowsze dane archeologiczne. Odkryto tu m.in. ceramikę lepiącą typu scytyjskiego i sindo-meotyckiego oraz ceramikę grecką na grodziskach → Meotów, co świadczy o stopniowej hellenizacji → Sindów i Meotów. Odkryto resztki świątyni z IV w. p.n.e. z kolumnadą jońską oraz agorę ze świątyniami Afrodyty Uranii, Apollina Lekarza i Heraklesa, przypuszcza się też istnienie kultu Dionizosa, patrona Teos. W tym czasie miasto osiągnęło największe rozmiary. Śladem świątyni Afrodyty Apatury są terakotowe figurki kobiet jako symbol płodności. W III w. p.n.e. na zachód od miasta powstał kompleks kultowy z gimnazjonem, zaś z II w. p.n.e. fragmenty budynków z malowanymi ścianami. Rozwinięte było garncarstwo oraz metalurgia, rybołówstwo, winiarstwo oraz kamieniarstwo. Dostatek przynosił handel z Meotami i innymi plemionami z interioru, Strabon wręcz nazywa Fanagorię emporion. Od IV w. p.n.e. Fanagoria staje się częścią Królestwa Bosporańskiego i jej znaczenie spada na rzecz → Pantikapajonu. Za Oktawiana Augusta przejściowo uzyskuje nazwę Kaisareia-Agrippeia (dzisiaj Sionnaja, Rosja). Upadek zaczyna się wraz z przybyciem Gotów.

Lit.: Erich Diehl, *Phanagoreia*. „RE” 19:38 (1938), szp. 1751-1757; Gocha Tsetschladze, *Phanagoreia. Metropolis of the Asiatic Bosphorus*, w: *Greek Archaeology without Frontiers*. Athens 2002, s. 129-150; Сергей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001; В. Г. Зубарев, *Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции*. Москва 2005, s. 343-346; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 48; Brill, wg indeksu s. 298; Mason, s. 392-393, 467-468; Parroni, s. 266; Talbert, t. 2, s. 1246 (mapa 87 dodatek); Koch, § 19.1 4M, 19.2 4M.

Fanagoros (łac. Phanagorus) → Fanagoria

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 48.

Fanezjanie (łac. Phanesii)

Po raz pierwszy o „wielkouchych” (ὠτόλυκοι) wspomniął Skylaks z Kariandy (VI lub V w. p.n.e.), pisząc, że śpią na swych uszach. Spopularyzowani zostali w *Indika* Ktezjasza z Knidos (IV w. p.n.e.), której fragmenty przetrwały m.in. w *Bibliotece* patriarchy Focjusza. Wspomniął o nich Megasthenes, poseł Seleukosa Nikatora do Sandrakottosa (Chandragupty) w 303 r. p.n.e., który wykorzystał tamtejszą tradycję bramińską, zwłaszcza zapisaną w *Mahabharacie*, gdzie lud ten zwany jest Karnapravarana “people who cover themselves with their ears”. U Meli (3.54) występuje etnonim Sannali, który został jednak poddany

koniekturze. Pliniusz umieszcza ich na wyspach Oceanu Północnego, podczas gdy Solinus, zwący ich Phanesii, i Izydor z Sewilli, nazywający ich Panotami, lokują ich ogólnie w →Scytii. Jest to jeden z wielu przykładów zapożyczenia przez autorów greckich i rzymskich z obcej tradycji, którego nie rozumieją i przestawiają według swoich norm. Istotne jest w tym wszystkim to, że nie możemy umieszczać tego ludu na realnej mapie Barbaricum.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 48; Mason, s. 379.

Farmakotrofowie (łac. Pharmacotrophi)

Plemię mieszkające na zachód od rz. Murgab, między Margianą a Baktrią. Wzmiankowane przez Mele, 1.13 oraz Pliniusza, *NH* 6.47. Termin grecki jest apelatywem: ‘ci, którzy żywią się trucizną’. Brak wskazówek, czy jest to próba opisanie przez Greków egzotycznego obyczaju, czy też zepsucie nazwy miejscowej i jej interpretacja.

Lit.: Parroni, s. 189.

Fasis (gr. Φάσις [Ptolem., 5.10.1-2; 7.4.7-8], łac. Phasis)

Dzisiaj rzeka Rioni w Gruzji, 327 km dł., uchodzi do Morza →Czarnego. Tak samo nazywano też miasto nad ujściem tej rzeki, w okolicach dzis. m. Poti, główny port →Kolchidy (Strabon 11.2.17; Hdt 4.45; Ptolem., 5.10.2; 8.19.4). Tradycja antyczna uważała je za kolonię →Miletu (Mela, Stefan z Bizancjum). Tak rzeka jak i port były obecne także w kulturze literackiej świata klasycznego, por. np. sformułowanie „zlodowaciała Fasis” Waleriusza Flakkusa (*Argonautica*, 5.43: „Phasique rigentem”). Uważano te obszary za mało przyjemne, wilgotne i deszczowe (Hippocr., *De aëre, aquis et locis* 15). Błędnie uważano też czasami, iż Fasis jest łącznikiem pomiędzy M.→Kaspijskim a Czarnym. Por. Plato, *Phaid.* 109B; Eurip., *Hipp.* 3, 746, 1053.

Plin., *NH* 6.12-13: „...clarissimusque Ponti Phasis. oritur in Moschis, navigatur quamlibet magnis navigiis XXXVIII D p., inde minoribus longo spatio, pontibus CXX pervius. oppida in ripis habuit conplura, celeberrima T<y>ndarida, <Cir>c<a>eum, Cygnum et in faucibus Phasim. maxime autem inclaruit <A>ea, XV p. a mari, ubi Hippos et Cyan<e>os vasti amnes e diverso in eum conflunt; nunc habet Surium tantum, et ipsum ab amne influente ibi cognominatum usque quo magnarum navium capacem esse diximus. et alios accipit fluvios magnitudine numeroque mirabiles, inter quos <G>laucum. in ore eius insula e<st> sine nomine, <ab> Absarro LXX”.

„...i najslawniejsza w Poncie Fasis. Rodzi się w kraju Moschów, jest spławna dla statków dowolnej wielkości na odcinku 38.5 [dom. mil], zaś dla mniejszych o wiele dłużej; przecina ją 120 mostów. Na brzegach miała wiele miast, najznaczniesze to

Tyndaris, Kirkeus, Cygnus, a przy ujściu: Fasis. Niemniej najslynniejszą jest Aea, 15 [dom. mil] od morza, gdzie szerokie rzeki Hippos i Kyaneos wpływają doń [tzn. Fasis] z przeciwnych stron. Teraz ma tylko Surium, które samo wzięło nazwę od rzeki, wpadającej [dom. do Fasis] w miejscu, gdzie jest ona spławna dla dużych statków. Przyjmuje też inne dopływy, godne podziwu ze względu na liczbę i rozmiary, a wśród nich Glaukus. Na jej brzegu leży bezimienna wyspa, 70 [dom. mil] od Absarrus”.

Główne gruzińskie czasopismo klasyczne Uniwersytetu w Tbilisi nosi nazwę „Phasis” (od 1999 r. ukazało się 16 tomów, ostatni: 15-16 za l. 2012-2013). Zawiera ono rozprawy z archeologii i historii antycznej Gruzji, ale szczególnie dużo ukazuje się prac poświęconych obrazowi regionu w greckiej literaturze i micie (zwł. Argonautów).

Lit.: Brill, s. 298; Parroni, s. 261; Talbert, t. 2, s. 1235 (mapa 87).

Fennowie (gr. Φίννοι [Ptolem., 2.11.35; 3.5.20], łac. Fenni)

Nazwa pochodzi od germańskiego słowa *fenþa ‘znajdować’, ‘finden’ albo też od *fanþjan-, starogórnoniem. fendo ‘wędrowiec’, ‘Fußgänger’ i oznaczała albo ‘kogoś, kto znajduje pożywienie w naturze, zbieracza’, albo ‘wędrowca’. Alternatywne wyjaśnienie dopuszcza możliwość, że ogólnogermańskie słowo oznaczające rybę ‘Flosse, Fischfinne’, ang. fin, szw. fena jest tłumaczeniem nazwy plemienia nazywającego się od tej ryby. Tacyt (*Germ.* 46) określa tym terminem ludność północno-wschodniego wybrzeża → Bałtyku, z pewnością Lapończyków (*contra* P e k k a n e n, który widzi w Fennach lud Suomi, czyli Finów w dzisiejszym znaczeniu). Ptolemeusz umiejscawia Fennów w dwóch różnych miejscach: nad → Wisłą i w → Skandii. Lokalizacja nad Wisłą jest błędem, który wyjaśnił już dawno Gudmund S c h ü t t e (s. 31-32): wykaz pięciu plemion znad rzeki został przejęty z wykazu plemion wzdłuż wybrzeża bałtyckiego. W ten sposób najdalsi nad morzem Fenni stali się pierwszym plemieniem nad Wisłą. Nazwa Lapończyk (Lappe; w kronikach ruskich jako Лорь, Дикая Лорь) jest już pochodzenia szwedzkiego i jest znacznie młodsza. Sami Lapończycy określają się mianem Samów, (Sami; od starofińskiego *šāmā, co jest pożyczką od bałtyckiego žeme ‘ziemia’, ‘kraj’). O ich najstarszych siedzibach pisał bardzo rzetelnie E. I t k o n e n (*Suomen suvun esihistoria* [„Tietolipas” 20]. Helsinki 1961; *Die Vorgeschichte der Finnen aus der Perspektive eines Linguisten*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 32 [1960], s. 2-24). Nazwą Finów określamy od drugiej poł. XII w. ludność ugrofińską grupy fińsko-permskiej zasiedlającą od starożytności wschodnią Skandynawię (Finlandia, Laponia, Estonia) i północne obszary Europy Wschodniej (Karelia, dziś w Rosji). Do grupy tej należą Finowie nadbałtyccy (Finowie w węższym znaczeniu, Estończycy, Karelowie,

Wepsowie) i nadwołżańscy: Lapończycy i Permowie. Od średniowiecza obszar ich zasiedlenia, rozciągający się pierwotnie od Bałtyku po Ural, kurczył się pod wpływem kolonizacji słowiańskiej. Przesłanką obecności ludności fińskiej aż po dolną Wisłę może być hydronim Liwa (niem. Liebe), prawy dopływ Nogatu. Uczeni dawno już zwrócili na nią uwagę, wiążąc m.in. z formą Lywa (dzisiaj Liepāja) i przypisując jej fińskie pochodzenie (K i p a r s k y, Hubert G ó r n o w i c z [1922-1986]), por. est. liiv, 'piasek' (B i e l e n s t e i n). Niemniej, są też opinie przeciwne, niewykluczające etymologii IE (S c h m i d, s. 61-63).

Lit.: August Bielenstein (1826-1907), *Die Grenzen des lettischen Volksstammes*. St. Petersburg 1892; H. G ó r n o w i c z, *Toponimia Powiśla Gdańskiego*. Gdańsk 1980; I d e m, *Próba rekonstrukcji pradziejów osadnictwa na Powiślu Gdańskim w świetle nazewnictwa*, „Onomastica” 23 (1978), s. 47-61; Valentin K i p a r s k y, *Die Kurenfrage*. Helsinki 1939; Tuomo P e k k a n e n, *Die germanischen Lehnwörter der ostseefinnischen Sprachen im Lichte der antiken Quellen*, „Ural-Altaische Jahrbücher” 44 (1972), s. 122-133; Wolfgang S c h m i d, *Der Begriff 'Alteuropa und die Gewässernamen in Polen*, „Onomastica” 27 (1982), s. 55-69; Gudmund S c h ü t t e, *Ptolemy's Map of Northern Europe*. Copenhagen 1917; A a l t o -P e k k a n e n, t. 1, s. 181. Zapożyczenia IE w jęz. ugrofińskich pochodzą już z czasów po utracie przez IE zgłoski laryngalnej; Jorma K o i v u l e h t o, *Alte indogermanische Lehnwörter im Finish-Ugrischen*, „Ural-Altaische Jahrbücher” N.F. 8 (1988), s. 1-7; I d e m, *Seit wann leben die Urfinner im Ostseeraum? Zur relativen und absoluten Chronologie der alten idg. Lehnwortschichten im Ostseefinnischen*, „Mémoires de la Société Finno-Ougrienne” 185 (1983), s. 135-157; I d e m, *Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa*, „Journal de la Société Finno-Ougrienne” 78 (1983), s. 107-132; jedna z pierwszych, klasycznych prac nt. relacji ze Słowianami: S.J.J. M i k k o l a, *Berührungen zwischen des westfinnischen und slavischen Sprachen*. Helsingfors 1893. Z naciskiem na kwestie językoznawcze i archeologię Finlandii: H.-H. B a r t e n s, *Finnische Völker*, „RGA”, 9 (1995), s. 70-77; Jorma K o i v u l e h t o, H.-P. S c h u l z, *Finnland*, „RGA”, 9 (1995), s. 77-107; Herrmann, Bd. 2, s. 259 (G. P e r l).

Fikorowie (łac. Phicores)

Etnonim poświadczony jedynie przez Pomponiusza Melę (1.114), jako nazwa plemienia, zamieszkującego północne wybrzeże →Meotydy. Herrmann zwraca uwagę na podobny etnonim Phycari, mieszkańców Kaukazu (Plin. *NH* 37.110; 6.55: mss. focari, phocari). Już G u t s c h m i d zaproponował, aby termin Phycari/Focari traktować jako zepsutą postać Thocari, czyli Tocharów (Τόχαροι, por. N a r a i n, s. 152), co zaakceptował w swej edycji M a y h o f f. Oczywiście, wówczas nie mieliby oni nic wspólnego z Fikorami, chyba żeby również Fikorów uznać za odmiankę tego samego etnonimu.

Lit.: Albert Herrmann, *Phicores*, „RE” 19:38 (1938), szp. 2063; I d e m, *Phycari*, „RE” 20:39 (1941), szp. 968; A.K. N a r a i n, *Indo-Europeans in Inner Asia*, w: Denis S i n o r (ed.), *Cambridge*

History of Inner Asia. Cambridge 1994, s. 151-176; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 48; Mason, s. 469; Parroni, s. 266.

Filyrowie (łac. Philyres)

Plemię małoazjatyckie, zamieszkujące wybrzeże Pontu. Wzmiankowane przez Apoll. Rhod. (2.392, 2.1231; wg Hoefera [s. 558-559] Apollonios przejął etnonim od Efora), co utwierdziło ich obecność w późniejszych opracowaniach dotyczących mitu o Argonautach (np. w scholiach i encyklopediach bizantyńskich). W tym kontekście należy też rozpatrywać ich obecność w źródłach łac.: Val. Flaccus 5.152; Amm. Marcell., 22.8.21.

Lit.: Ulrich Hofer, *Pontosvoelker, Ephoros und Apollonios von Rhodos*. „Rheinisches Museum für Philologie” 59 (1904), s. 542-564; Reimer Hansen, *De gentibus in Ponto orientali inde a Thermodonte fluvio ad Phasim usque habitantibus*. Kiliae 1876; Walter Ruge, *Philyres*. „RE” 20:39 (1941), szp. 214.

Flewum (gr. Φληούμ [Ptolem., 2.11.27], łac. Flevum)

Określenie wysuniętego najbardziej na północ szerokiego ramienia → Renu w jego ujściu do Morza Północnego, dzisiaj Ijssel bądź wyspa Vlieland. Rzeka była na tyle szeroka, że źródła często określają ją jako jezioro; pływała po niej flota rzymska i leżało nad nią castrum Flevum, należące do obozowisk strzegących limesu nadreńskiego. Nazwa jest typowo germańska i oznacza ‘płynącą wodę’. Por. też → Fryzowie.

Lit.: Maximilian Ihm, *Flevum*. „RE” 6:12 (1909), szp. 2743; Günter Neumann, *Flevum*. „RGA” 9 (1995), s. 191; Herrmann, Bd. 1, s. 543-544, 571; Bd. 2, s. 219 (identyfikacja z Geldersche Ijssel lub z prawym ramieniem ujściowym Renu – H. Ditten; z Ijsselmeer – G. Perl); Talbert, t. 1, s. 138 (mapa 10: Ijssel).

Foristowie (łac. Phoristae)

Plemię wzmiankowane tylko przez Mełę, 1.13, w kontekście obszaru → Kaukazu, ale zbyt ogólnie na konkretyzację.

Lit.: Mason, s. 469.

Frygowie (gr. Φρυγία [Ptolem., 5.2], łac. Phryges)

Lud indoeuropejski, żyjący w zachodniej części → Azji Mniejszej, w dolinie rz. Sangarios, w I poł. I tys. p.n.e. Podkreślane dawniej pokrewieństwo z → Trakami, obecnie traktowane jest z coraz większą rezerwą, głównie z powodu znacznych postępów nad odczytaniem pisma frygijskiego. Największy rozkwit państwa frygijskiego miał miejsce w VIII w. p.n.e., gdy w stołecznym Gordion panował m.in. słynny Midas (prawdop. Mita z tabliczek klinowych, Hawkins). Bogactwo państwa Midasa oszołomiło Greków i zapewniło mu miejsce w historii kultury europejskiej (słynne „wszystko, czego dotknął, zamieniało się w złoto”; Rollé).

Państwo Frygów zostało zniszczone przez najazd →Kimmeriów. Jęz. frygijski, znany z inskrypcji (obecnie ok. 340; publikacja dwutomowego korpusu w 1984 r.), jest przedmiotem intensywnych badań (publikacje w czasopiśmie „Kadmos”).

Lit.: Maciej Popko, *Ludy i języki starożytnej Anatolii*. Warszawa 2011 (2 wyd.), s. 204-214; J.D. Hawkins, *Mit. „Reallexikon der Assyriologie”* 8 (1993), s. 271-273; L.E. Roller, *The Legend of Midas*. „Classical Antiquity” 2 (1983), s. 299-313; W.M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*. London 1890; Brill, s. 38-39; Koch, § 19.2 6K; Parroni, s. 192; Talbert, t. 2, s. 957-975 (mapa 62).

Fryzawionowie (łac. Frisiaviones)

Nazwa ta pojawia się u Pliniusza oraz w licznych inskrypcjach. Pochodzi ona z rozszerzenia etnonimu Frisii (→Fryzowie). Być może etnonim ten został stworzony przez celtyckich sąsiadów. W nauce dyskutowano identyczność Fryzawionów z Fryzami (Cüppers), w co powątpiewa Timpe. Jego zdaniem pojawiają się tylko w ramach rzymskiej Belgiki i jako tradycyjna nazwa rzymskich oddziałów pomocniczych. Ditten przypuszcza, że był to odłam Fryzów przesiedlonych przez Rzymian na południe, do prowincji Belgica. Pliniusz (NH 4.106) wymienia ich wśród plemion pogranicza germańsko-belgijskiego w głębi lądu. Przyjmuje się, że zajmowali siedziby w dzis. północnej Brabancji, na południe i zachód od →Mozy. Prawdopodobnie osiedlili się tam w czasach po Cezarze. Wystawiali auxilia, poświadczone m.in. w 105 r. na służbie w →Brytanii.

Lit.: Heinz Cüppers, *Frisii*. „DKP” 2 (1967), szp. 614; Günter Neumann, Dieter Timpe, *Frisiavones*, „RGA” 10 (1998), s. 82-84; Herrmann, Bd. 1, s. 571 (H. Ditten); Talbert, t. 1, s. 152 (mapa 11).

Fryzowie (gr. Φρίσσιοι [Ptolem. 2.11.11], łac. Frisii)

Pliniusz (NH 4.101; 25.21) jest pierwszym autorem rzymskim, który pisze o Fryzach. Tacyt, *Germ.* 34,1, wyróżnia Frisii minores (w dzis. północnej Holandii) oraz maiores (w dzis. holenderskiej Fryzji). Wschodnią granicę ich osadnictwa wyznaczała rz. →Ems. Dyskusyjna pozostaje etnogeneza tego ludu. H. Kuhn (*Der Name der Friesen*. „It Beaken” 25 [1963], s. 270-279 oraz *Der umstrittene Name der Friesen*. „It Beaken” 28 [1966], s. 194-200) uznał, że tworzyli oni tzw. blok północno-zachodni, nienależący ani do →Germanów, ani do →Celtów, i dopiero z biegiem czasu ulegli germanizacji. Za tą koncepcją opowiada się obecnie językoznawca Bo Sjölin, zwracając uwagę na silną przedgermańską onomastykę, poświadczoną na obszarze Niderlandów. Przeciwno natomiast występuje G. Neumann, przytaczając także argumenty językowe i wskazując na brak w jęz. fryzyjskim substratu przedgermańskiego. We wczesnym średniowieczu język ten stał się ponadregionalnym językiem

komunikacji w południowo-zachodniej części basenu Morza Północnego, obecnie natomiast ogranicza się do izolowanych obszarów przybrzeżnych Holandii i Niemiec. Nie ma zgody, co oznacza nazwa ludu. Wywodzi się ją m.in. albo od rdzenia *frī* (dzisiejsze niem. *frei*, ang. *free*) ‘wolny’, albo też wiąże z anglosaskim *freobroþur* ‘rodzony brat’.

Osady oraz sposób gospodarowania Fryzów nie różniły się od sąsiednich ludów, jakkolwiek archeologia wskazuje cechy szczególne ceramiki z nimi związanej. Najstarsze ślady osadnicze pochodzą z VI i V w. p.n.e. i zostały odkryte na południe od Westergo w prowincji Fryzja (Friesland). Intensywne osadnictwo w czasach rzymskich koncentrowało się we Fryzji i Groningen na terenach bagnistych i zalewowych (Moor), na plażach i wydmach, na obszarach pozbawionych lasów, przeciętych rzekami i strumieniami. W czasach rzymskich bagno Westergo dochodziło do wyspy Texel – nie było jeszcze bowiem dzisiejszego Zuider-Zee. Na terenie bagna istniały liczne jeziora i rzeki, w tym m.in. →Fleumum. Obok ceramiki rodzimej spotyka się rzymskie importy *terra sigillata*, monety, rodzime wyroby z drewna i kości. Osady zakładano na sztucznych wzniesieniach (niem. *die Wurten*, fryzyjskie *terpen*, holenderskie *wierden*) – na ich miejscach powstawały później zagrody chłopskie. W gospodarce dużą rolę odgrywała hodowla bydła, odchody wykorzystywano do nawożenia, podwyższania sztucznych wzniesień oraz jako opał. W pobliżu morza hodowano też owce. Natomiast rybołówstwo i łowiectwo odgrywało tylko uzupełniającą rolę w zapewnieniu żywności. Ze zbóż uprawiano jęczmień, owies, orkisz, proso, len i fasolę, jak też konopie. Zmarłych palono i chowano w grobach jamowych. Rzadko spotyka się pochówki urnowe z ubogim wyposażeniem. Sporadyczne są pochówki szkieletowe (może ofiary lub skazańca). Trudno też na podstawie dostępnego materiału archeologicznego wypowiadać się o religii. Odkryto brązowe statuetki niezidentyfikowanych bóstw (rzymskich albo celtyckich), ofiary zakładzinowe (ceramika, kości zwierząt), monety noszone jako amulety. Nie wyklucza się ofiar z ludzi.

Lit.: G. Neumann, B. Sjölin, R.H. Bremmer Jr., U. Timmermann, L.-E. Ahlsson, K. Düwel, H.F. Nielsen, E. Taayke, E. Knol, H. J. Kühn, P. Schmid, D. Strauch, K. Schäferdiek, *Friesen*. „RGA” 10 (1998), s. 2-69; E. Strahl, *Wurt und Wurtensiedlungen*. „RGA” 34 (2007), s. 351-358; Brill, s. 191B B1; Herrmann, Bd. 1, s. 571 (H. Ditten); Bd. 2, s. 219 (G. Perl); Talbert, t. 1 s.138 (mapa 10).

Fthyrofagowie (gr. Φθειροφάγοι [Ptolem. 5.9.17], łac. *Phthirophagi*)

Ludność zamieszkująca okolice miasta →Dioskorias. Zdaniem M a s o n a kontrolująca przełęcz kaukaskie między dzis. Adlerem a Tuapse. To stwierdzenie

nie wydaje się jednak mieć poparcia w źródłach. Ptolemeusz umiejscawia ich na wschód od →Wołgi. Trwa dyskusja w kwestii tożsamości etnicznej. Б е л я е в waha się w tłumaczeniu pomiędzy ‘jedzący ryby’, a ‘jedzący szyszki’. Niezależnie wszakże od wariantu, istotne jest przyjęcie przezeń założenia, że jest to grecka próba oddania obyczaju tubylców. Tymczasem Т у р ч а н и н о в, sądząc, że jest to greckie dosłowne tłumaczenie nazwy miejscowej i wykorzystując materiał leksykalny należący do jęz. północno-zachodniokaukaskich (adygejski), interpretuje nazwę jako ‘wszystko jedzący’. Powyższe dwie linie rozumowania pozostają aktualne do dziś i utrzymuje się brak konsensu w wyjaśnieniu nazwy, z pewnością wszakże pejoratywnej. Por. Strabon, 11.2.19: „απὸ τοῦ ἀνῆμοῦ καὶ τοῦ πίνου λαβόντες τοῦνομα”. H e r r m a n n, wskazując na użycie czasownikowej formy tegoż apelatywu przez Herodota (4.109) odnośnie do →Budyńów, utożsamia oba etnonimy, a różnice w położeniu geograficznym wyjaśnia migracją. W świetle ostatnich ustaleń (zob. K o t ł o w s k a →Gelonos) jest to jednak niemożliwe. Historiografia antyczna często używa apelatywów desygnujących ekscentryczne zachowanie czy wygląd ludów dalekiej Północy. Przyczynami są a) znaczne oddalenie, powodujące brak ścisłych danych i ich nieokreśloność, b) przekonanie, iż im dalej od cywilizacji grecko-rzymskiej żyją barbarzyńcy, tym bardziej są obcy, mniej ludzcy.

Lit.: В.Ф. Б е л я е в, *К вопросу о толковании этнической принадлежности древнегреческого этнонима ΦΘΕΙΡΟΦΑΓΟΙ*. „ВДИ” (1964), z. 3, s. 130-136; Albert H e r r m a n n, *Phtheirophagoi*. „RE” 20:39 (1941), szp. 947-948; Г.Ф. Т у р ч а н и н о в, *Φθειροφάγοι писателей классической древности*. „Иберийско-кавказское языковедение” 1. Тбилиси 1946, s. 401-404; A l t o - P e k k a n e n, t. 2, s. 49; M a s o n, s. 464; T a l b e r t, t. 2, s. 1235 (mapa 87).

Gabrowie (łac. Gabri)

Wzmiankowane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.21, plemię z Gór →Kissyjskich. Czystą spekulacją pozostaje propozycja K i e s s l i n g a łączenia ich z Lezginiami (grupa języków północno-wschodnio-kaukaskich), z obszaru dzis. Dagestanu.

Lit.: Emil K i e s s l i n g, *Gabri*. „RE” 7:13 (1910), szp. 432; M a s o n, s. 400.

Gades (gr. Γάδις [Ptolem., 2.4.16; 8.4.5], łac. Gades)

Pierwotnie Gadir, kolonia Fenicjan z Tyru, dzisiaj Kadyks; →Słupy Heraklesa.

Lit.: J.F. Rodríguez, *El municipio romano de Gades*. Cádiz 1980; B r i l l ’ s, wg indeksu s. 286; K o c h, § 16.2 6B; T a l b e r t, t. 1, s. 422 (mapa 26); Z e h n a c k e r - S i l b e r m a n, s. 372-374.

Galia (gr. Γαλλία, łac. Gallia)

Nazwa przekazywana od początku bezwariantywnie w postaci Gallia ‘kraj Gallów’. Słowo Gallus (pl. Galli) najpowszechniej wywodzi się z celtyckie-

go rdzenia *gal- ‘können, vermögen, tapfer, kampfwütig sein’, oznacza zatem ‘dzielnych ludzi’. Imiona galijskie pojawiają się w inskrypcjach aż do przełomu VI/VII w. Przekaz Cezara pokazuje, że Gallowie nie stanowili językowej i politycznej jedności. Ze skąpych zabytków języka używanego w Galli zachowała się brązowa tablica z Larzac, obejmująca ok. 160 słów (opis magicznej siły czarownicy), tekst z Chemalières z równie magiczną zawartością w ok. 60 słowach oraz Kalendarz z Colligny zawierający spis imion. Najstarsza inskrypcja wykorzystuje pismo greckie, co powoduje problemy z oddaniem fonetyki (np. zapis długiego ‘t’ jako τ lub ετ); później stosowano alfabet łaciński lub etruski. Jęz. galijski mimo różnic regionalnych jawi nam się jako w miarę jednolity i blisko spokrewniony z językiem celtoiberyjskim w →Hiszpanii oraz współczesnymi jęz. celtyckimi.

Podbój Galii przez Rzymian rozpoczął się od połowy II w. p.n.e., kiedy udzielili pomocy kolonii greckiej Massalii (154 r. p.n.e.). W 125 r. p.n.e. doprowadzili do upadku Saluwiów, zniszczyli ich stolicę w Entremont i założyli Aquae Sextiae (dzisiaj Aix-en-Provence). W rezultacie podbito tereny od →Pirenejów po Jezioro Genewskie, a punktem obrony uczyniono kolonię Narbo Martius (dziś Narbonne). Po najeździe →Cymbrów (109-100 p.n.e.) utworzono prowincję Gallia Narbonensis. Po podboju kraju przez Juliusza Cezara (kapitulacja Vercingetorixa w 52 r. p.n.e.) i po zakończeniu wojny domowej po jego śmierci, w 27 r. p.n.e., utworzono tu trzy prowincje cesarskie: Akwitanię, Galię Lugdunensis oraz Belgikę. Kraj przecięto systemem dróg wiodących również przez →Alpy i uczyniono punktem wypadowym do walk przeciwko →Germanom. Od połowy IV w. na terenie Galli zaczęły osiedlać się plemiona germańskie, które w 406 r. przerwały limes nadreński. Spośród osiadłych tam plemion germańskich (Burgundów, Wizygotów) do największego znaczenia doszli Frankowie, którzy na gruzach rzymskiej Galli utworzyli swoje państwo.

Panowanie rzymskie doprowadziło do stworzenia modelu kultury gallo-rzymskiej, która przechowywała liczne elementy celtyckie (np. system miar, kalendarz, stopniowo romanizujący się język, nauczanie druidów). System wierzeń dopasował się do religii rzymskiej, a bogowie nosili podwójne imiona – łacińskie i galijskie (tzw. *interpretatio Romana*). Pozostały też bóstwa rodzime, dla których nie znaleziono łacińskich odpowiedników. Panowanie rzymskie przyniosło urbanizację – powstawały miasta wg określonego planu, stawiano publiczne budynki, w tym amfiteatry, wprowadzono rzymski system prawny i administracyjny.

Lit.: Ch. Strahm, J.-P. Mohen, C. Eluère, S. Ziegler, O. Büchsenschütz, R. Fellmann, B. Scardigli, *Gallien (Frankreich)*, „RGA” 10 (1998), s. 345-402; Jakob Weiss, *Gal-*

lia. „RE” 7:13 (1910), szp. 639-666; Marcel Le Glay, *Gallia*. „DKP” 2 (1967), szp. 679-681; Brill, wg indeksu s. 286; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 632-633; Bd. 2 (G. Perl), wg indeksu s. 273; Koch, § 17.

Gallogrecy (gr. Ἑλληνογαλάται [Diodor, 5.32.5], łac. Gallograeci)

Określenie na →Celtów, którzy wtargnęli do Azji Mniejszej w III w. p.n.e. (stąd Galacja), najwcześniej poświadczone u Cyncerona, *De harusp. respond.* 28.

Lit.: Walter Ruge, *Gallograeci*. „RE” 7:13 (1910), szp. 673; Parroni, s. 192; Talbert, t. 2, s. 978.

Gandara (gr. Γανδάραι [‘mieszkańcy Gandary’, Ptolem., 7.1.44], łac. Gandari)

Kraina historyczno-geograficzna w Azji Środkowej, obejmująca terytoria dzisiaj północno-zachodniego Pakistanu i południowego Afganistanu. Od czasów Dariusza I (522-486 r. p.n.e.) w ramach siódmej satrapii państwa perskiego (Herodot 3.91). Kontyngent wojskowy z Gandary pod dowództwem Artystosa, syna Artabanosa, brał udział w wyprawie Kserksesa na Grecję (481 r. p.n.e.). Głównym ośrodkiem była Peucolatis (Plin., *NH* 6.62, 6.78, 6.94; Strabon, 15.1.27: Πευκολαῖτις; Arrian., *Ind.*, 1.8: Πευκελαῖτις; Arrian., *Anab.* 4.22.7: Πευκελαῶτις; Ptolem., 7.1.44: Ποκλαῖς, Ποκλαῖεις) dzisiaj Charsadda pod Peszawarem (Pakistan).

Lit.: A. Foucher, *La vieille route de l'Inde de Bactres à Taxila*. Paris 1942-1947; B.N. Puri, *Cities of Ancient India*. Meerut 1966; Eckhard Unger, *Gandara*. „Reallexikon der Assyriologie” 3 (1957-1971), s. 138; Brill, s. 133A C2/3 (lud Gandaridai na mapie s. 205 G3 zlokalizowany jest w dolinie Gangesu w dzisiejszym Bangladeszu i Bengalu Zachodnim); Bryce, 248; Parroni, s. 188-189; Talbert, t. 1, s. 84 (mapa 6).

Gandaridowie →Gandara

Gandarowie (gr. Γανδαριοί, łac. Gandari) →Gandara

Ganges (gr. Γάγγης [Ptolem., 7.1; 7.2; 8.30.25], łac. Ganges)

Ganges wraz z rz. Indus wykorzystywano do pomocy w geograficznym zdefiniowaniu →Indii, por. Solinus (52.6): „Maximi in ea amnes Ganges et Indus”. Podkreślano niezwykłą wielkość rzek (Arrian, *Ind.*, 4.13). Interesujące, że zwykle mylono się w kwestii rozmiarów, uważając błędnie, że Indus ma krótszy nurt od Gangesu (np. Plin. *NH* 6.60).

Lit.: André-Filliozat, s. 143-166 (appendice: *L'Inde de Plin l'Ancien*); Alexander Cunningham (1814-1893), *Ancient Geography of India*. London 1871; J.R. Sinnatamby, *Ceylon in Ptolemy's Geography*. Colombo 1968; Ch.G. Starr, *The Roman Emperor and the king of Ceylon*. „Classical Philology” 51 (1956), s. 27-30; P.H.L. Eggermont, *Alexander's campaigns in Sind and Baluchistan*. Leuven 1975; B.C. Law, *Tribes in Ancient India*. Poona 1943; Idem, *Historical Geography of Ancient India*. Paris 1954; J.W. Mc Crindle, *Ancient India as described by Megasthenes*. Calcutta 1926; D.C. Sircar, *Studies in the Geography of Ancient and Mediaeval*

India. Delhi 1971; Hans Treidler, *Ganges*. „DKP” 2 (1967), szp. 690-691; Brill, s. 286; Talbert, t. 1, s. 84 (mapa 6).

Garamantowie (gr. Γαράμαντες, łac. Garamantes)

Relatywnie silny i bogaty berberyjski lud w północnej → Afryce, również na obszarze Trypolitanii, z ośrodkiem Garama (dzisiaj Dżerma). Zob. Strabon, 17.3.19; Ptolem., 4.6.16; 4.6.18; Mela, 1.23; Plin. *NH* 5.43.

Lit.: Hermann Dessau, *Garamantes*. „RE” 7:13 (1910), szp. 751-752; Ch. Daniels, *The Garamantes of Southern Libya*. Stoughton 1970; J. Desanges, *Catalogue des tribus africaines de l'Antiquité classique à l'ouest du Nil*. Dakar 1962; Marcel Le Glay, *Garamantes*. „DKP” 2 (1967), szp. 696-697; Talbert, t. 1, s. 545-551; Brill, s. 212 C2.

Gedrozja (gr. Γεδρωσία [Ptolem., 6.8.2; 6.8.11; 6.19.1; 6.20.1; 6.21.2-3; 6.21.5-6; 7.1.1; 8.22.2; 8.25.1; 8.25.12; 8.26.2; 8.29.25], łac. Gedrosia)

Kraina historyczno-geograficzna w Azji Środkowej na północnym wybrzeżu → Oceanu Indyjskiego, na południe od → Ariane. W przybliżeniu tożsama z dzis. Baluchistanem (inaczej: Beludżystanem, Islamska Republika Iranu). W granice imperium perskiego została włączona przez Cyrusa II po 539 r. p.n.e. Po upadku → Persji w wyniku wyprawy Aleksandra Wielkiego na krótko znalazła się w dziedzinie Seleukosa, ale już sam Seleukos I Nikator oddał ją władcy indyjskiemu Chandragupcie.

Lit.: Emil Kiessling, *Gedrosia*. „RE” 7:13 (1910), szp. 895-903; Brill, wg indeksu s. 286; Bryce, s. 251; Parroni, s. 187; Talbert, t. 1, s. 35 (mapa 3).

Gegarowie (łac. Gegari)

Plemię wschodniego → Kaukazu wzmiankowane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.21. Kiessling sugeruje rozważenie utożsamienia Gegarów z Gargareis, znanymi ze Strabona.

Lit.: Emil Kiessling, *Gargareis*. „RE” 7:13 (1910), szp. 758; Idem, *Gegari*. „RE” 7:13 (1910), szp. 929.

Gelonion (gr. Γελωνός [Hdt 4.108], łac. Gelonion, Gelonos)

Greckie emporion założone prawdopodobnie na dolnym, prawobrzeżnym Powołżu (→ Rha), wśród miejscowej ludności irańskiego pochodzenia – Budynów (gr. Βουδίνου, Hdt 4.108-109). Historię badań, analizę źródła oraz uzasadnienie powyższej hipotezy, zob. K o t ł o w s k a. W tym miejscu podkreślimy tylko wtórny charakter źródeł łacińskich, który nie ma znaczenia w rozwiązaniu zagadki tajemniczej faktorii handlowej.

Lit.: Anna K o t ł o w s k a, 'Drewniane miasto Gelonos'. *Historia pewnej tradycji*. „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej” 15 (2016), s. 97-111; A a l t o - P e k k a n e n, t. 1, s. 129, 189; A a l t o - P e k k a n e n, t. 1, s. 183-189 (w odniesieniu do różnych ludów o tej samej nazwie, które w zna-

komitej większości są już tylko wymysłem literackim); Mason, s. 368-369, 487; Parroni, s. 268, 284.

Gelonos →Gelonion

Gelonowie →Gelonion

Georgilowie (łac. Georgili)

Etnonim poświadczony jedynie przez Mełę, 1.13. Si l b e r m a n proponuje poprawkę Georgi (por. Parroni, s. 176), co byłoby latynizmem znanego określenia na ludność rolniczą (→Rolnicy), por. Hdt 4.17; Strabon, 11.3.3; Plin. *NH* 6.35. Zarówno Pliniusz jak i Mela obok Georgów kaukaskich wspominają też o tych mieszkających na północnym Krymie (→Tauryka): *NH* 4.83; Mela 2.5.

Lit.: P. Parroni, *Per il testo e l'esegesi della Chorographia di Pomponio Melo*. „Rivista di filologia e d'istruzione classica” 103 (1975), s. 157-182; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 189; Mason, s. 459; Parroni, s. 191.

Gepidzi (łac. Gipedae, Gipidae, Gepidae)

Plemię wschodniogermańskie, zdaniem niektórych badaczy wywodzące się ze →Skandynawii. Najstarszą wzmiankę o nich zawiera *Vita Probi* – odnosi się do 269 r. - oraz przytaczany przez nas fragment *Vita Claudii*, obie w ramach SHA, gdzie wymienieni zostali wśród innych ludów scytyjskich (ekscerpt 17). Występują tu jako Gipedae. U Salwiana pojawiają się jako Gipidae. Formę Gepidae podaje dopiero Jordanes – jest to zapis pochodzący z tradycji gockiej. Natomiast z tradycji longobardzkiej posiadamy poświadczenie w gen. pl: Gebo-dorum (Continuatio Havnensis Prosperi, z około 625 r.). U Prokopiusza z Cezarei występuje grecka forma Γηπαῖδ, w tradycji anglosaskiej (*Beowulf*, *Widsith*) Gifðum/Gefðum (dat. pl.). Etnonim pochodzi od Gotów, którzy nazwali tak Gepidów, gdyż ci byli tardiores ingenii et graviore corporum velocitate. Była zatem to nazwa ośmieszająca, utworzona od pierwotnej *Gibida- ‘ofiarowani przez bogów’, ‘(von den Göttern) Geschenkten’. →Goci zmienili następnie *b* na *p*, uzyskując derywat czasownika *gipēn / gapēn ‘den Mund aufreißen, gähnen, nach Luft schnappen, gaffen, müde, schlaf, inaktiv sein’, ‘wykrzywiać usta, ziewać, łapać powietrze, gapić się, być znudzonym, bezwładnym, nieaktywnym’. Nazwa ta w ich uszach brzmiała ‘Maulaffen’, ‘dumm’, ‘töricht’. Tradycja łacińska i grecka podąża za gocką, dostosowując ją do własnych norm, a tylko longobardzka i anglosaska zachowała pierwotną nazwę gepidzką.

Najstarszą kulturą archeologiczną Gepidów, wytworzoną przez nich wspólnie z Gotami i Rugiami, jest kultura wielbarska, ale szczegółowsze ustalenia etniczne nie są możliwe. Podczas migracji ludu kultury wielbarskiej na południowy wschód ok. 180-310 wzbogaciła się ona o elementy kultury przewor-

skiej. Badacze z Gepidami powiązali kulturę cmentarzysk rządowych, która powstała we wschodniej części Kotliny Karpackiej. Identyfikacji dokonano na podstawie wiedzy, że Gepidzi wraz z Gotami i Wandalami atakowali w połowie III w. Cesarstwo oraz że sprzymierzyli się z Wandalami przeciwko Gotom. Według G o d ł o w s k i e g o Gepidzi siedzieli nad Wisłą do końca IV w. Natomiast zdaniem H o r e d t a zajęli lesiste północno-wschodnie kresy Kotliny Karpackiej. W opinii badaczy węgierskich ze swoich siedzib nad górną →Cisą najechali na północny zachód →Dacji i uczestniczyli w drugiej połowie III w. w bitwie pod Galtis (Galt nad Alutą lub jakaś miejscowość w Bukowinie nad górnym Prutem albo w Siedmiogrodzie; tak np. I. B ó n a, por. C s a l l á n y). Jednak w północno-wschodniej części Basenu Karpackiego znaleziono tylko nieliczne artefakty związane z kulturą przeworską z III w. i żadnych z IV w. W IV w. na Wielkiej Nizinie Węgierskiej powstał wał ziemny wybudowany przez ludność sarmacką (tzw. Csörsz-árok), można zatem sądzić, że od północnego wschodu istniał jakiś związek polityczny (wandalsko-gepidzki?, a może gocki?), który →Sarmatom zagrażał. Z kolei ludność kultury kurhanowej Hortobágy – Poroshát, w której do niedawna upatrywano Gepidów, ma raczej pochodzenie alańsko-wandalskie.

Gepidzi zostali dostrzeżeni przez Rzymian w drugiej połowie III w. Posiadamy stosunkowo mało współczesnych przekazów o nich, a najważniejsze pochodzą dopiero z VI w. (Ennodiusz, Prokopiusz z Cezarei, Jordanes, Menander Protektor, Teofilakt Simokatta). Wspominają przede wszystkim o ich roli w państwie huńskim oraz po jego upadku, wojnach przeciwko Gotom i Longobardom oraz o upadku ich państwa nad Dunajem w 567 r. Na terenie →Panonii przetrwali do IX w., wspomniani jeszcze przez *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, cap. 6.

Lit.: Dieter T i m p e, *Galtis*. „RGA” 10 (1998), s. 405-406; Günter N e u m a n n, Á. B. T ó t h, M. N a g y, W. P o h l, *Gepiden*. „RGA” 11 (1998), s. 115-140; István B ó n a, *Későrómai és népvándorlás korszak*, w: *Oroszáza története*. 1965, s. 114-135; Dezső C s a l l á n y, *Archäologische Denkmäler der Gepiden* (Archaeologia Hungarica 38). Budapest 1961; W. A n t o n i e w i c z, *Zagadnienie Gotów i Gepidów na ziemiach Polski w okresie rzymskim*. „Przegląd Zachodni” (1951), z. 5-6, s. 26-59; Ludwik Piotrowicz, *Gepidowie nad Dolną Wisłą i ich wędrówka ku Morzu Czarnemu i Dacji*. „Przegląd Zachodni” (1951), z. 5-6, s. 60-76; Kazimierz G o d ł o w s k i, *Gegenseitige Beziehungen zwischen der Wielbark- und der Przeworsk-Kultur. Veränderungen ihrer Verbreitung und das Problem der Gotenwanderung*. „Archaeologia Baltica” 7 (1986), s. 125-173; K. H o r e d t, *Zur Geschichte der frühen Gepiden in Karpatenbecken*. „Apulum” 9 (1971), s. 705-712; B r i l l, wg indeksu s. 286; T a l b e r t, t. 1, s. 20 (mapa 2 z hipotetyczną lokalizacją na terenie dzisiejszej Warmii).

Germania (gr. Γερμανία [Ptolem. 2.11], łac. Germania)

Kraina historyczno-geograficzna, która w geografii klasycznej stanowiła element porządkujący rozległe przestrzenie Europy. Określała Europę Środkową i nie pokrywała się z Germanią w znaczeniu etnicznym, rozumianą jako ziemia ludów mówiących językami germańskimi (choć oczywiście →Germanowie byli jej głównymi mieszkańcami), ani też w politycznym, gdyż granica Cesarstwa przesunęła się za Ren. Pojęcia tego, w miejsce wcześniejszego określenia Celtica (Keltike →Celtika) po raz pierwszy użył Juliusz Cezar (2.4; 4.32) i przy analizie Germanii nigdy nie należy zapominać o tym „pojęciowym dziedzictwie” Celtyki.

Rozciągała się Germania między Morzem Północnym, Renem, Lasem Hercyńskim i Dacją; wschodnią granicę stanowiła →Wisła (mapa Marka Agrypy). Najdokładniejsze opisy geograficzno-etnograficzne w I w. n.e. pochodzą od Pliniusza oraz Tacyty, który poświęcił krainie cały traktat, lecz ich opisy różnią się istotnie w wielu kwestiach szczegółowych. Ze względu na fakt, że ostatnio ukazało się nowe polskie tłumaczenie *Germanii* z obszernym komentarzem (K o l e n d o - P ł ó c i e n n i k) oraz wyczerpująca recenzja (J. P r o s t k o - P r o s t y Ń s k i), ograniczamy się tylko do podania ekscerptu odnoszącego się do północno-wschodniej części regionu, przylegającej do Wisły, wyznaczającej zdaniem Tacyty granicę między Germanią a →Sarmacją. Wyróżnikiem, podobnie jak dla innych autorów, jest tu tryb życia: osiadły w Germanii, koczowniczy w Sarmacji. Pojęcie Germanii oraz Sarmacji funkcjonowało w geografii europejskiej aż do czasów Oświecenia. W miarę wykształcania się współczesnej świadomości narodowej bywało zawłaszczane do kreowania mitologii narodowej (zwłaszcza w Niemczech), służąc za uzasadnienie ekspansji militarnej.

Lit.: K. M ü l l e r, *Die ältesten Weltkarten*, z. 1-6, Stuttgart 1895; S. F e i s t, *Germanen und Kelten in der antiken Überlieferung*. Halle 1927; B. T e s c h e, *Zur Geschichte der Germanen. Materialsammlung*. Berlin 1956; J.K. W r i g h t, *Geographical Lore of the Time of the Crusades*. New York 1925, s. 491-543; E. N o r d e n, *Die Germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*, wyd. 3. Berlin 1923; J. T h o m s o n, *History of Ancient Geography*. Cambridge 1948; E. Š i m e k, *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia*, t. 1, Praha 1930, t. 2, Brno 1935, t. 3 cz. 1, Brno 1949; I d e m, *Západní Slované a Germáni*. Brno 1947; B.K. Я ц у н с к и й, *Историческая география*. Москва 1955; Brygida K ü r b i s ó w n a, *Kształtowanie się pojęć geograficznych o Słowiańszczyźnie w polskich kronikach przeddługoszkowych*. „Slavia Antiqua” 4 (1953), s. 252-280; B. Biliński, *Drogi świata starożytnego ku zachodnim ziemiom polskim i problem Odry u Ptolemeusza*. „Eos” (1940-1946), s. 157-196; Gerard L a b u d a, *Źródła, sagi i legendy do najstarszych dziejów Słowian*. Warszawa 1960; Julia Z a b ł o c k a, *Germania*. „SSS” 2, s. 96-97; Dieter T i m p e, B. S c a r d i g l i, Günter N e u m a n n, Jürgen U d o l p h, Th. A n -

dersson, E. Seebold, H. Beck, R. Müller, H. Steuer, H. Roth, T. Capelle, B. Maier, K. Schäferdiek, K. Kroeschell, L. Carlen, *Germanen, Germania, Germanische Altertumskunde*. „RGA” 11 (1998), s. 181-438; Brill, wg indeksu s. 286; Mason, s. 469; Parroni, s. 392-394; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 633, Bd. 2, (G. Perl) wg indeksu s. 274.

Germanowie (gr. Γερμανοί, łac. Germani)

Po raz pierwszy pojawiają się w rzymskim zapisie w 222 r. p.n.e., kiedy upamiętniono zwycięstwo M. Claudiusa Marcellusa pod Clastidium de Galleis Insubribus et Germ[an(eis)]. Nie wiadomo, czy określenie to odnosiło się do późniejszych Germanów, czy określało jakiś lud celtycki. →Cymbrów za Germanów uznał dopiero Cezar, kierując się ich nieceltyckim, bo wędrownym, trybem życia. Germanów od →Celtów pierwszy odróżnił stoicki filozof i historyk Posejdonios z Apamei (zm. ok. 50 r. p.n.e.). Jakkolwiek podstawową przesłanką, którą się kierował, były odmienne obyczaje. Stopniowo wykształca się przekonanie, że granicą oddzielającą Gallów od Germanów jest →Ren. Germanami stały się ludy mieszkające na wschód od tej rzeki. Należy zatem pamiętać, że kryteria podziału miały charakter geograficzny i etnograficzny (*habitus, ritus, cultus*). Natomiast język (*lingua*), który obecnie uchodzi za podstawowe kryterium tożsamościowe¹¹, nie odgrywał prawie żadnej roli, jakkolwiek niekiedy autorzy dostrzegają wspólnotę, czy też różnicę języka między plemionami (np. słynna uwaga Tacyty o języku →Estiów).

Lit.: D. Timpe, B. Scardigli, G. Neumann, J. Udolph, Th. Andersson, E. Seebold, H. Beck, R. Müller, H. Steuer, H. Roth, T. Capelle, B. Maier, K. Schäferdiek, K. Kroeschell, L. Carlen, *Germanen, Germania, Germanische Altertumskunde*. „RGA” 11 (1998), s. 181-438; R. Wolters, *Mannusstämme*. „RGA” 19 (2001), s. 234-237; G. Mildenerger, H. Beck, *Elbgermanen*. „RGA” 7 (1989), s. 107-115. H. Steuer, *Nordgermanen*. „RGA” 21 (2002), s. 277-289; Ch. Reichmann, *Nordwestdeutsche Stämme*. „RGA” 21 (2002), s. 316-320; R. Müller, *Rhein-Weser-Germanen*. „RGA”, 24 (2003), s. 532-534; F. Maurer, *Nordgermanen und Alemannen*, 3 ed. München 1952; R. v. Uslar, *Archäologische Fundgruppen und germanische Stammesgebiete vornehmlich aus der Zeit um Christi Geburt*. „Historisches Jahrbuch” 71 (1952), s. 1-36; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 633, Bd. 2 (G. Perl), wg indeksu s. 273; Parroni, s. 392-394; Talbert, t. 1, s. 136-144 (mapa 10), 169-187 (mapa 12), 188-198 (mapa 13).

Gerros (gr. Γέρρος [Ptolem., 3.5.12], łac. Gerrhos, Gerrus)

Dzisiaj rz. Mołoczna (Romer, Müller, Mason, Stückelberger-Graßhoff), która wszakże bywa utożsamiana z rz. →Akesinus. Według

¹¹ Por. sformułowanie z najnowszej syntezy Ryszarda Kaczmarka, *Historia Polski 1914-1989*, PWN. Warszawa 2010, s. 61: „...wyznacznik obiektywny narodowości – język ojczysty” (podkr. red.).

Ł o w m i a ń s k i e g o – Oskoł, lewy dopływ Dońca. Nie istnieją jednak żadne wiarygodne ustalenia w tej kwestii. Por. Hdt 4.17, 4.56; Plin., *NH* 4.84; Valerius Fl., 6.67-68.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 189; Mason, s. 359, 476.; Parroni, s. 275; Talbert, t. 1, s. 355 (mapa 23).

Gesoriakum (gr. Γησοριακόν [Ptolem., 2.9.3; 8.5.6], łac. Gesoriacum)

Dzisiaj Boulogne-sur-Mer w północnej Francji nad kanałem La Manche.

Lit.: Brill, s. 286; Lionel-Rivet-Smith, s. 80; Talbert, t. 1, s. 153 (mapa 11).

Getowie (gr. Γέται, łac. Getae)

Plemię należące do północno-wschodniej grupy →Traków. Mieszkali na obszarze dzis. Dobrudży i na zachód od skręcającego w tym miejscu nurtu →Dunaju, po skłon Karpat. Jego siedziby wyznacza getodacka (top)onomastyka, zapiski starożytnych autorów i znaleziska archeologiczne, przy czym nie jest możliwe precyzyjne oddzielenie kultury Getów od kultury Daków. Getowie po raz pierwszy pojawiają się w źródłach pisanych u Herodota (4.93-96, 4.118) w kontekście wyprawy scytyjskiej szachinszacha Dariusza. Kontakty między pontyjskimi koloniami greckimi a Getami były już w pełni rozwinięte. W IV w. p.n.e. Getowie znaleźli się w trackim związku Odrysów, po jego upadku pod władzą Scytów oraz Macedończyków, a w III w. p.n.e. Celtów. W I w. p.n.e. podbił ich wielki władca → Dacji Burebista. Następnie weszli w horyzont państwa rzymskiego. W chwili przybycia Gotów proces romanizacji ludności był już zaawansowany. W topice literackiej podkreślano ich umiłowanie sprawiedliwości, największe wśród Traków. Gdy na zajmowane przez nich tereny napłynęli pod koniec IV w. Goci (→ Gotonowie), zaczęli być oni utożsamiani z Getami ze względu na podobieństwo nazwy. Nie miało to jednak żadnych obiektywnych podstaw. Utożsamienie niespokrewnionych ze sobą ludów o podobnych nazwach było zwyczajną praktyką intelektualistów antycznych i średniowiecznych, por. proces uznania Madziarów – Hungarów za potomków.

Lit.: J. Engels, *Geten*. „RGA” t. 11 (1998), s. 563-568; I. Ioniță, *Geto-dakische Kultur und Kunst*. „RGA” t. 11 (1998), s. 569-577; Brill, s. 287; Herrmann, Bd. 1, s. 517 (W.O. Schmitt, G.Ch. Hansen); Talbert, t. 1, s. 337 (mapa 22 – zlokalizowani na dzisiejszej Wołoszczyźnie).

Glesaria → Austerawia

Glesarie (łac. Glaesariae, Electridae < gr. Ἠλεκτροίδες)

Blżej niezidentyfikowane wyspy przy Brytanii. Lionel-Rivet-Smith, s. 41, identyfikują je z wyspami leżącymi „towards the Baltic”. Znane z wydobywania bursztynu, por. →Austerawia.

Lit.: Karl August Neuhausen, *Die Nordseeinsel Glaesaria=Austeravia bei Florus, Plinius Maior und Solinus: Neues zu den Feldzügen des Drusus in Germanien*. „Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis” 28 (1991), s. 67-97; Reinhold Wenskus, *Austeravia und Actania*. „RGA” I (1973), s. 512; Herrmann, Bd. I, s. 569 (H. Ditten); Mason, s. 443; Talbert, t. I, s. 141 (mapa 10: nazwa niezlokalizowana).

Gnissowie (łac. Gnissi)

Plemię scytyjskie (Kiessling) wzmiankowane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.19, znad północno-wschodniego brzegu → Meotydy. Wybitny badacz Josef Marquart zauważył, że w rękopisie R (Codex Florentinus Riccardianus z końca XI w., należący do pierwszej rodziny późnych rkp.) dokonano (ręką drugą) poprawki Gnissi na Gneapsa, co uczony ten emendował na Genapsae i połączył to z imieniem osobowym znanym z inskrypcji: Κόναψος i Ptolemejskim (5.9.18) etnonimem Κο/αναψηνοί, mieszkającymi na północ od Gór → Koraksyjskich.

Lit.: Emil Kiessling, *Gnissi*. „RE” 7:14 (1912), szp. 1481; Mason, s. 395.

Goci → Gotonowie

Gocja → Terwingowie

Gotonowie (łac. Gotones)

To najstarsza forma nazwy plemienia Gotów pochodząca od rodzimej nazwy Gøtar (lud w południowej Szwecji). Przy czym trzeba zaznaczyć, że nie wszyscy badacze akceptują skandynawskie pochodzenie Gotów (tak np. Walter Goffart). Inskrypcja na pierścieniu z Pietroassy z IV w. n.e. podaje formę gutani, co odpowiada germańskiemu *gutani. Od III w. pojawia się współczesna nazwa plemienia: Gothi. Etymologia nazwy nie została dotąd ostatecznie ustalona. Ostatnio pojawiła się nowa propozycja: ‘Gote’ < *G^hudon < pragerm. *Gutan-, dzisiaj ‘Opferer’ (Jackson, Oettinger). Jęz. gocki należy do grupy jęz. wschodniogermańskich. Ważnym źródłem do jego poznania jest m.in. przekład *Biblii* Wulfili (Strzelczyk, s. 118-121; Iłski).

Świadcstwa geograficzne z I i II w. lokalizują Gotonów/Gutonów w dorzeczu Wisły (Strabon, Pliniusz), w kategoriach archeologicznych wiąże się ich z kulturą wielbarską. Charakter niewątpliwie czasowego pobytu Gotów na ziemiach późniejszej Polski, trasa wędrówki na południe i wpływ jej na miejscową ludność pozostaje przedmiotem dyskusji. Należy jednak podkreślić, że źródła antyczne sprzed VI w. nie mogą być podstawą jakichkolwiek definitywnych twierdzeń w tej kwestii (poza stwierdzeniem samej Gotów obecności)..

Ze światem cywilizacji antycznej Goci zetknęli się dopiero w III w., gdy w 238 r. spłądrowali miasto Histria w Małej Scytii. Od połowy III w. zaczęły się gockie

najazdy na Bałkany, miasta pontyjskie i →Krym. Kresem ich wędrówki było Oium (dzisiaj Półw. Tamański). Potwierdza to archeologia, dostrzegając cechy kultury wielbarskiej w nowo powstałej kulturze czerniachowskiej. Kultura ta reprezentowała wieloetniczne społeczeństwo na dzis. zachodniej Ukrainie, Mołdawii i Rumunii (k. Sintana de Mureș), w którym nowo przybyli Goci odgrywali z pewnością istotną rolę. Rozwój tych społeczności został brutalnie przerwany i zniszczony przez Hunów (2 poł. IV w.). Pod koniec III w. (pewna informacja z 291 r., Strzelczyk, s. 100) wykształciły się dwie główne grupy Gotów: zachodnia (→Terwingowie) i wschodnia (→Greutungowie). Stosunek obu tych grup do późniejszych Wizygotów i Ostrogotów pozostaje przedmiotem dyskusji.

Lit.: Jerzy Strzelczyk, *Goci. Rzeczywistość i legenda*. 2 wyd. Poznań 2015 (podstawowa synteza dziejów gockich w jęz. polskim; dodatek bibliograficzny omawia najważniejszą literaturę naukową ostatnich dziesięcioleci); Th. Andersson, *Gotar*, „RGA” 12 (1998), s. 278-283; Peter Jackson, Norbert Oettinger, *Gott*. „Münchener Studien zur Sprachwissenschaft” 68:1 (2014), s. 119-125. Th. Andersson, V. Bierbrauer, W. Pohl, *Goten*. „RGA” 12 (1998), s. 402-443; K. Schäferdiek, P. Scardigli, *Gotische Literatur*, „RGA” 12 (1998), s. 445-453; K. Schäferdiek, *Gotische Mission*, „RGA” 12 (1998), s. 453-455; K. Schäferdiek, *Wulfila*. „RGA” 34 (2007), s. 318-321; P. Scardigli, *Gotische Schrift*, „RGA” 12 (1998), s. 455-458; R. Schmitt, *Gotische Sprache*, „RGA” 12 (1998), s. 458-461; J. Tischler, *Ostgermanen*. „RGA” 22 (2003), s. 338-344; Kazimierz Ilłski, *Biskupi Mezji i Scytii w IV-VI w.* Poznań 2005, zwł. s. 68-78; Idem, *Gdzie został pogrzebany Wulfila?*, w: *Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza dedykowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi*. Poznań 2006, s. 21-28; Talbert, t. 1, s. 20 (mapa 2: zlokalizowani na dzisiejszym Pomorzu, Mazowszu i Lubelszczyźnie); s. 190 (mapa 13: zlokalizowani na dzisiejszej Wyżynie Lubelskiej i Wołyniu); Brill, wg indeksu s. 287; Herrmann, Bd. 1, s. 512 (W.O. Schmitt, G.Ch. Hansen), 570 (H. Ditten), Bd. 2, s. 249 (G. Perl).

Greutungowie (łac. Grutungi)

Jedna z dwóch grup Gotów (→Gotonowie) obok →Terwingów. Ich nazwa jest obecnie interpretowana jako ‘mieszkańcy skał, terenów polnych, stepowych’. Jakkolwiek Svennung (s. 149) proponował interpretację: ‘ci, którzy należą [do miejsca] *Griót’. Jest to jednak rekonstrukcja czysto filologiczna, która nie znalazła dotąd potwierdzenia w źródłach opisujących dzieje G. Najczęściej identyfikowani z późniejszymi Ostrogotami, choć, tak jak w przypadku Terwingów, nie jest to prosta zależność. Podział Gotów na dwie grupy, odnotowany po raz pierwszy w opisie wydarzeń z wiosny 291 r., miał być może swoje źródła w ewakuacji przez Rzymian Dacji i osadnictwa w niej zachodniej grupy Go-

tów (→Terwingowie; Strzelczyk, s. 100-104). W *Vita Probi* (ekscerpt 17) wymienieni są Greutungowie obok Ostrogotów oraz Terwingowie obok *Visi*, co wskazywałoby na a) nałożenie się dwóch planów chronologicznych: z III i IV (a może V?) w., b) Greutungowie byli podgrupą Ostrogotów, jak *Visi* Terwingów.

Lit.: Herwig Wolfram, H. Beck, *Ermanarich*. „RGA” 7 (1989), s. 510-515; Herwig Wolfram, *Ostgoten*. „RGA” 22 (2003), s. 344-349; P. Scardigli, *Greutungen*. „RGA” 13 (1999), s. 18-23; Brill, s. 233B E2.

Guioni (łac. Guionibus, *Guiones)

Nazwa plemienia pojawiająca się tylko u Pliniusza (*NH* 37.35) i to w charakterze cytowania opinii Pyteasa z Marsylii. Większość badaczy sądzi za Müllenhoffem (s. 479), że chodzi tu o zniekształcenie słowa *Teutonibus (TEYTONES – GOYTONES – tak np. Reichert, Timpé) bądź też o →Ingweonów (<In>guiones – tak np. Neumann, Ditten). Natomiast Pekkanen widzi tu zepsucie etnonimu Suiones (→Swionowie). Według Pliniusza mieli żyć w estuarium →Metuonis, które jest rozległe na 6000 stadiów (1100 km); o dzień drogi od bursztynowej wyspy →Abalus, której najbliższymi sąsiadami są Teutonowie. Zob. też →Chaukowie.

Lit.: Müllenhoff, t. 1; Tuomo Pekkanen, *Die germanischen Lehnwörter der ostseefinnischen Sprachen im Lichte der antiken Quellen*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 44 (1972), s. 122-133; Idem, *The Ethnic Origin of the ΔΟΥΔΩΝΙΟΙ* (Arctos Suppl. 1). Helsinki 1968, tu s. 35-48; Hermann Reichert, Dieter Timpé, *Guiones*. „RGA” 13 (1999), s. 182-184; Günter Neumann, *Ingwäonen*. „RGA” 15 (2000), s. 431; Herrmann, Bd. 1, s. 581 (H. Ditten).

Guthalus (łac. Guthalus)

Niezidentyfikowana rzeka w →Germanii wymieniona przez Pliniusza (*NH* 4.100) jako pierwsza od kierunku wschodniego. Stąd próbuje się ją identyfikować z Niemnem lub Pregołą (tak np. Svennung, s. 60; Brill, s. 233B D1), choć jeszcze w XVII w. P. Cluver utożsamiał ją z Odrą, do czego pwrócił Wolfram. Wszystkie powyższe sugestie są sprzeczne z najnowszymi identyfikacjami hydronimów Sarmacji Europejskiej u Ptolemeusza (3.5.2 ed. Stückerberger-Graßhoff), gdzie odpowiadają sobie: Χρόνος-Pregoła (→Chronos), Πούβων/Poúδων-Niemen. Pod względem etymologicznym nazwa oznacza ‘rzekę Gotów’ (jak szwedzka Götaälv), ale trudno doszukać się w tym jakiejś konkretnej, determinującej wskazówki.

Lit.: Dieter Timpé, *Guthalus*. „RGA” 13 (1999), s. 229; Herwig Wolfram, *Geschichte der Goten*, 2. Aufl. München 1980; Svennung, 1974; Kolendo-Płóciennik, s. 160-161; Mason, s. 380; Herrmann, Bd. 1, s. 571 (H. Ditten).

Gutonowie →Gotonowie

Halys (gr. Ἁλυσ „Słona”, Ptolem., 5.4.3, łac. Halys)

Rzeka w środkowej Anatolii (dł. 1150 km), uchodząca do M. →Czarnego, dzisiaj Kızılırmak. W II tys. p.n.e. w obrębie jej dorzecza znajdowało się centrum państwa hetyckiego. Hetyci określali ją mianem Marassantiya (Bryce, s. 44). W I tys. w dolnym biegu oddzielała krainy geograficzne Paflagonii i Pontu, a w górnym obejmowała Kappadocję. W dziejach Bliskiego Wschodu słynna jest bitwa nad tą rzeką 29 maja 585 r. p.n.e. między →Medami a Lidyjczykami (→Lidia, król Alyattes), którą przerwało zaćmienie Słońca. Pod wrażeniem tego wydarzenia obie strony zawarły pokój, ustanawiając granicę na rz. Halys. Sama bitwa i towarzyszące jej okoliczności trwale zaznaczyły się w klasycznej historiografii (por. Hdt 1.74).

Lit.: Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*. Oxford 2005; Walter Ruge, *Halys*. „RE” 7:14 (1912), szp. 2286-2287; Brill, wg indeksu s. 287; Talbert, t. 2, s. 1232 (mapa 87).

Hamaksobiowie (gr. Ἀμαξόβιοι [Ptolem. 3.5.19; 3.5.23-24], łac. Amaxobioe, Hamaxobii)

Greckie określenie etnograficzne wskazujące na tryb życia „mieszkańcy wozów” (ἄμαξα), bez konkretyzacji etnicznej czy geograficznej. Jego odmianką jest termin „Ἀμάξοικοι”. Por też →Aorsowie.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 192-193; Mason, s. 473; Parroni, s. 273.

Hariowie (łac. Harii)

Stanowili jedną z pięciu *civitates* →Lugiów, wspomniani tylko przez Tacyta, *Germ.* 43.2. Według najbardziej rozpowszechnionej hipotezy (Kollendo) nazwa wywodziła się od germańskiego słowa *harja- ‘Heer’, ‘wojsko’ bądź ‘Krieger’, ‘wojownik’. Trzeba jednak podkreślić, że zależy ona od uznania koniektury Puteolanausa oraz, choć w mniejszym stopniu, specyficznego rozumienia wyrażenia *feralis exercitus*. Brak podstaw źródłowych do takiej interpretacji zreasumował niedawno Jan Prostko-Prostyński (s. 13-15). Również ostatni wydawcy *Germanii* przywracają lekcję mss. bądź proponują inne koniektury (zob. app. criticus). Wybitny badacz jęz. celtyckich John Koch (s. 26) uznaje etnonim Harii za możliwie celtycki w znaczeniu ‘Noblemen’. Zob. też →Charinowie, →Hirrowie.

Lit.: Günter Neumann, Helmut Castritius, *Harier*. „RGA” 14 (1999), s. 9-10; Jerzy Kollendo, *Der Stamm der Harier in der Germania des Tacitus als Gefolgschaft*. „Eos” 99 (2012), s. 153-163; Jan Prostko-Prostyński, *Germania in Polonia. O nowym polskim przekładzie i komentarzu Germanii Tacyty*. „Slavia Antiqua” 50 (2009), s. 343-364; Herrmann, Bd. 2, s. 247 (G. Perl); Koch.

Harudowie, Harydowie (łac. Harudes), por. → Charydowie

Hebudy (gr. Ἑβούδα, Ptolem., 2.2.11; łac. Hebudes)

Dzisiaj wyspy Hebrydy, szczególnie Wewnętrzne (Inner Hebrides).

Lit.: Barry Cunliffe, *Britain Begins*. Oxford 2012, s. 62; Herrmann, Bd. 1, s. 548 (H. Ditten); Lionel-Rivet-Smith, s. 354-355; Parroni, s. 410; Talbert, t. 1, s. 130 (Inner Hebrides); *Historical map and guide: Roman Britain*, 5th ed., wyd. Ordnance Survey, Southampton, bd. [2011?], mapa w skali 1:625 000 (North Sheet, pola NM i NR; południowa część Wewnętrznych Hebrydów).

Helinum (łac. Helinium)

Nazwa ta pojawia się jeszcze w błędnym zapisie Flenio w *Tabula Peutingeriana*. Zgodnie z powszechnym przekonaniem jest to lewe, zachodnie ramię → Renu albo nurt → Mozy na zachód od Vlaardingen. Może też chodzić o wyspę lub półwysep położony w delcie Renu i Mozy, dzisiaj Briel. Na mapie w Brill, s. 191B A1 poświęconej powstaniu Batawów w 69-70 r. Helinum zaznaczone jest jako miasto na terytorium plemienia Menapii na zachód od Mozy w rzymskiej prowincji Belgica. Nazwa jest pochodzenia celtyckiego (por. walijskie halen ‘sól’, celtyckie *sel>*salēn).

Lit.: Ferdinand Haug, *Helinium*. „RE” 8:15 (1912), szp. 12; Jürgen Udoiph, *Helinium*. „RGA” 14 (1999), s. 308-310; Herrmann, Bd. 1, s. 571 (H. Ditten); Koch, s. 24 i § 17.3 3D; Talbert, t. 1, s. 153 (mapa 11: Waal-Maas Delta).

Hellespont (gr. Ἑλλησπόντος [Ptolem., 5.2; 8.11.2; 8.17.2], łac. Hellespontus)

Dzisiaj Dardanele; cieśnina oddzielająca → Chersones Tracki od kontynentu azjatyckiego. Nazwa pochodzi od mitu Helle, córki Atamasa i siostry Friskosa, która zginęła w cieśninie po upadku ze skrzydlatego barana.

Lit.: Ludwig Büchner, Eugen Oberhummer, *Hellespontus*. „RE” 8:15 (1912), szp. 182-193; Brill, wg indeksu s. 288 oraz s. 182 i 272 (tabelki); Mason, s. 454; Roscher, Bd. 2, szp. 2028-2029; Talbert, t. 2, s. 775 (mapa 51).

Heluzjowie (łac. Hel(l)usii)

Etnonim obecny jedynie u Tacyta (*Germ.* 46), użyty przezeń w kontekście określenia mieszkańców krańców Ziemi. Wraz z → Oksjonami mieli mieć ludzkie twarze i zwierzęce ciała. Mieszkali gdzieś na północnym wschodzie, w dzis. Finlandii bądź w dzis. rosyjskiej Karelii. Niewykluczone, że oba ludy noszą nazwy pochodzenia germańskiego. Müllenhoff (s. 354-355) łączył nazwę Hellusii z ie. *kel- ‘emporragen’ i objaśniał ją jako ‘olbrzymy’, ‘die Riesen’. Much początkowo sądził, że etnonim został utworzony od greckiego ‘ἑλλός’: ‘Hirschkalb’, ‘młody jelonek’, oznaczałby zatem ‘jeleniokształtnych’. Później zwrócił uwagę, że może chodzić o fokę w znaczeniu bańnio-

wego zwierzęcia. Zdaniem Nedomy za konotacjami tej nazwy mogą kryć się ludzie noszący futra, ale nie była ona pierwotnie związana z podaniem o ludach z krańców ziemi. Pekkanen zaś wysunął hipotezę, że chodzi o prahistoryczny „totemic clan”.

Lit.: Rudolf Much, *Die Germania des Tacitus*, 3. Aufl., hsgb. v. W. Lange, H. Jankuhn, Heidelberg 1967; Idem, *Die nordische Fabelvölker bei Mela und Tacitus*, w: *Festschrift M. Andreevsky*, 1928, s. 93-97; Robert Nedoma, *Hel(l)usii*. „RGA” 14 (1999), s. 312-313; Tuomo Pekkanen, *The Hellusii and the Oxiones of Tac. Germ.* 46,4. „Arctos” 17 (1983), s. 49-60; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 193; Herrmann, Bd. 2, s. 263 (bez prób identyfikacji; G. Perl); Müllenhoff.

Helwekonowie (łac. Helvecones)

Wspomniani są u Tacyta, *Germ.* 43.2 i Ptolem., 2.11.17: Αἰλουαῖωνες. Według najnowszych badań najpoprawniejszy jest zapis rkp. X Ptolemeusza: Ελουαῖωνες. Tradycyjny zapis Helvecones nie wydaje się oryginalny. Nazwę łączy się z germ. *elweka ‘żółtawy’, *elwa ‘żółty’, wiążąc to z kolorem włosów. Natomiast Koch uważa tę nazwę (‘Numerous hounds’) za jawnie celtycką, w czym jest niewątpliwie w mniejszości. Było to najbardziej wysunięte na wschód plemię swebskie i zarazem najważniejsze plemię lugijskie. Ptolemeusz umieszcza ich między Rutikleioi a Burgundiones (→Burgundowie) i nie wspomina o ich przynależności do →Lugiów. Mogli siedzieć na północ od Lugiów i linii Noteci, podejmując wyprawy ku →Bałtykowi.

Lit.: Günter Neumann, *Elouaiones*. „RGA” 7 (1989), s. 161-163; Hermann Reichert, *Helvecones*. „RGA” 14 (1999), s. 344-345; Herrmann, Bd. 2, s. 247 (G. Perl); Koch, s. 26 i § 18 4H.

Helzjowie (łac. Helisii)

Plemię „wielkiego ludu” [*nomen*] →Lugiów, wspomniane tylko przez Tacyta (*Germ.* 43.2). Nazwę wywodzi się od ‘olszy’ *eliso w znaczeniu: ‘plemię żyjące nad Olchowym Potokiem/Rzeką’, albo od znanej Ptolemeuszowi (2.11.4; 2.11.13) rzeki Χαλουσος/Χάλασος/Λάχουσος leżącej między →Łabą a Odrą o spornej identyfikacji (Hawela, Eider, Halerau, Gudena, Trave, Schwartau-Wakenitz, Warnow, Recknitz bądź cieśnina Öresund).

Lit.: Günter Neumann, Reinhard Wenskus, *Chalusos*. „RGA” 4 (1981), s. 366-368; Günter Neumann, *Helisii*. „RGA” 14 (1999), s. 310; Herrmann, Bd. 2, s. 247 (propozycja koniektury: zob. app. criticus, G. Perl).

Hemody (łac. Haemodae)

Mela (3.54) i Pliniusz (4.103.) wymieniają siedem wysp Hemod jako archipelag w pobliżu Irlandii (→Iuerna). Zdaniem niektórych badaczy (Haug) należy je utożsamiać z wyspami Hebudes (→Hebudy), zaś Cunliffe (s. 62) wskazuje

ze znakiem zapytania na Szetlandy, co wydaje się najbardziej prawdopodobną hipotezą.

Lit.: Ferdinand Haug, *Haemodae*. „RE” 7:14 (1912), szp. 2182; Barry Cunliffe, *Britain Begins*. Oxford 2012; Herrmann, Bd. 1, s. 548 (H. Ditten); Lionel-Rivet-Smith, s. 241; Parroni, s. 410.

Hemus (gr. Αἴμος, łac. Haemus)

Dzisiaj Stara Planina (= Bałkan). Pasma górskie ciągnące się równoleżnikowo na dł. ok. 550 km od rzeki Timok (prawy dopływ Dunaju) do M. Czarnego. Najwyższy szczyt Botew, 2376 m n.p.m. Por. Strabon, 7.5.1, 7.6.1. 9.5.10; Plin. *NH* 4.41, 45.

Lit.: Eugen Oberhammer, *Haimos* (5). „RE” 7:14 (1912), szp. 2221-2226; Koch, § 19.2 5J; Talbert, t. 1, s. 337 (mapa 22).

Heniochowie (gr. Ἡνίοχοι [Ptolem., 5.9.25], łac. Heniochi)

Aristot., *Polityka* 1338B; Valerius Flaccus, 6.43: „Heniochosque truces”; Plin., *NH* 6.14: „deinde multis nominibus Heniochorum gentes” (podkreśl. złożonej wewn. struktury H., co jest godnym uwagi wyjątkiem w klasycznych opisywach ludności →Kaukazu, pokazującym, że zdawano sobie sprawę z siły Heniochów). Liczny i bogaty lud →Kolchidy, znany z piractwa. Tradycja klasyczna powiązała go z mitycznymi założycielami →Dioskoris, woźnicami Dioskurów, Amfitosem i Telchionem. Etnonim zatem jest greckim apelatywem, który nie ma związku z realną onomastyką miejscowej ludności. Ptolemeusz pisze bardzo ogólnie o ich siedzibach nad Morzem →Czarnym.

Lit.: Emil Kiessling, *Hvίoχοι* (2). „RE” 8: 15 (1912), szp. 259-280 (podstawowe, bardzo szczegółowe i rzetelne opracowanie); Alto-Pekkanen, t. 1, s. 193-195; Brill, jako południowi sąsiedzi kaukaskich →Achajów; Mason, s. 386-387; 484; Parroni, s. 264 (rozważania filologiczne, nie geograficzne); Talbert, t. 2, s. 1232 (mapa 87 ze zbyt rozległą lokalizacją, wkraczającą na tereny dzis. Turcji).

Heraklea Chersonesa →Megarike

Heracleum (łac. Heracleum)

Miejscowość wspomniana jedynie przez Pliniusza (*NH* 6.16), na wschodnim wybrzeżu Morza → Czarnego. Najprawdopodobniej położona była na jednym z dwóch przylądków w okolicach dzis. Noworosyjska i Soczi. W czasach bizantyńskich przylądku te zwano Pyksis oraz Erema. Tę samą nazwę nosiły rzeka i przylądek nieopodal →Fasis (*NH* 6.12)

Lit.: Emil Kiessling, *Heracleion* (9-10). „RE” 8:15 (1912), szp. 500-501; Idem, *Heracleum flumen et promunturium*. „RE” 8:15 (1912), szp. 405; Mason, s. 388; Talbert, t. 2, s. 1232

(mapa 87: zidentyfikowany jako przylądek, dzisiejszy Adler, m. położone blisko 50 km na południowy wschód od Soczi, przy granicy z Abchazją).

Hercyński Las (gr. Ἀρκύνια ὄρη, Ἑρκύνιον ὄρος, Ἑ. δρυμός; łac. Hercynia silva, Hercynius saltus, Hercynium iugum)

Nazwa średniogórza europejskiego, która pojawia się w wersji łacińskiej już u Cezara (*BG* 6.24-25). Jest ona celtycka i wiąże się z ie. słowem *perk^u ‘dąb’. W geografii klasycznej oznacza lesiste góry leżące między →Renem, →Dunajem i Karpatami. Las Hercyński uznano za wododział oddzielający środkowo-europejski obszar leśny od południowego obszaru celtyckiego. Cezar szacował szerokość pasma na 9 dni marszu uzbrojonego piechura, długości nie znał (przez ponad 60 dni nie osiągnął jeszcze jego kresu). Pasma wg jego opisu zaczyna się na ziemiach Helwetów, Nemetów i Rauraków, ciągnie się wzdłuż Dunaju do krainy Daków i Anartów, a zatem obejmuje tereny od górnego Renu po dzis. wschodnią Słowację. Później zaczęto go postrzegać jako część wschodniej granicy →Germanii (tak Pliniusz, *NH* 4.80). Dla Pomponiusza Meli (3.29) to największy i najbardziej znany z lasów Germanii i dlatego nadaje im wszystkim swoją nazwę. Pliniusz lokalizuje Hercynia iugum w środku Germanii, zaś na wschód od Carnuntum wspomina Hercynius saltus, między którym a Dunajem zamieszkują →Dakowie i →Jazygowie. U Tacyty istnieje istotne rozróżnienie między ‘silva’ a ‘saltus’. Hercynia silva (28.2) to lesisty region szwabsko-frankoński; średniogórze heskie to Hercynius saltus (30.1). Góry były uznawane za niedostępne i trudne do przejścia, zajmowały wnętrze Germanii z centrum na ziemi celtyckich Bojów; składały się z pasm górskich (*iugum*), poszczególnych gór (*montes*), dzikich, niedostępnych leśnych zboczy (*saltus*). Była to prawie nieprzebyta puszcza, powstała wraz z całym światem (Pliniusz, *NH* 16.6), gęsto zalesiona, wysoko wyniesiona, największy las dębowy Europy, a przynajmniej Germanii. Hercynia silva jako pojęcie geograficzne była „ein notorisch unklarer Begriff” (T i m p e) i archetypem ziemi niczyjej; wyznaczała granicę cywilizowanego świata. Por. Scholia Apoll. Rhod. 4.640; Diodor, 5.21.1; Strabon, 4.6.9; 7.1.3-5; 7.3.1; Ptolem., 2.11.7; 2.11.21; 2.11.26.

Lit.: St. Z i m m e r, Peter K e h n e, *Hercynia silva*, „RGA” 14 (1999), s. 396-401; Brill, s. 211 B/C 2 (między Visurgis [→Wezera] a Albis [→Łaba] w Wielkiej →Germanii); H e r r m a n n, Bd. 1, wg indeksu s. 634, Bd. 2, s. 206, 212 (G. P e r l); K o c h, s. 27 i § 17.5 3G, 18 3H (Średniogórze Niemieckie i Czeskie); M a s o n, s. 35; S z a b ó -B o r h y; T a l b e r t, t. 1, s. 181 (mapa 12: nie-zidentyfikowane miejsce na północ od →Dunaju).

Hercyńskie Góry → Hercyński Las

Hermizjon (łac. Hermisium)

Przedmieścia →Pantikapajon w kierunku na →Myrmekion, wzmiankowane jedynie przez Mela, 2.3; Pliniusza, *NH* 4.87; Geograf Rawen., 4.3: Ratyra.

Lit.: Emil Kiessling, *Hermisium*. „RE” 8:15 (1912), szp. 857; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 195; Mason, s. 367; 474; Parroni, s. 274; Talbert, t. 2, s. 1251 (mapa 87 dodatek, miejsce niezlokalizowane na wschodnim Krymie, Ukraina).

Hermionowie (łac. Hermiones)

Plemię germańskie, poświadczone jedynie w źródłach I w. (Mela, Pliniusz, Tacyt). *Germ.*, 2 wspomina o ich germańskim pochodzeniu, które przekazuje się *carminibus antiquis*. Spośród trzech synów Mannusa Ingvaeones (→Ingweonowie), mieszkali najbliżej →Oceanu; następnie Hermiones, a za nimi żyli Istaevones (→Istweonowie). Ten trójpodział nie oddawał już wówczas rzeczywistego podziału Germanów. Według H. Kuhna (*Kleine Schriften*, t. 4, 1978, s. 227) jest to sztuczny konstrukt rzymskiej etnografii, co wydaje się twierdzeniem idącym zbyt daleko. Pliniusz pod ogólnym pojęciem Hermionów rozumiał →Swebów, →Hermundurów, →Chattów i →Cherusków. Pomponiusz Mela uznał Hermionów za sąsiadów Cymbrów i Teutonów (→Guiones). Zapis nazwy z przydechowym ‘h’ uważa się za błędną, jako wynik utożsamienia z onomastyką grecką. Nie ma konsensu w kwestii etymologii, najważniejsze hipotezy to: a) skrócona forma (H)ermunduri, b) nazwa określająca pochodzenie od wspólnego przodka lub bóstwa (Ermino, Hirmino), c) derywat imiesłowu medialnego *ermina ‘heben, sich erheben’.

W trójpodziale Tacyty dopatrywano się też językowego podziału plemion germańskich na zachodnie, wschodnie i północne oraz kulturowego na Germanów nadłabskich (Hermionowie), znad Morza Północnego (Ingweonowie) i nadreńsko-wezerskich (Istweonowie). Interpretowano wiadomości autora rzymskiego jako wyraz istnienia związków polityczno-kulturowych. Pytano o rolę Swebów przedstawionych u Pliniusza jako część Hermionów, zaś u Tacyty jako samodzielna grupa i o to, dlaczego Tacyt obok Ingweonów wymienia osobne plemiona mieszkające nad morzem. Pojawia się wreszcie pytanie, na ile mit o synach Mannusa, czyli człowieka, był wyrazem świadomości wspólnego pochodzenia ludów germańskich. Ostatnio Timpe uznał, że triada Mannusa wykształciła się na gruncie językowym na przełomie II/I w. p.n.e. i za pośrednictwem Posejdoniosa stała się znana światu grecko-rzymskiemu. Pomponiusz Mela i Pliniusz oparli się na jego przekazie, natomiast Tacyt wykorzystał genealogię Mannusa do dowiedzenia autonomii Germanów. Hipoteza ta jest wciąż przedmiotem dyskusji (np. Dobesch).

Lit.: Gerhard Dobesch, *Forschungsreferat zur Germania des Tacitus*. „Tyche” 13 (1998), s. 61-105; R. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung*. Köln-Graz 1961, zwł. s. 234nn; Dieter Timpe, *Die Söhne des Mannus*. „Chiron” 21 (1991), s. 69-124; Günter Neumann, *Erminonen*. „RGA” 7 (1989), s. 515-517; R. Wolters, *Mannusstämme*. „RGA” 19 (2001), s. 234-237; Herrmann, Bd. 1, s. 547 (H. Ditten), Bd. 2, s. 131-132 (G. Perl); Parroni, s. 396 (umieszcza ich w środkowych Niemczech, odżegnując się od lokowania na Pomorzu).

Hermonassa (gr. Ἡρμόνασσα [Ptolem., 5.6.4; 5.9.8; 8.18.3], łac. Hermonassa)

Założona w l. 580-570 p.n.e., blisko dzisiaj Tamania. Zachowały się jamy gospodarcze, ceramika z napisami, gliniane piece i domy z drugiej połowy VI i pierwszej V w. p.n.e. Na nekropolii zachowały się groby ziemne oraz pochówki dzieci w amforach. W IV i III w. p.n.e. rozszerzono granice miasta. Według źródeł antycznych i bizantyńskich (Eustatios w komentarzu do Dionisiosa Periegetesa) doszło wtedy do powtórnego założenia miasta przez Jonów. Arrian w zachowanej fragmentarycznie *Bityniace* uznaje, że Hermonassa została nazwana od wdowy po Fanagorasie. Źródła charakteryzują →Fanagorię i Hermonassę jako leżące na wyspie, co może mieć uzasadnienie w bagnistym krajobrazie Półwyspu Tamańskiego i aluwialnej aktywności Kubania. Ammian sugeruje, że oba miasta zostały otoczone siecią sztucznych kanałów i fos. Od końca III w. p.n.e. miasto chyli się ku upadkowi, zwłaszcza w czasie wojen między Mitrydatesem VI Eupatorem a Rzymianami (I w. p.n.e.). Drugi okres rozkwitu przeżywa w I i II w. n.e. Nie poniosła też większych zniszczeń w czasie inwazji gockiej i huńskiej, pozostając rozwijającym się portem. Chazarowie zwali ją Tamatarcha, od nich przejęli ją Słowianie tworząc nazwę Tmutorokań (C a n k o v a -P e t k o v a ; C z c h a j d z e). Nazwa Tamań również jest pochodzenia tureckiego.

Lit.: Сергей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001, s. 9, 14; В.Г. Зубарев, *Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции*. Москва 2005, s. 349-351; Genoveva Cankova-Petkova, *À propos de l'Histoire de la forteresse bulgare Moundraga*. „Ural-Altäische Jahrbücher” 47 (1975), s. 35-40; W.N. Czchajdze, *Tamatarcha. Ranniesriedniewiekownyj gorod na Tamanskom poluostrowie*. Moskwa 2008; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 196; Brill, s. 69 F2, 127 D2; Hansen-Nielsen, no. 697; Mason, s. 391-392, 466-467; Talbert, t. 2, s. 1246 (mapa 87 dodatek, bez identyfikacji).

Hermundurowie (łac. Hermunduri)

Lud obecny w źródłach od I w. p.n.e. Nazwa oznacza ‘die gewaltigen Thurer’ albo ‘die gesamten Thurer’. Wywodzili się z Turynгии, a wg Tacyty z obszaru między górnym Dunajem na granicy z Recją a źródłami → Laby, przy czym pod tą ostatnią nazwą kryje się być może Wełtawa. W kontekście ekspedycji woj-

skowej Tyberiusza z 5 r. n.e. wymienieni przez Wellejusza Paterculusa (2.106.2 [ed. Shipley]: „ad quadringentesimum miliarium a Rheno usque ad flumen Albim, qui Semnonum Hermundurorumque fines praeterfluit, Romanus cum signis perductus exercitus”); należą do związku plemion pod władzą Marboda. W 58 r. n.e. mają konflikt graniczny z →Chattami. Ostatni raz obecni w źródłach podczas wojen markomańskich. Być może kryją się pod nazwą Jutungów, którzy weszli w skład związku plemiennego Alamanów. Kwestią dyskusji pozostaje ich związek z Turyngami wczesnego średniowiecza.

Lit.: Heinz C ü p p e r s, *Hermunduri*. „DKP” 2 (1967), s. 1088; Günter Neumann, *Ermunduri*. „RGA” 7 (1989), s. 517-518; M. Springer, *Thüringer*. „RGA” 30 (2005), s. 523-524; Karl P e s s c h e l, *Thüringen in ur-und frühgeschichtlicher Zeit*. Wilkau-Haßlau 1994; R. S e y e r, *Zur Besiedlungsgeschichte im nördlichen Mittel-Elb-Havelgebiet um den Beginn unserer Zeitrechnung*. Berlin 1976, s. 90; Herrmann, Bd. 1, s. 512 (W.O. Schmitt, G.Ch. Hansen), 530-531 (G. Audring, H. Labuske), 570 (H. Ditten), Bd. 2, s. 241-242 (G. Perl); Talbert, t. 1, s. 173 (mapa 12).

Hertichowie (łac. Hertichei) →Satarchowie

Herulowie (łac. Heruli, Eruli)

Plemię wschodniogermańskie występujące w źródłach od III w., zapisywane przeważnie bez nagłosowego ‘h’ – Eruli. Etnonim zawiera rdzeń *er- pokrewny nordyckiemu jara (por. tytuł wodzów nordyckich jarl, anglosaskich eorl, dzisiejszy tytuł angielski earl) zawarty w słowach oznaczających walkę. Nazwa plemienia znaczyłaby zatem: ‘wojownicy’, jakkolwiek obecnie etymologię powyższą traktuje się jako wysoce niepewną. Analiza imion ich wodzów wykazuje ich skandynawskie związki. Zachowały się napisy runiczne zawierające imiona osobowe, które fonetycznie zbliżają się do nazwy tego plemienia. Na arenę dziejów wkraczają Herulowie w 267, 269 i 275 r. plądrując wraz z Gotami stepy nadczarnomorskie od Meotydy począwszy. W 286 r. najeżdżają Galię. Na przełomie IV/V w. herulskie oddziały pomocnicze zjawiają się w Italii. W połowie IV w. podbici przez Gotów (→Gotones, →Greutungowie) Ermanaryka, wraz z nimi dostali się pod władzę huńską. Dopiero po śmierci Attyli przesunęli się nad →Dunaj tworząc w →Panonii własne państwo, które upadło na początku VI w. Herulów uważa się za twórców poezji skaldycznej, przyczynili się też do wytworzenia kultury staroislandzkiej.

Lit.: Günter Neumann, M. Taylor, *Heruler*. „RGA” 14 (1999), s. 468-474; Brill, s. 233A E2 (umieszczeni w kontekście III w. na południe od Gotów na stepach pontyjskich i meotydzkich), 237 E2 (w kontekście VI w. nad środkowym Dunajem naprzeciw Sirmium i Singidunum); Talbert, t. 1, s. 138 (mapa 10: w Skandii).

Hibernia →Juwerna →Irlandia

Hieros (gr. *Ἱερὸς λιμὴν*, łac. Hieron oppidum et flumen, Plin. [NH 6.17])

Dzisiaj Zatoka Cemeska (inaczej Noworosyjska) oraz m. Noworosyjsk. Nazwa grecka jest najprawdopodobniej próbą greckiego tłumaczenia lokalnego toponimu. Kolonia grecka Bata (Patos, Supatos) powstała na tym miejscu ok. 400 r. p.n.e. Przypuszczalnie mieściła się na przylądku →Krunoi (dziś Sudżuk). Zatoka wprawdzie należała do →Kerketów, potem do →Sindów, →Bosporu Kimmeryjskiego, wreszcie po zaniku kolonii greckiej do kaukaskich →Achajów, którzy przypuszczalnie założyli Hieros. W V w. n.e. istniała nazwa alternatywna Nikaksin, zaś na włoskich portolanach miejscowość zwana jest Calolimena.

Lit.: Emil Kiessling, *Ἱερὸς λιμὴν* (3). „RE” 8:16 (1913), szp. 1588-1589; Brill, s. 127 D2 (pod nazwą Bata/Patous); Mason, s. 390.

Hillewionowie (łac. Hilleviones)

Plemię wspomniane tylko przez Pliniusza w gronie ludów zamieszkujących część wyspy Scatinavia. Obejmowało pięćset okręgów. Zdaniem badaczy (np. S v e n n u n g, s. 57-61; wcześniej Schütte [1898]; von Grienberger [1902]) Hilleuionum gente to błędny zapis illa Suionum gente. Tacyt w to miejsce wymienia plemię Suiones czyli Svear (→Swionowie). P e k k a n e n jednak proponuje koniekturę: scilicet *Leviones = *Λεύωνοι* (Ptolem.; [Svennung, s. 208-212, proponuje tu koniekturę *Συεῶννοι, Swionowie]) = Lemovii (Tacyt, →Lemowiowie), co jest fundamentalne dla jego modelu identyfikacji →Swionów. Wyrażenie *Qingenti pagi* wynika natomiast z błędnego zrozumienia przez tłumacza pojęcia typowych dla Svear okręgów hund (hundare), *fenf-hundaland (S v e n n u n g, s. 61-66).

Lit.: Th. Andersson, *Hilleviones*. „RGA” 14 (1999), s. 575; Th. Andersson, *Skandinavische Stämme*. „RGA” 28 (2005), tu: s. 597; Eva Nyman, *Svear*. „RGA” 30 (2005), s. 163; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 8, s.v. *Leviones*; Herrmann, Bd. I, s. 512 (W. O. Schmitt, G. Chr. Hansen), 530-531 (G. Audring, H. Labuske), 566-567 (H. Ditten); Svennung, 1974.

Hippopodowie (gr. *Ἱππόποδες*, łac. Hippopodes)

Dosl. „Końskostopi”. Plemię Euroazji, umieszczane przez geografę antyczną w różnych miejscach: Sarmacja Europejska (Dionysius Per. 310), ziemię dalekiej Północy (Plin., NH 4.95; Solin. 19.6; Mela 3.56). T o m a s c h e k, racjonalizując, wskazuje na fińską ludność (→Fenni) używającą nart śnieżnych.

Lit.: Emil Kiessling, *Hippopodes*. „RE” 8:16 (1913), szp. 1913; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 197-198; Mason, s. 379; Parroni, s. 411-412; Herrmann, Bd. I, s. 549 (H. Ditten).

Hirrowie (łac. Hirri)

Zdaniem przeważającej większości badaczy, począwszy od Müllenhoffa, m.in. Svennunga (s. 15), Pekkanena (s. 27-28) i Castritiusa jest to zdublowana, zepsuta postać etnonimu → Skirów (Sciri). Max Vasmer (s. 637, 740) uważa jednak, że chodzi o plemię → Hariów; Grimm, a za nim Delfsen → Herulów.

Lit.: Helmut Castritius, *Skiren*. „RGA” 28 (2005), tu s. 641; Max Vasmer, *Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde*. Berlin 1971; Tuomo Pekkanen, *The Ethnic Origin of the ΔΟΥΔΕΙΟΙ* (Arctos Suppl. 1). Helsinki 1968; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 198; Herrmann, Bd. 1, s. 567 (H. Ditten); Mason, s. 379; Svennung, 1974.

Hister → Dunaj

Histrikowie (łac. Histrici)

Termin o znaczeniu geograficznym, a nie etnicznym: ludność znad rzeki Hister (→ Dunaj).

Lit.: Mason, s. 481; Parroni, s. 279-280.

Hiszpania (gr. Ἰσπανία Ptolem., 2.4-6, łac. Hispania)

Pojęcie tożsame z Półwyspem Iberyjskim, na którym dzisiaj leżą dwa państwa: Hiszpania i Portugalia (odpowiednio: Hispania Baetica, Tarraconensis, Lusitania). Nazwa Iberii pochodzi od rzeki Iberos (gr. Ἰβηρος, Ptolem., 2.6.16; 2.6.65, dzisiaj Ebro) i pojawia się po raz pierwszy u Hekatajosa z Miletu. Używana na przestrzeni wieków przez Greków (jeszcze przez Stefana z Bizancjum w VI w. n.e.), w węższym sensie oznaczała wschodnią i południowo-wschodnią część Półwyspu. Mieszkańców zaliczanych do strefy Barbaricum określano mianem Iberów lub Celtoiberów. Używana przez Rzymian nazwa Hispania pochodzi przypuszczalnie z języka punickiego i pozostaje niewyjaśniona. Pod względem krajobrazowo-klimatycznym Półwysep Iberyjski dzieli się na góry w północnej części (→ Pireneje oraz góry wzdłuż wybrzeża Zatoki Biskajskiej), suchą i upalną latem oraz chłodną zimą wyżynną Mesetę wraz z basenem rzeki Ebro oraz góry wzdłuż wybrzeża Morza Śródziemnego. Tylko południowa część wybrzeża atlantyckiego jest nizinna (ujście Tagu i Gwadalquiviru). Góry utrudniają komunikację między wybrzeżami a lądem, co przyczyniło się do dużego znaczenia powiązań morskich i kierunku wpływów kulturalnych (wschód i południe zorientowane są na Morze Śródziemne, zachód i północ na Ocean Atlantycki). Komunikację z lądem ułatwiają natomiast doliny rzek, często wysychających latem, oraz przełęcz górskie. Duże złoża łatwo dostępnej miedzi w południowej i zachodniej części Półwyspu sprawiły, że był to pierwszy metal wykorzystywany przez prahistorycznych mieszkańców w czystej postaci, a nie

stopu miedzi z cyną, czyli brązu, jak w innych rejonach → Europy. W początkach I tysiąclecia p.n.e. na południowym wybrzeżu (Kadyks, Malaga) zaczęli osiedlać się kupcy fenicyjcy. Szczególnie aktywni byli koloniści kartagińscy, których wpływ zwiększył się w ostatnim trzydziestoleciu VI w. p.n.e., stąd znaleziska z drugiej połowy I tys. określa się mianem fenicko-punickich. Od późnej epoki brązu na południowym wybrzeżu i na zapleczu odnotowuje się też wpływy greckie. W głębi lądu rozwijały się miejscowe kultury celtoiberyjskie.

W III w. p.n.e. najpierw Kartagińczycy, a następnie Rzymianie (po ostatecznym wyrzuceniu Kartagińczyków w 206 r. p.n.e.), rozpoczęli ekspansję na Półwyspie. W 197 r. utworzono dwie prowincje: Hispania Citerior i Hispania Ulterior, zapoczątkowując trwający blisko stulecie proces włączania Półwyspu Iberyjskiego w struktury państwa rzymskiego.

Lit.: B. Sasse, *Spanien und Portugal*. „RGA” 29 (2005), s. 285-321; P. Parroni, *La Spagna di Pomponio Mela*, w: *La invención de una geografía de la Península Ibérica*, t. 2: *La época imperial. L'invention d'une géographie de la Péninsule Ibérique*, t. 2: *L'époque impériale*, red. Gonzalo Cruz Andreotti, Patrick Le Roux y Pierre Moret, Madrid 2007, s. 81-93 (odnotowuje wystąpienie u Meli, 3.5: *promunturium, quod Celticum vocamus* jako dowód na osadnictwo celtyckie datujące się od połowy V w. p.n.e.); Brill, wg indeksu, s. 288, zwłaszcza s. 144-145, 148-149, 176-177, 224-225; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 644, Bd. 2, s. 226 (G. Perl); Koch, s. 22-23, §16; Talbert, t. 1, s. 371-456 (mapy 24-27).

Hylejskie Góry → Bieżnia Achillesa

Hylejskie Morze (łac. Hylaeum Mare) → Bieżnia Achillesa

Hypakares (łac. Ypacares, Hypacares, Hypacyris, Pacyris)

Dzisiaj rz. Kubań (Romer) bądź Kałanczak w Zatoce → Karkinickiej, między Skadowskiem a Chorłami (Zehnaecker-Silberman, s. 295, *pace* Kiessling, który dodatkowo utożsamia go z rzeką → Pantikapēs). Mason próbuje utożsamiać wszystkie trzy nazwy, ale jest to raczej wyraz desperacji aniżeli rzetelnej analizy źródłowej w tym przypadku.

Lit.: Emil Kiessling, *Hypakyris*. „RE” 9:17 (1914), szp. 196-206; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 45; Mason, s. 359, 476; Parroni, s. 275; Talbert, t. 1, s. 356 (mapa 23; tożsamy z Kałanczak).

Hypanis (gr. Ὑπανίς [Ptolem., 3.5.7], łac. Hypanis)

Dzisiaj rzeka Kubań (Hypanis azjatycki; Forbiger, s. 74, Kiessling, Schramm) oraz → Boh (Hypanis europejski, Ovid., *Ep. ex P.* 4.10.47; Трубачев, s. 45), ewentualnie wraz ze swym lewym dopływem, Siniuchą i jej dopływem, Górnym Tykyczem (Рыбаков). Pliniusz świadomy jest podwójnego znaczenia tego hydronimu, co traktuje jako błąd (4.83: error). Być może jej innymi nazwami były rzeki Mermodas (Μερμόδας; Трубачев

[1977, s. 21] proponuje etymologię na podstawie staroind. substratu: *mer-ma-da) i Achardeos (Strabon 11.5.2), jak postuluje Olbrycht, s. 433-436.

Istnieją też dwa inne hydronimy na określenie Kubania: Coracanda (Mela 1.112; Strabon, 11.2.9: Κοροκονδαμίτις; Alto-Pekkanen, t. 1, s. 161) oraz Cuphis (gr. Κῶφινα, Κούφης autorów bizantyńskich), co miałoby odzwierciedlać starszą, indyjską warstwę onomastyczną (Kretschmer; Трубачев, 1976: s. 45-46, 55; 1977: s. 20; wariantywnie: Eilers-Mayrhofer; → Sindowie). Hydronim Hypanis znajduje się też w Indiach, identyfikowany z ind. Vipāśā (= ang. Bias; Strabon, 15.1.3; Solinus, 52.7; Martian. Capella, 6.694).

Lit.: Emil Kiessling, *Hypanis*. „RE” 9:17 (1914), szp. 210-230; W. Eilers, Manfred Mayrhofer, *Namenkundliche Zeugnisse der indischen Wanderung? Eine Nachprüfung*. „Die Sprache” 6 (1960), s. 107-134; Albert Forbiger, *Handbuch der alten Geographie*. Bd. 2. 2 Aufl. Hamburg 1877; Paul Kretschmer, *Inder am Kuban*. „Anzeiger ÖAW. Phil.hist. Kl.” 80 (1943/44), s. 35-42; Marek J. Olbrycht, *Aorser, Obere Aorser und Siraker bei Strabon. Zur Geschichte und Eigenart der Völker im nordostpontischen und nordkaukasischen Raum im 2.-I. Jh. v. Chr.* „Klio” 83: 2 (2001), s. 425-450; Рыбаков, *Геродотова Скифия*. Москва 1979; Трубачев; Idem, *О синадах и их языке*. „Вопросы языкознания” (1976), z. 4, s. 39-63; Alto-Pekkanen, t. 1, s. 255-258; Parroni, s. 265-266, 279; Brill, s. 288 (z zaznaczeniem, kiedy nazwa dotyczy Kubania, a kiedy Bugu – przy okazji zapomniano wstawić drugą część angielskiej nazwy: South Bug, bo chodzi przecież o uchodzący do Morza Czarnego Boh, a nie Bug, dopływ → Wisły); Mason, s. 358; 367-368; 466; 480; Talbert, t. 1, s. 356 (mapa 23: Bug = Boh), t. 2, s. 1205 (mapa 84: Kubań).

Hyperborejczycy (gr. Ὑπερβόρειοι [Ptolem., 5.9.16], łac. Hyperborei)

Tzn. „ci, którzy mieszkają za Boreaszem”, wichrem północnym, za Górami → Rifejskimi na skrajnej Północy. Mit o Hyperborejczykach zajmuje poczesne miejsce w kulturze i literaturze greckiej od samych jej początków i został przejęty bez istotnych zmian przez świat rzymski. Jest niezmiernie bogato poświadczony źródłowo (zarys: Winiańczyk, s. 41-44). Stanowi syntezę greckich wyobrażeń o dalekiej Północy i jej mieszkańcach (w których poczesne miejsce zajmowała idealizacja odległych barbarzyńców, żyjących w czymś w rodzaju ziemskiego raju) z realnymi, jakkolwiek szczątkowymi informacjami podróżniczymi. Nie jest możliwe, i nigdy nie będzie, identyfikowanie Hyperborejczyków z jakimkolwiek etnosem historycznym. Stąd lud ten stanowi inną jakość niż np. → Scytowie, w przypadku których badania w zakresie geografii historycznej są możliwe (pod Scytami ukrywają się konkretne grupy etniczno-kulturowe, które można – do pewnego stopnia – uchwycić, w przypadku Hyperborejczyków to nierealne; są nieuchwytni jak gryfy strzegące złota, jak Wyspy Błogo-

ślawione). W geograficznej wyobraźni starożytności stanowili oni przestrzenne przeciwieństwo Etiopczyków, żyjących z kolei na skrajnym południu świata. Hekatajos z Abdery (IV/III w. p.n.e.) napisał dzieło pt. „O Hyperborejczykach”¹². Zachowały się jedynie dwa dłuższe fragmenty (Diodor, 2.47; Elian, Nat. an., 11.1), ale powszechnie uważa się, iż tradycja rzymska (Mela, Pliniusz) także czerpała z tego utworu. Przynależność gatunkowa i kontekst społeczno-literacki nie są ustalone. Trwa dyskusja, czy należy go uznać za przypowieść filozoficzną, powieść podróżniczą, czy erudycyjne dzieło geograficzno-etnograficzne. W dyskursie dominują różne warianty dwóch pierwszych ewentualności, które się zresztą nie wykluczają. Do nielicznych wyjątków należy Timothy P. B r i d g m a n, wiążąc Heliksoję z Brytanią. U Diodora i Eliana zachowały się dłuższe fragmenty, które informują o leżącej na dalekiej północy wyspie Heliksoi (Steph. Byz., Ἑλίξοια). Słynie ona z kultu Apollona, gdyż na niej urodziła się Latona. Opis wyspy, jej warunków geograficznych i sposobu życia mieszkańców, ma wyraźne cechy utopijne (por. Atlantyda, Scheria, Wyspa Słońca itd.), chociaż nie ma zgody, co do charakteru owej utopijności i jej źródeł (np. niedawna egipska hipoteza D i l l e r y’ e o). Znajduje się na niej miasto →Kimmeriów, płynie rzeka Karambykas, nad którą mieszka lud Karambyków (P a p e, B e n s e l e r, s. 621: rzeka Eider na Jutlandii) Należy zgodzić się z opinią (M ü l l e n h o f f), iż jest to nawiązanie do →Karambis, przylądka w Azji Mniejszej, często cytowanego w literaturze geograf.-etnograficznej, jakkolwiek część uczonych wskazuje na celtycki charakter hydronimu (F. J a c o b y; S. M a g n a n i).

Istnieją wersje mitu wywodzące się z terenów Grecji północnej, w którym Tracja była siedzibą Boreasa, od którego brała się nazwa łańcucha górskiego. Hyperborejczycy byli w tym ujęciu Trakami mieszkającymi za tym pasmem górskim. W tym ujęciu droga do Hyperborejczyków może być utożsamiana ze szlakiem bursztynowym, tereny hyperborejskie leżałyby wtedy nie nad Oceanem Arktycznym, lecz nad →Bałtykiem, a Górami →Rifejskimi byłyby Karpaty. W powyższy sposób interpretowali te mity: R. H a r r i s, *Apollo at the Back of the North Wind*. „Journal of the Hellenic Society” 45 (1925), s. 229-242; A.H. K r a p p e, *Ἀπόλλων Κύκνοϋς*. „Classical Philology” 37 (1942), s. 353-370; I d e m, *Ἀπόλλων Ὀροϋς*. „Classical Philology” 42 (1947), s. 223-234.

¹² Więcej nt. Hekatajosa, przetłumaczone i skomentowane fragmenty jego dzieła, Czytelnik znajdzie w przygotowywanym tomie „Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka”, t. I. Tam też szersza analiza źródeł w języku greckim, odnoszących się do dalekiej Północy i szczegółowe zaprezentowanie mitu hyperborejskiego.

Lit.: F.M. Ahl, *Amber, Avallon, and Apollo's Singing Swan*. „American Journal of Philology” 103 (1982), s. 373-411; T.P. Bridgmann, *Hyperboreans. Myth and History in Celtic-Hellenic Contacts*. NY-London 2005; Hermann Daebritz, *Hyperboreer*. „RE” 9:17 (1916), szp. 258-279; John Dillery, *Hecataeus of Abdera: Hyperboreans, Egypt, and the Interpretatio Graeca*. „Historia” 47 (1998), s. 255-275 (brak analizy geograficznej); Stefan Magnani, *Il viaggio di Pitea sull'Oceano*. Bologna 2002; W. Pape, G.E. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*. 3 ed. Braunschweig 1884; J. Romm, *Herodotus and Mythic Geography: the Case of the Hyperboreans*. „Transactions of American Philological Association” 119 (1989), s. 97-113; Heinz M. Werhahn, *Hyperboreer*. „Reallexikon f. Antike und Christentum” 16 (1994), szp. 967-986; R. Dion, *La notion d'Hyperboréens. ses vicissitudes au cours de l'Antiquité*. „BAGB” (1976), s. 143-157; Holger Sonnabend, *Hyperboräer*. „RGA” 15 (2000), s. 308-310; Marek Winiarczyk, *'O Hyperborejczykach' Hekatajosa z Abdery. Stan badań (1848-2005) i próba interpretacji*. „Meander” 61 (2006), s. 29-55. Jest to praca znakomita, zawierająca wyczerpującą bibliografię odnośnie do biografii i twórczości Hekatajosa oraz mitu hyperborejskiego w literaturze greckiej. Autor nie przeprowadza wszakże badań z zakresu geografii historycznej, uważając dzieło „O Hyperborejczykach” za powieść podróźniczą, służącą rozrywce (zob. zwł. s. 50, 52-53); Alto-Pekkanen, t. 1, s. 259-267; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 635; Mason, s. 371-374, 455-457 (obszerne studium o tradycji literackiej oraz religijnej, związanej z Delfami i Apollonem); Parroni, s. 398-400; Talbert, t. 1, s. 88 (mapa 6: uotożsamieni z ludem Ottorokorai, →Attakorowie).

Hyrkania (gr. Ὑρκανία [Ptolem., 6.9], łac. Hyrcania)

Kraina historyczno-geograficzna w Azji Środkowej, leżąca na południowym wybrzeżu Morza → Kaspijskiego, na północny zachód od Partii. Według Pliniusza (NH 6.46) granicę północną wyznaczała również rz. Sideris (dzisiaj Atrek, dł. 669 km, uchodzi do Morza Kaspijskiego, dzisiaj północno-wschodni Iran, Turkmenistan). Terytorium dawnego państwa medyjskiego sprzed ekspansji perskiej za wielkiego króla Cyrusa II. Kontyngent wojskowy z Hyrkanii pod dowództwem Megapanosa brał udział w wyprawie Kserksesa na Grecję (481 r. p.n.e., Herodot 6,92). Bardzo duże znaczenie gospodarcze i polityczne zyskała w czasach partyjskich Arsakidów. Indoeuropejcy Hyrkanowie zamieszkiwali wybrzeże, które Strabon uważał za bardzo żyzne. Pliniusz umiejscawia ich na wschód od →Amardów. W źródłach na określenie Hyrkanów pojawiają się też formy Barkanowie (Βαρκανίοι) i Parikanowie (Παρακάνιοι), tak np. u Ktezjasza z Knidos (Пьянков, Schmitt). W poezji rzymskiej obraz Hyrkanii i jej mieszkańców jest jednoznacznie negatywny.

Lit.: И.В. Пьянков, „Istorija Persii” Ktesija i srednieaziatskie satrapii Achemenidov v konce V v. do n.e. „ВДИ” (1972), nr 2, s. 35-50; R. Schmitt, *Die Wiedergabe iranischer Namen bei Ktesias von Knidos im Vergleich zur sonstigen griechischen Überlieferung*, w: *Prolegomena to the Sources*

on the History of Pre-Islamic Central Asia, ed. J. Harmatta. Budapest 1979; W.J. Vogelsang, *Some Observations on Achaemenid Hyrcania*. „Achaemenid History” 3 (1988), s. 121-135; Brill, wg indeksu s. 288 (z niekonsekwentnym oznaczeniem: na mapie 87 E2 zaznaczona jest na wschodnim brzegu Morza Kaspijskiego na północ od Partii, zaś na s. 115 E2 utożsamiona jest z Partią i umiejscowiona w środku Wyżyny Irańskiej; na mapie s. 215 D2 leży istotnie na południowo-wschodnim wybrzeżu Morza Kaspijskiego); Bryce, s. 326; Mason, s. 403, 458; Parroni, s. 191; Talbert, t. 2, s. 1350-1354 (mapa 96).

Hyrkanowie (łac. Hyrcani) →Hyrkania

Hyrkańska Zatoka, dzisiaj Morze →Kaspijskie

Iberia (gr. Ἰβηρία [Ptolem. 5.11], łac. Iberia)

Kraina historyczno-geograficzna na południe od głównego masywu →Kaukazu i na zachód od →Albanii, dzisiaj środkowa i wschodnia Gruzja. Plemiona iberyjskie stały się bliżej znane od wojen Mitrydatesa m.in. dzięki dziełu Teofanesa z Mityleny (zm. przed 36 r. p.n.e.), polityka związanego z Pompejuszem¹³.

Lit.: Richard Klein, *Das Königreich Iberien während der römisch-persischen Auseinandersetzungen der vierten nachchristlichen Jahrhunderts*. „Phasis” 1 (1999), s. 103-199; Brill, wg indeksu s. 288; Mason, s. 458; Parroni, s. 191; Talbert, t. 2, s. 1260 (mapa 88).

Iberowie →Iberia

Ikarus (łac. Icarus)

Rzeka wpadająca do Morza →Czarnego na zachodnim →Kaukazie w kraju →Kercetów. Wzmiankowana jedynie przez Pliniusza, *NH* 6.17; być może dzisiaj Anapka, wpadająca do M. Czarnego w Anapie.

Lit.: Christo Danoff, *Ikaros*. „RE” Suppl. 9 (1962), szp. 84; Mason, s. 390.

Ikatalowie (łac. Icatatae)

Plemię z północnego →Kaukazu, poświadczone tylko przez Pliniusza, *NH* 6.21.

Lit.: Mason, s. 399.

Iksamatowie (gr. Ἰαξαμάται, Ἰξομάται [Ptolem., 5.9.16-17], łac. Ixamatae, Ixomatae, Exomatae)

Lud irański zamieszkujący region dolnego biegu i ujścia rz. →Tanais, raczej po jego wschodniej stronie; wzmiankowany w źródłach greckich, łacińskich i ormiańskich (u Pseudo-Mojżesza z Chorenu czyli Ananiasza z Sziraku jako Nakhcha-mateank). Często utożsamiany z →Jazygami (Vasmer, s. 139). Odmien-

¹³ Teofanes napisał relację z działalności Pompejusza na Wschodzie, dzieło się nie zachowało poza kilkoma fragmentami, ale było czytane przez rzymską elitę, o czym świadczy m.in. fakt, że Ciceron wspominał o nim w korespondencji (*ad Att.* 15.19), zob. Richard Laqueur [1881-1959], *Theophanes* (1). „RE” A10 (1934), szp. 2090-2127; Barbara K. Gold, *Pompey and Theophanes of Mytilene*. „American Journal of Philology” 103:3 (1985), s. 312-327.

nego zdania jest Трубачев, który łączy etnonim I. z hydronimem sanskr. Iksumati, rzeką z mitologii indyjskiej, uważając tą ludność za grupę pozostałą po wędrówce Indoariów na wschód.

Lit.: O.H. Трубачев, *Indoaria в Северном Причерноморье*. „Вопросы языкознания” (1981), z. 2, s. 3-21; Max Vasmer, *Die Iranier in Südrussland*. Wiesbaden 1971; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 5-6; Mason, s. 469; Parroni, s. 266-267.

Iksomatowie → Iksamatowie

Iktis (gr. Ἰκτίς, łac. Ictis)

Wyspa na południowy zachód od → Brytanii. Przeważnie wskazuje się na dzisiaj St. Michael's Mount w Kornwalii, wyspę łączącą się z lądem stałym w czasie odpływów (Haverfield). Inne proponowane lokalizacje to Mount Batten niedaleko Plymouth i Bill of Portland w Dorset, zob. Zehnacker-Silberman, s. 336 oraz wyspa Wight (Lionel-Rivet-Smith, s. 41, 488; *contra Ditten*). Por. Diodor, 5.22.2.

Lit.: Francis J. Haverfield, *Ictis*. „RE” 9:17 (1914), szp. 857-858; Herrmann, Bd. 1, s. 572 (H. Ditten).

Illyrikum (gr. Ἰλλυρικόν [Ptolem., 2.16], łac. Illiricum)

Nazwa krainy historyczno-geograficznej pochodząca od Ilirów, ludu indoeuropejskiego, zamieszkującego wschodnie wybrzeże → Adriatyku. Dla autorów greckich kraina ta rozciągała się na północ od Epiru i Macedonii bez sprecyzowania jej rozległości. Rzymianie, którzy wkroczyli na Bałkany Zachodnie pod koniec III w. p.n.e., nadali nazwę Illyricum dużemu obszarowi Bałkanów Zachodnich, którego rozmiar znacznie wykraczał poza rzeczywiste siedziby *Illiri proprie dicti*. Illyrikum stało się zatem nazwą prowincji, rozciągającej się do Sawy i Dunaju, graniczącej z Tracją i Macedonią. W nowożytnej nauce do Ilirów przypasowywano wszystkie nazwy, których nie dało się wyjaśnić na gruncie jęz. greckiego, łacińskiego czy celtyckiego, zaliczono do nich również → Wenetów (z czego się już wycofano) oraz plemiona messapijskie w Kalabrii i Apulii (co nie zostało udowodnione). W Ilirach widziano twórców kultury półumowych (np. J. Pokorny, *Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrer*. Halle 1938) rozpowszechnionej w całej Europie. Pod względem starożytnej onomastyki na obszarze przyszłego Illyrikum wyróżniamy cztery prowincje. Na północnym zachodzie międzyrzecza Sawy i Drawy antroponimia jest celtycka. Obszar ten rozciąga się w zachodniej Panonii, na północ od Drawy i Murów oraz w Noricum. Można uznać, że populacje na północny zachód od Sisciae (Siska) w czasie podboju rzymskiego mówiły w językach grupy celtyckiej. Drugi obszar obejmuje Istrię i ziemię Liburnów do rzeki Krki zbliżone do wenedzkich

ziem Italii. Antroponimia zbliża się do wenedzkiej; podobnie jak warstwa imion odnaleziona w Lublańskich Bagnach. Trzeci obszar leży na wschód od dwóch poprzednich i obejmuje Japodów w Zatoce Kvarnerskiej, Lice i dolinie Uny, Delmatów między Krką a Cetiną i na krszkich polach południowej Bośni, Glamocku, Livanjsku, Duvanjsku oraz panońskie plemiona żyjące w dolinach dopływów Sawy oraz ziem międzyrzecza Sawy i Drawy. Antroponimia składa się z dwóch różnych warstw. Czwarty obszar rozciąga się za Cetiną doliną Neretvy i do Albanii i jest najmniej jasny. Antroponimia zbliża się do iliryskiej, choć różni się od Delmatów i Panończyków.

W źródłach greckich plemiona iliryskie pojawiają się od VIII w. p.n.e., kiedy rozpoczęła się kolonizacja wybrzeża Adriatyku i wysp. W IV/III w. powstało królestwo Taulantiów walczące z Macedonią i greckimi koloniami na wybrzeżu. Rzymianie ostatecznie ujarzмили Ilirów (począwszy od końca III w. p.n.e.; w 9 r. n.e. ostatnie powstanie przeciw władzy rzymskiej), z których najważniejsi byli wtedy Delmatowie, od których wzięła nazwę osobna prowincja → Dalmacja, rozciągająca się nad Adriatykiem.

Ważnym zagadnieniem współczesnej nauki pozostaje etnogeneza Albańczyków i miejsce w niej ludów iliryskich *proprie dictorum*. Najnowszy przegląd stanu badań przedstawiła Marie-Patricia Raynaud.

Lit.: Włodzimierz Pańkowski, *Ilirowie. Illyrii proprie dicti. Siedziby i historia. Próba rekonstrukcji*. Poznań 1981 [wydanie niemieckojęzyczne *Die Illyrier*. Poznań 2000] (znakomita synteza); Rüdiger Schmitt, *Illyrer*. „RGA” 15 (2000), s. 355-357; Radovan Katičić, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb 1998; Marie-Patricia Raynaud, *The time and the place of the formation of the Albanians in the Middle Ages*, w: L. Përzhita et al. eds., *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies*. Tirana 2014, s. 547-560; Brill, wg indeksu s. 289, zwł. s. 176, 184; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 635; Talbert, t. 2, s. 749-760 (mapa 49).

Imadochowie (łac. Imadochi)

Plemię z północnego → Kaukazu, poświadczone tylko przez Pliniusza, *NH* 6.21, ale należy zwrócić uwagę na etnonim Amadochi Hellanikosa z Lesbos, cytowanego przez Stefana z Bizancjum (ed. Billerbek): „244. Ἀμάδοκον Σκυθικὸν ἔθνος, Ἑλλάνικος ἐν Σκυθικοῖς (FGrHist. 4 F64). ἡ γὰρ δὲ τοῦτων Ἀμαδόκιον.” Także Ptolemeusz (3.5.25), który widzi ich na terenie dzisiaj południowo-zachodniej Ukrainy: „Μεταξὺ δὲ Βαστερῶν καὶ Ρωξολανῶν (Ροξολανῶν) Χοῦνοι, καὶ ὑπὸ τὰ ἴδια ὄρη Ἀμαδόκοι καὶ Ναύαροι”. Etnonim Amadokoi interpretuje się jako irański (→ Scytowie), jakkolwiek propozycja jego odczytania jako „jedzący surowe mięso” (Tomaschek), odpowia-

da trybowi życia, które geografia antyczna przypisuje ludom ugrofińskim (np. *Germ.*, 46. 3-5 odnośnie do →Fennów). Powyższą interpretację zaakceptował Haussig (s. 102).

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Amadokoi*. „RE” 1:1-2 (1894), szp. 1712-1713; Hans-Wilhelm Haussig, *Über die Bedeutung der Namen Hunnen und Awaren*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 47 (1975), s. 95-103; Mason, s. 399.

Imavus (gr. Ἰμαῖος [Ptolem., 6.14.1; 6.15.1; Arrian., *Ind.*, 2.3], Ἰμαϊκός, łac. Imavus) Pasma górskie identyfikowane z Pamirem (Haussig), ale również z Tienszanem, Karakorum czy, wreszcie, ogólnie z Himalajami (André-Filliozat, s. 86, por. sankr. Himavānt, ‘śnieżny’). W literaturze brak wszakże powszechnie akceptowanych ustaleń. Jego wyszczególnioną częścią jest, wspomniane tylko przez Pliniusza (*NH* 7.11), Abarimon, odpowiadające może górom Apurii (Ammian Marcellinus, *Res gestae* 23.6.61: tu acc. Apurios, por. den Boeft, s. 198), umieszczanym w dzis. północnym Kazachstanie. Nazwa ta mogła zostać emendowana przez Ptolemeusza do postaci Tapura (Τάπουρα, 6.14.7; Hermann) i być znieszkalconą postacią Taguroi, odnoszącą się do Tocharów (tak Marquart, s. 129, co zostało zaakceptowane m.in. przez Seyfart-ha w edycji Ammiana, przyp. 120, s. 232).

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Abarimon*. „RE” 1 (1894), szp. 16; Albert Hermann, *Τάπουρα ὄρη*. „RE” A8 (1932), szp. 2272-2273; Hans-Wilhelm Haussig, *Die ältesten Nachrichten der griechischen und lateinischen Quellen über die Routen der Seidenstrasse nach Zentral- und Ostasien*, w: János Harmatta ed., *From Hecataeus to Al-Huwārizmī*. Budapest 1984, s. 9-24; J. den Boeft et al., *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXIII*. Groningen 1998; Josef Marquart, *Eranshahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*. Berlin 1901; André-Filliozat; Mason, s. 409; Talbert, t. 1, s. 84 (mapa 6: Himalaje).

Imityes (łac. Imityes)

Rzeka wypływająca z Gór →Kissyjskich, na terytorium →Imityów, niezidentyfikowana, zob. →Menotarus.

Lit.: Mason, s. 400.

Imityowie (łac. Imityi)

Lud żyjący u źródeł rzeki →Imityes. Hermann próbuje powiązać ich z plemieniem Meteiboi (Ptolem. 5.9.18: Μέταιβοι) w Sarmacji Azjatyckiej, na północ od Gór →Koraksyjskich.

Lit.: Albert Hermann, *Imityi*. „RE” 9:18 (1916), szp. 2543; Mason, s. 400.

Indie (gr. Ἰνδική [Ptolem., 7.1-2], łac. India)

Subkontynent znany był światu grecko-rzymskiemu, łącznie z Cejlonem (Taprobane). Kontakty miały charakter wymiany handlowej i kulturalnej (→Gan-

dara), ale nie doszło do wytworzenia trwałych struktur relacji natury politycznej. W RGA 31 pojawia się informacja o poselstwie z północno-zachodnich Indii do cesarza Augusta, datowanym na lata 20. p.n.e. (Kasjusz Dion, 54.19; Orozjusz, 6.21.19). Oznaczało to nawiązanie stosunków Rzymu z tym odległym światem, ale nie miało większych konsekwencji politycznych. Odnośnie do terminologii na określenie Rzymu w językach Indii pisał A l t o.

Lit.: Pentti A l t o, *Nomen Romanum*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 47 (1975), s. 1-9; M a s o n, s. 154; T a l b e r t, t. 1, s. 58-76 (mapa 5).

Indowie (gr. Ἰνδοί [Ptolem., 1.16.1], łac. Indi)

Pojawiają się u Pliniusza (2.170) i Pomponiusza Meli (3.45), który powołuje się na Korneliusza Neposa, jako ludzie wysłani w prezencie prokonsulowi Galii Przedalpejskiej, Q. Metellusowi Celerowi (62 p.n.e.). Trwa dyskusja, z kim należy ich identyfikować: z Hindusami, Eskimosami, Mongołami, Brytami, Wenetami, Słowianami, Wandalami, a nawet z Indianami z terytorium późniejszej Kanady (sic!). Kwestia b. kontrowersyjna, ale dają się w niej wyodrębnić dwa główne nurty: a) akceptacja etnonimu Indi (mieszkańcy Dekanu: B e n g s t o n, P a r r o n i, s. 403; mieszkańcy Galii: N o r d e n, s. 200, przyp. 2, K o l e n d o - P ł ó c i e n n i k, s. 279-284), b) koniektura w kierunku Vindi, ew. Wenedowie (S z a f a r z y k, N i e d e r l e, L a b u d a, ostatnio W i t c z a k). Wyłamuje się z nich obu Ł o w m i a ń s k i (s. 138-140) trzeźwo zauważając, iż nawet przyjęcie poprawki ‘Wenedów’ nie rozstrzyga jednoznacznie na korzyść Polski, albowiem lud ten znany jest rozmaitych obszarów Europy (por. hipoteza staroeuropejska). Mimo stanowczego tonu autorów komentarza K o l e n d o - P ł ó c i e n n i k zagadnienie nie jest zamknięte, a ustaleń językoznawczych nie należy łatwo postponować.

Lit.: H. B e n g s t o n, *Q. Caecilius Metellus Celer (cos. 60) und die Inder*. „Historia” 3 (1954-55), s. 229-236; Eduard N o r d e n, *Die Germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*. Leipzig-Berlin 1920; 3 ed. 1923; Gerard L a b u d a, *Vidivarii Jordanesa*. „Slavia Occidentalis” 19 (1948), s. 63-81; Krzysztof T. W i t c z a k, *Z problematyki weneckiej. Raz jeszcze o rekcji Korneliusza Neposa o przybyszach z Indii*. „Slavia Occidentalis” 44 (1987), s. 73-79; I d e m, *Zagadnienie Botów-Butonów w świetle źródeł pisanych*, w: Joanna R o s t r o p o w i c z, red. *Tradycje kultury antycznej na Śląsku*, t. 2. Opole 2003, s. 209-226; H e r r m a n n, Bd. 1, s. 547-548 (H. D i t t e n); K o l e n d o - P ł ó c i e n n i k, s. 279-284; Ł o w m i a ń s k i.

Indyjski Ocean (gr. Ἰνδικὸν πέλαγος [Ptolem., 4.7.41; 6.8; 7.5], łac. Indicus Oceanus)

Część →Oceanu oblewająca od południa →Azję. Jedną z jej zatok jest Zatoka →Perska.

Lit.: W. Washburn, *A proposed explanation of the closed Indian Ocean on some Ptolemaic maps of the Twelfth-Fifteenth centuries*. „Revista da Universidade de Coimbra” 33 (1985), s. 431-441.

Indyjskie Morze → Indyjski Ocean

Ingweonowie (łac. Ingvaeones)

Zdaniem Tacyty byli tymi spośród potomków Mannusa, którzy żyli najbliżej →Oceanu (→Hermionowie; →Istweonowie). Najprawdopodobniej zamieszkivali u zachodniej części podstawy Jutlandii, a niewykluczone że także po drugiej stronie Skagerraku, w dzisiaj południowej Norwegii. Pliniusz zalicza do nich →Cymbrów, →Teutonów i →Chauków. Wzmiankę o Ingweonach zaczerpnął od Pyteasa. Nazwa pozostaje niejasna, być może trzeba ją interpretować jako ‘należący do [przodka? bóstwa?] Ingwaza?’. Svennung (s. 38-42; 104-108) proponuje: ‘ci, którzy żyją według praw [boga] Ing’, wskazując na staronord. teonum Yngvi oraz Ynglingar (XIII w.). W językoznawstwie pisze się niekiedy (co jest niewątpliwie dużym, nieuzasadnionym niczym nadużyciem), że jęz. ingweoński był przodkiem dolnosaskiego i fryzyjskiego, w tym języka →Germanów, którzy wyemigrowali na Wyspy Brytyjskie (→Brytania) i dali początek jęz. angielskiemu.

Lit.: Günter Neumann, *Ingwäonen*. „RGA” 15 (2000), s. 431-432; F.H. Nielsen, *Ingwäonisch*. „RGA” 15 (2000), s. 432-439; Herrmann, Bd. 1: s. 566 (H. Ditten), Bd. 2, s. 131-132 (G. Perl), s. 131-132; Svennung, 1974.

Irańskie ludy

W nauce od dawna zajmowano się relacją Słowian z ludami irańskimi (np. Vitore Pisani, badania B.I. Aḡaeba o izoglosach z *Awesty*). Jest to problem wielopłaszczyznowy. Obejmuje on bowiem zarówno zagadnienia relacji Słowian z koczownikami stepu natury gospodarczej oraz politycznej, jak i wzajemnych zapożyczeń językowych (w tym tak fundamentalnych jak „bóg” [zakwestionowane ostatnio przez Matusovič, s. 65], „topór”, „*Svarog” < svarga [Enrietti]). Trzeba przy tym zauważyć, iż wymiar tych relacji zmieniał się w czasie. Jeśli zarazem uświadomimy sobie, że każde uzyskane tu ustalenie rzuca na problem etnogenezy Słowian, to osiągnięcia iranistyki muszą pozostać w horyzoncie zainteresowań badaczy najwcześniejszej Słowiańszczyzny. Mimo zmiany argumentacji, większej subtelności i ostrożności w formułowaniu wniosków, nadal pojawiają się prace podkreślające bliskość obu odgałęzień IE. Za przykład może służyć praca Jurija Tambovtseva poświęcona weryfikacji hipotezy o istnieniu altajskiej rodziny językowej. Uczony badał statystycznie użycie sześciu spółgłosek labialnych zarówno wśród języków tej rodziny, jak i – w celach porównawczych – w innych wielkich rodzinach. Z bieżącej per-

spektywy istotne jest, iż w ramach IE najbliższe są sobie właśnie grupy irańska i słowiańska (tablica 28 we wspomnianej pracy). Może to być wynik długotrwałego sąsiedztwa. Ten ostatni wniosek powraca także w rozprawie Marka Enrietti'ego, wskazującego na izoglosy irańskie sięgające czasów wspólnoty bałto-słowiańskiej. Z perspektywy historycznej autor wskazuje na początek epoki scytyjskiej w stepie nadczarnomorskim.

Przykładem relacji persko-scytyjskich, które można badać na gruncie źródeł historycznych, są niewątpliwie wyprawy Achemenidów: pierwsza, owiana jeszcze zasłoną mitu, ekspedycja Cyrusa, oraz dwie kolejne – Dariusza (przeciw Scytom azjatyckim [Saka tigraxauda] w 519 r. oraz przeciw europejskim [Saka paradraya] w 514-512 r.: Vasilev, s. 41-83). Ekspansja perska w stronę stepu pontyjskiego i południowo-wschodniej Europy (tzw. satrapia Skudra¹⁴, →Scytowie) jest zrozumiała z perspektywy ekonomicznej. Decyzja o stworzeniu jednolitego systemu monetarnego, opartego na srebrze (złote „darejki” i srebrne „sigloi”), wymagała posiadania bezpiecznych i obfitych źródeł tego surowca, a te znajdowały się w Tracji. Dlatego zabezpieczenie tego obszaru było kwestią strategiczną: ostatecznie konsolidowało Jonię w ramach imperium oraz zapewniało stabilność funkcjonowania nowego systemu ekonomicznego, sprzyjającego integracji społeczno-politycznej zachodnich satrapii.

Odrębnym problemem badawczym są ewentualne związki (w postaci zapożyczeń lub czerpania z tego samego substratu) między jęz. słowiańskimi (czy prasłowiańskim) a jęz. z rodziny tureckiej, a nawet tocharskiej. Wszelkie ustalenia w tym zakresie rzutują na geografię etnogenezy Słowian, ale obecnie nie ma wiążących ustaleń językoznawczych o charakterze syntetycznym, wychodzących poza *case studies*. Dobrą ilustracją jest artykuł A.J. Van Winkens'a. W I tys. p.n.e. ludy irańskie sąsiadowały także z ludnością ugrofińską. Granica przebiegała na rz. Kamie, a później także na północnym →Kaukazie. Długotrwałe sąsiedztwo wyraża się we wzajemnych zapożyczeniach językowych, czytelnym np. w jęz. węgierskim (Лыткин).

Lit.: B.I. Абаев, *Slavo-Avestica*. „Вопросы языкознания” (1982), nr 2, s. 18-25; J.B. Bury, *The European Expedition of Darius*. „Classical Review” 11 (1897), s. 277-281; Marco Enrietti, *Di alcune isoglosse fonetiche irano – baltoslave*. „Alessandria. Rivista di glottologia” 3 (2009), s. 35-41; Idem, *Slavo Svarogŭ*, w: *Studi in onore di Ettore Lo Gatto*; Pericles B. Georges,

¹⁴ Obecnie przeważa pogląd, iż „Skudra”, tzn. perskie posiadłości w Europie, nie miały samodzielnych struktur i administracyjnie podlegały satrapii w Sardes; przegląd dyskusji wraz z obszerną bibliografią problemu zob. Miroslav I. Vasilev, *The Policy of Darius and Xerxes towards Thrace and Macedonia*. Leiden 2015, zwł. s. 84-123.

Darius in Scythia: The Formation of Herodotus Sources and the Nature of Darius' Campaign. „AJAH” 11 (1987), s. 97-147; Idem, *Persian Ionia under Darius: The Revolt Reconsidered.* „Historia” 49: 1 (2000), s. 1-39; János Harmatta, *Un peuple finno-ougrien dans la tradition littéraire de l'antiquité.* „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 2 (1954), s. 1-14; Idem, *Darius' Expedition against the Sakā Tigraxaudā.* „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 24 (1976), s. 15-24; Ernst Herzfeld, *Iran in the Ancient East.* New York 1941; Walther Hinz, *Darius und die Perser.* Baden-Baden 1976; В. Лыткин, *Пермско-иранские языковые контакты.* „Вопросы языкознания” (1975), z.1, s. 84-97; Ranko Matasović, *A Re-examination of Winter's Law in Baltic and Slavic.* „Lingua Posnaniensis” 37 (1995), s. 57-70; Włodzimierz Pałakowski, *Satrapia Skudra.* „Meander” (1981), s. 75-90. Rüdiger Schmitt, *Iranische Sprachen.* „RGA” 15 (2000), s. 484-486 (z podkreśleniem bliskości do jęz. germańskich oraz współistnienia Germanów z ludami irańskimi na stepach pontyjskich w starożytności); Yuri Tambovtsev, *Is the Taxon of Altaic Languages Natural or Artificial?* „Lingua Posnaniensis” 51 (2009), s. 133-154; A.J. Van Windekens, *Tokharien A ñomes 'charrue' et le problème de l'origine de zyriène amet's, etc., votiak amed'z, russe omežb.* „Ural-Altaische Jahrbücher” 44 (1972), s. 244-245; Miroslav I. Vasilev, *The Policy of Darius and Xerxes towards Thrace and Macedonia.* Leiden 2015.

Iris (gr. Ἴρις [Ptolem., 5.6.2], łac. Iris)

Rzeka w Azji Mniejszej, uchodząca do Morza → Czarnego; dzisiaj Yeshil Irmak. Poświadczona m.in. przez Ksen., *Anab.* 5.6.9; 6.2.1; Apoll. Rhod., 2. 368, 993; Arrian, perip. 22.

Lit.: Walter Ruge, *Iris* (2). „RE” 9:18 (1916) szp. 2045; Talbert, t. 2, s. 1232 (mapa 87); Brill, s. 213 B2.

Irlandia (gr. Ἰουερνία [Ptolem., 2.2], łac. Hibernia, Iuerna)

W źródłach antycznych określana była mianem →Hibernii lub →Juwermy od celtyckiej nazwy Iverīō (dziś Ériu). Łacińska nazwa Hibernia po raz pierwszy pojawia się u Cezara, *BG* 5.13. Wyspa zasiedlona była od czasów mezolitu. Ludność neolityczna (IV tys. p.n.e.) pozostawiła po sobie megality. Już wtedy kamienie zdobiono motywami rombu oraz spiralami, które stały się charakterystyczną cechą sztuki irlandzkiej do końca wieków średnich. W drugiej połowie III tysiąclecia odkryto miedź, z której zaczęto wytwarzać narzędzia. Cynę do uzyskania brązu sprowadzano z Kornwalii lub częściowo wykorzystywano miejscową. Z lokalnych złóż pochodziło też złoto. W późnej epoce brązu (ok. 700 r. p.n.e.) importy irlandzkie docierały do Hiszpanii. Mimo włączenia do produkcji żelaza (ok. połowy I tys. p.n.e.) nadal wielką rolę jako materiał odgrywał brąz i złoto. Gospodarka opierała się na rolnictwie i pasterstwie. Irlandia nigdy nie stała się częścią Imperium Rzymskiego, ale była znana

światu rzymskiemu, a jej kultura pozostawała pod silnymi wpływami cywilizacji śródziemnomorskiej, będąc zarazem częścią kultury celtyckiej. Przełom cywilizacyjny nastąpił dopiero wraz z chrystianizacją (św. Patryk) i powstała w jej wyniku unikatową kulturą, która wywarła znaczny wpływ na literaturę i duchowość chrześcijańską wczesnego średniowiecza (Strzelczyk). Uchwytne w dzisiejszym języku irlandzkim pożyczki łacińskie należą już do wczesnośredniowiecznego horyzontu neoceltyckiego i są powiązane z procesem chrystianizacji. Wyspę w czasach historycznych zamieszkiwała ludność celtycka posługująca się jęz. goidelskim, tworzącym tzw. grupę Q jęz. celtyckich. Ekspansja Irlandczyków (Szkotów, jak zaczęto ich określać w źródłach wczesnośredniowiecznych, analogicznie do wyspy – Scotii, Szkocji) doprowadziła do zasiedlenia północnych obszarów Brytanii, na północ od Wału Hadriana i wyparcia starszej ludności – Piktów, należących do brytońskiej grupy języków celtyckich, tzw. grupy P. Uczona nazwa Szkocji przeniesiona została na nowo zasiedlone obszary, gdzie rozwinęła się odrębna państwowość oraz osobny język literacki, gaelicki, zwany potocznie w Polsce szkockim, którego wszakże nie wolno mylić ze Scottish, będącym jęz. regionalnym powstałym na bazie lokalnego wariantu angielszczyzny.

Lit.: Philip Freeman, *Ireland and the Classical World*. Houston 2000; Patrick Reinhard, „*arma ultra litora Iuvernæ promovimus*” – Römer in Irland? „*Marburger Beiträge zur Antiken Handels-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*” 31 (2013), s. 1-36; Jerzy Strzelczyk, *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*. Warszawa 1987; L. Bednarczuk, *Języki celtyckie. Stosunki pokrewieństwa języków celtyckich. Języki goidelskie. Język irlandzki*, w: *Języki indoeuropejskie*, red. L. Bednarczuk, t. 2. Warszawa 1988, s. 655-679; U. Roth, *Irische Kunst*. „*RGa*” 15 (2000), s. 487-491; M. Richter, P. Harbison, *Irland*. „*RGa*” 15 (2000), s. 494-504; Francis John Haverfield, *Hibernia*. „*RE*” 16 (1913), szp. 1388-1392; Talbert, t. 1, s. 20 (mapa 2); Vittorio Di Martino, *Roman Ireland*. West Link Park-Doughcloyne-Wilton-Cork 2003; Koch.

Issedonowie (gr. Ἰσσηδόνες [Ptolem., 6.16.5]) → Arimasowie

Issowie (łac. Issi)

Plemię sarmackie (→ Sarmaci) mieszkające za rz. → Tanais, wzmiankowane przez Pliniusza, *NH* 6.22 oraz Geografa Raweńskiego, 2.8.

Lit.: Albert Herrmann, *Issi*. „*RE*” 9:18 (1916), szp. 2246; Mason, s. 401.

Ister → Dunaj

Istros → Dunaj

Istweonowie (łac. Istaevones)

Zdaniem Tacyta (*Germ.* 2) potomkowie Mannusa żyjący najdalej od Oceanu (→ Hermionowie), a najbliżej → Renu. Nazwa oznacza przypuszczalnie ‘należący

do bóstwa *Istraz', w imieniu którego dostrzec można praindoeuropejski rdzeń *isro, zawarty choćby w nazwie Istru (→ Dunaj).

Lit.: Günter Neumann, *Istväonen*. „RGA” 15 (2000), s. 541-542; Heinz C ü p p e r s, *Istaevones*. „DKP” 2 (1967), szp. 1474; Herrmann, Bd. 2, s. 131 (G. Perl).

Izauryjczycy (gr. Ἰσαυρία [Ptolem., 5.4.12; 8.29.17]; łac. Isauri)

Mieszkańcy krainy historyczno-geograficznej – Izauria. Położona była na południowo-wschodnim skraju Azji Mniejszej, w rejonie gór →Taurus. Graniczyła z Pizydia, Likaonią i →Cylicją. Uwarunkowania środowiskowe wpłynęły na powszechną w starożytności i średniowieczu opinię o wyjątkowej dzikości i nieokrzesaniu miejscowej ludności.

Lit.: Walter Ruge, *Isauria*. „RE” 9:18 (1916) szp. 2056; Hans Treidler, *Isauria*. „DKP” 2 (1967), szp. 1458-1459; Karl Feld, *Barbarische Bürger. Die Isaurier und das Römische Reich*. Berlin-New York 2005; Brill, s. 182-183; Koch, § 19.2 6K/L; Parroni, s. 192; Talbert, t. 2, s. 1016 (mapa 66).

Jaksartes (gr. Ἰαξάρτης [Ptolem., 6.12-14], łac. Iaxartes, dzisiaj Syr Daria)

Rzeka, południowo-wschodni dopływ Jeziora Aralskiego (→Oksos), wyznaczała północno-wschodnią granicę Persji Achemenidów. Do niej dotarł Aleksander Wielki, gdzie założył miasto Aleksandria Eschate, późniejszy Chodżent. Nazwa, poprawnie przekazana przez źródła klasyczne, należy do dialektu sogdyjskiego, a jej pierwotna postać brzmiała Yaksart, pl. 'nurt' (B.A. Л и в ш ы ц, *Общество Авесты*, w: *История таджикского народа*. Москва 1963). Niektórzy dawniejsi badacze wiązali Jaksartes z, obecną w mitologii indoirañskiej, daleką rzeką północy: aw. *Ranhā*, wed. *Rasā* (W. Geier, *Ostiranische Kultur im Altertum*. Erlangen 1882, s. 34; H.S. Nyberg, *Die Religionen des alten Iran*. Leipzig 1938, s. 323). Obecnie wszakże wskazuje się na rz. →Ra. Czasami w źródłach Jaksartes określa się też mianem →Tanais. Ta ostatnia identyfikacja doprowadziła do wielu pomyłek u geografów antycznych, jak np. przeniesienie ołtarzy Aleksandra Wielkiego z Syr Darii nad →Don (Ptolem. 3.5.26). Powtarzali to później także uczeni nowożytni, np. Sz a f a r z y k (*Słowiańskie starożytności*, s. 186, przyp. 43) na tej podstawie wnioskował o identyczności etnicznej ludów zamieszkujących obie rzeki. Błąd ten ma swój początek u historyków Aleksandra, por. H. E n d r e s, *Geographischer Horizont und Politik bei Alexander d. Gr. in den Jahren 330/323*. Würzburg 1924.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 1-2; Brill, wg indeksu s. 288; Parroni, s. 402; Talbert, t. 1, s. 85 (mapa 6).

Jazygowie (gr. Ἰάζυγες [Ptolem., 3.5; 3.7], łac. Iazyges, Iazyges Sarmatae)

Lud alański (→Alanowie, →Roksolanowie, →Sarmaci) osiadły na Wielkiej Nizinie Węgierskiej (węg. Alföld) między →Dunajem a Cisą (→Patysus) ok. 20 r. n.e. (Mócsy). Jakkolwiek część Jazygów pozostała nad Morzem Azowskim (→Meotyda). Podstawowe informacje podają: Strabon (7.2.4; 7.3.17), Pliniusz (4.80-81), Owidiusz (*Ep. ex P.* 1.2) oraz Ammian Marcellinus (17.13; 22.8). Niedawno opublikowano analityczny artykuł poświęcony identyfikacji osad Jazygów (Fehér). Poselstwo Jazygów do cesarza Hadriana miało miejsce ok. 126 r. (Juntunen), wcześniej datowano je na połowę lat 30. (Braun). Pekkanen (s. 36-40, zwł. bardzo bogaty materiałowo przyp. 177) zaakceptował dawną propozycję Müllenhoffa, by z Jazygami utożsamić wcześniej wyodrębniony, grecki etnonim Ἰαζαμάται (= Ἰαζαβάται, Efor, fragm. 160 a-b).

Lit.: D. Braund, *Georgia in Antiquity*. Oxford 1994, s. 233; Constantin Daicoviciu, *Bănatul și Iazygii*. „Apulum. Acta Musei Apulensis” 1 (1939-1942), s. 98-108; Bence Fehér, *The Cities of the Iazygians*. „Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis” 47 (2011), s. 171-184; Péter Havassy (ed.), *Jazigok, roxolánok, alánok: szarmaták az Alföldön*. Gyula 1988; Kai Juntunen, *Pharasmanes and the Iazyges. The Date of the Two Embassies in Cassius Dio 69.15.2*. „Historia” 62:1 (2013), s. 108-128; Andras Mócsy, *Die Einwanderung der Iazygen*. „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 25 (1977), s. 439-446; Tuomo Pekkanen, *On the Oldest Relationship between Hungarians and Sarmatians: From Spali to Asphali*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 45 (1973), s. 1-64; T.A. Габуев, *Ранняя история алан (по данным письменных источников)*. Владикавказ 1999; Alto-Pekkanen, t. 2, s. 2-3; Herrmann, Bd. 1, s. 517 (W.O. Schmitt, G. Chr. Hansen), 563 (H. Ditten); Talbert, t. 1, s. 317 (mapa 21 – umieszczeni w środku Wielkiej Niziny Węgierskiej).

Jonia (gr. Ἰωνία, Ἰωνίη [Ptolem., 5.2.7], łac. Ionia)

Kraina historyczno-geograficzna w środkowo-zachodniej Azji Mniejszej, pomiędzy rzekami Hermos i Menander. Główne ośrodki: →Milet, →Efez (dawn. Apasa), Smyrna.

Lit.: Brill, s. 34-37; W.M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*. London 1890; Talbert, t. 2, s. 847 (mapa 56).

Juwerna (gr. Ἰουερνία, lat. Iuverna).

Inne, mniej popularne określenie na Irlandię (→Hibernia), por. Mela 3.53; Iuvenalis, *Sat.* 2.160. Jest ono pochodzenia greckiego: por. Strabon 4.5.4: „Ἰέρονη”, Ptolem., 2.2: „Ἰουερνία”. Grecki termin ‘Ierne’ zaś, to jedynie realizacja pierwotnej formy celtyckiej, por. staroir. Ériu, irl. Éire.

Lit.: Koch.

Kadusia (łac. Cadusia)

Kraina historyczno-geograficzna na południowo-zachodnim wybrzeżu Morza →Kaspijskiego.

Kadusowie (gr. Καδουσίοι [Strabon 11.7.1, Ptolem. 6.2.5], łac. Cadusii, Plin. *NH* 6.36, 6.48), →Kadusia

Plemię żyjące między →Hyrkanami a →Massagetami, na południowo-zachodnim wybrzeżu Morza → Kaspijskiego. Po raz pierwszy wzmiankowane przez Ksenofonta. Należeli do ludów podporządkowanych →Persji.

Lit.: Ronald Syme, *The Cadusii in History and in Fiction*. „Journal of the Hellenic Society” 108 (1988), s. 137-150; Brill, s. 87 E2; Mason, s. 458; Parroni, s. 191; Talbert, t. 2, s. 1294 (mapa 90).

Kaledonia (gr. Καληδόνιοι [Ptolem., 2.3.12-13]; łac. Caledones, Caledonia)

Zachodnia część dzisiejszej Szkocji zamieszkała przez plemiona Caledones oraz Maeatae, znane Rzymianom przed III w. W końcu III w. retor Eumenius (297/298 r.)¹⁵ używa terminu Piktowie (Picti ‘pomalowani ludzie’ w nawiązaniu do tatuowania ciała; Panegyrici Latini IX) na część ludności celtyckiej, zamieszkującej na północ od Wału Hadriana. Ludność ta została we wczesnym średniowieczu wyparta przez przybywających z →Irlandii Szkotów.

Lit.: L. Bednarczuk, *Języki celtyckie*, w: *Języki indoeuropejskie*, red. L. Bednarczuk, t. 2, Warszawa 1988, s. 648, 661; L. Laing, *Pikten*. „RGA” 23 (2003), s. 158-160; D.M. Wilson, *Schottland*. „RGA” 27 (2004), s. 268-275; W.F.H. Nicolaisen, *Scoten*. „RGA” 27 (2004), s. 632-633; Christopher Snyder, *Exploring the World of King Arthur*. London 2011 (wyd. 1, London 2000), s. 54-56 (praca popularnonaukowa, ale dobrze napisana i może przybliżyć problematykę miejsca Piktów w rodzinie celtyckiej); Koch, § 15.2; Talbert, t. 1, s. 128 (mapa 9).

Kaledoński Las (gr. Καληδόνιος δρυμός [Ptolem. 3.2.13]; łac. Calidoniae silva)

Prawdopodobnie dzisiaj Góry Grampian, leżące w zachodniej Szkocji, powstałe w orogenezie kaledońskiej, których rzeźba ukształtowała się w czasie zlodowacenia plejstoceńskiego. Stąd, mimo niewielkiej wysokości bezwzględnej, cechują się rzeźbą zbliżoną do alpejskiej. Mimo łagodzącego wpływu Golfstromu na najwyższym szczycie gór i zarazem całych Wysp Brytyjskich (→Brytania), Ben Nevisie (1343 m n.p.m.) nawet w środku lata utrzymują się płaty śniegu wśród dzikich skał i głazów, z rzadka porośniętych mchami.

Lit.: Lionel-Rivet-Smith, s. 289-291; Koch, § 15.2.

¹⁵ B. Rodgers, *Eumenius of Augustodunum*. „Ancient Society” 20 (1989), s. 249-262; C.E. Van Sickle, *Eumenius and the Schools of Autun*. „American Journal of Philology” 55 (1934), s. 236-243; R.A.B. Mynors, *The Panegyrici Latini*. Berkeley 1994.

Kaliordowie (łac. Caliordi)

Plemię na Półwyspie Krymskim (→Tauryka), wzmiankowane tylko przez Pliniusza, *NH* 4.85.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Caliordi*. „RE” 3:5 (1897), szp. 1356; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 140, z odnośnikiem do *Acisalitae* (→Akisalitowie); Mason, s. 360.

Kallichoros (łac. Callichorus)

Rzeka w Paflagonii, na wschód od Heraklei Pontyjskiej (dzisiaj Eregli, Turcja), znana z mitu dionizyjskiego, zwykle utożsamiana dzisiaj z rz. Örendjik Aghzy. Natomiast Talbert wiąże ją z rzeką Oxinas i szuka w dzisiejszej Oksinie lun Ilık Su.

Lit.: Walter Ruge, *Kallichoros*. „RE” 10:20 (1919), szp. 1632; Talbert, t. 2, s. 1221 (mapa 86).

Kallipidzi (gr. Καλλιπίδα [Hdt 4.17]; łac. Callippidae)

Plemię irańskie, z dużym komponentem zróżnicowanej ludności, co podkreślają źródła greckie, odróżniając ich od →Scytów. Zamieszkiwali przeważnie na północ od →Olpii, między rzekami →Hypanis i Aksiakes (gr. Ἀξιάκης [Ptolem., 3.5.18], łac. Axiaces, dzisiaj Tiligul, →Asiakes). W IV w. p.n.e. w wyniku migracji →Sarmatów, część Kallipidów przeniosła się w stronę delty →Dunaju. Herrmann widzi ich w późniejszym formowaniu ludu →Karpów i Karpianów. Greckie pochodzenie etnonimu może stanowić próbę przetłumaczenia nazwy własnej, choć oczywiście nie możemy zweryfikować jego poprawności.

Lit.: Albert Herrmann, *Kallipidai*. „RE” 10:20 (1919), szp. 1656-1657 (w suppl. IX, szp. 1017 wyliczeni wśród ludów nadczarnomorskich); Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 140-141; Mason, s. 479-480; Parroni, s. 279; Talbert, t. 1, s. 356 (mapa 23).

Kalonstoma (gr. Καλόν [Ptolem., 3.10.6], łac. Calonstoma)

Jeden z siedmiu nurtów w delcie →Dunaju, wpadający do Morza →Czarnego, w jęz. greckim znaczy ‘o pięknym ujściu’. Było to czwarte od północy, a trzecie od południa ramię tej rzeki. Być może dzisiaj odnoga Sulina (Zehnačers Silbermann, s. 276). Por. Plin. *NH* 4. 76; Amm. Marcell. 22.8.45.

Lit.: N. Panin, *A New Attempt at identifying the Danube mouths as described by the Ancients*. „Dacia” 27:1/2 (1983), s. 175-184; Talbert, t. 1, s. 356 (mapa 23).

Kalos Limen (gr. Καλὸς Λιμὴν [Ptolem., 3.5.8], łac. Calos Limen)

Dzisiaj Panskoje (na półw. Tarkhankut, Monakhov-Rogov). Nazwa łacińska jest jedynie transliteracją greckiej: „Piękny Port”. Ośrodek założony w IV w. w chorze →Chersonezu Taurydzkiego. Badania archeologiczne odkryły resztki budynków z IV-II w. p.n.e., cytadelę z III-II w. p.n.e., pozostałości osadnictwa scytyjskiego i zniszczenia z czasów wojen scytyjsko-chersoneskich. Por. Strabon 7.4.2; Arrian, *Perip.* 30-31, 83.

Lit.: Сергей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001, s. 6, 12; S.I. Monakhov, E.I. Rogov, *Amphoras of the Panskoe I Necropolis [Amfory nekropolia Panskoe I]*, „AMA” 7 (1990), s. 128-153; Zehnacker-Silberman, s. 301; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 141; Brill, 127 B2; Mason, s. 474; Parroni, s. 274; Talbert, t. 1, s. 356 (mapa 23: dzisiaj Czernomorskie, kilkanaście km na pñn. wschód od Tarkhankut).

Kamakowie (łac. Camacae)

Plemię Azji Środkowej, sąsiadujące z →Issedonami. Wzmiankowane tylko przez Pliniusza *NH* 6.21 (w kontekście plemion żyjących w rejonie →Kaukazu), 6.50. To maschek wyjaśnia etymologię na podstawie dialektu awest. oraz osetyjskiego ‘khom’, miłość, lojalność, co sugerowałoby indoirañskie pochodzenie etniczne. Etymologię akceptują André-Filliozat, s. 68.

Li.: Wilhelm Tomaschek, *Camacae*. „RE” 3:5 (1897), szp. 1423; André-Filliozat; Mason, s. 399.

Kamaryci (łac. Camaritae)

Plemię z północno-wschodniego wybrzeża →Kaukazu, znane tylko z Ammiana (22.8.24). Seyfarth (przyp. 100, s. 206) w komentarzu edycji proponuje on wywodzić nazwę od określenia stateczków: camarae. Słowo to jest jednak latynizmem pochodzącym z greki (= kamera, por. staropolskie znaczenie: ‘zamknięte pomieszczenie’, ‘pokój’, ‘skład’), co oznaczałoby, że jest to apelatywny nadany rdzennej ludności z zewnątrz ze względu na charakterystyczną cechę.

Kambyzes (gr. Καμβύσις [Ptolem., 6.2.1]; łac. Cambyses)

Dzisiaj rzeka Iori (dł. 320 km, az. Kabirli) mająca swe źródła w paśmie Kvaristavi (Gruzja), prawy dopływ rzeki Alazani (dł. 351 km, lewy dopływ rzeki Kury, →Cyrus).

Lit.: Albert Herrmann, *Kambyses*. „RE” 10:20 (1919), szp. 1810; Brill, s. 159 H2; Parroni, s. 401; Talbert, t. 2, s. 1260 (mapa 88).

Kanenefaci

Nazwa plemienia pojawia się najpierw u Velleiusa Paterculusu wśród plemion podbitych przez Tyberiusza jako Canninefates (2.105), następnie u Pliniusza (*NH* 4.101) jako Cannenefates, u Tacyty (*Ann.* 4.73; *Hist.* 4.15) jako Canninefates. Nazwa ta przetrwała w północnoholenderskim toponimie Kennemerland między Harlemem a Alkmaarem i może oznaczać ‘panów statków’, co odpowiadałoby nadmorskiemu położeniu plemienia. Żyło ono wraz z →Batawami (być może byli ich odłamek) na Insula Batavorum (delta Renu). Zasiadlali zachodnią część wyspy w dzisiejszej południowej Holandii między Starym Renem a Helinium. W 28 r. n.e. Ala Caninefas walczyła po stronie Rzymian przeciwko powstańcom fryzyjskim. Kanenefaci uczestniczyli w powstaniu Batawów w 69-

70 r. Po upadku powstania ich terytoria zyskały status *civitas*. Cesarz Hadrian założył tu w 120 lub 121 r. Forum Hadriani. Tworzyli przynajmniej jedną kołortę w służbie rzymskiej, Cohors I Cannanef(atium) służącą w Dacji (dzisiaj Tihau). Po III w. znikają ze źródeł.

Lit.: B.H. Stolte, *Cananefaten*. „RGA” 4 (1981), s. 329-330; Günter Neumann, *Kananefaten*. „RGA” 16 (2000), s. 217-219; Herrmann, Bd. 1, s. 528-529 (G. Audring, H. Labuske), 571 (H. Ditten).

Kantikowie (łac. Cantici)

Plemię północnego →Kaukazu, nad rzeką →Ofarus, poświadczone tylko przez Pliniusza (*NH* 6.22). To maschek sugeruje bliskość z czeczeńskim kanth, ‘młodzieniec’.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Cantici*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1495; Mason, s. 400.

Kantiokaptowie (łac. Cantioaptae)

Plemię północnego →Kaukazu, poświadczone tylko przez Pliniusza (*NH* 6.21). To maschek sugeruje, że końcówka -tae może odpowiadać sufiksowi ose-tyńskiej liczby mnogiej -thä. Por. →Kantikowie, →Sapejowie.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Cantioaptae*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1498; Mason, s. 399.

Kappadokowie (gr. Καππαδοκία [Ptolem., 5.6]; łac. Cappadoces)

Epichoryczna, głównie luwijskiego pochodzenia, ludność środkowej Anatolii mieszkająca na południe od jeziora Tatta (dziś Tuz Gölü), od której pochodzi nazwa krainy historyczno-geograficznej (w źródłach achemenidzkich: Katpatuka). Głównym jej ośrodkiem była Cezarea (dzisiaj Kayseri), dawna Mazaka. Prowincja rzymska od 17 r. n.e. Od północnego zachodu graniczyła z Galacją, a od południa z Cylicją. Granice wschodnie były bardziej płynne i wyznaczała je geografia: górny →Eufrat oraz Wyżyna Armeńska.

Lit.: Brill, wg indeksu s. 282 (s.v. *Cappadokia*) i 290 (s.v. *Kappadokia*); Koch, § 19.2 6L/M; Talbert, t. 2, s. 976, 977 (mapa 63), 987 (mapa 64).

Karambijski przylądek → Karambis

Karambis (łac. Carambicum promunturium)

Przylądek w Paflagonii nieopodal Synopy, dzisiaj Kerempe-burun. Ze względu na podobieństwo nazwy został powiązany z opisem krainy →Hyperborejczyków i stał się źródłem powstania fikcyjnej rzeki Karambykas (Carambucis) oraz plemienia Karambyków. Mason – w sposób zupełnie niezrozumiały – umiejscawia rzekę w zlewni →Bałtyku. Najstarsza literatura grecka zna jedynie polis Karambis, natomiast przylądek pojawia się dopiero u Efora, od którego zapożyczył go Apollonios Rhod. (Hoferr, s. 556). Odnośnie do rozmiarów i położenia przylądka: por. Plin. *NH* 6.6:

„promunturium C<a>rambis¹⁶ vasto excursu abest a Ponti ostio CCCXXV <au>t, ut aliis placuit, CCCL, tantundem a Cimmerio aut, ut aliqui maluerunt, CCCXII D. fuit et oppidum eodem nomine et aliud inde Armine...”

„Przylądek Karambis znajduje się w dużej odległości, a mianowicie 325 [*dom. mil*] od cieśniny M. Czarnego, lub – jak podoba się innym – 350 [*dom. mil*]; w tej samej odległości od Kerczu lub – jak chcą inni – 312,5 [*dom. mil*]. Jest też miasto o tej nazwie, a dalej inne, Armine...”

Lit.: Ulrich Hofer, *Pontosvoelker, Ephoros und Apollonios von Rhodos*. „Rheinisches Museum für Philologie” 59 (1904), s. 542–564 (większa część tego znakomitego artykułu dotyczy →Mossynoików); Mason, s. 362, 402, 474–475; Parroni, s. 274; Talbert, t. 2, s. 1220 (mapa 86).

Karambucis →Karambis

Karastasowie (łac. Carastasei)

Plemię kaukaskie, znane z Plin., *NH* 6.21. Трыбачев (s. 20) sugeruje pochodzenie etnonimu na bazie staroind. substratu, podczas gdy Tomaschek proponuje przynależność do →Sarmatów.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Carastasei*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1569; Mason, s. 399; Трыбачев.

Karia (gr. Καρία [Ptolem., 5.2.9; 5.2.18]; łac. Caria)

Kraina historyczno-geograficzna w południowo-zachodniej Azji Mniejszej; północną granicę wyznaczała rz. Menander, południową Ksantos. Główne ośrodki to Mylasa i Halikarnas. Nazwa Karkiša/Karkija pojawia się już w II tys. p.n.e. Jęz. karyjski, należący do anatolijskiej gałęzi IE, znany jest z inskrypcji (publikacje często w czasopiśmie „Kadmos”).

Lit.: Maciej Popko, *Ludy i języki starożytnej Anatolii*. Warszawa 2011 (2 wyd.), s. 166–176; W.M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*. London 1890; Brill, wg indeksu, s. 282 (s.v. *Caria*) i 290 (s.v. *Karia*); Koch, § 19.2 6J; Talbert, t. 2, s. 937, 940 (mapa 61: region South of River Meander).

Karkine (gr. Κάρκινα [Ptolem., 3.5.27]; łac. Carcine)

Drugi pod względem wielkości ośrodek →Chersonezu, na miejscu dzisiejszej Eupatorii; założony w drugiej połowie VI w. p.n.e. Uchwytnie archeologicznie pozostałości najstarszych domów pochodzą z pierwszej połowy V w. p.n.e. O rozległych kontaktach handlowych świadczą znaleziska ceramiki. Dawniejszy pogląd o istnieniu dwóch różnych Karkinai został zarzucony.

Lit.: В.А. Кутайсов, *Античный полис Каркинитиды*. Симферополь 2013; Сергей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001; Alto-Pek-

¹⁶ Rackham: Cerambis.

kanen, t. 1, s. 142-143; Агбунов, s. 141; Parroni, s. 275; Talbert, t. 1, s. 357 (mapa 23: jako Kerkinitis).

Karkinicka Zatoka (gr. Καρκινίτης κόλπος/ποταμός [Ptolem., 3.5; 3.6.2], łac. Carcinites)

Zatoka przy północno-zachodnim wybrzeżu → Krymu. Jej inną nazwę: Tamyrake, znają Strabon (7.3.19), Arrian (*Perip. P. Eux.*, 20.1.1-2) i Ptolemeusz (3.5.8; 8.103). Zdaniem Агбунова (s. 199-202) pod tą nazwą kryły się dawny wschodni cypel → Bieżni Achillesa (obecnie pod wodą), a następnie wyspa, która przeniosła określenie na zatokę. Por. Hekatajos, fragm. 184 (ed. Jacoby).

Lit.: Агбунов; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 143; Mason, s. 358, 360, 375-376, 476; Talbert, t. 1, s. 356 (mapa 23).

Karnowie (łac. Carnae) Plemię znad górnego biegu rz. → Imityes, wypływającej z gór → Kissyjskich, wspomniane przez Pliniusza, *NH* 6.21. Трубачев (s. 20: „yxo?”) sugeruje pochodzenie etnonimu na bazie staroind. substratu, podczas gdy Tomaszek podaje tłumaczenie ‘Mischvolk’ na bazie sanskrytu. Inny lud o tej samej nazwie znajdujemy na dzis. Pogórzu Alp Karnijskich w dzis. Słowenii (→ Karnuntum).

Lit.: Wilhelm Tomaszek, *Carnae*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1598; Трубачев; Mason, 2008, s. 400.

Karnuntum (gr. Καρνούς [Ptolem., 2.14.3]; łac. Carnuntum)

Dzisiaj Bad Deutsch-Altenburg, 2 km od dzis. Petronell w Austrii, było pierwotnie osadą celtycką. Nazwa zawiera występujący w nazwach celtyckich rdzeń carn- ‘Steinhügel’, ‘kamienny kopiec’. Pochodzi od plemienia Karnów (→ Karnowie, łac. Carni). Dawna teoria o illiryskim pochodzeniu nazwy została odrzucona. Pierwotna osada na Braunsbergu została zniszczona przez Rzymian, a ludność przesiedlona na teren dzis. m. Petronell (civitas Boiorum) w Dolnej Austrii. W I w. n.e. wielokrotnie podlegało zmianom administracyjnym prowincji. Za Trajana zostało stolicą Górnej Panonii (Pannonia superior), a po reformie Dioklecjana Panonii Prima. Położone nad Dunajem, leżało na bursztynowym szlaku łączącym ją z Morzem Bałtyckim (K o l e n d o). Na południe wiodł szlak do Akwilei i Italii. *Tabula Peutingeriana* informuje, że Carnuntum od Vindobony dzieli 28 mil (4A 2). Był to znaczny ośrodek handlu z Germanią. W 6 r. n.e. Tyberiusz wyruszył stąd na wojnę z królem Markomanów Marbodem (Vell. Paterc., 2.109). W l. 14-114 n.e. stacjonował tu Legion XV Apollinaris przeniesiony z Emony, potem zastąpił go Legion XIV gem. Martia victrix. Karnuntum stanowiło najważniejszy punkt obronny środkowego limesu naddunajskiego. Za Hadriana otrzymało prawa municipium (m. Aelium Carnuntum). W 193 r. ce-

sarz Septimius Sewerus nadał mu nazwę Colonia Septimia Aurelia Antoniniana Carnuntum. Od połowy I w. na zapleczu ośrodka zaczęli osiedlać się Germanowie. W czasie wojen markomańskich stało się bazą wypadową do działań za Dunajem. Miejscowość po raz ostatni została wspomniana w 375 r., kiedy cesarz Walentynian I odwiedził ją, by ją umocnić i wyprawić się z wojskiem za Dunaj. Przerwanie limesu przez Germanów nie spowodowało całkowitego zniszczenia Karnuntum. Miejscowość z wolna upadała w czasie władzy huńskiej, a następnie awarskiej; badania archeologiczne odkryły ślady przystosowania ruin do zamieszkania w V i VI w.

Lit.: Günter Neumann, R.M. Swoboda-Milenović, *Carnuntum*. „RGA” 4 (1981), s. 343-345; E. Swoboda, *Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler*. Graz-Köln 1964; Jerzy Kolendo, *À la recherche de l'ambre baltique. L'expédition d'un chevalier romain sous Néron*. Vársowie 1981; S. Andrić, *Južna Panonija u doba velike seobe narodâ*. „Scriinia Slavonica” 2 (2002), s. 117-167; Brill, wg indeksu s. 282; Koch, § 18 3H; Herrmann, Bd. 1, s. 563 (H. Ditten); Szabó-Borhy, s. 14; Talbert, t. 1, s. 189 (mapa 13).

Karonowie (łac. Caroni)

Plemię sarmackie (→Sarmaci), wspomniane przez Pliniusza, *NH* 6.22. Тр у б а ч е в (s. 20: „yxо?”) sugeruje pochodzenie etnonimu na bazie staroind. substratu, podczas gdy Т о м а с ч е к podaje konotację staroperską.

Lit.: Wilhelm Т о м а с ч е к, *Caroni*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1605; М а s o n, s. 401; Тр у б а ч е в.

Karowie →Tanais

Karpowie (łac. Carpi)

Lud pochodzenia celtyckiego, trackiego lub illiryjskiego (tak np. Milewski), wzmiankowany dopiero od III w. Niektórzy badacze sugerują, że od niego pochodzi nazwa Karpat, jednak w rzeczywistości nie ma na to dostatecznych dowodów. Również fakt, że do dziś w jęz. albańskim karpë oznacza ‘skałę’, niewiele wnosi, gdyż słowo mogło zostać przejęte przez Albańczyków od Słowian epirockich w średniowieczu, por. polskie ‘skarpa’, ‘karpa’ (Jan Prostko-Prostyński w recenzji wydawniczej). Koncepcja Sulimirskiego jakoby trako-daccy pasterze przetrwali w Karpatach do średniowiecza pod celtyckim określeniem Wołochów i ulegli wtedy sławizacji, pozostaje tylko ciekawostką historiograficzną.

Lit.: O relacjach Karpów z Cesarstwem w II i III w. pisał szczegółowo А.М. Ременников, *Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке*. Москва 1957; Tadeusz Milewski, *Nazwy z obszaru Polski podejrzane o pochodzenie wenetyjskie lub illiryjskie*. „Slavia Antiqua” 11 (1964), s. 37-86; Tadeusz Sulimirski, *Trakowie w północnych Karpatach i problem pochodzenia Wołochów*. „Acta Archaeologica Carpathica” 14 (1974), s. 79-105; Jürgen Udolph,

Karpaten. „*RGa*” 16 (2000), s. 317-318; *Alto-Pekkanen*, t. 1, s. 143-145; *Brill*, s. 184 E/F1 (zaznaczeni są na mapie administracyjnego podziału →Dacji na północny wschód od →Bastarnów, nad →Dniestrem); *Talbert*, t. 1, s. 335 (mapa 22 – na przedgórzu Karpat Wschodnich).

Kaspianowie (łac. *Caspiani*)

Ludność zamieszkująca zachodnie wybrzeże Morza →Kaspijskiego. Odmianka etnonimu →Kaspowie, zawierająca zlatynizowany grecki sufix przynależności.

Lit.: *Parroni*, s. 187-188; *Talbert*, t. 2, s. 1294 (mapa 90).

Kaspijska Zatoka →Kaspijskie Morze

Kaspijskie Góry (gr. *Κάσπιον ὄρος* [Ptolem., 5.13.3], łac. *Caspus mons*)

Pasma górskie w ramach →Kaukazu. *Silbermann* w komentarzu do edycji *Meli* (s. 156) identyfikuje je z dzis. górami Talycz na południe od rzek →Cyrus i →Araxes. Być może jednak ta precyzja jest niepotrzebna, gdyż *Herrmann* podkreśla nieokreśloność użycia tego terminu w źródłach i uważa go raczej za popularny synonim Kaukazu; podobnie *Janvier* (s. 92), który słusznie nadmienia, że dodatkową przyczyną nieokreśloności może być pomieszanie wynikające z podobieństwa nazw Elburs: pasma górskiego w Iranie i najwyższego szczytu Kaukazu (→*Ariobarzanes mons*).

Lit.: *Albert Herrmann*, *Kaspios* (1). „*RE*” 10:20 (1919), szp. 2275; *Janvier*; *Mason*, s. 463.

Kaspijskie Morze (gr. *Υρκανία θάλασσα* [Ptolem., 6.2.1]; *Κάσπια θάλασσα* Ptolem. 8.18.2; 8.19.2; łac. *Hyrcanium sinus*, *Hyrcanium mare*, *Caspium mare*, *Albanum mare*)

Morze to dzielono przeważnie na część północną i południową, na wzór Morza →Czarnego, choć *Pomponiusz Mela* dzieli je na trzy zatoki nazwane od ludów nad nimi osiadłych: →Hyrkańską, →Scytyjską i →Kaspijską. Po raz pierwszy opisał je *Hekatajos z Miletu*. Wśród starożytnych toczyła się dyskusja nad charakterem akwenu: jest on północno-wschodnią zatoką →Oceanu, czy morzem wewnętrznym? Ok. 285 r. p.n.e. *Seleukidzi* wysłali z misją badawczą *Patroklesa* (Plin. *NH* 6.58, *Filliozat*, s. 12-13; *Neumann*). Ten, ze względu na trudności z dotarciem na północ uznał, że jest M. Kaspijskie zatoką (podobnie np. mapa *Eratostenesa*); dotarł też prawdopodobnie do ujścia rzeki →Oksos. Opinia ta przeważała i stąd nazwa, pochodząca od leżącej nad południowym wybrzeżem krainy Zatoka →Hyrkańska (→*Hyrkania*). Być może pewien wpływ na to miały wielkie rzeki: *Emba*, *Ural* (do 1775 r. *Jaik*) i *Wołga* (→*Rha*), których szerokie nurty uznano za część zatoki, dzielącą północną →Scytie, a samo Morze za twór podobny do →Zatoki Perskiej i Morza Czerwonego (→*Arabskie Morze*). Plin., *NH* 6.31 przedstawia dyskusję odnośnie do odległości dzielącej

M. Kaspijskie od M. Czarnego, wyliczając ją na 375 mil rzymskich (w rzeczywistości od Bosporu Kimmeryjskiego do dzisiejszej Machaczkały w Dagestanie jest ok. 500 km, czyli 330 mil rzymskich). Wyobrażenia o połączeniu z Oceanem Północnym u Pliniusza, zaczerpnięte z opisów Agryppy i Warrona, mogą być echem znajomości ujścia Wołgi, gdzie mieszkwały plemiona scytyjskie, a później sarmackie.

Lit.: J. Filliozat, *Les relations extérieures de l'Inde*, t. 1. Pondichéry 1956; K.J. Neumann, *Die Fahrt des Patrokles auf dem kaspischen Meer und der alte Lauf des Oxos*. „Hermes” 19 (1884), s. 165-185; C. McPhail, R. Hannah, *Eratosthenes' Perception of the Caspian Sea: A Gulf or an Inland Sea?* „Orbis Terrarum” 10 (2010), s. 155-172; A. Ronconi, *Per l'onomastica antica dei mari*. „Studi Italiani di Filologia Classica” 9 (1931), s. 326-331; André-Filliozat, s. 72-73; Brill, s. 290; Herrmann, Bd. 1, s. 517 (W.O. Schmitt, G.Ch. Hansen); Mason, s. 403-404, 455, 493; Parroni, s. 400; Talbert, t. 2, s. 1292-1293 (mapa 90).

Kaspiowie →Kaspowie

Kaspowie (gr. Κάσπιοι [Ptolem., 6.2.5]; łac. Caspi, Caspii)

Nieindoeuropejska ludność zamieszkująca południowo-zachodnie wybrzeża Morza →Kaspijskiego, zwłaszcza na południowym brzegu rzeki →Cyrus. Strabon (11.4.5) pisze, że w jego czasach lud ten już nie istnieje. Zatem informacje, obecne w źródłach łacińskich (zwł. u Pliniusza), nie odpowiadają realiom I w. n.e., por. →Kaspianowie.

Lit.: Albert Herrmann, *Kaspioi* (1). „RE” 10:20 (1919), szp. 2272-2274.

Kasus (gr. Κάσιος [Ptolem. 5.2.2; 5.2.6], Κάσιος, łac. Casius, Casus)

Rzeka płynąca przez →Albanię kaukaską, identyfikowana z dzis. rzekami Samur, Kusar bądź Geokçay.

Lit.: Albert Herrmann, *Kasios*. „RE” 10: 20 (1919), szp. 2264-2265.

Katabatmos (gr. Καταβαθμός [Ptolem., 4.5.4], łac. Catabathmus)

Płaskowyż nad dzisiejszą Zatoką Sollum. Uznawany niekiedy w starożytności za granicę pomiędzy →Afryką a Egiptem, który zdaniem ówczesnej opinii należał już do →Azji (tradycję tę uszanowano, gdyż obecnie przebiega tamtędy granica libijsko-egipska), por. np. Polyb. 31.18, 27; Strabon, 17.1.13-14; Mela, 1.39, 49; Sallust., *Iug.* 17.4, 19.3; Plin., *NH* 5.32; *Tabula Peut.* 9.1-2.

Lit.: Hermann Kees, *Katabathmos* (2). „RE” 10:20 (1919), szp. 2449-2450; Brill, wg indeksu s. 290; Talbert, t. 2, s. 1110 (mapa 73).

Katajetowie (łac. Cataeetae)

Plemię wchodzące w skład sarmackiego ludu →Tanaitów (→Sarmaci), wspomniane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.22.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Cataeetae*. „RE” 3:6 (), szp. 1783; Mason, s. 401.

Katei (łac. *Cathei*)

Pasmo północnego Kaukazu, skąd biorą źródła rzeki →Ofarus i →Lagous. Wspomniane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.21.

Lit.: Wilhelm Tomaszek, *Cathei montes*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1788; Mason, s. 399.

Kathippos (łac. *Cathippus*)

Miejscowość sytuowana przez Orozjusza (1.2.42) dość ogólnie w rejonie →Ariobarzanes. Na Tabula Peutinger. 12.3 znajduje się natomiast miejscowość Catippa, położona w południowo-wschodnim krańcu Morza →Hyrkańskiego. Janvier (s. 100-101) proponuje identyfikację z Zadrakartą znaną z Arriana, *Alexandri anab.*, 3.23.6; 3.25.1.

Lit.: Wilhelm Tomaszek, *Cathippi oppidum*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1788; Janvier.

Kaukaskie Góry →Kaukaz**Kaukaz** (gr. *Καύκασος* [Ptolem., 5.9.14-15], łac. *Caucasus*)

Góry oddzielające →Europę od →Azji. Definicja klasyczna nie różniła się zbyt wiele od współczesnej (jakkolwiek np. u Orozjusza dostrzega się przedłużenie pasma na drugą stronę M. Kspijskiego, por. Janvier, s. 90-100): masyw górski jedną stroną opierający się o Morze →Czarne i →Meotyde, a drugą o Morze →Hyrkańskie. Najwyższy szczyt, Elbrus (5642 m n.p.m.), ma nazwę pochodzenia irańskiego, →Ariobarzanes mons.

Lit.: Brill, wg indeksu s. 290; Janvier; Mason, s. 380, 463; Parroni, s. 262; Talbert, t. 2, s. 1255-1298 (mapy 88-90).

Kautadowie (łac. *Cauthadae*)

Plemię znad rz. →Ofarus, wzmiankowane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.21. Tomaszek sugeruje pochodzenie alańskie (→Alanowie), ze względu na nazwę pewnego plemienia osetyjskiego.

Lit.: Wilhelm Tomaszek, *Cauthadae*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1814; Mason, s. 400.

Kefalonesos (gr. *Κεφαλώνησος* [Ptolem., 3.5.8]; łac. *Cephalonesos*, *Cephalonesus*)

Jedna z trzech wysp w Zatoce →Karkinickiej, Amm. Marcell. 22.8.40: „Borysthenes est civitas et Cephalonesus”, co oznacza, że na wyspie bądź wybrzeżu naprzeciw niej znajdowała się osada o tej samej nazwie. Identyfikacja pozostaje jednak niepewna. C. Müller w swej fundamentalnej edycji Ptolemeusza (*Claudii Ptolemaei Geographia*. Paris 1883, s. 414) identyfikował ją z wyspą Karabaï u ujścia rzeki Kałanczak. Nowi wydawcy: Stücker-Graßhoff nie podają już żadnej identyfikacji. Wyspą mógł być też dzisiejszy półwysp, na którym leży port Chorli.

Lit.: Karl Mittelhaus, *Kephalonesos*. „RE” 11:21 (1921), szp. 217; Mason, s. 376; Talbert, t. 1, s. 357 (mapa 23).

Kefalotomi (łac. Cephalotomi)

Plemię siedzące w głębi łądu, blisko północno-wschodniego wybrzeża Morza → Czarnego, na północ od →Kercetów. Wspomniane tylko przez Pliniusza, *NH.* 6.16. Nazwa jest greckim apelatywem i można ją tłumaczyć jako „obcinate głów”. Oczywiście, jak zwykle w wielu podobnych przypadkach, nie wiemy, czy jest to opis realnego, acz egzotycznego obyczaju, czy też mniej lub bardziej udane odtworzenie nazwy miejscowej.

Lit.: Mason, s. 389.

Kepoi (gr. Κῆποι, łac. Cepoe)

Miasto (kolonia →Miletu) istniało na wzgórzu i wokół niego na wschodnim wybrzeżu Zatoki Tamańskiej ok. 3 km od →Fanagorii, na miejscu dzis. Artichowa i Sionnaj. Nazwa w jęz. greckim oznacza „Ogrody”. Strabon pisze, że znajdowało się na tej samej wyspie co Fanagoria, a nurt →Hypanisu (czyli Kubania) oddzielał je od →Hermonassy. Rzeka uchodziła do zatoki Korokondamis (dziś: Tamańskiej). Badania archeologiczne odkryły w warstwach z VI-V w. p.n.e. nekropolię, dwie świątynie Afrodyty. Rozkwit miasta nastąpił w IV i III w. p.n.e., rozwijał się w nim kult Afrodyty, może najwcześniejszy w tym regionie. Z kultem tym związana mogła być nazwa (Ogrody Afrodyty). W końcu II i w I w. p.n.e. odnotowano zniszczenia.

Lit.: Сепрей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001, s. 6, 14; В.Г. Зубарев, *Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции*. Москва 2005, s. 346-347; Brill, s. 127 D2; Mason, s. 392, 467; Parroni, s. 266; Talbert, t. 2, s. 1246 (mapa 87 dodatek).

Keraunijskie Góry (gr. Κεραύνια ὄρη [Ptolem., 5.9.14-15; 5.9.20-21], łac. Cerauni montes)

Keraunia – rejon w przybliżeniu dzisiejszego Dagestanu, por. Strabon 11.4.1. Nie należy wiązać z tym oronimem nazwy plemienia Ceraunii (gr. Κεραύνιοι), których umiejscawia się w północnej Czarnogórze, zob. Géza Alföldy, *Einheimische Stämme und civitates in Dalmatien unter Augustus*. „Klio” 41 (1963), s. 187-195, zwł. s. 193. Pod jednym wszakże hasłem umieszczają ich Altor-Pekkannen, t. 1, s. 147-148, co może prowadzić do nieporozumień. Mela (3.39) pisze o rzece wypływającej z tych gór i uchodzącej do Morza Kaspijskiego. Tekst jest w tym miejscu zepsuty i jej nazwa się nie zachowała. Mason wstawia tu [Rha], idąc za przypuszczeniem Isaaka Vossiusa. Bardziej jednak przekonują próby wiązania tej rzeki z rzeką →Kasus lub →Albanus, co czynią Parroni i Silberman w komentarzach do swych edycji.

Lit.: Mason, s. 399, 462, 494; Parroni, s. 401; Talbert, t. 2, s. 1259 (mapa 88).

Kerberion →Kimmerion

Kercetowie →Kerketowie

Kerketowie (gr. Κερκηται [Ptolem., 5.9.25]; łac. Cercetae)

Plemię północno-zachodniego →Kaukazu. Pierwszy wspomina o nich Hellanikos, w uszkodzonym przekazie Stefana z Bizancjum, lokując ich między Moschoi (→Moschowie) oraz Charimatai, a powyżej →Heniochów (K r o l l). K i e s s l i n g (szp. 260) ich południową granicę wyznacza w okolicy dzis. Tuapse w rosyjskim Kraju Krasnodarskim. Anonimowy Periplus Ponti Euxini uznaje ich wraz z →Toretai za cywilizowanych rybaków. Ptolem. (5.9.9) lokuje Κερκετικός κόλπος między miastem Achaia a rzeką Psychros, dzisiejszą Pszadą w Krasnodarskim Kraju. Podobieństwo nazwy i siedzib pozwala przypuszczać, że są to przodkowie Czerkiesów (Adyge). Por. Hellanikos (fragm. 70 Jacoby; „RE” supplem. IX, szp. 1912). Należy pamiętać, iż istnieje oronim Cercetii, który w dodatku przez samego Pliniusza (*NH* 4.30) ókreślony jest jako ‘nobilissimi’, co sugeruje jego dobrą znajomość, por. też Liv. 33.14 (Cercetius). Razem z górą Lakmon (Hdt 9.93; Strabon, 7.5.8) tworzy on część północną Pindosu.

Lit.: Wilhelm K r o l l, *Kerketai*. „RE” 11:21 (1921), szp. 291-292; Emil K i e s s l i n g, *Hvíðχοι* (2). „RE” 8: 15 (1912), szp. 259-280; A a l t o - P e k k a n e n, t. 1, s. 148; M a s o n, s. 389, 459; P a r r o n i, s. 264; T a l b e r t, t. 2, s. 1205 (mapa 84).

Kerketikowie →Kerketowie

Ketowie (łac. Cetae, Coetae, Zecetae?)

Plemię kaukaskie, wspomniane przez Pliniusza, *NH* 6.19. Т р у б а ч е в (s. 20) sugeruje pochodzenie etnonimu na bazie staroind. substratu, podczas gdy T o m a s c h e k pisze o ‘pochodzeniu czerkieskim’ (w ramach północno-zachodniej kaukaskiej rodziny jęz.). Za nim opowiada się też M a s o n. M a r q u a r t uważa, że jest to zepsuta forma Cercetae (→Kercetowie).

Lit.: Wilhelm T o m a s c h e k, *Cetae*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2012; M a s o n, s. 396; Т р у б а ч е в.

Kimmerion (gr. Κιμμέριον [Ptolem., 3.6.5], łac. Cimmerium, Chimerium)

Osada grecka założona w VI w. p.n.e. Pod koniec V w. p.n.e. zdobyte przez Satyrosa I z Pantikapajon, zostało częścią Królestwa Bosporańskiego. Następnie szybko podupadło. Brak jego świadectw archeologicznych i stąd wahania co do ścisłej lokalizacji tej polis. A г б у н о в, s. 214: nad brzegiem jeziora Elken, pod górą Opuk. M a y h o f f emenduje Cerberion do Chimerion, występujące w *Tabula Peutingeriana*. Por. Strabon, 11.2.4-6; Mela 1.112. Z e h n a c k e r - S i l b e r m a n (s. 303): na samym brzegu Zatoki Kerczeńskiej (*in ipso ore Meli*, por. komentarz S i l b e r m a n a do edycji Meli, s. 159).

Lit.: Ferdinand Lehmann-Haupt, *Kimmerion* (1). „RE” 11:21 (1921), szp. 434; В.Г. Зубарев, *Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции*. Москва 2005, s. 335-338; Brill, s. 126 I 127 D2, umieszcza je w południowej części Kerczu; Mason, s. 367, 394, 468; Talbert, t. 2, s. 1251 (mapa 87: lokalizacja niepewna, może Ilicz, Kuczugury).

Kimmeriowie (gr. Κιμμερίοι, łac. Cimmerii)¹⁷

Lud koczowniczy, nieustalonego ostatecznie pochodzenia etnicznego (choć znakomita większość badaczy przychyli się do hipotezy irańskiej, np. ostatnio archeolog ukraiński S.A. Skory, *Киммерийцы в украинской лесостепи*. Киев-Полтава 1999)¹⁸; uchwytny po raz pierwszy ze źródeł akademickich,

¹⁷ Jakkolwiek bardziej rozpowszechniona jest forma „Kimmerowie”, obecnie pojawia się argumentacja, aby konsekwentnie zachowywać formę grecką.

¹⁸ Dawnie spektrum poglądów na ten temat było niezwykle rozbudowane, czasami wręcz egzotyczne. Z tej perspektywy pouczający może być art. Heinza Kotha, *Die Herkunft der kimmerischen Reiter*. „Klio” 41 (1963), s. 5-37. Niewątpliwie bardzo kontrowersyjny, miejscami ahistoryczny, ale zawierający przekonujący przegląd starszej literatury. Kimmeriom przypisywano pochodzenie: a) turskie, b) trackie (Rostovzeff, Vernadsky; odnowił ją ostatnio Gocha Tsetskhladze), c) celtyckie (Jarl Charpentier, *Die ethnographische Stellung der Tocharer*. „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 71 (1917), s. 347-388, bazując wszakże na osiągnięciach i materiałach zebranych przez Lorenza Dieffenbacha [1806-1883], *Celtica. Sprachliche Documente zur Geschichte der Kelten*. Stuttgart 1839-1840; ma ono swoją współczesną kontynuację, chociaż odmienną w argumentacji i znacznie mniej erudycyjną: Tim Bridgman, *Who were the Cimmerians?*, „Hermathena” 164 [Summer 1998], s. 31-64), d) kimbryjskie (Holzer. U źródeł tej hipotezy, obiektywnie fałszywej, leży autentyczne przekonanie starożytnych o związkach obu ludów, pisze o tym wprost Strabon, 7.2. Wpłynęły nań a) podobieństwo nazw w j. greckim; b) podobieństwo funkcji: ludu migrującego na krańcach świata), e) irańskie, f) kaukaskie (pokrewieństwo z Czerkiesami: A. Baschmakoff, *Cinquante siècles d'évolution ethnique autour de la Mer Noire*. Paris 1937, s. 140), g) tocharskie. To ostatnie jest naszym zdaniem [A. Kotłowski] najpoważniejszą alternatywą dominującej hipotezy irańskiej. Zaproponowane przez Pokorný'ego (*Die Stellung des Tocharischen im Kreise der indogermanischen Sprachen*. Wien 1923) i R.J. Kelloggga (*Some Indications of the Eastward Route of the Tocharians*. „Journal of the American Oriental Society” 47 [1927]), zostało pośrednio wsparte przez badaczy źródeł chińskich, utożsamiających Tocharów z odłamek plemienia Yuezhi z Nanszanu: Gustav Haloun, *Zur Üe-tsi-Frage*. „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 91 (1937), s. 243-318, a ostatnio: E.G. Pulleyblank, *Chinese and Indo-Europeans*. „Journal of the Royal Asiatic Society” (1966), s. 9-39; A.K. Narain, *Indo-Europeans in Inner Asia*, w: Denis Sinor (ed.), *Cambridge History of Inner Asia*. Cambridge 1994, s. 151-176; D.Q. Adams, *Some Observations of Peoples, Places, and Languages in the Tarim Basin in the First Millenium AD*. „Tocharian and Indo-European Studies” 9 (2000), s. 1-28; Claudia A. Ciancaglini, *Sciti, Iranici, nomadi: Problemi di etnonimia in Strabone*, w: *Studi sull'XI libro dei Geographika di Strabone, a cura di Giusto Traina*. Lecce 2001, s. 11-95 (b. ważny artykuł, podejmujący wiele spornych zagadnień z zakresu przemian etnicznych w →Baktrii); Václav Blažek, Michal Schwarz, *Tocharians. Who They Were, Where They Came from and Where They Lived*. „Lingua Posnaniensis” 50 (2008), s. 47-74. Na marginesie warto zauważyć, iż także Charpentier przyjmował utożsamienie Yuezhi z Tocharami, wszakże tych ostatnich uważał zarazem za

raportujących o walkach urartyjsko-kimmerijskich na jesieni 715 r./pocz. 714 r. p.n.e. Klęska króla Rusy I i związany z tym kryzys, z pewnością sprzyjał podjęciu przez króla Asyrii Sargona II wyprawy przeciwko Urartu (714 r.), zob. A.I. I v a n c h i k, *Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II*. „Вестник древней истории” 194: 3 (1990), s. 3-19. Ostatnio jednak zaczęto sugerować odwrotną kolejność, przesuwając najazd Kimmeriów na rok 705, zob. W. M e y e r, *Die chronologische Einordnung der Kimmerier-Briefe aus der Zeit Sargons II*. „Alter Orient und Altes Testament” 232 (1993), s. 145-176. Świat grecki poznał Kimmeriów ze względu na ich niszczący atak na małoazjatycką → Frygię (król Midas, różna datacja: 696/676/674) oraz na → Lidę, rządzoną przez króla Guggu (akad.)¹⁹ około 666/665 r., znanego w tradycji greckiej, i w konsekwencji europejskiej, jako Gyges. Najwcześniej wzmiankowani już w *Odysei* (11,14), jakkolwiek wśród uczonych greckich próbowano emendować ten etnikon, jako niezrozumiały w danym kontekście. Natomiast pierwszym historycznie potwierdzonym greckim poetą, który wspomniał o Kimmeriach, był Kallinos z Efezu (ok. 650 p.n.e.). Zachował się fragment jego elegii (fragm. 5 ed. G e r b e r): „Nadchodzi wojsko Kimmeriów zbrodnicze...”, co jest najprawdopodobniej aluzją do najazdu, którego skutkiem było m.in. spalenie świątyni Artemidy w Efezie. Władcą Kimmeriów był wówczas Tugdamme, znany tradycji klasycznej jako Lygdamis (zm. ok. 640 r.). Niezależnie, trwa dyskusja nad genezą nazwy greckiej i jej związku z formą akadyjską (Gimmirraia, kraina Gamir, hebr. Gomer), bez wątpienia desygnującą kraj lub lud Kimmeriów. Na znaczeniu zyskuje propozycja zakładająca pośrednictwo jęz. lidyjskiego; jest to wynik gwałtownie rozwijających się badań nad całą grupą języków anatolijskich (por. zwł. czasopismo „Kadmos”). Starszą literaturę omówił A.I. I v a n c h i k, *L'ethnonyme „Les Cimmériens”*. „Linguistique Balkanique” 32: 1 (1989), s. 5-17 (artykuł zawiera niestety dużo błędów drukarskich).

celtyckich Kimmeriów. Współcześnie natomiast, przy utrzymywaniu się identyfikacji Yuezhi=Tocari, znacznie bardziej powściągliwie podchodzi się do ich związków z Kimmeriami. Migracja Yuezhi na zachód, datowana na drugą tercję II w. p.n.e., spowodowała duże zmiany etniczne w Transoksjanie (terytoria na północ od rz. Oksos; u geografów arabskich obejmuje Sogdianę, Taszkent, Siedmiorzeczcie, Ferganę i północną Baktріę) i wywołała nowe przemieszczenia plemienne także w kierunku kaukaskim i nadpontyjskim, zob. syntezę wprowadzającą: W. P o s c h, *Baktrien zwischen Griechen und Kuschan*. Wiesbaden 1995; C i a n c a g l i n i, *op. cit.* Kluczowe w badaniach nad Yuezhi są źródła chińskie: kroniki dynastii Han. Natomiast wzmianki o Tocharach w przekazach łacińskich zebrali A l t o - P e k k a - n e n, t. 2, s. 228-229.

¹⁹ S. A r o - V a l j u s, *Gūgu or Guggu*, w: K. R a d n e r (ed.), *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, I/2. Helsinki 1999, s. 427-428.

U schyłku VII w. resztki Kimmeriów zostały wchłonięte przez nowych koczowników, Scytów (Strabon 11.2.5), a najdłużej udało się im przetrwać na dziś. półwyspie Kercz, gdzie zetknęli się z kolonistami greckimi, stąd grecka nazwa tegoż: →Bosfor Kimmeryjski. Dysponujemy publikacją poświęconą osadnictwu Bosforu: S.L. Solovyov ed., *Greeks and Natives in the Cimmerian Bosphorus*. (BAR International Series). Oxford 2008, w której czytelnik znajdzie bogatą bibliografię archeologiczną, radziecką i rosyjską.

W 1989 r. Georg Holzer²⁰, badając toponimie i hydronimie Nadcarnomorza, uznał, że niektórych przypadków nie można przypisać do konkretnego, znanego już języka (zwłaszcza z grupy irańskiej) i w związku z tym na początku epoki żelaza mówiono na tym obszarze innym językiem IE. Substrat ten uczony przypisał właśnie Kimmeriom, tłumacząc ich etnonim przez ‘rolnik’ (→Oracze), zarazem uznając etnonim Cimbri (Κίμβροι), za oboczną, acz synonimiczną formę (zwl. s. 187-188), podobnie jak słow. сѣбрь (s. 72).

Ten, do dziś w dużej mierze zagadkowy lud, który przemknął przez dzieje, nie zostawiając zbyt wiele jednoznacznych śladów kultury materialnej²¹, a samą

²⁰ *Entlehnungen aus einer bisher unbekannten indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen*. Wien 1989.

²¹ Istnieje koncepcja, iż z najazdem Kimmeriów należy wiązać przemiany schyłku środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych w Kotlinie Karpackiej i Wielkiej Niziny Węgierskiej (→Sigynnowie); są to m.in. artefakty kultury materialnej związane z życiem nomadów (rząd koński, broń) mające analogie w Azji Środkowej, zob. znakomitą syntezę tego kierunku: Jan Chochorowski, *Ekspancja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej*. Kraków 1993 (zupelnie inaczej: Woolduizen, *Towards...*; w ramach tego problemu rozwija się dyskusja nad stanowiskiem grzebalnym Stoicani z VIII w. p.n.e., np. Игор В. Бруко odrzuca jego przynależność do kultury nomadów, czyli właśnie „kimmeryjskiej”, uważając, że jego artefakty dają się wytłumaczyć w ramach trackiego horyzontu Nowosielskoje 2: *Киммерійцы, фракийцы и могильник Стоикани*, w: Jan Chochorowski red., *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci*. Kraków 2004, s. 71-83). Także archeolodzy ziem polskich nawiązują do tej kwestii, podkreślając względną stabilność strefy późnej kultury łużyckiej w Wielkopolsce, na Pomorzu i Śląsku, w opozycji do radykalnych zmian w strefie środkowodunajskiej, por. Wojciech Blajer, *Młodsza epoka brązu na ziemiach polskich w świetle badań nad skarbami*. Kraków 2013, s. 25; 121-125 (Zresztą w ogóle cała Polska zachodnia należała do europejskiego kompleksu pól popielnicowych, których kultura łużycka była regionalnym wariantem. Relacja wpływów kultury pól popielnicowych do wewnętrznie niejednorodnej specyfiki lokalnej, będąca ciągle przedmiotem dyskusji naukowej, doprowadziła nawet do niedawnej propozycji nowego nazewnictwa: „łużyckie pola popielnicowe”, zob. Maciej Kaczmarek, *Epoka brązu na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej w świetle interregionalnych kontaktów wymiennych*. Poznań 2012, s. 13, 235). Należy jednak podkreślić, iż źródła pisane nie pozwalają na jednoznaczne potwierdzenie tej hipotezy (opiera się ona na relacji Herodota o przybyciu Scytów i, w konsekwencji przesunięciu Kimmeriów, choć jego kierunek i ścisła chronologia to już kwestia interpretacji), a pojedyncze, odosobnione skarby np. z dorzecza Odry (szytety), mogą być chociażby efektem handlu. Przeciwny pogląd „kultura kimmeryjska” (nawet w sensie umownym, a nie ściśle etnicznym) jest natomiast wybitny znawca tego ludu Askold I. Ivanchik, który nie podziela zdania o możliwości wyodrębnienia określo-

pamięć zawdzięczając jedynie nielicznym pejoratywnym wzmiankom w piśmiennictwie sąsiadów, wywarł nie mniejszy wpływ na greckich badaczy. Był on dla nich bowiem p i e r w s z y m z n a n y m ludem koczowniczym²², a zarazem takim, który, mimo swej podrzędności cywilizacyjnej, potrafi zaszkodzić wyrafinowanym kulturom, będącym dla Greków ucieleśnieniem cywilizacji Azji (Asyria, Lidia). Ta perspektywa przejdzie na Scytów.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 153-158; t. 2., s. 244; Brill, s. 53; Herrmann, Bd. 1, s. 428 (I. Stark), 488 (G. Perl), 516 (W.O. Schmitt, G.Ch. Hansen); Mason, s. 402-403; Paroni, s. 191.

Kimmeryjskie Morze (łac. Cimmericum mare)

Orozjusz (1.2.25; 1.2.36; 1.2.48) wyodrębnia tym określeniem wschodnią część Morza → Czarnego (Janvier, s. 81), por. Strabon, 2.5.22.

Lit.: Janvier.

Kissiantowie (łac. Cis(s)ianti)

Odmianka formy → Kissowie, występująca u Meli 1.13, Pliniusza, *NH* 6.13; 6.35.

Lit.: Mason, s. 458.

Kissowie (gr. Κίσσιοι, [Ptolem., 5.6.6]; łac. Cissi)

Plemię kaukaskie, które wzbudziło zainteresowanie badaczy ze względu na swój etnonim. Próbowano widzieć w nim pierwotną postać terminu *Czech*, którą później, w wyniku migracji, przekazano ludności słowiańskiej. Niektórzy badacze (np. Żupanić) używali przy tym definicji tzw. jęz. alarodzkich, dziś już

nych artefaktów archeologicznych w ramach szeroko rozumianej kultury scytyjskiej, zob. *Les Cimmericiens au Proche-Orient*. Fribourg-Goettingen 1993 oraz w radykalnej formie Gocha Tsetschladze, *Between West and East: Anatolian Roots of Local Cultures of the Pontus*, w: Idem (ed.), *Ancient Greeks West & East* (Mnemosyne Suppl. 196). Leiden 1999, s. 469-496, zwł. s. 482-486. Podobny osąd w odniesieniu do obszaru kaukaskiego wystosował Сергей Л. Дударев, podkreślając duży synkretyzm z lokalną, autochtoniczną kulturą materialną, zob. *К этнокультурной атрибуции «киммерийских» погребений Северного Кавказа*, w: J. Chochorowski red., *Kimmerowie, Scytowie...*, s. 101-113. Także Marek J. Olbrycht z perspektywy historyka klasycznego analizując źródła grecko-łacińskie dotyczące Kimmeriów uważa, iż nie dają one żadnych podstaw do uznania pobytu tego ludu w Europie Środkowej i Wschodniej, zob. *The Cimmerian problem re-examined: the evidence of the Classical sources*, w: *Collectanea Celto-Asiatica Cracoviensia*. Kraków 2000, s. 71-99.

²² „Der erste namentlich bekannte Volk, das im westlichen Teil der eurasischen Steppenzone aus der Nebel der Geschichte auftaucht, sind die Kimmerer”. Zob. István Váráry, *Geschichte des frühen Innerasiens*. Herne 2006, s. 27, podobnie Carola Metzner-Nebelsich, *Kimmerer*. „*RG*” 16 (2000), s. 504-523. Niewątpliwie największe zasługi w badaniach nad Kimmeriami mają uczeni radzieccy i rosyjscy, próbujący wiązać tych koczowników z konkretnymi kulturami archeologicznymi stepu nadczarnomorskiego i nadkaspjskiego, zob. zwłaszcza I.M. Dіakоnоff, *The Cimmerians*. „*Acta Iranica*” 7 (1981), s. 103-140; Алексей И. Тереножкин, *Киммерийцы*. Kiev 1976. Ta ostatnia jest szczególnie istotna: Тереножкин stworzył klasyfikację zabytków, która stała się punktem odniesienia dla badaczy szukających Kimmeriów poza północnym Kaukazem.

nieakceptowanej²³. Odmiankę Cissianthi B l a Ź e k rozumie jako zdefiniowanie Kissów przez ‘part of Anti’, ‘część Antów’.

Lit.: Václav B l a Ź e k, dodając zrekonstruowane rdzenie compositum: ‘šir’ oraz ‘bi’: *Czechs=Young Men?*, w: *Sprache und Leben der frühmittelalterlichen Slawen. Festschrift Katičić*. Frankfurt am Main 2010, s. 13-28; Niko Ž u p a n i ć, *Prvi nosilci etničnih imen Srb, Hrvat, Čeh in Ant*. „Etnolog” 2 (1928), s. 74-79; A a l t o - P e k k a n e n, t. 1, s. 158 (Kissiantowie); M a s o n, s. 458.

Kissyjskie Góry (gr. [Κίσσα, Ptolem. 5.6.6]; łac. Cissii montes)

Rejon północnego →Kaukazu zamieszkanym przez plemię →Kissów. Wilhelm T o m a s c h e k wskazuje na Cisson flumen u Geografa Raweńskiego i utożsamia go z alb. Kasiosem (→Albania, →Kasus).

Lit.: Wilhelm T o m a s c h e k, *Cissii montes*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2590; M a s o n, s. 400, 458.

Kladzomenai (gr. Κλαζομεναι [Ptolem., 5.2.7], łac. Clazomeni)

Miasto w Azji Mniejszej, w →Jonii, nad Morzem Egejskim, dzisiaj Klazūmen. Miało swój udział w kolonizacji →Tanaïs.

Lit.: B r i l l, wg indeksu, s. 291; T a l b e r t, t. 2, s. 848 (mapa 56).

Kobotowie (łac. Cobotes)

Jedna z koniektur fragm. SHA (6.22.1), zamiast →Sabokowie bądź →Sicobotowie, zob. →Sosibowie.

Kodanowia (łac. Codannovia)

Zepsuta nazwa wyspy nad →Bałtykiem, poświadczona jedynie u Pomponiusza Meli (3.54). Za błędem kopisty w transmisji tego tekstu przemawia też fragment *Getica* 16: „est in Oceani arctoi salo posita insula magna, nomine Scandza..., de qua et Pomponius Mela in maris sinu Codano refert, cuius ripas influit Oceanus”. Zatem jeszcze w połowie VI w. istniały rękopisy Meli, poprawnie oddające tekst autografu. Dalszy proces deformacji reprezentuje Gangavia Solinusa (20.7; według M o m m s e n a w III w., obecnie w IV w.). Powstała ona w wyniku kontaminacji terminu →Skadinavia i Codanus (→Kodanus Zatoka), por. zwłaszcza fundamentalne rozprawy Josefa S v e n n u n g a. Konkurencyjną propozycję interpretacji przedstawił Hans K u h n. Kodanowię utożsamia z Limfjordem, gdzie znajdowała się kraina Thy (Thythesysse) wiązana też z →Teutonami. W podobny sposób postępują autorzy artykułu z „RGA”, proponując jedną z wysp na zachodnim wybrzeżu landu Schleswig-Holstein, np. Eiderstedt, która wtedy mogła być wyspą lub za taką być uważana. Miejscowość ta w średniowieczu

²³ Postulat istnienia alarodkiej rodziny językowej, obejmującej języki północno-wschodniokaukaskie i wymarły hurycycki. Nazwa pochodzi od kaukaskiego plemienia Αλαρόδιοι (Alarodioi), wzmiankowanego przez Herodota (Hdt 3.94; 7.79).

zwała się Kating (1352, zapis 1402: Koton, koniec XV w. Koetum i in.). Wówczas jej nazwę można by rekonstruować jako *Cotanovia, *Catanovia. Niemniej, to hipotezę S v e n n u n g a należy uznać za bardziej wiarygodną.

Lit.: S v e n n u n g, 1963; Idem, *Jordanes und Skandia* (Skrifter utg. Av K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala, t. 44, z. 2A). Uppsala 1967; Hans K u h n, *Hadbarden und Hadraumer*. „Namn och Bygd. „Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning” 29 (1941), s. 84-116; Günter N e u m a n n, Reinhard W e n s k u s, *Codanovia*. „RGA” 5 (1984), s. 37-38; B. M e l i n, *Die Heimat der Kimbern*. Uppsala 1960; T a l b e r t, t. 1, s. 141 (mapa 10 bez identyfikacji).

Kodanus Zatoka (łac. Codanus sinus)

Wspomniana po raz pierwszy przez Pomponiusza Mełę (3.31; 6.54) oraz Pliniusza (*NH* 4.96). Od dawna trwa dyskusja nad jej ścisłą identyfikacją. Można w niej wyróżnić dwa nurty: a) Skagerrak/Kattegat (A. N o r e e n, „Fornvännen” 15 [1920], s. 15); b) Morze →Bałtyckie (S v e n n u n g, 1974, s. 49-51; 1963, s. 13; R o m e r), z rozmaitymi wariantami pośrednimi (np. ograniczenie tylko do zachodniej części Bałtyku: D i t t e n, P a r r o n i, s. 395, 411; albo maksymalistycznie: Bałtyk i Cieśniny: Lauritz W e i b u l l, „Scandia” 7 [1934]). Osobnym problemem pozostaje relacja zatoki Kodanus do zatoki →Kylipenus. Nie można jednak oprzeć się wrażeniu, że druga z nich ma węższe znaczenie od pierwszej (jest jej częścią?). Etymologicznie łączy się nazwę ze starogórnoniem. Quoden, gockim qīpus ‘Bauch, Mutterschoß’, staronord. Koðri ‘Beutel’. Zatoka miała być zatem zwana ‘nach dem Merkmal des Bauchigen, Gewölbten’. M u c h (, „RGA”, wyd. 1, t. 3, s. 28) widzi tu kontynuację w toponimie Gdańsk a K u h n (, „Namn och Bygd” 29 [1941], s. 112nn.) w anglosaskim heado ‘Meer’. W dyskusji zwraca się też uwagę na onomastykę ujścia →Łaby, która przechowywała nazwy typu Cadenberge (1146/7 Cadenberc), Wester- i Osterkadewisch (1301 Kadewysch), Kehdingbruch (1762 Alt-Kedingen). Tamtejsi mieszkańcy w 1156/57 określani zostali jako Kadingi. Chodziłoby o obszar na zachód od ujściowego odcinka rzeki Oste, krainę Kehdingen.

Lit.: Adolf E. Hofmeister, *Besiedlung und Verfassung der Stader Elbmarschen*. Hildesheim. Teil 1, 1979, s. 175 ff.; Günter Neumann, Reinhard Wenskus, *Codanus sinus*. „RGA” 5 (1984), s. 38-40; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 159; Herrmann, Bd. 1, s. 546 (H. Ditten); Talbert, t. 1, s. 137 (mapa 10: zachodnia część Morza Północnego).

Koitowie (łac. Coitae)

Lud z północno-zachodniego →Kaukazu, wzmiankowany tylko przez Pliniusza (*NH* 6.19). M a r q u a r t uznaje ten etnonim za zepsutą Cercetae (→Kercetowie). Natomiast T o m a s c h e k sugeruje, by utożsamić ich z χαμαικοῖται Strabona (11.5.7).

Lit.: Wilhelm Tomaszek, *Coitae*. „RE” 4:7 (1900), szp. 361; Idem, *Chamaikoitai*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2103; Mason, s. 396.

Kolchida (gr. Κολχίς [Ptolem., 5.9-10; 5.13]; łac. Colchis)

Kraina geograficzno-historyczna w dzis. nadmorskiej Gruzji. Ze względu na mit Argonautów (starszy od kręgu związanego z domem Atrydów) zajmowała ona ważne miejsce w kulturze duchowej Greków. Mason fragment z *NH* 6.15 lokalizuje nie w Kolchidzie, lecz w Kolice (→Kolikowie), przedkaukaskich regionach dzisiejszej Rosji.

Lit.: D. Braund, *Georgia in Antiquity*. Oxford 1994; Otar D. Lordkipanidze, *La Géorgie et le monde Grec*. „Bulletin de Correspondance hellénique” 98 (1974), s. 897-948; Gocha Tsetskhladze, *Die Griechen in der Kolchis*. Amsterdam 1998; Marco Vitale, *Kolchis in der Hohen Kaiserzeit. Römische Eparchie oder Nördlicher Aussenposten des Limes Ponticus?* „Historia” 62:2 (2013), s. 241-258; Brill, wg indeksu s. 291; Mason, s. 386.

Kolchowie →Kolchida

Kolika →Kolikowie

Kolikowie (gr. Κῶλοι, łac. Colici, Colicae)

Plemię zachodniego →Kaukazu, mieszkające na obszarze dzis. Abchazji, por. Mela 1.110. Z ich etnonimem związana była nazwa tego obszaru – Kolika. Lekcja rękopiśmienna Meli (V; zob. app. crit.), usunięta w koniekturze Ransstranda, a przywrócona przez Silbermana, podaje, że było sześć szczepów Kolików. Jednak współczesne wydania nie pozwalają, jakby chciał Herrmann, interpretować wymienionych następnie etnonimów jako składowych tej szóstki.

Lit.: Albert Herrmann, *Koloi*. „RE” 11: 21 (1921), szp. 1109; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 160; Mason, s. 386, 463-464; Parroni, s. 263.

Komarowie →Chomarowie

Kommageni (łac. Commageni)

Mieszkańcy krainy historyczno-geograficznej Kommagene (gr. Κομμαγενή, Ptolem., 5.15.10), położonej na prawobrzeżnym, górnym →Eufracie; w źródłach akadyjskich znanej jako Kummuhu. Główny ośrodek – Samosata (Samsat). Od IX w. p.n.e. pod władzą Asyrii, a następnie Persji Achemenidów i jej państw sukcesyjnych. Pod patronat Rzymu weszła w l. 60. I w. p.n.e. Od 2001 r. trwają intensywne badania archeologiczne na stanowisku antycznego miasta Doliche na północny-zachód od dzis. Gaziantep. Pozwoliły one potwierdzić ciągłość osadniczą od początku I tys. p.n.e. po epokę turecką.

Lit.: J.D. Hawkins, *Kummuh*. „Reallexikon der Assyriologie” 6 (1980-83), s. 338-340; Ernst Honigmann, *Kommagene*. „RE” Suppl. 4 (1924), szp. 978-990; Engelbert Winter, *Kult Jowisza*

Dolicheńskiego i jego początki (Labarum 12). Poznań 2015: tam też b. bogata bibliografia; Brill, wg indeksu s. 291; Parroni, s. 191; Talbert, t. 2, s. 1030 (mapa 67).

Konstantynopol

Dawna kolonia grecka Byzantion nad Bosforem. Dzisiaj Stambuł.

Korakanda (łac. Coracanda) → Hypanis.

Koraks (gr. Κόραξ [Ptolem., 5.9.7; 5.9.10; 5.9.31; 5.10.1-2], łac. Corax)

Dzisiaj rzeka Kodori (dł. 105 km) w Abchazji, wpadająca do Morza Czarnego 20 km na południe od Suchumi.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 161; Mason, s. 386; Talbert, t. 2, s. 1233 (mapa 87: dzisiaj rz. Bzyb' w Abchazji [dł. 110 km]).

Koraksowie (gr. [Ptolem., 6.14.10], łac. Coraxi) → Koraksykwie

Koraksyjskie Góry (gr. Κόραξ ὄρος 5.9.14-15; 5.9.18]; łac. Coraxici montes)

Dzisiaj Góry Kodorskie, pasmo dł. 75 km na lewym brzegu rzeki Kodori w Gruzji. Od Swanetii oddziela je rzeka Inguri (ant. Sigames), jakkolwiek terytorium dawnego ludu Soanes/Suani, czyli dzis. Swanów, obejmowało część tych gór, wychodząc poza obecny obszar administracyjny gruzińskiej Swanetii.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 161-162; Mason, 386, 463; Parroni, s. 262 (utożsamia je z górami w krainie Heniochów otaczającej → Dioskurię); Talbert, t. 2, s. 1260 (mapa 88: bez identyfikacji).

Koraksykwie (łac. Coraxici)

Ludność zamieszkująca dolinę rzeki → Koraks, na północ od → Kolików. Poeta jambiczny z VI w. p.n.e., Hipponaks z Efezu, wspomina o kobiecej szacie z wełny koraksyjskiej: Κόραξικὸν (...) λῶπιος (fragm. 2 Gerber = Tzetzes, *Chiliades* 10.370-374). Arystoteles wspomina, że przy krainie Koraksyków morze tworzy wielką głębinię. Tak jest istotnie między dzis. portami Tuapse i Suchumi, gdzie dno morskie opada na głębokość 2 km.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 161-162; Mason, s. 386, 464; Parroni, s. 264.

Koretus (łac. Coretus).

Трубачев (s. 20) proponuje etymologię toponimu na podstawie staroind. substratu: „следанный?” Znany tylko z Pliniusza, *NH* 84. Być może część dzisiejszego limanu Utliuts'kyi.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 162; Talbert, t. 1, s. 355 (mapa 23); Трубачев.

Kostobokowie (łac. Costobocae, Costoboci)

Mason przyjmuje, że Pliniusz, wymieniając plemiona azjatyckiej części Meotydy, nie myśli o dobrze znanych Kostobokach z północno-wschodnich Karpat, tylko o plemieniu Kotobaki (Cotobacchi) pochodzenia czerkieskiego.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 162-163; Koch, § 19.1 4J/K; Mason, s. 396; Talbert, t. 1, s. 336 (mapa 22: na przedgórzach Karpat Wschodnich na północ od → Karpów).

Kotynowie (gr. Κόγνοι, Κόγνοι [wydawcy St ü c k e l b e r g e r - G r a b h o f f tłumaczą ten etnonim jako Kotiner, Ptolem. 2.11.21], łac. Cotini)

Lud celtycki (→Celtowie) zamieszkujący obszar górski północno-zachodniej Słowacji bądź Moraw (Š i m e k, 1958). Na południu mieli za sąsiadów →Markomanów i →Kwadów, na południowym zachodzie →Ossów. Kotynowie wchodzili w sporadyczne, w tym zbrojne, kontakty z Rzymem (A. P r e m e r s t e i n; CIL VI 28; 31; Cassius Dio 71.12.3) i sarmackimi →Jazygami. W kategoriach kultury materialnej osadnictwo Kotynów wiąże się z kulturą puchowską (Z. W o ż n i a k), chociaż w jej obrębie znalazły się także inne grupy etniczne.

Istniała też propozycja (J. P i a s k o w s k i) umieszczenia Kotynów w rejonie Gór Świętokrzyskich, wszakże została powszechnie odrzucona. Jej podstawą było powiązanie anonimowego pasma górskiego z 43 rozdziału *Germanii* z zagadkowymi górami Askiburgion Ptolemeusza (2.11.7, 2.11.18, 2.11.20: τὸ Ἀσκιβοούργιον, „góry popiołu”?), który wszakże sam Kotynów nie wymienia. Inskrypcje z Tenczyna (CIL III 13439) i Diana Veteranorum (H.G. P f l a u m, Libyca III [1955], s. 135-154; „AE” 1956) poświadczają natomiast bez żadnych wątpliwości antyczną nazwę Tenczyna: odpowiednio Laugaritio/Leugaritio. Utożsamienie jej z obecnym u Ptolemeusza ośrodkiem Leucaristos (2.11.28: Λευκάριστος), umieszczonym przezeń w rejonie Askiburgion, stanowi ważny przyczynek do rozwiązywania problemu lokalizacji tych gór (D o b i a š, *contra* Š i m e k, 1949; W e n s k u s: wschodnie Sudety aż po źródła Wisły, Jesioniki). F e h é r - K o v á c s umieszczają Kotynów na wschodnich, nizinnych kresach Panonii, przyjmując, że zajęli je pod wpływem nacisku ludów sarmackich, lecz pomijając, że tzw. przełom →Dunaju tworzący północno-wschodnią granicę rzymskiej Panonii ma wybitnie górzisty charakter.

Lit.: Josef D o b i a š, *Laugaritio-Leugaritio-Leucaristos. Tre nome antichi per una stessa località*. „Atti del VII Congresso internazionale di scienze onomastiche”, 1. Firenze 1962; Kazimierz G o d ł o w s k i, *W sprawie lokalizacji Kotynów w Górach Świętokrzyskich*. „Acta Archaeologica Carpathica” 5 (1963), s. 91-102; Jerzy P i a s k o w s k i, *Lokalizacja gór Asciburgius (Askiburgion) według Geografii Ptolemeusza*. „Acta Archaeologica Carpathica” 4 (1962), s. 311-329; Idem, *Studia nad lokalizacją starożytnych Kotynów*. „Acta Archaeologica Carpathica” 3 (1961), s. 77-112 (przegląd historii badań od XVI wieku); A. P r e m e r s t e i n, *Ein elogium des M. Vinicius Cos.*, 19 v. Chr. „Jahreshefte d. ÖAI Wien” 7 (1904); E. Š i m e k, *Posledni Keltové na Moravě*. Brno 1958; *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia*, 3. Brno 1949, s. 258-261; Zenon W o ż n i a k, *O prawdopodobnej lokalizacji Kotynów*. „Acta Archaeologica Carpathica” 5 (1963), s. 103-123; G. N e u m a n n, *Cotini*. „RGA” 4 (1981), s. 100; Reinhard W e n s k u s, *Askibourgion oros*. „RGA” 1

(1973), s. 459-460; Herrmann, Bd. 2, s. 245 (G. Perl); Kolendo-Plóciennik, s. 267-269 (Leukaristos); Fehér-Kovács, s. 60, 121; Koch, s. 28, §18 3I, 19.1 3I; Kovács-Fehér, s. 72, 142; Talbert, t. 1, s. 189 (mapa 13: w Karpatach Zachodnich na dzisiejszej Orawie, Liptowie i Spiszu).

Kremniskos (gr. Κρημνίσκος, łac. Cremniscoe)

Dzisiaj wieś Lebedivka, na wysokim cyplu u ujścia jeziora Burnas (А р б у н о в, s. 131-134), ok. 240 km na południe od →Tyras. Por. Plin. 4.82; Arrian, per. 89; Stefan z Bizancjum, s.v. Κρέμη. Herodot (4.20; 4.11) zna emporion Κρημνοί, leżące w ziemi „wolnych Scytów” (Hdt 4.110: Σ. ἐλευθέροι), →Spalowie.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 163; А р б у н о в; Mason, s. 353.

Kriumetopon (łac. Criu Metopon)

Zlatynizowany toponim pochodzenia greckiego o znaczeniu ‘Baranie Czoło’. Dzisiaj przylądek Aj-Todor (Sarycz) ok. 10 km na południowy zachód od Jałty, przy m. Haspra. Wznosi się jako 90-metrowa skała, na której w początkach XX w. wybudowano neogotycki zamek Jaskółcze Gniazdo. Por. Ps.-Skyl., 68; Strabon, 2.5.22; 7.4.3; Mela, 2.3; Plin., NH 4.86.

Lit.: В.Н. Дьяков, *Древности Ай-Тодора*. Ялта 1930; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 163-164; t. 2, s. 244; Mason, s. 362, 474; Parroni, s. 274; Talbert, t. 1, s. 357 (mapa 23).

Krobyggowie (gr. Κροβύγγοι, łac. Crobyzi)

Plemię trako-geckie (→Getowie, →Trakowie), siedzące na południe od dolnego biegu rzeki →Tyras; znane od początku V w. p.n.e. Ze względu tak na bliskość nazw, jak i siedzib zachodzi pomieszanie między Krobyzami a Krobiggami; bardzo możliwe, że to dwie odmianki nazwy jednego ludu. Por. Ps.-Skymnos, 754-756; Strabon, 7.5.12; Hekatajos, fragm. 170 (ed. Jacoby); Hellanikos, fragm. 73 (ed. Jacoby); Fylarchos, fragm. 20 (ed. Jacoby); Ptolem., 3.10.9 (Κροβύζοι).

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Crobiggi*. „RE” 4:8 (1901), szp. 1725; Max Fluss, *Krobyzoi*. „RE” 11:22 (1922), szp. 1941; Mason, s. 354; Talbert, t. 1, s. 337 (mapa 22).

Kronium (łac. Cronium mare)

Morze na dalekiej północy. Pliniusz informację o nim zaczerpnął od greckiego geografa Filemona, który napisał *Περίπλους τῆς ἐκτὸς θαλάττης* w pierwszej połowie I w. p.n.e. Według dominującej opinii nazwa pochodzi od greckiego boga Kronosa, który spał na końcu świata, chroniony przez tytana Briareosa. Alternatywną propozycją jest celtyckie słowo croinn ‘frozen’. Istnieje też hipoteza, iż jest to zhellenizowana postać germ. ‘wieloryb’, por. staroang. ‘hran’, ‘ts’. Wówczas otrzymalibyśmy miejscowe określenie ‘morze wielorybów’ (Svennung, s. 28-29). Pozostaje kwestia interpretacji, czy jest to równorzędne określenie na →Amalchijski Ocean.

Lit.: Friedrich Gisinger, Wilhelm Kroll, *Philemon* (11). „RE” 19:38 (1938), szp. 2146-2150; Günter Neumann, *Cronium*. „RGA” 4 (1981), s. 103; Eduard Norden, *Philemon der Geograph*, w: Idem, *Kleine Schriften*. Berlin 1966, s. 191-196; Tuomo Pekkanen, *The Ethnic Origin of the ΑΟΥΑΟΣΠΟΡΟΙ* (Arctos Suppl. 1). Helsinki 1968, s. 33-35; Röschner, *Kronos*. Bd. 2, szp. 1452-157; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 164; Herrmann, Bd. 1, s. 565 (H. Ditten); Mason, s. 378; Svennung, 1974.

Krunoi (łac. Crunoe)

Przylądek na ziemi → Toretów; wspomniany przez Pliniusza, *NH* 6.17; niezidentyfikowany. Według Kiesslinga jest to dzisiaj Sundżuk – wówczas przylądek, a dziś wyspa, w zatoce → Hieros.

Lit.: Emil Kiessling, *Τερός λιμήν* (3). „RE” 8:16 (1913), szp. 1588-1589; Wilhelm Kroll, *Krunoi*. „RE” 11:22 (1922), szp. 2030; Mason, s. 378.

Kubań → Hypanis

Kwadowie (gr. Κούαδοι [Ptolem., 2.11.26], łac. Quadi)

Plemię germańskie (→ Germanowie) o nazwie poświadczonej przez Tacyta (*Ann.* 2.63,6; *Germ.* 42-43) oraz przez legendy monet z l. 140-144 REX QUADUS DATVS oraz z 283 r.: TRIVMFV QVADORV. Od czasów Jacoba Grima ([1785-1863] *Geschichte der deutschen Sprache*, wyd. 4, 1880, s. 506-507) etnonim łączono ze środkowogórnoniem. quât, środkowoniderlandzkim kwaad ‘schlecht, bose, häßlich, verderbt’ widząc w tym nazwę mającą przerazić wrogów. Odrzucił to Müllenhoff (*Deutsche Altertumskunde*, t. 4, s. 482), proponując germ. *kveþan ‘sagen’. W Krause (*Die Sprache der urnordischen Runeninschriften*. Heidelberg 1971, s. 57) nazwę ludu łączy z germ. *hvatjan ‘antreiben’. Obecnie brak konsensu w tej kwestii. Najstarszą wzmiankę o Kwadach dał Strabon w opisie Lasu → Hercyńskiego i żyjących tam plemion sweskich (→ Swebowie). Wspomina, że żyjące tam plemię Kwadów (Κο<υ>άδ[ου]ων) rozciąga się też na ziemię Buiaimon, siedzibę króla Maroboduusa. Dyskusyjne jest, w jakim stopniu nazwa Kwadów jest późniejszą interpolacją, może jest to późniejsze *additamentum auctoris*. Musieli oni już wówczas zasiedlać środkowe i dolne porzeczce → Menu, granicząc z siedzącymi za Lasem Hercyńskim → Cheruskami. Może to właśnie do nich odnosiła się wzmianka Cezara o Swebach znad Menu. Pierwszą bezdyskusyjną wzmianką o tym plemieniu jest wszakże dopiero zapis Tacyta w *Annales*: dato rege Vannio gentis Quadorum. Zajmowali oni już tereny Moraw i Kotliny Karpackiej. Dyskutowany jest ich stosunek do → Swebów i → Markomanów („ein Zwillingstamm der Markomannen” – T. Kolník). Nawet początki ich pobytu w Kotlinie Karpackiej nie są wystarczająco oświetlone przez źródła. Nie wiadomo, czy państwo

ich pierwszego znanego nam władcy Wanniusza rozciągało się na zachód, czy na wschód od Morawy (rzeka Cusus: identyfikowana z Wagiem, Hronem, Ipolą). Niejasna też pozostaje wiadomość Pliniusza (4.80-81), że granicę między Swebami i Wanniuszem z jednej strony, a →Sarmatami i →Bastarnami z drugiej wyznacza rzeka →Duria. Ostatnio centrum klientalnego państwa Wanniusza wyznacza się na Nizinie Naddunajskiej w okolicach dzis. Trnavy. Wanniusz podporządkował sobie →Osów i →Kotynów, lecz w 50/51 r. został wygnany przez koalicję →Hermundurów, →Lugiów i innych plemion. Przypuszczalnie osiadł w →Panonii na zachód od Jeziora Nezydlerskiego. Kultura materialna Kwadów znajdowała się pod bardzo silnym wpływem rzymskim. Ptolemeusz umiejscawia ich po południowej stronie Lasu →Hercyńskiego.

Lit.: G. Neumann, A. Hofeneder, T. Kolník, *Quaden*. „RGA” 23 (2003), s. 624-640; István Bóna [1930-2001], *Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden*. „Acta Archaeologica Hungarica” 15 (1963), s. 239-307; Herrmann, Bd. 1, s. 511-512 (W.O. Schmitt, G. Chr. Hansen), Bd. 2, s. 243-246 (G. Perl); Talbert, t. 1, s. 191 (mapa 13: nad środkową Morawą).

Kyany (gr. Κυάνει [Ptolem., 3.11.14; 5.1.15, różne toponimy]; łac. Cyanaeae), → Symplegady

Kyknos (gr. Κύκνος, łac. Cygnus)

Osada w →Kolchidzie, nad rz. →Fasis. Nazwa grecka: „Łabędź”. Znana z Meli, 1.110; Plin., *NH* 6.18.

Lit.: Wilhelm Kroll, *Kyknos* (1). „RE” 11:22 (1922), szp. 2435; Mason, s. 463; Parroni, s. 262-263; Talbert, t. 2, s. 1232 (mapa 87: dzisiejsza Oczamczira w Gruzji).

Kylipenus (łac. Cylipenus sinus)

Zatoka morska w północnej →Germanii. Identyfikowana z całym →Bałtykiem, jego zachodnią częścią (Cieśniny Duńskie, Svennung, s. 70-73), Zalewem Szczecińskim (Tomaschek), Wiślanym, wschodnim wybrzeżem Jutlandii, obszarem morskim między Holsztynem a Fionią, a nawet z Zatoką Ryską. Nazwa przez Pliniusza przejęta z jęz. greckiego, jest pochodzenia germańskiego (por. szw. dial. Kulp ‘Höhle’, szwedzkie jezioro Kolpen itd.). Najbardziej prawdopodobna wydaje się hipoteza identyfikacji z zachodnią częścią Bałtyku wraz z Cieśninami.

Lit.: Günter Neumann, *Cylipenus sinus*. „RGA” 5 (1984) s. 113; Wilhelm Tomaschek, *Cylipenus sinus*. „RE” 4:8 (1906), szp. 1906; Herrmann, Bd. 1, s. 567 (H. Ditten); Svennung, Uppsala 1974.

Kytai (gr. Κυταί, łac. Cita [Anonim. Ravenn. 4.3.172], Cytae)

Miasto w →Bosforze Kimmeryjskim (dzisiaj Keremenczik) założone w V w. p.n.e., między przyl. Takyl a dzis. latarnią morską Kyz Aul. Zachowały się

umocnienia z IV w. p.n.e. oraz pomieszczenia z paleniskiem i cysterną na wodę z III w. p.n.e.

Lit.: Сепрей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001, s. 14; Zehnacker-Silberman, s. 302; Brill, s. 127 D2; Mason, s. 363; Talbert, t. 2, s. 1246 (mapa 87 dodatek z identyfikacją: „near Zavetnoye UKR”).

Kyzikowie (łac. Cizici)

Lud znad dolnego biegu rzeki → Tanais, znany tylko z Pliniusza, *NH* 6.19. Tomaszek proponuje koniekturę Cizi>Chizi. Być może należy go utożsamić z plemieniem Ciziges, poświadczonym w *Tristia* 2.1.191 Owidiusza (tak ed. André, 1968; Luck, 1967). Gostar (s. 313-314) jednak zaproponował u obu autorów łacińskich koniekturę na Iazyges (→Jazygowie). Natomiast zdaniem Marquarta Kyzikowie są tożsami z Ζίχοι.

Lit.: Wilhelm Tomaszek, *Cizi*, „RE” 3:6 (1899), szp. 2624; N. Gostar, *Meterea turba* (Ovide, *Tristia* 2.191), „Studii clasice” 3 (1961), s. 313-315; Mason, s. 396.

Lagnus (łac. Lagnus)

Jezioro wspomniane tylko przez Pliniusza, *NH* 4.97. Miałaby to być zatoka →Bałtyku sąsiadująca z ziemią →Cymbrów. Identyfikacja pozostaje sporna. O. Kunkel (Ostsee, „RE” szp. 1699) oraz Franke identyfikują je z Kattegatem, może wraz ze Skagerrakiem. Podobnie D. Dettlensen (*Die Entdeckung des germanischen Nordens im Altertum*. Berlin 1904, s. 36) opowiada się za samą cieśniną Kattegat. Svennung (s. 75) wskazuje na południowo-zachodnią część Kattegatu do Samsø Bælt. W nazwie tej zawarty jest germański przymiotnik langaz ‘długi’, czyli należałoby tłumaczyć nazwę jako „Długie/Podłużne Jezioro”.

Lit.: A. Franke, *Lagnus sinus*, „RE” 12 (1924), szp. 457; B. Günnewig, *Lagnus sinus*. „RGA” 17 (2001), s. 590-591; Herrmann, Bd. I s. 568 (H. Ditten); Svennung, 1974.

Lagus (łac. Lagous)

Rzeka niezidentyfikowana na północnym →Kaukazie, zob. →Katei.

Lit.: Mason, s. 399.

Lajstrygoni (gr. Λαιστρυγόνες, łac. Laestrygones)

Olbrzymy żyjące na Sycylii (Tukidydes 6.2.1; Plin. *NH* 3.89) bądź w Italii (Cic., *Att.* 2.13.2; Plin. *NH* 3.49). W eposie aluzja w *Od.* 10.82nn. o krótkich nocach pozwala przypuszczać, że mieszkali oni na krańcach świata.

Lit.: Roscher, Bd. 2 (1884-1890), szp. 1809-1811.

Lakringowie (łac. Lacringes)

Odłam Wandalów. W czasie wojen markomańskich występowali przeciwko

Rzymowi. Wraz z Wiktowalami w IV w. odnotowani byli w północnej części dzisiejszych Węgier.

Lit.: Helmut Castritius, *Wandalen*, „RGA” 33 (2006), tu: s. 172.

Latris (łac. Latris)

Wyspa u ujścia Zatoki →Kylipenus u północnych wybrzeży →Germanii, wzmiankowana jedynie przez Pliniusza (*NH* 4.97; pozostaje do zbadania, czy imię barbarzyńskiego wodza: Latris, Valerius Flaccus, 6.121, jest z nią powiązane). W zależności od jej lokalizacji chodzi albo o wyspę na Morzu Północnym, albo na Bałtyku (raczej któraś z wysp duńskich aniżeli Uznam czy Wolin [tak Tomaszek]). Etymolodzy wywodzą nazwę albo od germańskiego *lahtri ‘Lagerstätte, Rastplatz’, albo od staronordyckiego lá, duńskiego laa, lo ‘niedrigster, von Wellen bespülter Strand’ (Svennung, s. 73-75) utożsamiając ją z Zelandią bądź z Lolandią, na korzyść tej ostatniej. Detlefsen, s. 34nn., utożsamia Latris z dawną stolicą Danii Lethrą koło Roskilde, co jednak wydaje się mało prawdopodobne, skoro uchwytnie archeologicznie osadnictwo datuje się tam dopiero od VI w. Detlefsen i Tomaszek próbują (niepotrzebnie) utożsamiać Latris z „Lutmiorum insule”, którą Plin. *NH* 7.155, cytując za Ksenofontem z Lampsakos oraz z „insulae Latmiorum” Valeriusa Maximusa, 6.13.7.

Lit.: Wilhelm Tomaschek, *Cylopenus sinus*, „RE” 4:8 (1906), szp. 1906; T. Christensen, *Lejre*, „RGA” 18 (2001), s. 248-254; Detlef Detlefsen (1833-1911), *Die Entdeckung des Nordens im Altertum*. Berlin 1904; B. Günnewig, *Latris*, „RGA” 18 (2001), s. 126-127; A. Franke, *Latris*, „RE” 12:23 (1924); szp. 978; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 7; Herrmann, Bd. 1, s. 567-568 (H. Ditten); Svennung, 1974.

Lemowiowie (łac. Lemovii)

Plemię wspomniane tylko przez Tacyta (*Germ.* 44.1). Mieli zajmować terytoria na wschód od →Rugiów, gdzieś przy ujściu Wisły, nad wybrzeżem bałtyckim. Próbowano identyfikować ich z plemieniem Turcilingi wspomnianym przez Jordanesa (Rom. 344; Get. XLVI, 242, LVII, 291) i Pawła Diakona (XIV, 2, XV, 8), którzy u powyższych autorów zawsze występują z Rugiami. Inni badacze widzą w Lemowianach i Rugiach wspólny lud określony przez Ptolemeusza (2.11.14; 2.11.17) jako Ρουτίκλαιοι (tak R. Much, *Die Germania des Tacitus*, wyd. 3. Heidelberg 1967) lub Σιθηνοί (2.11.14, tak R. Hachmann, *Die Goten und Skandinavien*. Berlin 1970). Słusznie sprzeciwił się temu ostatnio Prostko-Prostyński (→Rugiowie). Odczytywano też nazwę podaną przez Tacyta jako Lemonii, emendując ją od razu na Leuionii i utożsamiając z mieszkającym wg Ptolemeusza (2.11.35) w Skanii plemieniem Λευῶνοι (por. *Widsidh*,

w. 80: Leonas; tak np. J. Grimm, *Geschichte der deutschen Sprache*, 1848; F. Kauffmann, *Geschichte der deutschen Altertumskunde*, t. 1. München 1913; Josef Marquart, *Studien zum Widsith*, w: Festschrift V. Thomsen, 1912, s. 98-110; Pekkanen, zob. →Hillewiones). Identyfikowano też Lemowiów z plemieniem Glommas z poematu *Widsith* lokalizując ich albo w okolicy Rugii, albo nad rzeką Glommen w północnej Norwegii (tak np. K. Malone, *Widsith*, 1962). Ta ostatnia nazwa kojarzy się jednak z nazwą słowiańskich Głomaczów–Dalemińców, jednego z plemion połabskich wczesnego średniowiecza. Z perspektywy archeologicznej możliwe jest powiązanie Lemowiów wspólnie z Rugiami z zasięgiem kultury Dębczyno.

Lit.: M. Eggers, *Lemovii*. „RGA” 18 (2001), s. 258-259; Tuomo Pekkanen, *The Ethnic Origin of the ΔΟΥΔΟΣΠΟΙΟΙ* (Arctos Suppl. 1). Helsinki 1968; Herrmann, Bd. 2, s. 249 (G. Perl); Talbert, t. 1, s. 21 (mapa 2: lokalizacja w Brandenburgii, Meklemburgii, na Ziemi Lubuskiej).

Leuke (gr. Λευκή, łac. Leuce)

Tzn. Biała, ale też Błyszcząca/Jaśniejąca to dzisiaj Змейный (Зміїний) остров, skalista wyspa leżąca 43 km na wschód od delty →Dunaju. Z pełnego morza wyłania się kawałek skały, co dostrzegli autorzy antyczni oraz mitografowie. W IV w. Awienus poświadcza, że była to skała z wielkim sklepieniem. Pęknięcia, jaskinie, nawisy skalne wiązano z działalnością Achillesa. Wyspa odgrywała ważną rolę w antycznej nawigacji i stała się miejscem kultu herosa, stąd zwano ją także →Wyspą Achillesa – miał się tu bowiem znajdować jego grób (Strabon 7.3.16, Arrian, perip. 32-34; tzn. →Achillea). Trwa dyskusja nad przedgreckimi źródłami tego kultu (trackimi: tzw. „Jeździec tracki” [oprac. materiałowe Gochewa, Oppermann], solarnymi: tak np. Popowa; por. Kretschmer). W każdym razie kult ten był rozpowszechniony nad całym Nadczarnym morzem, o czym świadczy m.in. nazwa latarni u ujścia →Dniestru (w rejonie dzis. Prymorskie): „Wieża Neoptolemosa” (Strabon 7.3.16; Arrian, per. 89). Neoptolemos był synem Achillesa. Mitologia wiąże także Białą Wyspę z Delfami, jako pewnego rodzaju pośrednika pomiędzy nimi a →Hyperborejczykami. W *Odysei* (24.11-14) to skała na skraju Oceanu, leżąca przy wejściu do Krainy Cieni, gdzie na łące asfodeli, po przejściu przez Wrota Heliosa, bytują dusze po śmierci. Stąd alternatywna nazwa wyspy podana przez Pliniusza: Macaron, grecka Μακάρων νῆσος ‘Wyspa Błogosławionych’. Inne, dawne poświadczenie znajduje się we fragmencie *Aethiopsis* Arktinosy z Miletu. Strabon (10.2.9) informuje o białej wyspie niedaleko Kefallenii, gdzie składano ofiary Apollonowi, a z której cypla podobno w morze rzuciła się Safona (por.

N a g y). Leuke została przebadana archeologicznie, znaleziono obiekty kultowe (H e d r e e n, H o m m e l). 140 mil rzymskich dzielących ją od ujścia →Borystenesu odpowiada 207 km. Odległość od delty Dunaju (wyspa →Peuke) 50 mil jest większa niż dzisiaj, ale może jest to spowodowane stopniowym narastaniem delty Dunaju od czasów starożytnych.

Lit.: А р б у н о в, s. 127-130 (tu starsza literatura, w tym pierwsze opracowania z I poł. XIX w.); Z. G o c h e v a, M. O p p e r m a n n, *Corpus cultis equitis Thracii*, vol. 1-2. Leiden 1979-1984; G. H e d r e e n, *The Cult of Achilles in the Euxine*. „Hesperia”, t. 60, z. 3, 1991, s. 313-330; H. H o m m e l, *Der Gott Achilleus*. „Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse” (1980), s. 7-52; P a u l K r e t s c h m e r, *Mythische Namen*. 1: *Achill*. „Glotta” 4 (1913), s. 305-308; G. N a g y, *Greek Mythology and Poetics. Phaethon, Sappho's Phaon and the White Rock of Leukas. Reading the Symbols of Greek Lyric*. Washington D.C. 2007; R u ż a P o r o w a, *Към култа на Ахил на Остров Левка: Сънчевите митове, Океанът, Евскинският Понт, Северът и Левка в най-ранните представи на елините*, w: *Callatida*, red. I o n P ä s l a r u, S o r i n M a r c e l C o l e s n i u c, T o d o r D i m o v. Mangalia 2014, s. 171-178; С е р г е й Ю. С а п р ы к и н, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001, s. 7; A a l t o - P e k k a n e n, t. 2, s. 7; M a s o n, s. 357, 375; T a l b e r t, t. 1, s. 357 (mapa 23); Z e h n a c k e r - S i l b e r m a n, s. 291-292.

Licja (gr. Λυκία [Ptolem., 5.2]; łac. Lycia)

Kraina historyczno-geograficzna w południowo-zachodnim krańcu Azji Mniejszej. Teren górzysty, porośnięty był w starożytności lasami, których drewno było cennym towarem zarówno dla Greków, jak i krajów Bliskiego Wschodu, z Egiptem włącznie. Bez większych wstrząsów wewnętrznych, choć zmieniając przynależność państwową, ziemia ta rozwijała się pomyślnie do VII w. n.e., gdy ucierpiała po raz pierwszy podczas wielkiej wojny rzymsko-perskiej w l. 602-628, a następnie w wyniku wielokrotnych rajdów pirackich floty arabskiej. Kryzys VII w. miał wszakże szerszy, ekologiczny wymiar, którego przyczyny zdecydowanie wykraczają poza czynniki antropogeniczne, a który doprowadził do radykalnego spadku rolniczo-gospodarczej aktywności w interiorze (E a s t w o o d i i n n i). Głównym ośrodkiem politycznym i gospodarczym było miasto Ksanthos (lyk. Αῤῥῖνα), położone w aluwialnej, żyznej dolinie (por. *Ilias* 12. 313-314) nad rzeką o tej samej nazwie. Zostało ono zdobyte przez Persów ok. 545 r. p.n.e. (Hdt 1.176). W czasach rzymskich duże znaczenie gospodarcze i kulturalne zyskała, położona znacznie wyżej, Oinoanda.

Lit.: G. E. B e a n, *Lycian Turkey*. London 1978; B r y c e, s. 430-433; I d e m, *The Lycians*. Copenhagen 1986; W. J. E a s t w o o d, N. R o b e r t s, H. F. L a m b, *Palaeoecological and archaeological evidence for human occupance in southwest Turkey: the Beyşehir occupation phase*. „Anatolian Studies” 48 (1998), s. 69-86; C l i v e F o s s, *The Lycian Coast in the Byzantine Age*. „Dumbarton

Oaks Papers” 48 (1994), s. 1-52; Brill wg indeksu, s. 293; Koch, § 19.2 6K; Talbert, t. 2, s. 996-1012 (mapa 65).

Lidia (gr. Λυδία [Ptolem., 5.2.16; 5.2.21]; łac. Lydia)

Kraina historyczno-geograficzna w dolinie Hermosu (dzisiaj Gediz Çayı), z głównym ośrodkiem w Sardes. W epoce brązu dobrze znana ze źródeł historycznych jako ‘kraj Rzeki Seha’. W ostatnich dwóch dziesięcioleciach miał miejsce bardzo duży postęp w badaniach nad jęz. lidyjskim (na bieżąco art. publikowane w czasopiśmie „Kadmos”). „Lydia tota fremit...” – tak zaczyna się sławny epizod Niobe w *Metamorfozach* Owidiusza, 6.146).

Lit.: Raphael Gérard, *Phonétique et morphologie de la langue lydienne*. Louvain-la Neuve 2005; M. Kerschner, *Sarveis*. „Reallexikon der Assyriologie” 12 (2009), s.v.; Maciej Popko, *Ludy i języki starożytnej Anatolii*. Warszawa 2011 (2 wyd.), s. 176-190; Brill, s. 36, 54; Koch, § 19.2 6K; Parroni, s. 192; Talbert, t. 2, s. 849 (mapa 56).

Lidyjczycy → Lidia

Lippe (gr. Λουππία [Ptolem., 2.11.28: fort nad rzeką o tej samej nazwie], łac. Lupia)

Prawy dopływ → Renu (dł. 228 km). Już Strabon (7.1.3) dostrzegł tę rzekę, ale błędnie przypuszczał, że uchodzi ona bezpośrednio do Morza Północnego, choć jej dolina stanowiła, obok doliny → Menu, główną drogę dla wojsk rzymskich wkraczających w głąb → Germanii, co potwierdza Velleius Paterculus, 2.105.

Lit.: Herrmann, Bd. I, s. 511 (W. O. Schmitt, G. Chr. Hansen), 530 (G. Audring, H. Labuske); Parroni, s. 395.

Lugowie (łac. Lugii)

Nazwa dużego plemienia w Europie Środkowej. Szafarzyk (*Słow. star.*, s. 258-262) etnonim ten traktował jako postać słow. krainy Ługi, położonej między Wisłą a Odrą, z której pierwotna migrująca ludność słow. (Serbowie), zajmując nowe tereny, nazwali je od niej Łużycami, miało to podkreślać bagienno-łasiowy charakter zamieszkałej przez nich krainy. Podobnie Pokorny (*Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier*. Halle 1938), który łączył etnonim z litewskim liūgas ‘bagna, mokradła’. Za tą etymologią opowiadał się też Wenskus (*Stammesbildung...*, s. 503). Przeciwno wyprowadzaniu nazwy z jęz. słowiańskiego opowiedział się natomiast Max Vasmer (*Sybaris*. Festschrift H. Krahe, 1958, s. 190-193). Neumann łączy etnonim ze wspólnym Celtom i Germanom rdzeniem *lug-/*leug ‘beschwören, sich vertraglich binden’ oraz *lugio-/*lugia ‘Eid’ – nawiązywałby on wówczas do przysięgi uczestników związku. Do wspólnego rdzenia PIE (*leuk-, por. gr. λευκός, łac. lux, gen. lucis, ang. light) zalicza Fred C. Wooldhuizen etnonimy Lugii i Lukka: *Late Bronze Age Hydronyms and Toponyms of Indo-European Nature in Western Anatolia*.

„Živa Antika” 62 (2012), s. 5-16, tu: s. 9-10, potwierdzając mimochodem pierwotnie celtycki charakter Lugiów. Trzeba z całą odpowiedzialnością podkreślić, że obecnie nie budzi on już wątpliwości (por. Lugdunum, A u d i n; M a t a s o - v i ć, s. 248; K o c h, s. 26, § 17.4 3G, 19.1 3I).

U Strabona Lugiowie tworzyli ‘wielki lud’ (7.1.3: Λου<γ>ίους τε μέγα ἔθνος), podległy królowi Markomanów, Marbodowi. Pliniusz ich nie wymienił, uczynił to natomiast Tacyt, który umieścił ich za Swebią. Ptolemeusz wyróżnił natomiast trzy grupy Lugiów: Omannów, Didunów (2.11.18: Ομαννοί/Ιόμαννοι [→Manimowie], Διδούνοι/Ιδοῦνοι) i Burów (2.11.20: Βούροι), tych ostatnich u źródeł Wisły. Zosimos napisał o pokonaniu przez cesarza Probusa (276-282) Longionów i ich króla Semnona w wielkiej bitwie, którą umieszcza się gdzieś nad rzeką Lech w →Recji. Odkryta w 1992 r. w Augsburgu inskrypcja z 260 r. wspomina o walce przeciwko →Semnonom i w rzeczywistości od tego etnonimu utworzył autor *Nowej Historii* imię rzekomego władcy Longionów, emendowanych czasami w historiografii na Lugiów.

Etnonim Lupiones na *Tabula Peutingeriana* nie ma nic wspólnego z Lugiami. Cassius Dio (HR 67.5.2) podaje, iż Lugiowie podczas wojny ze →Swebami poprosili o wsparcie Rzymian i dostali stu jeźdźców, co miało wymiar raczej symboliczny. W odwecie Swebowie wezwali →Jazygów (tekst i koment. zob. K o l e n d o - P ł ó c i e n n i k, s. 192-194).

Lugiowie należą do wczesnej fazy stosunków rzymsko-barbarzyńskich i do okresu, kiedy miejsce Celtów jako głównego etnosu Europy środkowej zaczęli zajmować Germanie. Plemiona lugijskie umieszcza się na dzisiejszych ziemiach polskich od Sudetów i Karpat po środkową Wartę oraz od Odry do Wisły, na obszarze kultury przeworskiej (N e u m a n n, C a s t r i t i u s). Jednak wydaje się to obszar zbyt rozległy. Współczesny stan badań archeologicznych nad osadnictwem celtyckim pozwala je dość dokładnie zlokalizować na obszarze Śląska, zachodniej Małopolski, w dorzeczach górnego Sanu i Wisłoka (K o l e n d o - P ł ó c i e n n i k, s. 50-53, tam dobra analiza literatury archeologicznej).

Według części badaczy możliwa jest ich, częściowa przynajmniej, tożsamość z Wandalami. W e n s k u s uznał, że był to związek Wandalów z plemionami staroeuropejskimi. Po wojnach markomańskich nazwa Wandalów wyparła zaś określenie Lugiów. Stanowisko to poparł T a u s e n d, słusznie jednak zmieniając główny etnos ze staroeuropejskiego na celtycki. C a s t r i t i u s sądzi zaś, że Pliniusz, znający Germanię z wojskowej praktyki, używał powszechnej nazwy ‘Vandali’, zaś pozostali autorzy starej, literackiej ‘Lugii’, która w ich czasie wyszła już z użycia.

Zachowała się inskrypcja nagrobna z Narbo (CIL XII 4468), z I w. n.e., którą wystawił kucharz (*cocus*) Manius Egnalius Lugius. Mielibyśmy tu do czynienia z *cognomen* utworzonym na podstawie etnicznej (*etnikon*). Nie jest to nic wyjątkowego, por. Afer, *cognomen* komediopisarza Terencjusza. Oczywiście Manius Egnalius nie musiał sam być Lugiem, lecz i tak stanowiłby dowód świadomości istnienia tego ludu wśród społeczności Galii. Trzeba jednak pamiętać o innej możliwości: imienia teoforycznego, tzn. pochodzenia od imienia celtyckiego boga Luga (literatura zob. *Kolendo-Płóciennik*, s. 183-187). Z powyższej perspektywy onomastycznej interesująca jest informacja Orozjusza (5.16.20): „Lugius et Boiorix reges in acie ceciderunt”, biorąc udział w wyprawie →Cymbrów na Italię (*Kolendo-Płóciennik*, s. 45-46; 48-49). Tę ostatnią hipotezę wzmacnia niedawne odkrycie inskrypcji w Fonte Velha na Półwyspie Iberyjskim w bliżej nieokreślonym jeszcze jęz. celtyckim, w której być może wymieniony został etnonim Lugiów (Lokoopo, wg Woudhuizen, *Some Southwest Iberian Inscriptions*, s. 316-319).

Lit.: A. Audin, *Le nom de Lugdunum*, w: *Mélanges Jean Tricou*. Lyon 1972, s. 11-21; Ranko Matasović, *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden-Boston 2009; Günter Neumann, Helmut Castritius, *Lugier*. „RGA” 19 (2001), s. 30-35; Klaus Tausend, *Lugier-Vandilier-Vandalen*. „Tyche” 12 (1997), s. 229-236; Reinhard Wenskus, *Stammesbildung und Stammesverfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*. Köln-Graz 1961; Fred C. Woudhuizen, *Some Southwest Iberian Inscriptions*. „Talanta” 46-47 (2014-2015), s. 299-334; Herrmann, Bd. 1, s. 512 (W.O. Schmitt, G.Ch. Hansen), Bd. 2 (G. Perl), s. 246-247, 249; Koch, s. 26; Talbert, 2000, t. 1, s. 21 (mapa 2: zaznaczeni od Wielkopolski po Ziemię Sandomierską).

Lykeonowie (gr. Λυκάονες [Ptolem., 5.2.27]; łac. Lycaeones)

Mieszkańcy krainy historyczno-geograficznej Likaonii, leżącej w centralnej Azji Mniejszej, między Kappadocją i Frygią na północy a Izaurią na południu. Głównym ośrodkiem było m. Ikonion (dzisiaj tur. Konya). Hetytolodzy (choć nie wszyscy) przypuszczają, że nazwa Lykeonowie pochodzi od określenia ‘kraje Lukka’ z epoki brązu. Jęz. likaońskim, należącym do grupy anatolijskiej IE, mówiono jeszcze w IV w. n.e. Ze względu na niezwykle postęp w badaniach nad językami epichoryckimi Anatolii, prace sprzed pięćdziesięciu laty są już całkowicie przestarzałe. Informacji o Likaonii należy szukać w opracowaniach dotyczących Luwijczyków, ze względu na dużą bliskość obu języków.

Lit.: Dobrym wprowadzeniem, z wieloma odniesieniami do Likaonii i obszerną literaturą, jest ważna synteza pod red. H. Craiga Melcherta, *The Luvians* (Handbuch der Orientalistik 68). Leiden-Boston 2003; Brill, wg indeksu s. 293; Parroni, s. 192; Talbert, t. 2, s. 1013, 1017 (mapa 66).

Lytarmis (łac. Lytarmis)

Niezidentyfikowany półwysep → Celtyki blisko rzeki → Karambucis według tradycji pochodzącej od Hekatajosa z Abdery, poświadczonej przez Pliniusza, *NH* 6.34. Zdaniem M a s o n a chodzi o pasmo górskie na terenie Celtyki.

Lit.: Albert H e r r m a n n, *Lytarmis*. „RE” 14:27 (1928), szp. 72; M a s o n, s. 402.

Łaba (gr. Ἀλβίς [Ptolem., 2.11], łac. Albis, rzadziej Alba)

Dzisiaj niem. Elbe. Rzeka w Europie Środkowej o długości 1112 km i zlewisku o powierzchni 144 055 km². Wypływa w czeskich Karkonoszach tuż pod granicą z Polską, przepływa przez Wyżynę Czesko-Morawską, przedziera się przełomem przez Rudawy (tzw. Saska Szwajcaria) wpływając na teren nizinny. Przepływa przez dzisiejsze landy niemieckie Górną Saksonię, Saksonię-Anhalt oraz Schleswig-Holstein, gdzie uchodzi na północny zachód od Hamburga do Morza Północnego ujściem lejkowatym, typowym dla wybrzeża watowego, o podmokłej i piaszczystej, często zmieniającej się linii brzegowej. Nazwa Albis zachowała się do dziś w niem. formie Elbe oraz wariantach słowiańskich: połabska Laby, serbołużycka Łobja, czeska Labe, od której utworzono polską nazwę Łaba (zamiast teoretycznie spodziewanej *Łobja). Nazwa może zawierać rdzeń alb-, podobnie jak łac. albus ‘biały’, por. staroniem. Albiz, elbiz, „łabędź”, pol. łabędź. W takiej sytuacji nazwa rzeki wskazywałaby na jej biały kolor. Możliwe też, co sugeruje W.P. S c h m i d, że w nazwie obecny jest germański rdzeń zawarty w staronordyckim słowie elfr ‘rzeka’. Dopuszcza on też możliwość, że oba te znaczenia nałożyły się na siebie. Pojawił się też pogląd F. K o r t l a n d t a, że słowa o rdzeniu alb-, alp-, słow. *elbh-, są nieindoeuropejskie i ich bogata obecność w toponimii (→Albania, Albion, →Alpy) świadczy o istnieniu substratu przedindoeuropejskiego.

Łaba po raz pierwszy wymieniona została w RGDA, 26.2 jako granica rzymskiej strefy wpływów. Tę rolę pełniła dla Druzusa, wodza wyprawy mającej ujarzmić Germanię od strony morza. Wg Tacyty, *Annales* 2.5.3-4 ostium Albis fluminis jest ostatnim obiektem przed barierą Półwyspu Cymbryjskiego. Kasjodor zaś stwierdza: „inter Albim et Rhenum Germani omnes Ti. Nero ni dediti” (*Chron.* ad a.746 AUC = ed. Mommsen, s. 135, l. 589). Wibiusz Sequester stwierdza, że „Albis Germaniae Suevos a Cheruscis dividit” (ed. R i e s e, 146.21). Do ujścia Łaby pierwszy dotarł wspomniany Druzus w 9 r. p.n.e., lecz nie mógł (ponoć wbrew swej woli) wpłynąć na rzekę. W 7 r. p.n.e. na Łabie ustanowiono granicę państwa, z czym wiązały się ruchy migracyjne (w tym częściowo dobrowolne przesiedlenia). W bliżej nieokreślonym czasie Łabę przekroczył L. Domitius Ahenobarbus, by z mieszkającymi tam Germa-

nami zawrzeć sojusz. W 5 r. n.e. Tyberiusz przekroczył demonstracyjnie dolną Łabę, demonstrując potęgę wobec →Hermundurów i →Semnonów. Germanik w 16 r. n.e. zwyciężył nad „Cheruscis Chattisque et Angrivariis quaeque nationes usque ad Albim colunt” (*Annales* 2.41.2). Strabon znajomość terenów nadłabskich zawdzięczał wyłącznie operacjom wojskowym. Z dopływów Łaby zna tylko Saalę, a źródeł rzeki szuka w Alpach. Tacyt, *Germ.* 41, źródła szuka u Hermundurów, Kasjusz Dio w Górach Wandalskich. Łaba, pozostając centralną rzeką wolnej Germanii, nie została zatem dobrze poznana przez Rzymian.

Lit.: J. Deininger, *Flumen Albis. Die Elbe in Politik und Literatur der Antike*. Hamburg 1997; H. Jäger, W.P. Schmid, D. Timpe, G. Mildenberger, *Elbe*. „RGA” 7 (1989), s. 94-107; K.P. John, *Die Römer an der Elbe. Das Stromgebiet der Elbe im geographischen Weltbild und im politischen Bewusstsein der griechisch-römischen Antike*. Berlin 2006; Frederik Kortlandt, *Initial Laryngeals in Anatolian*. „Orpheus” 13-14 (2003-2004), s. 9-12; Brill, wg indeksu s. 277 s.v. *Albis*; Hermann, Bd. 1, wg indeksu s. 631, Bd. 2, s. 242-243 (G. Perl); Mason, s. 380; Parroni, s. 395; Talbert, t. 1, s. 137 (mapa 10).

Makaron (gr. Μακάρων νῆσοι, łac. Macaron)

Nazwa wyspy u ujścia →Dunaju nawiązuje do mitycznych *Wysp Błogosławionych*. Wyobrażenia odnośnie do tego miejsca pobytu zmarłych ewoluowały w kulturze greckiej, zwłaszcza przy definicji osób, które trafiają tam po śmierci. Z perspektywy geograficznej istotne jest, że lokowano te wyspy w naszej rzeczywistości, w zachodniej części →Oceanu. Tak czyni np. Ptolemeusz, 7.5.14. Najnowsi wydawcy widzą tu Wyspy Kanaryjskie.

Lit.: Bardzo dobre opracowanie, wyczerpujące zebranie świadectw źródłowych: Adolf Schulten, *Μακάρων νῆσοι*. „RE” 14:27 (1928), szp. 628-631.

Makra (gr. Μακρά, łac. Macra)

Jedna z wysp w Zatoce →Karkinickiej, niemożliwa do identyfikacji.

Lit.: Mason, s. 376.

Makrokremnijskie Góry (gr. Μακροκρημνία ὄρη, łac. Macrocremni montes)

Według Pliniusza (*NH* 4.82) pasmo górskie między →Dunajem a →Tyras, czyli w dzisiejszych Besarabii i Mołdawii. Zbieżność nazwy ze stanowiskiem →Kremniskos z pewnością nie jest przypadkowa. Określenie ‘montes’ pada zdecydowanie na wyrost. Dwa pasma wzgórz: Tołtry i Kodry nie przekraczają 450 m n.p.m.

Lit.: Albert Hermann, *Macrocremni montes*. „RE” 14:27 (1928), szp. 199 [dodatkowe ‘i’ w Macrocremni jest koniekturą autora artykułu na podstawie oronimu greckiego]; Alto-Pekkanen, t. 2, s. 11; Агбунов, s. 134-135; Talbert, t. 1, s. 357 (mapa 23).

Makronowie (gr. Μάκρωνες, łac. Macrones)

Plemię anatolijskie/kartwelskie (?) z północno-wschodniego wybrzeża pontyjskiego. Zdaniem Strabona (7.548) w jego czasach M. nosili nazwę Sanów, Tzanów (Σάν[ν]οι, Τζάν[ν]οι), ale kwestia ta nie została należycie zbadana. Ze względu na położenie swych siedzib, Makronowie są istotni przy określeniu ziem bardziej popularnych w kulturze antycznej Mossynoików (K o t ł o w s k a). Lit.: Albert H e r r m a n n, *Makrones*. „RE” 14:27 (1928), szp. 815; zestawienie źródeł i dalsza literatura odnośnie do sytuacji etnicznej Pontu: Anna K o t ł o w s k a, *Mossynoikoi. Źródła i historia badań (1876-2014)*, w: *Viator per devia scientiae itinera. Studia nad problematyką okresów przedrzymskiego, rzymskiego, wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza* (WN UAM, seria Archeologia, nr 53). Poznań 2015, s. 297-302; Brill, s. 87 C1; T a l b e r t, t. 2, s. 1233 (mapa 87).

Manimowie (łac. Manimi)

Jedno z plemion nomen („wielkiego plemienia”; na temat rozumienia terminu *nomen* w odniesieniu do ludów Barbaricum i krytyka oddawania go przez ‘związek’, zob. P r o s t k o - P r o s t y Ń s k i, *Germania in Polonia...*) lugijskiego (→ Lugiowie). Znani tylko z *Germ.* 43. S c h ü t t e, *Ptolemy's Maps...*, s. 109, utożsamiał ich z Ἀτμῶνοι Strabona (7.3.17) oraz Οὔμαννοι Ptolemeusza (2.11.18).

Marakkus (łac. Maraccus)

Rzekę tę prawdopodobnie należy utożsamić z rzeką Marubios (Μαρούβιος, Μερούβιος, Μαράβιος, Ptolem. 5.9.2), tzn. z dzis. rzeką Kagalnik (dł. 162 km), uchodzącą do M. Azowskiego w Zatoce Taganroskiej (→Meotydą; H e r r m a n n, S e y f a r t h w komentarzu do edycji Ammiana). H e r r m a n n proponuje też jednoczesną identyfikację z rzeką Mermodas (→Hypanis).

Lit.: Albert H e r r m a n n, *Marubios*. „RE” 14:28 (1930), szp. 2052.

Mardowie →Amardowie

Markomanowie (gr. Μαρκομανοί [Ptolem., 2.11.25], łac. Marcomanni)

Pojawiają się w źródłach w 58 r. p.n.e. w związku z powstaniem Ariowista i wyprawą Cezara (*De bello Gallico* 1.51.2). W ich nazwie zawarte jest słowo Mark – por. ‘marchia pograniczna’, co oznacza, że byli to ludzie z kresów. W czasie drugiej wyprawy Druzusa (10 r. p.n.e.) siedzieli jeszcze nad Menem. Władzę nad nimi w tym czasie przejął Marbod, który wyprowadził ich z sąsiedztwa Rzymu za Las →Hercyński do kraju celtyckich Bojów, dzisiaj Kotliny Czeskiej. Tam podporządkował sobie miejscową ludność celtycką i stworzył państwo, którego wpływ rozciągał się na duże przestrzenie Europy Środkowej (por. Vel-leius Pat. 2.108-109; Strabon, 7.1.3), w tym i na obszar dzisiaj Polski (K o l e n - d o). Upadek „państwa” Marboda miał miejsce w 19 r. n.e. Pustkę polityczną wypełnił Wanniusz z plemienia →Kwadów, ustanowiony królem Swebów znad

środkowego → Dunaju. Markomanowie, zaliczani w I w. do plemion swebskich (→ Swebowie), zasłynęli szczególnie z wojen markomańskich toczonych za Marka Aureliusza, kiedy oddziały rzymskie z cesarzem przekroczyły limes i wzdłuż Wagu dotarły do dzisiejszego Trenczyna. Ze źródeł znikają na początku V w. Dyskusyjna jest ich wędrówka z Longobardami czy ich udział w etnogenezie Bajuwarów.

Lit.: Peter Kehne, *Marbod*, „RGA” 19 (2001), s. 258-262; Peter Kehne, J. Tejral, *Markomannen*, „RGA” 19 (2001), s. 290-308; J. Tejral, *Markomannenkrieg*, „RGA” 19 (2001), s. 308-321; Jerzy Kolendo, *Zasięg i charakter ekspansji państwa Marboda na północ. Przyczynek do dziejów Polski w starożytności*, „Antiquitas” 31 (2010), s. 127-139; Brill, s. 233A C2; Kolendo-Płóciennik, s. 86-97, 112-118; Talbert, t. 1, s. 175 (mapa 12); Herrmann, Bd. 1, s. 511-512 (W. O. Schmitt, G. Chr. Hansen), 531-532 (G. Audring, H. Labuske), Bd. 2, s. 243-245 (G. Perl).

Marsakiowie (łac. Marsacii) → Marsygnowie

Marsygnowie (łac. Marsigni)

Pojawiają się tylko u Tacyty (*Germ.* 43). Zapis -ign- odpowiada germańskiemu -ing przed metatezą i jest sufiksem przynależności. Były próby łączenia nazwy z rdzeniem ie. *mori, ‘morze, woda stojąca’. Rdzeń *mars- ma znaczenie: ‘die ihren Feinden zu schaffen machen’ (G ü n n e w i g), jakkolwiek jeszcze S v e n n u n g proponował: ‘ci, którzy należą do [plemienia] Marsi’ (s. 145-146). Pliniusz (*NH* 4.101) oraz Tacyt (*Hist.* 4.56.3) wspominają o plemieniu Marsacii występującym z → Kananefatami, a Tacyt o Marsach (Marsi, *Germ.* 2.2.). W średniowieczu mianem Marsum określano wyspę w delcie → Renu i Mozeli (Maas). W e n s k u s twierdzi, że nazwy określają pokrewne plemiona mimo geograficznego oddalenia. Marsacii byli ludem z ujścia Renu, a Marsigni z Sudetów. Ich kolebką był obszar między rz. → Lippe a Ruhrą; może stanowili część związku Sugambrow przesiedlonych w 8 r. p.n.e. Od północy sąsiadowali z Bruktererami i → Cheruskami, od południa z Usipetami, Tenkterami i → Chattami. Tacyt zalicza Marsów do starych plemion germańskich obok Gambriów, Wandalów, Swebów i wywodzi od synów Mannusa (→ Hermionowie). Ze źródeł znikają po wyprawach Germanika do Germanii ok. 17 n.e. Ich pozostałościami są obok Marsygnów również Marsakiowie, którzy żyli na wyspach Morza Północnego przy ujściu Renu. W 70 r. n.e. podbici przez → Batawów wraz z Kananefatami.

Lit.: B. Günnewig, *Marsacii*, „RGA” 19 (2001), s. 345; Günter Neumann, B. Günnewig, *Marsen*, „RGA” 19 (2001), s. 361-364; Brill, s. 191 B A1 (przyszłe Zuider-Zee); Herrmann, Bd. 2, s. 245 (G. Perl); Kovács-Fehér, s. 142-143; Fehér-Kovács, s. 122 (bez opowie-

dzenia się za lokalizacją); S v e n n u n g, 1974; T a l b e r t, t. 1, s. 175 (mapa 12: w Kotlinie Czeskiej u podnóża Rudaw).

Marus (łac. Marus)

Dzisiaj Morawa (dł. 358 km), lewy dopływ →Dunaju, albo Marusza (Máros, Mu-reş), najdłuższy (dł. 883 km), lewy dopływ →Cisy. Wraz z rzeką →Duria stanowiła granicę między →Germanami a →Sarmatami, stąd od koncepcji tej granicy zależy identyfikacja konkretnego wystąpienia hydronimu Marus w źródłach.

Lit.: M a x F l u s s, *Marus*. „RE” 14:28 (1930), szp. 2054; J o a c h i m S c h a r f, *Marus*. „DKP” 3 (1969), szp. 1060; K o c h, § 18 3H (Morawa); M a s o n, s. 352; T a l b e r t, t. 1, s. 190 (mapa 13: Morawa).

Massageci (gr. Μασσαγῆται [Ptolem., 6.10.2; 6.13.3]; łac. Massagetae)

Lud koczowniczy z Azji Środkowej, mieszkający na wschód od Morza →Kaspijskiego (głównie stepy dzisiejszego Kazachstanu). Antyczni komentatorzy podkreślali bliskość ich kultury materialnej i duchowej ze scytyjską, jakkolwiek będącą na niższym poziomie i bardziej prymitywną (Herodot 1.204-216, Strabon 11.8.6-7). Przeważająca większość badaczy uznaje ich przynależność do irańskiej rodziny językowej (dawniejsza hipoteza wiążąca Massagetów z Tocharami i →Kimmeriami, np. Т о л с т о в, s. 137-140, nie jest obecnie akceptowana). Do wielkiej historii Massageci przeszli ze względu na zniszczenie ekspedycji perskiej i śmierć w niej samego wielkiego króla Cyrusa II w 530 r. Panować nad Massagetami miała wówczas królowa Tomyris (A a l - t o - P e k k a n e n, t. 2, s. 229-230; inna wersja, →Derbikowie). Dariusz I pomścił tę klęskę w 517 r. i w wyniku udanej kampanii przyłączył Massagetów do państwa perskiego. Podczas przejścia Aleksandra Wielkiego przez →Jaksartes Massageci wraz z →Dahami stawili mu, jakkolwiek nieskuteczny, opór pod dowództwem Persa Spitamenesa (O l b r y c h t 1996, s. 159-163; 1998, s. 34-38). Trudno odróżnić Massagetów *sensu stricto* od rozmaitych, jakoby powiązanych z nimi ludów (np. →Apasiaków), albowiem zarówno antyczni (tak też np. Ptolemeusz), jak i nowożytni badacze, w celu uporządkowania tła politycznego Azji Środkowej, proponowali rozmaite struktury wzajemnych zależności. W konsekwencji, termin Massageci stał się także bardzo popularny w historiografii późnoantycznej i średniowiecznej, gdzie określano tak wiele koczowniczych ludów stepowych. Tak np. M i n o r s k y (s. 78) łączył z Massagetami rejon Masqat (=Muszkur, M a r q u a r t, „Ungarische Jahrb.” [1929]) nad rz. Samur w Azerbejdżanie, zaś Armeńczycy mianem Mazk’ut’-k’ nazywali Turków kaganatu.

Lit.: Bryce, s. 459; V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband*. Cambridge 1958; W.J. Vogelsang, *The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire*. Leiden 1992, s. 181-183, 186-188; M. Dandamayev, *A Political History of Achaemenid Empire*. 1989, s. 66-68=oryg. ros. s. 52-55; Marek J. Olbrycht, *Die Beziehungen der Steppennomaden Mittelasiens zu den hellenistischen Staaten (bis zum Ende des 3. Jahrhunderts vor Chr.)*, w: Bernd F. von C. H. hrg., *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters*. Tübingen 1996, s. 147-168; Idem, *Parthia et ultiores gentes. Die politischen Beziehungen zwischen dem arsakidischen Iran und den Nomaden der eurasiatischen Steppen*. München 1998; И.В. Пьянков, *К вопросу о маршруте похода Кыра II на массагетов*. „ВДИ” (1964), z. 3, s. 115-130; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 27-31; Herrmann, RE 14, szp. 2123-2130; Mason, 2008, s. 458; Parroni, s. 190; Talbert, t. 1, s. 87 (mapa 6).

Matianowie (gr. Ματιηνοί, łac. Matiani [Plin. NH 6.48], Matieni)

Lud ze wschodniej → Armenii, mieszkający u źródeł Małego Zabłu i → Araksu. Od czasów Dariusza I w ramach osiemnastej satrapii. Kontyngent wojskowy Matianów brał udział w wyprawie Kserksesa na Grecję (481-480 r. p.n.e.). Hekatajos znał Hyope – miasto Matianów (Herodot 1.202, 3.94, 5.49, 5.52, 7.72). Strabon sytuuje ich na południe od jeziora Urmia (11.13.2; 11.14.8). Trzeba wszakże pamiętać, iż żyło jeszcze inne plemię Matienów nad prawobrzeżną rz. → Halys, w jej górnym biegu (Hdt 1.72). U Ptolemeusza (6.2.5) występuje kraina Ματιανή, bez wątplenia miejsce zamieszkania Matianów.

Lit.: Franz H. Weissbach, Ματιανή. „RE” 14:28 (1930), szp. 2197-2199; Idem, Ματιηνοί (2). „RE” 14:28 (1930), szp. 2203-2204; Bryce, s. 460; Mason, s. 459; Talbert, t. 2, s. 1295 (mapa 90).

Mazamakowie (łac. Mazamaciae)

Plemię z północnego → Kaukazu, mieszkające między → Meotydą a górami → Keraunijskimi. Wzmiankowane tylko przez Pliniusza, NH 6.21.

Lit.: Albert Herrmann, *Mazamaciae*. „RE” 15:29 (1931), s. 3; Mason, s. 399.

Meandarejowie (łac. Meandaraei)

Plemię znad rzeki → Tanais, znane z Pliniusza, NH 6.22. Трыбачев (s. 20) sugeruje pochodzenie na bazie staroind. substratu i proponuje tłum.: ‘→ Meotowie z jaskiń’.

Lit.: Mason, s. 401 (bez identyfikacji); Трыбачев.

Megarike (łac. Megarice)

Pierwsza nazwa → Nowego Chersonesu (Plin., NH 4.85), uwzględniająca fundacyjną rolę Megary.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 31, s. 244; Mason, s. 361; Talbert, t. 1, s. 359 (mapa 23: jako Tracheia Chersonesos).

Melanchlajnowie (gr. Μελαγχλαῖνοι, łac. Melanchlaeni)

Greckie określenie przymiotnikowe: ‘noszący czarne płaszcze’. Jest to interpretacja jakiegoś obyczaju Melanchlajnow bądź mniej lub bardziej popsute oddanie ich własnej nazwy. Pisz o nich już Herodot, który waha się, czy uznać ich za lud scytyjski (→Scytowie): 4.20; 4.100, 4.107. Mieszkali na północ od Scytów →Królewskich i na wschód od →Androfałów. Ma son uznaje ich za plemię niescytyjskie żyjące według scytyjskich obyczajów, co jest dosłownym rozumieniem przekazu historyka z Halikarnasu. W konsekwencji, najbardziej prawdopodobne byłoby umieszczenie ich w kręgu ugrofińskim, jakkolwiek nie ma dowodu, by sądzić, że ich nazwa łączy się z fińskim ludem Meria.

Inną grupę Melanchlajnow znajdujemy w →Kolchidzie. Nie mają oni raczej związku z M. Herodota, lecz są wynikiem przeniesienia tej samej nazwy na inny lud, po uznaniu podobieństwa obyczajów. Trzeba przy tym podkreślić, że podstawowym źródłem do poznania tożsamości prawdziwych Melanchlajnow pozostaje Herodot; źródła łacińskie są wtórne, mają znaczenie tylko antykwareczne, przeważnie przerabiając Melanchlajanów na topos.

Lit.: Albert Herrmann, *Melanchlainoi*. „RE” 15:29 (1931), szp. 407; H. Klinkott, *Skythen*. „RGA” 29 (2005), tu: s. 37-38; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 31-32; Mason, s. 369, 386, 463; Parroni, s. 263, 284-285.

Melsiagum →Swesia**Memarmali** (łac. Memarmali mons)

Pasmo górskie w Iranie, obecne u Orozjusza (1.2.42). Przez Janviera (s.100) identyfikowane z dzis. Elburs (→Ariobarzanes).

Lit.: Janvier.

Men (łac. Moenis, Moenus)

Dzisiaj Main. Prawy dopływ →Renu (dł. 524 km).

Lit.: Brill, wg indeksu s. 294 (Moenus); Herrmann, Bd. I, s. 546 (H. Ditten); Parroni, s. 395; Talbert, t. 1, s. 155 (mapa 11).

Menotarus (łac. Menotharus)

Rzeka wypływająca z Gór →Kissyjskich (Plin., *NH* 6, 21), niezidentyfikowana, por. →Imityes.

Lit.: Albert Herrmann, *Menotharus*. „RE” 15:29 (1931), szp. 931; Mason, s. 400.

Meonowie (łac. Maeones)

Mieszkańcy Meonii, mitycznej krainy, leżącej w części późniejszej →Lidii. Autorzy antyczni chętnie używali tego archaizmu na określenie całej Lidii. Meonowie brali udział w osadnictwie →Tanais.

Meotowie (łac. Maeotae; *maita, Трубачев [1977, s. 21])

Rdzenna ludność → Meotydy, wiodąca życie osiadłe w odróżnieniu od kolejnych fal przybyłych koczowników, określanych mianem → Scytów. Od IV w. p.n.e. ulegali oni postępującej hellenizacji, na co wskazuje grecka ceramika odkryta na meockich grodziskach rejonu → Kubania (Сапрыкин, s. 14). Interesujący jest epitet użyty względem nich przez Melę (1.116): „rządzeni przez kobiety” (Gynaecocratumenoe). Wydaje się, że nie jest to zwykły apelatyw, a próba greckiego tłumaczenia pierwotnego etnonimu indoar., zawierającego rdzeń *sar-, ‘kobieta’ (Blažek), stąd pochodny adiektiwus *sar-ma(n)t (Трубачев, s. 7). Na poparcie tej tezy podać można frazę (Skylax, c. 70): „Σαυροματῶν δὲ ἐστὶν ἔθνος γυναικοκρατούμενον.” (→ Sauromaci). Inną sprawą jest, że już na gruncie klasycznym, wykształcił się kompleksowy obraz „zfeminizowanych barbarzyńców”, zob. np. Mikołaj z Damaszku, fragment 103 *FGH*; Hipokrates, *Aer.* 22: „ἐνάρες”.

Lit.: Václav Blažek, *Czechs=Young Men?* w: *Sprache und Leben der frühmittelalterlichen Slawen*, w: *Festschrift Katičić*. Frankfurt am Main 2010, s. 13-28; Сергей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001; Трубачев, *Idem*, *Indoarica в Северном Причерноморье*. „Вопросы языкознания” (1981), z. 2, s. 3-21; Е.И. Крупнов, *Древняя история Северного Кавказа*, Москва 1960, zwł. s. 153nn.; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 11-26; Brill, s. 127 E1/2; Mason, s. 371, 460; Parroni, s. 268.

Meotyda (gr. Μαῖωτις [Ptolem., 2.1.6; 3.5.10-11; 3.5.19; 3.6.1; 3.6.4; 5.9.1; 5.9.17; 7.5.3; 7.5.6; 7.5.10; 8.10.2; 8.18.2; 8.30.16], łac. Maeotis)

Dzisiaj Morze Azowskie. Istnieją trzy ważne źródła pozwalające naświetlić, chociaż nie w pełni wyjaśnić, antyczną nazwę: a) fragment *Chiliades*, 773-778, Jana Tzetesa, który wprost informuje, iż Scytowie nazywają ją Καρμπαλούκ; b) fragment Pliniusza, *NH* 6.20: „Maeotim Temarundam, quo significant matrem maris”; c) fragment Herodota, 4. 86: „ἡ Μαῖωτις τε καλεῖται καὶ μήτηρ τοῦ πόντου. Podstawowym zadaniem pozostaje zatem powiązać te trzy informacje. Markwart uznał, iż nazwą scytyjską, a zatem IE, jest Καρμπαλούκ, będąca złożeniem słów ‘ryba’ i ‘miasto’ (Tzetzes: πόλις ἰχθύων), bądź ‘wielka ryba’ (*kār-baluq). Pliniusz przekazał natomiast określenie wcześniejsze sprzed przybycia nomadów. Zdaniem Gerharta należy uzupełnić to ustalenie wyrażeniem Herodota, które miałoby być dosłownym tłumaczeniem pierwotnego słowa na jęz. grecki. Wydaje się zatem, że nazwa morza należy do irańskiej rodziny językowej i znaczyła „Matka Ryba”. Tłumaczenie Tzetesa, a za nim Markwarta, było zatem częściowo błędne, gdyż doszło do pomyłki ze względu na użycie zbyt późnej formy

słów (z XII w.). Nadal jednak nie rozumiemy, co właściwie znaczy wyrażenie przytoczone przez Pliniusza i do jakiego języka należy, mimo iż Τρυβαχες zaproponował tłumaczenie ‘Temarunda’ przez ‘czarne morze, karmicielka’. Rosyjski językoznawca oparł się zrekonstruowanych przez siebie rdzeniach indoeuropejskiego substratu (jakkolwiek inspiracją było dlań wskazanie hecyckiego słowa *aruna*, ‘morze’, czego autorem był Б. Надель, „Rocznik Orientalistyczny” 26 [1962]), nie dającego się wszakże powiązać z żadnym z jęz. grupy irańskiej. W związku z tym uczony zaproponował powiązanie ‘sindo-meockie’ (→Sindowie). Niewątpliwą słabością tej hipotezy jest brak uwzględnienia w analizie pozostałych świadectw (w tym Tzetesa) i spekulatywny charakter rekonstrukcji. Vasmēr (s. 166) zaproponował dwie, kompletnie odmienne hipotezy: 1) nazwa utworzona od hipotetycznego irańskiego słowa *Mâyavatî, awestyjskie Mâyavatî ‘breeding ground’; 2) od czerkieskiego mei ‘stench’ + jaťe ‘swamp’. Obie się nie przyjęły. Ostatnią propozycją była hipoteza Holzera (s. 192-197), który uważa tę nazwę za substrat „kimmeryjski” i rekonstruuje jako *temariindā, ‘Meeressäugerin’.

Długość Meotydy od →Tafrai do →Bosforu Kimmeryjskiego miała wynosić 260 mil rzymskich, czyli 385 km. Obecne pomiary podają 289 km. Ponieważ granica między →Europą a →Azją biegła linią wyznaczoną między ujściem a Bosforem Kimmeryjskim, zdecydowana większość Meotydy leżała w Europie.

Lit.: Dietrich Gerhardt, *Alanen und Osseten*. „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 93 (1939), s. 33-51, tu: s. 48-51; Max Vasmēr, *Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde*. Berlin 1971; Georg Holzer, *Entlehnungen aus einer bisher unbekannten indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen*. Wien 1989; Josef Markwart, *Καρυπαλοῦκ, der ‘skythische’ Name der Maiotis*. „Keleti Szemle” 11 (1910), s. 1-26 (uzupełnienia w „Ungarische Jahrbücher” 4 [1924] oraz w *Wehröt und Arang*. 1938); О.Н. Трубачев, *Indoarica в Северном Причерноморье*. Москва 1999, s. 9-14 (= *Античная балканистика*, 2. Москва 1975, s. 38-47; inna wersja została opublikowana w „БЯ” z 1981 r.); Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 11-26; s. 217; Brill, wg indeksu s. 293 (Maiotis); Mason, s. 367, 394, 397-398, 454; Talbert, t. 2, s. 1201-1212 (mapa 84). Ostatnio pojawił się nowy, ciekawy komentarz do fragmentu Tzetesa; niestety, ogranicza się on jedynie do terminologii osetyjskiej i nie przynosi żadnych informacji odnośnie do Καρυπαλοῦκ: Alexander Lubotsky, *Alanic Marginal Notes in a Greek Liturgical Manuscript*. Wien 2015, s. 51-65.

Meotydzzi →Meotowie

Meotyjska Zatoka →Meotyda

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 11-26.

Messeńczycy (łac. *Messeniani*)

Plemię mieszkające na wschód od rzeki →Tanaïs. Wzmiankowane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.19. Hermann proponuje utożsamić ich z *Μασσαῖοι*, znanymi z Ptolem., 6.14.9; 6.14.11, mieszkającymi w pobliżu gór →Imavus.

Lit.: Albert Hermann, *Massaioi*. „RE” 14:28 (1930), szp. 2129-2130; Idem, *Messeniani*. „RE” 15: 29 (1931), szp. 1231; Mason, s. 396.

Metia →Swesia**Metuonis** (łac. *Metuonis*)

Zdaniem Pliniusza zatoka Oceanu rozległa na 6 tys. stadiów (≈1100 km), nad którą żyli →Guioni i na której leżały/a bursztynodajne/a wyspy/a →Abalus i →Basilis. Długość estuarium jest rzeczywiście niezwykła, ale przecież nie wiemy, jak ją zmierzono, nie znamy punktu odniesienia, zatem fakt ten sam w sobie nie powinien być decydujący w analizie. Informacje o zatoce i wyspach Pliniusz zaczerpnął od Pyteasa z Marsylii, natomiast nazwa plemienia →Germanów oddaje realia z I-II w. n.e. Najczęściej utożsamia się Metuonis z Morzem Bałtyckim, ale wydaje się, że jest to ucieczka od problemu. Apellatyw jest identyczny z nazwą jednego z trzech bagien Germanii wspomnianych przez Pomponiusza Melę, Metią (→Swesia); możliwy ie. rdzeń *meito, por. łac. *mitis*. Dettlaffen (s. 4-13) przyjmuje etym. germańską (starogórnoniem. *matta, niemieckie *Matte* ‘Wiese, die gemäht wird’, por. ang. meadow ‘łąka’).

Lit.: Hermann Reichert, *Metuonis*. „RGA” 20 (2002), s. 1-4; D. Dettlaffen, *Die Entdeckung des germanischen Nordens im Altertum*. Berlin 1904; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 33; Hermann, Bd. 1, s. 581 (H. Ditten).

Milet (gr. *Μίλητος* [Ptolem., 5.2.9; 8.17.13], łac. *Miletus*)

Miasto greckie w →Karii u ujścia rz. Meander. Jako Millawanda poświadczony już jest w epoce brązu. W nauce trwa ożywiona dyskusja odnośnie do relacji Miletu z tzw. krajem *Αἰῆτις* (Achajów) i Hetytami. Po kryzysie XII-XI w. p.n.e. Milet odradza się jako jońska polis o znacznym potencjale ekonomicznym i kulturalnym. W II połowie VI w. dostaje się pod władzę perską. Po zniszczeniu w wyniku nieudanego powstania (494 r. p.n.e.), nigdy już nie odzyskał dawnej pozycji. Dzisiaj Balat.

Lit.: Brill, wg indeksu s. 294 (z literówką w nazwie: Mileos zamiast Miletos); Bryce, s. 472-476; Koch, § 19.2.6J; Talbert, t. 2, s. 944 (mapa 61).

Miletopolis

Nazwa →Olpii, upamiętniająca metropolię, →Milet. Wśród dostępnych źródeł pisanych tego określenia użył jedynie Pliniusz, *NH* 4. 82 (tak w komentarzu Zehnacker-Silberman, s. 290).

Mona (gr. Μόνα [Ptolem., 2.2.12], łac. Mona)

Dzisiaj Anglesey, często mylona z pobliską wyspą Man (jej walijska nazwa to Môn). Wyspa u północno-zachodnich wybrzeży Walii o powierzchni 715 km², dziś połączona z →Brytanią drogą i linią kolejową. Nazwa oznacza ‘góre’ albo ‘wysoką wyspę’, albowiem: *mōn > walijskie mynydd ‘góra’. Zob. →Monapia.

Lit.: D.M. Wilson, *Man*, „RGA” 19 (2001), s. 205; Barry Cunliffe, *Britain Begins*. Oxford, 2012, s. 62; Brill, s. 193 D4; Hermann, Bd. 1, s. 131 (mylnie: Mona – Isle of Man); Koch, § 15.4 2B; Lionel-Rivet-Smith, 79, s. 41, 419-420; Talbert, t. 1, s. 118 (mapa 8).

Monapia (gr. Μονάοιδα, Μοναγίνα [Ptolem., 2.2.12], łac. Mona, Monapia)

Dzisiaj wyspa Man. Jest to wyspa w północnej części Morza Irlandzkiego w mniej więcej równej odległości między Anglią, Walią, Szkocją i →Irlandią, o powierzchni 572 km². Wspomniana została jako Mona przez Cezara. Pliniusz Starszy określił ją mianem Monapia albo Monabia, Orozjusz jako Mevania, Maenavia. Zdaniem badaczy właściwa nazwa brzmiała Manapia albo Manavia (przy czym preferowana jest ta ostatnia forma). Ptolemeusz (2.2.8) zna Μαναπία πόλις na południowym wschodzie →Irlandii, oraz zamieszkujących ją Manapiów (Μανάπιοι, 2.2.9). Nazwa wyspy wywodzi się z galijskiego słowa mannus ‘kucyk’ (podobną konotację niesie średniowieczna nazwa Eubonia, od kornijskiego ebol ‘koń’) albo jest wariantem nazwy →Mona (Anglesey). Wyspa zamieszkała początkowo przez ludność brytańską grupy P uległa kolonizacji goidejskiej, płynącej z Irlandii i Szkocji. Jęz. manx, którego ostatnia rodzima użytkowniczka zmarła w 1974 r., był bardzo zbliżony do szkockiego (gaelickiego). Forma ‘manx’ pochodzi z ‘maniska’ i jest efektem metatezy (sk>ks), która w jęz. germańskich zaszła przed IX w. W średniowieczu wyspa należała do Norwegii, później po przekazaniu Szkocji, stała się przedmiotem rywalizacji między Szkocją a Anglią, z której zwycięsko wyszła Anglia. Co ciekawe, nigdy nie została włączona do Zjednoczonego Królestwa, nie jest też częścią Unii Europejskiej.

Lit.: R.H. Kinzig, *The Isle of Man. A Social, Cultural and Political History*, wyd. 3. Liverpool 1975; Arthur William Moore, *Manx Names or the Surnames and Place Names of the Isle of Man*. London 1906 (reprinty 2009 i 2015); D.M. Wilson, *Man*, „RGA” 19 (2001), s. 205-208; L. Bednarczuk, *Języki celtyckie. Język manx*, w: *Języki indoeuropejskie*, red. L. Bednarczuk, t. 2, Warszawa 1988, s. 682-685; Lionel-Rivet-Smith, s. 41, 410-411; *Historical map and guide: Roman Britain*, 5th ed., wyd. Ordnance Survey, Southampton, bd. [2011?], mapa w skali 1:625.000 forma Manavia).

Morimarusa (łac.)

Nazwa pochodzenia celtyckiego złożona z członów mor ‘morze’ i *marvos (kymryjski marw) ‘zmarły’, słusznie tłumaczona przez Pliniusza jako mortuum

mare. Трубачев (z. 2, s. 8-9) zaproponował etymologię słowiańską o tym samym znaczeniu: *mor'e mьr҃še (przez analogię do słowiańskiego pochodzenia nazwy regionu nad górną →Cisą: węg. Maramaros, rum. Maramureș). Grecki autor Filemon, którego informację przytacza Pliniusz, podaje nazwę za →Cymbami, co już Solinus zrozumiał, że tak się to morze zwało w ich języku. Skoro z Morimarusą byli związani Cymbrowie, wywodzący się z Jutlandii, identyfikuje się ją przeważnie z Kattegatem (rzadziej ze Skagerrakiem), zaś przyładek Rusbeas/Rubeas (dawniejsza lit.: „RE” suppl. 6, szp. 646-647; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 61; Franke słusznie stwierdza, że nie można go wiązać z Jutlandią, czy – wężej – ze Skagen [→ Tastris], gdyż oba mają już inne nazwy w geografii klasycznej) to najprawdopodobniej południowy cypel Norwegii, dzisiaj Lindenäs. Wariantem tej hipotezy jest wskazanie na Ryvingen, jedną z wysp na południe od Lindenäs. Zaproponował go Svennung (s. 31-33) opierając się głównie na interpretacji ‘Rubeas’ jako acc. pl.f., co dawałoby n. pl. *Rubeae. Jednak przy frazie „ad promunturium Rubeas” R. może pełnić składniowo a) funkcję przydawki dopełn. do promunturium, b) derywat adiektyny zależny od ‘ad’, ale wówczas powinna mieć rekcję zgody z ‘promunturium’ czyli acc. sg. n. Konkludując, propozycji Svennunga nie można wykluczyć ze względu na obcojęzyczny charakter toponimu, który mógł sprawić problemy fleksyjne, ale trzeba też podkreślić, że jego teoria acc. pl. f. nie jest ani oczywista, ani jedyna możliwa (Kotłowska).

Już Jacoby zauważył, iż Pliniusz nie pisze wprost, że Cymbrowie mieszkają bezpośrednio nad Morimarusą. Może zatem chodzić tu o akwen zamarzający na długo: Zatokę Botnicką lub północną część Morza Północnego. W tym przypadku mielibyśmy nawiązanie do → Amalchijskiego Oceanu (→ Kronium, Besnier uważa wręcz, że jest to celtycki apelatyw na Ocean Amalchijski) oraz zaginionego dzieła Hekataiosa z Miletu poświęconego → Hyperborejczykom i opisującego ich idealne państwo. Inną możliwością interpretacyjną jest rozumienie „morza martwego” jako trudnego do żeglugi, pozbawionego prądów (Svennung, s. 26-28).

Lit.: Maurice Besnier, *Morimarus*. „RE” 16:31 (1933), szp. 304; Alfred Franke, *Rusbeas*. „RE” Suppl. 6 (1935), szp. 646-647; Felix Jacoby, *Hekataios*. „RE” 7:14 (1912), szp. 2750-2769; Hermann Reichert, *Morimarus*. „RGA” 20 (2002), s. 246-247; О.Н. Трубачев, *Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики. „Вопросы языкознания”* (1982), z. 4, s. 10-26; z. 5, s. 3-17; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 33; Mason, s. 378; Herrmann, Bd. 1, s. 565 (H. Ditten); Svennung.

Morynowie (gr. Μορινοί [Ptolem., 2.9.3; 2.9.8], łac. Morini)

Plemię celtyckie (→Celtowie), mieszkające na wybrzeżu Belgiki (stąd fretum Morinorum na określenie wód przy dzisiejszym Calais).

Lit.: Maurice Besnier, *Morini*. „RE” 16 (1931), szp. 305-307; Koch, s. 24, § 17.3 3D; Talbert, t. 1, s. 156 (mapa 11); Hermann, Bd. 1, s. 465 (H. Labuske, K.-P. Johné), 492 (M. Simon, H. Labuske), 578 (H. Ditten).

Moschijskie Góry (gr. Μοσχικὰ ὄρη [Ptolem., 5.6.1; 5.13.2; 5.13.5; 5.13.9], łac. Moschi montes [Mela 1.109], Moschicus Taurus [Plin., *NH* 5.99])

Pasma górskie Adżarii i Imeretii w dzisiejszej Gruzji między →Iberią a →Kolchidą.

Lit.: Albert Hermann, *Μοσχικὰ ὄρη*. „RE” 16:31 (1931), szp. 344; Mason, s. 463; Talbert, t. 2, s. 1261 (mapa 88).

Moschowie (gr. Μόσχοι, łac. Moschi)

Plemię południowo-zachodniej →Kolchidy, graniczące na zachodzie z →Tibarenami. Wszelkie próby wiązania ich z ludem Muški, znanym ze źródeł orientalnych, zostały ostatecznie zdezuuowane przez asyriologów (Röllig).

Lit.: Albert Hermann, *Moschoi*. „RE” 16:31 (1931), szp. 351-352 (dobry materiałowo, ale tezy o tożsamości Moschów są nadużyciem); W. Röllig, *Muški, Muski*. „Reallexikon der Assyriologie” 8 (1993), s. 493-495; Mason, s. 459; Parroni, s. 262; Talbert, t. 2, s. 1261 (mapa 88).

Mossynojkowie (gr. Μοσσύνοικοι, łac. Mossynoeci)

Plemię pochodzenia indoirañskiego (bardzo prawdopodobne) bądź kartwelskiego, zamieszkujące w drugiej połowie I tys. p.n.e. obszar pontyjski między Kerasous (dzisiaj Giresun) a Trapezuntem (dzisiaj Trabzon). Na ich obszarze leżała kolonia grecka Choirades (w Gedikkaya, w obrębie dzis. Giresun), o niestalonej metropolii. Po raz pierwszy wspomina o nich Hekatajos z Miletu. Autorów antycznych intrygował ich etnonim („mieszkający w drewnianych wieżach”) oraz ekscentryczne obyczaje.

Lit.: Anna Kotłowska, *Mossynoikoi. Źródła i historia badań (1876-2014)*, w: *Viator per devia scientiae itinera. Studia nad problematyką okresów przedrzymskiego, rzymskiego, wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza* (WN UAM, seria Archeologia, nr 53). Poznań 2015, s. 297-302; Bri11, 87 C/D1; Talbert, t. 2, s. 1234 (mapa 87).

Moza (gr. Μόσα [Ptolem., 2.9.3; 2.9.10], łac. Mosa)

Dzisiaj Maas. Rzeka o dł. 900 km i powierzchni dorzecza 33 000 km², wypływająca na wys. 456 m w Pouilly-en-Bassigny. W górnym biegu rzeka jest wąska (65 m), w środkowym rozszerza się do 130 m pod belgijskim Namur i tu przyjmuje najważniejsze dopływy. Uchodzi do Morza Północnego w Holandii między

miejscościami Roermond a Hollands Diep, tworząc wspólną deltę z Renem. Nazwa Moza jest pochodzenia celtyckiego (por. *musso-, Matasović), mimo że próbowano ją łączyć z lapp. mässuð, ‘toczyć się’ (Devleeschouwer). Pierwszy wspomniął o niej Juliusz Cezar (*BG* 4.10), zdaniem którego źródła miała w Wogezach i uchodziła do Renu. Za jego czasów płynęła przez ziemie celtyckiego plemienia Trewerów, koło Silva Arduenna (Ardeny), ziemie Eburonów, Menapiów, a uchodziła u →Batawów, możliwe, że estuarium o nazwie Helinium. Lit.: I. Devleeschouwer, *Zum uralischen Substrat des Gallischen*. „Onoma” 16 (1971), s. 47-86; W. Dijkman, *Maas*. „RGA” 19 (2001), s. 79-82; Brill, wg indeksu s. 295; Ranko Matasović, *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden 2009; Koch, s. 24, §17.3 3E; Talbert, t. 1, s. 156 (mapa 11).

Murranowie (łac. Murrani)

Etnonim poświadczony jedynie przez Pomponiusza Melę (1.13). Silberman (s. 110) w swej edycji Meli zaproponował koniekturę *Murimeni. Podkreślić należy, że ta poprawka także nie jest poświadczona, lecz została utworzona na podstawie nazwy krainy Μοριμηνί (Strabon), Μοριμηνί (Ptolem. 5.7.8), strategii w Kapadocji, por. Plin., *NH* 6.9: Morimene jako część Kapadocji od strony Galacji (Ramsey, s. 283 oraz charakterystyka na s. 287).

Lit.: W.M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*. London 1890; Walter Ruge, *Μοριμηνί*. „RE” 16:31 (1933), szp. 304-305.

Mychopontion (gr. Μυχοπόντιον)

Warto zaznaczyć, iż toponim ten Ammian napisał w greckim alfabecie (22.8.17), por. gr. μυχός, ‘głębina’ i πόντιος, ‘morski’, a zatem jaskinia owa nazywała się ‘głębina morska’. Podobne compositum nie jest poświadczane w innych miejscach. Mamy tu do czynienia z greckim tłumaczeniem nazwy miejscowej, co wyraźnie zaznacza Ammian: „accolae...appellant”. Grecy, nawiązując do mitu, nazywali to miejsce →Acheruzjon.

Myrmekion (gr. Μυρμηκίων [Ptolem., 3.6.4], łac. Myrmecium, Mirmicion [Jord., *Get.*5])

Kolonia jońska w →Bosporze Kimmeryjskim, kilka kilometrów od →Pantikapajon na Krymie. Odkryto tu m.in. ślady winnic, a także murów obronnych z IV-III w. p.n.e. Obok uprawy winnej latorośli duże znaczenie gospodarcze miała działalność handlowa z interiorom. Por. Ps-Skylaks, 68; Strabon, 11.2.6; *Per. Pont. Eux.*50.

Lit.: С.Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001, s. 13; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 34; Brill, s. 127 D2; Mason, s. 367, 473; Parroni, s. 273; Talbert, t. 2, s. 1246 (mapa 87 dodatek).

Nahanarwalowie →Wandalowie

Napajowie (gr. Ναπαί, łac. Napaei)

U Diodora (2.43.4) jedno z dwóch, obok Palów (Πάλοι) (skrótowa odmianka formy →Spalowie) najstarszych plemion sarmackich (→Sarmaci). Powiązania między fragmentem Diodora a Pliniuszem dostrzegł już Neumann, s. 137nn. Plin. *NH* 6.50: „Ibi Napaei interesse dicuntur a Palaeis”. Dwie rzeki, wymienione przy siedzibach Napajów przez Pliniusza, Mandragaeum i Caspasum, pozostają niezidentyfikowane. Pliniusz jako jedyny informuje też, że zostali wraz z→Tanaitami wymordowani przez inne plemiona scytyjskie.

Lit.: Albert Herrmann, *Napai*. „RE” 16:32 (1935), szp. 1685; Karl J. Neumann, *Die Hellenen im Skythenlande*. Berlin 1855; Tuomo Pekkanen, *On the Oldest Relationship between Hungarians and Sarmatians: From Spali to Asphali*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 45 (1973), s. 1-64; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 35; André-Filliozat, s. 69; Mason, s. 400.

Napitowie (łac. Napitae, Naprae [Rackham])

Plemię znad wybrzeża →Meotydy, na południe od →Issedonów; wzmiankowane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.22. Możliwe, że jest to odmianka/zepsucie etnonimu →Napajowie.

Lit.: Mason, s. 399.

Narakustoma (gr. Ναράκιον στόμα [Ptolem., 3.10.5], łac. Naracustoma)

Jeden z siedmiu nurtów w delcie →Dunaju, wpadający do Morza →Czarnego. Vasmer (s. 60-61) sugerował irańskie pochodzenie nazwy. Por. Apoll. Rhod. 4.310nn. (Ἀρηκος lub Νάρηκος); Solin. 13.1; Amm. Marc. 22.8.45.

Lit.: Max Fluss, *Naracu Stoma*. „RE” 16:32 (1935), szp. 1698; N. Panin, *A New Attempt at identifying the Danube mouths as described by the Ancients*. „Dacia” 27:1/2 (1983), s. 175-184; Max Vasmer, *Die Iranier in Südrufland*. Wiesbaden 1971; Talbert, t. 1, s. 357 (mapa 23: jest to drugie ramię od południa, a piąte od północy).

Narystowie (gr. Νάριστοι, Νουάριστοι [Ptolem., 2.11.23], łac. Naristae, Naristi, Varisti)

Plemię po raz pierwszy wzmiankowane przez Tacytą, *Germ.* 42.1. Lokalizuje ich on obok →Hermundurów (na południowy wschód); dalej następują siedzący bardziej na wschód →Markomanowie i →Kwadowie. Ptolemeusz umieszcza ich na północ od Sudetów. Współcześni badacze lokalizują ich w Sudetach, w Górnym Palatynacie nad Dunajem, w Rudawach lub Brdach. Bliskie związki z Markomanami każą ich siedzib szukać w Czechach lub Górnej Austrii. W czasie wojen markomańskich Marka Aureliusza zostali przesiedleni do →Panonii, co kładzie kres ich obecności w źródłach.

Niektórzy badacze, podkreślając lekcję Varisti, odnajdują ich potomków w Waraskach, plemieniu zamieszkującym Burgundię w VI-VII w. (Hardt, s. 449-450; Schwarz).

Lit.: Alfred Franke, *Naristi*. „RE” 16:32 (1935), szp. 1717-1719; Hermann Bengtson, *Neues zur Geschichte der Naristen*. „Historia” 8 (1959), s. 213-221; Günter Neumann, Beatrix Günnewig, *Naristen*. „RGA” 20 (2002), s. 550-554; Matthias Hardt, *The Bavarians*, w: *Regna and Gentes. The Relationship Between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, ed. H.W. Goet, J. Jarnut, W. Pohl. Leiden 2003, s. 429-462; Ernst Schwarz, *Baiern und Naristen in Burgund*. „Südostdeutsche Forschungen” 2 (1937), s. 379-382; Herrmann, Bd. 2 (G. Perl), s. 243.

Nasze Morze (lat. Mare Nostrum) → Śródziemne Morze

Nawarum (gr. Ναύαρον [Ptolem., 3.5.27, 8.10.3], lat. Navarum)

Miejscowość po północnej stronie → Zatoki Karkinickiej. Mieszkające w nim plemię Ναύαροι Müller, wcześniejszy wydawca Ptolemeusza, powiązał z → Neurami. Nie mylić z Ναύαρις (Ptolem. 5.9.16; 8.18.7) przy ujściu → Donu, który to błąd zdaje się popełniać Трыбачев, s. 21. Identyfikowano je z Beryslawiem na prawym brzegu → Dniepru na północ od rzeki Kalanczak (Mason).

Lit.: Ю.П. Зайцев, *Неаполь Скифский (II в. до н.э. – II в. н.э.)*. Симферополь 2003; Albert Herrmann, *Ναύαρις*. „RE” 16:32 (1935), szp. 1896; Idem, *Navaron*. „RE” 16:32 (1935), szp. 1896; Mason, s. 359; Трубачев.

Neripowie (łac. Neripi)

Plemię mieszkające po lewobrzeżnej stronie rzeki → Tanais, wzmiankowane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.22. Herrmann utożsamia ich z Nabianami, znanymi ze Strabona, ale → Newazowie.

Lit.: Albert Herrmann, *Nabianoi*. „RE” 16:32 (1935), szp. 1470; Mason, s. 401.

Nerwiowie (gr. Νερούσιοι [Ptolem., 2.9.11 Galia Belgijska; 3.1.41 Alpy Nadmorskie], łac. Nervii)

Plemię zamieszkujące Galię Belgikę między rzekami Scaldis (dzisiaj Schelde, Skalda), Sabis (dzisiaj Sambre) oraz → Mozą, z głównym ośrodkiem w Bagacum (dzisiaj Bavay). Zdaniem Cezara (*BG* 2.4.2) początkowo byli → Germanami zasiedlającymi lewy brzeg Renu, lecz ostatecznie sam zalicza ich do Belgów. Do Germanów zaliczył ich Strabon, Tacyt (*Germ.* 28.4) ma wątpliwości co do germańskiego pochodzenia ich i Trewerów. U Pliniusza (*NH* 4.106) Nervi liberi wymienieni są wśród plemion galijskich. Wydaje się, że było to typowe plemię celtycko-germańskiego pogranicza. Cezar charakteryzuje ich jako „szlachetnych dzikusów”, broniących dopływu dóbr luksusowych, by nie zgnuśnić w zbytku. Po podboju przez Rzymian ich terytorium stanowiło tzw. *civitas libera* ze sto-

licą w Bagacum, dzisiejszym Bavay we Francji. Ulegli głębokiej romanizacji, wystawiali swe oddziały wspomagające Rzymian w ich walkach przeciwko Germanom (kampania Druzusa), stacjonowali w Brytanii. Słynne były ich tekstylia. Ammianus Marcellinus umieszcza ich daleko na wschodzie, u źródeł →Borystenesu, myśląc ich zapewne z Herodotowymi Neurami (→Neurowie).

Lit.: Th. Gr ün ew al d, *Nervier*. „RGA” 21 (2002), s. 91-93; Brill, wg indeksu s. 295; Koch, § 17.3 3D/E; Talbert, t. 1, s. 156 (mapa 11); Hermann, Bd. 1, s. 461, 466 (H. Labuske, K.-P. John e), 505 (W. O. Schmitt, G. Chr. Hansen), Bd. 2, s. 207 (G. Perl).

Neurowie (gr. Νευροί, łac. Neuri, Neuroe)

Herodot stosunkowo precyzyjnie umieszcza siedziby Neurów na zachód od →Borystenesu, określając ich zarazem jako najdalej wysunięte na północ plemię znad →Hypanisu (4.17). Informacja o przemianie w wilki jest zagadkowa, ale ze sceptycyzmem należy podchodzić do pomysłów takich jak M a s o n a (*The Ancient Religion of Kyivan Rus*’. Lviv 1994, s. 173-174) o przebieraniu się w wilcze skóry w trakcie jakichś obrzędów²⁴. Bardzo rozsądnie pisał o tym już M o s z y ń s k i, który zresztą sugeruje, że owe żmije/węże, które miały przegnać Neurów, to w rzeczywistości zepsuta nazwa obecnego plemienia. W nauce widzi się w Neurach przodków Bałtów, Słowian, jak obu tych grup (tak np. М е л ь н и к о в с к а я, s. 188; Г р а к о в, s. 120). Podkreśla się przy tym często hydrografię zawierającą rdzeń –*nur* w dorzeczu Bugu i Wisły (Narew, Nur, Nurzec).

Czy należy identyfikować Neurów Herodota z obecnymi u Ammiana →Nerwiami? Tak czyni S v e n n u n g (s. 205), uznając dwie odmianki za wynik metatezy w nazwie jednego tożsamościowo plemienia. Jest to jednak wątpliwe, a na pewno niekonieczne (jakkolwiek badacze, podkreślający związki Słowian z Celtami, jak np. Т р у б а ч е в, pisali o faktycznym – a nie konstrukcji literackiej – przejściu/przeniesieniu nazwy, zob. I d e m, *Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики*. „Вопросы языкознания” z. 5, s. 3-17, tu: 11-12). Q. Tullius Cicero, brat Marka, przebywał wśród Nerwiów, powszechnie znanego, silnego plemienia celtyckiego w Belgice, między Skaldą a Mozą. Zob. też. Tac., *Ger.* 28; Oros. 6.7.13; 6.10.2; 6.10.14, zresztą na podstawie Cezara *BG* (kilkadziesiąt odniesień, m.in. pochwała dzielności Nerwiów, 2.15.3-4); Sex. Propertius (4.3.8): *te modo munito*

²⁴ Nb. ten sposób interpretacji źródeł klasycznych przypomina próby wyjaśnienia genezy tragedii na bazie zamierzłego rytuału religijnego przez tzw. „szkołę z Cambridge”: Joan Harrison i jej uczniów. W Polsce wyszła praca przedstawiciela tego nurtu, G. T h o m s o n a, *Ajschylos i Ateny. Studium nad społeczną genezą dramatu*. Warszawa 1956.

Neuricus hostis equo. Bardziej prawdopodobny jest zatem mechanizm przeniesienia etnonimu, na który Ammian z łatwością natrafił wśród podstawowych lektur łacińskich, motywowany a) własnymi wyobrażeniami o usytuowaniu plemion w Barbaricum, b) wymogami erudycji, c) podobieństwem nazwy lokalnej, która uległa zepsuciu, a w konsekwencji utożsamieniu z bardziej znaną. Ostatni wariant należy uznać za najmniej prawdopodobny ze względu na uwarunkowania źródłowe. Oficer rzymski na Bliskim Wschodzie nie dysponował niezależnymi, a przede wszystkim bardziej wiarygodnymi kanałami informacji o Europie Środkowej aniżeli źródła literackiej klasyki wojskowej. Bałtosłowiańską tożsamość Neurów akcentuje Kiparsky²⁵, odwołując się do takich słów, jak lit. *niaurūs*, *niaūras*, słow. *nuriti*. Do tego aspektu przytoczyć należy informację o bałtyckim, a być może bliżej: jaćwieskim²⁶, pochodzeniu nazwy rzeki Narew: Zigmaz Zinkewičius, *A Polish-Yatvingian Vocabulary?* „Linguistic and Oriental Studies from Poznań” 1 (1992), s. 99-133, zwł. s. 116, który wprost wskazuje na Neurów, jako analogię do hydronimu Narew, co ma konsekwencje: a) Neurowie to Bałtowie, b) Bałtowie mieszkali aż po Narew. Inne, wcześniejsze wersje hipotezy bałtyckiej, trzeba przyznać najbardziej rozpowszechnionej, to prace Tadeusza Leher-Splawńskiego (1891-1965)²⁷ J. Otrębskiego²⁸ i A. Smirnowa, który wiąże ich z kulturą miłogradzką²⁹, która to identyfikacja jest obecnie powszechnie akceptowana (np. B.Д. Бapан). Należy jednak zwrócić uwagę na propozycję etymologiczną Józefa Domańskiego: czysto słowiańską, od staropol. *narzać*, ‘zanurzać’, opartą na przejściu suf. fem. sg.: *ew<y<PIE *ũ*³⁰. Podobnie Golańb, dla którego wręcz wersja łac. jest bliższa rekonstruowanej psł.

Lit.: Б.Н. Граков, *Скифы*, Москва 1971; О.Н. Мельниковская, *Племена южной Белоруссии в раннем железном веке*. Москва 1967; Kazimierz Moszyński, *O Neurach Herodo-*

²⁵ Valentin Kiparsky, *Finnougrier und Slaven zu Anfang der historischen Zeit*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 42 (1970), s. 1-8.

²⁶ Należy zwrócić uwagę, iż próbuje się identyfikować Jaćwiegów jako potomków ptolemeuszowych Sudinów (Σουδινοί, Ptol. 3.5.9): J. Nalepa, *Jaćwiegowie. Nazwa i lokalizacja*. Białystok 1964; natomiast T. A. Габеев, *Ранняя история алан по данным письменных источников*. Владикавказ 1999, s. 15 Sudinów umiejscawia na północny wschód od Alanów, czyli na pograniczu Sarmacji Europejskiej i Azjatyckiej.

²⁷ *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*. Poznań 1946, s. 65.

²⁸ Beiträge zur baltisch-slawischen Namenkunde. 3. Neriuani, Neuroi. „Beiträge zur Namenforschung” n. F. 12 (1961), s. 39-41.

²⁹ *Scytowie*. Warszawa 1974, s. 92-93.

³⁰ *Nazwy rzeczne na -y, -ew, -wa, -wia*. „Onomastica” 40 (1995), s. 15-41, zwł. s. 22-24.

ta. Wrocław 1955 [separatim z „Ludu”]; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 36; Mason, s. 368, 481-482, 487; Parroni, s. 280, 285 (bez zauważenia dyskusji o identyfikacji Neurów); Svennung, 1974.

Newazowie (łac. Naevazeae)

Plemię → Meotydy wspomniane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.19. Josef Marquart zaproponował drobną koniekturę: Navazae, z uwagi na poświadczone imię Νάβαζος znane z inskrypcji z →Tanaïs i z →Olpii. Być może należałoby rozważyć powiązanie Newazów z plemieniem Ναβιανοί, które według Strabona (11.5.8) mieszkało „między Meotydą a M. Kaspijskim”. Tymczasem Hermann Nabianów Strabona utożsamia raczej z →Neripami (Plin., *NH* 6.22).

Lit.: Albert Hermann, *Nabianoi*. „RE” 16:32 (1935), szp. 1470; Mason, s. 396.

Nil (gr. Νεῖλος [Ptolem., 4.5.38-44], łac. Nilus)

Rzeka oddzielająca →Azję od →Afryki, najdłuższa rzeka świata, uchodząca do morza siedmioma ramionami, o podstawowym znaczeniu dla życia społ.-gosp. Egiptu od najdalszej starożytności po dziś dzień. Dowodem tego jest Tama Asuańska, wielkie osiągnięcie inżynieryjne i słuszny przedmiot dumy współczesnej tożsamości egipskiej (por. Jezioro Namera).

Lit.: Brill, wg indeksu s. 296; Hermann, Bd. 1, wg indeksu s. 640; Parroni, s. 281; Mason, s. 396, 444-445; Talbert, t. 2, s. 1117-1139 (mapy 74 I 75).

Nomadowie (gr. Νομάδες, łac. Nomades)

W źródłach łacińskich termin ten nawiązuje do opisu ludów →Scytii Herodota, który pisze tak o odłamie Scytów, pędzących koczowniczy tryb życia między rzekami →Pantikapes i →Gerros (Hdt. 4.11; 4.19-20). Pojęcie to – nie tracąc swego charakteru atrybutywnego – nabrało zarazem sensu etnicznego, dyskretnego. Użycie go należy rozpatrywać indywidualnie u każdego z autorów, ze względu na subtelne różnicowanie znaczenia, nie zapominając wszakże o jego genezie. Ptolemeusz np. używa tego określenia wyraźnie jako apelatyw, a nie etnikon. W pierwszym przypadku (6.13.1) mamy do czynienia z interpolacją w sekcji poświęconej Sakom, gdzie zostali oni określani jako Nomadowie. Drugi przykład to opis plemienia Sorai w Indiach (7.1.68). Wyraźnie widać, że apelatyw ten jest w tym przypadku powszechny i niedyskretny, tzn. kojarzony z wąską grupą społeczności bądź etnosów.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 36-37; Brill, wg indeksu s. 127 B/C2 (północna część Krymu); Mason, s. 369-370.

Norikum (gr. Νωρικόν [Ptolem., 2.13], łac. Noricum)

Kraina historyczno-geograficzna, której nazwa pochodzi od celtyckiego ludu Noryków. Po raz pierwszy pojawiają się w *Rerum Gestarum libri* Semproniusza

Asellio (ok. 158 – ok. 91 p.n.e.)³¹ jako ON NOREIA. Cezar (*BG* 1.5.4) pisze o *ager Noricum*. Przypuszczalnie obejmowało wówczas obszar Alp austriackich po Inn na zachodzie, Dunaj na północy, dolinę Pustertal i doliny w dzisiejszej Słowenii na południu po jezioro Balaton na wschodzie. Pierwsze zinstytucjonalizowane kontakty Celtów alpejskich z Rzymianami datują się na pierwsze dziesięciolecie II w. p.n.e. Wraz z rozwojem relacji handlowych powiększała się zależność polityczna. Rozwinęły się wtedy transalpejskie kontakty handlowe, Norycy bili własne monety. Ok. 60 r. p.n.e. na obszar ten przybyli Bojowie³² i Tauryskowie, którzy po klęsce doznanej z rąk Daków podporządkowali się Norykom, utrzymującym dobre stosunki z Rzymem. Aneksja przebiegła pokojowo i miała związek z zajęciem przez Rzymian terenów ilirysko-panońskich, wojną z Retami (→Recja) i Windelikami (inkorporacja w 15 r. p.n.e.; ostateczna instytucjonalizacja prowincji dopiero za cesarza Klaudiusza; bardzo skomplikowaną strukturę analizował Géza Alföldy). Stolicą nowej prowincji zostało Virunum, położone na Magdalensberg w dzisiejszej Karyntii, gdzie stacjonowały iliryskie oddziały pomocnicze podległe Legionowi VIII Augusta stacjonującemu w Poetovio (dzisiaj Ptuj, Słowenia). Ważnym ośrodkiem było →Carnuntum, jeszcze w VI w. określane jako *locus Norici regni*, punkt kontrolny na drodze bursztynowej. Po administracyjnym przyporządkowaniu wschodnich części Noricum Panonii (Carnuntum, Scrabantia, Savaria) wschodnia granica prowincji sięgała Lasu Wiedeńskiego. Zachodnia granica z Recją ustanowiona została na rzece Inn. Granica południowa mogła przebiegać łańcuchem Karawanków. Za Dioklecjana podzielono prowincję wzdłuż pasma Tauern: tereny naddunajskie wydzielono w Noricum ripensis, zaś część południową w Noricum mediterraneum. Słynnym źródłem, opisującym rozkład administracji rzymskiej w Noricum w V w., jest *Żywot św. Seweryna* Eugippiusza.

Lit.: H. Ubl, *Noricum*. „RGA” 21 (2002), s. 324-340; Géza Alföldy, *Patrimonium Regni Norici*. „Bonner Jahrbücher” 170 (1970), s. 163-177; Brill, wg indeksu s. 296; Herrmann, Bd. I, wg indeksu s. 640; Koch, s. 26-27 (Bojowie), § 17.5 4G; Talbert, t. I, s. 277 (mapa 19).

Nymfeon (gr. Νύμφαιον [Ptolem., 3.6.3], łac. Nymphaeum)

Położony po europejskiej stronie →Bosforu Kimmeryjskiego, ok. 15 km na południe od →Pantikapajon, między przylądkiem Herojewka i Jeziorem Chur-

³¹ Dzieło znane jedynie z kilkunastu fragmentów, por. Lewandowski, s. 57-58 (b. pożyteczna bibliografia).

³² Nazwę tego plemienia Koch, s. 24, tłumaczy jako ‘cattle-men’ od celtyckiego *bowī, co zmieniło znaczenie na ‘właściciele’, ‘property owners’ i wiąże ich ze wschodnią grupą kultury lateńskiej (s. 26).

baskim, stanowiącym w antyku przypuszczalnie zatokę morską (tak M a s o n). Dzisiaj Gerojewka/Heroiwka. Założony prawdopodobnie przez →Milet w l. 60. VI w. p.n.e., chociaż proponuje się też Samos jako metropolis (C a п p ы к и н). Polis bardzo dobrze przebadana archeologicznie. Odkryto m.in. drewnianą świątynię Kabirów, świątynię Demeter z VI-IV w. p.n.e., nekropolie i kurhany ludności scytyjskiej (→Scytowie). Rozwijały się tu rzemiosła: garncarstwo, metalurgia, kwitł handel (skarb monet pantikapejskich z VI w. p.n.e.) i uprawa winorośli. W najstarszej warstwie odkryto budynki, nekropolie, świątynię Demeter, figurki z terakoty i maski kultowe, pozostałość świątyni chtonicznego bóstwa Kabirów, świątynię Afrodyty oraz ślady pożaru z końca VI w. p.n.e. Z IV i III w. p.n.e. zachował się akropol z ołtarzami i propylejami, zaś z III w. p.n.e. budynek ze sztukaterią oraz statkiem „Izyda”, liczne graffiti z imionami władców z dynastii Spartokidów, dwie ulice z V do III w. p.n.e., umocnienia obronne epoki Mitrydatesa. Znajdowała się tu przeprawa przez Bosfor. Por. Ps.-Skyl., 68; Strabon, 7.4.4; Appian, *Bell. Mithr.* 108.

Lit.: W. Olszaniec, *Źródła pisane do dziejów Nymfajonu*. „Archeologia” 45 (1994), s. 79-89; Сергей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001; Erich Diehl, *Nymphaion* (7). „RE” 17:34 (1937), szp. 1600-1603; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 37; Brill, s. 127 D2 (drugie odesłanie w indeksie na s. 296 dotyczy Nymfajonu w Azji Mniejszej); Hansen-Nielsen, no. 704; Mason, s. 363-365; Talbert, t. 2, s. 1246 (mapa 87 dodatek).

Ocean (gr. Ωκεανός, łac. Oceanus)

W geografii antycznej pod tym terminem rozumiano największy światowy zbiornik morski. Uznawano, że Ocean jest wielką rzeką, która dostarcza wodę w głąb lądu, zatem źródłem wszelkich wód na lądzie. Przedmiotem dyskusji naukowej były natomiast dwie podstawowe kwestie: a) czy mniejsze morza są jedynie jego zatokami bądź też są zbiornikami zamkniętymi (stąd np. określanie →Morza Kaspijskiego →Zatoką Kaspijską) oraz b) czy Ocean otacza położone blisko siebie trzy kontynenty, czy wręcz przeciwnie, stanowi rodzaj jeziora, zamkniętego przepastnymi obszarami lądów. Dostrzec można, iż oba problemy warunkują się wzajemnie. Model zakładający zewnętrżność Oceanu ułatwia odpowiedź pozytywną na pierwszą możliwość w punkcie a). Najważniejszym przedstawicielem tej hipotezy był Eratostenes z Cyreny, natomiast zwolennikiem drugiej – Hipparchos z Nikai i Klaudiusz Ptolemeusz. Może to się wydać dziwne, skoro wiadano już o opłynięciu →Afryki, co powinno sprzyjać wizji Eratostenesa. Ptolemeusz postulował wszakże zamknięty charakter →Oceanu Indyjskiego, nazywając go →Morzem Indyjskim, oraz istnienie południowego

połączenia Afryki i Azji. Skutkowało to ograniczeniem zasięgu Oceanu i stąd określenie go mianem jedynie Oceanu Zachodniego.

Lit.: Bardzo wartościowe są wszelkie prace Hugo Bergera (1836-1904), a zwłaszcza synteza *Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen*. 2 Aufl. Leipzig 1903. Dysponujemy też edycjami fragmentów Eratostenesa i Hipparcha: H. Berger, *Die geographischen Fragmente des Eratosthenes*. Leipzig 1880; repr. Berlin 1966; Idem, *Die geographischen Fragmente des Hipparch*. Leipzig 1869; D.R. Dicks, *The Geographical Fragments of Hipparchus*. London 1960; Stückelberger-Graßhoff. Por. też C. McPhail, R. Hannah, *Eratosthenes' Perception of the Caspian Sea: A Gulf or an Inland Sea?* „Orbis Terrarum” 10 (2010), s. 155-172; J.L. Berggren, A. Jones, *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*. Princeton 2000; Friedrich Gisinger, *Okeanos*. „RE” 17:34 (1937), szp. 2308-2349; Brill, s. 4-5; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 641, Bd. 2 (G. Perl), wg indeksu s. 274; Mason, s. 403, 454.

Ocharius (łac. Ocharius)

Rzeka na północnym →Kaukazie, wzmiankowana przez Plin., *NH* 6.22. Zdaniem Herrmanna tożsama z rz. Achardeos (Strabon 11.5.2; ale por. →Hypanis). Dzisiaj rz. Jegorłyk, dopływ Manycza z dorzecza dolnego →Donu. Dzisiejsza nazwa, dość powszechna w północno-wschodnim zlewisku Morza Czarnego (Max Vasmer wylicza siedem rzek o tej nazwie), wywodzi się od tatarsko-azerskiego słowa ägrilik ‘być ugotowanym’, jakkolwiek w innych rejonach źródłem hydronimu jest wschodniosłowiańskie imię Jegor.

Lit.: Albert Herrmann, *Ocharius*. „RE” 17:34 (1937), szp. 1767; Mason, s. 400.

Odessos (gr. Ὀδησσός [Ptolem., 3.10.8; 8.11.6], łac. Odessus)

Kolonia →Miletu na obszarze dzisiaj Warny (Bułgaria). Por. Ps.-Skymnos, 80; 748-750; Strabon, 7.6.1; Mela, 2.22; Arrian, *Perip.* 24.4; Plin., *NH* 4.45. Ważny ośrodek miejski aż po czasy bizantyńskie.

Lit.: Christo Danov, *Philippopolis, Serdica, Odessos. Zur Geschichte und Kultur der bedeutensten Städte Thrakiens von Alexander d. Gr. bis Justinian*. „Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt” II,7,1 (1979), s. 245-300; Erich Diehl, *Odessos* (1). „RE” 17:34 (1937), szp. 1883-1885; Brill, wg indeksu s. 296; Talbert, t. 1, s. 338 (mapa 22).

Ofaritowie (łac. Opharitae)

Ludność znad rzeki →Ofarus.

Lit.: Mason, s. 400.

Ofarus (łac. Opharus)

Rzeka na płn. →Kaukazie, dopływ rz. →Lagous; wzmiankowana przez Plin., *NH* 6.21. Być może dzisiaj rz. Urup, lewy dopływ górnego →Kubania (Kiepert).

Lit.: Albert Herrmann, *Opharus*. „RE” 18:35 (1939), szp. 627; Mason, s. 399.

Ofiussa (gr. Ὀφιοῦσσα, Ὀφιοῦπα [Ptolem., 3.10.16], łac. Ophius[s]a)

Brak dokładnej lokalizacji stanowiska, założonego w VI w. p.n.e. nad lewym brzegiem →Dniestru, najprawdopodobniej szybko wchłoniętego przez pobliskie miasto →Tyras, czasem z nim utożsamionego (nie rozróżnia ich jeszcze D i e h l), por. Ps.-Skylaks 68; Strabon 7.3.16. А г б у н о в (s. 139-141) natomiast twierdzi, że mieszkańcy Ofiussy przenieśli się na prawy brzeg rzeki i założyli miasto Tyras. Sprawa jest kontrowersyjna: Ptolem. (3.10.16) i Valerius Flaccus (6.84-85) wymieniają obie lokalizacje jako odrębne, por. Plin. *NH* 4.65 i 82, w formie Ofiusa. Niemniej, nie wszystkie źródła są konsekwentne i czasami spotykamy geminatę. Pliniusz (*NH* 4.61) wzmiankuje o jeszcze jednej Ofiussie, na Krecie. Czyni tak jednak tylko on, w związku z tym jej bliższa lokalizacja pozostaje nieustalona (Kirsten; Zehnacker-Silberman, s. 248).

Lit.: Erich Diehl, *Ophiusa* (3). „RE” 18:35 (1939), szp. 663-664; Ernst Kirsten, *Ophiusa* (1). „RE” 18:35 (1939), szp. 663; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 40; А г б у н о в; Hansen-Nielsen, no. 691; Parroni, s. 280.

Oksjonowie (łac. Oxionae)

Lud wspomniany przez Tacyta obok →Heluzjów jako mieszkańcy najodleglejszych krańców Ziemi. Wraz z nimi mieli mieć ludzkie twarze i zwierzęce ciała. Mieszkali na północnym wschodzie Europy. Oba etnonimy wspomniane są tylko w *Germanii*, przy czym Oksjonowie wykazują greckie pośrednictwo (końcówka -as: Oxionas). Etymologia pozostaje kontrowersyjna. M u c h łączył nazwę z germańskim *uhsan ‘Ochse’, w późniejszych pracach dopuszczał etymologię celtycką (środkowoiliryski [sic! Red.] oss ‘Hirsch’, cymryjski ych ‘Ochse’), co wydaje się wątpliwe ze względu na odległość geograficzną kresów północno-wschodnich od terenów celtyckich. P e k k a n e n wywodzi nazwę od fińskiego oksi, genetivus ohden i odnosi do prahistorycznego klanu związanego z niedźwiedziami. Zdaniem N e d o m y nazwa wiąże się z ‘wołami’ – ‘woli ludzie’ w znaczeniu ‘ludzkie bydło’ i nie jest związana z żadnym podaniem o ludach z krańców ziemi.

Lit.: Robert N e d o m a, *Oxiones*, „RGA” 22 (2003), s. 421-422; Rudolf M u c h, *Die nordische Fabelvölker bei Mela und Tacitus*, w: *Festschrift M. Andree-Eysn*, 1928; I d e m, *Oxiones*. „Hoops Lexikon” 3, s. 390; Tuomo P e k k a n e n, *The Hellusii and the Oxiones of Tac. Germ. 46,4*, „Arctos” 17 (1983), s. 49-60; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 42.

Oksos (gr. Ὠξος [Ptolem., 6.9-14], łac. Oxus)

Dzisiaj Amu Daria, rzeka wpadająca do Morza Aralskiego, znanego w starożytności jako Oxia palus (gr. Ὠξειανὴ λίμνη [Ptolem., 6.12.3], Błota Oksyjskie). Nazwa grecka pochodzi od starosogd. Vaxšu (Oswald S z e m e r é n y i, *Sprach-*

typologie, funktionelle Belastung und die Entwicklung indogermanischer Lautsysteme. „Acta Iranica” 12 [1977], s. 339-393). Stanowiła granicę między →Sogdianą a →Baktrią. Czasami pod nazwą rzeki →Arakses (np. Herodot 1.202; Iustin. 1.8; Oros. 2.7). Dzisiejsza nazwa pochodzi od miasta Āmul (od 1999 r. Turkmenabat). Znaczące, że przybór majowy wód Amu Darii, który nosi tur. nazwę Juldüz-taszuwi (‘przybór gwiazdy’, dom. Plejad), wyraża w rzeczywistości prastarą tradycję irańską (Сергей Б. Болелов, Галина Ю. Колганова, Михаил Г. Никифоров, *Юлдуз-ташуви и паводок Плеяд*. „ВДИ” [2015], z. 2, s. 140-150). W 1877 r. odnaleziono nad nią zbiór złotych i srebrnych przedmiotów (m.in. pierścieni, bransolet, naczyń, monet), zwany oddą „Skarbem znad Oksosu” (Oxus treasure, obecnie w British Museum: Igor R. Pitschikjan, *Oxos-Schatz im Oxos-Tempel. Achämenidische Kunst in Mittelasien*. Berlin 1992; B.A. Litwinskiy, I.R. Pichikyan, *Monuments of Art from the Sanctuary of Oxus*, w: János Harmatta ed., *From Hecataeus to Al-Huwārizmī*. Budapest 1984, s. 25-83). Ostatnio nt. stanowiska w Takht-i Sangin pisała Marina Veckina, *Sprachliche Untersuchungen zur neuen griechischen Weihinschrift aus dem Oxos-Tempel*. „Glotta” 90 (2014), s. 216-240. Jest to o tyle istotne, iż ten artykuł, poświęcony lokalnemu dialektowi greckiemu, został opublikowany w łatwo dostępnym czasopiśmie, a bogata bibliografia może stanowić dobre wprowadzenie dla badacza zainteresowanego problematyką hellenizacji Azji Środkowej (zwl. →Baktrii i Sogdiany). W nauce antycznej istniał także problem ujścia Amu Darii do M. →Kaspijskiego, co nie ma podstaw w realiach geograficznych, ale jest pochodną koncepcji →Oceanu (Spuler).

Lit.: И.В. Пьянков, *К вопросу о маршруте похода Кыра II на массагетов*. „ВДИ” (1964), z. 3, s. 115-130 (wyczerpująco na temat występowania Amu Darii pod nazwą Arakses); B. Spuler, *Der Amu Daria. Eine Flussmonographie*, w: *Mélanges Jean Deny*. Ankara 1958, s. 231-248; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 42-44; André-Filliozat, s. 70-71; Brill, wg indeksu s. 297; Parroni, s. 402; Talbert, t. 1, s. 89 (mapa 6).

Olbia (gr. Ὀλβία [Ptolem., 3.5.28; 8.103], łac. Olbia)

Dzisiaj Parutino w pobliżu Nikołajewa na Ukrainie. Na północnym wybrzeżu czarnomorskim najstarszą osadą grecką był Berezań (→Borystenida), założony przez Milet w połowie VII w. p.n.e. i położony na wyspie Mały Berezań w limanie →Bohu i →Dniepru. Stosunkowo szybko został on wchłonięty przez oddaloną o ok. 40 km Olbię (por. Hdt. 4.18;24), jako jej emporion. Olbia była zaś kolonią Miletu, założoną według tradycji lit. w 647 r. p.n.e. (zdaniem Horstera data ta odnosi się do Berezania), podczas gdy najnowsze dane archeologiczne wskazują na lata 575-550 p.n.e. Relacje ze scytyjskimi sąsiadami (→Scytowie)

nie zawsze były przyjazne, o czym świadczą groty strzał tkwiące w szkieletach ludzi pochowanych na nekropolii z VI/V w. p.n.e. Rozwój kolonii umożliwiło rozciągnięcie nad nią rodzaju protektoratu przez przyjaznego Grekom króla Scytów Skylesa na początku VI w. p.n.e. Do końca VI w. p.n.e. zabudowano terasę górną (tzw. Верхний город), w drugiej połowie VI w. p.n.e. powstał temenos i agora, gdzie oddawano cześć m.in. Apollonowi, Zeusowi i Atenie. W V w. p.n.e. miasto rozplanowano na nowo, częściowo wg systemu hippodamejskiego; rozwijała się metalurgia. W drugiej połowie III w. p.n.e. powstał m.in. warsztat wyrobu terakoty, wybudowano gimnazjon i przylegające do niego hale targowe, w których odkryto sto monet i odważniki. Na przestrzeni wieków miasto, które stało się typową grecką polis, utrzymywało kontakty gospodarcze z plemionami sarmackimi (→ Sarmaci), scytyjskimi oraz z Królestwem Pontu Mitrydatesa VI. Tereny podległe Olbii rozciągały się przypuszczalnie do limanu Bohu i Dniepru oraz do Berezania (jej portem była → Borystenida), sięgając na północy po dzisiejszy Nikołajew. Od schyłku III w. p.n.e. zaczął się upadek miasta, zaś ok. 56/50 p.n.e. kolonia została zrównana z ziemią przez Burebistę (→ Dakowie). Po odbudowie Olbia nie rozwijała się już tak intensywnie. Dion Chrysostom, który odwiedził ją w 95 r. n.e., stwierdził (*Or.* 36), że miała ono bardziej barbarzyński niż grecki charakter. Stacjonowali tu również przejściowo rzymscy żołnierze. W czasach Sewerów Olbia stała się częścią prowincji Moesia Inferior. Atak Gotów w latach 30. III w. zahamował rozwój miasta, które nie przetrwało kolejnego ataku gockiego w latach 60. III w. Ostatnie znaleziska archeologiczne datuje się na początek IV w. W zeszycie drugim „Вестника Древней Истории” z 2015 r. opublikowano raporty ostatnich ukraińskich badań archeologicznych. Załączona tam literatura jest reprezentatywna dla bieżącego stanu badań.

Lit.: Aleksandra Wąsowicz, *Olbia pontique et ses territoire*. Paris 1975; Aleksandra Wąsowicz, Wanda Zdrojewska, *Monuments en plomb d'Olbia pontique au Musée National de Varsovie*. Toruń 1998; Erich Diehl, *Olbia*. „RE” 17:34 (1937), szp. 2405-2423; Сепрей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001; M. Høster, I. Ionița, *Olbia*. „RGA” 23 (2003), s. 82-86; S.L. Solovyov, *Ancient Berezan* (Colloquia Pontica 4). Leiden 1999; S.L. Solovyov, M.Y. Treister, *Bronze Punches from Berezan*. „Ancient West & East” 3:2 (2004), s. 365-375; Mogens H. Hansen, *Emporion. A Study of the Use and Meaning of the Term in the Archaic and Classical Periods*, w: Gocha R. Tsetskhladze ed., *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas* (Mnemosyne Suppl. 193). Vol. 1. Leiden-Boston 2006, s. 1-39; Проблемы исследования Ольвии. Парутино 1985. Na temat zmian linii brzegowej Berezania: А.Н. Щеглов, *Заметки по древней географии и топографии Сарматии и Тавриды*. „ВДИ” (1965), z. 2, s. 107-113; Aalto-Pekkanen, t. 2,

s. 40. Агбунов, s. 165-173; Brill, wg indeksu s. 296; Koch, § 19.1 4K/L; Mason, s. 354-356; Talbert, t. 1, s. 354 (mapa 23).

Olbiopolis

Utworzona od terminu Ὀλβιοπολίται, 'obywatele Olbii', nazwa →Olbii.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 40.

Oracze (łac. Scythae Aroteres)

Owi Σκύθαι ἄροτῆρες Herodota (których, jak wykazał Aбаев, nie należy mylić ze Σκύθαι γέωργοι³³, radziecki uczony wywiódł mianowicie, iż apellatyw γέωργοι wynikł z niezrozumienia przez Greków irańskiego apellatywu *gauvarga < haumavarga, 'czciciele bydła') graniczyli z →Neurami. Holzer, który Oraczy uważał za resztki →Kimmeriów, a Neurów za Słowian lub Bałto-słowian, widział w tym sąsiedztwie okazję do zapożyczeń substratu 'kimmeryjskiego' w jęz. słowiańskich i bałtyckich (s. 219-221). Radykalną hipotezę wysunął Karl Neumann, uważając aroteres za zepsutą postać mongolskiego arat, 'ludzie' (s. 186). Pliniusz (NH 4.44) umieszcza Scythae Aroteres na zachodnim wybrzeżu M. →Czarnego, na obszarze m.in. dzis. Dobrudży.

Lit.: В.И. Абаев, *Геподомовские Skythai geōrgoi*. „Вопросы языкознания” (1981), z. 2, s. 74-76; Georg Holzer, *Entlehnungen aus einer bisher unbekannten indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen*. Wien 1989; Karl Neumann, *Die Hellenen im Skythenlande*. Berlin 1855; Aalto-Pekkanen, t. 1, s. 61-62.

Oranowie (łac. Orani)

Wzmiankowane tylko przez Pliniusza, NH 6.21, plemię →Kaukazu. Istnieje możliwość utożsamienia ich z ludem Orinaioi (Ptolem., 5.9.21), umiejscawianym bardziej na północnym wschodzie, między Górami →Keraunijskimi a Wołą (→Rha).

Lit.: Wilhelm Kroll, *Orinaioi*. „RE” 18:35 (1939), szp. 1062; Mason, 2008, s. 399.

Ordessus (gr. Ὀρθησσός [Ptolem., 3.5.29], łac. Ordessus, Odessos)

Port grecki blisko ujścia rz. Tiligul (→Asiakes), obecnie pod wodą. Trwa dyskusja o relacji do nazwy →Odessos. Por. Plin. NH 4.82; Arrian, per. 31; 87. Najnowsi wydawcy Ptolemeusza, Stückerberger-Gräbhoff, lokują go kilkanaście km na zachód, w rejonie dzisiejszego Oczakowa.

Lit.: Erich Diehl, *Odessos*. (2). „RE” 17:34 (1937), szp. 1885-1886; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 41; Агбунов, s. 158-159.

³³ Warto wiedzieć, że Konrad Mannert (1756-1834) w 1795 r. zaproponował koniekturę, poprawiającą etnonim Οὐργοί, będący hapax legomenon u Strabona (7.3.17), właśnie na Herodotowych γέωργοι. Bardzo wielu badaczy w XIX w., a także i później, zaakceptowało ją. Jednym z nielicznych wyjątków jest Tuomo Pekkanen.

Orgokinowie (łac. Orgocini)

Małe plemię, żyjące na północy Krymu (→Tauryka). Wzmianka Pliniusza, *NH* 4.85, jest jedynym poświadczeniem jego istnienia.

Lit.: Erich Diehl, *Orgocyni*. „RE” 18:35 (1939), szp. 1029; M. Rostovzef, *Skythien und der Bosphorus*. Berlin 1931, s. 42; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 41; Mason, s. 360.

Orkady (gr. Ὀρκάδες [Ptolem., 2.3.31], łac. Orcades)

Archipelag ok. 60 wysp (ang. Orkney), zamieszkały przez Piktów, należących do Celtów grupy P (pokrewnych Walijczykom czy Celtom kontynentalnym), leżący na północ od Szkocji. Pomponiusz Mela wie o 30 wyspach (Eksceprt 5 w części II). Grecy i Rzymianie zachowali dla nas pierwotną celtycką nazwę, której toponim o rdzeniu „ork” oznaczał „młodą świnię”, „dzika”. Nie powinno to budzić zdziwienia, skoro w Szkocji znaleźć można wiele nazw miejscowych pochodzenia odzwierzęcego (pozostałości systemu totemowego?). Wyspy zamieszkane były już w erze mezolitycznej, po dawnych mieszkańcach zostały megality oraz pozostałości osady neolitycznych rolników w Skarra Brae. Świat klasyczny zdał sobie sprawę z istnienia Orkadów dzięki podróży Pyteasa z Marsylii (ok. 325 r. p.n.e., jakkolwiek autor ten użył tego terminu także na określenie północno-wschodnich krańców Szkocji: dzisiaj Dunnet, Duncansby Head). Rzymianie poznali je bliżej podczas opłynięcia Brytanii przez Agrykolę (84 r. n.e.), ale nie włączyli ich ostatecznie do imperium (podobny *casus* stanowiła →Hibernia).

Lit.: William P.L. Thompson, *The New History of Orkney*. 3 ed. Edinburgh 2012; W.F.H. Nicolaisen, *Scandinavians and Celts in Caithness*, w: J. Baldwin, ed. *Caithness. A Cultural Cross-roads*. Edinburgh 1982; W.F.H. Nicolaisen, C.E. Batey, *Orkneyinseln*. „RGA” 22 (2003), s. 214-217; Barry Cunliffe, *Britain Begins*. Oxford 2012, s. 62; Brill, s. 8-9; Herrmann, Bd. I, s. 548 (H. Ditten); Koch, § 15.1 1C; Talbert, t. 1, s. 131 (mapa 9).

Oskobares (łac. Oscobares)

Pasma górskie w Iranie, znane z Orozjusza (2.43). Przez Janvier (s. 100) identyfikowane z górami dzisiejszego Chorasanu. Jeśli przyjmujemy tę hipotezę, należy zwrócić uwagę na błędne wskazanie przez Orozjusza źródeł →Gangesu.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 41; Janvier.

Osoe (łac. Osrhoene)

Kraina historyczno-geograficzna w górnym biegu lewobrzeżnego →Eufratu oraz w dorzeczu Chaburu, od wschodu granicząca ze źródłami →Tygrysu. Jako podmiot polityczny powstała w wyniku utraty przez Seleukidów władzy nad wschodnim pograniczem w drugiej połowie II w. p.n.e. Głównym ośrodkiem była Edessa (dzisiaj Urfa, Turcja).

Lit.: Jan Probstko-Prostyński, *Aruestan: problem lokalizacji*, w: *Hortus Historiae. Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*. Kraków 2010, s. 447-456 (b. ważny artykuł, szczegółowo omawiający problemy związane z geografą historyczną O., też dalsza literatura); J.B. Segal, *Edessa, 'the Blessed City'*. Oxford 1970; Brill, wg indeksu s. 296-297; Talbert, t. 2, s. 1033 (mapa 67).

Osowie → Ossowie

Ossowie (łac. Osi, Ossi)

Plemię zamieszkujące w →Panonii na lewym brzegu →Dunaju Nazwę tę po raz pierwszy dwukrotnie zapisał Tacyt, przy czym sam wahał się, do której grupy ich zaliczyć. W *Germ.*, 28.3 uznaje ich za „Germanorum natione”, zaś w 43.1 stwierdza, że „Osos Pannonica lingua coarguit non esse Germanos”. Znaczenie ich nazwy pozostaje niejasne, wywodzi się przypuszczalnie z języków panońskich. Tacyt zastanawiał się nad związkami Ossów z celtyckimi Arawiskami i kwestią ich autochtonizmu. Problemu tego nie umiał rozstrzygnąć, bo oba ludy żyjące po obu stronach Dunaju w pobliżu Aquincum nie różniły się zbytnio językiem ani obyczajami (Mócsy, s. 59-73). Współcześnie także podkreśla się złożony charakter etniczny Ossów. W *Germ.*, 43.1, Tacyt wymienia ich jako trzeci lud na tyłach →Markomanów i →Kwadów po →Marsygnach i →Kotynach, a przed →Burami. Wraz z celtyckimi Kotynami płacili trybut →Sarmatom i Kwadom i podobnie jak inne wymienione w tym kontekście ludy mieszkali w zalesionych górach. Lokalizuje się ich nad Ipolą, która istotnie płynie wzdłuż pasma Börzsöny, wypiętrzającego się na kilkaset metrów nad otaczającymi nizinami (najwyższy szczyt Csóványos, 938 m n.p.m. wznosi się ponad 800 m nad doliną Dunaju). W czasie wojen markomańskich przynajmniej ich część przesiedlona została na teren Dolnej Panonii, o czym może świadczyć *Itinerarium Antonini*, rejestrujące w czasach cesarza Karakalli na drodze między Sawarią a Aquincum stację drogową Osonibus.

Lit.: Günter Neumann, Helmut Castritius, *Osi*, „RGA” 22 (2003), s. 311-314; Erich Polaschek, *Osi*, „RE” 18:36 (1942), szp. 1581-1584; Andreas Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest 1959; Herrmann, Bd. 2, s. 207, 245 (G. Perl); Koch, § 18 3I, 9.1 3I (zlokalizowani na południe od Kotynów na terenie dzisiejszych Wzgórz Zemplińsko-Tokajskich w dorzeczu górnej Cisy); Kovács-Fehér, s. 142; Fehér-Kovács, s. 121-122 (bez opowiedzenia się za lokalizacją).

Ostrogoci → Gotonowie, →Greutungowie

Ottogoroga →Attakorowie

Pakyris (łac. Pacyris) →Hypakares

Pamfilia (gr. Παμφυλία [Ptolem., 5.5], łac. Pamphylia)

Kraina historyczno-geograficzna na południowym wybrzeżu Azji Mniejszej, pomiędzy →Licją a →Cylicją i z →Pizydją na północy. Główny ośrodek: Side, od którego pochodzi nazwa lokalnego języka, należącego do anatolijskiej grupy IE (publikacje w czasopiśmie „Kadmos”). Inne ważne miasta to Aspendos i Perge. W epoce brązu późniejsze ziemie Pamfilii wchodziły w skład kraju Tarhuntassa. Lit.: Maciej Popko, *Ludy i języki starożytnej Anatolii*. Wyd. 2. Warszawa 2011, s. 147-151; Brill, wg indeksu s. 297; Koch, § 19.2 6K; Talbert, t. 2, s. 1003 (mapa 65: Antalya to Side).

Panonia (gr. Παννονία [Ptolem., 2.14-15], łac. Pannonia)

Kraina historyczno-geograficzna, a następnie prowincja rzymska w Kotlinie Karpackiej. Jej północną i wschodnią granicę, będącą zarazem granicą Imperium, wyznaczał →Dunaj, południowa z →Dalmacją przebiegała ok. 30 km na południe od rzeki Sawy, zaś zachodnia z →Noricum włączała do Panonii Basen Wiedeński. Nazwa krainy oznacza bagno, błoto, moczary i jest powiązana strukturalnie z staroprus. pannean, ‘moczary’, czy staroind. pánka, ‘błoto’. Ziemie te przed przybyciem →Celtów, a następnie podbojem rzymskim zamieszkiwali Panończycy, do których być może należeli →Ossowie. Były to plemiona indoeuropejskie, ale ich ściślejsze pokrewieństwo w ramach IE pozostaje bardzo trudne do ustalenia, gdyż poza nielicznymi toponimami nie zachowały się żadne ślady ich języka. Niewątpliwie jednak podlegali dużym wpływom celtyckim i iliryskim (pojawiają się opinie, że region ten zamieszkiwała także ludność tracka, której siedziby sięgałyby od dzis. Bułgarii po południową Słowację; definitywnie odrzucono za to dawną hipotezę, że na południowym wschodzie Transdanubii [stanowisko Szentlorinc] mieszkali →Wenetowie). Pod względem archeologicznym teren dzisiejszych Węgier w połowie I tysiąclecia p.n.e. stanowił granicę między kulturą halsztacką a scytyjską, obecną na Wielkiej Nizinie Węgierskiej i w Siedmiogrodzie.

Rzym rozpoczął ekspansję na tereny leżące na wschód od Italii na początku II w. p.n.e. Ekspansja szła na północ, w stronę późniejszego →Noricum, na południowy wschód w stronę przyszłej →Dalmacji oraz na wschód, w stronę Małej Niziny Węgierskiej. W ciągu I w. p.n.e. dokonano jej ostatecznego podboju. Za pomocą związków klientalnych podporządkowano sobie żyjących na północ od Dunaju →Kwadów oraz na wschód od tej rzeki →Jazygów. Cesarz Trajan przeprowadził południkowy podziału prowincji na Panonię Górną ze stolicą w →Carnuntum oraz położoną na wschodzie Panonię Dolną ze stolicą w Aquincum. Początkowo lesista i bagnista kraina, znana ze srogich zim i dzikości, pod władzą rzymską przekształciła się w jeden z najlepiej rozwiniętych obszarów,

dobrze zurbanizowany i przecięty siecią dobrych dróg. W 295 r. obie panońskie prowincje podzielono wzdłuż Drawy. Północna część dawnej Pannonii Superior otrzymała nazwę Pannonia Prima, jej stolicą stała się Savaria (dzisiaj Szombathely), południowa to Pannonia Savensis albo P. Savia ze stolicą w Siscii (dziś Siskak). Północna część prowincji Pannonia Inferior stała się Panonią Valerią ze stolicą w Aquincum, a później w Sopianae (dzis. Pécs), zaś południowa to Pannonia Secunda ze stolicą w Sirmium, które właśnie wtedy zaczęło odgrywać ważną rolę. Od końca IV w. jej struktura etniczna ulegała przemianom, a od VI w. bardzo ważną rolę w jej kształtowaniu zaczęli odgrywać Słowianie.

Lit.: Najnowsze, kompleksowe ujęcie rzymskiego podboju i organizacji prowincji, zob. Mauricio Colombo, *Pannonica*. „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 50 (2010), s. 171-202; R. Bratož, *Pannonien*. „RGA” 22 (2003), s. 469-483; St. Zimmer, *Pannonische Sprache*. „RGA” 22 (2003), s. 483; Stanko Andrić, *Južna Panonija u doba velike seobe narodā*. „Scriinia Slavonica” 2 (2002), s. 117-167; Hrvoje Gračani, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb 2011; Brill, wg indeksu s. 289 i 297, zwł. s. 188-189; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 641; Koch, § 18 4H; Kovács-Fehér; Fehér-Kovács; Szabó-Borhy; Talbert, t. 1, s. 286-309 (mapa 20).

Panotiowie → Fanezjanie

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 45.

Pantikapajon → Pantikapeum

Pantikapes (gr. Παντικάπης, łac. Panticapes)

Dzisiaj rzeka Ingulec, prawy dopływ Dniepru (→Borystenes), wpadający doń pod Chersoniem (Diehl; jakkolwiek podkreślając wieloznaczność terminu odnośnie do basenu dolnego Dniepru); Wilhelm Tomaschek: dzisiaj rzeka Samara, lewy dopływ Dniepru, wpadający doń pod Dniepropietrowskiem; Rybakow: dzisiaj rzeka Worskla, uchodząca do Dniepru bardziej na północ. Hydronim jest wytłumaczalny na gruncie jęz. irańskich: „Droga Ryby” (*panti- + kapa*), por. Кулланда, s. 57; Pinault, s. 110.

Lit.: C.B. Кулланда, *Уроки скифского*. „Вопросы языкового родства” 5 (2011), s. 48-68; G.-J. Pinault, *La langue des Scythes et le nom des Arimaspes*. „Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” 152:1 (2008), s. 105-138; Erich Diehl, *Pantikapes* (1-4). „RE” 18:36 (1949), szp. 825-828; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 46; Mason, s. 358, 477; Parroni, s. 276; Talbert, t. 1, s. 358.

Pantikapeum (gr. Παντικάπαια [Ptolem., 3.6.4; 8.10.4], łac. Panticapaeum, Panticapaeon)

Dzisiaj Kercz (Ukraina). Kolonia →Miletu na Krymie założona, według danych archeologicznych ok. 590-570 r. p.n.e., nad Cieśniną Kerczeńską. Było

stolicą →Bosforu Kimmeryjskiego. Rozwojowi miasta sprzyjało położenie na morskim szlaku handlowym oraz zaplecze rolnicze. Był to wielki ośrodek rzemieślniczy, rybołówstwa i winiarstwa. Od pierwszej połowy VI w. p.n.e. bito tu srebrne monety, zaś od IV w. p.n.e. do bicia monet wykorzystywano złoto i brąz. Z najstarszej fazy zachowały się ziemianki i półziemianki, akropol, inskrypcje na ceramice z imionami władców i właścicieli domów, budowle kultowe, w tym świątynia Apollona, monety, terakota. W IV i III w. p.n.e. pojawiły się budynki społeczne na akropolu, pałac Spartokidów, rządzących państwem bosporańskim, oraz rozszerzono granice miasta. W początkach III w. p.n.e. wybudowano twierdzę z basztą i cytadelą, natomiast na przełomie II i I w. p.n.e. umocniono akropol. Największy rozkwit: III-II w. p.n.e. W I w. p.n.e. miasto doznało zniszczeń i zbudowano nową cytadelę, co wiązało się z wojnami Mitrydatesa. W połowie III w. w wyniku najazdu Gotów miasto podupadło, ostatecznie zniszczyli je Hunowie. Zostało odbudowane przez cesarza Justyniana. Zob. też → Czarne Morze.

Lit.: M.Y. Treister, *Excavations at Pantikapaion*, w: *Greek Archaeology without Frontiers*. Athens 2002, s. 151-172; Сепрей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001; I. Ionița, Kerč. „RGA” 16 (2000), s. 462-464; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 45-46; Koch, § 19.1 4M, 19.2 4M; Brill, wg indeksu s. 297; Mason, s. 365-366, 473; Parroni, s. 273; Talbert, t. 2, s. 1246 (mapa 87 dodatek); Zehnacker-Silberman, s. 303.

Parapanisos (łac. Parapanisus, Propanisus [Solinus 19.2])

U Pliniusza (*NH* 4.94) jest to rzeka wpadająca do Oceanu →Amalchijskiego. Próbowano widzieć w niej nawet syberyjski Ob (sic!), ale kontekst opisu wskazuje, że chodzi o którąś z rzek →Germanii, uchodzących do Morza Północnego lub Bałtyku. Pozostaje nierozwiązaną zagadką relacja tego hydronimu z górą Paropanisus (Paropamisus), wzmiankowanego przezeń w innym miejscu, odnośnie do kompletnie innego obszaru, →Paropanisdzi.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 46; Herrmann, Bd. I, s. 565 (H. Ditten); Mason, s. 378.

Parasinon (łac. abl.sg. civitate Parasino)

Miejscowość lecznicza wspomniana tylko przez Pliniusza, *NH* 2.211, leżąca na Krymie. Według Diehla na półwyspie znajduje się tylko jedno miejsce mające powyższe właściwości: wieś Saki, ok. 20 km na południowy wschód od Eupatorii. Трубачев (s. 22: „wschodni”?) sugeruje pochodzenie toponimu na bazie staroind. substratu. Plin. *NH* 2.211: „in Taurorum paeninsula in civitate Parasino terra est, qua sanantur omnia vulnera”.

Lit.: Erich Diehl, *Parasinon*. „RE” 18:36 (1949), szp. 1376; Трубачев.

Parchoatras (gr. Παραχοάθρας [Strabon, 11.8.1], τοῦ Παραχοάθρα [Ptolem., 6.2.3; 6.4.1; 6.5.1; 6.6.1] Parchoatras, Choatras [Plinius, *NH* 5.98; Solinus])

Pasmo górskie, którego granice są przez źródła klasyczne wyznaczane dość płynnie. Dla Strabona wydaje się to być synonim gór → Ariobarzanes, podczas gdy dla Orozjusza to zachodnia część Taurusu Armenńskiego, gdzie mają znajdować się źródła → Eufratu.

Lit.: Hans Treidler, *Παραχοάθρας ὄρος*. „RE” 10 suppl. (1965), szp. 475-478 (bez analizy fragm. Orozjusza); Janvier, s. 93-94.

Parianowie (łac. Pariani)

Plemię z Azji Środkowej, znane z Meli (1.13) oraz Pliniusza (*NH* 6.48). Być może tożsami z Herodotowymi (3.92) Παρικάνιοι.

Lit.: Peter Julius Jung e, *Parikanioi* 1-2. „RE” 18:36 (1949), szp. 1482-1483; Parroni, s. 189.

Paropanisadzi (gr. Παροπανισάδαι [Ptolem., 6.11.1; 6.17.1; 6.17.3; 6.18.1; 6.20.1; 7.1.1; 7.1.28], Παροπαμισάδαι [Strabon, 15.2.9], łac. Paropanisadae)

Mieszkańcy gór Paropanisus (Ptolem., 6.11.1; 6.11.5; 6.17.1), źródła → Indusu według Plin. *NH* 6.71. i Meli, 3.69. Nazwa grecka wywodzi się z sanskrytu. Herzfeld zaproponował natomiast etymologię staroperską (s. 336), która została odrzucona. Istnieje obecnie konsens, że pod tą nazwą kryje się Hindukusz.

Lit.: Ernst Herzfeld, *The Persian Empire*. Wiesbaden 1968; André-Filliozat, s. 86-88; Brill, s. 112 (zimowe przejście armii Aleksandra Wielkiego do → Baktrii); Talbert, t. 1, s. 89 (mapa 6: awestyjskie para-uparæsana).

Partenion (gr. Παρθένιον [Ptolem., 3.6.4], łac. Parthenium)

Dzisiaj przylądek Chersoneski, na zachód od Sewastopola, bądź przyl. Fiolent (płd.-zach. Krym). Por. Strabon, 7.4.4; Mela 2.3; Plin., *NH* 4. 86. Nazwa grecka wywodzi się od przydomka Artemidy bądź jej lokalnego odpowiednika.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 46; Brill, s. 127 D2; Mason, s. 361-362, 475; Parroni, s. 274; Talbert, t. 1, s. 358 (mapa 23: Fiolent), 1246 (mapa 87 dodatek: Siniagino).

Parthau (łac. Parthau)

Pasmo górskie poświadczone jedynie przez Orozjusza, 1.2.42, przylegające do gór → Memarmali. Obecnie brak możliwości bliższej identyfikacji.

Lit.: Janvier, s. 96-100; 104.

Partowie → Dahowie

Passyadrowie (łac. Passyadrae)

Plemię mieszkające pod górą → Imavus, wzmiankowane przez Orozjusza, 1.2.46.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 46.

Patyssus (gr. ὁ Πάνθοσος, gr. biz. ὁ Τίσσος [Teofilakt Simokatta], ὁ Τίγας [Priskos z Panion], łac. Pathissus, Parthiscus [Ammianus Marc.], Tisia [Jordanes])

Dzisiaj rz. Cisa (węg. Tisza, rum. Tisa, niem. Theiß, ros. Тиса), lewy dopływ →Dunaju (dł. 966 km). Brak przekonującej etymologii. Трубачев (z. 5, s. 8) zaproponował słowiańskie pochodzenie hydronimu *Pathissus*, początkowe *pa-* rozumiejąc jako odmiankę prefiksu *po-*, por. Pomorje, Połabie, Podunawie. Ostatnio, na podstawie nowego odczytania inskrypcji, poświadczającej istnienie urzędu *praefectus ripae Tibissi-Danuvii*, Benea (2015, s. 95-96) proponowała, by uznać hydronim *Tibiscus* także za synonim Cisy, a nie Temeszu.

Lit.: Erich Polaschek, *Pathissus*. „RE” (1949), szp. 2161-2163; Samuel Szádeczky-Kardoss, *The Name of river Tisza*. „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 2 (1954), s. 77-115 (b. dobry artykuł, podstawowy do wszelkich dalszych badań); Stefan Kniezsa, *Die Gewässernamen des östlichen Karpathenbeckens*. „Ungarische Jahrbücher” 23 (1943), s. 187-235, zwł. s. 192; Doina Benea, *Militärische und politische Massnahmen während der Herrschaft des Kaisers Hadrian im Südwesten der Provinz Dakien*, w: *Ad Fines Imperii Romani, Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicata*. Varsaviae 2015, s. 93-104; О.Н. Трубачев, *Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики*. „Вопросы языкознания” (1982), z. 4., s. 10-26; z. 5, s. 3-17; Brill, wg indeksu s. 297; Hermann, Bd. I, s. 563 (H. Ditten).

Perska Zatoka (gr. Περσικός κόλπος [Ptolem., 5.19.1], łac. *Persicus Sinus*)

Nazwa antyczna jest tożsama dzisiejszej. Pomponiusz Mela wymiennie stosuje terminy *sinus* i *mare* (co jest całkowicie zrozumiałe z perspektywy, która wszystkie morza traktuje jako zatoki →Oceanu), stąd sformułowanie *Persicum mare* (1.9).

Lit.: Heinrich Schiewek, *Der Persische Golf als Schiffahrts- und Seehandels route in Achämenischer Zeit und in der Zeit Alexanders der Grossen*. „Bonner Jahrbücher” 162 (1962), s. 43-97; Brill, wg indeksu s. 297; Mason, s. 455; Talbert, t. I, s. 37 (mapa 3).

Perskie Morze →Perska Zatoka

Pestikowie (łac. *Pestici*) →Apasiakowie

Peucynowie (gr. Πευκινόι, łac. *Peucini*) →Bastarnowie

Peuke (gr. Πεύκη [Ptolem., 3.10.2])

„Sosnowa Wyspa” (Kotłowski) w delcie →Dunaju, brak pewnych ustaleń w kwestii lokalizacji. Identyfikuje się ją z wyspą bezpośrednio w delcie (Kniva), w południowym ramieniu, z górą w okolicach ujścia Dunaju (może w Karpatach Południowych albo z całym pasmem zwanym w *Tabula Peutingeriana* *Alpes Bastarnicae*; Linderski), a nawet z miastem w delcie Dunaju. Dziś przeważa pogląd, że chodzi o kompleks wysp w delcie (*pace* Zehnacker-Silbermann, s. 275). Należy jednak pamiętać o istotnych zmianach geograficznych: opisy antyczne nie muszą zatem wcale odpowiadać dzisiejszej rzeczywistości. Odrębnym zagadnieniem pozostaje problem, czy można Peuke utożsamić z tzw.

Onglosem, terytorium nad dolnym Dunajem, dokąd przybył Asparuch (Teofanes, p. 357-358; Nikefor, p. 34). Była zamieszkiwana przez Peucynów, plemię →Bastarnów. А г б у н о в (s. 117-122) w obszernym wywodzie sugeruje, iż żadne współczesne identyfikacje nie są możliwe, gdyż zmieniło się środowisko delty, a co więcej źródła antyczne zdają się sugerować, że pod tą nazwą rozumiano ogólnie południową jej część.

Lit.: Günter Neumann, Reinhard Wenskus, Herbert Jankuhn, *Bastarnen*. „RGA” 2 (1976), s. 88-90, zvl. s. 89; Helmut Castritius, *Peuke*. „RGA” 22, (2003), s. 637-638; Anna Kotłowska, *Sosna w literaturze greckiej*. „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej” 13 (2014), s. 257-266; Jerzy Linderski, *Bastarneńskie Góry*. „SSS” 1 (1961), s. 90; А г б у н о в; Mason, s. 350; Talbert, t. 1, s. 358 (mapa 23).

Peukowie (łac. Peuci) →Bastarnowie

Pikowie (łac. Pici)

Plemię wzmiankowane tylko u Pliniusza, *NH* 6.21 (część rękopisów posiada w tym miejscu etnonim Phycari, →Fikorowie). Pinkerton (t. 2, s. 160-161) nadaje mu celtycką tożsamość etniczną (bliską →Peukom) i czyni odpowiedzialnym za nadanie nazwy wyspie →Peuke.

Lit.: John Pinkerton, *An Enquiry into the History of Scotland*. Edinburgh 1814; Mason, s. 399.

Pióronośna kraina →Rifejskie Góry

Pyreneje (gr. Πυρηνή [Ptolem., 2.6.10-11], łac. Pyrenaei montes)

Łańcuch górski rozciągający się między Zatoką Biskajską a Morzem →Śródziemnym. Stanowią prostolinijny, jednolity wał górski trudny do przejścia – na dwustukilometrowym odcinku centralnym wysokość nie spada poniżej 2000 m n.p.m. z najwyższym szczytem Pico de Aneto 3404 m n.p.m. Komunikację umożliwiają tylko trzy obniżenia. Nie przeszkodziło to dotarciu do →Hiszpanii fali celtyckiej (tzw. Celtoiberów; Bednarczuk), której zabytki językowe znamy z północno-wschodniej Hiszpanii. Już starożytni widzieli w nich naturalną granicę Półwyspu Iberyjskiego, np. Plin., *NH* 4.110: „A Pyrenaei promunturio Hispania incipit (...)”.

Lit.: L. Bednarczuk, *Języki celtyckie. Język celtoiberijski*, w: *Języki indoeuropejskie*, red. L. Bednarczuk, t. 2, Warszawa 1988, s. 712-715; Hermann, Bd. 1, wg indeksu s. 642; Talbert, t. 1, s. 399 (mapa 25); Brill, wg indeksu s. 299.

Pityus (gr. Πιτυός [Ptolem., 5.6.6], łac. Pityus)

Kolonia →Miletu ok. 50 km na północny wschód od →Dioskorias, dzisiaj gruz. Bichvinta; w jęz. abchaskim i rosyjskim: Pitsunda. Т р у б а ч е в (s. 21) sugeruje pochodzenie toponimu na bazie staroind. substratu. Por. Zosim. 1.32-33; Teodoret, HE 5.34 (p. 335); Procop. *Aed.* 3.7.8; Suda, s.v. Πιτυός. Leżała na

północnej granicy →Kolchidy i wbrew zdaniu Pliniusza nie w głębi lądu, lecz na wybrzeżu. Dysponowała dogodnym portem i była bogatym ośrodkiem handlowym. Po wspomnianym przez Pliniusza zdobyciu przez →Heniochów przeżyła w 225 r. n.e. najazd barbarzyńców z rejonu →Pantikapajonu. W czasach bizantyńskich była pograniczną fortecą imperium, miała też być miejscem wygnania patriarchy konstantynopolańskiego Jana Chryzostoma (Złotoustego), który jednakże zmarł w drodze do niej.

Lit.: Erich Diehl, *Pityus*. „RE” 20:40 (1950), szp. 1883-1884; Brill, wg indeksu s. 298; Mason, s. 389; Talbert, t. 2, s. 1235 (mapa 87); Трубачев.

Pizydycjczycy (gr. Πισιδία [Ptolem., 5.4.11; 5.5.4; 5.5.8; 8.29.17], łac. Pisidia)

Mieszkańcy górzystej krainy historyczno-geograficznej Pizydii w południowo-zachodniej Azji Mniejszej. Pizydia graniczyła od zachodu z →Karią, a od południa z →Licją. Główne ośrodki, Termessos i Sagalassos, a od epoki hellenistycznej także Antiochia. Język, poświadczony w inskrypcjach, należy do anatolijskiej gałęzi jęz. IE (publikacje w czasopiśmie „Kadmos”).

Lit.: Elmar Schwertheim (Hrsg.), *Forschungen in Pisidien* (Asia Minor Studien 6). Bonn 1992; W.M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*. London 1890; Maciej Popko, *Ludy i języki starożytnej Anatolii*. Wyd. 2. Warszawa 2011, s. 147-152; Brill, wg indeksu s. 298; Koch, § 19.2 6K; Parroni, s. 192; Talbert, t. 2, s. 996-1012 (mapa 65).

Plakia (gr. Παλάκιον [Strabon, 7.4.7], łac. Placia)

Miejsce umocnione, służące podczas walk →Scytów z Mitrydatesem (Strabon, 7.4.3), na terenie dzis. Bałaklawy.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 49; Mason, s. 362.

Pont, Pontyjskie Morze →Czarne Morze

Port Achajów (gr. Ἀχαιῶν λιμήν, łac. Portus Achaeorum)

Nazwa kilku portów w Grecji właściwej (Messenia) oraz w Azji Mniejszej (Eolida, Troada). Port wspomniany w Plin. *NH* 4.83 znajdował się nieopodal →Olbiopolis, na obszarze dzis. Wiktorowki (?).

Lit.: Gustav Hirschfeld, Eduard Thraemer, Wilhelm Tomaschek, *Ἀχαιῶν λιμήν*. „RE” 1 (1894), szp. 205; Hans Treidler, *Portus Achaeorum* (2). „RE” 22:45 (1953), szp. 404-405.

Propanisadowie (łac. Propanisadae)

Odmianka (Mela 1.13) po metatezie etnonimu →Paropanisadzi.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 46, s.v. *Parapanisus*; Parroni, s. 190.

Propontyda (gr. Προποντις [Ptolem., 3.11; 5.2.1-2])

Dzisiaj Morze Marmara (dł. 225 km, największa szer. 64 km), leżące między cieśninami →Bosforem i →Hellespontem, wprowadzające na Morze Czarne, na co wskazuje nazwa grecka.

Lit.: Brill, wg indeksu s. 299; Bryce, s. 565; Talbert, t. 2, s. 791 (mapa 52).

Pseudostomon (gr. Ψευδοστόμων [Ptolem., 3.10.6])

Jeden z siedmiu nurtów w delcie → Dunaju, wpadający do Morza → Czarnego.
W jęz. greckim znaczy ‘fałszywe ujście’.

Lit.: N. Panin, *A New Attempt at identifying the Danube mouths as described by the Ancients*. „Dacia” 27:1/2 (1983), s. 175-184; Talbert, t. 1, s. 358 (mapa 23).

Pseudostomos → Pseudostomon.

Rha (gr. Ῥᾱ [Ptolem., 5.9; 6.14], łac. Rha)

Dzisiaj Wołga, najdłuższa rzeka → Europy, uchodząca do Morza → Kaspijskiego. Najstarsza, poświadczona źródłowo, ludność zamieszkująca jej obszar ujściowy należała do plemion irańskich (→ Scytowie, → Sarmaci). Nazwa turecka Atıl³⁴ (poświadczona w 642 r., gr. Ἀττίλα) została przeniesiona na położoną nad rzeką stolicę państwa Chazarów, późn. forma Itil³⁵. W sprawie etymologii istnieje w zasadzie konsens (umocniony przez różnorodny i liczny materiał topo- i hydronimii IE), iż jest to indoirañska realizacja PIE: *Rāvā < *Rōuā, na określenie „rzeki, dużej ilości wód”, por. aw. *Ranhā*, wed. *Rasā* (Markwart, *Wēhrōt und Arang*, 1938, s. 133; Kuhn w „KZ” 28, s. 214). Od ustaleń Jana Rozwadowskiego badacze koncentrują się już tylko na zbieraniu i uściśnianiu słowiańskich kontynuacji i derywatów, typu pol. Rawa, lit. Ravas itp., zob. więcej: Kazimierz Rymut, *Gewässernamen im Flußgebiet der oberen Weichsel von der Quelle bis zu Sola und Przemsza*. Stuttgart 1993, s. 96³⁶, a zwłaszcza Jürgen Udolph, *Studien zu slavischen Gewässernamen und slavischen Gewässerbezeichnungen*. Heidelberg 1979, s. 466³⁷; Zbigniew Gołab, *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*. Kraków 2004, s. 200, tam starsza literatura.

Ostatnio ukazał się obszerny, bogaty materiałowo, artykuł Pauli Rahkonen a, *Finno-Ugrian hydronyms of the River Volkhov and Luga catchment areas*.

³⁴ Być może jest to pierwotna nazwa na rzeczownik poświadczony w jęz. tur., gdyż po jej przyjęciu Węgrzy zaczęli tak określać Don, jak przyjmuje W. Swojda, *Atel*. „SSS” 1 (1961), s. 53.

³⁵ Por. Jarosław Dudek, *Chazarowie*. Warszawa 2016; D.M. Dunlop, *The History of Jewish Khazars*. Princeton 1954. Dokładna lokalizacja chazarzkiej stolicy nadal pozostaje nieznana, zob. Dudek, s. 236-245; T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Miasta chazarzkie Itil i Sarkel*. „Przegląd Orientalystyczny” (1973), z. 85:1, s. 45-50.

³⁶ W recenzji tej pracy, J. Domański proponuje pochodzenie dewerbalne formy słowiańskiej, „Onomastica” 40 (1995), s. 199-206, zwł. s. 205-206.

³⁷ Praca świetna pod względem materiałowym, wykazująca wybitną erudycję autora; niemniej jej wnioski, lokujące praojczyznę Słowian na północno-wschodnim skłonie Karpat, nie uzyskały akceptacji. Jej uaktualnieniem jest *Die Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb den alteuropäischen Hydronymie*. Heidelberg 1990.

„Journal de la Société Finno-Ougrienne” 93 (2011), s. 205-266. W kwestii Wołgi przynosi on radykalnie odmienną interpretację, sugerując istnienie lokalnego, fin.-ugr. formantu „-ra” < „*rha”, o znaczeniu „rzeka”, który współtworzy hydronimię górnej Oki i górnej Wołgi. Autor nie odnosi się wszakże w żaden sposób do etymologii PIE (s. 231-233 i mapa); zdaje się, że być może nie jest jej nawet świadomy, gdyż jako „dowód” prawdziwości Rha cytuje mapy wczesnonowożytnie (sic!), sądząc, iż powyższy formant jest śladem wymarłego języka rodziny ugrofińskiej.

Ze względu na fakt zbliżenia biegów Wołgi i →Donu w rejonie dzisiejszego Wołgogradu (dawn. Carycyn, Stalingrad), starożytni mylnie traktowali czasem Don jako odnogę Wołgi, co skutkowało twierdzeniami, iż Wołga wpada do →Meotydę.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 51: tylko Amm. Marcell. 22.8.28; Mason, s. 404; Talbert, t. 2, s. 1213-1216 (mapa 85).

Ramowie (łac. Rami)

Plemię zamieszkujące →Kaukaz, wspomniane jedynie przez Pliniusza, *NH* 6.21.

Lit.: Emil Kiessling, *Rami*. „RE” 1A (1914), szp. 134; Mason, s. 399.

Raurakowie (gr. Ραυρακοί [Ptolem., 2.9.18], łac. Rauraci, Raurici)

Małe plemię celtyckie znad →Renu, sąsiedzi Helwetów. Dość dobrze poświadczone źródłowo (w tym epigraficznie) Wg Ammiana Marcellina (15.11.11) to obok dzisiejszego Besançon najpotężniejsze miasto na terytorium Sekwanów – późnoantyczna kontynuacja Augusta Raurica (zał. latem 44 r. p.n.e., *Frei-Stolba*, s. 345-350). Wg przekazu *Notitia Galliarum* chodzi o Castrum Rauracense, dzisiejszy Kastell Kaiseraugst, leżący w kantonie Aargau w Szwajcarii nad Renem, w pobliżu dzis. Bazylei. Sama kolonia opustoszała pod koniec III w. z powodu trzęsienia ziemi, najazdów Germanów oraz wojny domowej. Do IV w. przetrwała umocniona osada na miejscu dzisiejszego zamku. W drugiej poł. III w. za Aureliana albo Probusa powstał zamek pomocniczy strzegący przepraw przez Ren. Reformy administracyjne Dioklecjana utworzyły na tym terenie prowincję Sequania (później Maxima Sequania), w której miał siedzibę Legion I Martia utworzony przez tego cesarza. Prawdopodobnie Raurica była w IV w. siedzibą biskupstwa. Zamek odbudowany po pożarze w 351/352 r. (3.5 ha) stanowił ważny punkt obronny limesu nadreńskiego.

Lit.: *Regula Frei-Stolba, Die römische Schweiz*. „Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt” II 5:1 (1976), s. 288-403 (tam dalsza literatura); Ferdinand Haug, *Raurici*. „RE” 1A (1914), szp. 289-293; R. Marti, *Kaiseraugst*. „RGA” 16 (2000), s. 165-170; Brill, s. 165 D2 (Raurica) i 167 C2; Herrmann, Bd. I, s. 454 (H. Labuske, K.-P. Johnne).

Recja (gr. Ραϊτία [Ptolem., 2.12], łac. Raetia, Rhaetia)

Kraina historyczno-geograficzna, a następnie prowincja rzymska (*Raetia et Vindelicia*) na ziemiach Retów, plemienia, o którym starożytni sądzili, że wywodzi się od Etrusków (Liwiusz, 5.33.11; Pliniusz, *NH* 3.133; Justyn, 20.5.9). Kwestia ta pozostaje nadal przedmiotem kontrowersji (R i x). Łączy się z nimi trzy kultury archeologiczne, wykształcone na przełomie VI i V w. p.n.e. w Alpach, Tyrolu Południowym i regionie Trydentu: Fritzens-Sanzeno, grupy Magrè i grupy Valcamonica. Na wschodzie granicę z →Noricum wyznaczał Inn. Od południa Recja graniczyła z Italią, na zachodzie z prowincjami alpejskimi i Germanią Górną (Superior). Obejmowała południowo-wschodnią Szwajcarię, Vorarlberg, Tyrol, Alpy Środkowe i Przedgórze Alpejskie między Jeziorem Bodeńskim, Dunajem i Innem, zajmując powierzchnię ok. 80 000 km². Pierwszym centrum administracyjnym było Cambodunum (dzisiaj Kempten), a od panowania Trajana – Augusta Vindelicorum (dzisiaj Augsburg). Prowincja uległa szybkiej romanizacji, przecięta została siecią dróg transalpejskich, lecz była słabo zurbanizowana.

Lit.: A. Lang, *Raeter*. „RGA” 24 (2003), s. 72-79; R. Kaiser, *Raetien*. „RGA” 24 (2003), s. 79-86; G. Neumann, *Raetische Sprache*. „RGA” 23 (2003), s. 86-88; Helmut Rix, *Rätisch und Etruskisch* (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 68). Innsbruck 1998; Brill, wg indeksu s. 299, zvl. s. 188-189; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 642, Bd. 2, s. 241-242 (G. Perl); Koch, § 17.5 4F/G; Talbert, t. 1, s. 272-285 (mapa 19).

Ren (gr. Ρῆνος [Ptolem., 2.9; 2.11-12], łac. Rhenus)

Rzeka o długości 1320 km, wypływająca z Alp w szwajcarskim kantonie Gryzonia. Przepływa przez Jezioro Bodeńskie, przedziera się przez Reńskie Góry Łupkowe oraz Średniogórze Niemieckie, uchodzi rozgałęzioną deltą do Morza Północnego w Holandii. Wielu autorów antycznych zwróciło uwagę na wartki nurt (np. Cezar, *BG*, 4.10.3, 4.17.2; Strabon 4.3.3; Tacyt, *Ann.* 2.6.4; Ammian Marc. 15.4.2). Tę cechę rzeki zdaje się odzwierciedlać jej nazwa, zawierająca indoeuropejski rdzeń *h₂reiH ‘otaczać wałem’, ‘wirować’, stąd pragermańskie *reinos ‘wirujący’, ‘płynący’. Większość badaczy uznaje hydronim za celtycki, zwłaszcza że dobrze poświadczona jest forma Rēnos, od której pochodzi poetycka nazwa oceanu w języku irlandzkim: Rian. Natomiast zdaniem St. Zimmerera dzisiaj nazwa niemiecka Rhein (ze sztucznym ‘h’) < Rîn nie jest jej derywatem, ale rodzimą nazwą germańską. Rzeka zasilana jest z prawej strony m.in. Neckarem, →Menem, Lahnem, rzeką Wupper, Ruhrą i →Lippe, zaś z lewej strony uchodzi do niej Mozela i →Moza. Już Cezar uznał Ren za granicę etniczną rozdzielającą →Gallów od →Germanów. Po wycofaniu się Cesarstwa z terenów na wschód od rzeki, Ren stał się faktyczną granicą polityczną i cy-

wilizacyjną, mimo zaawansowanej romanizacji ludności mieszkającej po obu stronach limesu. Dla usprawnienia komunikacji rzecznej Druzus wybudował kanał łączący Stary Ren z IJselmeer, pozwalający statkom omijać niebezpieczną deltę (fossa Drusiana). L. Vetus planował stworzenie szlaku wodnego z Morza Północnego na Śródziemne (→Mare Nostrum) przez przekopanie kanału łączącego Mozellę i Saône, ale w tych czasach był to pomysł niewykonalny

Lit.: St. Zimmer, R. Wolters, H. Ament, *Rhein*. „RGA” 24 (2003), s. 524-532; Brill, wg indeksu s. 300; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 642, Bd. 2, wg indeksu s. 275 (G. Perl); Koch, s. 24, § 17.3 3E, 17.5 4F; Talbert, t. 1, s. 158 (mapa 11).

Retiko (łac. Retico)

Oronim wzmiankowany jedynie przez Mełę 3.30, przypuszczalnie pochodzenia celtyckiego. Brak jakichkolwiek wiarygodnych prób identyfikacji (Haug). Można ewentualnie rozważyć hipotezę, że chodzi o rejon →Alp zamieszany przez Retów (→Recja).

Lit.: Ferdinand Haug, *Retico*. „RE” 1A (1914), szp. 693; Parroni, s. 394; Herrmann, Bd. 1, s. 545 (H. Ditten).

Retowie →Recja

Rifejskie Góry (gr. τὰ Ῥίπαια ὄρη [Ptolem., 3.5.15; 3.5.22], łac. Ripaei, Rhiphaei montes)

Gdyby należało jednym zdaniem zdefiniować ten oronim, to brzmiałoby ono tak: „W tradycji geografii klasycznej pasmo górskie, położone na północ, północny wschód od centrum tej cywilizacji”. Należy uczciwie stwierdzić, iż każda dalsza precyzja byłaby już nadużyciem, gdyż wykluczałaby część świadectw źródłowych. Tymczasem, ich uważna lektura nasuwa nieodparte wrażenie, że góry istnieją zarówno na płaszczyźnie realnej, jak i mitycznej. Są składową wyobrażeń dalekich przestrzeni, jak są nimi →Wyspy Błogosławionych, czy utopijna wyspa →Hyperborejczyków. Wcale nie jest wykluczone, że istniał na początku realny pierwowzór Gór Rifejskich, ale jego poszukiwania wydają się o tyle bezcelowe, że znane nam źródła mają swoją własną historię, własną percepcję tych gór. Można by nawet napisać, nieco radykalnie: *nie ma jednych Gór Rifejskich*. Oczywiście, pewne regularności dają się dostrzec. W literaturze rzymskiej bardzo często funkcjonują jako topiczne wyobrażenie dalekiej północy, bez konkretyzacji geograficznej, np. Silius Italicus (11. 459): „Strymon Rhiphaeus”. Znaczące, że wraz z poszerzaniem się horyzontu antycznej wiedzy geograficznej, Góry Rifejskie przesuwane są coraz dalej na północ.

Podstawowym opracowaniem materiałowym pozostaje rzetelny artykuł Kießlinga, który dla każdego zainteresowanego tą tematyką powinien sta-

nowić pierwszą lekturę. Niemniej, nadal też wielu badaczy podejmuje próby realnego uchwycenia oraz identyfikacji. Czynią tak jednak zwykle z perspektywy zaledwie kilku, a nawet jednego źródła, przez co wyniki dociekań są ze sobą sprzeczne. W ostatnim trzydziestoleciu są to Karpaty, Ural (K u z' m i n a, M a s o n), Altaj (R o l l e), a nawet Wąldaj (J a n v i e r, s. 117). Są też badacze, którzy zachowują sceptycyzm poznawczy (tak Z e h n a c k e r - S i l b e r m a n, s. 309; Ł o w m i a ń s k i, t. 1, s. 153, pisał dość brutalnie o „fikcji”).

W kontekście wspomnianego tu Uralu, warto zauważyć, iż najstarszy znany hydronim turecki to Jaik – nazwa rz. Ural. Podaje ją Ptolem. 3.5.10 w postaci Δάξ. Nazwę wielki geograf z Aleksandrii mógł poznać za pośrednictwem kupców sogdyjskich (→Sogdiana), docierających do emporiów na wybrzeżu M. →Czarnego.

Lit.: Emil Kiessling, *Πιπαια ὄρη*. „RE” A1 (1914), s. 846-916; Renate Rolle, *The World of the Scythians*. London 1989; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 52-58; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 643; Janvier; Parroni, s. 269; Mason, s. 371, 374, 402, 462.

Riginia (gr. Ρικίνα, Ἐγγαρίκεννα [Ptolem., 2.2.11], łac. Ricina, Rigina)

Dzisiaj Rathlin Island. Jest to wyspa na północ od dzisiejszego miasta Ballycastle i leżącej od niego Grobli Gigantów (Giant's Causeway), wspaniałych form skalnych tworzących niepowtarzalne klify w Ulsterze.

Lit.: Koch, § 14.1 2B; Lionel-Rivet-Smith, s. 40; Talbert, t. 1, s. 131 (mapa 9: „Rikina?”).

Rimfakowie (łac. Rimphaces)

Plemię wzmiankowane przez Pomponiusza Melę (1.13). Silberman w swej edycji Meli przyjął koniekturę Kiesslinga: Arimphaei (→Aremfejowie), którą zaakceptował też Mason.

Lit.: Emil Kiessling, *Rimphaces*. „RE” A1 (1914), szp. 1294-1295; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 52; Mason, s. 459.

Ripejskie Góry →Rifejskie Góry

Robaskowie (gr. Ροβασκοί, Ροβοσκοί [Ptolem., 6.14.9], łac. Robasci, Rhobasci)

Lud irański, który I w. p.n.e. pojawił się na obszarze między →Donem a →Wołgą. Ptolemeusz pisze wprost, że siedzą przy wschodnich źródłach rz. Rha (Wołga). Większość badaczy uważa wszakże, że jest to odmianka etnonimu →Roksolanowie (L a b u d a).

Lit.: Emil Kiessling, *Ροβασκοί*. „RE” A1 (1914), szp. 943-945; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 58.

Rodan (gr. Ροδανός [Ptolem., 2.10], łac. Rhodanus)

Rzeka w dzisiejszej Szwajcarii i Francji (Rhône, dł. 812 km). Wypływa z Alp Urneńskich i uchodzi do Zatoki Lwiej. Ekosystem Rodanu, ze względu na ilość prze-

plywu wód (do czego zresztą nawiązuje celtycka etymologia hydronimu: z PIE *ret-*, „toczyć się”, zob. P o k o r n y, s. 866) oraz bogactwo biologiczne, pełnił fundamentalną rolę w rozwoju osadnictwa i gospodarki Galii celtyckiej i rzymskiej.

Lit.: Ferdinand Haug, *Rhodanus*. „RE” A1 (1914), szp. 759-769; Parroni, s. 394-395; Koch, § 17.2 4E.

Rode (gr. Ρόδη, łac. Rhode)

Rzeka wymieniona przez Pliniusza (*NH* 4.82) na obszarze między →Dniestrem a →Dnieprem. Prawdopodobnie jedna z rzek wpadających do Limanu Berezania.

Lit.: Emil Kiessling, *Ρόδη* (6). „RE” A1 (1914), szp. 954-955; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 58; Talbert, t. 1, s. 358 (mapa 23).

Roksolanowie (gr. Ῥωξολανοί [Ptolem., 3.5.19; 3.5.24-25], łac. Roxalani, Roxolani)

Zdaniem Charpentiera, który nazwę traktuje jak compositum: odłam Alanów nadwołżańskich: „Alanowie znad rzeki →Ra”. Uważani powszechnie za odłam →Sarmatów (Melyukova). Габуев twierdził (s. 12-15), że Alanowie wyparli Roksolanów z ich siedzib na zachód od rz. →Tanaïs przed połową II w. n.e. W źródłach arabskich (Ibn Rusta) ich etnonim brzmiał być może DHŠĀS (Minorsky, s. 169). Siedziby Roksolanów lokuje się między Dnieprem a Donem (Ременников, s. 9-10; Смирнов), tak już Strabon, 2.5.7; 7.2.4; 7.3.17. Wg Pekkanena (s. 9) drugą odmianką nazwy Roksolanów u Ptolemeusza są Ῥευκανάλοι.

Lit.: Tuomo Pekkanen, *On the Oldest Relationship between Hungarians and Sarmatians: From Spali to Asphali*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 45 (1973), s. 1-64; Jarl Charpentier, *Die ethnographische Stellung der Tocharer*. „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 71 (1917), s. 347-388, tu s. 360; V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband*. Cambridge 1958; А.М. Ременников, *Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке*. Москва 1957; К.Ф. Смирнов, *О погребениях роксолан*. „ВДИ” (1948), z. 1, s. 213-219; Т.А. Габуев, *Ранняя история алан по данным письменных источников*. Владикавказ 1999; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 59-60; Brill, wg indeksu s. 300; Herrmann, Bd. 1, s. 517 (W. O. Schmitt, G. Chr. Hansen); Talbert, t. 1, s. 338 (mapa 22 – na przedgórzu wschodniej części Karpat Południowych).

Rolnicy (gr. Ἐκύθαί γέωργοι, łac. Georgi) →Oracze

Rombites (gr. Ῥομβίτης [Ptolem., 5.9.3-4; 5.9.26], łac. Rhombites)

Dwie rzeki, Rombites Mniejszy i Większy, wpadające do →Meotydy w jej wsch. części. Istnieje b. prawdopodobna propozycja identyfikacji z dzis. rz. Eja, tworzącą Ejski Liman oraz z jej dopływem, rz. Sosyka (Rosja, obw. rostowski).

Lit.: Emil Kiessling, *Ῥομβίτης*. „RE” A1 (1914), szp. 1167-1169; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 59; Talbert, t. 2, s. 1206 (mapa 84).

Rugiowie (łac. Rugii)

Wspomniani przez Tacyty (*Germ.* 44, 1), mieszkali przy ujściu →Wisły. Ptolemeusz (2.11.27) wymienia toponim Ρούγιον na wybrzeżu, chociaż samego ludu nie zna. Słusznie natomiast Probstko-Prostyński (*Germania in Polonia*, s. 358) krytykuje próby koniektury ΡΟΥΤΙΚΛΕΙΟΙ (Ptolem., 2.7-8) na ΡΟΥΤΙΚΛΕΙΟΙ. Etnonim pochodzi od germańskiej nazwy żyta *rūzi, por. staronordyckie rugr, anglosaskie ryge, dziś niem. Roggen; warto zauważyć, że polskie ‘ryż’, oznaczające dziś inne zboże (*Oryza sativa*), etymologicznie odnosiło się do żyta (por. staroruskie рѣжь). Nazwa plemienia musiała zatem powstać na terenie, gdzie uprawa żyta była czymś niezwykłym. Żyto uprawiano na terenach dzisiejszych Niemiec od czasów przedrzymskich, na terenie dzisiejszej Polski od czasów rzymskich. Natomiast w Norwegii żyto występowało tylko w południowo-zachodniej prowincji Rogaland i stamtąd przypuszczalnie wywodzili się Rugiowie. Zakłada się ich wędrówkę na południowy wschód. Jej jednym z etapów był pobyt na wyspie Rugii, która od nich wzięła nazwę. Nie jest ona jednak poświadczona w źródłach epoki. U Jordanesa występują jako Ulmerugi, co interpretuje się bądź jako Holmrygir (holmr ‘mała wyspa’), bądź jako aetel rūgi, ethelrugi, ‘Hauptrugier’. Jordanes wspomina o nich retrospektywnie podając, że →Goci w swojej wędrówce ze Skandynawii napotkali na południowych brzegach Bałtyku lud Ulmerugi, qui tunc Oceani ripas insidebant (*Get.*, 26), który pokonali i zmusili do opuszczenia dotychczasowych siedzib.

Lit.: K. Helle, *Norwegen*. „RGA” 21 (2002), s. 410 (lokalizacja Rogaland); H. Tiefenbach, *Roggen* „RGA” 25 (2003), s. 178-181 (etymologia słowa); Th. Andersson, W. Pohl, *Rugier*. „RGA” 25 (2003), s. 452-458; Th. Andersson, *Skandinavische Stämme*. „RGA” 28 (2005), tu: s. 590; Brill, s. 233B C1 (na dzisiejszym Pomorzu); Herrmann, Bd. 2, s. 249-250 (G. Perl); Talbert, t. 1, s. 139 (mapa 10: w Meklemburgii), 177 (mapa 12: na limesie naddunajskim w dzisiejszej Austrii).

Rusbeas → Morimarusa

Rymosolowie (łac. Rymosoli)

Plemię północnego →Kaukazu, poświadczane tylko przez Pliniusza (*NH* 6.21).

Lit.: Mason, s. 399.

Sabokowie (łac. Saboces) →Sosibowie

Saevo

Niezidentyfikowane pasmo górskie w →Germanii. Wspomniane przez Pliniusza (*NH* 4. 96). Nazwa jest z pewnością pochodzenia germańskiego. Germ. *sai-vaz < ie. *saiwos, por. łac. saevus, było pierwotnie przymiotnikiem na określenie „morza” (por. niem. See, ang. sea, nor. sjø, isl. sjó). Trudno w tym miejscu

zdefiniować jaki aspekt tego apelatywu przeważał przy określeniu owej mons Saevo. Nie ma bowiem dowodu, jakby chciał Witczak (s. 319), Much, Svennung (s. 42-49; praca podstawowa w tym zakresie, z bogatą literaturą skandynawską przedmiotu) i Reichert, iż jest to góra w Skandynawii (Sig-gjo/Sijjo: w południowej Norwegii sto km na południe od dzis. Bergen, 474 m), a zatem bliska morzu. Dlatego hipoteza ta, jakkolwiek elegancka, pozostaje tylko prawdopodobna. Detlefsen, opierając się na wczesnonowożytnej interpretacji Pliniusza, dopatrywał się Saevo w południowej części działu wodnego między północnym Atlantykiem a Morzem →Bałtyckim (→Ocean).

Lit.: D. Detlefsen, *Die Entdeckung der germanischen Nordens im Altertum*. Berlin 1904; R. Much, *Saevo*, „Hoop's Lexikon” t. 4, s. 67; H. Reichert, *Saevo*, „RGA” 26 (2004), s. 86-88; Krzysztof Tomasz Witczak, *Słownictwo morskie Germanów a zagadnienie substratu*, w: *Językoznawstwo synchroniczne i diachroniczne. Tom poświęcony pamięci Adama Weinsberga*. Warszawa 1993, s. 315-337; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 64; Herrmann, Bd. 1, s. 566 (H. Ditten); Svennung, 1974.

Safris (ewent. Safri; łac. Safrim, acc. sg. [Oros. 1.2.43])

Miejscowość we wschodnim Iranie, na wschód od →Kathippos. Znana także z Izidora z Charaksu (*Stath. part. 12*) Prawdopodobnie tożsama z Sapham w *Tabula Peut.* 12.3-4 (Janvier, s. 101-102). Ptolemeusz zna góry Sarifa w →Arii (Σαρίφων ὄρων, gen.pl). Herrmann wskazuje jeszcze na toponimy Σιφάρη (Ptolem., 6.17.4; Aria) i Saphar (Geograf Raweń., p. 47.22).

Lit.: Albert Herrmann, *Saphri*, „RE” A2 (1920), szp. 2322-2323; Albert Herrmann, τὰ Σάριφα ὄρη, „RE” A2 (1920), szp. 2514-2515; Janvier.

Sakarauskasy Dahowie →Dahowie

Lit.: Albert Herrmann, *Sacarauscae*, „RE” A2 (1920), szp. 1611-1619; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 62-63.

Samara →Chrysorhoas

Samnis (łac. Samnis)

Dawniej przeważnie identyfikowana z dzisiejszą wyspą Sian. Zdaniem Lionela-Riveta-Smitha, s. 41, to Sena Insula, czyli Ile de Sein na zachód od Armoryki.

Lit.: Koch, § 17.1 3B; Lionel-Rivet-Smith.

Sangaryjska Zatoka (łac. Saggarius sinus)

Nazwa łacińska jest zlatynizowaną formą grecką (por. hydronim Sangarios w Azji Mniejszej), w której geminata -γγ- posiada wartość fonetyczną -ng-, stąd tłumaczenie. Zatoka Sangaryjska jest wzmiankowana jedynie przez Pliniusza, *NH* 4.82 (por. Ovid., *Ep. ex Ponto* 4.10.47: Sagaris). Być może jest to liman

Berezań, do którego wpadają dwie rzeki i jedna z nich (Sasik ?) mogłaby być identyfikowana z →Rode (K i e s s l i n g).

Lit.: T a l b e r t, t. 1, s. 358 (mapa 23: jedna z zachodnich odnóg limanu Dniepru i Bohu).

Sapajowie (łac. Sapaiei)

Plemię północnego →Kaukazu, nad rz. →Ofarus, poświadczone tylko przez Pliniusza (NH 6.22). U Ptolemeusza znajdziemy strategię Σαπαϊκή, 3.11.9

Lit.: K o n r a d Z i e g l e r, *Sapaiei*. „RE” IX suppl. (1962), szp. 1368; M a s o n, s. 400.

Sapirowie (łac. Sapires)

Plemię małoazjatyckie, zamieszkujące skłon wschodniego wybrzeża →Pontu.

Lit.: U l r i c h H o e f e r, *Pontosvoelker, Ephoros und Apollonios von Rhodos*. „Rheinisches Museum für Philologie” 59 (1904), s. 542–564, tu: 558–560.

Sardowie (łac. Sardi)

Apelatyw na →Scytów: „Sardyjscy Scytowie”, poświadczony tylko u Plin., NH 4.83. Brak prób etymologicznych, w tym również w najnowszej (2015) edycji S i l b e r m a n a.

Lit.: M a s o n, s. 357; T a l b e r t, t. 1, s. 358 (mapa 23: na lewym brzegu Dniepru u jego ujścia).

Targetowie (gr. Σαργάτιοι [Ptolem., 3.5.23: przy →Hamaksobiach] łac. Sargetae)

Poświadczona przez Ammiana (22.8), najprawdopodobniej zniekształcona po metatezie, odmianka formy Satarchae (→Satarchowie).

Lit.: A a l t o - P e k k a n e n, t. 2, s. 66.

Sarmaci (gr. Σαρμάται [Ptolem., 5.9.16], łac. Sarmatae)

Pierwotnie określenie jednego z irańskich plemion koczowników, przybyłego na step nadpontyjski i nadkaspijski po →Scytach. Wywodzili się z Azji Środkowej, należeli do zachodniego odłamu kulturowej wspólnoty ludów stepowych, którą obok nich tworzyli →Massageci oraz →Issedonowie. W antycznej tradycji historiograficznej nazwy Sarmatów i Sarmacji używane były wszakże powszechnie, jako ogólne określenie fali koczowników okresu postscytyjskiego (K r e t s c h m e r, M a ċ i n s k i j, H a r m a t t a, S m i r n o v, M o š k o v a, S u l i m i r s k i; por. Hdt. 4.21; 4.110–117). Dlatego godnym uwagi jest fakt, że Valerius Flaccus różnicuje uzbrojenie oraz taktykę wojenną Scytów i Sarmatów. W dawniejszej literaturze próbowano łączyć S. Limigantes (Ammianus Marcellinus 17.12.13; *Hieronimi Chronicon* ad a.A. 2350 [=334 n.e., ed. Helm, p. 233f]: „Sarmatae Limigantes dominos suos, qui nunc Argaragantes vocantur, facta manu in Romanum solum expulerunt”. Por. A a l t o - P e k k a n e n, t. 2, s. 8–9: Limigantes) ze Słowianami (np. S z a f a r z y k, *Słowiańskie starożytności*, s. 550–551; 739: Łemkowie), co szybko zarzucono, jako całkowicie bezpodstawne (→Spalowie). Synonimem na określenie Sarmatów byli Sauromaci (A a l t o

-P e k k a n e n, t. 2, s. 95-99); niezależnie od Scytów pojawiają się oni głównie w kontekście erudycyjno-antykwarycznym: Statius, *Silvae* 3.170-171: „vago-sque/Sauromatas” (P e k á r y); Iuvenalis 15. 125: „Sauramataeque truces aut inmanes Agathyrsi”, por. Ps.-Skymnos 68-70; 876-881; Plinius, *NH* 6.16; 7.12. Jak jednak zwraca uwagę M a s o n, w źródłach klasycznych zachodzi pewna konsekwencja: Sarmaci są lokowani przeważnie w Europie, zaś Sauromaci w Azji.

Sarmaci, tworząc jedność etniczną, nigdy nie tworzyli jedności politycznej, dzieląc się na plemiona i związki plemienne, wśród których do największego znaczenia doszli →Jazygowie, →Roksolanowie, →Sirachowie i →Aorsowie. Przykładem ekonomiczno-społecznej koegzystencji Sarmatów z ludnością osiadłą na terenach nadczarnomorskich może być stanowisko Michajłowka (Mikhailovka, Odessa obl.). Jest to bogaty pochówek sarmacki z I w. n.e. kobiety, prawdopodobnie związanej z kultem religijnym (kapłanka?); inwentarz wskazuje na związki handlowo-kulturalne z miastem →Tyras (Д з и г о в с к и й, О с т р о в е р х о в).

Obecnie wśród językoznawców toczy się dyskusja, czy można – na podstawie dostępnego materiału leksykalnego – wyodrębnić jęz. sarmacki w ramach jęz. wschodnioirańskich i traktować go jako równorzędny jęz. scytyjskiemu. Bardzo zdecydowanie hipotezę tę poparł K.T. W i t c z a k, natomiast jej przeciwnikiem jest Askold I v a n c z i k. Wśród dzisiejszych języków irańskich najbliższy sarmackiemu jest jęz. osetyjski. Dobry przegląd bieżącego stanu poglądów daje Ку л л а н д а.

W kategoriach kultury materialnej wyróżnia się okres sauromacki lub starsarmacki (VII-IV w. p.n.e.), wczesnosarmacki (IV-II w. p.n.e.), średniosarmacki (koniec II w. p.n.e. – początek II w.) i późnosarmacki (II-IV w.). Najstarszy etap przejawia się w cmentarzyskach kurhanowych, pokrewnych scytyjskim i wskazuje na ścisłe kontakty obu ludów irańskich. Na szczytach znajdowane są resztki popiołów wskazujących na ważną rolę, jaką odgrywał ogień. Groby męskie wyposażone są w broń, nierzadkie są pochówki z koniem, tak charakterystyczne dla wszystkich nomadów (choćby Węgrów; por. Б а л и н т Чанад, *Венгры и т. н. Белобрдская культура*. „Acta Archaeologica Carpathica” 19 [1979], s. 97-143) groby kobiece wyposażone w biżuterię. Obecne są też groby „kapłanek” bogate w broń i przedmioty kultu. Zdobienia reprezentują styl zwierzęcy, analogicznie do kultury scytyjskiej. Utrzymywano kontakty kulturowe z Pontem, Kaukazem, Syberią i Azją Środkową. Okres starsarmacki reprezentuje kultura Prochorowka wykazująca wpływy z terenów zauralskich oraz z zachodniego Kazachstanu.

Cechują ją wielość form budowli grobowych, znaczenie ognia kultowego, bogate wyposażenie grobów, w tym kobiecych, w broń. Podstawą utrzymania była hodowla bydła. Kultura Prochorowka wykształciła się na południowym Uralu i od końca IV w. p.n.e. stopniowo rozszerzała się na zachód na tereny zajmowane przez Scytów. Okres średniosarmacki pokrywa się z poświadczoną w źródłach pisanych ekspansją Sarmatów znad Donu na zachód. Reprezentuje ich kultura susłowska, rozwinięta z kultury Prochorowka. Trwała ona od końca II w. p.n.e. do początku II w. i obejmowała rozległe tereny od Uralu po Kotlinę Karpacką. Podlegała ona wpływowi kultur lokalnych, wykształcając różne warianty. Cechą charakterystyczną obrządku pogrzebowego była stopniowa rezygnacja z grobów kurhanowych. W okresie późnosarmackim tendencje do integracji kulturowej się pogłębiły (znaleziska importów dackich i germańskich oraz elementy sarmackie w kulturze zarubinieckiej, czerniachowskiej i Sântana de Mureș).

Lit.: Konrad Kretschmer, *Sarmatae*. „RE” 1A (1920), s. 2542-2550; С.В. Куланда, *Уроки скифского*. „Вопросы языкового родства” 5 (2011), s. 48-68; Александр Н. Дзиговский, Анатолий С. Островерхов, *Синергетика сарматского комплекса из Михайловки*, w: J. Chochorowski red., *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci*. Kraków 2004, s. 115-132; János Harmatta (ed.), *Studies in the History and Language of the Sarmatians*. Szeged 1970; Д.А. Мачинский, *О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам античных письменных источников*. „Археологический сборник” 13 (1971), s. 30-54; Idem, *Nekotorye problemy etnogeografii vostočnoevropejskich stepej vo II v. do n.e. – I v. n.e.* „Археологический сборник” 16 (1974), s. 122-132; M.G. Moškova, *Kratkij očerok istorii savromato-sarmatskich plemen*, w: A.I. Meljukova (red.) *Stepy evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoje vremja*. Moskva 1989, s. 153-158; Tamás Pekáry, *Státus a dákokról és szarmatákrol*. „Antik Tamulmányok” 2 (1955), s. 97-100; A.V. Simonenko, *Sarmaty Tavrii*. Kiev 1993; К.Ф. Смирнов, *Sarmaty i utverždenie ich političeskogo gosudarstva v Skifii*. Moskva 1984 (oraz wiele jego rozpraw w „Sowieckiej Archeologii”); Tadeusz Sulimirski, *The Sarmatians*. London 1970; Krzysztof T. Witczak, *Скифский язык*. „Вопросы языкознания” (1992), z. 5; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 66-86; 88-94; M. Eggers, *Sarmaten*. „RGA” 26 (2004), s. 504; Brill, wg indeksu s. 301, zwł. s. 126-127; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 643, Bd. 2, wg indeksu s. 275 (G. Perl); Mason, s. 351-353, 370, 389, 396, 460; Parroni, s. 396-398; Talbert, t. 1, s. 358 (mapa 23); Zehnacker-Silberman, s. 307 (zwł. relacja Sarmaci – Sauromaci).

Sarmacja (gr. Σαρματία, łac. Sarmatia)

Sarmacja jako kraina stepowych koczowników rozciągała się na wschód od →Wisły, dochodząc na północy do Oceanu Sarmackiego (→Bałtyku). Jej wschodnią granicę wyznaczała →Wołga i Morze →Kaspijskie, południową →Kaukaz, Morze →Czarne i →Dniepr aż po Góry Sarmackie (Karpaty),

skąd wypływa Wisła. W znaczeniu terminu geograficznego Sarmacja wyparła →Scytyę, co wiązało się z upadkiem znaczenia →Scytów na rzecz →Sarmatów. O ile dla Tacyty była ona jeszcze jednolitą krainą, definiowaną przez tryb życia mieszkańców, to już dla Ptolemeusza dzieliła się na Europejską (3.5) i Azjatycką (5.9). Granicą między nimi był Don (→Tanais), a zachodnią granicę Sarmacji Azjatyckiej wyznaczała Wołga (→Rha), za którą rozciągała się →Scytia.

Lit.: Henryk Łowmiański, *Sarmacja*, „SSS” 5 (1975), s. 62-71 (zwłaszcza Ptolemeusz); Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 86-88; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 643; Koch, § 19.1 4M, 19.2 4M; Mason, s. 375; Parroni, s. 396.

Sarmacki Ocean (gr. Σαρματικὸς Ωκεανός [Ptolem., 3.5.1; 7.5.2; 7.5.6; 8.10.2])
Morze Bałtyckie, wyznaczające północno-zachodnią granicę Sarmacji (→Sarmaci).

Lit.: M. Eggers, *Sarmaten*, „RGA” 26 (2004), s. 504; Talbert, t. 1, s. 22 (mapa 2).

Satarchowie (gr. Σατορχαῖοι [Stefan z Bizancjum, *Ethnica*, p. 609, 13-14 ed. Meineke], łac. Satarchae)

Plemię sarmackie (→Sarmaci) ze wschodniej części →Tauryki, znad M. Azowskiego (→Meotyda), które dało nazwę miastu Satarcha (Σατάρχη, Ptolem. 3.6.6; Val. Flaccus 6.145). Piszą o nich Mela 2.3.4, 2.3.10; Solinus 15.14, Valerius Flaccus 6.144: „flavi crine Satarchae”; Stefan z Bizancjum: „Τάφρα ταύτην τὴν χώραν κατοικήσαι Σατάρχους” (→Tafrai). Najważniejszym problemem badawczym, związanym z Satarchami jest zagadkowy fragm. Pliniusza *NH* 6.22, w którym autor wydziela wśród Satarchów dwa ludy, Hertychów i →Spalów („Satharcheos Herticheos...Satharcheos Spalaeos”). Kießling tłumaczy tę relację następująco: „Spalaei (σπηλαῖοι) to ‘mieszkający w jaskiniach’ Satarchowie”, co jest kontrowersyjne. Mela (2.10) wymienia lud Sarthae, który miał żyć w jaskiniach i nie znać złota ani srebra. Od Pintianusa (1543) wydawcy akceptują jego koniekturę na Satarchae. Kwestia ta jest bardzo istotna ze względu na duże znaczenie Spalów w historiografii, w tym w etnogenezie Słowian. O Hertychach nie da się właściwie nic powiedzieć, znamy ich tylko z powyższej wzmianki. Трыбачев (s. 17) przedstawia staroind. etymologię toponimu Δορός, Δόρας znanego już z czasów bizantyńskich, wiążąc go ze znaczeniem ‘pieczara’, ‘jaskinia’, co każe mu zarazem zwrócić uwagę na etnonim Spalaei, który uważa za apelatyw Satarchów.

W koncepcji przedstawionej przez Tuomo Pekkanena Satarchowie to zepsuta forma Ardaragantes (*Sadagar-Antes), czyli Scytów Królewskich (→Rok-solanów = Spalów).

W Plin. *NH* 4.85 obok 'Satarcis' istnieje lekcja 'Sataucis'. Трубачев (s. 22) rekonstruuje tu nowe plemię Satauci <*satt-auka, 'siedem części'.

Lit.: Emil Kiessling, *Hertichei*. „RE” 8:15 (1912), szp. 1150; Franz H. Weissbach, Σατάρχα. „RE” A3 (1921), s. 59-60; Idem, *Satarchae*. „RE” A3 (1921), szp. 60; Tuomo Pekkanen, *On the Oldest Relationship between Hungarians and Sarmatians: From Spali to Asphali*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 45 (1973), s. 1-64; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 95; Mason, s. 360, 400, 473, 485; Parroni, s. 273, 282; Talbert, t. 2, s. 1207 (mapa 84); Трубачев.

Sauromaci (łac. Sauromatae) → Sarmaci

Scizowie (łac. Scizi)

Plemię wspomniane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.19, znad →Meotydy. Zdaniem Josefa Marquarta jest to zepsuta postać etnonimu Zici, czyli Ζίχοι. Koniektura jest wskazana, gdyż cały fragment *NH* 6.19 jest mocno popsuty w tradycji mss.

Lit.: Mason, s. 395.

Scytia (gr. Σκυθία, łac. Scythia)

W najdawniejszym postrzeganiu kultury klasycznej ziemia zamieszkała przez →Scytów. Granice jej zmieniały się jednak, wraz z postępem antycznej wiedzy geograficznej, związanym także z ekspansją rzymską i dalszymi zmianami etnicznymi. Dla Herodota obszar między →Karpatami a →Donem, na północ i wschód od Morza →Czarnego. Strabon (7.4.8) definiował Scytię Europejską jako obszar „za Istrem, między Renem a Tanais, aż do Pontu i bagien Meotydy”. W późniejszych czasach, np. dla Pliniusza, to rozległe równiny Eurazji. Podobnie dla Ptolemeusza (6.14-15) był to już teren na wschód od Sarmacji Azjatyckiej, czyli od Wołgi (→Rha), z podziałem na górze →Imavus, co ilustruje zmianę zasięgu tej nazwy wypartej przez termin →Sarmacja. Wykształcił się też podział na Starą Scytię (step nadpontyjski; por. termin Wielka Scytia w *Powieści lat minionych*, gdzie tak definiuje się obszar nadpontyjski między →Dunajem a →Bohem wraz z interiozem: „да то ся зваху от Грекъ Великая скуфь”, w: *Повести Древней Руси*. Ленинград 1983, s. 28) i Małą Scytię (μικρὰ Σκυθία [Strabon, 7.5.12], obszar naddunajski, Dobrudża).

Należy podkreślić, że w swych najstarszych wyobrażeniach Północy Grecy rozróżniali dwa kręgi kulturowe: →Celtykę i Scytię. Pojawiło się też pojęcie Celtoscytów na określenie mieszkańców pogranicza. Dopiero blisko przełomu er pojęcie →Germanii zaczęło wypierać Celtykę. Jeszcze Posejdonios z Apamei →Germanów uznawał za wschodnią część Celtyki, zaś Swebów za najbardziej wysuniętych na wschód przedstawicieli świata scytyjskiego.

Lit.: О.Н. Трубачев, «Старая Скифия» (*Арχαία Σκυθία*) Геродота (4.99) и славяне. *Лингвистический аспект*. „Вопросы языкознания” (1979), z. 4; Henryk Łowmiański, *Scythia*. „SSS” 5 (1975), s. 101-119; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 147-164; Brill, wg indeksu s. 302; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 644; Koch, § 19.1 4K-L; Mason, s. 7-8; Talbert, t. 1, s. 12 (mapa 1).

Scytotaurowie → **Tauroscyty**

Scytowie (gr. Σκυθαί, łac. Scythae)

Grecka realizacja etnonimu irańskiego na określenie koczowników Wielkiego Stepu. W historiografii klasycznej termin ten nabrał cech apelatywu i zaczął oznaczać nomadów Eurazji bez konotacji etnicznych. Zarówno asyryjska (Aškuzai/Askuzai oraz Iškuzaiz/Iškuza), jak i grecka postać nazwy pochodzą od iran. *Skuða-, mającego swój rdzeń w IE skeud- (por. ang. ‘shoot’) i oznaczającego „strzelec”, ‘łucznik’. Późniejszą, wewnątrzscytyjską innowacją jest forma ‘Skula’, stąd np. ‘Skolotai’ (Hdt 4.6). Do derywatów *Skuða- należą: Skudra i Surđa (→Sogdiana). W okresie achemenidzkim powstaje perskie określenie na północnych nomadów, które zastępuje obce *Skuða: Saka, oznaczające ‘podróżnik’, ‘nomada’ (Szemerényi). Obejmowało ono ludność rozsianą od Pamiru i Hindukuszu przez Morze →Hyrkańskie (Kaspijskie) po północną Trację. Archeologiczne kultury scytyjskie zajmowały ogromne obszary Eurazji w IX-III w. p.n.e. Wyróżnia się przy tym 13 stref (zmodyfikowana lista M.P. Gryasa nowa z 1983 r.), skupiających większość pozostałości materialnych, w tym kurhanów: 1) północne wybrzeże nadczarnomorskie, 2) północny Kaukaz, 3) dolna Wołga, 4) Morze Aralskie, 5) południowy Ural, 6) środkowy i północny Kazachstan, 7) Tienszan i Pamir, 8) step i lasostep na północ od Ałtaju, 9) Ałtaj, 10) południowa Syberia, 11) Tuwa, 12) Mongolia, 13) Ordos. Kilkanaście lat temu międzynarodowy zespół badawczy (Aleksiev et al.) przeprowadził ponowną datację ¹⁴C 98 stanowisk. Wynika z niej (p. tabela w art.), że najstarsze stanowiska z Ukrainy, wydają się być niemal współczesne najstarszemu kurhanowi Arzhan (Tuwa); zarazem nie wykazano dużych rozbieżności chronologicznych między strefami. Wydaje się, że rozprzestrzenienie się kultury wczesnoscytyjskiej zamknęło się na znakomitej większości obszarów w okresie stulecia. Stanowią oni drugą uchwytą źródłowo falę napływu do Europy ludności koczowniczej ze stepów azjatyckich, po →Kimmeriach. Klasyczna kultura scytyjska rozkwitła od VII do III w. p.n.e. i ukształtowała się pod wpływem cywilizacji bliskowschodnich, choć miała też kontakt z kulturami środkowoazjatyckimi, a nawet chińską. Najstarsze jej centrum mieściło się u północnych zboczy Kaukazu, skąd pochodzią cmentarzyska, na których pochowani byli

przedstawiciele elit. W VI w. p.n.e. centrum przeniosło się nad Dniepr. Wpływy scytyjskie rozciągały się też na obszar lasostepu, aż po dzis. Kijów. Przeważają pochówki szkieletowe, w strefie lasostepu w drewnianej komorze grobowej, zaś na stepie w grobach katakumbowych z systemem pomieszczeń podziemnych. Elita chowana była wraz z końmi jako wyróżnikiem statusu. Często nad grobami sypano kurhany. Kultura materialna kształtowała się pod wpływem scyto-syberyjskiego stylu zwierzęcego.

W trzeciej księdze *Georgik* Wergiliusza znajdziemy obszerny ekskurs poświęcony Scytom (ww. 349-383). Pomijając powszechnie znaną topikę powiązaną ze Scytami w kulturze literackiej antyku, na uwagę zasługuje wzmianka o produkcji piwa (ww. 379-380; co skomentował już Serviusz, używając na piwo terminu *cervesia*), której realizm doczekał się uznania, jakkolwiek pamiętać należy o deprecjacji piwa w ówczesnej kulturze wysokiej (Nelson). W historiografii pojawiały się też – generalnie odrzucone – opinie jakoby pod Scytami mogły czasami kryć się plemiona słowiańskie (tak np. Забелин, s. 304; Кухаренко, s. 12; Ременников, s. 105-106).

Lit.: A. Yu. Alekseev et al., *Some Problems in the Study of the Chronology of the Ancient Nomadic Cultures in Eurasia (9th – 3rd Centuries BC)*, „Geochronometria. Journal on Methods and Applications of Absolute Chronology” 21 (2002), s. 143-150; M. Nelson, *The Cultural Construction of Beer among Greeks and Romans*, „Syllecta Classica” 14 (2003), s. 101-120; Idem, *Did Ancient Greeks drink Beer?* „Phoenix” 68 (2014), s. 27-46; Manfred Mayrhofer, *Einiges zu den Skythen, ihrer Sprache, ihrem Nachleben*. Wien 2006; Renate Rolle, *The World of the Scythians*. London 1989; Oswald Szemerényi, *Four Iranian Ethnic Names: Scythian-Skudra-Sogdian-Saka*. Wien 1980; A.M. Ременников, *Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке*. Москва 1957; Ю.В. Кухаренко, *Юго-Восточная граница расселения раннеславянских племен*. Москва 1951; И. Забелин, *История русской жизни*. Москва 1876; 165-184. Т.А. Габуев, *Ранняя история алан по данным письменных источников*. Владикавказ 1999; Сергей Юрьевич Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001; H. Klinkott, R. Rolle, *Skythen*, „RGA” 29 (2005), s. 36-44; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 119-147; Brill, wg indeksu s. 302; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 644; Mason, s. 351, 367, 485-486.

Scytyjska Zatoka

1) →Scytyjski Ocean, 2) ujście →Amu Darii do Morza Aralskiego.

Scytyjski Ocean

W geografii klasycznej północna część →Oceanu oblewającego ziemię. Jego odnogą miało być Morze →Kaspijskie.

Scytyjskie Morze →Scytyjski Ocean

Sebastopolis (gr. Σεβαστόπολις, łac. Sebastopolis) →Dioskoria

Secheries (łac. Secheries)

Rzeka na →Kaukazie, identyfikowana z dzis. rzeką Ozerejk, przepływającą koło miejscowości Abru na zachód od Noworosyjska. Podawana przez Plińskiego odległość do →Bosporu Kimmeryjskiego 88,5 mili rzymskiej, czyli ok. 125 km, jest zgodna z rzeczywistością.

Lit.: M a s o n, s. 391.

Semnoni (gr. Σέμνονες, łac. Semnones)

Plemię germańskie (→Germanowie), którego siedziby lokalizuje się między →Łabą a Odrą. Od północy graniczyli z Longobardami, od południa z Hermundurami, a według Ptolemeusza (2.11.18-19) z Silingami (Σιλίγγαι). Za czasów Ptolemeusza (poł. II w.) ich wschodnimi sąsiadami byli →Burgundowie. Dane archeologiczne sugerują, że ich siedziby rozciągały się od Łaby wzdłuż linii Haweli i Szprewy; zajmowały też okolice dzis. Magdeburga, nie dochodziły natomiast do Odry. Nazwa S. zawiera rdzeń *sebnō<germ. *sebjon ‘Sippe’, ‘ród’, a zatem tłumaczyłaby się ‘należący do rodu’. Po raz pierwszy pojawiają się w orbicie Rzymian w 5 r. n.e., gdy Tyberiusz z wojskiem i flotą wyruszył w stronę Łaby, którą przepłynął na terytorium Semnonów i Hermundurów. Jej skutkiem było podporządkowanie Rzymianom Longobardów i Chauków. Semnoni weszli wraz z Longobardami w skład markomańskiego królestwa Marboda, jednak w 17 r. poparli jego przeciwnika Arminiusa. Wg Kasjusza Diona (67.5.3) za panowania Domicjana (91 – I poł. 92) do Rzymu przybył król Semnonów Masyos i wieszczka Ganna, co związane było z polityką Rzymu budowy przyjaznego zaplecza dla prowincji Germanii (por. tłum. i kom. K o l e n d o -P ł ó c i e n n i k, s. 195-201; K o l e n d o, *The embassy of Masyos, king of Semnones, and the description of Suebia in Tacitus' Germania*. „Palamedes” 3 [2008], s. 167-188). Dzięki tej wizycie Rzymianie dowiedzieli się o corocznym święcie Semnonów i związanych z nim rytuałach. Odbывало się ono w gaju, o którym pisze Tacyt (*Germ.* 39). Czczono w nim Boga rządzącego wszystkim (regnator omnium Deus), co nasuwa skojarzenie z Mannusem, eponimem części plemion germańskich. W gaju odbywały się obrzędy odnawiające przez ofiarę z ludzi stworzenie świata i plemienia. Spotykały się w nim bliżej niesprecyzowane plemiona swebskie. Tacyt sugeruje, że Semnoni odgrywali wśród Swebów czołową rolę (Sueborum caput), zamieszkując sto okręgów.

Semnoni pojawiają się ponownie pod koniec wojny markomańskiej, kiedy zagrożeni przez Rzymian →Kwadowie chcieli udać się na ziemie Semnonów, ale Rzymianie to udaremnili. Na przełomie II/III w. udali się na południe, co potwierdza inskrypcja z Augsburga (Augusta Vindelicorum), upamiętniająca

zwycięstwo odniesione 11 września 260 r. nad barbarzyńcami wracającymi z łupami z Italii: *barbaros gentis Semnonum sive Iouthungorum*. Zosimos napisał o pokonaniu przez cesarza Probusa →Lugiów i ich rzekomego króla Semnona w wielkiej bitwie, którą umieszcza się gdzieś nad rzeką Lech w →Recji.

Lit.: A. Sitzmann, Helmut Castitius, *Semnonen*. „RGA” 28 (2005), s. 152-158; Michał Kara, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*. Poznań 2009, s. 193; Brill, s. 233 BC2 (umieszczeni na granicy Recji); Hermann, Bd. 1, s. 512 (W.O. Schmitt, G.Ch. Hansen), Bd. 2, s. 235-237 (G. Perl); Talbert, t. 1, s. 139 (mapa 10: na północ od średniogórza niemieckiego), s. 177, (mapa 12: średniogórze niemieckie).

Serbi (gr. Σέρβοι [Ptolem., 5.9.21], łac. Serbi)

Kontrowersyjny etnonim z Pliniusza (*NH* 6.19), który często poprawia się na Sernes, ze względów paleograficznych. Lekcja Vali, Serbi, zaproponowana w edycji Hermolausa Barbarusa z 1492 r., została m.in. poparta przez Josefa Marquarta (*Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*. Leipzig 1903, s. 55). Próba D. Delfsa zamienienia tych etnonimów na Haliserni w świetle formy Hale w *Tabula Peutingeriana* jest mało prawdopodobna. Mason (s. 394-395) modyfikuje ten pogląd, opowiadając się za formą: „hali sernis”. Dostrzega tu indoiraniński rdzeń *sauru-, np. sanskryckie sáru ‘oszczep’, ‘strzała’, jak w nazwie Sa(u)r(om)atów.

Dawniej Szafarzyk i inni badacze nie wahali się wiązać Serbów znad →Meotydy ze słowiańskimi Serbami, bądź przynajmniej z etnosem, od którego najstarsze plemię Słowian przejęło nazwę, np. s. 72, 117-118. Także stosunkowo niedawno Trybachew (s. 25-26) także poprawia Serri (*NH* 6.16) na Serbi, podobnie Montes Serrorum (Amm. Marcell. 27.5.2-3) na Montes Serborum i, oczywiście, uważa Serbów za Słowian (*Indoarica*, s. 9), chociaż we wcześniejszej pracy z 1977 r. twierdził, iż był to etnonim substratowy, przeniesiony na ludność słowiańską. Ostatnio powtórzył tę myśl indoeuropeista Václav Blažek, dodając zrekonstruowane rdzenie compositum: ‘šir’ oraz ‘bi’: *Czechs=Young Men?*, w: *Sprache und Leben der frühmittelalterlichen Slawen. Festschrift Katičić*. Frankfurt am Main 2010, s. 13-28. Należy stwierdzić, iż powyższa „hipoteza przeniesienia” sięga przynajmniej początków XIX w. Znajdujemy ją w klasycznej pracy: J. Dobrowsky, *Geschichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur*. Prag 1818 oraz w artykułach Niko Županić: *Srbi Plinija i Ptolemeja*. „Zbornik radova posvećen J. Цвијићу”. Beograd 1924; Idem, *Prvi nosilci etničnih imen Srb, Hrvat, Čeh in Ant*. „Etnolog” 2 (1928), s. 74-79.

Serowie (gr. Σήρες, łac. Seres)

Greckie i łacińskie określenie Chińczyków, ściśle powiązane z produkcją jedwabiu (*sericum*). „Kraj Serów”, Σηρικὴ była definiowana przez Ptolemeusza jako część →Azji na wschód od gór →Imavus. Por. m.in. Paus., *Perieg.* 6.26; Verg., *Georg.* 2.121; Hor., *Od.* 1.12.53-57; 1.29.7-10; 3.29.25-28; 4.15.21-24; *Epod.* 8.15-16; Prop., 1.14.22; 3.4.8; Ovid., *Am.* 1.14.5-6; Plin., *NH* 6.54; 12.38-39; Mela, 1.11; 3.60; Solin., 50.3; Amm. Marcell., 23.6. Należy tu wspomnieć o zagadkowym opisie Serów przez Pliniusza (*NH* 6.88): „rutilis comis, caeruleis oculis”. Lieberman i Mason uważają, że należy tu widzieć irańską ludność Turkiestanu Wschodniego, uczestniczącą w handlu jedwabiem. Natomiast André-Filliozat (s. 117) podejrzewają tu raczej niezrozumienie przez Pliniusza etnonimu, a zamiast Serów powinno się tu umieścić Cērar (wymowa: Sērar), ludność południowo-zachodniego wybrzeża Półwyspu Indyjskiego.

Niezależnie od powyższego, Serowie często oznaczali w źródłach grecko-rzymskich ludność Dalekiego Wschodu niekoniecznie tożsamą z Chińczykami, dlatego zawsze należy zwracać uwagę na kontekst źródłowy.

Świat zachodni nie nawiązał bezpośrednich relacji z Cesarstwem dynastii Han. Również informacje zawarte w źródłach chińskich na temat Daqin są niejasne i nie pozwalają dotąd na jednoznaczną identyfikację wielu podanych tam toponimów (Yang). Tzw. posłów z 166 r. n.e., którzy złożyli – choć trzeba pamiętać, pośrednio – dary cesarzowi Huandi, uważa się obecnie za rzymskich kupców z →Indii, działających na własną rękę. Epizod ten zanotował Fan Ye w *Houhanshu, Historii późnej dynastii Han* (pocz. V w. n.e.). Sytuacja informacyjna nie poprawiła się także w epoce Tangów, gdy popularność zaczyna zdobywać określenie P’ou-lan, Fulin (Aalto).

Lit.: Z. Kádár, *Le rôle de la soie dans la vie économique et sociale de l'empire romain d'après les documents écrits*. „Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis” 3 (1967), s. 89-98; D. Lieberman, *Who were Pliny's blue eyed Chinese?* „Classical Philology” 52 (1957), s. 174-179; Yang Juping, *Some clues of the Hellenistic World and the Roman East hidden in China's Early Four Historical Books*. „Talanta” 46-47 (2014-2015), s. 121-143; Pentti Aalto, *Nomen Romanum*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 47 (1975), s. 1-9; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 185-193; André-Filliozat, s. 74-77; Mason, s. 455.

Serrowie (łac. Serrei, Serri)

Plemię siedzące w głębi lądu, blisko północno-wschodniego wybrzeża Morza →Czarnego, na północ od →Kercetów. Możliwe, że zamieszkiwali południowe dorzecze →Kubania. Pojawiające się w historiografii próby koniektury etnonimu na →Serbi nie mają uzasadnienia.

Lit.: Konrad Kretschmer, *Serri*. „RE” A4 (1923), szp. 1745; Mason, s. 389, 394-395.

Seryjski Ocean

Część →Oceanu oblewająca wschodnie wybrzeże Chin (→Serowie). Trzeba podkreślić, że nie wolno utożsamiać jej z jakimś współczesnym akwenem, gdyż była wynikiem rozważań teoretycznych, a nie wypraw odkrywczych na Daleki Wschód.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 193-196.

Sigynnowie (gr. Σίγυννοι)

Lud najprawdopodobniej irańskiego pochodzenia (głównie ze względu na źródła greckie podkreślające „medyjskie”, „perskie” obyczaje, por. Herodot 5.9, Apoll. Rhod. 4.320, Strabon 11.11.8; zamieszkujący na równinach na północ od →Dunaju. Zdaniem Chochorowskiego należy ich wiązać z kulturą Mezöcsát, zespołem wczesnej epoki żelaza należącej do horyzontu pierwszej fali nomadów (→Kimmeriowie). Inaczej Markwart, który sugeruje rejon południowej Kolchidy.

Lit.: Jan Chochorowski, *Rola Sigynnów Herodota w środowisku kulturowym wczesnej epoki żelaza na Nizinie Węgierskiej*. „Przegląd Archeologiczny” 34 (1987), s. 161-218; Josef Markwart, *Die Syginnen*. „Caucasica” 10 (1932), s. 1-42; Szabó-Borhy, s. 14.

Sikambrowie (łac. Sicambri) →Germanowie

Sikobotowie (łac. Sicobotes)

Etonim z *SHA* 6.22.1, poprawiony przez Müllenhoffa na Saboces (→Sabokowie, →Sosibowie, →Kobotowie), który jest poświadczony u Ptolem., 3.5.20: Σαβόκοι.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 196.

Silis (gr. Σίλις, łac. Silis)

Według Pliniusza (*NH* 6.16) nazwa Donu (→Tanais) nadana przez →Scytów. W *NH* 6.49 Silis nazwany został →Jaksartes (zob. niżej). Budziła ona nieufność wśród badaczy i proponowano w tym miejscu koniektury (np. Sinus, →Akesinus). Niemniej, nie jest to konieczne. Powinno się zwrócić uwagę na nazwę plemienia dońskiego Ὀσίοι, poświadczoną przez Ptolem. 3.5.10., gdzie –o może spełniać funkcję protezy wokalicznej. Problem ten nie został dotychczas przebadany. Трыбачев zaś, zgodnie ze swoją teorią substratu (→Meotyda, →Sindowie), przeprowadził kunsztowną analizę powiązania Silis z hydronimami subkontynentu indyjskiego (s. 60-61). Natomiast zdaniem Hausiga (s. 19-20) to nazwa rzeki →Jaksartes, którą często mylono z Donem. Jest ona pochodną fonetyki partyjskiej: nazwa perska brzmiała Sir, od →Serów. Ci ostatni natomiast nazywali Jaksartes Rzeką Perłową, zob. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. St. Petersburg 1903, s. 9: „il est hors

de doute maintenant que le nom de rivière Tchen-tchou (vraie perle) désigne le Sir-daria ou Yaxartes”.

Lit.: Hans-Wilhelm Haussig, *Die ältesten Nachrichten der griechischen und lateinischen Quellen über die Routen der Seidenstrasse nach Zentral- und Ostasien*, w: János Harmatta ed., *From Hecataeus to Al-Ḥuwārizmī*. Budapest 1984, s. 9-24; O.H. Трубачев, *О синдах и их языке*. „Вопросы языкознания” (1976), z. 4, s. 39-63; Talbert, t. 1, s. 91 (mapa 6: Jaksartes).

Silumnus (łac. Silumnus)

Dzisiaj wyspa Dalkey na południe od Dublinu albo wyspy Scilly na południowy zachód od Kornwalii.

Lit.: Lionel-Rivet-Smith, s. 41, 457-459 (s.v. *Silina*); Talbert, t. 1, s. 119 (mapa 8); *Historical map and guide: Roman Britain*, 5th ed., wyd. Ordnance Survey, Southampton, bd. [2011?], mapa w skali 1:625.000. Mapa przygotowana na podstawie wydania z 1994 r.

Sinchowie (łac. Sinchi)

Jest to, poświadczona przez Ammiana (22.8.31-33) nasalna odmianka etnonimu Zechi, Zichi, bogato poświadczonego w źródłach bizantyńskich (np. DAI 42. 95-110, gdzie opisana jest kraina Zichia [*Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 2226-2227] i jej mieszkańcy; Procop., *De bellis* 8.4.2): Ζιχία, Ζηχία, Ζιχοί, Ζηχοί (wariacja ortografii greckiej wynika z itacyzmu). Lud ten zamieszkiwał północno-wschodnie wybrzeże M. →Czarnego. Odnośnie do etymologii Zechi, Blažek sugeruje adaptację z jęz. irańskich. Warto zauważyć, iż Ptolem. (5.9.18) podaje etnonim Ζιγχοί (z odmianką Σινχοί), umieszczając ich na wschód od →Meotydy. Postać nasalna etnonimu może mieć inną genezę i wiązać się ze znaczeniem ‘sól’ tak w jęz. osetyjskim (dialekty Iron: cāxx i Digor: cāaxā), jak i w jęz. kaukaskich. Inną hipotezę zaprezentował w 1965 r. językoznawca radziecki Władimir M. Illič-Svityč (1934-1966), utożsamiając Zechi z →Jazygami. Zdaniem Blažka Jazygowie przynieśli etnonim Zechi do Europy Środkowej, gdzie przejęło go jedno z plemion słowiańskich.

Lit.: Adolf Lippold, *Zechoi*. „RE” 18A (1967), szp. 2337; Václav Blažek, *Czechs=Young Men?*, w: *Sprache und Leben der frühmittelalterlichen Slawen. Festschrift Katičić*. Frankfurt am Main 2010, s. 13-28; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 197; Talbert, t. 2, s. 1208 (mapa 84).

Sindonowie →Sindowie

Sindos →Sindowie

Sindowie (gr. Σινδοί [Ptolem., 7.2.20], łac. Sindi, Sindones)

Ludność zamieszkująca Półwysep Tamański i rejon dolnego Kubania od VIII w. p.n.e. Stąd nazwa regionu u Strabona (11.2.1): Syndike (Συνδική). Ich kultura materialna, w tym, co szczególnie istotne, sepulkralna (okolice dzis. m. Anapy, Rosja, →Arichowie), nie odbiega od wzorców poświadczonych na północnym

Kaukazie z przestrzeni epok późnego brązu i żelaza. Stwierdzenie odmienności antropologicznej w relacji do typu właściwego dla ludności scytyjskiej, wzmocniło przekonanie o lokalnym, tzw. „meockim”, pochodzeniu tego plemienia. Od pocz. IV w. p.n.e. Sindowie znaleźli się w orbicie wpływów politycznych Królestwa Bosporańskiego. Zabytki archeologiczne potwierdzają utrzymywanie stosunków gospodarczych i kulturalnych z ośrodkami greckimi. Brak jednak konkretnych danych z zakresu własnej historii i języka. Głównym ośrodkiem był →Sindos, „civitas Sindica”. Najprawdopodobniej można go utożsamić z dzis. Anapą, gdzie znajdowała się też kolonia Gorgippia³⁸, rozkwitająca w IV-III w. p.n.e. (→Arichowie), a w konsekwencji Zatokę Sindyjską z Limanem Kirpilskim bądź Kyzyltaskim. Inne istotne wzmianki źródłowe: Skylaks 72, Hdt 4.28, 86, Apoll. Rhod. 4.322; Strabon 11.2.1; 11.2.11; Polyan. 8.55; Pliniusz, *NH* 4.84; Hipponaks, fragm. 2a (ed. Gerber): interesujący ze względu na kontekst obsceniczny, co dowodzi istnienia Sindów w kulturze popularnej. M i n o r s k y (s. 104, przyp. 3) dostrzega obecność etnonimu Σινδοί w źródłach arabskich. Znakomita większość uczonych podziela opinię o przynależności Sindów, podobnie jak Scytów, do irańskiej grupy języków, chociaż już wewnętrzna dyferencjacja nie jest pewna (jedyną poważną alternatywą jest hipoteza kaukaska i jęz. adygejski)³⁹. Odminną interpretację przedstawił zasłużony badacz geografii historycznej północnego Naczarnomorza Т р у б а ч е в, który zaproponował uznanie języka Sindów za substrat indoirañski, a więc z etapu poprzedzającego rozpad indoirañskiej gałęzi IE⁴⁰.

W nauce dotąd nie zauważano bardzo ciekawej wzmianki znajdującej się w dziele Efipposa, przedstawiciela komedii średniej, pt. *Geriones*. Zachowany fragm. 5 (ed. K a s s e l - A u s t i n) przedstawia przygotowywany przez Geriona posiłek z wielkiej ryby. Pomaga mu w tym kilka ludów, w tym i Sindowie („Σινδοι”). Trzeba jednak pamiętać, iż ta forma jest emendacją, gdyż kodeks A Atenajosa zawiera wersję: „ἐσινδοις ἰνδοις” (nie można zatem wykluczyć „Indów”, por. dwie definicje w leksykonie Hezychiusza: a) Σίνδοι· ἔθνος Ἰνδικόν. ἔστι δὲ

³⁸ Istnieje oprac. archeologiczne: И.Т. К р у г л и к о в а, *Синдийская гавань, Горгиппия, Анапа*. Москва 1975.

³⁹ Natomiast zupełnie kuriozalnym pomysłem było uznanie Sindów za przodków Romów, na zasadzie podobieństwa Sindi – Sinte: E. C h a n t r e, *Recherches anthropologiques dans le Caucase*, 1. Paris 1885.

⁴⁰ Warto zauważyć, iż jest to rozwinięcie koncepcji przedstawionej po raz pierwszy przez Carla Rittera w *Die Vorhalle europäischer Völkergeschichten vor Herodotus um den Kaukasus und an den Gestaden des Pontus*. Berlin 1820. Dziś już przestarzała, w pierwszej poł. XIX w. była to praca przełomowa.

πόλις ἐκεῖ Σινδικὸς λιμὴν λεγομένη b) Σινδὶς ἢ Σκυθία καὶ ἡ πόρνη). Przyjmując wszakże tę poprawkę, należy wyjaśnić znaczenie obecności Sindów. Otóż nie ma wśród filologów zgody w kwestii wymowy sceny. Jest ona wyraźnie hiperbolą: ryba jest „większa od Krety”, a ilość soli tak wielka, że przez „osiem miesięcy dostarczały ją zwierzęce konwoje”. Czy ta konwencja ma wymiar satyryczny, czy folklorystyczno-bajkowy (tak I.M. Konstantakos), to już rzecz drugorzędna. Sindowie – lud na wschodnich krańcach Morza Czarnego – stanowią odpowiednik zamieszkującego zachodnie krańce Morza Śródziemnego Geriona (J.M. Blázquez Martínez; Platon w *Fedonie*, 109b, powtarza tę myśl z tym, że zamiast Sindów podaje →Fasis). W ten sposób pomagają zamknąć wspólną przestrzeń geograficzno-kulturalną, dając wrażenie, iż do uczt zasiadają przedstawiciele całego Śródziemnomorza. Należy też pamiętać, iż był to utwór wystawiany na scenie, przeznaczony dla przeciętnego Ateńczyka, który powinien śmieszyć. Zatem Efippos musiał przyjąć, iż widownia znała Sindów na tyle, by zrozumieć proponowaną metaforę. To bardzo znaczący fakt.

Lit.: Ioannis M. Konstantakos, *Ephippos' Geryones: A Comedy between Myth and Folklore*. „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 51: 3-4 (2011), s. 223-246; J.M. Blázquez Martínez, *Gerión y otros mitos griegos en Occidente*. „Gerion” 1 (1983), s. 21-38; V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband*. Cambridge 1958; Ю.С. Круцко́л, *К вопросу о этногенезе синдов*, w: *Античное общество*. Москва 1967, s. 156-161; Н.И. Соко́льский, *Синдская скульптура*, w: *Античное общество*. Москва 1967, s. 193-204; Н.В. Анфи́мов, *Протогеотский могильник с. Николаевского*. «Сборник материалов по археологии Адыгеи» 2 (1962), s. 103-126; В.Д. Блаватский, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 1961; Е.И. Крупнов, *Древняя история Северного Кавказа*. Москва 1960; Сергей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001; О.Н. Труба́чев, *О синдах и их языке*. „Вопросы языкознания” (1976), з. 4, s. 39-63; Труба́чев; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 197-198; Brill, s. 127 D/E2; Parroni, s. 264; Mason, s. 390-391, 464-466.

Sirachowie (gr. Σίρακες, Σιρακοί, Σιραχοί, łac. Siraci, Sirachi)

Plemię należące do →Sarmatów. Razem z →Aorsami w latach 70./60. II w. p.n.e. przybyli w rejon górnego Kubania i środkowego Donu z obszaru zakaspijskiego, co miało związek z migracją Yuezhi. Ich siedziby, aż do przybycia →Alanów w I w. n.e., leżały nad dopływem Donu Manyczem i dopływem tegoż, Egorlykiem. Jednolitość kultury materialnej tego obszaru poświadczają prace archeologiczne (Marčenko). Ptolemeusz zna region Σιρακηνή, graniczący z →Hyrkanią (Ptol. 6.9.5). Należy wszakże zauważyć, iż tą nazwą określa się także lud znad rzeki Ochos (Ὠχος, dzisiaj Tegeń w Rosji według B o r z á k a,

ale André-Filliozat, s. 64-65, wskazują na trudności identyfikacyjne i jedynie sugerują z wahaniem rz. Sangalak). Трубачев (s. 23) zaproponował etymologię etnonimu na podstawie staroind. substratu: 'sira', 'rzeka', 'woda'. Por. Strabon, 11.2.1; 11.5.8; Tacit., *Ann.* 12.15-16; *Tabula Peut.* VIII A2: Seracoe.

Lit.: Najnowsze, kompleksowe opracowanie: Marek J. Olbrycht, *Aorser, Obere Aorser und Siraker bei Strabon. Zur Geschichte und Eigenart der Völker im nordostpontischen und nordkaukasischen Raum im 2.-1. Jh. v. Chr.* „Klio” 83: 2 (2001), s. 425-450; I.I. Marčenko, *Siraki Kubani*. Krasnodar 1996; Idem, *Tretij period stabilizacii v Severnom Pričernomor'je antičnoj epochi*. „Rossijskaja archeologija” (1996), z. 2, s. 70-80; István Borzák, *Semiramis in Zentralasien*, w: János Harmatta ed., *Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*. Budapest 1979, s. 55-66; P. Kretschmer, *Sirakes*. „RE” IIIA (1927), szp. 283-285; T.A. Габуев, *Ранняя история алан по данным письменных источников*. Владикавказ 1999, s. 13; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 198; André-Filliozat; Mason, s. 357-358, 395, 468-469; Parroni, s. 266; Talbert, t. 1, s. 359 (mapa 23), t. 2, s. 1207 (mapa 84); Трубачев.

Sirmium (łac. Sirmium)

Jedno z najważniejszych miast → Panonii, dzisiaj Sremska Mitrovica (Serbia), leżąca nad Sawą opływającą miasto. Jego początki wiążą się z wyprawami pannońskimi Oktawiana Augusta (35-33 p.n.e.) albo Tyberiusza (13-9 p.n.e.). Miasto stało się punktem obronnym i stacją wojskową. Leżało na skrzyżowaniu drogi wodnej i szlaków lądowych. Przed 75 r. n.e. stało się kolonią rzymską. Za Domicjana (koniec I w.) oraz Marka Aureliusza było bazą wypadową operacji zadunajskich. W III w. stało się główną metropolią Panonii, którą odwiedzało wielu cesarzy, np. zmarł tutaj w 270 r. Klaudiusz II, zaś Probus urodził się tu w 232 r. i tu został zamordowany pięćdziesiąt lat później, w 282 r. Probus nakazał osuszyć okoliczne bagna oraz zasadzić winorośl. Dioklecjan uczynił Sirmium stolicą Drugiej Panonii (Pannonia Secunda). Tu także mieściła się stolica diecezji pannońskiej i prefektury iliryskiej. Między latami 308 a 378 Sirmium stało się cesarskim miastem rezydencjonalnym. Dla Konstantyna II było to centrum, z którego prowadził wojny przeciwko → Sarmatom i → Kwadom. W IV w. mieściła się tu także mennica, wytwórnia broni i port floty wojennej (Classis Prima Flavia Augusta). Był to też ważny ośrodek kościelny, siedziba biskupstwa, do którego po kilku wiekach nawiązywała archidiecezja morawska (*de nomine sirnijska*) św. Metodego. Miasto upadło po zajęciu przez Awarów w 582 r.

Lit.: K. Vössing, M. Milinković, *Sirmium*. „RGA” 28 (2005), s. 499-503; Hrvoje Gračanić, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb 2011; Brill, wg indeksu s. 302; Talbert, t. 1, s. 322 (mapa 21).

Sitonowie (gr. Σιδόνες [? Strabon, 7.3.17], łac. Sithones)

Aby zrozumieć problem identyfikacji Sitonów, należy przyjąć, iż jest to pochodna identyfikacji →Swionów, co jest zrozumiałe w kontekście Tacytowego *continuantur*. Dalsze postępowanie, a więc lokalizacja siedzib czy ustalanie tożsamości z ewentualnymi wariantami w źródłach greckich, jest już pochodną pierwszego ustalenia. Dlatego też, według modelu S v e n n u n g a, Sitonowie to mieszkańcy fińskiego wybrzeża, których germańska nazwa pochodzi od sąsiadujących z zachodu Swionów. Stąd szukanie wyjaśnienia *femina dominatur* w kontaminacji etnonimu Kvänen (fiń. Kainuu) z mitologią →Amazonek. Natomiast dla P e k k a n e n a, Sitonowie są cegiełką w jego wielkiej wizji dominacji ludów irańskich (→Scytwie Królewscy) nad bałto-słowiańską ludnością lasostepu (→Wenetowie, →Limigantes). Są północnym odłamek →Bastarnów (Scythae degeneres), δοῦλοι Herodota, czyli →Spalów. Ceną takiej interpretacji jest a) umieszczenie Swionów również na południowym wybrzeżu →Bałtyku, gdyż tylko wówczas Sitonowie mogą mieszkać na południowy wschód od nich i na południe od →Estiów i być Bastarnami; b) radykalny redukcjonizm, prowadzący do utożsamienia ze sobą kilkunastu różnych etnonimów, pochodzących ze źródeł greckich i łacińskich.

Lit.: H. Reichert, *Frau*, „RGA” 9 (1995), s. 494; Th. Andersson, *Skandinavische Stämme*, „RGA” 28 (2005), s. 597; Tuomo Pekkanen, *The Ethnic Origin of the ΔΟΥΛΟΙ ΠΟΙΟΙ* (Arctos Suppl. 1), Helsinki 1968; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 199; Herrmann, Bd. 2, s. 257 (G. Perl); S v e n n u n g, Uppsala 1974; Talbert, t. 1, s. 23 (mapa 2: w Estonii).

Skandie (gr. Σκανδία, Σκανδιαί [Ptolem., 2.11.33-35], łac. Scandiaie)

Wyspy na →Bałtyku, wzmiankowane przez Pliniusza (4.104). Ptolemeusz wie o czterech Σκανδιαί (2.11.33-35) na wschód od Jutlandii (→Cimbrorum promunturium), por. *Get.* 16. Trzy z nich należy utożsamiać z wyspami duńskimi, Fionią (duń. Fyn, 2984 km², główny ośrodek Odense), Lolland (1200 km², główny ośrodek Nakskov, Maribo) i Zelandią (duń. Sjælland, 7000 km², główny ośrodek Kopenhaga), zaś czwarta, największa, położona naprzeciwko ujścia →Wisły, to znana także z Pliniusza Scadinavia (→Skandynawia).

Pod względem językoznawczym Scandia to zlatynizowana i po metatezie forma germ. *Scadnia < *Scaþni, o znaczeniu ‘niebezpieczna’, ‘groźna’. Podstawowym odniesieniem pozostają prace S v e n n u n g a, zawierające szczegółową historię badań, a także bogaty materiał toponomastyczny z wieków średnich i wczesnonowożytnych.

Lit.: H. Reichert, *Skandiai nesoi*, „RGA” 28 (2005), s. 579-582; Eva Nyman, *Skandinavien*, „RGA” 28 (2005), tu: s. 585; Herrmann, Bd. 1: s. 548-549, 566, 572 (H. Ditten); Parroni, s. 410-411; S v e n n u n g, 1974; S v e n n u n g, 1963.

Skandynawia (łac. Scadinavia [Plin., NH 8.39], Scatinavia [Plin., NH 4.96])

Skandynawia jest już postacią po metatezie, preferowaną przez Rzymian i rozpowszechnioną w wiekach średnich (np. gorsze lekcje w rękopisach Pliniusza), podstawowej formy Scadinavia. Ta ostatnia stanowi zlatinizowaną kontaminację Scandia (→Skandie) i avia (por. →Austerawia), pochodzącą z germ. *Skaþin-aujō bądź *Skaðin- aujō, przy czym drugi człon oznacza ‘wyspę’, ‘pół-wyspę’, ‘kraj nad wodą’ (por. niem. Aue). Uwzględniając warunki geograficzne rejonu dzisiaj Cieśnin Duńskich, należałoby ją tłumaczyć jako „Niebezpieczna Wyspa” (niem. Schadeninsel). Było to zgodne z antycznymi i średniowiecznymi wyobrażeniami, iż w rejonie północnego →Oceanu, którego →Bałtyk był przecież jedynie zatoką (por. Codanus sinus), na najdalszej północy są już tylko wyspy. Stąd również rejon dzisiejszej Skanii był tak postrzegany i to głównie jej obszar stanowił Scadinavię, największą z archipelagu Skandii i dlatego zawierającą dodatkowe wzmocnienie -aujō.

Podstawowym odniesieniem pozostają prace Svennunga, zawierające szczegółową historię badań, a także bogaty materiał toponomastyczny z wieków średnich i wczesnonowożytnych. Ostatnio pojawiła się hipoteza, że należy ją identyfikować z wyspą Zelandia (Grane), co rzutowałoby zarazem na identyfikowanie →Skandii. Nie została ona jednak należycie udokumentowana.

Lit.: T. Grane, *Roman sources for the geography and ethnography of Germania*, w: L. Jørgensen, B. Storgaard, L. Gebauer Thomsen (eds.), *The Spoils of Victory. The North in the Shadow of the Roman Empire*. Copenhagen 2003, s. 126-147; Eva Nymann, *Skandinavien*. „RGA” 28 (2005), s. 582-587; B. Melin, *Die Heimat der Kimbern*. Uppsala 1960, s. 33; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 100-103; Parroni, s. 410-411; Herrmann, Bd. 1, s. 548-549, 566, 572 (H. Ditten); Bd. 2, s. 250 (G. Perl); Svennung, 1974; Svennung, 1963.

Skirowie (łac. Sciri)

Plemię siedzące wg Pliniusza (NH 4.97) między →Sarmatami, →Wenetami oraz →Hirrami zamieszkującymi wybrzeże Bałtyku po →Wisłę na terytorium →Aeningii. Brali udział w wędrówce →Germanów nad Morze Czarne. Ich nazwa zawiera rdzeń germańskiego przymiotnika *skei-rV- od indoeuropejskiego skeH₂- ‘błyszczeć’, ‘jaśnieć’, użyta byłaby w znaczeniu ‘niezmieszanych’, ‘czystych’. Oczywiście, pochodzenie etnonimu nie determinuje przynależności etnicznej całego ludu. Skirowie po raz pierwszy wspomniani zostali w źródłach w dekrecie miasta →Olbia z III/II w. p.n.e. wymieniającym ich obok Galatów chcących się tam osiedlić (→Czarne Morze). Możliwe jednak, że punktem wyjścia ich wędrówek były obszary na prawym brzegu Wisły, choć trudno je dokładnie określić. W pierwszej ćwierci IV w. Laterculus Veronensis wymienia

ich między →Sarmatami a →Karpami. Tworzyli wtedy silny związek, który przyłączył się do Hunów.

Lit.: D. Timpe, *Germanen, Germania, Germanische Altertumskunde*, T. 1: Geschichte, A: Germanen, historisch. „RGA” 11 (1998), tu: s. 205; Helmut Castritius, *Skiren*. „RGA” 28 (2005), s. 639-645; Herrmann, Bd. 1, s. 567 (H. Ditten).

Słupy Heraklesa (gr. Κίονες Ἡρακλέος; łac. Herculis Columnae)

Dwa masywy skalne w Cieśninie Gibraltarskiej: Kalpe (Plin. *NH* 6.1.1: „Calpeque Africae avolsa” i Abyla (Ptolem. 4.1.6: Ἀβύλη oraz odmianka Ἀβιλύς). Nazwa powstała z tradycji mitologicznej: wyprawy Heraklesa po trzodę Geryona, króla Tartessos (Plin., *NH* 4.120). Zwierzęta pasły się na wyspie Erythea (być może dzisiaj wyspa Leon, na której zbudowano →Gades). Słupy miał wzniesić Herakles po obu stronach cieśniny, choć niektóre nurty bardzo bogatej acz zróżnicowanej tradycji twierdzą, że tak naprawdę rozdzielił on połączone wcześniej kontynenty (podstawowe źródła: Paus. 1.35, 4.36, 10.17; Apollod. 2.5.10; Hesiod., *Theog.* 287nn., 981; Serv. ad Aen. 6.289, 7.662, 8.300, 11.262; Lukian, *Tox.* 72; Liv., 1.7; Diodor. 3.55, 4.17-19; Strabon, 2.5, 3.1, 3.5; Hyg., *Fab.* 30; Eurip., *Her.* 423; Pindar, *O* 3.21nn, fragm. 169; Solinus, 23.12; Plin. *NH* 3.3; 4.36; Elian, *VH* 5.3; Tacyt, *Germ.* 34: inne Słupy Heraklesa; Hesych., s.v.: *Stelas distomous*). Mit grecki jest prawdopodobnie pochodną przyswojonego kultu fenickiego, gdyż tak w Tyrze, jak i w Gades stały kolumny poświęcone bogu Melkartowi (Krebern timer; Bonnet-Tzavellas). Z Greków pierwszym znanym żeglarzem, który dopłynął do Gibraltaru i przybył do Tartessos, był kupiec Kolaios z Samos (2 poł. VII w. p.n.e.). Eutymenes z Massalii (poł. VI w. p.n.e.) wypłynął na Atlantyk i skierował się na wybrzeże Afryki zachodniej (prawdop. do dzis. Senegalu). Spotkawszy tam te same zwierzęta co nad →Nilem (krokodyle, hipopotamy), wysnuł wniosek, iż tam biegnie górny Nil. Swoją podróż opisał w periplusie (FHG IV 408-409), którego fragmenty zachowały się w dziełach późniejszych autorów.

Lit.: M. Krebern timer, *Melqart*. „Reallexikon der Assyriologie” 8 (1993), s. 52-53; C. Bonnet-Tzavellas, *Le dieu Melqart en Phénicie et dans le bassin méditerranéen*. „Studia Phoenicia” 2 (1983), s. 195-207; F. Jacoby, *Euthymenes*. „RE” 6: 11 (1907), szp. 1509-1511; Paul Schoch, *Kolaios*. „RE” Suppl. 4 (1924), szp. 942; Zehnacker-Silberman, s. 372-374 (bardzo dobry komentarz do Plin. *NH* 4.120).

Sogdiana (gr. Σογδιανοί [Ptolem., 6.12])

Kraina historyczno-geograficzna leżąca w Azji Środkowej, między rzekami →Oksos i →Jaksartes. Jej grecka nazwa pochodzi ze starsogd. *Šuγda*, będącego lokalną, po metatezie, pochodną **Skuḍa*- (→Scytowie; Szemerényi,

s. 26-40). W składzie państwa perskiego w ramach XVI satrapii, wzmiankowana w licznych inskrypcjach za panowania Dariusza I (522-486 p.n.e.). Sprowadzane z Sogdiany lapis lazuli i karneol wykorzystano m.in. przy budowie pałacu w Suzie. Kontyngent wojskowy brał udział w wyprawie Kserskesa na Grecję (481 r., Hdt 7.66). Z perspektywy gospodarczej szczególnie cenna była dolina Zerawszanu, natomiast najważniejszym ośrodkiem handlowym i kulturalnym była Marakanda (Samarkanda). Jej zdobycie przez Aleksandra Wielkiego w 329 r. p.n.e., spowodowało migrację Sogdyjczyków i początek ich diaspory, sięgającej Chin. Historiografia chińska zna Sogdianę pod nazwą Su-tê (Harmatta, s. 161-162), jakkolwiek wcześniej próbowano wiązać Su-tê z Sugdaią (dzisiaj Sudak) na Krymie (Hirth). Na temat genezy i rozwoju handlu międzykontynentalnego, w którym Sogdiana odegrała bardzo ważną rolę pośrednika między Chinami, Persją i Cesarstwem, napisał ostatnio de la Vaissière.

Lit.: János Harmatta, *The Origin of the Huns*. „Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis” 33 (1997), s. 159-173; Friedrich Hirth (1845-1927), *Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu*. München 1900, s. 245-277; Oswald Szemerényi, *Four Iranian Ethnic Names: Scythian-Skudra-Sogdian-Saka*. Wien 1980; Étienne de la Vaissière, *Sogdian Traders* (Handbuch der Orientalistik 8:10). Leiden-Boston 2005. Rozpoczynając badania nad Sogdianą, należy zwrócić uwagę na monumentalne, klasyczne już dzieła W.B. Henniga. Brill, wg indeksu s. 302; Bryce, s. 660-661; Parroni, s. 189; Talbert, t. 1, s. 91 (mapa 6).

Sogdianowie, mieszkańcy → Sogdiany

Sosibowie (łac. Sosibes)

Zgodnie z koniekturą Müllenhoffa pod tym etnonimem kryją się m.in. Sabokowie (łac. Saboces, gr. Σαβῶκοι), znani z Ptolem. 3.5.20. Przynależność etniczna plemienia jest przedmiotem dyskusji: proponowano identyfikację słowiańską (Szafarzyk), dacką (Zeuss, → Dakowie) i germańską (Müller w edycji Ptolemeusza).

Lit.: Albert Herrmann, Σαβῶκοι. „RE” A2 (1920), szp. 1606; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 199.

Spalowie (łac. Spalaei, Spali, Pali, Palaei [Plin., NH 6.22]; 6.50; Jord., Get. 6.28)

W koncepcji Tuomo Pekkanena część → Roksolanów, których należy utożsamiać z Królewskimi Sarmatami/Scytami. Fiński uczony powiązał też znane z Ammiana Marcellina i Hieronima określenia Ardaragantes i Limigantes (→ Sarmaci). Oznaczają one dwie grupy Antów: „Królewskich” i „Słabych” (por. osset. lāmäg), przy czym tych pierwszych należy utożsamiać z Królewskimi Sarmatami/Scytami, Σ. ἐλεύθεροι Herodota (4.110), a tych drugich, „servi” z δοῦλοι. Ta wyrafinowana hipoteza została sformułowana w próbie wyjaś-

nienia hapax legomenon Οὐργοί (Strabon, 7.3.17). Ostatecznie, P e k k a n e n uznał ten termin za irański apelatyw ‘szlachetni’ i w konsekwencji za synonim Spalów/Roksolanów/Królewskich Sarmatów/ Królewskich Scytów. W wyniku późniejszego procesu metatezy powstał etnonim, który dał początek jednemu z określeń ludności węgierskiej, wskazując zarazem na silnie obecny w niej od początku (tzn. znad →Wolgi) komponent irański (później m.in. także pod postacią grupy Roksolanów z →Panonii, →Jazygów).

Hénri Grégoire powiązał Spalów z Ἀσφαλοι w DAI, w tym że rozumie on ten termin jako synonim Τοῦρκοι. Bliżej koncepcji P e k k a n e n a znalazł się natomiast H a u s s i g, który przyjmuje osetyjską (a więc także irańską) proveniencję Ἀ., jako odmiankę Spali.

Według S z a f a r z y k a (s. 209), lud irański bądź ugrofiński mający kontakt ze Słowianami, którzy przejęli od nich określenie w formie spolin (płd. sł.)/ispolin (wsch. słow.), →Satarchowie.

Lit.: Tuomo P e k k a n e n, *On the Oldest Relationship between Hungarians and Sarmatians: From Spali to Asphali*, „Ural-Altaische Jahrbücher” 45 (1973), s. 1-64; Hénri Grégoire, *L'habitat 'primitif' des Magyars et les ΣΑΒΑΤΟΙΑΣΦΑΛΟΙ*, „Byzantion” 13 (1938), s. 267-277; H.W. H a u s s i g, *Theophylakt's Exkurs über die skythischen Völker*, „Byzantion” 23 (1953), s. 275-462; A a l t o - P e k k a n e n, t. 2, s. 199.

Spodusa (łac. Spodusa)

Jedna z wysp w Zatoce →Karkinickiej, niemożliwa do identyfikacji.

Lit.: A a l t o - P e k k a n e n, t. 2, s. 199; M a s o n, s. 376.

Spondolikowie (łac. Spondolici)

Plemię wzmiankowane jedynie przez Pliniusza (NH 6.22), znad rz. →Tanais.

Lit.: Albert H e r r m a n n, *Spondolici*, „RE” A6 (1929), szp. 1847; M a s o n, s. 401.

Staktarowie (łac. Stactari)

Plemię nieznane, wspomniane jedynie przez Pliniusza, NH 4.85. Wydawca Ptolemeusza M ü l l e r (s. 438) powiązał je z miastem Τυρικτάκη; Stefan z Bizancjum: Τυριτάκη πόλις Πόντου; *Perip. P. Eu.*, 50. Warto wszakże zaznaczyć, że jest to koniektura V o s s i u s a, jakkolwiek powszechnie zaakceptowana w nowszych edycjach. Jeszcze F o r c e l l i n i (*Totius Latinitatis Lexicon*, p. 1148) akceptuje postać Tractari.

Lit.: Erich D i e h l, *Tyriktake*, „RE” A14 (1948), szp. 1865-1866; M a s o n, s. 360.

Stenostoma (łac. Stenostoma)

Jeden z siedmiu nurtów w delcie →Dunaju, wpadający do Morza →Czarnego, por. στενόστομος: ‘o wąskim ujściu’. Zaskakujące, że nie zaznacza jej T a l b e r t.

Lit.: N. Panin, *A New Attempt at identifying the Danube mouths as described by the Ancients*. „Dacia” 27:1/2 (1983), s. 175-184.

Stratokleia (łac. Stratoclia)

Miasto na skraju →Bosforu Kimmeryjskiego, wzmiankowane jedynie przez Pliniusza, *NH* 6 18. Pozostaje niezlokalizowane.

Lit.: Albert Herrmann, *Stratoclia*. „RE” A7 (1931), szp. 268; В.Г. Зубарев, *Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции*. Москва 2005, s. 355-356; Hansen - Nielsen, s. 930; Mason, s. 392.

Sturiowie (łac. Sturii)

Według Pliniusza (*NH* 4.101;106) jedno z plemion zamieszkujących wyspy przy ujściu →Renu, prawdop. sąsiedzi →Marsakiów. Znana jest inskrypcja (CIL XIII 6592), która może odnosić się do Sturiów: exploratores Stu[.

Lit.: Alfred Franke, *Sturii*. „RE” A7 (1931), szp. 425; Talbert, t. 1, s. 159 (mapa 11).

Sugdianowie →Sogdianowie

Suiones →Swionowie

Sylurowie (gr. Σίλυρες [Ptolem., 2.3.24], łac. Silures)

Plemię celtyckie, mieszkające w rejonie Glamorgan, Monmouth i Brecknock w południowo-wschodniej Walii z głównym ośrodkiem w Venta Silurum (Caerwent). Tacyt, *Agr.* 11.2: „Silurum colorati vultus, torti plerumque crines et posita contra Hispania Hiberos veteres traiecisse easque sedes occupasse fide faciant” („ciemna karnacja Sylurów, kędzierzawe włosy większości z nich i położenie Hiszpanii naprzeciwko dowodzą tego, że dawni Iberowie przeprawili się i zajmowali te obszary”). Długo stawiali opór Rzymianom (Tac., *Ann.* 12.32) i zostali ostatecznie spacyfikowani dopiero w drugiej połowie I. 70. I w., gdy Iulius Frontinus pokonał ich wodza Cerialisa (Tac., *Agr.* 17.2). Założono obóz legionowy Isca Silurum nad rzeką Usk (dzisiaj Caerleon).

Lit.: George Macdonald, *Silures*. „RE” A5 (1927), szp. 114-115; William H. Manning, *The Conquest of Wales*, w: Malcolm Todd (ed.) *A Companion to Roman Britain*. Oxford 2006, s. 60-74; Idem, *A Pocket Guide to Roman Wales*. Cardiff 2001; Idem, *Early Roman Campaigns in the South-west of Britain*. Cardiff 1988; George C. Boon, *Isca. The Roman Legionary Fortress at Caerleon*. 3 wyd. Cardiff 1972; I.A. Richmond, *Roman Britain*. London 1963; Koch, § 15.4 3C, 15.7 3C; Brill, s. 192 i 193 E4/5; Lionel-Rivet-Smith, s. 459-460.

Svear →Swionowie

Swedia →Swebowie

Swebowie (gr. Σύηβοι [Ptolem., 2.11], łac. Suebi)

Po raz pierwszy wymienieni zostali przez Cezara jako związek plemienny o zróżnicowanej strukturze, przekraczający Ren i wspierający Ariowistą.

W świetle przekazów Cezara i Strabona występują oni jako swoisty konglomerat wędrowców o charakterze wojskowym. Często walczyli z innymi plemionami germańskimi. Ich lokalizacja jest niepewna (nad Menem?). W oparciu o Tacytą (*Germ.* 29.1) próbowano uznać za „Pra-Swebów” →Semnonów i →Kwadów, lokalizując ich nad środkową →Łabą i Hawelą. Prawdopodobnie związek plemienny został zorganizowany przez nieliczną grupę, może związaną z tzw. grobami książęcymi typu Lübsow. Możliwa jest ich ekspansja z obszarów nadłabskich połączona z wiązaniem się z przedstawicielami innych plemion (w tym pochodzenia celtyckiego), wytwarzaniem własnych norm i świadomości przynależności (W e n s k u s, *Stammesbildung*, s. 255nn.; P e s c h e l, *Die Sueben...*). P e s c h e l (*Anfänge...*) przypuszcza, że wykształcili się na obszarze między Odrą a Wartą jako związek wojskowy i doprowadzili do przekształcenia plemion nadłabskich. W czasach Cezara szli na zachód, po ich pokonaniu przez Druzusa w ostatnich latach p.n.e. związek się rozpadł, resztki Swebów wróciły na wschód, a plemiona znowu zaczęły używać dawnych nazw.

Tacyt w *Germanii* nie zalicza Swebów bezpośrednio do potomków Mannusa (→Hermionowie); traktuje to określenie jako nazwę zbiorczą dla wszystkich Germanów niesiedzących nad Renem lub w północno-zachodniej Germanii. Swebia to obszar na wschód od →Łaby po Skandynawię i Morze →Swebskie, czyli Bałtyk. Na zachodzie Swebowie mieli graniczyć z Celtami, na wschodzie z Sarmatami. Być może takie pojmowanie Swebii oddawało rzeczywistość czasów Oktawiana Augusta sprzed rozpadu związku swebskiego. W *Annales* (2.44.46) Tacyt wspomina o wyjściu Semnonów i Longobardów spod władzy Marboda (→Markomanowie) w 17 r. n.e. Dwa lata później →Gotones podporządkowali sobie →Hermundurów. Resztki Swebów nad Dunajem zostały podporządkowane przez Rzymian królowi →Kwadów Wanniuszowi, który w 50 r. pod naciskiem Hermundurów i →Lugiów musiał uciekać do Imperium. Pod koniec I w. etnonim Swebów ogranicza się do środkowego biegu Dunaju (w 92 r. cesarz Domicjan podjął na panońskim odcinku Dunaju „expeditio Suebica et Sarmatica”). Charakterystyczną cechą swebskich mężczyzn było zaplatanie włosów w węzeł (tzw. nodus Suebicus, por. S t e u e r; znaleziska z terenów Polski: R u d n i c k a, M ą c z y ń s k a).

Dyskusyjna jest etymologia nazwy Swebów. Z naszego punktu widzenia ciekawą, acz zarzuconą próbą było wiązanie słowa Swebi ze słowem Slawi przez J. G r i m m a, *Geschichte der deutschen Sprache* z 1848 r.: „Sueven und Slaven scheinen ganz dasselbe Wort”, w którym miał rzekomo kryć się starocerkiewno-słowiański rdzeń svobodъ ‘wolny, swobodny’. Dziś powszechnie obowiązuje

etymologia Axela Erdmanna, *Über die Heimat und den Namen der Angeln* (Skriften utgivna af Humanistiska Vetenskapssamfundet I.1). Uppsala 1890, s. 96 nn., łączącego nazwę plemienia z rdzeniem *swēsa-, np. gockie 'swēs', starogórnoniemieckie swās, staroangielskie swæs 'eigen', staronordyckie swáss 'lieb, traut', ale ten sam rdzeń IE kryje się we wspomnianej słowiańskiej 'swo-bodzie'. Można zatem tę nazwę interpretować jako 'ludzie wolni' [od władzy rzymskiej], reprezentanci Germaniae liberae (co jednak byłoby nazwą z zewnątrz, rzymskiego punktu widzenia) albo też 'swoi' w przeciwieństwie do 'obcych'.

Lit.: L. Rübekeil, R. Scharf, Helmut Castritius, *Sueben*. „RGA” 30 (2005), s. 184-212; F. Frahm, *Die Entwicklung des Svebenbegriffs in der antiken Literatur*. „Klio” 23 (1930), s. 180-210; Karl Peschel, *Anfänge germanischer Besiedlung im Mittelgebirgsraum. Sueben-Hermunduren-Markomannen*. Berlin 1978; Idem, *Die Sueben in Ethnographie und Archäologie*. „Klio” 60 (1978), s. 259-309; Idem, *Thüringen in ur-und frühgeschichtlicher Zeit*. Wilkau-Haßlau 1994; D. Rudnicka, M. Mączyńska, *Czarnówko, pow. Łęborg. Grób 430 z importami rzymskimi*, w: *Varia Barbarica Zenoni Woźniak ab amicis dicata*. Warszawa-Lublin 2002, s. 11-28 = „Germania” 82 (2004), s. 397-429; D. Timpe, *Germanen, Germania, Germanische Altertumskunde*, cz. 1: *Geschichte, A: Germanen historisch*. „RGA” 11 (1998), s. 197-199; H. Steuer, *Suebenknoten*. „RGA” 35 (2007), s. 45-50; Brill, wg indeksu s. 302; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 645, Bd. 2 (G. Perl), s. 235-237 oraz wg indeksu s. 275; Talbert, t. 1, s. 139 (mapa 10).

Swebskie Morze (łac. Suebicum mare)

Określenie Morza Bałtyckiego m.in. u Tacyty, por. →Swebowie. Wielu badaczy (np. Kolendo-Płóciennik [s. 155-159] uważa, że cała flota nie przekroczyła Cieśnin Duńskich, ale jest prawie pewne, że przynajmniej jeden statek zwiadowczy wpłynął na Bałtyk, co miałoby sugerować wyrażenie Scythica plaga, w *NH* 2.167], Sonnabend [s. 80-81]), powołując się także na passus Velleiуса Paterculusa, 2.106, o 'nieznanym morzu' („ab inaudito atque incognito ante mari”) stwierdza, iż flota Tyberiusza lub jej część wpłynęła na Bałtyk. Jednak konsekwencją tego byłoby m.in. to, iż Suebicum mare nie mogłoby być uważane za Bałtyk. W związku z tym sformułowanie Paterculusa należy łączyć raczej z wodami wokół zachodniego brzegu Jutlandii. Bardzo rozsądnie pisze o tej wyprawie z 5 r. n.e. oraz o wzmiance w RGDA 26, Svenning, s. 190-194.

Lit.: Otto Kunkel, *Ostsee*. „RE” 18:36 (1942), szp. 1689-1854; Holger Sonnabend, *Die Grenzen der Welt. Geographische Vorstellungen der Antike*. Darmstadt 2007 (praca w przeważającej części popularnonaukowa); Brill, wg indeksu s. 302 (identyfikacja na mapach jako Morze Bałtyckie), Svenning, 1974; Talbert, t. 1, s. 23 (mapa 2).

Swesia (łac. Suesia)

Jedno z trzech, obok Melsiagum i Metii, wielkich bagien Germanii wzmiankowanych przez Pomponiusza Melę (3.29). Zdaniem wydawcy G. Ransstranda, forma Suesia metia jest korektą dokonaną na razurze przez kopistę. Nieвозможна jest lokalizacja żadnego z trzech bagien ani podanie etymologii nazwy Swesii, co stwierdził już Much Franke (a za nim H. Ditten) sądzi, że jest to zniekształcenie nazwy Suebia lub przymiotnika Suebica i wskazuje, że bagno znajdowało się na terytorium Swebów między Łabą a Odrą, w dzis. Brandenburgii. Odnośnie do Melsiagum i Metii brak jakichkolwiek ustaleń. Much sugerował celtyckie pochodzenie nazwy Metii. Jest to nawet prawdopodobne ze względu na istnienie w jęz. protoceltyckim rdzenia *meti-, w którego polu semantycznym znajduje się także znaczenie: „mokry”, „wilgotny” (Matasović, s. 270).

Lit.: Alfred Franke, *Melsyagum*. „RE” 15:1 (1935), szp. 590; Idem, *Metia*. „RE” 15:2 (1937), szp. 1395; Idem, *Suesia*. „RE” 4A (1923), szp. 584; Ranko Matasović, *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden 2009; R. Much, *Suesia*, „Hoop’s Lexikon” 4, s. 298; Hermann Reichert, *Suesischer See (Sumpf)*. „RGA” 30 (2005), s. 112-113; Herrmann, Bd. 1, s. 545 (H. Ditten).

Swionowie (łac. Suiones)

Obecnie istnieją dwa modele lokalizacji Swionów: a) dzis. Upplandia (Svennung, Arrhenius; jakkolwiek szczegółowe uzasadnienie i ściślejsza lokalizacja różnią się); b) wyspy na →Bałtyku i jego południowe wybrzeże (Pekkanen). Oba zależą przede wszystkim od c) rozwiązania identyfikacji →Hillewionów oraz rozumienia zwrotu d) *ipso in Oceano*; w związku z przyjęciem drugiej z tych hipotez, Pekkanen zmuszony jest do oddania zaimka modalnie – „nawet na Oceanie”; jest to użycie dopuszczalne, aczkolwiek sekundarne, gdy tymczasem prymarne „na samym Oceanie” nie budzi żadnych wątpliwości, zwłaszcza jeśli ma się na uwadze ówczesny obraz →Skandii. Reasumując, z obu powyższych modeli hipoteza b) wymaga przyjęcia więcej skomplikowanych założeń oraz bardziej złożonych koniektur źródłowych (tak np. w przypadku Hillewionów).

Informacje Tacyty (*Germ.* 44) o tym, że Swionowie mieszkają na Oceanie, Birgit Arrhenius identyfikuje z jeziorem Mälaren, zwłaszcza że historyk ta w innym miejscu podkreśla nieruchomość wody. Pewniejszą wskazówką jest jednak wzmianka o łodzi dwudziobowej: znaleziono bowiem kamień z wizerunkiem takiej łodzi w Hågebbby (Upplandia), a zatem niedaleko od jeziora. Jezioro to istotnie było kolebką ludzi określających się jako Svear. Nazwa ta za-

wiera indoeuropejski rdzeń *sue* ‘swój’, ‘sam’, oznaczałaby zatem ‘Swoi’, ‘My – ludzie’. Byłoby to typowe przeciwstawienie typu swój – obcy. Zgodnie z zasadą antycznej etnografii, że im bardziej plemię oddalone jest od centrów cywilizacji, tym sroższe panują w nim prawa, Tacyt podaje, że ich władcy cieszyli się nieograniczoną władzą. Okolice Jeziora Mälaren stanowiły centrum handlu dobrami luksusowymi (np. futrami) z północnej Skandynawii i Zatoki Botnickiej ze światem rzymskim. Przypuszczalnie dzięki kontaktom handlowym docierały do Rzymian wiadomości o →Skandynawii i Swionach.

Tuomo Pekkanen poprawia na Suiones m.in. etnonim Σούλανεσ (Σούλωνες) u Ptolemeusza (3.5.20), czego wszakże nie uwzględnili jego najnowsi wydawcy.

Lit.: Birgit Arrhenius, *The Ancient Svearike – a Myth or Archaeological Reality?*, „*Quaestiones Medii Aevi Novae*” 12 (2007), s. 191-214; Eva Nymán, *Svear*, „*RGA*” 30 (2005), s. 163-170; Josef Svennung, *Die Swioneninsel und die Sithones bei Tacitus*, „*Eranos*” 61 (1963), s. 121-142; Svennung, 1974; Tuomo Pekkanen, *Die germanischen Lehnwörter der ostseefinnischen Sprachen im Lichte der antiken Quellen*, „*Ural-Altaische Jahrbücher*” 44 (1972), s. 122-133; Idem, *The Ethnic Origin of the ΔΟΥΛΟΙ* (Arctos Suppl. 1). Helsinki 1968; Herrmann, Bd. 2 (G. Perl), s. 250-251; Talbert, t. 1, s. 23 (mapa 2).

Symbolon (gr. Σύμβολον [Ptolem., 3.6.2], łac. Symbolum)

Port (Λιμήν) na wybrzeżu Chersonezu Taurydzkiego, położony na południowym skraju cyplu w obrębie miasta Chersones (por. Strabon 7.4.2; Arrian, *Perip.* 19; *Perip. P. Eux.* 55). Dzisiaj zatoka Bałakława. W jej okolicy Strabon sytuuje osadę i port Πάλακιον (→Partenion), skąd wypływali taurydscy piraci. Трыбачев (s. 21) przypisuje toponimowi staroind. pochodzenie substratowe.

Lit.: Eugen Oberhummer, *Symbolon*, „*RE*” 7A (1931), szp. 1091; Агбунов, s. 208-209; Mason, s. 362; Talbert, t. 1, s. 359 (mapa 23); Трыбачев.

Symplegady (gr. Συμπληγάδες, łac. Symplegades)

Dwie poruszające się i ścierające razem skały u ujścia Morza →Czarnego; obecne w micie o Argonautach. Identyfikuje się je ze skalistymi wysepkami u zachodniego brzegu →Bosforu. Inna nazwa: Κυάνεαι, czyli Modre, dzisiaj Örekaşı (Turcja). Mit o zdrazieckich, poruszających się skałach, nie ogranicza się wszakże do Symplegad. Tradycja grecka знаła wiele takich miejsc na →Oceanie, najbardziej popularne były Πλαγκταί.

Lit.: Röschner, Bd. 3, szp. 2540-2548; Gustav Türk, *Symplegades*, „*RE*” 7A (1931), szp. 1170-1171; Friedrich Wieseler (1811-1892), *De Cyaneis sive Symplegadibus*. Göttingen 1879; Mason, s. 375; Talbert, t. 2, s. 800 (mapa 53).

Synchietowie (łac. Synhietae)

Plemię wzmiankowane jedynie przez Pliniusza (NH 6.22), znad rzeki →Tanais.

Lit.: Ernst Honigmann, *Synhietae*. „RE” A8 (1932.), szp. 1388; Mason, s. 401.

Syndycka Scytia →Sindowie**Syrokilidzi** (łac. Syrocilides)

Lud wzmiankowany przez Melę (1.13). Jest to raczej apelatyw dla nazwania bliżej nieokreślonej ludności zamieszkującej pogranicze Cylicji i Syrii (tzn. rejon nowoż. Alexandretty, dzisiaj turecka prowincja Hatay).

Lit.: Ernst Honigmann, *Syrocilides*. „RE” A8 (1932.), szp. 1787-1788; Parroni, s. 192.

Śródziemne Morze (gr. καθ’ ἡμᾶς θάλασσα, łac. Mare Internum, Mare Nostrum)

Lit.: V. Burr, *Nostrum mare. Ursprung und Geschichte der Namen des Mittelmeeres und seiner Teilmeere im Altertum*. Stuttgart 1932; Mason, s. 454; Talbert, t. 1, s. 3-16 (mapa 1); Brill, wg indeksu s. 293 s.v. *mare interum*.

Tafrai (gr. Τάφραι, łac. Taphrae/Taphrai)

Dzisiaj Przesmyk Perekopski, łączący płw. Krymski z lądem. Zamieszkaną przez →Satarchów. Znana jest także miejscowość na Przesmyku: Τάφρος (Ptolem., 3.6.5). Por. *Tabula Peutingeriana* 8C 1: „Fossa”.

Lit.: Albert Herrmann, *Taphrai*. „RE” A8 (1932), szp. 2258-2259; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 211; Mason, s. 360-361, 476; Parroni, s. 275; Talbert, t. 1, s. 359 (mapa 23).

Tagorowie (gr. Τάγοροι, łac. Tagorae)

Wzmiankowane przez Pliniusza (NH 6.22) plemię nad rzeką →Tanais. Prawdopodobnie tożsame z Τάγοροι (Ptolem., 3.5.25). Wydawca Ptolemeusza, Müller, zwrócił – dość odważnie – uwagę na słowo τογρογητζγη z inskrypcji z Nagyszentmiklós. W świetle najnowszych ustaleń w zakresie jej transliteracji i odczytania (R ó n a-T a s), powiązania takie są jednak niemożliwe.

Lit.: Albert Herrmann, *Talge*. „RE” A8 (1932), szp. 2068; András R ó n a - T a s, *The Inscriptions of the Nagyszentmiklós Treasure*, w: *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure*. Budapest 2002, s. 120-129; Mason, s. 401; Talbert, t. 1, s. 359 (mapa 23).

Talge (łac. Talge)

Toponim znany tylko z Meli 3.58. Dzisiaj płw. Czeleken w Turkmenistanie tożsamy z wyspą Τάλκα na Morzu →Kaspijskim (Ptolem. 6.9.8) i Talarica Anonima Rawenskiego (2.19).

Lit.: Albert Herrmann, *Talge*. „RE” A8 (1932), szp. 2068; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 202; André-Filliozat, s. 71-72; Parroni, s. 413.

Talowie (łac. Thali) →Tatowie**Tanaici** →Tanais

Tanais (gr. Ταναΐς [Ptolem., 3.5], łac. Tanais)

Dzisiaj rzeka Don, uchodząca do M. Azowskiego (→Meotyda). Według starożytnych (np. Strabon 11.1.1) stanowił granicę między →Europą a Azją. Por. osset. „don”: „rzeka” (np. Benveniste, *Očerki...*, s. 128). Jest to jedna z realizacji wspólnego dla jęz. irańskich „dānu”, „woda”/”rzeka”, od którego pochodzą także np. Dunaj, Dunajec, Doniec czy nasza rzeka Tanew (prawy dopływ Sanu). Przy lekturze źródeł wskazana jest ostrożność, gdyż czasami nazwa Tanais używana jest w odniesieniu do rz. →Jaksartes (tak też Pliniusz). Holzer (→Kimmeriowie, s. 190-191) proponuje etymologię „kimmeryjską”, która nie została zaakceptowana. Rzeka przez Ptolemeusza uznana została za granicę między Sarmacją Europejską a Azjatycką. Od rzeki nazwane też zostało miasto, którego pozostałości należy szukać między Nedwigówką a Siniawką, 7 km od ujścia Donu. Było to jedno z głównych miast państwa bosporańskiego (→Bosfor Kimmeryjski) założone w drugiej połowie III w. p.n.e. na miejscu wcześniejszego emporium handlowego w delcie Donu (Jelizawetskoje Gorodiszczce). Jego główną funkcją było pośrednictwo w handlu z interiorom. Badania archeologiczne odkryły resztki budowli od III w. p.n.e. aż po III-IV w. n.e., mury obronne z basztami, amfory. Od rzeki też pochodzi etnonim: Tanaici, których Ammianus Marcellinus utożsamiał z →Alanami.

Lit.: Georg Holzer, *Entlehnungen aus einer bisher unbekannten indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen*. Wien 1989; W. P. Schmid, *Dnjepr*. „RGA” 5 (1984), tu: s. 506-507; W. P. Schmid, H. Beck, Don. „RGA” 5 (1984), tu: s. 604-605; T.A. Габуев, *Ранняя история алан по данным письменных источников*. Владикавказ 1999, s. 15; Сергей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001, s. 6, 14; T.M. Arsenyeva, *Tanais*, w: *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, red. D.V. Grammenos, E.K. Petropoulos, Thessaloniki, t. 2, 2003, s. 1047-1102; Mason, s. 395-396, 397, 398-399, 400, 444-445; Talbert, t. 2, s. 1207 (mapa 84); Alto-Pekkanen, t. 2, s. 202-210; Brill, wg indeksu s. 303; Herrmann, Bd. I, wg indeksu s. 631; Parroni, s. 267.

Tastris (łac. Tastris)

Dzisiaj półwysep Skagen na Jutlandii (Svennung, s. 76-77; →Morimarus), wzmiankowany przez Pliniusza (*NH* 4. 97); jakkolwiek tradycyjnie (Müllenhoff, Ihm) umieszcza się go także na promunturium Cimbrorum (→Cymbrowie). Hennig proponował umieszczać Tastris w dzis. Mierzei Kurońskiej, co jest absolutnie niemożliwe. Ostatnio pojawiła się też propozycja identyfikacji Tastris z półwyspem Djursland (Grane), ale płytkość argumentacji nie pozwala na jej poważne potraktowanie.

Lit.: Alfred Franke, *Tastris*. „RE” Suppl. 6 (1935), szp. 1170; H. Reichert, *Tastris*. „RGA” 30 (2005), s. 295-296; Thomas Grane, *Pliny and the wandering mountain. A new interpretation of Pliny's account of the northern Barbaricum with an archaeological comment*. „Analecta Romana Instituti Danici” 37 (2012), s. 7-28; Hermann, Bd. 1, s. 568 (H. Ditten); Svennung, 1974.

Tatowie (gr. Θατεις, łac. Thatae)

Plemię znad →Meotydy, Mela 1.19; potwierdzone epigraficznie: CIG 2118, 2119. Prawdop. tożsame z Talami u Plin. *NH* 6.17 (Thali) oraz z ‘Tatami znad Meotydy’ (Θάται Μαϊῶται) Ptolemeusza, 5.9.17.

Lit.: Albert Hermann, *Θατεις*. „RE” A10 (1934), szp. 1328; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 218; Parroni, s. 266; Mason, s. 468; Talbert, t. 2, s. 1207 (mapa 84).

Taunus (łac. Taunus)

Pasma górskie w →Germanii, znane z Meli (3.3.30). Nazwa jest pochodzenia celtyckiego. Góry o tej nazwie leżą między Menem, środkowym →Renem, rzekami Lahn i Wetterau z najwyższym szczytem Grosser Feldberg 880 m n.p.m. Ich obecna nazwa jest XIX-wieczną archaizacją, gdyż wcześniej nazywano je „Wysokimi” – Höhe Gebirge. Antyczny oronim można interpretować jako Ucięte Góry albo Rozdzielające Góry (celtyckie tamnos ‘odcięty’, ‘das Abgeschnittene’, staroirlandzkie taman ‘pień’, por. łac. truncus; Matasovič, s. 384). Druzus w 11 r. p.n.e. wybudował in monte Tauno obóz wśród →Chatów, bezpośrednio nad Renem. Germanicus w 15 r. n.e. kazał na tym miejscu, do dziś niezidentyfikowanym, wybudować twierdzę. Taunus musiał wszakże być w rzymskich rękach podczas wypraw znad Menu i Lahnu w kierunku →Wezery. Za Trajana wybudowano Civitas Taunensium z przedmieściem o nazwie Nida. Badania archeologiczne wykazały na obszarze dzisiejszego Taunusu celtyckie osadnictwo lateńskie z oppidami. We wczesnej epoce rzymskiej na te tereny nasunęły się plemiona germańskie. Cesarz Domicjan przez Taunus poprowadził limes. Przyczyniło się to wytworzenia tu mieszanej kultury gallo-rzymskiej. Z gór pozyskiwano srebro, sól i drewno, produkowano też cegły. Po przełamaniu limesu w III w. osiedli się tu Alemanowie.

Lit.: Alfred Franke, *Taunus*. „RE” A8 (1932), szp. 2530-2535; R. Wiegels, *Taunus*. „RGA” 30 (2005), s. 310-311; P. de Bernardo Stempel, *Keltische Ortsnamen*. „RGA” 16 (2000), s. 411; Ranko Matasovič, *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden 2009; Hermann, Bd. 1, s. 545 (H. Ditten); Parroni, s. 394; Talbert, t. 1, s. 159.

Tauroscyci (gr. Ταυροσκῦθαι [Ptolem., 3.5.25])

Greckie określenia na mieszaną etnicznie ludność Krymu (→Tauryka), zamieszkującą głównie tereny góryste. Utożsamianie ich z resztkami →Kimme-

riów (Mason) jest wszakże nadużyciem. Por. Plin., *NH* 4.85; Solin. 15.14: Scythotauri.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 184; 217; Mason, s. 360; Talbert, t. 1, s. 159 (mapa 23).

Taurowie (łac. Tauri, gr. Ταῦροι)

Zlatynizowany, grecki apelatyw na określenie rdzennych mieszkańców Tauryki. W kulturze europejskiej rozslawieni dramatem Eurypidesa, *Ifigenia w kraju Taurów*, wystawionym w 414 bądź w 413 r. Należy podkreślić dwie przesłanki, które zadecydowały o miejscu akcji: a) odległy od Aulidy, egzotyczny kraj, b) powszechne przekonanie, iż na Krymie składa się ofiary z ludzi ku czci Artemidy.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 212-213; Brill, wg indeksu s. 303, szczególnie s. 127 B/C2; Mason, s. 360, 474; Talbert, t. 1, s. 359 (mapa 23).

Taurus (gr. Ταῦρος [Ptolem., 5.6.1; 5.6.8; 5.8.1; 5.13.4; 5.15.10], łac. Taurus)

Pasmo górskie (ok. 1500 km dł.) we wschodniej → Azji Mniejszej, oddzielające Anatolię od nizinnej Mezopotamii.

Lit.: A. Sitzmann, *Taurisker*. „*RGK*” 30 (2005), s. 312; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 217; Brill, wg indeksu s. 303; Talbert, t. 2, s. 1013-1024 (mapa 66).

Tauryckie Góry (łac. Tauri Mons)

Dzisiaj Góry Krymskie na południowym wschodzie półwyspu (→ Krym); najwyższy szczyt: Roman-Kosz, 1545 m n.p.m.

Lit.: Mason, s. 463; Parroni, s. 262 (odrzuca identyfikację krymską, przypuszczając, że Mela pisze o Taurusie).

Tauryka (gr. Ταυρικὴ [Ptolem., 3.5.9; 3.6.1; 3.6.5; 8.10.1; 8.10.4; 8.29.8], łac. Taurica)

Kwestią problematyczną jest pochodzenie nazwy Półwyspu Krymskiego. Абәев rozważa dwie możliwości: a) grecka interpretacja nazwy miejscowej (tak też Ростовцев), b) dosłowne greckie tłumaczenie nazwy miejscowej, czyli ‘miejsce czcicieli byka’, bądź podobnie. W 2015 r. wydano obszerny zbiór rozpraw poświęconych archeologii Krymu, pozwalających na rzetelne zapoznanie się z bieżącym stanem badań.

Lit.: Irina Borisovna Teslenko ed., *Древняя и средневековая Таврика*. Київ 2015; В.И. Абәев, *Геродотовские Skythai geōrgoi*. „Вопросы языкознания” (1981), z. 2, s. 74-76; М.И. Ростовцев, *Новая книга о Белом острове и Таврике*, w: „Известия Арх. Ком.” t. 65. Петербург 1919; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 214-216.

Taurykowie (łac. Taurici)

Odmianka etnonimu → Taurowie.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 214; Mason, s. 474; Parroni, s. 274, 282-283.

Temarunda → Meotyda

Temiskyrejskie Gaje (łac. Themiscyreï luci)

W greckiej tradycji mitologicznej otoczony wzgórzami (→Amazońskie Góry, Plin. *NH* 6.10; Apollon. Rhod., 2. 979) region miasta Temiskyra (Θεμίσκυρα, Ptolem., 5.6.3), leżącego nad →Termodontem, założonym przez →Amazonki. Pierwotnie, przez założeniem miasta, nazwę tę nosiła nadrzeczna równina (Kl ü g m a n n, s. 550-551). Na temat zachodniokartwelskiego pochodzenia nazwy (kraj →Tibarenów) pisał K a v t a r a d z e. Już w starożytności wiązano Temiskyrę z rejonem Amisos. W 73 r. p.n.e. miasto o tej nazwie zostało zajęte przez Lukullusa (Appian, *Mithrid.* 78). Materiał mitologiczny omawiają Ariadna M a s ł o w s k a - N o w a k; R u g e; K l ü g m a n n. Natomiast M a s o n (s. 403) utożsamia Temiskyrę z dzisiejszą miejscowością Terme, ok. 80 km na wschód od miejscowości Samsun. W starożytności miejscowość ta leżała na wybrzeżu morskim, gdyż tego czasu osady rzek Terme Çayı oraz Yeşil Irmak zmieniły przebieg linii brzegowej.

Lit.: G.L. Kavtaradze, *An Attempt to Interpret Some Anatolian and Caucasian Ethnonyms of the Classical Sources*. „Sprache und Kultur” 3 (2002), s. 63-68; Ariadna M a s ł o w s k a - N o w a k, *Amazonki: greckie źródła literackie do historii mitu* (Archiwum Filologiczne 44). Wrocław 1990; W. R u g e, *Themiskyra*. „RE” 2: 10 (1934), szp. 1630-1631; O. K l ü g m a n n, *Über die Amazonen die in den Sagen der kleinasiatische Städte*. „Philologus” 30 (1870), s. 524-556.

Teodozja (gr. Θεοδοσία [Ptolem., 3.6.3; 8.10.4], łac. Theodosia)

Dzisiaj Feodosia na Krymie, w czasach późnego średniowiecza i wczesnej nowożytności rozkwitła na nowo, jako ważny ośrodek handlowy Kaffa (M a ł o - w i s t). Od przylądka →Kriumetopon dzieli ją 210 km. Miasto zostało założone w pierwszej połowie VI w. p.n.e., prawdopodobnie przez →Milet. Szczyt rozkwitu osiągnęło w IV w. p.n.e., gdy ok. 370 r. zostało wcielone do państwa bosporańskiego. stanowiąc jego najbardziej na zachód wysunięte miasto. Rozwijało się dzięki handlowi zbożem z Atenami. Po upadku króla Mitrydatesa rozpoczął się powolny upadek miasta, które za Hadriana postrzegane było jako ubogie. W późnej starożytności zwane Ardabda, co A. A l e m a n y, *Sources on the Alans. A Critical Compilation* (Handbuch der Orientalistik VIII: 5), Leiden 2000, s. 98, wywodzi od alańskich form *ard ‘bóg’ i avda ‘siedem’ = ‘siedem bóstw’, co nawiązuje do zapisanej przez Herodota wiadomości o czczeniu przez Scytów siedmiu bogów. Nazwę Kaffa Max V a s m e r wyprowadza od irańskiego wyrazu kaôfa ‘góra’, odnosząc ją do wznoszącej się nad miastem góry Tete Oba. Por. Ps.-Skyl., 68; Strabon, 7.4.4; Plin., *NH* 4.86; Mela, 2.2; Ptolem., 3.6.3.

Lit.: Сепрей Ю. С а п р ы к и н, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001; Marian M a ł o w i s t, *Kaffa – kolonia genuńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453-*

1475. Warszawa 1947; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 218-219; Brill, wg indeksu s. 304; Mason, s. 363, 473-474; Parroni, s. 273-274; Talbert, 2000, t. 2, s. 1247 (mapa 87 dodatek).

Teofanios (gr. Θεοφάνιος [Ptolem., 5.9.3], łac. Theophanios)

Rzeka uchodząca do →Meotydy, wspomniana jedynie przez Ptolemeusza i Ammiana Marcellina (22.8). Zdaniem Hermann'a należy utożsamić ją z dzis. Bejsugskim limanem, do którego wpadają dwie rzeki: Bejsug i Czelbas. Przed zmianą linii brzegowej dochodziły one bezpośrednio do morza.

Lit.: Albert Herrmann, Θεοφάνιος. „RE” 10A (1934), szp. 2133; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 219; Talbert, t. 2, s. 1207 (mapa 84: wschodni dopływ Meotydy).

Termodont (gr. Θερμῶδων [Ptolem., 5.6.8], łac. Thermodon)

W greckiej tradycji mitologicznej duża i wartka rzeka (Plin., *NH* 6.10: amnis Thermodon) nad którą →Amazonki zbudowały miasto Temiskyrę (→Temiskyrejskie Gaje). W micie umiejscawia się ją na północnym wschodzie wybrzeża pontyjskiego. Znany był również bóg tej rzeki, uwieczniony m.in. na monetach z Amisos (Röschert, Bd. 5, szp. 658). Ptolemeusz pisze o okalających Termodont górach Skordiskos (dzisiaj Karadeniz Dağları). W tradycji ateńskiej pamiętano wszakże także o walce z Amazonkami nad Termodontem w Beocji. Identyfikacja z dzis. beocką rzeką Laris (ant. Hajmon; Plutarch, *Thes.* 27; *Demosthen.* 19) pozostaje tylko hipotezą (Ruge). Pozostając na gruncie azjatyckim, Mason (s. 403) identyfikuje Latris z niewielką rzeczką Terme Çayı wypływającą z gór Canik w północnej Anatolii, znanych w starożytności jako Mons Amazonius, i płynącą w szerokiej dolinie rzeką Iris, dziś Yeşil Irmak. Do Morza Czarnego obie rzeki uchodzą w okolicy miejscowości Terme. Propozycja powyższa wydaje się być zbyt daleko posuniętą racjonalizacją, gdyż mit, a za nim geografia antyczna, akceptują różne lokalizacje świata Amazonek, które mogły istnieć równolegle.

Lit.: Ariadna Maśłowska-Nowak, *Amazonki: greckie źródła literackie do historii mitu* (Archivum Filologiczne 44). Wrocław 1990; W. Ruge, *Thermodon*. „RE” 2:10 (1934), szp. 2395-2397; Röschert, Bd 5, szp. 657-658.

Terwingowie (łac. Tervingi)

Jedna z dwóch grup Gotów (→Gotones) obok →Greutungów. Ich nazwa jest interpretowana jako ‘mieszkańcy lasów’. Mieli znaczny udział w wykształceniu się Wizygotów. Od oddania Dacji przez cesarza Aureliana ok. 275 r. aż do uderzenia Hunów byli bezpośrednimi sąsiadami Imperium Rzymskiego, a ich terytorium to Gutþiuda / Gothia, obejmująca tereny nad dolnym →Dunajem. Często określani mianem Visi ‘dobrzy, szlachetni’, co było apelatywem klasy wojowników. Terwingowie w pierwszej połowie IV w. byli rzymskimi foederati

zobowiązanymi do ochrony granicy i tworzenia wojsk pomocniczych. Rozwijała się intensywna wymiana handlowa i przejmowania cywilizacyjnych wzorów rzymskich (amfory na terenie kultur czerniachowskiej i Sintana de Mureș).

Por. też →Gotonowie, →Greutungowie.

Lit.: G. K a m p e r s, *Terwingen*. „RGA” 30 (2005), s. 357-361; Herwig W o l f r a m, *Geschichte der Goten*, 2. Aufl. München 1980; Brill, s. 233B D2 (Siedmiogród).

Teutoni (gr. Τεύτονες [Ptolem., 2.11.17, łac. Teutoni])

Obok →Cymbrów i Ambronów należą do najstarszej warstwy etnonimów germańskich (por. Teutoburgium saltus w głębi →Germanii, dorzecze Wezery [→Visurgis]). Nazwa może być równie dobrze celtycka, jak germańska. Zawiera się w niej indoeuropejski rdzeń *teutā ‘lud’. Nazwa jest typu etnocentrycznego i oznacza ‘ludzi’. Przed wyprawą na południe w końcu II w. p.n.e., mieszkali w zachodniej Jutlandii.

Lit.: B. M e l i n, *Die Heimat der Kimbern*. Uppsala 1960; J. D e V r i e s, *Kimbern und Teutonen*, w: *Festgabe Karl Helm zum 80. Geburtstag*. Tübingen 1951, s. 7-24 = E. S c h w a r z Hrsg., *Zur germanischen Stammeskunde*. Darmstadt 1972, s. 104-122; St. Z i m m e r, *Teutonen*. „RGA” 30 (2005), s. 368-369; R. W o l t e r s, *Teutoburger Wald*. „RGA” 30 (2005), s. 364-368; I d e m, *Teutoburgium*. „RGA” 30 (2005), s. 368; H e r r m a n n, Bd. 1, wg indeksu s. 645; P a r r o n i, s. 396; T a l b e r t, t. 1, s. 178 (mapa 12).

Thule (gr. Θούλη [Ptolem., 3.5.3; 6.16.1; 7.5.12; 7.5.16], łac. Thule, Thyle [Mela 3.57])

Niezidentyfikowana wyspa na północnym Atlantyku. Pierwszy wspomniał o niej Pyteasz z Marsylii, którego wiadomości stały się podstawą późniejszych opisów (np. Pliniusza). Miała leżeć sześć dni żeglugi na północ od →Brytanii i być najbardziej wysuniętą na północ wyspą (Plin., *NH* 2.186-187; Strabon, 1. 63, por. Ptolem. 8.3.3). Tacyt umiejscawia Thule w dzisiaj Szetlandach lub Wyspach Owczych (*Agricola* 10), podobnie Pomponiusz Mela (D i l k e), chociaż geografia starożytna nie jest tu precyzyjna i pozwala na hipotetyczne identyfikowanie także z Islandią (tak już Adam z Bremy), Szkocją i Wyspami Owczymi (W h i t a k e r). Bazując na argumentacji językoznawczej, Björn C o l l i n d e r uznał T. za „die (engen) Fjorde” wybrzeża Norwegii („Namn och Bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning” 24 [1936]). Strabon nadmienia, że wyspa leży w odległości 11 500 stadiów od →Borystenesu (1.4.2).

Niezależnie od zagadnień geograficznych, wyspa Thule ma też bardzo duże znaczenie kulturowe, m.in. jako symbol końca poznawalnej przestrzeni świata, co bardzo emocjonalnie wyraża Seneka, *Medea* 373-379. W ogóle warto czytać tego rzymskiego moralistę i filozofa, w którego wizji świata przestrzeń zajmuje

ważną rolę w kształtowaniu społeczeństw. W epoce hellenistycznej powstał romans Antoniusa Diogenesa pt. *Przedziwne przygody poza Thule*. Fakt, iż znamy go z fragmentów zachowanych przez bizantyńskich erudyków, świadczy o popularności tematyki egzotycznej podróży, czegoś w rodzaju praprzodka nowożytniej powieści przygodowej. Jest to zarazem dowód funkcjonowania wyobrażenia Thule w szerokim spektrum społecznym, jej powszechnej rozpoznawalności.

Specyfika Thule, tak w wymiarze charakterystyki geograficznej, jak i społeczno-kulturowej u niektórych badaczy wzbudziła podejrzenie co do realności istnienia wyspy, podejrzewających, że jest to jedynie konstrukt intelektualny (L.A. García Moreno; P. Janni).

Lit.: O.A.W. Dilke, *Geographical Perceptions of the North in Pomponius Mela and Ptolemy*. „Arctic” 37:4 (1964), s. 347-351; Luis A. García Moreno, *Las navegaciones romanas por el Atlántico norte: imperialismo y geografía fantástica*, w: Guerra, *exploraciones y navegación del mundo antiguo a la edad moderna*. Ferrol 1994, s. 101-110; P. Janni, *‘Il sole a destra’: estrapolazione nella letteratura geografica antica e nei reseconti di viaggio*. „Studi Classici e Orientali” 28 (1978), s. 87-115; I. Whitaker, *The Problem of Pytheas’ Thule*. „Classical Journal” 77 (1981-82); Sveinbjörn Rafnsson, *Island*. „RGA” 15 (2000), s. 525; K. von See, *Ultima Thule / Thule*. „RGA” 31 (2006), s. 416-420; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 221-228; Koch, § 15.1 0C (Szetlandy); Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 645-646; Lionel-Rivet-Smith, s. 42-43, 473; Brill, wg indeksu s. 304 (na s. 193 jako Thule zaznaczono Szetlandy, opatrując tę identyfikację znakiem zapytania w kontekście przytoczonej na s. 192 wzmianki o opłynięciu przez Gnejusza Juliusza Agrykolę archipelagu Orkadów, podczas którego miał on dostrzec Thule, *Agry.* 10).

Tibaranowie → Tibarenowie

Tibarenowie (gr. Τιβαρηνοί, łac. Tibareni)

Lud zamieszkujący północno-zachodnie krańce Azji Mniejszej w drugiej połowie I tys. p.n.e. Najstarsze poświadczenie w źródłach klasycznych znajdujemy u Hekatajosa (fr. 193), także: Herodot, 7.78; Plutarch, *Luc.* 19.1; Cicero, *Ad fam.* 15.4.10. Określenie go jako lud scytyjski (schol. Apoll. Rhod. 2.378) jest wynikiem pomyłki antycznych uczonych, którzy błędnie utożsamili spokrewniony lud Skythenoi (→ Mossynojkowie) ze Scytami. Większość badaczy przyjmuje ustalenia I.M. Diaconowa w kontekście znaczenia nazwy: „mieszkańcy z Tipiya” (dawne stanowisko ludu Kasków), jakkolwiek osobnym zagadnieniem pozostają okoliczności jej powstania. W kwestii pochodzenia ludu istnieją dwie konkurencyjne hipotezy. Jedni badacze sądzą, iż należy ich wiązać z neohetyckim państwem Tabal; podstawą tej argumentacji jest kilka wzmianek źródłowych, w których obie nazwy występują wspólnie

(S. Aro, L. D'Alfonso). Inni wszakże wskazują, iż koincydencja ta jest przypadkowa, a dane lingwistyczne jednoznacznie poświadczają zachodnio-kartwelski charakter ono- i toponomastyki związanej z Tibarenami (Zs. Simon, G.A. Melikišvili, O. Lordkipanidze). Propozycje migracji z obszaru naddunajskiego, które wysunął niegdyś Hermann są obecnie nie do zaakceptowania.

Lit.: Albert Hermann, *Tibarenoi*. „RE” 11A (1936), szp. 764; Idem, *Die Erdkarte der Urbibel*. Braunschweig 1931, s. 81-82; E. Olshausen, *Tibarenoi*. „Der Neue Pauly” 12 (2002), s. 528-529; S. Aro, *Tabal. Zur Geschichte und Kultur des zentralanatolischen Hochplateaus von 1200 bis 600 v. Chr.*, Diss. Helsinki 1998; L. D'Alfonso, *Tabal. An Out-Group Definition in the First Millenium BC.*, w: G.B. Lanfranchi ed., *Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of His 65th Birthday* (LAOS 2). Wiesbaden 2012, s. 173-194; I.M. Diakonoff, *The Prehistory of the Armenian People*. Deimar 1984; Otmar D. Lordkipanidze, *Das alte Georgien (Kolchis und Iberien) in Strabons Geographie. Neue Scholien*. Amsterdam 1996; G.A. Melikišvili, *K istorii drevnej Gruzii*. Tiflis 1959; Zsolt Simon, *Tabal und die Tibarener*. „Altorientalische Forschungen” 41:1 (2014), s. 125-134; Brill, s. 87 C1; Mason, s. 459-460; Talbert, t. 2, s. 1237 (mapa 87).

Tomi (gr. Τόμις [Ptolem., 3.10.8], Τόμοι; łac. Tomi, Tomoe [Mela, 2.22])

Dzisiaj Konstanca w Rumunii. Bardzo ważny ośrodek miejski Bałkanów, zwłaszcza w okresie późnorzymskim. Jako miejsce zesłania Owidiusza, przeszło do historii literatury (*Epistulae ex Ponto*). Zehnacker-Silberman (s. 213) zbierają mniej popularne odmianki nazwy.

Lit: Brill, wg indeksu s. 304; Koch, § 19.2 4K; Talbert, t. 1, s. 359 (mapa 23).

Toretikowie (gr. Τορέται, Τορεάται, Τορίται; łac. Toretici; Val. Flaccus 144: Tornyńi)

Plemię meockie zamieszkujące Toreticum promunturium (gr. Τορετικὴ ἄκρᾱ, Ptolem. 5.8.9), dzisiaj przylądek Myschako na południowy zachód od Noworosyjska oraz region na południowy wschód od Anapy w Rosji. Przylądek identyfikowano również z →Krunoe, dzisiaj Sudzukiem. Tryбачев (1976: s. 48, 1977: s. 23), proponuje staroind. etymologię etnonimu, co jest związane z jego hipotezą o przynależności etnicznej →Sindów. Natomiast na miejscu samego Noworosyjska znajdowała się przystań Πλάτους (Ps.-Skylaks) = Βάτα (Strabon), por. Suppatos u Anonima Raweńskiego (→Hieros). Pseudo-Skylaks (74) jako jedyny wspomina o istnieniu na tym terenie greckiej kolonii Torikos, którą utożsamiano z ruinami miasta z VI-V w. p.n.e. przy ujściu rzeki Aszamby do zatoki Gelendżik. Jakkolwiek według Diehla nie należy szukać jej na południe od Noworosyjska. Problem pozostaje nierozwiązany.

Lit.: Erich Diehl, *Toretai*. „RE” 6A (1937), szp. 1749-1750; Idem, *Τορετικῆ ἀκρα*. „RE” 6A (1937), szp. 1750; Idem, *Torikos*. „RE” 12A (1937), szp. 1774-1775; Трубачев; Idem, *О синдах и их языке*. „Вопросы языкознания” (1976), z. 4, s. 39-63; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 231; Brill, s. 127 E2; Mason, s. 390, 463; Parroni, s. 263; Talbert, t. 2, s. 1207 (mapa 84).

Toretowie (łac. *Toretai*) → **Toretikowie**

Totordanes (łac. *Totordanes*)

Rzeka w Sarmacji azjatyckiej, wzmiankowana pod tą nazwą tylko przez Ammiana Marcellina (22.8.29); Hermann utożsamia ją z nazwą Wardanes, obecną u Ptolemeusza (Οὐαρδάνης, 5.9.5; 5.9.28).

Lit.: Albert Hermann, *Totordanes*. „RE” 6A (1937), szp. 1839; Erich Polaschek, *Vardanes* (1). „RE” A15 (1955), szp. 367-368; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 231. Talbert, t. 2, s. 1207 (mapa 84: wschodni dopływ Meotydy).

Trakowie (Θράκη, Tracja [Ptolem. 3.11], łac. *Thraces*)

Ludność zamieszkująca Półwysep Bałkański na północ od Morza Egejskiego (łac. *Aegeum mare*, por. Plin., *NH* 4.51)⁴¹ oraz na zachód od Morza → Czarnego. Kasjusz Dio do Traków zaliczał również → Daków i → Getów. Język tracki był przypuszczalnie pokrewny iliryskiemu, frygijskiemu oraz wykazywał też wpływy irańskie. Istnieją przesłanki, w tym o charakterze językowym, mogące świadczyć o sąsiedztwie, a przynajmniej kontaktach tracko-bałtyckich w rejonie górnego Dniestru. Analizę nazewnictwa geograficznego przeprowadził Duridanov.

Górzysty kraj Traków wydawał się mglisty i niegościnnie, jak żalił się w → Tomi Owidiusz. Na wybrzeżu rozciągały się żyzne równiny, na których uprawiano zboża i hodowano bydło oraz konie, z których słynęła Tracja. Była to kraina gęsto zasiedlona, słynęła z bogactwa ołowiu, miedzi, żelaza i metali szlachetnych. Rozwinęła się metaloplastyka z osobnym stylem, w którym widoczne są wpływy achemenidzkie (w czasie wojen perskich początku V w. p.n.e. Tracja dostała się pod władzę Persji), scytyjskie i greckie. Hellenistyczna Tracja znalazła się w orbicie Rzymu od połowy II w. p.n.e. Część plemion trackich występowała jako jego sojusznicy. Tuż przed połową I w. p.n.e. w orbicie państwa geto-dackiego Burebisty. Ostatecznie Tracja włączona została do administracyjnej struktury Imperium w 45 r. jako osobna prowincja. Stolicą namiestnika noszącego tytuł *legatus Augusti pro praetore* było Perinthos, a stolicą trackiego koinon *Philippopolis* (dzisiaj Płowdiw). Podobnie jak w innych prowincjach Imperium doszło do budowy miast, dróg, wzrostu dobrobytu. W 235 r. Maximinus Thrax

⁴¹ Pliniusz przedstawia etymologię nazwy morza, rzekomo pochodzącą od słowa αἴψ, łac. *capra*; por. komentarz u Zehnacker-Silberman, s. 240; też V. Burr, *Nostrum mare...*, zwł. s. 8-9 (→ Śródziemne Morze).

osiągnął tron cesarski. Tu przesiedlono ludność rzymsko-dacką ewakuowaną z Dacji za Aureliana.

Lit.: Christo D a n o v, *Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels*. „Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt” II 7,1 (1979), s. 21-185; R. W o l t e r s, *Thraker*. „RGA” 30 (2005), s. 502-504; I. D u r i d a n o v, *Thrakisch-dakische Studien. Die thrakisch- und dakisch-baltischen Sprachbeziehungen*. Sofia 1969; Brill, wg indeksu s. 304.

Troada (gr. ἡ Τροία, Τρωάδος [Ptolem., 5.2.4; 5.2.14], łac. Troas)

Kraina historyczno-geograficzna nad →Hellespontem. Północno-wschodnią granicę wyznaczała rz. Aisopos, południową przyl. Lekton. Słynna ze względu na Troję (Ilion) w dolinie Skamandra. Obecnie trwa bardzo emocjonująca świat uczonych dyskusja nad momentem konceptualizacji w świecie greckim tożsamości Troady i jej pierwotnych granic. Przede wszystkim podkreśla się rozbieżności między wizją eposu, realiami schyłku epoki brązu oraz granicami administracyjnymi czasów późniejszych (epoki hellenistyczna i rzymska).

Lit.: Frank K o l b, *Phantom Trojans at the Dardanelles?* „Talanta” 46-47 (2014-2015), s. 27-50; Alexandra T r a c h s e l, *La Troade. Un paysage et son héritage littéraire*. Basel 2007; Bernhard T e n g e r, *Zur Geographie und Geschichte des Troas*, w: E. S c h w e r t h e i m (Hrsg.), *Die Troas*. Bonn 1999, s. 103-180; J.M. C o o k, *The Troad. An Archaeological and Topographical Study*. Oxford 1973.

Trogodyci (gr. Τρωγλοδύται [Ptolem., 3.10.9], łac. Trogodytae)

Greckie określenie etnograficzne, wskazujące na sposób bycia, jako dewerbalne złożenie: τρώγη (nora, szczelina, kryjówka) + δύνειν (zagłębić się; schować). Forma łacińska jest fonetycznym uproszczeniem greckiej. Nie ma ono zatem immanentnego sensu etnicznego i nadawane było wielu społecznościom Barbaricum (M a s o n nieprecyzyjnie: „ethnicity is unknown”), przy czym niektóre z nich, usytuowane na obszarze między ujściami →Dunaju a →Dniestru, można utożsamiać z etnosem trackim (→Trakowie). Por. Strabon, 7.5.12; Ptolem., 3.10.4; 3.10.9.

Lit.: T.A. Г а б у е в, *Ранняя история алан (по данным письменных источников)*. Владикавказ 1999, s. 12; A a l t o - P e k k a n e n, t. 2, s. 231; M a s o n, s. 351; T a l b e r t, t. I, s. 359 (mapy 22 i 23 – zlokalizowani w północnej Dobrudzy przy ujściu Dunaju).

Turkai (łac. Turcae, *NH* 6.19: Tyrcae)

Plemię wzmiankowane przez Pliniusza (*NH* 6.19) i Mełę. Powszechnie przyjmuje się, że są tożsami z Τύρκαι Herodota (4.22). Większość badaczy (np. H a r m a t t a, P e k k a n e n) uważa, że chodzi tu o Ugrofinów zajmujących siedziby na wschód od Permu na zachodnich, a niekiedy i wschodnich stokach Uralu, pokrywające się z obszarem kultury ananińskiej oraz z zasięgiem znanego z ruskich latopisów plemienia Jugra (Юрпа), zob. PVL, rok 6604 = 1096 A.D.: „sąsiedzi Samojedów w północnych stronach”.

Lit.: János Harmatta, *Quellenstudien zu den Skythika des Herodot* (Magyar-Görög tanulmányok 14). Budapest 1941; Tuomo Pekkanen, *On the Oldest Relationship between Hungarians and Sarmatians: From Spali to Asphali*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 45 (1973), s. 1-64; Alto-Pekkanen, t. 2, s. 232; Mason, s. 397, 470; Parroni, s. 268 (ze słuszną analizą paleografii karolińskiej: podobieństwa majuskulnego ‘T’ oraz ‘I’ i z wykluczeniem „popolo turco”, ale bez dalszych identyfikacji).

Tybris (łac. Thybris)

Odmianka hydronimu Tembris (Plin., *NH* 6.4: Tembrogius), lewego dopływu rzeki Sangarios (dzisiaj Sakarya). Być może należy go identyfikować dziś z rzeką Porsuk, płynącą między pasmami górskimi Sundiken i Sivrihisar.

Lit.: Walter Ruge, *Tembris*. „RE” A9 (1934), szp. 633.

Tydiowie (łac. Tydii)

Plemię na →Kaukazie, wzmiankowane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.21.

Lit.: Mason, s. 399.

Tygrys (gr. Τίγρις, Τύρις [Ptolem., 6.1.7], łac. Tigris)

Nazwa jest pradawna i pochodzi od sumeryjskiej formy Idig(i)na (Lambert); jej obecna postać jest wynikiem wielu późniejszych przekształceń, z których najważniejszym etapem była staroper. Tigra. Rzeka w Azji Przedniej o długości 1950 km i powierzchni dorzecza ok. 375 000 km². Wypływa ze stoków Taurusu Armeńskiego w dzisiaj Turcji, zbiera dopływy z tego masywu, po czym wpływa na aluwialną równinę Mezopotamii, utworzoną przez osady Tygrysu i →Eufratu, z którym łączy się poniżej dzisiejszego Bagdadu. Połączenie obu rzek, znane jako Shatt al-Arab, powstało już w czasach historycznych w wyniku naniesienia przez nie osadów z wolna zasypujących tę część Zatoki →Perskiej.

Lit.: W.G. Lambert, *Idigina/Idiglat*. „Reallexikon der Assyriologie” 5 (1976-1980), s. 31-32;

R. Hartmann, S.H. Longrigg, *Didjla*. „Encyclopaedia of Islam” 2 (1991), s. 249-251.

Tyndarowie (łac. Tindari)

Plemię azjatyckiego wybrzeża →Meotydy, wzmiankowane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.19. Prawdopodobnie tożsami z Δανδάριοι, wzmiankowanymi przez Strabona (11.2.11), jak chce Tomaszek, por. →Dandaka. W jęz. greckim zresztą wymiana d/t przy zapożyczeniach nie jest niczym niezwykłym. W nazwie czytelny jest indo-irański rdzeń dan-, tan-; *dānudara ‘żyjący blisko wody’.

Lit.: Wilhelm Tomaszek, *Dandarioi*. „RE” 4:8 (1901), szp. 2099-2100; Mason, s. 396-397.

Tyrageci (gr. Τυρεγέται, Τυραγγέται, Τυρραγέται [Ptolem., 3.5.25], łac. Tyragetae)

Greckie określenie na ludność gecką (→Getowie; Diehl, Mason: sarmacką), zamieszkującą okolice →Tyras. Por. Hdt 4.11; Strabon, 7.3.14-17 (mieli

zamieszkiwać lewy brzeg rzeki aż po ‘pustynię gecką’); Ptolem., 3.10.7.

Lit.: Erich Diehl, *Tyragetai*, „RE” 14A (1948), szp. 1800; Alto-Pekkanen, t. 2, s. 233; Mason, s. 353-354.

Tyras (gr. Τύρα[ς] [Ptolem., 3.10.16], łac. Tyra [Mela 2.8] Tyras)

Dzisiaj →Dniestr i miasto u jego ujścia (okolice dzis. Białgorodu), założone być może przez ludność →Ofiussy w VI w. p.n.e. Badania archeologiczne odkryły głównie szczątki umocnień rzymskich, cytadeli, ołtarze, inskrypcje, resztki rzeźb marmurowych. Najstarsze odkryte budowle z czasów przedrzymskich sięgają zaledwie przełomu V i IV w. p.n.e. Z czasów hellenistycznych odkryto dwa bogato wyposażone domy, ulicę o szerokości 2 m oraz zaułki. Por. Hdt 4.11; Ps.-Skymnos, 798-803; Strabon, 7.1.1; 7.3.16; Ptolem., 3.5.15. Ammian (22.8.41) popełnia prosty błąd, przypisując założenie miasta Fenicjanom (Tyr!). Miasto utrzymywało bogate relacje gospodarcze z obszarem śródziemnomorskim. Upadek samodzielności zaczął się z obecnością →Bastarnów, a następnie z podbojem przez władcę Daków, Burebistę. W okresie bizantyńskim zwane Maurokastron, stąd wł. Moncastru. Zdobyte przez Turków w 1484 r. Sama rzeka zdaniem Herodota, które przejęli późniejsi autorzy, np. Pomponiusz Mela, wypływa z wielkiego jeziora na terytorium →Neurów (a w rzeczywistości w ukraińskiej części Karpat bardzo blisko powojennej granicy ukraińsko-polskiej). Jego zdaniem również inne wielkie rzeki Scytii wypływają z jezior północnych. Tyras uznawany był za rzekę graniczną między Scytia/Sarmacją a Dacją. Owidiusz nie znał *nullo tardior amne*, co odpowiada rzeczywistości – spośród dopływów Morza Czarnego Dniestr jest najbystrzejszą rzeką. Na cechę tę wskazuje też jej nazwa grecko-scytyjska pochodząca od irańskiego słowa *tûra* ‘bystry’. Nazwa *Danastius* pojawia się dopiero u Ammiana.

Ostatnio Zehnacker-Silberman (s. 214, por. też s. 288) w komentarzu do czwartej księgi Pliniusza, sugerują, że *hapax legomenon* Zyras (4.44) może być zepsutą formą Tyras. Nie odnieśli się jednak do ustaleń nauki bułgarskiej, która jednoznacznie identyfikuje dzis. Zyras z Bátovska reką w Dobrudży (Danoff, tam dalsza lit.).

Lit.: Christoff, *Zyras*, „RE” A19 (1972), szp. 861; Erich Diehl, *Tyragetai*, „RE” 14A (1948), szp. 1849-1863; Сергей Ю. Сапрыкин, *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001; Alto-Pekkanen, t. 2, s. 232-233; Агбунов, s. 141-145; Brill, wg indeksu s. 305; Hansen-Nielsen; Koch, § 19.14K; Mason, s. 353, 481; Parroni, s. 280; Talbert, t. 1, s. 359 (mapa 23).

Tyros →Tyras

Tyrreńskie Morze (gr. Τυρρηνικὸν πέλαγος [Ptolem., 3.1.-4-9], lat. Mare Tyrr(h)enum, Mare Tuscum, Mare Notium, Mare Inferum)

Obszar M. →Śródziemnego między Półwyspem Apenińskim oraz wyspami Korsyką, Sycylią i Sycylią; 214 000 km², najważniejsza rzeka – Tyber (gr. Τίβερις [Ptolem., 3.1.5], łac. Tiberis)⁴². Nazwa pochodzi od ludu Etrusków, por. Plin., *NH* 3, 74-75.

Lit.: Karl Scherling, *Tyrrhenum mare*. „RE” 14A (1948), szp. 1939-1940; Klaus-Dietrich Fabian, *Tyrrhenum mare*. „KDP” 4 (1964), szp. 1030; Brill, wg indeksu, s. 305.

Tyssagetowie (gr. Θυσσαγέται, łac. Thyssagetae)

Plemię łowiecko-zbierackie, zamieszkujące rejon górnej i środkowej Wołgi (→Rha; Zehnacker-Silberman, s. 306) bądź dolnej Kamy (Herrmann). Najprawdopodobniej ugrofińskiej grupy językowej. Po raz pierwszy wspomniane przez Herodota, 4.22; Mela, 1.116; Plin., *NH* 4.88; 6.19. Dla formy Thyrsagetae, zob. Valerius Flaccus, 6.134-135: „...sanguneis gestantem tympana bellis/Thyrsageten...”. Ich ziemie przecinał szlak handlowy wiodący znad rzeki →Tanais w stronę →Wołgi i Uralu. Siedziby Tyssagetów wiąże się z kulturą gorodecką rozkwitającą w basenie środkowej Wołgi między VII w. p.n.e. a V w. n.e.

Lit.: Albert Herrmann, *Thyssagetai*. „RE” A11 (1936), szp. 755; Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 228; Parroni, s. 268; Mason, s. 369, 469-470.

Udinowie (łac. Udini)

Plemię scytyjskie (→Scytowie), wzmiankowane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.38, który umieszcza je na zachodnim wybrzeżu Morza →Kaspijskiego. Ptolem. (5.9.23) informuje o plemieniu Οὔδαι w delcie Wołgi (→Rha) tuż przy wybrzeżu kaspijskim, których można utożsamić z Udinami Pliniusza. Obecny w tym samym fragmencie etnonim Uti jest uważany za zepsuty dublet Udinów, jakkolwiek jest też propozycja odmiennej koniektury (Treidler).

Lit.: Erich Polaschek, *Udini*. „RE” A15 (1961), szp. 555-556; Hans Treidler, *Utidorsi*. „RE” A17 (1961), szp. 1180-1184; Mason, s. 404; Talbert, t. 2, s. 1215 (mapa 85).

Uskardowie (łac. Uscardei)

Plemię wzmiankowane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.20-21, wśród plemion zamieszkujących bliżej niesprecyzowane terytorium między →Meotyda a →Kaukazem. Mason, s. 400, podaje formę Oscardei.

Lit.: Hans Treidler, *Uscardei*. „RE” A17 (1961), szp. 1076-1077.

⁴² Dawniejszą nazwę Tybru podaje Serwiusz, *ad Aen.* 7,31: Albula. Warto wiedzieć, iż Albula jest rodz. żeńskiego, mimo że zdecydowana większość hydronimów (w tym i Tiberis) to masculina.

Utownie (łac. Uti) → Udini

Visi → Terwingowie

Walowie (łac. Vali)

Plemię scytyjsko-meockie na azjatyckim brzegu → Meotydy, wzmiankowane przez Pliniusza, *NH* 6.19. Tradycja mss. ma w tym miejscu ‘Hali’, ale Her-molaus Bar-barus, zasugerowany Ptolemeuszem (Ὀὐάλοι, 5.9.21) dokonał koniektury, którą zaakceptowali późniejsi wydawcy. Niemniej, *Tabula Peutingeriana* podaje toponim Hale na obszarze → Sindyki, co może sugerować, iż należałoby rozważyć powrót do lekcji Hali. Zdaniem K i e s s l i n g a (na podstawie analizy informacji z Pliniusza i *Tab. Peut.*) zajmowali oni bagniste tereny niedaleko ujścia → Kubania.

Lit.: Emil K i e s s l i n g, *Hali*. „RE” 7:14 (1912), szp. 2230-2232; M a s o n, s. 394; T a l b e r t, t. 2, s. 1262 (mapa 88).

Wandalowie (łac. Vandali)

Plemię germańskie po raz pierwszy wspomniane przez Pliniusza oraz Tacytą. Ten ostatni uznaje je za wielkie plemię noszące „verum et antiquum nomen”. Wywodzi się ono z nadbrzeżnych obszarów północnoniemieckich, być może z Jutlandii (region Vendsyssel). Przypuszczalna wędrówka Wandalów na południe wiązała się z ogólną migracją → Germanów na wschodnich obrzeżach świata celtyckiego i była zupełnie niezauważona przez autorów starożytnych. Jej ślady przechowała tradycja longobardzka zapisana przez Pawła Diakona, która wspomina o zwycięstwie Longobardów nad Wandalami w regionie Scoringa, co etymologicznie oznacza ‘wybrzeże skaliste’, ‘klifowe’ (Rugia?). Przez Kasjusza Diona w jego opisie wyprawy Druzusa w 9 r. p.n.e. Wandalowie lokalizowani są na Śląsku (Góry Wandalskie, czyli przypuszczalnie Karkono-sze), a później wymieniani są jako składowa państwa Marboda. Dyskutowany jest stosunek Wandalów do Lugiów. C a s t r i t i u s sądzi, że Pliniusz, znający Germanię z wojskowej praktyki, używał powszechnej nazwy Vandali, zaś pozostali autorzy starej literackiej nazwy Lugiowie, która w ich czasie wyszła już z użycia. Alternatywnym określeniem Wandalów mieliby być Hasdingowie oraz Silingowie – ci ostatni wykazujący nazewniczy związek ze Śląskiem. Jest to stara tradycja nauki niemieckiej, niemająca jednak podstaw źródłowych (Merrils-Miles, s. 25-26). Na arenie dziejów Wandalowie pojawiają się ponownie w czasie wojny markomańskiej, wydaje się, że raczej jako sojusznicy Rzymu. Osiedlili się wtedy przypuszczalnie w górnym Pocisium. W drugiej połowie III w. spotykamy ich nad Lechem lub Renem, a także ad oppidum Galtis (Galt nad Alutą lub jakaś miejscowość w Bukowinie nad górnym Prutem albo

w Siedmiogrodzie), gdzie Wandalowie i Gepidzi ponoszą klęskę z rąk Terwinców i Tajfałów. W V w. pojawiają się w Galii, w Hiszpanii i w północnej Afryce (w obleganej przez nich Hipponie 28 sierpnia 430 r. zmarł św. Augustyn), gdzie państwo wandaliskie przetrwało do połowy VI w. (Strzelczyk).

Obecność wśród →Nahanarwałów kultu →Alków wskazuje być może, że u Wandalów istniało tzw. podwójne królestwo o charakterze sakralno-numinotycznym. Stanowiło ono jedną z więzi spajających plemię. Nie mieli oni jednak władzy politycznej, którą sprawował wiec. U Wandalów II i III stulecia widać stopniowe przechodzenie do koczowniczego trybu życia i wyzbywanie się umiejętności uprawy ziemi. Konsekwencją była wzrastająca rola trybutów i subsydjów rzymskich, wyzysk podległych plemion oraz hodowla bydła i koni. Wydaje się, że wandaliską samoidentyfikację wzmacniały konflikty z Rzymianami i zwłaszcza z Gotami.

Z Wandalami wiąże się kulturę przeworską, istniejącą od końca III w. p.n.e. do połowy V w. Jest to jednak możliwe tylko przy założeniu ich powiązań z →Lugiami. W rzeczywistości źródła pisane nie dostarczają żadnych jednoznacznych wskazówek o pobycie Wandalów na współczesnych ziemiach polskich (Kostrzewski). Kultura przeworska rozwijała się wprawdzie pod wpływami celtyckimi, później prowincjonalno-rzymskimi. Dominują pola urnowe, z biegiem czasu zanikają indywidualne pochówki. Groby są bogato wyposażone. Otwarte osiedla zakładano w dolinach rzecznych. Kulturę tę próbowano określać jako wandaliską, wenecką lub jako grupę odrzańsko-warciańską. W okresie rzymskim ekspandowała ona na południowy-wschód, mieszała się też z gocką kulturą wielbarską, podlegała również romanizacji.

Lit.: Dieter Timpe, *Germanen, Germania, Germanische Altertumskunde*, cz. 1: *Geschichte, A: Germanen, historisch*, „RGA” 11 (1998), s. 205-206; Idem, *Galtis*, „RGA” 10 (1998), s. 405-406; A. Merrills, R. Miles, *The Vandals*. Oxford 2014; Jerzy Strzelczyk, *Wandalowie i ich afrykańskie państwo*, wyd. 2. Warszawa 2005; T. Dąbrowska, M. Mączyńska, *Przeworsk-Kultur*, „RGA” 23 (2003), s. 540-567; Helmut Castritius, *Die Vandalen*. Stuttgart 2007; Helmut Castritius, V. Bierbrauer, J. Kostrzewski, *Wandalen*, „RGA” 33 (2006), s. 168-217; Brill, s. 305; Herrmann, Bd. 1, s. 569-570 (H. Ditten), Bd. 2 (G. Perl), s. 132-133; Kolendo-Płóciennik, s. 162-167; Talbert, t. 1, s. 23 (mapa 2: południowa Polska).

Warinnowie (łac. Varinnae)

Odlam →Wandalów poświadczony przez Pliniusza. W nauce wyrażano wątpliwość, czy Varinnae nie są zdublowaniem Charini (Ditten, s. 568). Goetz i Welwei oraz Perl (s. 238-239) uznają, że Warinnowie są innym ludem niż Warnowie (Warnen). Tacyt wymienia plemię Varini wśród tych, które czczą

boginię Nerthus, Matkę Ziemię (*Germ.* 40.1-2). Plemię to znika ze źródeł na pół tysiąca lat, a jego nazwa pojawia się ponownie w VI w. nad rzeką Wern, prawym dopływem →Menu. Nie są to zapewne potomkowie Warinnów z I w., których siedziby pozostają nieznane.

Lit.: H.-W. Goetz, K.-W. Welwei (Hrsg.), *Altes Germanien*. Darmstadt 1995; M. Springer, *Warnen*. „RGA” 33 (2006), s. 274-281; Herrmann, Bd. 1. (H. Ditten), Bd. 2 (G. Perl), s. 238-239; Talbert, t. 1, s. 140 (mapa 10).

Warystowie (łac. Varisti) →Narystowie (łac. Naristi)

Wegetowie (łac. Vegeti)

Etnonim poświadczony jedynie przez Pomponiusza Melę (1.13). Silbermann (i koment., s. 110) proponuje koniekturę Eneti (→Weneci), etnonim znany z najstarszej tradycji greckiej, por. B 852; Strabon 12.3.

Lit.: Walter Ruge, *Enetoi*. „RE” 5:10 (1905), szp. 2562.

Wektis (gr. Οὔκτις [Ptolem., 2.3.33; 8.3.11], łac. Vectis, Vecta [Eutrop. 7.19])

Dzisiaj wyspa Wight na Kanale La Manche, tuż przy wybrzeżu brytyjskim (→Brytania). Dyskutuje się nad identycznością tej nazwy z wyspą →Iktis. Nenniusz, kronikarz z XIII w., wyjaśniał: „quam Britones insulam Gueid vel Guith, quod latine divorcium dici potest”, w znaczeniu: ‘rozwidlenie w drodze’, ‘dział wodny’, co może wiązać się z wahaniami poziomu morza w czasie przyptywów.

Lit.: Herrmann, Bd. 1, s. 548 (H. Ditten); Lionel-Rivet-Smith, s. 487-489; Koch, §15.7 3C; *Historical map and guide: Roman Britain*, 5th ed., wyd. Ordnance Survey, Southampton, bd. [2011?], mapa w skali 1:625.000. Mapa przygotowana na podstawie wydania z 1994 r.

Weneci (gr. Οὔένετται [Ptolem., 2.8.6-7, Gallia Lugdunensis], Οὔένεδαί [Ptolem., 3.5.19-21], łac. Venethi, Venedi)

Określenie ludów rozsianych po Europie, a nawet w Azji Mniejszej. Nazwa ‘Weneci’, a zwłaszcza jej etymologia nie została przekonywająco wyjaśniona⁴³. Dodatkowo, poprawka Rhenusa wprowadziła zamieszanie: odmianka ‘Venedi’ zaczęła być bowiem traktowana przez wielu uczonych jako podstawowa, zaś ‘Venet(h)i’ jako późniejsza pochodna (tak np. Mikołaj Rudnicki, *Niektóre ciekawsze etymologie*. „Slavia Occidentalis” 30 [1972], s. 115-126, tu

⁴³ Jakkolwiek istnieje nurt, który odmawia temu określeniu znaczenia etnicznego, uważając, że jest to po prostu apelatyw, za pomocą którego Germanie nazywali swoich sąsiadów, w tym także Słowian. Nie ma wszakże zgody, co do bliższego rozumienia tegoż apelatywu; do wybitnych zwolenników tej hipotezy należą: Reinhard Wenskus, Robert Nedoma, W.P. Schmidt, a w Polsce J. Banaszkiewicz i Tadeusz Makiewicz. Oczywiście, akceptacja tej propozycji niesie ze sobą konsekwencję „likwidacji” ludu Wenetów, jako autonomicznego etnosu, niezależnie od dalszego jego przyporządkowania. Zbiór przekazów w źródłach łacińskich Alfo-Pekkanen, t. 2, s. 236-237.

s. 124-126), co zaburza w oczywisty sposób analizę, prowadząc do błędnych wniosków. Rozumienie rdzenia *ven nie jest jasne, mimo niewątpliwej przynależności do IE (choć próbowano rozumieć go jako przeżytek przedindoeuropejskiego substratu, tak np. Tymieniecki, który substrat ten określał mianem liguryjskiego)⁴⁴. Rudolf Much, Aleksander Brückner, Tadeusz Milewski i R. Nedoma wskazują na irl. fine<*venia, ‘rodzina, ziemia’ (wówczas nazwa oznaczałaby ‘krewnych’, ‘członków jednej gentis’), natomiast Noreen, Lidén i Rudnicki wiążą ją z wodą, por. st.ind. vanam, łac. venenum.

W ostatnich latach pojawił się nowy nurt interpretujący etnogenezę i topogenezę Słowian w sposób tak odmienny, iż dwie „tradycyjne” szkoły (dorzecze Wisły⁴⁵ względ-

⁴⁴ Nadal brak konsensu w kwestii ściślejszego umieszczenia jęz. wenetyjskiego. Dawniejsza próba włączenia go do grupy iliryskiej została definitywnie porzucona po ważnej publikacji Hansa Krahe, *Das Venetische. Seine Stellung im Kreise der verwandten Sprachen*. Heidelberg 1950. Bardzo prawdopodobna jest natomiast celtyzacja niektórych grup wenetyjskich (Hensel), należy być jednak ostrożnym w przenoszeniu okoliczności, które do niej doprowadziły, w warunki środkowoeuropejskie. Uproszczeniem byłaby zatem sugestia np. П.Н. Третьякова (1909-1976), który uważa ją za celtycką, a w źródłach rzymskich miałyby ona desygnować wschodnich sąsiadów Germanów, *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге*. Moskwa-Leningrad 1966.

⁴⁵ A. Gardawski, П.Н. Третьяков (k. trzciniecka), Konrad Jażdżewski (1908-1985), Józef Kostrzewski (1885-1969), Jan Eisner (1885-1967), Tadeusz Malinowski (k. łuzicka), Rudolf Jamka (k. grobów skrzynkowych), Валентин В. Седов (k. przeworska oraz – częściowo – czerniachowska), Jan Czekański (np. *Wstęp do historii Słowian. Perspektywy antropologiczne, archeologiczne i językowe*, wyd. 2 Poznań 1957), Witold Hensel (1917-2008), Lech Leciejewicz (1931-2011). Ostatnio Tadeusz Makiewicz wysunął – na podstawie własnych badań archeologicznych – tezę zaprzeczającą ważnemu argumentowi allochtoizmu, tzn. istnieniu tzw. pustki osadniczej po k. przeworskiej: *Die Entdeckung einer neuen Kategorie von Keramik aus der Völkerwanderungszeit in Großpolen*, w: *Studien zur Lebenswelt der Eisenzeit* (RGA – Ergänzungsband 53). Berlin-NY 2006, s. 473-485 oraz *W sprawie aktualnego stanu badań nad problemem kontynuacji kulturowej pomiędzy starożytnością, a wczesnym średniowieczem w Polsce*. „Slavia Antiqua” 46 (2005), s. 9-38. Z perspektywy językoznawczej Jerzy Nalepa czy Witold Mańczak, jakkolwiek wychodzący z odmiennych założeń. Jedną z tez Mańczaka: główna hydronimia Polski jest indoeuropejska, lecz ani nie słowiańska, ani germańska, uzyskała niedawno potwierdzenie w monumentalnej rozprawie Zbigniewa Babika, *Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny*. Kraków 2001. Niektórzy wybitni językoznawcy zachowują wszakże rezerwę odnośnie do kategoriycznych twierdzeń etnogenezy, tak np. Hanna Popowska-Taborska, *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*. Wrocław 1991 (por. K. Miodowicz, *Współczesne koncepcje lokalizacji pierwotnych siedzib Słowian. Dane językoznawcze*. „Zeszyty Naukowe UJ DCCXXII. Prace Etnograficzne 19”, s. 7-49; B. Walczak, rec. W. Mańczak. *Praojczyzna Słowian*. Wrocław 1981. „Lingua Posnaniensis” 27 [1985], s. 158-166); Zdzisław Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fonologia*. Warszawa 1969, s. 3: „Trudno powiedzieć, gdzie się mieściła praojczyzna Słowian, tj. obszar, na którym mieszkał duży, ale jeszcze językowo bardzo jednolity lud prasłowiański gdzieś z końcem pierwszego tysiąclecia przed n.e. Niewątpliwie było to gdzieś w środkowej Europie, na północ od Karpat i Sudetów”.

nie dorzecze górnego Dniepru⁴⁶, obie z różnymi wariantami pośrednimi⁴⁷ stanowią z jego punktu widzenia jedność. To tzw. „szkoła wiedeńska”, która zaprzecza istnieniu samodzielnego etnosu słowiańskiego, sugerując, iż jest to określenie późne, nadane u schyłku starożytności ludom niepasującym do obu wielkich kręgów kulturowych Europy (np. Walter Pohl, Florin Curta⁴⁸,

⁴⁶ Tzw. „szkoła krakowska” Kazimierza Godłowskiego (np. *Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V-VII w. n.e.* Kraków 1979; *Wschodnia koncepcja siedzib Słowian. Wybór pism.* Kraków 2000) obecnie m.in. Andrzej Kokowski, Michał Parczewski (*Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce.* Kraków 1988; *Współczesne poglądy w sprawie etnogenezy oraz wielkiej wędrówki Słowian*, w: M. Salamon, J. Strzelczyk, red. *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu.* Kraków 2004, s. 195-202). Podobną opinię reprezentował Kazimierz Moszyński (1887-1959), jakkolwiek jego rekonstrukcja wypływała z odmiennych przesłanek (np. *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego.* Warszawa-Kraków 1957; *Przyczynek do tzw. etnogenezy Słowian.* „Slavia Antiqua” 7 [1961]) oraz В.Д. Баран, М.В. Щукін, na Węgrzech József Perényi. Z wybitnych polskich historyków poglądy „szkoły krakowskiej” zaakceptowali Jerzy Kolenko i Magdalena Mączyńska. Niedawno ukazała się praca, w której nawiązuje się do ustaleń K. Moszyńskiego. Stefan Warchoł przedstawił dwa argumenty za regionem środkowy Dniepr – Dniestr – Wisła – Pilica: a) „najbardziej archaiczne formanty zoonimiczne”; b) zapożyczenia zoonimiczne od ludów tureckich na południowo-wschodnich rubieżach osadnictwa prasłow., zob. *Etnogeneza Słowian w świetle słowiańskiej tradycyjnej zoonimii ludowej (problematyka wybrana).* „Folia onomastica Croatica” 12-13 (2003-2004), s. 559-572.

⁴⁷ Omówienie dawniejszej historiografii wraz ze wskazaniem najważniejszych syntez, zob. W. Antoniewicz, *Niektóre zagadnienia historiografii dawnych Słowian.* „Światowit” 27 (1966); Gerard Labuda, *Słowianie w historiografii niemieckiej XIX wieku.* „Przegląd Zachodni” 24 (1968); Idem, *Aktualny stan dyskusji nad etnogenezą Słowian w historiografii.* „Slavia Antiqua” 24 (1977), s. 1-16; О.Н. Трубачев, *Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики.* „Вопросы языкознания” (1982), z. 4., s. 10-26; z. 5, s. 3-17 (bardzo dobry, analityczny przegląd wcześniejszych hipotez; w końcowej części autor przedstawia własną propozycję: jej istotą jest b. wczesna migracja Słowian z obszarów środkowodunajskich na północny wschód; stąd liczne, ale pobieżne kontakty z wieloma grupami języków IE); Florin Curta, *From Kossinna to Bromley: Ethnogenesis in Slavic Archaeology*, w: A. Gillett (ed.), *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages.* Leiden 2002, s. 201-218; Anna Pałubicka, *Pozytywistyczne oraz instrumentalistyczne ujęcia tzw. kultur archeologicznych.* „Studia Metodologiczne” 11 (1974), s. 84-105. Bardzo pouczającą lekturą jest znakomity, a zarazem rzetelny artykuł teoretyczny Henryka Mamera, który pokazuje słabości w metodzie obu szkół (znacznie ostrzej wszakże piętnuje niedostatki ośrodka krakowskiego): *Problem etniczny w archeologii.* „Slavia Antiqua” 40 (1999), s. 169-201.

⁴⁸ *The Making of the Slavs.* Cambridge 2001. Za nim w znacznie bardziej popularnym ujęciu P.M. Barford, *The Early Slavs.* London 2001, s. 27-44. Hipoteza Трубачева (*Etnogeneza i kultura drevnejšich sлавян.* Moskwa 1991) doczekała się krytycznych recenzji, zob. np. Dunja Brozović-Rončević, *O Trubačevljevu viđenju etnogeneze Slavena.* „Folia onomastica Croatica” 3 (1991), s. 143-148 i odpowiedzi: Jürgen Udolph, *Die Schichtung der Gewässernamen in Pannonien.* „Ural-Altaische Jahrbücher” N.F. 15 (1997-1998), s. 90-106; Idem, *Kamen die Slaven aus Pannonien?*, w: *Studia nad etnogenezą Słowian.* Wrocław 1988, s. 168-173. Co ciekawsze, koncepcja ta nawiązywałaby

w Polsce Przemysław Urbaniak⁴⁹). Wydaje się, iż jest to konsekwencja posuniętych do skrajności – modnych w ostatnim czasie – badań nad kształtowaniem się tożsamości w kulturach plemiennych i wczesnopaństwowych epoki przejścia: późnej starożytności (coraz częściej postulowanej jako odrębnej całości chronologicznej w dziejach Europy: Late Antiquity, Antiquité Tardive, Spätantike). Należy jednak pamiętać, iż przyjęcie jej skutkuje poważnymi konsekwencjami, które badacz zmuszony będzie zaaprobować:

- 1) uznanie klasycznego dziejopisarstwa za bezwartościowe w zakresie opisu ludów i krain barbarzyńskich;
- 2) odrzucenie dorobku nauk w zakresie językoznawstwa IE: język słowiański jest częścią wielkiej rodziny językowej, jego losy i ewolucja nie pozostają bez wpływu na obraz całości, zatem zakwestionowanie długowiekowego procesu ewolucji bałtosłowiańskiego, a następnie słowiańskiego obszaru językowego oznacza ogromne zmiany w pozostałym horyzoncie IE.

Z perspektywy autochtonizmu wyłaniają się natomiast następujące alternatywy wiążące określenie Wenetów ze Słowianami⁵⁰:

- a) ludność „pierwszej fali” IE (czasami zwana „staroeuropejską”) zamieszkująca duże obszary Niżu europejskiego (por. Wenecja nad Adriatykiem: Aurelius Victor 39.10: „kraj Wenetów”; Weneci galijscy: Oros. 6.8.7 (za: Caes., Mela 2.59 Veneti z Galia Togata); B 852 Έβοτοί – Weneci z Azji Mniejszej: Nepos [ap. Plin. NH 6.5]: „dein Cromna, quo loco Enetos adicit Nepos Cornelius, a quibus in Italia ortos cognomines eorum Venetos cre<di>⁵¹ de<be>re putat”, „następnie Kromna, Nepos powiązał z nią Enetów, od których – jak sądzi – po-

jeszcze do średniowiecznych wyobrażeń o pochodzeniu Słowian z Panonii, czytelnych np. w *Powieści lat minionych (Povesť vremennykh let)*, mających przypuszczalnie jeszcze wielkomorawską genezę, por. R. Grzesik, *Hungaria-Slavia-Europa Centralis*. Warszawa 2014.

⁴⁹ W 2006 r. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk wydało tom zbiorowy pod red. P. Urbaniaka, zawierający zbiór esejów przedstawicieli tego nurtu (*Nie-Słowianie o początkach Słowian*. Poznań 2006). Omówienie publikacji: R. Grzesik, „Slavia Antiqua” 49 (2008), s. 229-234.

⁵⁰ Należy tu wspomnieć – jako ostrzeżenie – o bardzo kontrowersyjnej książce: Юлия К. Колосовская, *Рим и мир племен на Дунае вв. н.э.* Москва 2000, wydanej, co zaskakujące, przez szacowne wydawnictwo „Nauka”. Oto dwa przykładowe cytaty z rozdz. 2: a) „Данные о языке британцев, который ближе стоит к языку севов. Может служить отличительным признаком для многих племен морского побережья Балтики: и севов, и британцев и эстиев. Все они принадлежали к тому плысту народов древности, который населял северные области Европы и Британию. И этим народом были венеты”; b) „Его (tzn. plemię Swebów) возможно признать народом венедов, т.е. народом славянского происхождения”.

⁵¹ *Mayhoff*: credere.

chodząc muszą Weneci w Italii, którzy noszą tą samą nazwę”), która przekazała w tradycji swą nazwę następnej grupie IE, w tym i przodkom Słowian⁵².

b) płn.-zach. grupa IE zamieszkująca rejon środkowego i górnego Dunaju (środkowa epoka brązu); z niej wyszli przodkowie Celtów⁵³, Italików oraz Ili-rów; ci, którzy pozostali na północnych obrzeżach, zachowali dawną nazwę, wykształcając nową, czyli słowiańską, tożsamość etniczną. Za tym rozwiązaniem, choć nie wprost, zdają się podążać autorzy najnowszej syntezy dziejów czeskich: *Velké dějiny země Koruny České*. Praha 1999, analizując rozprzestrzenienie się i ewolucję obszarów średniodunajskiej kultury mogiłowej, zob. s. 92-93, 106-107 i mapkę. Badania nad epoką brązu w Polsce zachodniej, zdające się potwierdzać te ustalenia (Zbigniew B u k o w s k i, *W sprawie genezy i rozwoju strefowego ziem polskich*. „Slavia Antiqua” 28 (1981-1982), s. 19-70), w ostatnich latach uzyskały potwierdzenie. Wraz z ekspansją kultury mogiłowej i upadkiem kultury unietyckiej stwierdza się obniżenie poziomu życia społeczno-gospodarczego. Najbardziej spektakularnym dowodem jest opuszczenie osady w Bruszczewie (~1650) i pobliskiego cmentarzyska w Łękach Małych, prawdopodobnie ważnego centrum handlowego dorzecza Odry, pośredniczącego w dalekosiężnej wymianie Północ-Południe. Zabytki kultury materialnej zdają się potwierdzać dużą stabilność osadniczą i wykształcenie się elity rządzącej. Na obu tych stanowiskach trwają nadal intensywne badania archeologiczne, zob. K a c z m a r e k, *Epoka brązu, passim* (datacja Bruszczewa, s. 62); C z e b r e s z u k, *Schylek neolitu i początki epoki brązu w strefie południowo-zachodnio-bałtyckiej (III i początki II tys. przed Chr.)*. Poznań 2001, s. 84-88; 198-202. Najnowsze dane, ogłoszone podczas konferencji 06.11.2014 r. w Poznaniu, mają sugerować kryzys ekologiczny (zanieczyszczenie środowiska/

⁵² Jest to właściwie zgodne z wizją Kazimierza Ty m i e n i e c k i e g o (1887-1968), wyłączwszy szczegółową klasyfikacją IE terminu Wenetów: *Wenetowie. Nazwa i rzeczywistość historyczna*. „Slavia Antiqua” 1 (1948), s. 248-260; *Migracje w Europie w starożytności*. „Slavia Antiqua” 3 (1951-52), s. 1-51, tu s. 16-17; *Ziemia polskie w starożytności*. Poznań 1951, s. 137-138. Podobnie Валентин В. С е д о в czy Valentin K i p a r s k y (1904-1983), *Finnougrier und Slaven zu Anfang der historischen Zeit*. „Ural-Altäische Jahrbücher” 42 (1970), s. 1-8 (Wenetowie obcą nazwą na określenie Słowian).

⁵³ Należy tu zaznaczyć, iż w ostatnich latach sformułowano nową hipotezę etnogenezy Celtów, wiążącą ich praojczyznę z południowo-zachodnim regionem Półwyspu Iberyjskiego (zwłaszcza John T. K o c h). Jest to związane z uznaniem przez niektórych badaczy tzw. języka Tartessos za najwcześniejszy, poświadczony na piśmie, język grupy celtyckiej. Kwestia jest bardzo dyskusyjna, ostatnio „Journal of Indoeuropean Studies” poświęcił jej większość nr 3-4 z tomu 42 (2013): *The Indoeuropean-Tartessian-Debate*. Ale ten sam badacz dopuszcza możliwość, że nazwa Veneti, jakkolwiek jest pochodzenia celtyckiego, to określa także nie-Celtów znad Adriatyku. Milczeniem pomija już inne grupy wenedzkie, w tym najbardziej nas interesującą, K o c h, s. 23.

wody, wyczerpanie zasobów), jako przyczynę opuszczenia osady: Janusz Czebrszuk, Jutta Kneisel, *Bruszczewo site 5 – 500 years of Early Bronze Age history in Southern Great Poland*. Por. Janusz Czebrszuk, Mateusz Jaeger, Jutta Kneisel, *Osada obronna z wczesnej epoki brązu w Bruszczewie, w: Bruszczewo – perła archeologii Wielkopolski*, red. J. Czebrszuk. Śmigiel 2009, s. 21-46, tu: s. 43:

„Dane z profilu palinologicznego pośrednio mogą wskazywać na powód końca osadnictwa wczesnej epoki brązu w Bruszczewie. Duża liczba mieszkańców oraz intensywna gospodarka rolno-hodowlana, połączona z odlesieniem obszarów wokół osady stanowią czynniki, które obok nieuchwytnych dla nas procesów społecznych i kulturowych mogły stanowić powody jej upadku”.

Por. Wołodhuzen, *Towards...*

W okresie międzywojennym identyfikowano z Wenetami kulturę przeworską, którą dziś przypisuje się Lugiom – Wandalom. W przekazie Tacyty Weneci to lud na wschodniej granicy Swebii sąsiadujący z Sarmatami i ludami fińskimi. Reprezentowany przez nich germański model kultury sprawia, że obecnie część archeologów wiąże ich z kulturą zarubiniecką rozwijającą się w dorzeczu Prypieci i środkowego Dniepru. Wg Ptolemeusza siedziby Wenedów rozciągały się nad Bałtykiem na wschód od Wisły, a zatem na wschodnich obrzeżach kultury wielbarskiej. Byłyby to ziemie nad Zalewem Wiślanym zamieszkane przez ludność zachodniobałtycką. Na tę lokalizację wskazywałoby wymienienie przez aleksandryjskiego geografa na południe od Wenedów Galindów i Sudinów. Za taką lokalizacją przemawiałby też przekaz Pliniusza, lokalizującego ich na wschód od Wisły w sąsiedztwie Sarmatów. Temu zasięgowi odpowiadałaby kultura Dollkeim/Kovrovo, bogaczewska (na Mazurach), kultura sudawska na zachód od środkowego Niemna, wschodniolitewska kultura grobów kurhanowych, kultura ceramiki kreskowej na północnej Białorusi oraz kultura kijowska na południowo-wschodniej Białorusi i północnej Ukrainie. Dopiero zatem Wenedów Jordanesa identyfikuje się bez wątpliwości jako Słowian i lokalizuje ich na północny wschód i wschód od łańcucha Karpat. Odpowiadają im kultury praska i pieńkowska, a zapewne i kołoczyńska. Możliwe, że Weneci przekazów antycznych określają lud wspólnoty bałto-słowiańskiej (co prawda kwestionowanej przez niektórych badaczy, np. Schmida). Dopiero po jej rozpadzie nazwa zaczęła określać Słowian (Nowakowski, Pekkanen).

Lit.: R. Nedoma, W. Nowakowski, *Veneter*. „RGA” 32 (2006), s. 133-139 (zwłaszcza s. 133-134 – rozważania nad etymologią nazwy i s. 134-136 – archeologia Wenetów nadbałtyckich; dalsze części autorstwa Nedomy dotyczą Wenetów górnolodkich – z regionu Veneto); W.P. Schmid,

Baltoslawische Spracheinheit. „RGA” 2 (1976), s. 20-22; P.U. Dini, J. Udolph, *Slawisch-Baltisch-Germanische Sprachbeziehungen*. „RGA” 29 (2005), s. 59-78; o kulturze unietyckiej zob. polskie syntezy prahistoryczne (J. Kostrzewski, K. Jądzewski) oraz Rolf Hachmann, *Aunjetitzer Kultur*. „RGA” 1 (1973), s. 493-499; Tuomo Pekkanen, *Die germanischen Lehnwörter der ostseefinnischen Sprachen im Lichte der antiken Quellen*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 44 (1972), s. 122-133; Kolendo-Plóciennik, s. 153-154; Wenedowie nad Bałtykiem na wschód od Wisły na podstawie Ptolem. 3.5.1, 3.5.19 (nad morzem w płn.-zach. części Sarmacji E.). W. jako Bałtowie kultury Dolkeim-Kovrovo, zob. W. Nowakowski, *U źródeł etnogenezy Bałtów i Słowian – Weneci Tacyta w świetle archeologii*, w: *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*. Warszawa 1996, s. 187-191; Brill, wg indeksu s. 306 (odsylacze wyłącznie do Wenetów w Galii i w Italii); Hermann, Bd. 1 s. 567 (H. Ditten), Bd. 2, (G. Perl), s. 258-260; Koch, § 17.5 4G (Weneci italscy); Mason, s. 379; Talbert, t. 1, s. 23 (mapa 2: w Sambii).

Wezera (gr. Βίσουργις [Strabon, 7.1.3], Οὐισούργις, Οὐισουργός [Ptolem., 2.11.1; 2.11.11], łac. Visurgis)

Druga pod względem długości rzeka płynąca w całości przez terytorium dzisiejszych Niemiec, po →Menie. Mierzy 744 km i przepływa przez Turyngię, Hesję, Nadrenię-Północną Westfalię (przełom przez Góry Wezerskie zwany Porta Westfalica), gdzie wpływa na nizinę, Dolną Saksonię i Bremę. Uchodzi do Morza Północnego estuarium w Bremerhaven. Jej dorzecze liczy 46 000 km². W czasach antycznych zwano ją Visurgis, dopiero od 718 r. pojawiają się w źródłach różne zapisy nazwy współczesnej (Wisara, Wisera, Wisra, Wisura). Zarówno nazwa antyczna, jak i współczesna jest powszechna w całej Europie i zawiera praindoeuropejski rdzeń *ueis/*uis ‘przepływać’, ‘płynąć’ (→Wisła); należy zatem do najstarszej staroeuropejskiej warstwy hydronimicznej (Vis-r-ā > *Wesera). Dziś górny bieg rzeki na południe od Hannoversch Münden i ujścia rzeki Fuldy nosi nazwę Werra, przy czym w źródłach średniowiecznych występuje wariantywność obu określeń w odniesieniu do całego biegu rzeki. Nazwa *Wesera (dziś niem. Weser) i Werra są dwiema postaciami tej samej nazwy.

W ciągu dziejów rzeka zmieniała swój bieg i ujście (ujście przemieszczało się między Wangerooge i Helgolandem). Liczne są też znaleziska importów rzymskich nad Wezerą, co świadczy o intensywnych kontaktach „wolnej” Germanii z Imperium. Ekspansja Rzymu w kierunku Wezery zaczęła się u schyłku I w. p.n.e. W 12 r. p.n.e Druzus dotarł do rzeki celem podporządkowania Chauków. Zaczęto budować nad nią infrastrukturę wojskową, gdy w 9 r. p.n.e. skierowano się ku →Łabie. Ostatnią poważną próbą podporządkowania przez Rzym obszaru nadrzecznego była działalność Germanika w 16 r. n.e. Tacyt (*Annales* 2.16) podaje przy tym nazwę lokalnego terenu: campum cui Idistaviso nomen.

Lit.: Walther John, *Visurgis*. „RE” 17A (1961), szp. 366-371; Heinz C ü p p e r s, *Idistaviso*. „DKP” 2 (1967), szp. 1340; I d e m, *Visurgis*. „DKP” 4 (1972), szp. 1302; Jürgen U d o l p h, *Weser (Namenkundlich)*. „RGA” 33 (2006), s. 491-494; R. M ü l l e r, *Weser. Naturraum und archäologische Bedeutung*. „RGA” 35 (2007), s. 657-659; Brill, wg indeksu s. 306; Herrmann, Bd. 1, wg indeksu s. 648 M a s o n, s. 380; Parroni, s. 395; Talbert, t. 1, s. 140 (mapa 10).

Wiktualowie (łac. Victuali)

Jedno z plemion zaliczanych do „wielkiego plemienia” [*nomen*] →Lugiów), a potem zgrupowań wandalskich (→Wandalowie), chociaż natura tych przynależności pozostaje kontrowersyjną. Ich nazwę interpretuje się jako ‘zdolni do walki’, ‘pilni w walce’ (‘die Kampfächtigen’, C a s t r i t i u s), jej pochodzenie ma niewątpliwie charakter celtycki. Na podstawie semantyki uważano ich za odłam →Hariów (G u t e n b r u n n e r). Uczestniczą w wojnach markomańskich przeciwko Rzymowi (SHA 4.14.1; 4.22.1). Odnotowani zostali jako osobne plemię na obszarze dzisiaj północnych Węgrzech i Dacji jeszcze w 334 r. w związku z →Jazygami (Ammianus Marcellinus). Zdaniem Eutropiusza wraz z Tajfalami i Terwingami zasiedlali rzymską Dację (358 r.).

Lit.: Helmut C a s t r i t i u s, *Wandalen*. „RGA” 33 (2006), tu: s. 172; Siegfried G u t e n b r u n n e r, *Victovali*. „RE” 16A (1958), szp. 2087-2088.

Wiskulus (łac. Visculus) →Wisła

Wisła (gr. Οὔιστοῦλα [Ptolem., 2.11; 3.5.2; 3.5.5; 3.5.20; 8.10.2])

Najdłuższa rzeka Polski i całego zlewiska Morza Bałtyckiego o dł. 1047 km. i pow. dorzecza 194 400 km². Wyptywa w Beskidzie Śląskim, przepływa w kierunku wschodnim i północno-wschodnim przez obszar obniżeń oddzielających łańcuch Karpat od starych, lessowych wyżyn Małopolski i Gór Świętokrzyskich (Kotlina Krakowska, Kotlina Sandomierska), po czym wpływa na nizinę i w ogólnym kierunku północnym (wpierw na północny zachód, od Fordonu na północ) płynie do ujścia na terenie dzisiejszego Gdańska i na wschód od tego miasta, na terenie Żuław.

Brak jest zgody w kwestii morfologii i, w konsekwencji, etymologii nazwy najważniejszej rzeki Polski. Starsze zapisy zawierają grupy spółgłoskowe –skl-, -stl- (np. Viscla, Vistula), podczas gdy młodsze: uproszczone –sl- (Wisła, Weichsel). Etymologia nazwy zależy od tego, którą formę weźmie się za podstawę rozważań. S c h r a m m za podstawę bierze formę rozszerzoną –skl-, -stl- i widzi w niej nazwę typu bałtyckiego (Wiksla). S c h m i d (s. 60-61) natomiast wydziela rdzeń *ueis/uis, ‘płynąć’ i formant *-tlā, którego wszakże. nie potrafi wyjaśnić i ostatecznie uważa ‘Wisłę’ za izolowany przykład (‘eine gewisse Isolierung’) hydronimii ‘staroeuropejskiej’, a zatem mimo wszystko należącej do

pierwszej warstwy IE. Za tą tezę opowiedział się też U d o l p h, który dostrzega w niej rozpowszechnioną nazwę staroeuropejską, typu Visa, Wiese, Wisznia, →Wezera. Zdecydowanie opowiada się za pierwszeństwem formy Vis-l-ā (ze spółgłoską łączącą -l-, podczas gdy w przypadku Wezery była nią -r-, Visurgis). Górne dorzecze Wisły od czasów neolitycznych było ściśle związane z Basenem Karpackim. Przez góry przenikała z południa np. celtycka kultura puchowska, tworząc wieloetniczną grupę tyniecką. W czasach rzymskich na obszarze górnej Wisły rozwijała się kultura przeworska. Środkowy bieg Wisły od zmiany kierunku biegu rzeki między ujściem Sanu a Kujawami wykazuje silne związki z odcinkiem ujściowym. Już o czasów neolitu Wisłą transportowano nadbałtycki bursztyn. W czasach lateńskich łączyła ona osadnictwo celtyckie w Kotlinie Sandomierskiej i na Kujawach. Dla antycznych geografów środkowa Wisła, może wraz z Sanem stanowiła granicę między →Germanią a →Sarmacją, dwiema wielkimi częściami Barbaricum, czyli świata nienależącego do cywilizacji śródziemnomorskiej. W czasach późnoantycznych środkowa Wisła odgraniczała kulturę przeworską na lewym brzegu rzeki od kultury wielbarskiej na prawym. Dolny bieg Wisły od Kujaw i Ziemi Chełmińskiej to końcowy odcinek drogi bursztynowej. Już we wczesnej epoce brązu widoczne były wpływy kultury unietyckiej w jej lokalnej odmianie – kulturze iwieńskiej. Z epoki brązu i żelaza pochodzą znaleziska proveniencji śródziemnomorskiej. Lokalne kultury (np. pomorska) wykazują silne wpływy halsztackie. Pojawienie się urn twarzowych świadczy o wpływach z zachodniej części Bałtyku i terenów nadłabskich. Z czasów rzymskich pochodzi dużo znalezisk związanych z drogą bursztynową. Jednocześnie trwała stała migracja ludności ze →Skandynawii, której wyrazem jest kultura wielbarska. Obecność →Gotów nad dolną Wisłą potwierdza Tacyt, Ptolemeusz, a później także gocka tradycja zapisana przez Jordanesa. Cechą charakterystyczną tej kultury jest zanik pochówków ciałopalnych i pojawienie się pochówków szkieletowych. Jednak materiał archeologiczny nie wykazuje bezpośrednich nawiązań skandynawskich. K o s t r z e w s k i twierdził, że Goci tylko przejściowo przebywali wśród niezmiennego substratu kultury łużyckiej i pomorskiej. K m i e c i ń s k i uznał kulturę wielbarską za kontynuację oksywskiej i odrzucił jej związki z południową Skandynawią z wyjątkiem obecności kopców i kręgów kamiennych, łączonych przez niego z przybyszami ze Skandynawii. H a c h m a n n (s. 451-474) sądził, że kulturę tę stworzyły lokalne grupy kultury przeworskiej, które w młodszy okresie rzymskim wróciły na Mazowsze. W o ł a g i e w i c z zaś uznał, że zmiany w obrządku pogrzebowym i brak wyposażenia grobów w broń jest wyrazem lokalnej kontynuacji, natomiast kręgi

kamienne typu Odry-Węsiory-Grzybnica zostały wystawione przez skandynawskich przybyszów. Wyróżnił on dwie fale emigracji gockiej: 1) przed 19 r. nad dolną Odrę, gdy wśród →Markomanów pojawił się gocki król Catualda i 2) nad dolną Wisłę w związku z →Gepidami. Kulturę wielbarską stworzyli autochtoni: →Weneci, oraz przybysze: Goci i Gepidzi. Zdaniem G o d ł o w s k i e g o nad dolną Wisłę przybyła nieliczna grupa gocka, która jednak wystarczyła do odcisnięcia swej obecności w kulturowym krajobrazie Pomorza. Ulegli oni szybkiej akulturacji. Centrum tych Gotów była Ziemia Chełmińska. W miarę ekspansji kultury wielbarskiej na południowy wschód przewagę zdobyły pochówki ciało-palne. Badacze są obecnie zgodni, że obecność Gotów dobrze poświadczają zarówno źródła pisane, jak i archeologiczne, jakkolwiek akcentuje się też obecność substratu lokalnego kultury wielbarskiej.

Lit.: Kazimierz G o d ł o w s k i, *Germanische Wanderungen im 3. Jh. v. Chr. – 6. Jh. n. Chr. und ihre Widerspiegelung in den historischen und archäologischen Quellen*, w: *Peregrinatio Gothica*, Bd. 3 (Universitets Oldsaksamlings Skrifter 14). Oslo 1992, s. 53-75; Rolf H a c h m a n n, *Die Goten und Skandinavien*. Berlin 1970; Jerzy K m i e c i ń s k i, *Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim*. Wrocław 1962; Józef K o s t r z e w s k i, *Germanie przedhistoryczni w Polsce*. „Przegląd Archeologiczny” 7 (1947), s. 65-98; Wolfgang S c h m i d, *Der Begriff ‘Alteuropa’ und die Gewässernamen in Polen*. „Onomastica” 27 (1982), s. 55-69; Ryszard Wo ł ą g i e w i c z, *Kultura wielbarska. Problemy interpretacji etnicznej*, w: *Problemy kultury wielbarskiej*, red. T. Malinowski. Słupsk 1981, s. 79-106; J. U d o l p h, W. N o w a k o w s k i, Weichsel. „RGA” 33 (2006), s. 356-360; M. M ą c z y ń s k a, *Wielbark-Kultur*. „RGA” 34 (2007), s. 1-20. W ostatniej publikacji K o l e n d o - P ł ó c i e n n i k, s. 285-288, zawarli bardzo użyteczne zestawienie wszystkich form hydronimu Wisła, występującego w źródłach antycznych. Autorzy opowiadają się za postacią ‘Vistla’, poświadczoną według nich na mapie Agryppy; H e r r m a n n, Bd. 1, s. 547, 564, 567, 571 (H. D i t t e n); K o c h, §18 3H/I (bez wymienienia w indeksie i podania nazwy; co ważne: w górnym biegu rzeki anachronicznie zaznaczono Jezioro Goczałkowickie, podobnie na Nysie Kłodzkiej zaznaczone zostały Jeziora Paczkowskie i Otmuchowskie, na Sole Jezioro Rożnowskie, a na Orawie Oravská Priehrada); M a s o n, 306; P a r r o n i, s. 396 (zwraca uwagę, że dla Pomponiusza Meli miała być wschodnią granicą Sarmacji); T a l b e r t, t. 1, s. 23 (mapa 2); Z e h n a c k e r - S i l b e r m a n, b. użyteczny komentarz do znaczenia Wisły na mapie Agryppy, ze szczególnym uwzględnieniem pomiarów odległości, s. 285-287.

Wołga → Rha

Wschodni Ocean

Zgodnie z klasyczną teorią geograficzną część →Oceanu oblewająca wschodnie wybrzeże →Azji. Nie należy łączyć go z jakimkolwiek nazewnictwem współ-

czesnym, gdyż jest on w decydującym stopniu wynikiem ustaleń teoretycznych odnośnie do Wszechoceanu aniżeli jakichkolwiek ustaleń praktycznych.

Lit.: Friedrich Gisinger, *Okeanos*. „RE” 17:34 (1937), szp. 2308-2349, tu: szp. 2344.

Wyspa Achillesa →Leuke

Zefyryon (gr. Ζεφύριον, łac. Zephyrium)

Osada grecka na Krymie, wspomniana tylko przez Pliniusza, *NH* 4.86. Niektórzy badacze wątpią w ogóle w jej istnienie, sugerując błąd Pliniusza (Гайдукевич). Nie informuje też o niej wielkie kompendium: Hansen-Nielsen. Oczywiście, istniały inne ośrodki o tej samej nazwie (popularnej, gdyż pochodzącej od określenia wiatru wschodniego: Zefir), w tym najsłynniejsze Zefyryon w →Cylicji.

Lit.: Aalto-Pekkanen, t. 2, s. 240; В.В. Латышев, *Scythica et Caucasica*, t. 2, СПб 1906, s. 173; В.Ф. Гайдукевич, *Боспорское царство*. Москва-Ленинград 1949, s. 180; Christodanow, *Zephyrion*. „RE” 19A (1972), szp. 228.

Zonus (łac. Zonus)

Rzeka na północnym →Kaukazie, uchodząca do Morza →Kaspijskiego. Wzmiankowana tylko przez Pliniusza, *NH* 6.36; niezidentyfikowana.

Lit.: Konrad Ziegler, *Zonus*. „RE” 19A (1972), szp. 763.

Zygowie (łac. Zigae)

Plemię sarmackie (→Sarmaci) mieszkające nad Donem (→Tanais). Wzmiankowane tylko przez Pliniusza, *NH* 6.19.

Lit.: Konrad Ziegler, *Zigae*. „RE” 19A (1972), szp. 446; Mason, s. 396.

BIBLIOGRAFIA

Wykaz skrótów

- Aalto-Pekkanen *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, Bd. 1-2. Wiesbaden 1975-1980.
- Агбунов М.В. *Античная география Северного Причерноморья*. Москва 1992.
- André-Filliozat J. André, J. Filliozat, *Pline L'Ancien. Histoire Naturelle. Livre VI* (Les Belles Lettres). Paris 1980.
- Brill *Brill's Historical Atlas of the Ancient World. New Pauly*, ed. by A.-M. Wittke, E. Olshausen and R. Szydłak. Leiden-Boston: Brill, 2010.
- Bryce T. Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*. London–New York 2009.
- DKP *Der Kleine Pauly*, 5 Bd. Stuttgart 1964-1975.
- Fehér-Kovács *The Sources of Pannonian Antiquity*, vol. 1: *Early Geographers. The Period of the Roman Conquest (to AD 54). Fontes Pannoniae Antiquae*, t. 1: *Scriptores geographici antiquiores. Aetas occupationis Romanae (usque ad a. D. 54)*, ed. by B. Fehér, P. Kovács. Budapest 2005.
- Hansen-Nielsen *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, ed. by M.H. Hansen, T.H. Nielsen. New York 2004.
- Herrmann *Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas bis zur Mitte des 1. Jahrtausends u. Z.*, hsgb. von J. Herrmann, Berlin Bd. 1: 1988; Bd. 2: 1990; Bd. 3: 1990; Bd. 4: 1992.
- Janvier Y. Janvier, *La Géographie d'Orose*. Paris 1982.
- Koch J.T. Koch, *An Atlas for Celtic Studies. Archaeology and Names in Ancient Europe and Early Medieval Ireland, Britain and Brittany*. Oxford 2007.
- Kolendo-Plóciennik J. Kolendo, T. Plóciennik, *Vistula amne discreta. Greckie i łacińskie źródła do najdawniejszych dziejów ziem Polski*. Warszawa 2015.
- Kovács *Az antik Pannonia forrásai Kr. u. 166-tól Kr. u. 192-ig. Fontes Pannoniae Antiquae ab A.D. CLXVI usque ad A.D. CXCII*, ed. by P. Kovács. Budapest 2006.
- Kovács-Fehér *Az ókori Pannonia történetének forrásai*, t. 1: *Korai földrajzi szerzők. A római hódítás kora (Kr. u. 54-ig). Fontes Pannoniae Antiquae*, t. 1: *Scriptores geographici antiqui-*

- Lewandowski *ores. Aetas occupationis Romanae (usque ad a. D. 54)*, szerk. Kovács Péter, Fehér Bence. Budapest 2004.
T. Lewandowski, *Historiografia rzymska*. Poznań 2007.
- Lionel-Rivet-Smith A. Lionel, F. Rivet and C. Smith, *The Place-Names of Roman Britain*. London 1979.
- Łowmiański H. Łowmiański, *Początki Polski*. Warszawa, t. 1: 1962, t. 2: 1963.
- Mason *The Ancient Sources on the History, Geography and Ethnography of Ukraine. Latin Authors. Part one: Authors of the Republic and Early Principate to the Death of Domitian*, edited with commentary by R.A. Mason, Vancouver: Trafford Publishing Inc., 2008.
- Mayhoff C. Mayhoff, *C. Plini Secundi Naturalis Historiae Libri XXXVII*. Lipsiae 1892-1909.
- Müllenhoff K.V. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*. Bd. 1-5, Berlin 1870-1908.
- Parroni *Pomponii Melae De Chorographia libri tres*, introduzione, edizione critica e commento a cura di Piergiorgio Parroni, Roma: Edizioni di storia e letteratura. 1984.
- Rackham *Pliny. Natural History (LCL)* by H. Rackham. Cambridge, Mass. 1961-1967.
- Ranstrand G. Ranstrand, *Pomponii Melae De chorographia libri tres* (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia 28). Göteborg 1971.
- RE *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart 1893-1980.
- RGK *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Zweite Ausgabe. Berlin 1973-2008.
- Röscher W.H. Röscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. Bd. 1-6. Leipzig 1886-1937.
- Silberman *Pomponius Mela. Chorographie. Texte établi, traduit et annoté par A. Silberman*. Paris 1988.
- SSS *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*. Wrocław-Warszawa-Kraków, pod red. W. Kowalenki, G. Labudy i T. Lehra-Splawińskiego, t. 1: A-E, 1961; pod red. W. Kowalenki, G. Labudy i Z. Stieberta, t. 2: F-K, 1966; pod red. W. Kowalenki, G. Labudy i Z. Stieberta, t. 3: L-O, 1967; pod red. G. Labudy i Z. Stieberta, t. 4: P-R, 1970; pod red. G. Labudy i Z. Stieberta, t. 5: S-Ś, 1975; pod red. G. Labudy i Z. Stieberta, t. 6: T-W, 1977; pod red. G. Labudy i Z. Stieberta, t. 7: Y-Ž i suplementy, 1982; pod red.

- A. Gašiorowskiego, G. Labudy i A. Wędzkiego, t. 8: Suplementy i indeksy, 1991.
- Stückelberger-Graßhoff A. Stückelberger, G. Graßhoff, *Ptolemaios. Handbuch der Geographie*. Bd. 1-2. Basel 2006.
- Svennung 1963 J. Svennung, *Scadinavia und Scandia* (Skrifter utg. Av K. Humanistiska Vettenskapssamfundet i Uppsala, t. 44, z. 1). Uppsala-Lund 1963.
- Svennung 1974 J. Svennung, *Skandinavien bei Plinius und Ptolemaios*. Uppsala 1974.
- Szabó-Borhy M. Szabó, L. Borhy, *Magyarország története az ókorban: Kelták és rómaiak*. Budapest 2015.
- Talbert *Barrington Atlas of the Greek and Roman World. Map-by-map Directory*, ed. by Richard J.A. Talbert, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2000.
- Трубачев О.Н. Трубачев, *Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье*. „Вопросы языкознания” (1977), z. 6, s. 13-29.
- ВДИ Вестник древней истории. Москва 1937.
- Zehnacker-Silberman H. Zehnacker, A. Silberman, *Pline L'Antique. Histoire Naturelle. Livre IV* (Les Belles Lettres). Paris 2015.
- Aalto P., *Nomen Romanum*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 47 (1975), s. 1-9.
- Абаев В.И., *Alanica*. „Известия АН СССР, Отделение общественных наук” (1935), s. 881-894.
- Абаев В.И., *Геродотовские Skythai geōrgoi*. „Вопросы языкознания” (1981), z.2, s. 74-76.
- Абаев В.И., *Осетинский язык и фольклор*. 1. Москва-Ленинград 1949.
- Абаев В.И., *Slavo-Avestica*. „Вопросы языкознания” (1982), nr 2, s. 18-25.
- Adamik T., *Római irodalom a késői császárkorban*. Budapest 1996.
- Adamik T., *Római irodalom az ezüstkorbán*. Budapest 1994.
- Adams D.Q., *Some Observations of Peoples, Places, and Languages in the Tarim Basin in the First Millenium AD*. „Tocharian and Indo-European Studies” 9 (2000), s. 1-28.
- Ahl F.M., *Amber, Avallon, and Apollo's Singing Swan*. „American Journal of Philology” 103 (1982), s. 373-411.
- Ahlqvist A., *Notes on the Silesian Lugi*. „Arctos” 7 (1972), s. 5-12.
- Albrecht M. von, *Geschichte der römischen Literatur von Andronicus bis Boëthius mit Berücksichtigung für die Neuzeit*, t. 1-2, wyd. 2. München 1994.
- Alekseev A.Yu. et al., *Some Problems in the Study of the Chronology of the Ancient Nomadic Cultures in Eurasia (9th-3rd Centuries BC)*. „Geochronometria. Journal on Methods and Applications of Absolute Chronology” 21 (2002), s. 143-150.

- Alemaný A., *Sources on the Alans. A Critical Compilation* (Handbuch der Orientalistik 8:5). Leiden 2000.
- Alexandrescu P., *Ataios*. „Studii Clasicе” 9 (1967), s. 85-91.
- Alföldy G., *Bricht der Schweigsame sein Schweigen? Eine Grabinschrift aus Rom*. „Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung” 102 (1995), s. 251-268.
- Alföldy G., *Einheimische Stämme und civitates in Dalmatien unter Augustus*. „Klio” 41 (1963), s. 187-195.
- Alföldy G., *Patrimonium Regni Norici*. „Bonner Jahrbücher” 170 (1970), s. 163-177.
- Altes Germanien*, hsgb. von H.-W. Goetz, K.-W. Welwei. Darmstadt 1995.
- Altheim F., *Geschichte der Hunnen*. Bd. 1. 2 Aufl. Berlin 1969.
- Altheim F., Stiehl R., *Geschichte Mittelasiens im Altertum*. Berlin 1970.
- Andersson Th., *Götar*. „RGA” 12 (1998), s. 278-283.
- Andersson Th., *Hilleviones*. „RGA” 14 (1999), s. 575.
- Andersson Th., *Skandinavische Stämme*. „RGA” 28 (2005).
- Andersson Th., Bierbrauer V., Pohl W., *Goten*. „RGA” 12 (1998), s. 402-443.
- Andersson Th., Pohl W., *Rugier*. „RGA” 25 (2003), s. 452-458.
- Andreas F.C., *Amardoi*. „RE” 1 (1894), szp. 1729-1733.
- Andreas F.C., *Aniakakai*. „RE” 1 (1894), szp. 219.
- Andrić S., *Južna Panonija u doba velike seobe narodâ*. „Scriinia Slavonica” 2 (2002), s. 117-167.
- Анфимов Н.В., *Протомеотский мози́льник с. Николаевского*. «Сборник материалов по археологии Адыгеи» 2 (1962), с. 103-126.
- Anonimowego Notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, tłum. A. Kulbicka i in. Kraków 2006.
- Antoniewicz W., *Niektóre zagadnienia historiografii dawnych Słowian*. „Światowit” 27 (1966).
- Antoniewicz W., *Zagadnienie Gotów i Gepidów na ziemiach Polski w okresie rzymskim*. „Przegląd Zachodni” (1951), z. 5-6, s. 26-59.
- Arnaud-Lindet M.P., *Orose. Histoires (Contre les Païens)*. Paris 1990-1991.
- Aro S., *Tabal. Zur Geschichte und Kultur des zentralanatolischen Hochplateaus von 1200 bis 600 v. Chr.* Diss. Helsinki 1998.
- Aro-Valjus S., *Gūgu or Guggu*, w: *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, I/2, ed. by K. Radner. Helsinki 1999, s. 427-428.
- Arrhenius B., *The Ancient Svearike – a Myth or Archaeological Reality?* „Quaestiones Medii Aevi Novae” 12 (2007), s. 191-214.
- Arsenyeva T.M., *Tanais*, w: *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, ed. by D.V. Grammenos, E.K. Petropoulos, Thessaloniki, t. 2, 2003, s. 1047-1102.
- Артамонов М.И., *Этнография Скифии*, „Учёные записки Ленинградского Государственного Университета (серия исторических наук)”, 85:13 (1949), s. 129-171.
- Arzhantseva I.A., *The Alans: Neighbours of the Khazars in the Caucasus*, w: *The World of the Khazars*, ed. by Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai, András Róna-Tas (Handbuch der Orientalistik 17). Leiden-Boston 2007, s. 59-73.
- Asheri D., *The Achaeans and the Heniochi. Reflections on the origins and history of a Greek rhetorical topos*, w: *The Greek Colonization of the Black Sea Area*, ed. by G.R. Tsetskhladze. Stuttgart 1998, s. 265-285.
- Ашик А.Б., *Боспорское царство*, т. 1-3. Одесса 1948.

- Audin A., *Le nom de Lugdunum*, w: *Mélanges Jean Tricou*. Lyon 1972, s. 11-21.
- Aujac G., *Strabon et la science de son temps*. Paris 1966.
- Baatz D., *Der römische Limes*. Berlin ³1993.
- Babik Z., *Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich w granicach wczesnośrednio-wiecznej Słowiańszczyzny*. Kraków 2001.
- Bachrach B.S., *A History of the Alans in the West*. Minneapolis 1973.
- Baldwin B., *The Composition of Pliny's Natural History*. „Symbolae Osloenses” 70 (1995), s. 72-81.
- Балинт Ч., *Венгры и т. н. Белобрдская культура*. „Acta Archaeologica Carpathica” 19 (1979), 97-143.
- Barford P.M., *The Early Slavs*. London 2001.
- Barlow C.W., *Codex Vaticanus Latinus 4929*. „Memoirs of the American Academy in Rome” 15 (1938), s. 87-124.
- Bartens H.-H., *Finnische Völker*. „RGA”, 9 (1995), s. 70-77.
- Bartoněk A., *Handbuch des mykenischen Griechisch*. Heidelberg 2003.
- Baschmakoff A., *Cinquante siècles d'évolution ethnique autour de la Mer Noire*. Paris 1937.
- Baudy G., *Abaris*. „Der Neue Pauly” 1 (1996), szp. 5-6.
- Bauer A., *Die Herkunft der Bastarnen*. Wien 1918.
- Bayer T.S., *De Scythiae situ qualis fuit sub aetatem Herodoti*. „Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae”, t. 1, 1728.
- Baynes N.H., *The Historia Augusta. Its Date and Purpose*. Oxford 1926.
- Beagon M., *The Curious Eye of the Elder Pliny*, w: *Pliny the Elder: Themes and Contexts*, ed. by Roy K. Gibson, Ruth Morello (Mnemosyne Suppl. 329), s. 71-88.
- Beagon M., *The Elder Pliny on the Human Animal. Natural History Book 7*. Oxford 2005.
- Bean G.E., *Lycian Turkey*. London 1978.
- Beck H., Neumann G., Rosenfeld H., Anton H.H., Berghaus P., Martin M., *Burgunden*. „RGA” 4 (1981), s. 224-271.
- Bednarczuk L., *Języki celtyckie. Język celtoiberyjski*, w: *Języki indoeuropejskie*, red. L. Bednarczuk, t. 2, Warszawa 1988, s. 712-715.
- Bednarczuk L., *Języki celtyckie. Język manx*, w: *Języki indoeuropejskie*, red. L. Bednarczuk, t. 2, Warszawa 1988, s. 682-685.
- Bednarczuk L., *Języki celtyckie. Stosunki pokrewieństwa języków celtyckich. Języki goidelskie. Język irlandzki*, w: *Języki indoeuropejskie*, red. L. Bednarczuk, t. 2. Warszawa 1988, s. 655-679.
- Beekes R., *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden 2010.
- Беляев В.Ф., *К вопросу о толковании этнической принадлежности древнегреческого этнонима ΦΘΕΙΡΟΦΑΓΟΙ*. „ВДИ” (1964), з. 3, s. 130-136.
- Belfiore S., *Il Periplo del Mare Eritreo*. Roma 2004.
- Benario H.W., *Once again Tacitus Germ. 46,2*. „Symbolae Osloenses” 60 (1985), s. 129-130.
- Benea D., *Militärische und politische Massnahmen während der Herrschaft des Kaisers Hadrian im Südwesten der Provinz Dakien*, w: *Ad Fines Imperii Romani, Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicata*. Varsaviae 2015, s. 93-104.
- Beneker J., *Nepos' Biographical Method in the Lives of Foreign Generals*. „Classical Journal” 105 (2009), s. 109-121.

- Bengston H., *Neues zur Geschichte der Naristen*. „Historia” 8 (1959), s. 213-221.
- Bengston H., *Q. Caecilius Metellus Celer (cos. 60) und die Inder*. „Historia” 3 (1954-55), s. 229-236.
- Бэр К., *Знакомство Гомера с северным берегом Черного моря*. „Записки Одесского общества истории и древности” 10 (1877).
- Berger H., *Apollonides* (28). „RE” 2:3 (1896), szp. 120.
- Berger H., *Die geographischen Fragmente des Eratosthenes*. Leipzig 1880; repr. Berlin 1966.
- Berger H., *Die geographischen Fragmente des Hipparch*. Leipzig 1869.
- Berger H., *Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen*. 2 Aufl. Leipzig 1903.
- Berggren J.L., Jones A., *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*. Princeton 2000.
- Bernard P., *Un problème de toponymie antique dans l'Asie centrale: les noms anciens de Qandahar*. „Studia Iranica” 2 (1974), s. 171-185.
- Bernardo Stempel P. de, *Keltische Ortsnamen*. „RGA” 16 (2000), s. 411.
- Berthelot A., *L'Asie ancienne centrale et sud-orientale d'après Ptolémée*. Paris 1930.
- Besnier M., *Morimarusa*. „RE” 16:31 (1933), szp. 304.
- Besnier M., *Morini*. „RE” 16 (1931), szp. 305-307.
- Bethe E., *Abaris* (1). „RE” 1 (1894), szp. 16-17.
- Bethe E., *Aristeas*. „RE” 2:3 (1896), szp. 876-878.
- Bianchi E., *Teratologia e geografia*. „Acme” 34 [1981], s. 227-249.
- Bichlmeier H., *Eine grundsätzliche Überlegungen zum Verhältnis von Indogermanistik resp. alteuropäischer Namenkunde mit einigen Fallbeispielen*. „Namenkundliche Informationen” 95-96 (2009), s. 173-208.
- Bielenstein A., *Die Grenzen des lettischen Volksstammes*. St. Petersburg 1892.
- Biezais H., *Die vermeintlichen germanischen Zwillingsgötter*. „Temenos” 5 (1969), s. 22-36.
- Biliński B., *Drogi świata starożytnego ku ziemiom słowiańskim w świetle starożytnych świadectw literackich*. „Archeologia” 1 (1947), s. 139-168.
- Biliński B., *Drogi świata starożytnego ku zachodnim ziemiom polskim i problem Odry u Ptolemeusza*. „Eos” (1940-1946), s. 157-196.
- Bird H.W., *Aurelius Victor: De Caesaribus*. Translated with an introduction and commentary by... Liverpool 1994.
- Bird H.W., *Sextus Aurelius Victor. A Historiographical Study*. Liverpool 1984.
- Birley R., *The Life and Death of Cornelius Tacitus*. „Historia” 49:2 (2000), s. 230-247.
- Blajer W., *Młodsza epoka brązu na ziemiach polskich w świetle badań nad skarbami*. Kraków 2013.
- Блаватский В.Д., *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 1961.
- Blázquez Martínez J.M., *Gerión y otros mitos griegos en Occidente*. „Gerion” 1 (1983), s. 21-38.
- Blažek V., *Czechs=Young Men?*, w: *Sprache und Leben der frühmittelalterlichen Slawen. Festschrift Katičić*. Frankfurt am Main 2010, s. 13-28.
- Blažek V., [rec.:] D.S. Wodtko, B. Irslinger, C. Schneider, *Nomina im Indogermanischen Lexikon*. Heidelberg 2008. „Lingua Posnaniensis” 51 (2009), s. 172-179.
- Blažek V., Schwarz M., *Tocharians. Who They Were, Where They Came from and Where They Lived*. „Lingua Posnaniensis” 50 (2008), s. 47-74.
- Bleichsteiner R., *Das Volk der Alanen*. Wien 1918.

- Blockley R., *Ammianus Marcellinus. A Study of His Historiography and Political Thought*. Bruxelles 1975.
- Blois F., Vogelsang W., *Dahae*. „Encyclopaedia Iranica” 6:6, s. 581-582.
- Blumenthal A.V., *Hesychstudien*. Stuttgart 1930.
- Болелов С.Б., Колганова Г.Ю., Никифоров М.Г., *Юлдуз-ташуви и паводок Пляд*. „ВДИ” (2015), з. 2, s. 140-150.
- Boley J., *Anatolian Archaisms and the Origin of Indo-European Roots*. „Res antiquae” 3 (2006), s. 57-68.
- Bolton J.D.P., *Aristeas of Proconnesus*. Oxford 1962.
- Болтунова А.И., *Проксенический декрет из Анапы и некоторые вопросы истории Боспора*. „ВДИ” (1964), з. 3, s. 136-149.
- Bóna I., *Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden*. „Acta Archaeologica Hungarica” 15 (1963), s. 239-307.
- Bóna I., *Későrómai és népvándorlás korszak*, w: *Orosháza története*. Orosháza 1965, s. 114-135.
- Boon G.C., *Isca. The Roman Legionary Fortress at Caerleon*. 3rd ed. Cardiff 1972.
- Bongard-Levin G.M., *M.I. Rostovtzeff in England: A Personal Experience of West and East*, w: *Ancient Greeks West & East*, ed. by G. R. Tssetskhladze. (Mnemosyne Suppl. 196). Leiden 1999, s. 1-45.
- Bonnet-Tzavellas C., *Le dieu Melqart en Phénicie et dans le bassin méditerranéen*. „Studia Phoenicia” 2 (1983), s. 195-207.
- Borzsák I., *Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken* (Dissertationes Pannonicae 6). Budapest 1966.
- Borzsák I., *P. Cornelius Tacitus*. „RE” Suppl. XI (1968), s. 373-512.
- Borzsák I., *Semiramis in Zentralasien*, w: *Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*. ed. by J. Harmatta. Budapest 1979, s. 55-66.
- Borzsák I., *Tacitustól Ammianusig*. „Antik Tanulmányok” 22 (1975), s. 20-29.
- Botheroyd S.P., *Słownik cywilizacji celtyckiej*. Katowice 1998.
- Boussac M.-F., Salles J.-F. (ed.) *A Gateway from the Eastern Mediterranean to India. The Red Sea in Antiquity*. Manohar 2005.
- Bowersock G.W., *Tacitus and the Province of Asia*, w: T.J. Luce, A.J. Woodman, *Tacitus and the Tacitean Tradition*. Princeton 1993 (repr. 2014), s. 3-10.
- Bowra C.M., *A Fragment of Arimaspea*. „Classical Quarterly” 49 (1956), s. 1-10.
- Boyancé P., *Sur l'Abaris d'Héraclide le Pontique*. „Revue des études anciennes” 36 (1934), s. 321-352.
- Brandis C.G., *Bosporos* (2). „RE” 3:5 (1897), szp. 757.
- Brandis C.G., *Bosporos* (3). „RE” 3:5 (1897), szp. 757-789.
- Bratož R., *Pannonien*. „RGA” 22 (2003), s. 469-483.
- Braund D., *Georgia in Antiquity*. Oxford 1994.
- Bredow I. von, *Aorsoi*. „Der Neue Pauly” 1 (1996), s. 823.
- Bridgman T.P., *Who were the Cimmerians?*, „Hermathena” 164 [Summer 1998], s. 31-64.
- Bridgman T.P., *Hyperboreans. Myth and History in Celtic-Hellenic Contacts*. NY-London 2005.
- Brodersen A.K., *Pomponius Mela, Kreuzfahrt durch die Alte Welt*. Darmstadt 1994.
- Brown S.C., *Ecbatana*. „Encyclopaedia Iranica” 8:1, s. 80-84.

- Brozović-Rončević D., *O Trubačevljevu viđenju etnogeneze Slavena*. „Folia onomastica Croatica” 3 (1991), s. 143-148.
- Bruneau Ph., *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque imperiale*. Paris 1970.
- Brunt P.A., Moore J.M., *Res gestae divi Augusti*. Oxford 1967.
- Бруцяко И.В., *Киммерійці, фракійці и могильник Стоикани*, w: *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci*, red. J. Chochorowski. Kraków 2004, s. 71-83.
- Bryce T., *The Kingdom of the Hittites*. Oxford 2005.
- Bryce T., *The Lycians*. Copenhagen 1986.
- Bukowski Z., *W sprawie genezy i rozwoju strefowego ziem polskich*. „Slavia Antiqua” 28 (1981-1982), s. 19-70.
- Bulla W.K., *Untersuchungen zu Ammianus Marcellinus*. München 1983.
- Bürchner J., Oberhummer J., *Hellespontus*. „RE” 8:15 (1912), szp. 182-193.
- Burr V., *Nostrum mare. Ursprung und Geschichte der Namen des Mittelmeeres und seiner Teilmeere im Altertum*. Stuttgart 1932.
- Bursian K., *Zur Kritik des Pomponius Mela*. „Jahrbücher für classische Philologie” 99 (1869), s. 629-655.
- Bury J.B., *The European Expedition of Darius*. „Classical Review” 11 (1897), s. 277-281.
- Callies H., *Dakien*. „RGA” 5 (1984), s. 185-189.
- Callies H., Neumann G., *Bataver*. „RGA” 2 (1976), s. 90-91.
- Campbell D.B., *The Consulship of Agricola*. „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 63 (1986), s. 197-200.
- Canali L., *Ottaviano Augusto, Res gestae*. Milano 2002, repr. 2012.
- Cankova-Petkova G., *À propos de l'Histoire de la forteresse bulgare Moundraga*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 47 (1975), s. 35-40.
- Casson L., *The Periplus Maris Erythraei*. Princeton 1989.
- Castritius H., *Die Vandalen*. Stuttgart 2007.
- Castritius H., *Haruden*. „RGA” 14 (1999), s. 20-21.
- Castritius H., *Peuke*. „RGA” 22, (2003), s. 637-638.
- Castritius H., *Skiren*. „RGA” 28 (2005), s. 639-645.
- Castritius H., *Sulpicius Alexander*. „RGA” 30 (2005), s. 129.
- Castritius H., Bierbrauer V., Kostrzewski J., *Wandalen*. „RGA” 33 (2006), s. 168-217.
- Cathart Ch., Hall D., Garret A., *Ancestry-constrained phylogenetic analysis supports the Indo-european steppe hypothesis*. „Language” 91:1 (2015), s. 194-244.
- Cehak-Hołowiczowa H., *Śląski Olimp*, w: *Szkice z dziejów Śląska*. Warszawa 1953, s. 1-18.
- Chaloupecký V., *Staré Slovensko*. Bratislava 1923.
- Chambers R.W., *Widsith – A Study in Old English Heroic Legend*. Cambridge 1912.
- Chantre E., *Recherches anthropologiques dans le Caucase*, 1. Paris 1885.
- Charpentier J., *Die ethnographische Stellung der Tocharer*. „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 71 (1917), s. 347-388.
- Chavannes É., *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. St. Petersburg 1903.
- Chavannes É., *Les pays d'Occident d'après le Wei lio*. „T'oung pao” 6 (1905), s. 519-571.
- Chochorowski J., *Ekspansja kimmerska na tereny Europy Środkowej*. Kraków 1993.

- Chochorowski J., *Rola Sigynnów Herodota w środowisku kulturowym wczesnej epoki żelaza na Nizinie Węgierskiej*. „Przegląd Archeologiczny” 34 (1987), s. 161-218.
- Chochorowski J., *Zur Bestimmung des Siedlungsraumes und des Ursprungs von Agathyrsen*. „Acta Archaeologica Carpathica” 26 (1987), s. 139-173.
- Christensen T., *Lejre*. „RGA” 18 (2001), s. 248-254.
- Christinger R., *Les Arimaspes*. „Asiatische Studien” 14 (1961), s. 9-14.
- Ciancaglini C.A., *Sciti, Iranici, nomadi: Problemi di etnoimonia in Strabone*, w: *Studi sull' XI libro dei Geographika di Strabone*, a cura di Giusto Traina. Lecce 2001, s. 11-95.
- Cohen H., *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain*. 2 ed. Paris 1885.
- Colledge M., *The Parthian Period*. Leiden 1986.
- Colombo M., *Pannonica*. „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 50 (2010), s. 171-202.
- Cook J.M., *The Troad. An Archaeological and Topographical Study*. Oxford 1973.
- Corssen P., *Der Abaris des Heraclides Ponticus. Ein Beitrag zu der Geschichte der Pythagoraslegende*. „Rheinisches Museum für Philologie” 87 (1912), 20-47.
- Csallány D., *Archäologische Denkmäler der Gepiden* (Archaeologia Hungarica 38). Budapest 1961.
- Cunliffe B., *Britain begins*. Oxford 2012.
- Cunningham A., *Ancient Geography of India*. London 1871.
- Cuntz O., *Agrippa und Augustus als Quellenschriftsteller des Plinius* (Jahrbücher. für Classische Philologie Supplementum 17). Lipsiae 1890.
- Cüppers H., *Buri*. „DKP” 1 (1964), szp. 973.
- Cüppers H., *Frisii*. „DKP” 2 (1967), szp. 614.
- Cüppers H., *Hermunduri*. „DKP” 2 (1967), s. 1088.
- Cüppers H., *Idistaviso*. „DKP” 2 (1967), szp. 1340.
- Cüppers H., *Istaevones*. „DKP” 2 (1967), szp. 1474.
- Cüppers H., *Visurgis*. „DKP” 4 (1972), szp. 1302.
- Curta F., *From Kossinna to Bromley: Ethnogenesis in Slavic Archaeology*, w: *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, ed. by A. Gillet. Leiden 2002, s. 201-218.
- Curta F., *The Making of the Slavs*. Cambridge 2001.
- Cuvigny H., *La route de Myos Hormos*. Le Caire 2001.
- Cuvigny H., *Ostraca de Krokodilo. La correspondance militaire et sa circulation*. Le Caire 2005.
- Czebreszuk J., *Bursztyn w kulturze mykańskiej*. Poznań 2011.
- Czebreszuk J., *Schylek neolitu i początki epoki brązu w strefie południowo-zachodnio-bałtyckiej (III i początki II tys. przed Chr.)*. Poznań 2001.
- Czebreszuk J., Jaeger M., Kneisel J., *Osada obronna z wczesnej epoki brązu w Bruszczewie, w: Bruszczewo - perła archeologii Wielkopolski*, red. J. Czebreszuk. Śmigiel 2009, s. 21-46.
- Czekanowski J., *Polska – Słowiańszczyzna*. Warszawa 1948.
- Czekanowski J., *Wstęp do historii Słowian. Perspektywy antropologiczne, archeologiczne i językowe*. Lwów 1927, 2 wyd. Poznań 1957.
- Чхайдзе В. Н., *Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове*. Москва 2008.
- Daebritz H., *Hyperboreer*. „RE” 9:17 (1916), szp. 258-279.

- Daffinà P., *L'immigrazione dei Sakā nella Drangiana*. Rome 1967.
- Daicovicu C., *Bănatul și Iazygii*. „Apulum. Acta Musei Apulensis” 1 (1939-1942), s. 98-108.
- Daicovicu H., *Dakowie*. Warszawa 1969.
- D'Alfonso L., *Tabal. An Out-Group Definition in the First Millenium BC.*, w: *Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of His 65th Birthday*, ed. by G.B. Lanfranchi (LAOS 2). Wiesbaden 2012, s. 173-194.
- Dandamayev M.A., *Cyrus III. Cyrus II the Great*. „Encyclopaedia Iranica” vol. VI, fasc. 5, s. 516-521.
- Дандамаев М.А., *Политическая история ахеменидской державы*. Москва 1985 (tum. ang. 1989).
- Daniels Ch., *The Garamantes of Southern Libya*. Stoughton 1970.
- Danka I.R., *Pelazgowie, autochtoni Hellady*. Łódź 2007.
- Danka I.R., Witczak K.T., *DEIS EQUEUNUBO. The Divine Twins in Asturia*, w: *Dimensions and Categories in Celticity. Studies in Language*, ed. by P. Stalmaszczyk, M. Fomin (Studia Celto-Slavica 4). Łódź 2010, s. 17-26.
- Danoff Ch., *Ikaros*. „RE” Suppl. 9 (1962), szp. 84.
- Danoff Ch., *Pontos Euxeinos*. „RE” Suppl. 9 (1962), szp. 866-1920.
- Danoff Ch., *Zyras*. „RE” A19 (1972), szp. 861.
- Danov Ch., *Philippopolis, Serdica, Odessos. Zur Geschichte und Kultur der bedeutensten Städte Thrakiens von Alexander d. Gr. bis Justinian*. „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” II,7,1 (1979), s. 245-300.
- Danov Ch., *Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels*. „Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt” II 7,1 (1979), s. 21-185.
- Danow Ch., *Zephyrion*. „RE” 19A (1972), szp. 228.
- Dąbrowska T., Mączyńska M., *Przeworsk-Kultur*. „RGA” 23 (2003), s. 540-567.
- de Bernardo Stempel P., *Keltische Ortsname*, „RGA” 16 (2000), s. 407-413.
- Deferrari R.J., *Paulus Orosius, The Seven Books of History against the Pagans*. Washington 1964.
- Deininger J., *Flumen Albis. Die Elbe in Politik und Literatur der Antike*. Hamburg 1997.
- De Laet S. J., van Caenegem R. C., *Belgien*. „RGA” 2 (1976), s. 213-232.
- den Boeft J. et al., *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXIII*. Groningen 1998.
- De Sonnevile-David Th., *La transition de l'Âge du bronze à l'Âge du fer au Kazaxstan central*. „Dialogues d'histoire ancienne” 3 (1977), s. 115-196.
- Desanges J., *Catalogue des tribus africaines de l'Antiquité classique à l'ouest du Nil*. Dakar 1962.
- Desanges J., *Recherches sur l'activité des Méditerranéens aux confins de l'Afrique (VIe siècle avant J.-C. – IVe siècle après J.-C.)*. Rome 1978.
- Dessau H., *Garamantes*. „RE” 7:13 (1910), szp. 751-752.
- Dessau H., *Über Zeit und Persönlichkeit der S. H. A.* „Hermes” 24 (1889), s. 337-392; 27 (1892), s. 561-625; 29 (1894), s. 393-416.
- Detlefsen D., *Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen*. Berlin 1909.
- Detlefsen D., *Die Entdeckung des germanischen Nordens im Altertum*. Berlin 1904.
- Devleeschouwer I., *Zum uralischen Substrat des Gallischen*. „Onoma” 16 (1971), s. 47-86.

- De Vries J., *Kimbern und Teutonen*, w: *Festgabe Karl Helm zum 80. Geburtstag*. Tübingen 1951, s. 7-24 = *Zur germanischen Stammeskunde*, hrsg von E. Schwarz. Darmstadt 1972, s. 104-122.
- Diakonoff I.M., *The Cimmerians*. „Acta Iranica” 7 (1981), s. 103-140.
- Diakonoff I.M., *The Prehistory of the Armenian People*. Deimar 1984.
- Дьяков В.Н., *Древности Ай-Тодора*. Ялта 1930.
- Diamantopoulos A.N., *He Anchialos*. Athenai 1954.
- Dicks D.R., *The Geographical Fragments of Hipparchus*. London 1960.
- Diefenbach L., *Celtica. Sprachliche Documente zur Geschichte der Kelten*. Stuttgart 1839-1840.
- Diehl E., *Nymphaion* (7). „RE” 17:34 (1937), szp. 1600-1603.
- Diehl E., *Odessos* (1). „RE” 17:34 (1937), szp. 1883-1885.
- Diehl E., *Odessos* (2). „RE” 17:34 (1937), szp. 1885-1886.
- Diehl E., *Olbia*. „RE” 17:34 (1937), szp. 2405-2423.
- Diehl E., *Ophiusa* (3). „RE” 18:35 (1939), szp. 663-664.
- Diehl E., *Orgocyni*. „RE” 18:35 (1939), szp. 1029.
- Diehl E., *Pantikapes* (1-4). „RE” 18:36 (1949), szp. 825-828.
- Diehl E., *Parasinon*. „RE” 18:36 (1949), szp. 1376.
- Diehl E., *Pestici*. „RE” 19:37 (1937), szp. 1115.
- Diehl E., *Phanagoreia*. „RE” 19:38 (1938), szp. 1751-1757.
- Diehl E., *Pityus*. „RE” 20:40 (1950), szp. 1883-1884.
- Diehl E., *Toretai*. „RE” 6A (1937), szp. 1749-1750.
- Diehl E., *Τορετικῆ ἄκρα*. „RE” 6A (1937), szp. 1750.
- Diehl E., *Torikos*. „RE” 12A (1937), szp. 1774-1775.
- Diehl E., *Tyras*. „RE” 14A (1948), szp. 1849-1863.
- Diehl E., *Tyragetai*. „RE” 14A (1948), szp. 1800.
- Diehl E., *Tyriktake*. „RE” A14 (1948), szp. 1865-1866.
- Dihle A., *Umstrittene Daten. Untersuchungen zum Auftreten der Griechen am Roten Meer*. Cologne 1965.
- Dijkman W., *Maas*. „RGA” 19 (2001), s. 79-82.
- Dilke O.A.W., *Geographical Perceptions of the North in Pomponius Mela and Ptolemy*. „Arctic” 37:4 (1964), s. 347-351.
- Dillery J., *Hecataeus of Abdera: Hyperboreans, Egypt, and the Interpretatio Graeca*. „Historia” 47 (1998), s. 255-275.
- Di Martino V., *Roman Ireland*. West Link Park-Doughcloyne-Wilton-Cork 2003.
- Dini P.U., Udolph J., *Slawisch-Baltisch-Germanische Sprachbeziehungen*. „RGA” 29 (2005), s. 59-78.
- Dion R., *La notion d'Hyperboréens. ses vicissitudes au cours de l'Antiquité*. „BAGB” (1976), s. 143-157.
- Dittrich U.B., *Die Beziehungen Roms zu den Sarmaten und Quaden im 4. Jh. nach Chr. (nach der Darstellung des Ammianus Marcellinus)*. Bonn 1984.
- Dobesch G., *Forschungsreferat zur Germania des Tacitus*. „Tyche” 13 (1998), s. 61-105.
- Dobiaš J., *Laugaritio-Leugaritio-Leucaristos. Tre nome antichi per una stessa località*. „Atti del VII Congresso internazionale di scienze onomastiche”, 1. Firenze 1962.
- Dobrowsky J., *Geschichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur*. Prag 1818.

- Doerfer G., *Nostratismus. Illič-Svityč und die Folgen*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 12 (1993), s. 17-34.
- Dolgopolsky A., *Nostratic Dictionary*. Cambridge 2008.
- Domański J., *Nazwy rzeczne na -y, -ew, -wa, -wia*. „Onomastica” 40 (1995), s. 15-41.
- Domaszewski A. von, *Die Chronologie des Bellum Gallicum et Sarmaticum 166-175 n. Chr.* „Neue Heidelberger Jahrbücher” 5 (1895), s. 107-123.
- Доватур А.И., Каллистов Д.П., *Народы нашей страны в „Истории” Геродота*. Москва 1982.
- Drexler H., *Ammianstudien*. Hildesheim-NY 1974.
- Дударев С.Л., *К этнокультурной атрибуции «киммерийских» погребений Северного Кавказа*, w: *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci*, red. J. Chochorowski. Kraków 2004, s. 101-113.
- Dudek J., *Chazarowie*. Warszawa 2016.
- Dueck D., *The Augustan Concept of ‘An Empire Without Limits’*. „Göttinger Beiträge zur Asienforschung” 2-3 (2003), s. 211-227.
- Dufraigne P., *Aurelius Victor, Livre des Césars*. Paris 1975.
- Dumézil G., *Romans de Scythie et d’alentour*. Paris 1978.
- Dunlop D.M., *The History of Jewish Khazars*. Princeton 1954.
- Dupont F., *Médée de Sénèque, ou comment sortir de l’humanité*. Paris 2000.
- Duridanov I., *Thrakisch-dakische Studien. Die thrakisch- und dakisch-baltischen Sprachbeziehungen*. Sofia 1969.
- Дзиговский А.Н., Островерхов А.С., *Синергетика сарматского комплекса из Михайловки*, w: *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci*, red. J. Chochorowski. Kraków 2004, s. 115-132.
- Эдъман Д.И., *Сравнительная грамматика восточноиранских языков. Фонология*. Москва 1986.
- Eggersmont P.H.L., *Alexander’s campaigns in Sind and Baluchistan*. Leuven 1975.
- Eggers M., *Lemovii*. „RGA” 18 (2001), s. 258-259.
- Eggers M., *Sarmaten*. „RGA” 26 (2004), s. 504.
- Eilers W., Boyce M., Bazin M., Ehlers E., Hourcade B., *Alborz*. „Encyclopaedia Iranica” 1:8, szp. 810-821.
- Eilers W., Mayrhofer M., *Namenkundliche Zeugnisse der indischen Wanderung? Eine Nachprüfung*. „Die Sprache” 6 (1960), s. 107-134.
- Ельницкий Л.А., *Некоторые проблемы истории скифской культуры (по поводу новой книги Б. Н. Гракова. Скифы)*. „ВДИ” (1948), z. 2, s. 95-101.
- Ельницкий Л.А., *Проф. С. А. Семенов-Зусер, Скифская проблема в отечественной науке*. „ВДИ” (1948), z. 4, s. 109-116.
- Endres H., *Geographischer Horyzont und Politik bei Alexander d. Gr. in den Jahren 330/323*. Würzburg 1924.
- Engels J., *Geten*. „RGA” t. 11 (1998), s. 563-568.
- Enrietti M., *Di alcune isoglosse fonetiche irano – baltoslave*. „Alessandria. Rivista di glottologia” 3 (2009), s. 35-41.
- Enrietti M., *Slavo Svarogŭ*, w: *Studi in onore di Ettore Lo Gatto*.
- Erdmann A., *Über die Heimat und den Namen der Angeln* (Skriften utgivna af Humanistiska Vetenskapssamfundet I.1). Uppsala 1890.

- Escher J., Aia. „RE” 1 (1894), szp. 919-920.
- Escher J., Aiaia. „RE” 1 (1894), szp. 920-921.
- Fabian K.-D., *Tyrrhenum mare*. „KDP” 4 (1964), szp. 1030.
- Fehér B., *The Cities of the Iazygians*. „Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis” 47 (2011), s. 171-184.
- Feist S., *Germanen und Kelten in der antiken Überlieferung*. Halle 1927.
- Feld K., *Barbarische Bürger. Die Isaurier und das Römische Reich*. Berlin-New York 2005.
- Fiebigier O., Schmidt L., *Inscriptensammlung zur Geschichte der Ostgermanen* (Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse, Bd. 60). Wien 1917.
- Filliozat J., *Les relations extérieures de l'Inde*, t. 1. Pondichéry 1956.
- Finkelberg M., *Greeks and Pre-Greeks*. Cambridge 2005.
- Fishwick D., *The Annexation of Mauretania*. „Historia” 20 (1971), s. 467-487.
- Fluss M., *Krobyzoi*. „RE” 11:22 (1922), szp. 1941.
- Fluss M., *Marus*. „RE” 14:28 (1930), szp. 2054.
- Fluss M., *Mysaris promunturium*. „RE” 16:31 (1933), szp. 1187.
- Fluss M., *Naracu Stoma*. „RE” 16:32 (1935), szp. 1698.
- Forbiger A., *Handbuch der alten Geographie*. Bd. 2. 2 Aufl. Hamburg 1877.
- Forschungen in Pisidien*, hrsg. von E. Schwertheim. (Asia Minor Studien 6). Bonn 1992.
- Foss C., *The Lycian Coast in the Byzantine Age*. „Dumbarton Oaks Papers” 48 (1994), s. 1-52.
- Foucher A., *La vieille route de l'Inde de Bactres à Taxila*. Paris 1942-1947.
- Frahm F., *Die Entwicklung des Svebenbegriffs in der antiken Literatur*. „Klio” 23 (1930), s. 180-210.
- Franke A., *Lagnus sinus*. „RE” 12 (1924), szp. 457.
- Franke A., *Melsyagum*. „RE” 15:1 (1935), szp. 590.
- Franke A., *Metia*. „RE” 15:2 (1937), szp. 1395.
- Franke A., *Naristi*. „RE” 16:32 (1935), szp. 1717-1719.
- Franke A., *Rusbeas*. „RE” Suppl. 6 (1935), szp. 646-647.
- Franke A., *Sturii*. „RE” A7 (1931), szp. 425.
- Franke A., *Suesia*. „RE” 4A (1923), szp. 584.
- Franke A., *Tastris*. „RE” Suppl. 6 (1935), szp. 1170.
- Franke A., *Taunus*. „RE” A8 (1932), szp. 2530-2535.
- Freeman Ph., *Ireland and the Classical World*. Houston 2000.
- Frei-Stolba R., *Die römische Schweiz*. „Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt” II 5:1 (1976), s. 288-403.
- Frey O.-H., *Keltische Großplastik*. „RGA” 16 (2000), s. 395-407.
- Friedman J.B., *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought*. Harvard 1981.
- Furmann M., *Seneca und Kaiser Nero. Eine Biographie*. Berlin 1997.
- Furnée E.J., *Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen*. The Hague-Paris 1972.
- Gabba E., *True History and False History in Classical Antiquity*. „Journal of Roman Studies” 71 (1981), s. 50-62.
- Gáblí C., *Pliny the Elder on the Etruscans*. „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 52: 2 (2012), s. 137-163.

- Габуев Т.А., *Ранняя история алан (по данным письменных источников)*. Владикавказ 1999.
- Гайдукевич В.Ф., *Боспорское царство*. Москва-Ленинград 1949.
- Gallet de Santerre H., *Délos primitive et archaïque*. Paris 1958.
- Gamkrelidze Th.V., Ivanov V.V., *Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture*. Berlin – New York 1995.
- Gander M., *Asia, Ionia, Maeonia und Luwiya? Bemerkungen zu den neuen Toponymen aus Kom el-Hettan (Theben-West) mit Exkursen zu Westkleinasien in der Spätbronzezeit*. „Klio” 97:2 (2015), s. 443-502.
- Garcia D., *La Celtique méditerranéenne: habitats et sociétés en Languedoc et en Provence du VIIIe au IIe s. av. J.-C.* Paris 2004.
- García Moreno L.A., *Las navegaciones romanas por el Atlántico norte: imperialismo y geografía fantástica*, w: *Guerra, exploraciones y navegación del mundo antiguo a la edad moderna*. Ferrol 1994, s. 101-110.
- Gardin J.-C., Garelli P., *Étude sur des établissements Assyriens en Cappadoce par ordinateur*. „Annales. Histoire, Sciences Sociales” 16:5 (1961), s. 837-876.
- Geffcken J., *Timaos' Geographie des Westens*. Berlin 1892.
- Geiger W., *Ostiranische Kultur im Altertum*. Erlangen 1882.
- Georges P.B., *Darius in Scythia: The Formation of Herodotus Sources and the Nature of Darius' Campaign*. „AJAH” 11 (1987), s. 97-147.
- Georges P.B., *Persian Ionia under Darius: The Revolt Reconsidered*. „Historia” 49: 1 (2000), s. 1-39.
- Georgiev V., *Introduction to the history of the Indo-European languages*. Sofia 1981.
- Gérard R., *Phonétique et morphologie de la langue lydienne*. Louvain-la Neuve 2005.
- Gercke A., *L. Annaeus Seneca. Opera*. Leipzig 1907.
- Gerhardt D., *Alanen und Osseten*. „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 93 (1939), s. 33-51.
- Geus K., *Prosopographie der literarisch bezeugten Karthager* (Orientalia Lovaniensia Analecta 59, Studia Phoenicia 13). Leuven 1994.
- Ghirshman R., *Les Cimmériens et leurs Amazones*, w: *Proceedings of the VIIIth Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies*, ed. by J. Harmatta. Budapest 1984, t. 1, s. 47-52.
- Giannini A., *Paradoxographorum Graecorum Reliquiae*. Milano 1965.
- Gisinger F., *Okeanos*. „RE” 17:34 (1937), szp. 2308-2349.
- Gisinger F., Kroll W., *Philemon* (11). „RE” 19:38 (1938), szp. 2146-2150.
- Gnoli G., *Apianh: Postilla ad Ariyō šayana*. „Rivista degli studi orientali” 41 (1966), s. 329-334.
- Gocheva Z., Oppermann M., *Corpus cultis equitis Thracii*, vol. 1-2. Leiden 1979-1984.
- Godłowski K., *Gegenseitige Beziehungen zwischen der Wielbark- und der Przeworsk-Kultur. Veränderungen ihrer Verbreitung und das Problem der Gotenwanderung*. „Archaeologia Baltica” 7 (1986), s. 125-173.
- Godłowski K., *Germanische Wanderungen im 3. Jh. v. Chr. – 6. Jh. n. Chr. und ihre Widerspiegelung in den historischen und archäologischen Quellen*, w: *Peregrinatio Gothica*, Bd. 3 (Universitets Oldsaksamlings Skrifter 14). Oslo 1992, s. 53-75.
- Godłowski K., *Pierwotne siedziby Słowian. Wybór pism*. Kraków 2000.

- Godłowski K., *Wschodnia koncepcja siedzib Słowian*, w: *Spór o Słowian*. Warszawa 1986, s. 41-52.
- Godłowski K., *W sprawie lokalizacji Kotynów w Górach Świętokrzyskich*. „Acta Archaeologica Carpathica” 5 (1963), s. 91-102.
- Godłowski K., *Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V-VII w. n.e.* Kraków 1979.
- Gold B., *Pompey and Theophanes of Mytilene*. „American Journal of Philology” 103:3 (1985), s. 312-327.
- Gołąb Z., *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*. Kraków 2004.
- Gossen H., *Isigonos*. „RE” 9:18, szp. 2082.
- Gostar N., *Meterea turba* (Ovide, Tristia 2.191). „Studii clasice” 3 (1961), s. 313-315.
- Górniewicz H., *Próba rekonstrukcji pradziejów osadnictwa na Powiślu Gdańskim w świetle nazewnictwa*. „Onomastica” 23 (1978), s. 47-61.
- Górniewicz H., *Toponimia Powiśla Gdańskiego*. Gdańsk 1980.
- Gračanin H., *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb 2011.
- Граков Б.Н., *ГΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ. Пережитки матриархата у сарматов*. „ВДИ” (1947).
- Граков Б.Н., *Скифы*, Москва 1971.
- Grane T., *Pliny and the wandering mountain. A new interpretation of Pliny's account of the northern Barbaricum with an archaeological comment*. „Analecta Romana Instituti Danici” 37 (2012), s. 7-28.
- Grane T., *Roman sources for the geography and ethnography of Germania*, w: L. Jørgensen, B. Storgaard, L. Gebauer Thomsen (eds.), *The Spoils of Victory. The North in the Shadow of the Roman Empire*. Copenhagen 2003, s. 126-147.
- Gray R., Atkinson Q., *Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin*. „Nature” 426, s. 435-439.
- Grégoire H., *L'habitat 'primitif' des Magyars et les ΣΑΒΑΡΟΙ*. „Byzantion” 13 (1938), s. 267-277.
- Greppin J.A., *Skt. Garuda, gr. géranos. The Battle of the Cranes*. „Journal of Indo-European Studies” 4:3 (1976), s. 233-244.
- Griffin M., *Seneca. A Philosopher in Politics*. Oxford 1967.
- Grilli A., *La documentazione sulla provenienza dell'ambra in Plinio*. „Acme” 36:1 (1983), s. 5-17.
- Grimm J., *Geschichte der deutschen Sprache*, 4. Aufl. Leipzig 1880.
- Gross-Albenhausen K., Fuhrmann M. ed., *S. Aurelius Victor. Die römischen Kaiser; Liber de Caesaribus. Lateinisch-deutsch*. Hrsg. von K. Groß-Albenhausen, M. Fuhrmann. Darmstadt 1997.
- Gruendel R., *Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus*. Leipzig 1966.
- Grünewald Th., *Nervier*. „RGA” 21 (2002), s. 91-93.
- Grzesik R., *Hungaria-Slavia-Europa Centralis*. Warszawa 2014.
- Grzesik R., *Materiały do Bibliografii do łacińskiej serii Testimoniów najdawniejszych dziejów Słowian*. Warszawa 2007.
- Gudea N., Lobüsch Th., *Dacia. Eine römische Provinz zwischen Karpaten und Schwarzem Meer*. Mainz 2006.
- Günnewig B., *Lagnus sinus*. „RGA” 17 (2001), s. 590-591.

- Günnewig B., *Latris*. „RGA” 18 (2001), s. 126-127.
- Günnewig B., *Marsacii*. „RGA” 19 (2001), s. 345.
- Gutenbrunner S., *Germanische Frühzeit in den Berichten der Antike*. Halle 1939.
- Gutenbrunner S., *Victovali*. „RE” 16A (1958), szp. 2087-2088.
- Gutschmid A. von, *Geschichte Irans*. Tübingen 1888.
- Hachmann R., *Aunjetitzer Kultur*. „RGA” 1 (1973), s. 493-499.
- Hachmann R., *Die Goten und Skandinavien*. Berlin 1970.
- Hachmann R., Kossack G., Kuhn H., *Völker zwischen Germanen und Kelten*. Neumünster 1962.
- Häfner S., *Die literarische Pläne Ciceros*. München 1928.
- Hagendahl H., *Studia Ammianea*. Diss. Uppsala 1921.
- Haloun G., *Zur Üe-tšī-Frage*. „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 91 (1937), s. 243-318.
- Hamp E.P., *Palaic ḥa-a-ap-na-aš ‘river’*. „Münchener Studien zur Sprachwissenschaft” 30 (1972), s. 35-37.
- Hansen G.Ch., *Sulpicius Alexander – ein Historiker nach Ammian*. „Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaft der DDR” 15 (1982), s. 89-91.
- Hansen M.H., *Emporion. A Study of the Use and Meaning of the Term in the Archaic and Classical Periods*, w: *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, ed. by G.R. Tsatskheladze (Mnemosyne Suppl. 193). Vol. 1. Leiden-Boston 2006, s. 1-39.
- Hansen R., *De gentibus in Ponto orientali inde a Thermodonte fluvio ad Phasim usque habitantibus*. Kiliae 1876.
- Hansen R., *Die Chorographie des Cornelius Nepos*. „Jahrbücher für Classische Philologie” 117 (1878), s. 595-612.
- Hansen W., *Phlegon of Tralles' Book of Wonders*. Exeter 1996.
- Hardt M., *The Bavarians*, w: *Regna and Gentes. The Relationship Between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, ed. by H.W. Goet, J. Jarnut, W. Pohl. Leiden 2003, s. 429-462.
- Harmatta J., *Darius' Expedition against the Sakā Tigraxaudā*. „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 24 (1976), s. 15-24.
- Harmatta J., *Quellenstudien zu den Skythika des Herodot* (Magyar-Görög tanulmányok 14). Budapest 1941.
- Harmatta J., *Studies in the History and Language of the Sarmatians*. Szeged 1970.
- Harmatta J., *The Origin of the Huns*. „Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis” 33 (1997), s. 159-173.
- Harmatta J., *Un peuple finno-ougrien dans la tradition littéraire de l'antiquité*. „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 2 (1954), s. 1-14.
- Harris R., *Apollo at the Back of the North Wind*. „Journal of the Hellenic Society” 45 (1925), s. 229-242.
- Harris R., *The Cult of the Heavenly Twins*. Cambridge 1906.
- Hartmann R., Longrigg S.H., *Didjla*. „Encyclopaedia of Islam” 2 (1991), s. 249-251.
- Haug F., *Haemodae*. „RE” 7:14 (1912), szp. 2182.
- Haug F., *Helinium*. „RE” 8:15 (1912), szp. 12.
- Haug F., *Raurici*. „RE” 1A (1914), szp. 289-293.

- Haug F., *Retico*. „RE” 1A (1914), szp. 693.
- Haug F., *Rhodanus*. „RE” A1 (1914), szp. 759-769.
- Haussig H.-W., *Die ältesten Nachrichten der griechischen und lateinischen Quellen über die Routen der Seidenstrasse nach Zentral- und Ostasien*, w: *From Hecataeus to Al-Huwārizmī*, ed. by J. Harmatta. Budapest 1984, s. 9-24.
- Haussig H.-W., *Die Beschreibung des Tarimbeckens bei Ptolemaios*. „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 109 (1959), s. 148-190.
- Haussig H.-W., *Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker*. „Byzantion” 23 (1953), s. 275-462.
- Haussig H.-W., *Über die Bedeutung der Namen Hunnen und Awaren*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 47 (1975), s. 95-103.
- Haverfield F.J., *Hibernia*. „RE” 16 (1913), szp. 1388-1392.
- Haverfield F.J., *Ictis*. „RE” 9:17 (1914), szp. 857-858.
- Hawkes Ch., *Pytheas. Europe and the Greek Explorers*. A Lecture Delivered at New College, Oxford, on 20th May, 1975, Oxford 1977.
- Hawkins J.D., *Kummuh*. „Reallexikon der Assyriologie” 6 (1980-83), s. 338-340.
- Hawkins J.D., *Mita*. „Reallexikon der Assyriologie” 8 (1993), s. 271-273.
- Hedreen G., *The Cult of Achilles in the Euxine*. „Hesperia”, t. 60, z. 3, 1991, s. 313-330.
- Helle K., *Norwegen*. „RGA” 21 (2002), s. 410.
- Hennig R., *Die Ursache des Glaubens an eine adriatische Mündung der Donau*. „Rheinisches Museum für Philologie” 81 (1932), s. 204-208.
- Hennig R., *Terrae incognitae*. I-III. Leiden 1944-1953.
- Herrmann A., *Alte Geographie des unteren Oxusgebiets*. Berlin 1914.
- Herrmann A., *Die Erdkarte der Urbibel*. Braunschweig 1931, s. 81-82.
- Herrmann A., *Imityi*. „RE” 9:18 (1916), szp. 2543.
- Herrmann A., *Issi*. „RE” 9:18 (1916), szp. 2246.
- Herrmann A., *Kallipidai*. „RE” 10:20 (1919), szp. 1656-1657.
- Herrmann A., *Kambyses*. „RE” 10:20 (1919), szp. 1810.
- Herrmann A., *Kasios*. „RE” 10: 20 (1919), szp. 2264-2265.
- Herrmann A., *Kaspioi* (1). „RE” 10:20 (1919), szp. 2272-2275.
- Herrmann A., *Koloi*. „RE” 11: 21 (1921), szp. 1109.
- Herrmann A., *Komaroi*. „RE” 11:21 (1921), szp. 1132.
- Herrmann A., *Lagyra*. „RE” 12:23 (1924), szp. 465.
- Herrmann A., *Lytarmis*. „RE” 14:27 (1928), szp. 72.
- Herrmann A., *Macrocremnii montes*. „RE” 14:27 (1928), szp. 199.
- Herrmann A., *Makrones*. „RE” 14:27 (1928), szp. 815.
- Herrmann A., *Marubios*. „RE” 14:28 (1930), szp. 2052.
- Herrmann A., *Massaioi*. „RE” 14:28 (1930), szp. 2129-2130.
- Herrmann A., *Mazamacae*. „RE” 15:29 (1931), s. 3.
- Herrmann A., *Melanchlainoi*. „RE” 15:29 (1931), szp. 407.
- Herrmann A., *Menotharus*. „RE” 15:29 (1931), szp. 931.
- Herrmann A., *Messeniani*. „RE” 15: 29 (1931), szp. 1231.
- Herrmann A., *Μοσχικά ὄρη*. „RE” 16:31 (1931), szp. 344.

- Herrmann A., *Moschoi*. „RE” 16:31 (1931), szp. 351-352.
- Herrmann A., *Nabianoι*. „RE” 16:32 (1935), szp. 1470.
- Herrmann A., *Napai*. „RE” 16:32 (1935), szp. 1685.
- Herrmann A., *Νάναρις*. „RE” 16:32 (1935), szp. 1896.
- Herrmann A., *Navaron*. „RE” 16:32 (1935), szp. 1896.
- Herrmann A., *Ocharius*. „RE” 17:34 (1937), szp. 1767.
- Herrmann A., *Opharus*. „RE” 18:35 (1939), szp. 627.
- Herrmann A., *Ottorokorrai*. „RE” 18:2 (1942), szp. 1888-1889.
- Herrmann A., *Phicores*. „RE” 19:38 (1938), szp. 2063.
- Herrmann A., *Phtheirophagoi*. „RE” 20:39 (1941), szp. 947-948.
- Herrmann A., *Phycari*. „RE” 20:39 (1941), szp. 968.
- Herrmann A., *Σαβῶκοι*. „RE” A2 (1920), szp. 1606.
- Herrmann A., *Sacaraucæ*. „RE” A2 (1920), szp. 1611-1619.
- Herrmann A., *Saphri*. „RE” A2 (1920), szp. 2322-2323.
- Herrmann A., *τὰ Σάριφα ὄρη*. „RE” A2 (1920), szp. 2514-2515.
- Herrmann A., *Spondolici*. „RE” A6 (1929), szp. 1847.
- Herrmann A., *Stratoclia*. „RE” A7 (1931), szp. 268.
- Herrmann A., *Talge*. „RE” A8 (1932), szp. 2068.
- Herrmann A., *Tamaros*. „RE” A8 (1932), szp. 2092-2093.
- Herrmann A., *Τάπουρα ὄρη*. „RE” A8 (1932), szp. 2272-2273.
- Herrmann A., *Taphrai*. „RE” A8 (1932), szp. 2258-2259.
- Herrmann A., *Τημάλας*. „RE” A9 (1934), szp. 432.
- Herrmann A., *Θατεις*. „RE” A10 (1934), szp. 1328.
- Herrmann A., *Θεοφάνιος*. „RE” 10A (1934), szp. 2133.
- Herrmann A., *Thyssagetai*. „RE” A11 (1936), szp. 755.
- Herrmann A., *Tibarenoi*. „RE” 11A (1936), szp. 764.
- Herrmann A., *Totordanes*. „RE” 6A (1937), szp. 1839.
- Herzfeld E., *Iran in the Ancient East*. New York 1941.
- Herzfeld E., *The Persian Empire*. Wiesbaden 1968.
- Hind J., *Pomponius Mela on Colonies in West and East*, w: *Ancient Greeks West & East*, ed. by G.R. Tsetskhladze (Mnemosyne Suppl. 196). Leiden 1999, s. 77-84.
- Hine H.M., *Studies in the Text of Seneca's „Naturales Quaestiones”* (Beiträge zur Altertumskunde 72). Stuttgart-Leipzig 1996.
- Hine H.M., *The Manuscript Tradition of Seneca's Natural Questions*. „Classical Quarterly” 30 (1980), s. 183-217.
- Hinz W., *Darius und die Perser*. Baden-Baden 1976.
- Hirschfeld G., *Aigyption pelagos*. „RE” 1 (1894), szp. 978.
- Hirschfeld G., *Akonai*. „RE” 1 (1894), szp. 1178.
- Hirschfeld G., Thraemer E., Tomaschek W., *Χαίων λιμὴν*. „RE” 1 (1894), szp. 205.
- Hirstein J.S., *Tacitus' Germania and Beatus Rhenanus (1485-1547). A study of the editorial and exegetical contribution of a sixteenth century scholar* (Studien zur klassischen Philologie 91). Frankfurt/M. 1995.
- Hirth F., *China and the Roman Orient*. Leipzig-Munich 1885.

- Hirth F., *Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu*. München 1900.
- Hjärne E., *Bornstensriddaren och Tacitus*. Uppsala 1938.
- Hoefer U., *Pontosvoelker, Ephoros und Apollonios von Rhodos*. „Rheinisches Museum für Philologie” 59 (1904), s. 542–564.
- Höfler O., *Siegfried, Arminius und die Symbolik* (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse. Bd. 332). Wien 1961.
- Hofmeister A.E., *Besiedlung und Verfassung der Stader Elbmarschen*. Hildesheim 1979.
- Hohl E., *Beiträge zur Textgeschichte der Historia Augusta*. „Klio” 13 (1913), s. 258–288, 387–423.
- Hohl E., *Scriptores Historiae Augustae*, vol. 1–2. Leipzig 1971.
- Holm H.J., *The New Arboretum of Indoeuropean „Trees”*. *Can New Algorithms Reveal the Phylogeny and Even Prehistory of Ind-European?*. „Journal of Quantitative Linguistics” 14:2–3 (2007), s. 167–214.
- Holzer G., *Entlehnungen aus einer bisher unbekannten indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen*. Wien 1989.
- Hommel H., *Der Gott Achilleus*. „Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse” (1980), s. 7–52.
- Honigmann E., *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*. Bruxelles 1935.
- Honigmann E., *Kommagene*. „RE” Suppl. 4 (1924), szp. 978–990.
- Honigmann E., *Synhietae*. „RE” A8 (1932.), szp. 1388.
- Honigmann E., *Syrocilices*. „RE” A8 (1932.), szp. 1787–1788.
- Hopf M., Beck H., *Bohne* (Vicia faba L.). „RGA” 3 (1978), s. 183–189.
- Horedt K., *Zur Geschichte der frühen Gepiden in Karpatenbecken*. „Apulum” 9 (1971), s. 705–712.
- Horster M., Ioniță I., *Olbia*. „RGA” 23 (2003), s. 82–86.
- Hübner E., *Andros*. „RE” 1 (1894), szp. 2171.
- Hübschmann H., *Die altarmenische Ortsnamen*. Strassburg 1904.
- Hülsen Ch., *Caraceni*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1567.
- Huttner U., *Zur Zivilisationskritik in der frühen Kaiserzeit*. „Historia” 49:1 (2000), s. 447–466.
- Ihm M., *Abnoba*. „RE” 1 (1894), szp. 104.
- Ihm M., *Amisius*. „RE” 1 (1894), szp. 1838.
- Ihm M., *Aviones*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2393.
- Ihm M., *Axanthos*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2624–2625.
- Ihm M., *Batavi*. „RE” 3:5 (1897), szp. 118–121.
- Ihm M., *Berrice*. „RE” 3:5 (1897), szp. 317.
- Ihm M., *Burcana*. „RE” 3:5 (1897), szp. 1061.
- Ihm M., *Charini*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2143.
- Ihm M., *Cimbri*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2547–2553.
- Ihm M., *Flevum*. „RE” 6:12 (1909), szp. 2743.
- Iliski K., *Biskupi Mezji i Scytii w IV–VI w*. Poznań 2005, zvl. s. 68–78.
- Iliski K., *Gdzie został pogrzebany Wulfila?*, w: *Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza dedykowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi*. Poznań 2006, s. 21–28.
- Ioniță I., *Geto-dakische Kultur und Kunst*, „Archeologické Rozhledy” 11 (1959), s. 569–577.
- Ioniță I., *Geto-dakische Kultur und Kunst*. „RGA” t. 11 (1998), s. 569–577.
- Ioniță I., *Kerč*. „RGA” 16 (2000), s. 462–464.

- Ireland S., *Roman Britain. A sourcebook*. 3 ed. London-NY 2008.
- Irvine A.K., *Habashat*. „Encyclopaedia of Islam” 3 (1986), s. 9-10.
- Itkonen E., *Die Vorgeschichte der Finnen aus der Perspektive eines Linguisten*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 32 (1960), s. 2-24.
- Itkonen E., *Suomen suvum esihistoria* („Tietolipas” 20). Helsinki 1961.
- Иванчик А. И., *Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II*. „Вестник древней истории” 194: 3 (1990), s. 3-19.
- Ivanchik A.I., *Les Cimmeriens au Proche-Orient*. Fribourg-Goettingen 1993.
- Ivančik A.I., *L'ethnonyme „Les Cimmériens”*. „Linguistique Balkanique” 32: 1 (1989), s. 5-17.
- Ivanczik A.I. *Amazonen, Skythen und Sauromaten: Alte und moderne Mythen*, w: *Amazonen zwischen Griechen und Skythen. Gegenbilder in Mythos und Geschichte*, hsgb. von Ch. Schubert, A. Weiß. Berlin – NY 2013, s. 73-87.
- Ivanchik A.I., *The Funeral of Scythian Kings: The Historical Reality and the Description of Herodotus (4.71-72)*, w: *European Barbarians*, ed. by L. Bonfante. Cambridge 2011, s. 71-106.
- Ivšić D., *O oromimima u antičkim vrelima (Crtice iz Hrvatske predslavenske toponimije)*. „Folia Onomastica Croatica” 21 (2012), s. 97-119.
- Jackson P., Oettinger N., *Gott*. „Münchener Studien zur Sprachwissenschaft” 68:1 (2014), s. 119-125.
- Jacoby F., *Euthymenes*. „RE” 6: 11 (1907), szp. 1509-1511.
- Jacoby F., *Hekataios*. „RE” 7:14 (1912), szp. 2750-2769.
- Яцунский В.К., *Историческая география*. Москва 1955.
- Jäger H., Schmid W.P., Beck H., Goehrke C., Rolle R., *Dnjepr*. „RGA” 5 (1984), s. 502-544.
- Jäger H., Schmid W.P., Beck H., Timpe D., Wolfram H., Knittler H., Pittioni R., *Donau*. „RGA” 6 (1986), s. 7-54.
- Jäger H., Schmid W.P., Timpe D., Mildenerberger G., *Elbe*. „RGA” 7 (1989), s. 94-107.
- Janni P., *‘Il sole a destra’: estrapolazione nella letteratura geografica antica e nei reseconti di viaggio*. „Studi Classici e Orientali” 28 (1978), s. 87-115.
- Janson T., *Latin Prose Prefaces*. Stockholm 1964.
- Jazigok, roxlánok, alánok: szarmaták az Alföldön, szerk. Havassy P. Gyula 1988.
- John W., *Visurgis*. „RE” 17A (1961), szp. 366-371.
- John K.P., *Die Römer an der Elbe. Das Stromgebiet der Elbe im geographischen Weltbild und im politischen Bewusstsein der griechisch-römischen Antike*. Berlin 2006.
- Junge P.J., *Parikanioi 1-2*. „RE” 18:36 (1949), szp. 1482-1483.
- Juntunen K., *Pharasmales and the Iazyges. The Date of the Two Embassies in Cassius Dio 69.15.2*. „Historia” 62:1 (2013), s. 108-128.
- Jurek J., Kizik E., *Historia Polski. Do 1572 roku*. Warszawa 2013.
- Kaczmarek M., *Epoka brązu na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej w świetle interregionalnych kontaktów wymiennych*. Poznań 2012.
- Kaczmarek R., *Historia Polski 1914-1989*. Warszawa 2010.
- Kaczmarczyk Z., *Miasta dalmatyńskie do początku XV wieku. Przegląd i obraz urbanistyczny*. Warszawa-Poznań 1976.
- Kádár Z., *Le rôle de la soie dans la vie économique et sociale de l'empire romain d'après les documents écrits*. „Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis” 3 (1967), s. 89-98.
- Kaiser R., *Raetien*. „RGA” 24 (2003), s. 79-86.

- Kampers G., *Terwingen*. „RGA” 30 (2005), s. 357-361.
- Kara M., *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*. Poznań 2009.
- Katičić R., *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb 1998.
- Kauffmann F., *Geschichte der deutschen Altertumskunde*, t. 1. München 1913.
- Kavtaradze G.L., *An Attempt to Interpret Some Anatolian and Caucasian Ethnonyms of the Classical Sources*. „Sprache und Kultur” 3 (2002), s. 63-68.
- Kazanski M., *Schwarzes Meer*. „RGA” 27 (2004), s. 431-442.
- Kees H., *Katabathmos* (2). „RE” 10:20 (1919), szp. 2449-2450.
- Kehne P., *Marbod*. „RGA” 19 (2001), s. 258-262.
- Kehne P., *Mela*. „RGA” 19 (2001), s. 516-520.
- Kehne P., Scardigli P., *Veleda*. „RGA” 32 (2006), s. 109-112.
- Kehne P., Tejral J., *Markomannen*. „RGA” 19 (2001), s. 290-308.
- Kellogg R.J., *Some Indications of the Eastward Route of the Tocharians*. „Journal of the American Oriental Society” 47 (1927).
- Kelly G., Stover J., *The Hersfeldensis and the Fuldensis of Ammianus Marcellinus*. „The Cambridge Classical Journal” 62 (2016), s. 1-22.
- Kerschner M., *Sardeis*. „Reallexikon der Assyriologie” 12 (2009), s.v.
- Khlopin I., *Die Reiseroute Isidors von Charax und die oberen Satrapien Parthiens*. „Iranica Antiqua” 12 (1997), s. 116-165.
- Kienast D., *Römische Kaisertabelle*. 3 Aufl. Darmstadt 2004.
- Kiessling E., *Epagerritae*. „RE” 5:10 (1905), szp. 2670-2671.
- Kiessling E., *Gabri*. „RE” 7:13 (1910), szp. 432.
- Kiessling E., *Gargareis*. „RE” 7:13 (1910), szp. 758.
- Kiessling E., *Gedrosia*. „RE” 7:13 (1910), szp. 895-903.
- Kiessling E., *Gegari*. „RE” 7:13 (1910), szp. 929.
- Kiessling E., *Gnissi*. „RE” 7:14 (1912), szp. 1481.
- Kiessling E., *Hali*. „RE” 7:14 (1912), s. 2230-2232.
- Kiessling E., *Hvioχοι* (2). „RE” 8: 15 (1912), szp. 259-280.
- Kiessling E., *Heracleum flumen et promunturium*. „RE” 8:15 (1912), szp. 405.
- Kiessling E., *Herakleion* (9-10). „RE” 8:15 (1912), szp. 500-501.
- Kiessling E., *Hermisium*. „RE” 8:15 (1912), szp. 857.
- Kiessling E., *Hertichei*. „RE” 8:15 (1912), szp. 1150.
- Kiessling E., *Τερός Λιμήν* (3). „RE” 8:16 (1913), szp. 1588-1589.
- Kiessling E., *Hippopodes*. „RE” 8:16 (1913), szp. 1913.
- Kiessling E., *Hypakyris*. „RE” 9:17 (1914), szp. 196-206.
- Kiessling E., *Hypanis*. „RE” 9:17 (1914), szp. 210-230.
- Kiessling E., *Rami*. „RE” 1A (1914), szp. 134.
- Kiessling E., *Rimphaces*. „RE” A1 (1914), szp. 1294-1295.
- Kiessling E., *Πίπται ὄρη*. „RE” A1 (1914), s. 846-916.
- Kiessling E., *Ροβασκοί*. „RE” A 1 (1914), szp. 943-945.
- Kiessling E., *Πόδη* (6). „RE” A1 (1914), szp. 954-955.

- Kiessling E., *Πομπήτης*. „RE” A1 (1914), szp. 1167-1169.
- Kindstrand J.F., *Anacharsis. The Legend and the Apophthegmata* (Studia Graeca Upsaliensia). Uppsala 1981.
- Kinvig R.H., *The Isle of Man. A Social, Cultural and Political History*, wyd. 3. Liverpool 1975.
- Kiparsky V., *Die Kurenfrage*. Helsinki 1939.
- Kiparsky V., *Finnougrier und Slaven zu Anfang der historischen Zeit*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 42 (1970), s. 1-8.
- Kirsten E., *Ophiusa* (1). „RE” 18:35 (1939), szp. 663.
- Klein R., *Das Königreich Iberien während der römisch-persischen Auseinandersetzungen der vierten nachchristlichen Jahrhunderte*. „Phasis” 1 (1999), s. 103-199.
- Kleingünther A., *Protos eures. Untersuchungen zur Geschichte einer Fragestellung* (Philologus Suppl. 26: 1). Leipzig 1933.
- Klima L., *Eutropius, A rómaiak rövid története tíz könyvben*. Besztercebánya 1905.
- Klinkott H., Rolle R., *Skythen*. „RGA” 29 (2005), s. 36-44.
- Klose J., *Roms Klientelrandstaaten an Rhein und Donau*. Breslau 1934.
- Klotz A., *Die geographischen Commentarii des Agrippa und ihre Überreste*. „Klio” 24 (1931), s. 32-58, 386-466.
- Klotz A., *Quaestiones Plinianae geographicae*. Berlin 1906.
- Kluge F., *Wortgeschichtliches über Herkunft und Geschichte der Teutonen*. „Zeitschrift für deutsche Wortforschung” 7 (1905/1906), s. 165-168.
- Klügmann O., *Über die Amazonen die in den Sagen der kleinasiatische Städte*. „Philologus” 30 (1870), s. 524-556.
- Kmieciński J., *Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim*. Wrocław 1962.
- Kniezsa S., *Die Gewässernamen des östlichen Karpathenbeckens*. „Ungarische Jahrbücher” 23 (1943), s. 187-235.
- Koczownicy Ukrainy*, red. J. Chochorowski. Katowice 1996.
- Kóčka W., *Zagadnienie etnogenezy ludów Europy*. Wrocław 1958.
- Koivulehto J., *Alte indogermanische Lehnwörter im Finish-Ugrischen*. „Ural-Altaische Jahrbücher” N.F. 8 (1988), s. 1-7.
- Koivulehto J., *Seit wann leben die Urfinnen im Ostseeraum? Zur relativen und absoluten Chronologie der alten idg. Lehnwortschichten im Ostseefinnischen*. „Mémoires de la Société Finno-Ougrienne” 185 (1983), s. 135-157.
- Koivulehto J., *Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa*. „Journal de la Société Finno-Ougrienne” 78 (1983), s. 107-132.
- Koivulehto J., Schulz H.-P., *Finnland*, „RGA”, 9 (1995), s. 77-107.
- Kolb F., *Literarische Beziehungen zwischen Cassius Dio, Herodian und der Historia Augusta*. Bonn 1972.
- Kolb F., *Phantom Trojans at the Dardanelles?* „Talanta” 46-47 (2014-2015), s. 27-50.
- Kolendo J., *À la recherche de l'ambre baltique. L'expédition d'un chevalier romain sous Néron*. Värsovie 1981.
- Kolendo J., *Der Stamm der Harier in der Germania des Tacitus als Gefolgschaft*. „Eos” 99 (2012), s. 153-163.

- Kolendo J., *Pustki osadnicze w Europie barbarzyńskiej według przekazów autorów antycznych*. „Przegląd Historyczny” 78 (1987), s. 357-374.
- Kolendo J., *The embassy of Masyos, king of Semnones, and the description of Suebia in Tacitus' Germania*. „Palamedes” 3 (2008), s. 167-188.
- Kolendo J., *Zasięg i charakter ekspansji państwa Marboda na północ. Przyczynek do dziejów Polski w starożytności*. „Antiquitas” 31 (2010), s. 127-139.
- Колосовская Ю.К., *Рим и мир племен на Дунае I-IV вв. н.э.* Москва 2000.
- Köpeczi B., *History of Transylvania*. Budapest 1994.
- Konstantakos I.M., *Ephippos' Geryones: A Comedy between Myth and Folktales*. „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 51: 3-4 (2011), s. 223-246.
- Kortlandt F., *Initial Laryngeals in Anatolian*. „Orpheus” 13-14 (2003-2004), s. 9-12.
- Kortüm K., *Zur Datierung der römischen Militäranlagen im obergermanisch-rätischen Grenzgebiet*. „Saalburg-Jahrbuch” 49 (1998), s. 5-65.
- Kossinna G., *Die ethnologische Stellung der Ostgermanen*. „Indogermanische Forschungen” 7 (1897), s. 276-312.
- Kostrzewski J., *Germanie przedhistoryczni w Polsce*. „Przegląd Archeologiczny” 7 (1947), s. 65-98.
- Kothe H., *Die Herkunft der kimmerischen Reiter*. „Klio” 41 (1963), s. 5-37.
- Kotłowska A., *'Drewniane miasto Gelonos'. Historia pewnej tradycji*. „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej” 15 (2016), s. 97-111.
- Kotłowska A., *Mossynoikoi. Źródła i historia badań (1876-2014)*, w: *Viator per devia scientiae itinera. Studia nad problematyką okresów przedrzymskiego, rzymskiego, wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza* (WN UAM, seria Archeologia, nr 53). Poznań 2015, s. 297-302.
- Kotłowska A., *Silfion, dawne bogactwo Cyrenajki*. „Meander” 58 (2003), s. 409-416.
- Kotłowska A., *Sosna w literaturze greckiej*. „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej” 13 (2014), s. 257-266.
- Krahe H., *Das Wenetische. Seine Stellung im Kreise der verwandten Sprachen*. Heidelberg 1950.
- Krahe H., *Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie*. Wiesbaden 1963.
- Krahe H., *Unsere älteste Flußnamen*. Wiesbaden 1964.
- Krappe A.H., *Ἀπόλλων Κύκνος*. „Classical Philology” 37 (1942), s. 353-370.
- Krappe A.H., *Ἀπόλλων Ὀρος*. „Classical Philology” 42 (1947), s. 223-234.
- Krause W., *Die Sprache der urnordischen Runeninschriften*. Heidelberg 1971.
- Krebernik M., *Melqart*. „Reallexikon der Assyriologie” 8 (1993), s. 52-53.
- Kretschmer P., *Inder am Kuban*. „Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse” 80 (1943/44), s. 35-42.
- Kretschmer P., *Mythische Namen*. 1: *Achill*. „Glotta” 4 (1913), s. 305-308.
- Kretschmer P., *Sarmatae*. „RE” 1A (1920), s. 2542-2550.
- Kretschmer P., *Serri*. „RE” A4 (1923), szp. 1745.
- Kretschmer P., *Sirakes*. „RE” IIIA (1927), szp. 283-285.
- Kroll W., *Kerketai*. „RE” 11:21 (1921), szp. 291-292.
- Kroll W., *Krunoi*. „RE” 11:22 (1922), szp. 2030.
- Kroll W., *Kyknos* (1). „RE” 11:22 (1922), szp. 2435.
- Kroll W., *Metrodoros* (23). „RE” 15:30 (1932), szp. 1481-1482.
- Kroll W., *Orinaioi*. „RE” 18:35 (1939), szp. 1062.

- Кругликова И.Т., *Синдийская гавань, Горгиппия, Анапа*. Москва 1975.
- Крупнов Е.И., *Древняя история Северного Кавказа*. Москва 1960.
- Крушчок Ю.С., *К вопросу о этногенезе синдов*, в: *Античное общество*. Москва 1967, s. 156-161.
- Кухаренко Ю.В., *Юго-Восточная граница расселения раннеславянских племен*. Москва 1951.
- Kucharski E., *Żywiol alański (jaski) w Karpatach Wschodnich*. Warszawa 1938.
- Kuhn H., *Alci*. „RGA” 1 (1973), s. 133-134.
- Kuhn H., *Der Name der Friesen*. „It Beaken” 25 (1963), s. 270-279.
- Kuhn H., *Der umstrittene Name der Friesen*. „It Beaken” 28 (1966), s. 194-200.
- Kuhn H., *Hadbarden und Hadraumer*. „Namn och Bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning” 29 (1941), s. 84-116.
- Куклина И.В., *Этнография Скифии по античным источникам*. Ленинград 1985.
- Кулаковский Ю., *Аланы по сведениям классических и византийских писателей*. Киев 1899.
- Куланда С.В., *Уроки скифского*. „Вопросы языкового родства” 5 (2011), s. 48-68.
- Kunkel O., *Ostsee*. „RE” 18:36 (1942), szp. 1689-1854.
- Kürbisówna B., *Kształtowanie się pojęć geograficznych o Słowiańszczyźnie w polskich kronikach przeddlugoszowych*. „Slavia Antiqua” 4 (1953), s. 252-280.
- Kurfess A., *C. Sallustius Crispus. Catilina. Iugurtha. Fragmenta ampliora*. Leipzig 1981.
- Kurnatowski S., *Nowsze teorie na temat pierwotnych siedzib Słowian*. „Slavia Antiqua” 24 (1977), s. 17-38.
- Кутайсов В.А., *Античный полис Каркинитуда*. Симферополь 2013.
- Kuz'mina E.E., *The Origin of the Indo-Iranians*. Leiden-Boston 2007.
- Labuda G., *Aktualny stan dyskusji nad etnogenezą Słowian w historiografii*. „Slavia Antiqua” 24 (1977), s. 1-16.
- Labuda G., *Słowianie w historiografii niemieckiej XIX wieku*. „Przegląd Zachodni” 24 (1968).
- Labuda G., *Vidivarii Jordanesa*. „Slavia Occidentalis” 19 (1948), s. 63-81.
- Labuda G., *Źródła, sagi i legendy do najstarszych dziejów Słowian*. Warszawa 1960.
- Laing L., *Pikten*. „RGA” 23 (2003), s. 158-160.
- Lamb H.F., *Palaeoecological and archaeological evidence for human occupance in southwest Turkey: the Beyşehir occupation phase*. „Anatolian Studies” 48 (1998), s. 69-86.
- Lambert W.G., *Idigina/Idiglat*. „Reallexikon der Assyriologie” 5 (1976-1980), s. 31-32.
- Landscapes and monuments along the Amber Road. A Borostyánkő út tája és emlékei*. Sopron 1999.
- Lang A., *Raeter*. „RGA” 24 (2003), s. 72-79.
- Лапин В.В., *Экономическая характеристика Березанского поселения*, в: *Античный город*. Москва 1963, s. 31-39.
- Laqueur R., *Theophanes* (1). „RE” A10 (1934), szp. 2090-2127.
- Латышев В.В., *Pontica. Краткий очерк истории Боспорского царства*. СПб 1909.
- Латышев В.В., *Scythica et Caucasica*, t. 2, СПб 1906.
- Law B.C., *Tribes in Ancient India*. Poona 1943.
- Law B.C., *Historical Geography of Ancient India*. Paris 1954.
- Le Glay M., *Gallia*. „DKP” 2 (1967), szp. 679-681.
- Le Glay M., *Garamantes*. „DKP” 2 (1967), szp. 696-697.

- Lehmann-Haupt F., *Kimmerion* (1). „RE” 11:21 (1921), szp. 434.
- Lehr-Splawiński T., *Adriatyk*, „SSS” 1 (1961), s. 5.
- Lehr-Splawiński T., *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*. Poznań 1946.
- Lehr-Splawiński T., Zawadzki T., *Bastarnowie*. „SSS” 1 (1961), s. 91-93.
- Lewandowski I., *Ammianus Marcellinus, Dzieje Rzymskie*. Warszawa 2001.
- Лившиц В.А., *Общество Авесты, в: История таджикского народа*. Москва 1963.
- Liebermann D., *Who were Pliny's blue eyed Chinese?* „Classical Philology” 52 (1957), s. 174-179.
- Lilja S., *On the Nature of Pliny's Letters*. „Arctos” 6 (1969), s. 61-79.
- Linderski J., *Alfred the Great and the Tradition of Ancient Geography*. „Speculum” 39:3 (1964), s. 434-439.
- Linderski J., *Bastarneńskie Góry*. „SSS” 1 (1961), s. 90.
- Lippold A., *Die Historia Augusta. Eine Sammlung römischer Kaiserbiographien aus der Zeit Konstantins*. Stuttgart 1998.
- Lippold A., *Orosio. Le Storie contro i pagani*. Milano 1976.
- Lippold A., *Zechoi*. „RE” 18A (1967), szp. 2337.
- Litwinskiy B.A., Pichikyan I.R., *Monuments of Art from the Sanctuary of Oxus, w: From Hecataeus to Al-Huwārizmī*, ed. by J. Harmatta. Budapest 1984, s. 25-83.
- Locher A., Rottlaender R.C.A., *Überlegungen zur Entstehungsgeschichte der Naturalis Historia des älteren Plinius und Schrifttäfelchen von Vindolanda, w: Festschrift H. Vetter*. Wien 1985, s. 140-147.
- Lockhart L., *Alburz*. „Encyclopaedia of Islam” 1 (1986), s. 358.
- Loit A., *Estland* (9): *Zum Namen*. „RGA” 7 (1989), s. 594.
- Lordkipanidze O.D., *Das alte Georgien (Kolchis und Iberien) in Strabons Geographie. Neue Scholien*. Amsterdam 1996.
- Lordkipanidze O.D., *La Géorgie et le monde Grec*. „Bulletin de Correspondance hellénique” 98 (1974), s. 897-948.
- Loyn H.R., *Briten*. „RGA” 3 (1978), s. 465-466.
- Lubotsky A., *Alanic Marginal Notes in a Greek Liturgical Manuscript*. Wien 2015.
- Lund A.A., ed., *P[ublius]. Cornelius Tacitus. Germania*. Interpretiert, herausgegeben, übertragen, kommentiert und mit einer Bibliographie versehen von A.A. Lund. Heidelberg 1988.
- Lund A.A., *Neues zu Tac. Germ. 46.2*. „Symbolae Osloenses” 58 (1983), s. 117-121.
- Lund A.A., *Tac. Germ. 46.1-2*. „Gymnasium” 86 (1979), s. 75-80.
- Lund A.A., *Zu den Rassenkriterien des Tacitus*. „Latomus” 41 (1982), s. 845-849.
- Lund A.A., *Zum Germanenbegriff bei Tacitus, w: P[ublius]. Cornelius Tacitus. Germania*. Heidelberg 1988, s. 20-30.
- Lund A.A., *Zur Beschreibung der Fennen in der 'Germania' des Tacitus*. „Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur” 110 (1981), s. 241-243.
- Łowmiański H., *Sarmacja*. „SSS” 5 (1975), s. 62-71.
- Łowmiański H., *Scythia*. „SSS” 5 (1975), s. 101-119.
- Łukaszewicz M.W., *Chorografia Pomponiusza Meli z łacińskiego na język polski przełożona*. Poznań 1893.
- Лыткин В., *Пермско-иранские языковые контакты*. „Вопросы языкознания” (1975), з. 1, s. 84-97.

- MacDonald G., *Oestrymnides*. „RE” 17:34 (1937), szp. 2038.
- MacDonald G., *Silures*. „RE” A5 (1927), szp. 114-115.
- Maciejowski W.A., *Pierwotne dzieje Polski i Litwy*. Warszawa 1846; repr. Poznań 2005.
- Macreă M., *Apărarea graniței de vest și nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla*. „Studii și cercetări de istorie veche” 8 (1957), nr 1-4, s. 215-251.
- Мачинский Д.А., *Некоторые проблемы этнографии восточноевропейских степей в II в. до н. э. – I в. н. э.*, „Археологический сборник” 16 (1974), s. 122-132.
- Мачинский Д.А., *О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам античных письменных источников*. „Археологический сборник” 13 (1971), s. 30-54.
- Magnani S., *Il viaggio di Pitea sull' Oceano*. Bologna 2002.
- Maier B., *Keltische Religion*. „RGA” 16 (2000), s. 413-420.
- Makiewicz T., *Die Entdeckung einer neuen Kategorie von Keramik aus der Völkerwanderungszeit in Großpolen, w: Studien zur Lebenswelt der Eisenzeit* (RGA – Ergänzungsband 53). Berlin-NY 2006, s. 473-485.
- Makiewicz T., *W sprawie aktualnego stanu badań nad problemem kontynuacji kulturowej pomiędzy starożytnością, a wczesnym średniowieczem w Polsce*. „Slavia Antiqua” 46 (2005), s. 9-38.
- Malinowski T., *Rowokół i Amazonki*. „Folia Praehistorica Posnaniensia” 15 (2009), s. 383-388.
- Malone K., *On Wulfstans Scandinavia*. „Studies in Philology” 28 (1931), s. 574-579.
- Małowist M., *Kaffa – kolonia geneueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453-1475*. Warszawa 1947.
- Mamzer H., *Problem etniczny w archeologii*. „Slavia Antiqua” 40 (1999), s. 169-201.
- Manning W.H., *A Pocket Guide to Roman Wales*. Cardiff 2001.
- Manning W.H., *Early Roman Campaigns in the South-West of Britain*. Cardiff 1988.
- Manning W.H., *The Conquest of Wales*, w: *A Companion to Roman Britain*, ed. by M. Todd. Oxford 2006, s. 60-74.
- Марченко И.И., *Сираки Кубани*. Краснодар 1996.
- Марченко И.И., *Третий период стабилизации в Северном Причерноморье античной эпохи*. „Российская Археология” (1996), z. 2, s. 70-80.
- Markwart J., *Die Sygi nnen*. „Caucasica” 10 (1932), s. 1-42.
- Markwart J., *Καρμπολοῦκ, der 'skythische' Name der Maiotis*. „Keleti Szemle” 11 (1910), s. 1-26 (uzupełnienia w „Ungarische Jahrbücher” 4 [1924] oraz *Wehröt und Arang*. 1938).
- Markwart J., *Währöt und Arang*. 1938.
- Marquart J., *Beiträge zur Geschichte und Sage von Erän*. „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 49 (1895), s. 628-672.
- Marquart J., *Eranshahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*. Berlin 1901.
- Marquart J., *Studien zum Widsith*, w: *Festschrift V. Thomsen*, 1912, s. 98-110.
- Marshall P.K., *Cornelius Nepos*. Leipzig 1977.
- Marti R., *Kaiseraugst*. „RGA” 16 (2000), s. 165-170.
- Masłowska-Nowak A., *Amazonki: greckie źródła literackie do historii mitu* (Archiwum Filologiczne 44). Wrocław 1990.
- Mason R.A., *The Ancient Religion of Kyivan Rus'.* Lviv 1994.

- Matasović R., *A Re-examination of Winter's Law in Baltic and Slavic*. „Lingua Posnaniensis” 37 (1995), s. 57-70.
- Matasović R., *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden 2009.
- Maurach G., *Seneca. Leben und Werk*. Darmstadt 1996.
- Maurer F., *Nordgermanen und Alemannen*, 3 ed. München 1952.
- Mayer A., *Die Sprache der alten Illyrier*, t. 1. Wien 1957.
- Mayrhofer M., *Einiges zu den Skythen, ihrer Sprache, ihrem Nachleben*. Wien 2006.
- Maćzyńska M., *Wielbark-Kultur*. „RGA” 34 (2007), s. 1-20.
- Mc Crindle J.W., *Ancient India as described by Megasthenes*. Calcutta 1926.
- Mc Crindle J.W., *The Commerce and Navigation of the Erythraean Sea*. Calcutta 1879.
- McPhail C., Hannah R., *Eratosthenes' Perception of the Caspian Sea: A Gulf or an Inland Sea?* „Orbis Terrarum” 10 (2010), s. 155-172.
- Meier G., *Eufkrat*. „Reallexikon der Assyriologie” 2 (1938), s. 483-484.
- Melchert H.C., *Anatolian Historical Phonology*. Amsterdam-Atlanta 1994.
- Melchert H.C., *The Luvians* (Handbuch der Orientalistik 68). Leiden-Boston 2003.
- Melich J., *A jász népréről*. „Magyar Nyelv” 8 (1912), s. 193-199; 262.
- Melikišvili G.A., *K istorii drevnej Gruzii*. Tiflis 1959.
- Melin B., *Die Heimat der Kimbern*. Uppsala 1960.
- Мельниковская О.Н., *Племена южной Белоруссии в раннем железном веке*. Москва 1967.
- Meredith D., *Annius Plocamus: Two Inscriptions from the Berenice Road*. „Journal of Roman Studies” 43 (1953), s. 38-40.
- Merrills A., Miles R., *The Vandals*. Oxford 2014.
- Metzner-Nebelsich C., *Kimmerier*. „RGA” 16 (2000), s. 504-523.
- Meuli K., *Scythica*. „Hermes” 70 (1935), s. 121-176.
- Meurant A., *L'idée de gemellité dans la légende des origines de Rome*. Louvain-la-Neuve 2000.
- Meyer E., *Geschichte des Alterthums*, Bd. 1-5. Stuttgart-Berlin 1884-1902.
- Meyer W., *Die chronologische Einordnung der Kimmerier-Briefe aus der Zeit Sargons II.* „Alter Orient und Altes Testament” 232 (1993), s. 145-176.
- Mikkola S.J.J., *Berührungen zwischen des westfinnischen und slavischen Sprachen*. Helsingfors 1893.
- Mildenberger G., Beck H., *Elbgermanen*. „RGA” 7 (1989), s. 107-115.
- Milewski T., *Nazwy z obszaru Polski podejrzone o pochodzenie wenetyjskie lub illiryjskie*. „Slavia Antiqua” 11 (1964), s. 37-86.
- Minns E., *Scythians and Greeks*. Cambridge 1913.
- Minorsky V., *A History of Sharvān and Darband*. Cambridge 1958.
- Miodowicz K., *Współczesne koncepcje lokalizacji pierwotnych siedzib Słowian. Dane językowe*. „Zeszyty Naukowe UJ DCCXXII. Prace Etnograficzne”, 19 (1984), s. 7-49.
- Мишулин А.В., *Древние славяне и судьбы Восточноримской империи*. „ВДИ” (1939), з. 1.
- Mittelhaus K., *Kephalonesos*. „RE” 11:21 (1921), szp. 217.
- Mócsy A., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest 1959.
- Mócsy A., *Die Einwanderung der Iazygen*. „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 25 (1977), s. 439-446.
- Mommsen Th., *Die Scriptores Historiae Augustae*. „Hermes” 25 (1890), s. 228-292.

- Mommsen Th., *Gesammelte Schriften*, Bd. 7. Berlin 1909, s. 302-362.
- Monakhov S.I., Rogov E.I., *Amphoras of the Panskoe I Necropolis [Amfory nekropolia Panskoe I]* „AMA” 7 (1990), s. 128-153.
- Moore A.W., *Manx Names or the Surnames and Place Names of the Isle of Man*. London 1906 (reprinty 2009 i 2015).
- Moravcsik Gy., *Abaris, Priester von Apollon*. „Kőrösi-Csoma Archivum” suppl. 1 (1936).
- Morello R., *Pliny and the Encyclopaedic Address*, w: *Pliny the Elder: Themes and Contexts*, eds. R.K. Gibson, R. Morello (Mnemosyne Suppl. 329), s. 147-166.
- Mosig-Walburg K., *Römer und Perser*. Gutenberg 2009.
- Мошкова М.Г., *Краткий очерк истории савромато-сарматских племен*, w: *Степы европейской части СССР в скифо-сарматское время*, ред. А.И. Мелюкова. Москва 1989, s. 153-158.
- Moszyński K., *O Neurach Herodota*. Wrocław 1955 [separatim z „Ludu”].
- Moszyński K., *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*. Warszawa-Kraków 1957.
- Moszyński K., *Przyczynek do tzw. etnogenezy Słowian*. „Slavia Antiqua” 7 (1961).
- Mouraviev S.N., *La transgression <Ptoléméene> de Caspienne (date: IV –IIe ss. av. J.-C.; maximum: +10/+20)*. „Geographia antiqua” 1 (1992), s. 137-145.
- Much R., *Alba*. „RGA” 1 (1973), s. 129-130.
- Much R., *Deutsche Stammeskunde*. Leipzig 1900.
- Much R., *Deutsche Stammsitze*. Halle 1892.
- Much R., *Die Germania des Tacitus*, 3. Aufl., hsgb. von W. Lange, H. Jankuhn, Heidelberg 1967.
- Much R., *Die nordische Fabelvölker bei Mela und Tacitus*, w: *Festschrift M. Andree-Eysn*, 1928, s. 93-97.
- Much R., *Oxiones*. „Hoop’s Lexikon” 3, s. 390.
- Much R., *Saevo*. „Hoop’s Lexikon” 4, s. 67.
- Much R., *Suesia*. „Hoop’s Lexikon” 4, s. 298.
- Müllenhoff K., *Irmin und seine Brüder*. „Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur” 23 (1879), s. 1-23.
- Müllenhoff K., *Ueber die Weltkarte und Chorographie des Kaiser Augustus*. „Schriften der Universität zu Kiel” 6:1. Kiel 1856, s. 1-55 = *Deutsche Altertumskunde*, t. 3, s. 212-295.
- Müller H., *Das nordische Griechenland und die urgeschichtliche Bedeutung des nord-westlichen Europas*. Mainz 1844.
- Müller K., *Claudii Ptolemaei Geographia*. Paris 1883.
- Müller K., *Die ältesten Weltkarten*, z. 1-6, Stuttgart 1895.
- Müller K., *The Fragments of the Lost Historians of Alexander the Great*. Paris 1846, repr. Chicago 1979.
- Müller R., *Rhein-Weser-Germanen*. „RGA”, 24 (2003), s. 532-534.
- Müller R., *Weser. Naturraum und archäologische Bedeutung*. „RGA” 35 (2007), s. 657-659.
- Murphy E.M., Mallory J.P., *Herodotus and the Cannibals*. „Antiquity” 74 (2000), s. 388-394.
- Mynors R.A.B., *The Panegyrici Latini*. Berkeley 1994.
- Надеждин Н.Н., *Геродотовая Скифия*, „Записки Одесского общества истории и древности” 1 (1841).

- Nagrodzka-Majchrzyk T., *Miasta chazarskie Itil i Sarkel*. „Przegląd Orientalistyczny” (1973), z. 85:1, s. 45-50.
- Nagy G., *Greek Mythology and Poetics. Phaethon, Sappho's Phaon and the White Rock of Leukas. Reading the Symbols of Greek Lyric*. Washington D.C. 2007.
- Nakhleh L. et al., *A comparison of phylogenetic reconstruction methods on an Indo-European dataset*. „Transactions of the Philological Society” 103:2 (2005), s. 171-192.
- Nalepa J., *Jaćwiegowie. Nazwa i lokalizacja*. Białystok 1964.
- Nalepa J., *O pierwotnych siedzibach Słowian w świetle nowszych badań archeologicznych, lingwistycznych i historycznych*. „Slavia Antiqua” 48 (2007), s. 11-96; 50 (2009), s. 23-200.
- Nalepa J., *Pierwotna granica między Słowiańszczyzną zachodnią a wschodnią w świetle archaicznych hydronimów na *-y : -ew*. „Slavia Antiqua” 42 (2001), s. 9-52.
- Nalepa J., *Stavano i Klaudiusza Ptolemeusza – wschodniobałtycy *Stabianie* nad górnym Dnieprem*. „Slavia Antiqua” 45 (2004), s. 9-46.
- Narain A.K., *Indo-Europeans in Inner Asia*, w: *Cambridge History of Inner Asia*, ed. by D. Sinor. Cambridge 1994, s. 151-176.
- Nedoma R., *Hel(l)usii*. „RGA” 14 (1999), s. 312-313.
- Nedoma R., *Oxiones*. „RGA” 22 (2003), s. 421-422.
- Nedoma R., Nowakowski W., *Veneter*. „RGA” 32 (2006), s. 133-139.
- Nehring P. et al., *Brewiaria dziejów rzymskich*. Warszawa 2010.
- Nelson M., *Did Ancient Greeks drink Beer?* „Phoenix” 68 (2014), s. 27-46.
- Nelson M., *The Cultural Construction of Beer among Greeks and Romans*. „Syllecta Classica” 14 (2003), s. 101-120.
- Németh J., *Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen*. Berlin 1959.
- Nesselmann G.N., *Die Sprache der alten Preussen an ihren Überresten erläutert*. Berlin 1845.
- Neuhausen K.A., *Die Nordseeinsel Glaesaria=Austeravia bei Florus, Plinius Maior und Solinus: Neues zu den Feldzügen des Drusus in Germanien*. „Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis” 28 (1991), s. 67-97.
- Neumann G., *Charini*. „RGA” 4 (1981), s. 371-372.
- Neumann G., *Charuden*. „RGA” 4 (1981), s. 375.
- Neumann G., *Cotini*. „RGA” 4 (1981), s. 100.
- Neumann G., *Cronium*. „RGA” 4 (1981), s. 103.
- Neumann G., *Cylipenus sinus*. „RGA” 5 (1984) s. 113.
- Neumann G., *Elouaiones*. „RGA” 7 (1989), s. 161-163.
- Neumann G., *Ermunduri*. „RGA” 7 (1989), s. 517-518.
- Neumann G., *Fabaria*. „RGA” 8 (1994), s. 77.
- Neumann G., *Flevum*. „RGA” 9 (1995), s. 191.
- Neumann G., *Helisii*. „RGA” 14 (1999), s. 310.
- Neumann G., *Erminonen*. „RGA” 7 (1989), s. 515-517.
- Neumann G., *Ingwäonen*. „RGA” 15 (2000), s. 431.
- Neumann G., *Istwäonen*. „RGA” 15 (2000), s. 541-542.
- Neumann G., *Kananefaten*. „RGA” 16 (2000), s. 217-219.
- Neumann G., *Lugier*. „RGA” 19 (2001), s. 30-35.
- Neumann G., *Raetische Sprache*. „RGA” 23 (2003), s. 86-88.

- Neumann G., *Sualiternicum, Bernstein*, w: *Anglo-Saxonica. Festschrift für Hans Schabram zum 65. Geburtstag*, hsgb. von K.R. Grinda, C.-D. Wetzel, München 1993, s. 431-439.
- Neumann G., *Substrate im Germanischen?*, „Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse” 4 (1971), s. 77-99.
- Neumann G., Castritius H., *Lugier*, „RGA” 19 (2001), s. 30-35.
- Neumann G., Callies H., Joachim H.E., *Belgae*, „RGA” 2 (1976), s. 210-213.
- Neumann G., Castritius H., *Harier*, „RGA” 14 (1999), s. 9-10.
- Neumann G., Castritius H., *Osi*, „RGA” 22 (2003), s. 311-314.
- Neumann G., Grünewald Th., Martens J., *Kimbern*, „RGA” 16 (2000), s. 493-504.
- Neumann G., Günnewig B., *Marsen*, „RGA” 19 (2001), s. 361-364.
- Neumann G., Günnewig B., *Naristen*, „RGA” 20 (2002), s. 550-554.
- Neumann G., Hofeneder A., Kolnik T., *Quaden*, „RGA” 23 (2003), s. 624-640.
- Neumann G., Jungandreas W., Petrikovics H. v., Mildenberger G., *Chatten*, „RGA” 4 (1981), s. 377-391.
- Neumann G., Petrikovits H. v., Uslar R. v., *Brukterer*, „RGA” 3 (1978), s. 581-586.
- Neumann G., Sjölin B., Bremmer R.H. Jr., Timmermann U., Ahlsson L.-E., Düwel K., Nielsen H.F., Taayke E., Knol E., Kühn H.J., Schmid P., Strauch D., Schäferdiek K., *Friesen*, „RGA” 10 (1998), s. 2-69.
- Neumann G., Swoboda-Milenović R.M., *Carnuntum*, „RGA” 4 (1981), s. 343-345.
- Neumann G., Taylor M., *Heruler*, „RGA” 14 (1999), s. 468-474.
- Neumann G., Timpe D., *Frisiavones*, „RGA” 10 (1998), s. 82-84.
- Neumann G., Tóth Á.B., Nagy M., Pohl W., *Gepiden*, „RGA” 11 (1998), s. 115-140.
- Neumann G., Wenskus R., *Chalusos*, „RGA” 4 (1981), s. 366-368.
- Neumann G., Wenskus R., *Codanovia*, „RGA” 5 (1984), s. 37-38.
- Neumann G., Wenskus R., *Codanus sinus*, „RGA” 5 (1984), s. 38-40.
- Neumann G., Wenskus R., Haarnagel W., *Burcana*, „RGA” 4 (1981), s. 113-117.
- Neumann G., Wenskus R., Jankuhn H., *Bastarnen*, „RGA” 2 (1976), s. 88-90.
- Neumann G., Wenskus R., Schmid W.P., *Chauken*, „RGA” 4 (1981), s. 393-413.
- Neumann G., Wenskus R., Uslar R. v., *Cherusker*, „RGA” 4 (1981), s. 430-435.
- Neumann K.J., *Die Fahrt des Patrokles auf dem kaspischen Meer und der alte Lauf des Oxos*, „Hermes” 19 (1884), s. 165-185.
- Neumann K.J., *Die Hellenen im Skythenlande*. Berlin 1855.
- Nicolaisen W.F.H., *Scoten*, „RGA” 27 (2004), s. 632-633.
- Nicolaisen W.F.H., *Scandinavians and Celts in Caithness*, w: *Caithness. A Cultural Cross-roads*, ed. by J. Baldwin. Edinburgh 1982.
- Nicolaisen W.F.H., Batey C.E., *Orkneyinseln*, „RGA” 22 (2003), s. 214-217.
- Niederle L., *Slovanské starožitnosti*. Praha 1902-1927.
- Nielsen F.H., *Ingwäonisch*, „RGA” 15 (2000), s. 432-439.
- Niemirska-Pliszczyńska J., *Gajus Swetoniusz Trankwillus, Żyoty Cezarów*. Wrocław 1987.
- Nie-Słowianie o początkach Słowian*, red. P. Urbańczyk. Poznań-Warszawa 2006.
- Nikonov A.A., *Destruction of the Ancient Cities of Dioscurias and Sebastopolis Due to Seismic Impacts*, „Environmental Geoscience – Геоэкология” 1 :1 (1998), s. 81.

- Nikonov A.A., *The Disappearance of the Ancient Towns of Dioscuria and Sebastopolis in Colchis on the Black Sea. A Problem in Engineering Geology and Palaeoseismology*, w: *Archaeoseismology*, ed. by S. Stiros, R. E. Jones, Athens 1996, s. 195-204.
- Nikonov A.A., *Unknown Catastrophic Earthquakes on the Eastern Black Sea Coast. An Experience in Archaeoseismic Reconstructions*, w: *Proceedings on the XXI General Assembly of the European Seismological Community* (August 1988). Sofia 1989, s. 101-110.
- Nöldeke T., *Ueber die Namen Persien und Irân*, w: *Aufsätze zur persischen Geschichte*. Leipzig 1887 (repr. Graz 1974), s. 147-149.
- Norden E., *Die Germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*. Leipzig-Berlin 1920; 3 ed. 1923.
- Norden E., *Philemon der Geograph*, w: *Kleine Schriften*. Berlin 1966, s. 191-196.
- Nowakowski W., *Osiedla kultury bogaczewskiej – próba podsumowania stanu badań*. „Wiadomości Archeologiczne” 51 (1986-1990), s. 31-47.
- Nowakowski W., *U źródeł etnogenezy Bałtów i Słowian – Weneci Tacyta w świetle archeologii*, w: *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*. Warszawa 1996, s. 187-191.
- Nyberg H.S., *Die Religionen des alten Iran*. Leipzig 1938.
- Nyman E., *Skandinavien*. „RGA” 28 (2005), s. 582-587.
- Nyman E., *Svear*. „RGA” 30 (2005), s. 163-170.
- Oberhummer E., *Bessoi*. „RE” 3:5 (1897), szp. 329-331.
- Oberhummer E., *Bosporos 1.* „RE” 3:5 (1897), szp. 741-757.
- Oberhummer E., *Haimos* (5). „RE” 7:14 (1912), szp. 2221-2226.
- Oberhummer E., *Symbolon*. „RE” 7A (1931), szp. 1091.
- Oettinger N., *Die Indo-Hittite-Hypothese aus heutiger Sicht*. „Münchener Studien zur Sprachwissenschaft” 67:2 (2013/2014), s. 149-176.
- Oettinger N., *Indogermanische Sprachträger lebten schon im 3. Jahrtausend v. Chr. in Kleinasien. Die Ausbildung der anatolischen Sprachen*, w: *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*. Stuttgart 2002, s. 50-54.
- Öhmichen G., *De M. Varrone et Isidoro Characeno C. Plini in libris geographicis auctoribus primariis*. Lipsiae 1873.
- Olbrycht M.J., *Aorser, Obere Aorser und Siraker bei Strabon. Zur Geschichte und Eigenart der Völker im nordostpontischen und nordkaukasischen Raum im 2.-1. Jh. v. Chr.* „Klio” 83: 2 (2001), s. 425-450.
- Olbrycht M.J., *Die Beziehungen der Steppennomaden Mittelasiens zu den hellenistischen Staaten (bis zum Ende des 3. Jahrhunderts vor Chr.)*, w: *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters*, hrsg. von B. Funck. Tübingen 1996, s. 147-168.
- Olbrycht M.J., *Parthia et ulteriores gentes. Die politischen Beziehungen zwischen dem arsakidischen Iran und den Nomaden der eurasiatischen Steppen*. München 1998.
- Olbrycht M.J., *The Cimmerian problem re-examined: the evidence of the Classical sources*, w: *Collectanea Celto-Asiatica Cracoviensia*. Kraków 2000, s. 71-99.
- Oliver R.P., *The Praenomen of Tacitus*. „American Journal of Philology” 98 (1977), s. 64-70.
- Olshausen E., *Tibarenoi*. „Der Neue Pauly” 12 (2002), s. 528-529.
- Olszaniec W., *Źródła pisane do dziejów Nymfajonu*. „Archeologia” 45 (1994), s. 79-89.

- Ultramarine P., *L. Annaeus Seneca. Naturales Quaestiones*. Paris 1929.
- Островерхов А.С., *К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Букского лиманов*. „ВДИ” (1979), z. 3, s. 115nn.
- Otrębski J., *Beiträge zur baltisch-slawischen Namenkunde*. 3. *Neriuani, Neuroi*. „Beiträge zur Namenforschung” N. F. 12 (1961), s. 39-41.
- Owens G.A., *Balkan Neolithic Scripts*. „Kadmos” 38 (1999), s. 114-120.
- Pająkowski W., *Ilirowie. Illyrii proprie dicti. Siedziby i historia. Próba rekonstrukcji*. Poznań 1981 [wydanie niemieckojęzyczne *Die Illyrier*. Poznań 2000].
- Pająkowski W., *Peucynowie*. „SSS” 4 (1970), s. 67-68.
- Pająkowski W., *Peucyńskie Góry*. „SSS” 4 (1970), s. 68.
- Pająkowski W., *Satrapia Skudra*. „Meander” (1981), s. 75-90.
- Pałubicka A., *pozytywistyczne oraz instrumentalistyczne ujęcia tzw. kultur archeologicznych*. „Studia Metodologiczne” 11 (1974), s. 84-105.
- Panin N., *A new attempt at identifying the Danube mouths as described by the Ancients*. „Dacia” 27:1/2 (1983), s. 175-184.
- Pape W., Benseler G.E., *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*. 3 Aufl. Braunschweig 1884.
- Parczewski M., *Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*. Kraków 1988.
- Parczewski M., *Współczesne poglądy w sprawie etnogenezy oraz wielkiej wędrówki Słowian, w: Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, red. M. Salamon, J. Strzelczyk. Kraków 2004, s. 195-202.
- Parroni P., *La Spagna di Pomponio Mela*, w: *La invención de una geografía de la Península Ibérica*, t. 2: *La época imperial. L'invention d'une géographie de la Péninsule Ibérique*, t. 2: *L'époque impériale*, ed. G. Cruz Andreotti, P. Le Roux y P. Moret. Madrid 2007, s. 81-93.
- Parroni P., *Per il testo e l'esegesi della Chorographia di Pomponio Melo*. „Rivista di filologia e d'istruzione classica” 103 (1975), s. 157-182.
- Pârvan V., *Getica*. București 1926.
- Paschoud F., *Note sur les relations de trois historiens des IVe et Ve siècles : Sulpicius Alexander, Renatus Profuturus Frigeridus et Olympiodore*. „Travaux et Mémoires” 6 (1998), s. 313-316.
- Patsch C., *Beiträge zur Völkerkunde von Südeuropa* (Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Philologisch-Historische Klasse, Bd. 214). Wien 1931.
- Patsch C., *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan* (Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Philologisch-Historische Klasse” 217:1). Wien 1937.
- Patsch C., *Die Völkerschaft der Agathyrsen*. Wien 1925.
- Patsch C., Polaschek E., *Peucini*. „RE” 19: 38 (1938), szp. 1382-1390.
- Peacock D. ed., *Myos Hormos – Quseir al-Qadim, Roman and Islamic Ports on the Red Sea*. vol. 1, ed. by D. Peacock, L. Blue. Oxford 2006.
- Pearson L., *Herodotus on the source of the Danube*. „Classical Philology” 29:4 (1934), s. 328-337.
- Pekáry T., *Státus a dákokról és szarmatákról*. „Antik Tanulmányok” 2 (1955), s. 97-100.
- Pekkanen T., *Die germanischen Lehnwörter der ostseefinnischen Sprachen im Lichte der antiken Quellen*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 44 (1972), s. 122-133.
- Pekkanen T., *Finnicus Afinius*. „Arctos” 5 (1969), s. 97-99.
- Pekkanen T., *On the Oldest Relationship between Hungarians and Sarmatians: From Spali to Asphali*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 45 (1973), s. 1-64.

- Pekkanen T., *The Ethnic Origin of the ΔΟΥΔΟΣΠΟΡΟΙ* (Arctos Suppl. 1). Helsinki 1968.
- Pekkanen T., *The Hellusii and the Oxiones of Tac. Germ. 46,4*. „Arctos” 17 (1983), s. 49-60.
- Pekkanen T., *The first references to the Silk Road in classical literature, w: Traces of Central Asian Culture in the North* (Mélanges de la Société finno-ougrienne 194). Helsinki 1986, s. 173-193.
- Pelliot P., *Notes on Marco Polo*, vol. 1. Paris 1959.
- Peschel K., *Anfänge germanischer Besiedlung im Mittelgebirgsraum. Sueben-Hermunduren-Markomannen*. Berlin 1978.
- Peschel K., *Die Sueben in Ethnographie und Archäologie*. „Klio” 60 (1978), s. 259-309.
- Peschel K., *Thüringen in ur-und frühgeschichtlicher Zeit*. Wilkau-Haßlau 1994.
- Petersson A., *De Epitoma Iustini Quaestiones Criticae*. Upsalae 1926.
- Philippi F., *Zur Reconstruction der Weltkarte des Agrippa*. Marburg 1880.
- Philips E.D., *The Legend of Aristeas*. „Artibus Asiae” 18 (1955), s. 161-177.
- Пьянков И.В., *Аристей: путешествие к исседонам*. „Issedon” 3 (2005), s. 15-35.
- Пьянков И.В., „История Персии” Ктесия и среднеазиатские сагганы Ахеменидов в конце V в. до н.э. „ВДИ” (1972), nr 2, s. 35-50.
- Пьянков И.В., *К вопросу о маршруте похода Кыра II на массагетов*. „ВДИ” (1964), z. 3, s. 115-130.
- Пьянков И.В., *Хорезм в античной письменной традиции Хорезм и Мухаммед ал-Хорезми в мировой истории и культуре*. Душанбе 1983.
- Piaskowski J., *Lokalizacja gór Asciburgius (Askiburgion) według Geografii Ptolemeusza*. „Acta Archaeologica Carpathica” 4 (1962), s. 311-329.
- Piaskowski J., *Studia nad lokalizacją starożytnych Kotynów*. „Acta Archaeologica Carpathica” 3 (1961), s. 77-112.
- Pichlamyer F., *Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus*. Leipzig 1911.
- Pinaut G.-J., *La langue des Scythes et le nom des Arimaspes*. „Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” 152:1 (2008), s. 105-138.
- Pincianus F., *Castigationes in Pomponium Melam*. Salmanticae 1543.
- Pinkerton J., *An Enquiry into the History of Scotland*. Edinburgh 1814.
- Piontek J., *Etinogeneza Słowian w świetle nowszych badań antropologicznych*. „Slavia Antiqua” 47 (2006), s. 161-189.
- Piotrowicz L., *Gepidowie nad Dolną Wisłą i ich wędrówka ku Morzu Czarnemu i Dacji*. „Przegląd Zachodni” (1951), z. 5-6, s. 60-76.
- Pitschikjan I.R., *Oxos-Schatz im Oxos-Tempel. Achämenidische Kunst in Mittelasien*. Berlin 1992.
- Pliny the Elder: Themes and Contexts*, ed. by R.K.Gibson, R. Morello (Mnemosyne Suppl. 329). Leiden-Boston 2011.
- Pokorny J., *Die Stellung des Tocharischen im Kreise der indogermanischen Sprachen*. Wien 1923.
- Pokorny J., *Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier*. Halle 1938.
- Polaschek E., *Osi*. „RE” 18:36 (1942), szp. 1581-1584.
- Polaschek E., *Pathissus*. „RE” (1949), szp. 2161-2163.
- Polaschek E., *Vardanes* (1). „RE” A15 (1955), szp. 367-368.
- Polaschek E., *Udini*. „RE” A15 (1961), szp. 555-556.
- Полевой Л.Л., *Очерки исторической географии Молдавии XIII-XV вв*. Кишинев 1979.

- Popko M., *Archeologia, genetyka i praojczyzna Indoeuropejczyków*. „Archeologia” 53 (2002), s. 145-148.
- Popko M., *Die Hethiter und die Urheimat der Indogermanen*. „Studia Indogermanica Lodziensia” 2 (1998), s. 5-11.
- Popko M., *Ludy i języki starożytnej Anatolii*. Wyd. 2. Warszawa 2011.
- Porowa R., *Към култа на Ахил на Остров Левка: Слънчевите митове, Океанът, Евскинският Понт, Северът и Левка в най-ранните представи на елините*, w: Callatida, ed. I. Pâslaru, S.M. Colesniuc, T. Dimov. Mangalia 2014, s. 171-178.
- Popowska-Taborska H., *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*. Wrocław 1991.
- Popowska-Taborska H., *Wczesne migracje słowiańskie na warsztacie językoznawcy*, w: *Migracje. Dzieje, typologia, definicje*, red. A. Furdal, W. Wysoczyński. Wrocław 2006.
- Popowska-Taborska H., *Z różnych szuflad. Prace wybrane, relacje, wspomnienia*. Warszawa 2010.
- Posch W., *Baktrien zwischen Griechen und Kusch*. Wiesbaden 1995.
- Postgate J.N., *Harran*. „Reallexikon der Assyriologie” 4 (1972-1975), s. 122-125.
- Повести Древней Руси*. Ленинград 1983.
- Premierstein A., *Ein elogium des M. Vinicius Cos., 19 v. Chr.* „Jahreshefte d. ÖAI Wien” 7 (1904).
- Проблемы исседования Ольвии*. Парутино 1985.
- Prostko-Prostyński J., *Aruestan: problem lokalizacji*, w: *Hortus Historiae. Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*. Kraków 2010, s. 447-456.
- Prostko-Prostyński J., *Germania in Polonia. O nowym polskim przekładzie i komentarzu Germanii Tacyta*. „Slavia Antiqua” 50 (2009), s. 343-364.
- Próchniak D., *Armeńczyka – Ormianina przez polszczyznę wędrowanie. Kilka uwag na temat historii terminów w języku polskim*. „Przegląd Nauk Historycznych” 4:2 (2005), s. 147-152.
- Pryzwansky M., *Cornelius Nepos: Key Issues and Critical Approaches*. „Classical Journal” 105 (2009), s. 97-108.
- Pulleyblank E.G., *Chinese and Indo-Europeans*. „Journal of the Royal Asiatic Society” (1966), s. 9-39.
- Pulleyblank E.G., *Chinese Evidence for the Date of Kaniska*, w: *Papers on the Date of Kaniska*, ed. by A.L. Basham. Leiden 1968, s. 247-258.
- Pulleyblank E.G., *The Consonantal System of Old Chinese*. „Asia Major” 9 (1962), s. 58-144; 206-265.
- Puri B.N., *Cities of Ancient India*. Meerut 1966.
- Rafnsson S., *Island*. „RGA” 15 (2000), s. 525.
- Rahkonen P., *Finno-Ugrian hydronyms of the River Volkhov and Luga catchment areas*. „Journal de la Société Finno-Ougrienne” 93 (2011), s. 205-266.
- Ramsay W.M., *The Historical Geography of Asia Minor*. London 1890, s. 179-197.
- Ranke K., Wenskus R., *Abalus*. „RGA” 1 (1973), szp. 5-6.
- Расторгуева В.С., Эдельман Д.И., *Этимологический словарь иранских языков*. Т. 1. Москва 2000.
- Raynaud M.-P., *The time and the place of the formation of the Albanians in the Middle Ages*, w: *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies*, ed. by L. Përzhita et al. Tirana 2014, s. 547-560.
- Reichert H., *Frau*. „RGA” 9 (1995), s. 494.

- Reichert H., *Helvecones*. „RGA” 14 (1999), s. 344-345.
- Reichert H., *Metuonis*. „RGA” 20 (2002), s. 1-4.
- Reichert H., *Morimarusa*. „RGA” 20 (2002), s. 246-247.
- Reichert H., *Saevo*. „RGA” 26 (2004), s. 86-88.
- Reichert H., *Skandia i nesoi*. „RGA” 28 (2005), s. 579-582.
- Reichert H., *Suesischer See (Sumpf)*. „RGA” 30 (2005), s. 112-113.
- Reichert H., Timpe D., *Guiones*. „RGA” 13 (1999), s. 182-184.
- Reichert H., *Tastris*. „RGA” 30 (2005), s. 295-296.
- Reichmann Ch., *Nordwestdeutsche Stämme*. „RGA” 21 (2002), s. 316-320.
- Reinhard P., „*arma ultra litora Iuvernæ promovimus*“ – Römer in Irland? „Marburger Beiträge zur Antiken Handels-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte” 31 (2013), s. 1-36.
- Ременников А.М., *Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке*. Москва 1957.
- Renfrew C., *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*. Cambridge 1987.
- Renfrew C., *Time Depth, Convergence Theory and Innovation in Proto-Indo-European: 'Old Europe' as a PIE Linguistic Area*, w: *Languages in Prehistoric Europe*, ed. by A. Bammesberger, Th. Vennemann. Heidelberg 2003, s. 17-48.
- Reuters F.H., *Die Briefe des Anacharsis*. Berlin 1963.
- Richmond I.A., *Roman Britain*. London 1963.
- Richter M., Harbison P., *Irland*. „RGA” 15 (2000), s. 494-504.
- Riess E., *Bitiae*. „RE” 3:5 (1897), szp. 543-544.
- Ritter C., *Die Vorhalle europäischer Völkergeschichten vor Herodotus um den Kaukasus und an den Gestaden des Pontus*. Berlin 1820.
- Rix H., *Rätisch und Etruskisch* (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 68). Innsbruck 1998.
- Rodgers B., *Eumenius of Augustodunum*. „Ancient Society” 20 (1989), s. 249-262.
- Rodríguez J.F., *El municipio romano de Gades*. Cádiz 1980.
- Rohrbacher D., *The Play of Allusion of in the Historia Augusta*. Madison 2016.
- Rolle R., *The World of the Scythians*. London 1989.
- Roller L.E., *The Legend of Midas*. „Classical Antiquity” 2 (1983), s. 299-313.
- Röllig W., *Muški, Muski*. „Reallexikon der Assyriologie” 8 (1993), s. 493-495.
- Roma sul Danubio. De Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'ambra*, ed. M. Buora, W. Jabost. Roma 2002.
- Romer F.E., *Pomponius Mela's Description of the World*. Ann Arbor 1998.
- Romm J., *Herodotus and Mythic Geography: the Case of the Hyperboreans*. „Transactions of American Philological Association” 119 (1989), s. 97-113.
- Róna-Tas A., *The Inscriptions of the Nagyszémtiklós Treasure*, w: *The Gold of the Avars. The Nagyszémtiklós Treasure*. Budapest 2002, s. 120-129.
- Ronconi A., *Per l'onomastica antica dei mari*. „Studi Italiani di Filologia Classica” 9 (1931), s. 326-331.
- Rosen K., *Ammianus Marcellinus*. Darmstadt 1982.
- Rosenfeld H., Hauck K., *Dioskuren*. „RGA” 5 (1984), s. 482-494.
- Rostovtzeff M., *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford 1922.
- Ростовцев М.И., *Новая книга о Белом острове и Таврике*, w: „Известия Арх. Ком.”, т. 65. Петербург 1919.

- Rostovtzeff M., *Skythien und der Bosporus*. Berlin 1931.
- Roth U., *Irische Kunst*. „RGA” 15 (2000), s. 487-491.
- Rozwadowski J., *Studia nad nazwami wód słowiańskich*. Kraków 1948.
- Rübekeil L., Scharf R., Castritius H., *Sweben*. „RGA” 30 (2005), s. 184-212.
- Rudnicka D., Mączyńska M., *Czarnówko, pow. Łęborg. Grób 430 z importami rzymskimi, w: Varia Barbarica Zenoni Woźniak ab amicis dicata*. Warszawa-Lublin 2002, s. 11-28 = „Germania” 82 (2004), s. 397-429.
- Rudnicki M., *Niektóre ciekawsze etymologie*. „Slavia Occidentalis” 30 (1972), s. 115-126.
- Ruge W., *Aulion*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2409.
- Ruge W., *Chalybes*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2099-2100.
- Ruge W., *Enetoi*. „RE” 5:10 (1905), szp. 2562.
- Ruge W., *Gallograeci*. „RE” 7:13 (1910), szp. 673.
- Ruge W., *Halys*. „RE” 7:14 (1912), szp. 2286-2287.
- Ruge W., *Iris* (2). „RE” 9:18 (1916) szp. 2045.
- Ruge W., *Isauria*. „RE” 9:18 (1916) szp. 2056.
- Ruge W., *Kallichoros*. „RE” 10:20 (1919), szp. 1632.
- Ruge W., *Kilikia*. „RE” 11:21 (1921), szp. 385-390.
- Ruge W., *Μοριμνη*. „RE” 16:31 (1933), szp. 304-305.
- Ruge W., *Philyres*. „RE” 20:39 (1941), szp. 214.
- Ruge W., *Tembris*. „RE” A9 (1934), szp. 633.
- Ruge W., *Themiskyra*. „RE” 2: 10 (1934), szp. 1630-1631.
- Ruge W., *Thermodon*. „RE” 2:10 (1934), szp. 2395-2397.
- Rühl F., *Eutropi Breviarium ab urbe condita*. Leipzig 1887.
- Рыбаков Б.А., *Геродотова Скифия*. Москва 1979.
- Rymut K., *Gewässernamen im Flußgebiet der oberen Weichsel von der Quelle bis zu Sola und Przemsza*. Stuttgart 1993.
- Saks E.V., *Aestii. An Analysis of an Ancient European Civilization*. Montreal-Heidelberg 1960.
- Saks E.V., *Esto-Europa*. Montreal-Lund 1966.
- Sale W., *The Hyperborean Maidens on Delos*. „Harvard Theological Review” 54 (1961), s. 75-89.
- Sallmann K.G., *Die Geographie des Älteren Plinius in ihrem Verhältnis zu Varro: Versuch einer Quellenanalyse*. Berlin 1971.
- Sallmann K.G., *Quellenangaben und Namenszitate in der Plinianischen Geographie*. „Hyperbo-reus” 9:2 (2003), s. 330-354.
- Santini C., *Eutropii Breviarium ab Urbe condita*. Leipzig 1979.
- Сапрыкин С.Ю., *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва 2001.
- Сапрыкин С.Ю., Внуков С.Ю., *Греческие надписи из Кара-Тобе (северо-западный Крым)*. „ВДИ” (2015), з. 2, s. 98-119.
- Sasse B., *Spanien und Portugal*. „RGA” 29 (2005), s. 285-321.
- Scardigli P., *Gotische Schrift*. „RGA” 12 (1998), s. 455-458.
- Scardigli P., *Greutungen*. „RGA” 13 (1999), s. 18-23.
- Schäferdiek K., *Gotische Mission*. „RGA” 12 (1998), s. 453-455.
- Schäferdiek K., *Wulfila*. „RGA” 34 (2007), s. 318-321.
- Schäferdiek K., Scardigli P., *Gotische Literatur*. „RGA” 12 (1998), s. 445-453.

- Scharf J., *Marus*. „DKP” 3 (1969), szp. 1060.
- Scherling K., *Tyrrhenum mare*. „RE” 14A (1948), szp. 1939-1940.
- Schippmann K., *Grundzüge der parthischen Geschichte*. Darmstadt 1980.
- Schiwek H., *Der Persische Golf als Schifffahrts- und Seehandels Route in Achämenischer Zeit und in der Zeit Alexanders der Grossen*. „Bonner Jahrbücher” 162 (1962), s. 43-97.
- Schmid W.P., *Baltoslawische Spracheinheit*. „RGA” 2 (1976), s. 20-22.
- Schmid W.P., *Der Begriff „Alteuropa” und die Gewässernamen in Polen*. „Onomastica” 27 (1982), s. 55-69.
- Schmid W.P., *Duria*. „RGA” 6 (1986), s. 294-295.
- Schmid W.P., Timpe D. *Ems*. „RGA” 7 (1989), s. 274-275.
- Schmidt K.H., Maier B., Grünewald Th., Büchsenbüchschütz O., *Kelten*. „RGA” 16 (2000), s. 364-392.
- Schmidt L., *Geschichte der Wandalen*. München 1942.
- Schmidt M., *Der römische Limes im Hohen Odenwald, am Mittleren Neckar und in der Schwabischen Alb*. Frankfurt am Main 2005.
- Schmitt R., *Apasiacae*. „Encyclopaedia Iranica” 2:2, s. 151-152.
- Schmitt R., *Aria*. „Encyclopaedia Iranica” 2:4, s. 404-405.
- Schmitt R., *Black Sea*. „Encyclopaedia Iranica” 4:3, s. 310-313.
- Schmitt R., *Die Wiedergabe iranischer Namen bei Ktesias von Knidos im Vergleich zur sonstigen griechischen Überlieferung*, w: *Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*, ed. J. Harmatta. Budapest 1979.
- Schmitt R., *Gotische Sprache*. „RGA” 12 (1998), s. 458-461.
- Schmitt R., *Illyrer*. „RGA” 15 (2000), s. 355-357.
- Schmitt R., *Iranische Sprachen*. „RGA” 15 (2000), s. 484-486.
- Schmitt R., *Margiana*. „Reallexikon der Assyriologie” 7 (1987-1990), s. 380-381.
- Schmitt R., *Medisches und Persisches Sprachgut bei Herodot.* „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 117 (1967), s. 119-145.
- Schoch P., *Kolaios*. „RE” Suppl. 4 (1924), szp. 942.
- Schoff W.H., *Isidore of Charax, Parthian Stations*. London 1914.
- Schuhmann R., *Eine textkritische Anmerkung zu Tacitus, Germania c.1, 1 und ihre Bedeutung für die Datierung der Schrift*. „Glotta” 80 (2004), s. 251-261.
- Schulten A., *Μακάρων νῆσοι*. „RE” 14:27 (1928), szp. 628-631.
- Schulten A., *Tingentera*. „RE” 12A (1937), szp. 1383-1384.
- Schütte G., *Ptolemy's Map of Northern Europe*. Copenhagen 1917.
- Schütte G., *Our Forefathers. The Gothonis Nations*. Cambridge 1929.
- Schwartz E., *Anometos*. RE 1:2 (1894), szp. 1873.
- Schwarz E., *Baiern und Naristen in Burgund*. „Südostdeutsche Forschungen” 2 (1937), s. 379-382.
- Schwarz E., *Baiton*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2779.
- Schwarz F.F., *Ein singhalesischer Prinz in Rom*. „Rheinisches Museum für Philologie” 117 (1974), s. 166-177.
- Schweder E., *Über die Weltkarte und Chorographie des Kaisers Augustus*. „Philologus” 56 (1897), s. 130-162.
- Седов В.В., *Днепровские балты*, w: *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*. Вильнюс 1985.

- Седов В.В., *Восточные славяне в VI-XIII вв.* Moskwa 1982.
- See von K., *Ultima Thule / Thule*. „RGA” 31 (2006), s. 416-420.
- Seeck O., *Alexandros* (25). „RE” 1: 2 (1894), szp. 1446.
- Seel O., *Eine römische Weltgeschichte. Studien zum Text der Epitome des Iustinus und zur Historik des Pompeius Trogus*. Nürnberg 1972.
- Seel O., *M. Iuniani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*, post Franciscum Ruehl. Lipsiae 1935.
- Segal J.B., *Edessa, 'the Blessed City'*. Oxford 1970.
- Șerban Gh.I., *Flavius Eutropius. Breviar de la întemeierea Romei*. Brăila 1997.
- Serbat G., *Plinie l'Ancien – État présent des études sur sa vie, son oeuvre et son influence*. „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” II 32.4. Berlin – NY 1986, s. 2069-2197.
- Seyer R., *Zur Besiedlungsgeschichte im nördlichen Mittelelbe-Havelgebiet um den Beginn unserer Zeitrechnung*. Berlin 1976.
- Seyfarth W., *Ammianus Marcellinus, Römische Geschichte*. Berlin 1986.
- Shahbazi S., *Shapur I. i: History*, w: „Encyclopaedia Iranica”, s.v.
- Shcheglov D., *Pomponius Mela's Chorography and Hellenistic Scientific Geography*, w: *The Periphery of the Classical World in Ancient Geography and Cartography*, ed. by A. Podossinov. Leuven-Paris-Walpole, MA. 2014, s. 77-94.
- Щеглов Д.А., *Аристей из Проконнеса: факты и интерпретации*. „Aristeas” 1 (2010), s. 9-34.
- Sidebotham S.E., *Roman Economic Policy in the Erythra Thalassa 30 B.C.–A.D. 217*. Leiden 1986.
- Sillig J., *Plinius. Naturalis Historiae libri*. Hamburgi et Gothae 1851-1858.
- Šimek E., *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia*, t. 1, Praha 1930, t. 2, Brno 1935, t. 3 cz. 1, Brno 1949.
- Šimek E., *Posledni Keltové na Moravě*. Brno 1958.
- Šimek E., *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia*, 3. Brno 1949.
- Šimek E., *Západní Slované a Germáni*. Brno 1947.
- Simon Z., *Some critical remarks on the recent PIE homeland and ethnogenesis theories*. „Indogermanische Forschungen” 114 (2009), s. 60-72.
- Simon Z., *Tabal und die Tibarener*. „Altorientalische Forschungen” 41:1 (2014), s. 125-134.
- Симоченко А. В., *Сарматы Таврии*. Киев 1993.
- Sinnatamby J.R., *Ceylon in Ptolemy's Geography*. Colombo 1968.
- Sircar D.C., *Studies in the Geography of Ancient and Mediaeval India*. Delhi 1971.
- Sitzmann A., *Tauriskier*. „RGA” 30 (2005), s. 312.
- Sitzmann A., Castritius H., *Semnonen*. „RGA” 28 (2005), s. 152-158.
- Скоры С.А., *Киммерийцы в украинской лесостепи*. Киев-Полтава 1999.
- Smignow A., *Scytowie*. Warszawa 1974.
- Смирнов К.Ф., *О погребениях роксолан*. „ВДИ” (1948), z. 1, s. 213-219.
- Смирнов К.Ф., *Сарматы и утверждение их политического государства в Скифии*. Москва 1984.
- Smith K.F., *Pupula duplex*, w: *Studies in Honour of Basil L. Gildersleeve*. Baltimore 1902, s. 287-310.
- Snyder Ch., *Exploring the World of King Arthur*. London 2011.
- Соболевский А.И., *Русско-скифские этюды. Окончание*. „Известия Отделения русского языка и словесности РАН” 1922: 27 (1924).

- Sokcsevits D., *Horvátország a 7. századtól napjankig*. Budapest 2011.
- Сокольский Н.И., *Синдская скульптура*, в: *Античное общество*. Москва 1967, s. 193-204.
- Solovyov S.L., *Ancient Berezan* (Colloquia Pontica 4). Leiden 1999.
- Solovyov S.L. (ed.), *Greeks and Natives in the Cimmerian Bosphorus*. (BAR International Series). Oxford 2008.
- Solovyov S.L., Treister M.Y., *Bronze Punches from Berezan*. „Ancient West & East” 3:2 (2004), s. 365-375.
- Sonnabend H., *Die Grenzen der Welt. Geographische Vorstellungen der Antike*. Darmstadt 2007.
- Sonnabend H., *Hyperboräer*. „RGA” 15 (2000), s. 308-310.
- Sontheimer W., *Amisia*. „DKP” 1 (1964), szp. 300.
- Springer M., *Thüringer*. „RGA” 30 (2005), s. 523-524.
- Springer M., *Warnen*. „RGA” 33 (2006), s. 274-281.
- Spuler B., *Der Amu Daria. Eine Flussmonographie*, w: *Mélanges Jean Deny*. Ankara 1958, s. 231-248.
- Stachowski M., *Teoria nostratyczna i szkoła moskiewska*. „LingVaria” 6 (2011), s. 241-274.
- Stadler H., *Eupatoria* (3). „RE” 6:11 (1907), szp. 1161-1164.
- Starr Ch.G., *The Roman Emperor and the king of Ceylon*. „Classical Philology” 51 (1956), s. 27-30.
- Steche T., *Altgermanien im Erdkundenbuch des Klaudius Ptolemäus*. Leipzig 1937.
- Steinmetz P., *Die literarische Form des Agricola*, w: *Kleine Schriften* (Palingenesia 68). Stuttgart 2000, s. 361-373.
- Stem S., *The Political Biographies of Cornelius Nepos*. Michigan University Press 2012.
- Steuer H., *Nordgermanen*. „RGA” 21 (2002), s. 277-289.
- Steuer H., *Swebenknuten*. „RGA” 35 (2007), s. 45-50.
- Stichtenoth D., *Abalus und die Nerthusinsel*. „Zeitschrift für Deutsches Altertum und Deutsche Literatur” 86 (1955/1956), s. 161-192.
- Stieber Z., *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fonologia*. Warszawa 1969.
- Stolte B.H., *Cananefaten*. „RGA” 4 (1981), s. 329-330.
- Стратановский Г.А., *Геродот*. Москва 1993.
- Strahl E., *Wurt und Wurtensiedlungen*. „RGA” 34 (2007), s. 351-358.
- Strahm Ch., Mohen J.-P., Eluère C., Ziegler S., Büchschütz O., Fellmann R., Scardigli B., *Gallien (Frankreich)*. „RGA” 10 (1998), s. 345-402.
- Straub J.A., *Heidnische Geschichtsapologetik in der christlichen Spätantike. Untersuchungen über Zeit und Tendenz der Historia Augusta*. Bonn 1963.
- Streck M., *Albania*. „RE” Suppl. 1 (1903), szp. 51.
- Strzelczyk J., *Goci. Rzeczywistość i legenda*. 2 wyd. Poznań 2015.
- Strzelczyk J., *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*. Warszawa 1987.
- Strzelczyk J., *Wandalowie i ich afrykańskie państwo*, 2. wyd. Warszawa 2005.
- Sulimirski T., *The Sarmatians*. London 1970.
- Sulimirski T., *Trakowie w północnych Karpatach i problem pochodzenia Wołochów*. „Acta Archaeologica Carpathica” 14 (1974), s. 79-105.
- Svennung J., *Die Swioneninsel und die Sithones bei Tacitus*. „Eranos” 61 (1963), s. 121-142.
- Svennung J., *Jordanes und Skandia* (Skrifter utg. Av K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala, t. 44, z. 2A). Uppsala 1967.

- Swoboda E., *Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler*. Graz-Köln 1964.
- Swoboda M., *Sextus Propertius. Szkice krytycznoliterackie*. Poznań 1976.
- Swoboda W., *Atel*. „SSS” 1 (1961), s. 53.
- Syme R., *Ammianus and the Historia Augusta*. Oxford 1968.
- Syme R., *Historia Augusta Papers*. Oxford 1983.
- Syme R., *Tacitus*, vol. 1-2. Oxford 1958.
- Syme R., *The Cadisii in History and in Fiction*. „Journal of the Hellenic Society” 108 (1988), s. 137-150.
- Szádecky-Kardoss S., *The name of river Tisza*. „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 2 (1954), s. 77-115.
- Szafarzyk P.J., *Słowiańskie starożytności*. Poznań 2003 [oryg. *Slovanské starožitnosti*, 1837, wyd. polskie 1843-1844].
- Щеглов А.Н., *Заметки по древней географии и топографии Сарматии и Тавриды*. „ВДИ” (1965), z. 2, s. 107-113.
- Szelest H., *Historycy Cesarstwa Rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*. Warszawa 1966.
- Szemerényi O., *Four Iranian Ethnic Names: Scythian-Skudra-Sogdian-Saka*. Wien 1980.
- Szemerényi O., *Sprachtypologie, funktionelle Belastung und die Entwicklung indogermanischer Lautsysteme*. „Acta Iranica” 12 (1977), s. 339-393.
- Tambovtsev Y., *Is the Taxon of Altaic Languages Natural or Artificial?* „Lingua Posnaniensis” 51 (2009), s. 133-154.
- Tarn W.W., *The Greeks in Bactria and India*. Cambridge 1938.
- Tausend K., *Lugier-Vandilier-Vandalen*. „Tyche” 12 (1997), s. 229-236.
- Tenger B., *Zur Geographie und Geschichte des Troas*, w: *Die Troas*, hrsg. von E. Schwertheim. Bonn 1999, s. 103-180.
- Teslenko I.B. ed., *Древняя и средневековая Таврика*. Київ 2015.
- Тереножкин А.И., *Киммерийцы*. Киев 1976.
- Tesche B., *Zur Geschichte der Germanen. Materialsammlung*. Berlin 1956.
- The Indoeuropean-Tartessian-Debate*. „Journal of Indoeuropean Studies” 42 (2013).
- Thelamon F., *Amazones et Gargréenes: la disjonction de masculins et des féminins au Caucase*, w: *Mélanges Pierre Leveque VII*, éd. M.-M. Mactoux, E. Geny. Besançon 1993, s. 319-338.
- Thiel J.H., *Eudoxus of Cyzicus*. Groningen 1966.
- Thomasson B.E., *Fasti Africani. Senatorische und ritterliche Amtsträger in den römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diokletian*. Rom 1996.
- Thompson E.A., *The Historical Work of Ammianus Marcellinus*. Groningen 1969.
- Thompson W.P.L., *The New History of Orkney*. 3 ed. Edinburgh 2012.
- Thomson G., *Ajschylos i Ateny. Studium nad społeczną genezą dramatu*. Warszawa 1956.
- Thomson J., *History of Ancient Geography*. Cambridge 1948.
- Thomson M., *Studies in Historia Augusta*. Bruxelles 2012.
- Tiefenbach H., *Roggen*. „RGA” 25 (2003), s. 178-181.
- Till R., *Tacitus. Das Leben des Iulius Agricola, lateinisch-deutsch*. 5 wyd. Berlin 1988.
- Timpe D., *Die Söhne des Mannus*. „Chiron” 21 (1991), s. 69-124.
- Timpe D., *Galtis*. „RGA” 10 (1998), s. 405-406.

- Timpe D., *Guthalus*. „RGA” 13 (1999), s. 229.
- Timpe D., Scardigli B., Neumann G., Udolph J., Andersson Th., Seebold E., Beck H., Müller H., Steuer H., Roth H., Capelle T., Maier B., Schäferdiek K., Kroeschell K., Carlen L., *Germanen, Germania, Germanische Altertumskunde*. „RGA” 11 (1998), s. 181-438
- Tischler J., *Ostgermanen*. „RGA” 22 (2003), s. 338-344.
- Titchener F., *Cornelius Nepos and the Biographical Tradition*. „Greece & Rome” 50 (2003), s. 85-99.
- Točik A., *K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu*. „Archeologické Rozhľedy” 11 (1959), s. 841-874.
- Todd M. (ed.), *A Companion to Roman Britain*. Oxford 2006.
- Толстов С.П., *По следам древне хорезмийской цивилизации*. Москва 1948.
- Tomaschek W., *Abarimon*. „RE” 1 (1894), szp. 16.
- Tomaschek W., *Acascomarci*. „RE” 1 (1894), szp. 131.
- Tomaschek W., *Accisi*. „RE” 1 (1894), szp. 142.
- Tomaschek W., *Acesinus*. „RE” 1 (1894), szp. 1164.
- Tomaschek W., *Achaioi*. „RE” 1 (1894), s. 204-205.
- Tomaschek W., *Aepolium*. „RE” 1 (1894), szp. 596.
- Tomaschek W., *Agamathae*. „RE” 1 (1894), szp. 719.
- Tomaschek W., *Agandei*. „RE” 1 (1894), szp. 731.
- Tomaschek W., *Agdei*. „RE” 1 (1894), szp. 766.
- Tomaschek W., *Agoritai*. „RE” 1 (1894), szp. 886.
- Tomaschek W., *Akra*. „RE” 1 (1894), szp. 1187.
- Tomaschek W., *Albanos*. „RE” 1-2 (1894), szp. 1307.
- Tomaschek W., *Alopeke*. „RE” 1 (1894), szp. 1596-1597.
- Tomaschek W., *Amadokoi*. „RE” 1:1-2 (1894), szp. 1712-1713.
- Tomaschek W., *Amalcius Oceanus*. „RE” 1 (1894), szp. 1716-1717.
- Tomaschek W., *Anariakai*. „RE” 1 (1894), szp. 2063.
- Tomaschek W., *Anasi*. „RE” 1 (1894), szp. 2064.
- Tomaschek W., *Anclacae*. „RE” 1 (1894), szp. 2114.
- Tomaschek W., *Anthemus* (1). „RE” 1 (1894), szp. 2369.
- Tomaschek W., *Aorsoi*. „RE” 1 (1894), szp. 2659-2660.
- Tomaschek W., *Apartaei*. „RE” 1 (1894), szp. 2670.
- Tomaschek W., *Apasiakai*. „RE” 1 (1894), szp. 2670.
- Tomaschek W., *Apaturos*. „RE” 1 (1894), s. 2681.
- Tomaschek W., *Araxes*. „RE” 2:3 (1895), szp. 402-403.
- Tomaschek W., *Argippaioi*. „RE” 2:3 (1895), szp. 719-721.
- Tomaschek W., *Ariane*. „RE” 2:3 (1895), szp. 813-814.
- Tomaschek W., *Ariobarzanes*. „RE” 2:3 (1895), szp. 835.
- Tomaschek W., *Arkadis*. „RE” 2:3 (1895), szp. 1156.
- Tomaschek W., *Arrechoi*. „RE” 2:3 (1895), szp. 1225-1226.
- Tomaschek W., *Arsilachitae*. „RE” 2:3 (1895), szp. 1277.
- Tomaschek W., *Asampatae*. „RE” 2:4 (1896), szp. 1515.
- Tomaschek W., *Asiakes*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2625.
- Tomaschek W., *Assyrani*. „RE” 2:4 (1896), szp. 1751.

- Tomaschek W., *Athernei*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2049.
- Tomaschek W., *Auchatai*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2268.
- Tomaschek W., *Autacae*. „RE” 2:4 (1896), szp. 2593.
- Tomaschek W., *Belcae*. „RE” 3:5 (1897), szp. 198-199.
- Tomaschek W., *Bykes*. „RE” 3:5 (1897), szp. 1105.
- Tomaschek W., *Byzeres*. „RE” 3:5 (1897), szp. 1159.
- Tomaschek W., *Caliordi*. „RE” 3:5 (1897), szp. 1356.
- Tomaschek W., *Camacae*. „RE” 3:5 (1897), szp. 1423.
- Tomaschek W., *Cantici*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1495.
- Tomaschek W., *Cantiocaptae*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1498.
- Tomaschek W., *Carastasei*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1569.
- Tomaschek W., *Carnae*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1598.
- Tomaschek W., *Caroni*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1605.
- Tomaschek W., *Cataetae*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1783.
- Tomaschek W., *Cathei montes*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1788.
- Tomaschek W., *Cathippi oppidum*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1788.
- Tomaschek W., *Cauthadae*. „RE” 3:6 (1899), szp. 1814.
- Tomaschek W., *Cetae*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2012.
- Tomaschek W., *Chamaikoitai*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2103.
- Tomaschek W., *Charax* (8). „RE” 3:6 (1899), szp. 2121.
- Tomaschek W., *Choamani*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2353.
- Tomaschek W., *Chronos*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2481.
- Tomaschek W., *Chrysoanas*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2511-2512.
- Tomaschek W., *Chrysorhoas* (7). „RE” 3:6 (1899), szp. 2519.
- Tomaschek W., *Cissii montes*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2590.
- Tomaschek W., *Cizi*. „RE” 3:6 (1899), szp. 2624.
- Tomaschek W., *Coitae*. „RE” 4:7 (1900), szp. 361.
- Tomaschek W., *Comani* (1). „RE” 4:7 (1900), szp. 604.
- Tomaschek W., *Crobiggeri*. „RE” 4:8 (1901), szp. 1725.
- Tomaschek W., *Cylypenus sinus*. „RE” 4:8 (1906), szp. 1906.
- Tomaschek W., *Dandake*. „RE” 4:8 (1901), szp. 2099.
- Tomaschek W., *Dandarioi*. „RE” 4:8 (1901), szp. 2099-2100.
- Tomaschek W., *Derbikes*. „RE” 5 (1905), szp. 237-238.
- Tomaschek W., *Dia* (8). „RE” 5:10 (1905), szp. 299.
- Tomaschek W., *Die Alten Thraker*. Osnabrück 1975 (reprint).
- Tomaschek W., *Dioskurias*. „RE” 5:10 (1905), szp. 1123-1125.
- Tomaschek W., *Duria*. „RE” 5:10 (1905), szp. 1852.
- Tomaschek W., *Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden*. Wien 1888.
- Tomaschek W., *Über das Arimaspengedicht des Aristetas*. „Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien” 116 (1888), s. 715-780.
- Tomaschek W., Andreas F.C., *Albania*. „RE” 1-2 (1894), szp. 1303-1305.
- Топоров В.Н., „*Baltica*” Подмосковья. Балто-славянский сборник. Москва 1972.

- Топоров В.Н., Трубачев О.Н., *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. Москва 1962.
- Tóttösy C., *The Name of the Greeks in Ancient India*. „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 3 (1955), s. 301-319.
- Trachsel A., *La Troade. Un paysage et son héritage littéraire*. Basel 2007.
- Traina G., *La Géographie entre érudition et politique. Pline l'Ancien et les frontières de la connaissance du monde*, w: *La invención de una geografía de la Península Ibérica*, t. 2: *La época imperial. L'invention d'une géographie de la Péninsule Ibérique*, t. 2: *L'époque impériale*, ed. G. Cruz Andreotti, P. Le Roux y P. Moret. Madrid 2007, s. 95-114.
- Tréheux J., *La Réalité historique des offrandes hyperboréennes*, w: *Studies Presented to D.M. Robinson on his Seventieth Birthday*. Saint Louis 1953, s. 758-774.
- Treidler H., *Araxes*. „DKP” 1 (1964), szp. 490.
- Treidler H., *Armenia*. „DKP” 1 (1964), szp. 599-600.
- Treidler H., *Ganges*. „DKP” 2 (1967), szp. 690-691.
- Treidler H., *Isauria*. „DKP” 2 (1967), szp. 1458-1459.
- Treidler H., *Παραχόαθρας ὄρος*. „RE” 10 suppl. (1965), szp. 475-478.
- Treidler H., *Portus Achaeorum* (2). „RE” 22:45 (1953), szp. 404-405.
- Treidler H., *Uscardei*. „RE” A17 (1961), szp. 1076-1077.
- Treidler H., *Utitorsi*. „RE” A17 (1961), szp. 1180-1864.
- Treister M.Y., *Excavations at Pantikapaion*, w: *Greek Archaeology without Frontiers*. Athens 2002, s. 151-172.
- Третьяков П.Н., *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге*. Москва-Ленинград 1966.
- Трубачев О.Н., *Этногенез и культура древнейших славян*. Москва 1991.
- Трубачев О.Н., *Indoarica в Северном Причерноморье*. „Вопросы языкознания” (1981), з. 2, s. 3-21 (wcześniejsza wersja w: *Античная балканистика*, 2. Москва 1975, s. 38-47).
- Трубачев О.Н., *Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики*. „Вопросы языкознания” (1982), з. 4, s. 10-26; з. 5, s. 3-17.
- Трубачев О.Н., *Названия рек Правобережной Украины*. Москва 1968.
- Трубачев О.Н., *Nichtskythisches im Skythien Herodots*. „Indogermanische Forschungen” 82 (1977), s. 132-133.
- Трубачев О.Н., *О синдах и их языке*. „Вопросы языкознания” (1976), з. 4, s. 39-63.
- Трубачев О.Н., *«Старая Скифия» (Ἀρχαίη Σκυθίη) Геродота (4.99) и славяне. Лингвистический аспект*. „Вопросы языкознания” (1979), з. 4.
- Tsetskhladze G., *Between West and East: Anatolian Roots of Local Cultures of the Pontus*, w: *Ancient Greeks West & East*, ed. by Idem (Mnemosyne Suppl. 196). Leiden 1999, s. 469-496.
- Tsetskhladze G., *Die Griechen in der Kolchis*. Amsterdam 1998.
- Tsetskhladze G., *Phanagoreia. Metropolis of the Asiatic Bosphorus*, w: *Greek Archaeology without Frontiers*. Athens 2002, s. 129-150.
- Турчанинов Г.Ф., *Φθειροφάγοι писателей классической древности*. „Иберийско-кавказское языковедение” 1. Тбилиси 1946, s. 401-404.
- Türk G., *Symplegades*. „RE” 7A (1931), szp. 1170-1171.
- Tymieniecki K., *Migracje w Europie w starożytności*. „Slavia Antiqua” 3 (1951-52), s. 1-51.

- Tymieniecki K., *Wenetowie. Nazwa i rzeczywistość historyczna*. „Slavia Antiqua” 1 (1948), s. 248-260.
- Tymieniecki K., *Ziemia polskie w starożytności. Ludy i kultury najdawniejsze*. Poznań 1951.
- Ubl H., *Noricum*. „RGA” 21 (2002), s. 324-340.
- Udolph J., *Alteuropäische Hydronymie und urslavische Gewässernamen*. „Onomastica” 42 (1997), s. 21-70.
- Udolph J., *Die Schichtung der Gewässernamen in Pannonien*. „Ural-Altaische Jahrbücher” N.F. 15 (1997-1998), s. 90-10.
- Udolph J., *Kamen die Slaven aus Pannonien?*, w: *Studia nad etnogenezą Słowian*. Wrocław 1988, s. 168-173.
- Udolph J., *Die Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb den alteuropäischen Hydronymie*. Heidelberg 1990.
- Udolph J., *Helinium*. „RGA” 14 (1999), s. 308-310.
- Udolph J., *Karpaten*. „RGA” 16 (2000), s. 317-318.
- Udolph J., *Studien zu slavischen Gewässernamen und slavischen Gewässerbezeichnungen*. Heidelberg 1979.
- Udolph J., *Weser (Namenkundlich)*. „RGA” 33 (2006), s. 491-494.
- Udolph J., Nowakowski W., *Weichsel*. „RGA” 33 (2006), s. 356-360.
- Umanova Z.I., *New Material on Ancient Merv*. „Iran” 30 (1992), s. 55-63.
- Uslar R. v., *Archäologische Fundgruppen und germanische Stammesgebiete vornehmlich aus der Zeit um Christi Geburt*. „Historisches Jahrbuch” 71 (1952), s. 1-36.
- Vaissière É. de la, *Sogdian Traders* (Handbuch der Orientalistik 8:10). Leiden-Boston 2005.
- Vajda L., *Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen*. Wiesbaden 1968.
- Van Sickle C.E., *Eumenius and the Schools of Autun*. „American Journal of Philology” 55 (1934), s. 236-243.
- Van Windekens A.J., *Tokharien A ñomes ‘charrue’ et le problème de l’origine de zyriène amet’š, etc., votiak amed’ž, russe omežb*. „Ural-Altaische Jahrbücher” 44 (1972), s. 244-245.
- Vanyó L., *Az ókeresztény egyház irodalma*. 2. wyd. Budapest 1988.
- Vásáry I., *Geschichte des frühen Innerasiens*. Herne 2006.
- Vasilev M.I., *The Policy of Darius and Xerxes towards Thrace and Macedonia*. Leiden 2015, zwił. s. 84-123.
- Vasmer M., *Die Iranier in Südrußland*. Leipzig 1925; Wiesbaden 1971.
- Vasmer M., *Ein Name des Kaspischen Meeres*. „Zeitschrift für Slavische Philologie” 24 (1956), s. 28-29.
- Vasmer M., *Osteuropäische Ortsnamen*: 1. *Das Schwarze Meer*. „Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis” ser. 1, 1:3 (1921).
- Vasmer M., *Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde*. Berlin 1971.
- Veksina M., *Sprachliche Untersuchungen zur neuen griechischen Weihinschrift aus dem Oxos-Tempel*. „Glotta” 90 (2014), s. 216-240.
- Velké dějiny země Koruny České*. Praha 1999.
- Vernadsky G., *Ancient Russia*. New Haven-London 1943, repr. 1969.
- Vidman L., *Fasti Ostienses*. Praha 1982.

- Vitale M., *Kolchis in der Hohen Kaiserzeit. Römische Eparchie oder Nördlicher Aussenposten des Limes Ponticus?*, „Historia” 62:2 (2013), s. 241-258.
- Vogelsang W.J., *Some Observations on Achaemenid Hyrcania*. „Achaemenid History” 3 (1988), s. 121-135.
- Vogelsang W.J., *The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire*. Leiden 1992.
- Vössing K., Milinković M., *Sirmium*. „RGA” 28 (2005), s. 499-503.
- Vulpe R., *Les problème des Bastarnes à la lumière des découvertes archéologiques de Moldavie, w: Congrès des Sciences Historiques*. Rome 1955, s. 1-18 = separatim Bucarest 1955.
- Walczak B., [rec.] W. Mańczak. *Praojczyzna Słowian*. Wrocław 1981. „Lingua Posnaniensis” 27 (1985), s. 158-166.
- Walser G., *Die Route des Isidorus von Charax durch Iran*. „Archäologische Mitteilungen aus Iran” 18 (1985), s. 145-156.
- Warschoł S., *Einogeneza Słowian w świetle słowiańskiej tradycyjnej zoonimii ludowej (problematyka wybrana)*. „Folia onomastica Croatica” 12-13 (2003-2004), s. 559-572.
- Ward D., *The Divine Twins. An Indoeuropean Myth in Germanic Tradition*. Berkeley-Los Angeles 1968.
- Washburn W., *A proposed explanation of the closed Indian Ocean on some Ptolemaic maps of the Twelfth-Fifteenth centuries*. „Revista da Universidade de Coimbra” 33 (1985), s. 431-441.
- Wąsowicz A., *Olbia pontique et ses territoire*. Paris 1975.
- Wąsowicz A., Zdrojewska W., *Monuments en plomb d'Olbia pontique au Musée Nationale de Varsovie*. Toruń 1998.
- Weiss J., *Gallia*. „RE” 7:13 (1910), szp. 639-666.
- Weissbach F.H., *Ματιανή*. „RE” 14:28 (1930), szp. 2197-2199.
- Weissbach F.H., *Ματιηνοί* (2). „RE” 14:28 (1930), szp. 2203-2204.
- Weissbach F.H., *Σατάρχα*. „RE” A3 (1921), s. 59-60.
- Weissbach F.H., *Satarachae*. „RE” A3 (1921), szp. 60.
- Weißbach W., *Euphrates*. „RE” 6: 11 (1907), szp. 1195-1215.
- Weißbach W., *Isidoros Charakenos*. „RE” 9 (1916), szp. 2064-2068.
- Weißbach W., *Κάρραι*. „RE” 10:20 (1919), szp. 2009-2021.
- Weniger L., *Feralis exercitus*. „Archiv für Religionswissenschaft” 9 (1909), s. 201-247.
- Wenskus R., *Abnoba*. „RGA” 1 (1973), s. 13.
- Wenskus R., *Actania*. „RGA” 1 (1973), s. 56.
- Wenskus R., *Aeningia*. „RGA” 1 (1973), s. 87.
- Wenskus R., *Aisten*. „RGA” 1 (1973), szp. 116-118.
- Wenskus R., *Amalchius oceanus*. „RGA” 1 (1973), s. 146.
- Wenskus R., *Askibourgion oros*. „RGA” 1 (1973), s. 459-460.
- Wenskus R., *Austeravia und Actania*. „RGA” 1 (1973), s. 511-512.
- Wenskus R., *Chauken*. „RGA” 4 (1981), s. 394-395.
- Wenskus R., *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*. Köln-Graz 1961.
- Wenskus R., Ozols J., *Alanen*. „RGA” 1 (1973), s. 122-126.
- Werhahn H.M., *Hyperboreer*. „Reallexikon für Antike und Christentum” 16 (1994), szp. 967-986.
- Wernicke K., *Arimaspoi*. „RE” 2:3 (1895), szp. 826-827.

- West S., *Herodotus on Aristaeas*, w: *Pontus and the Outside World*, ed. by C.J. Tuplin (Colloquia Pontica 9). Leiden 2004, s. 43-68.
- Whitaker I., *The Problem of Pytheas' Thule*. „Classical Journal” 77 (1981-82).
- Whittcover R., *Marvels of the East: A Study in the History of Monsters*. „Journal of the Warburg and Courtauld Institute” 5 (1942), s. 159-197.
- Wiesehöfer J., *Das Partherreich und seine Zeugnisse*. Stuttgart 1998.
- Wieseler F., *De Cyaneis sive Symplegadibus*. Göttingen 1879.
- Вигасин А.А., *Санскритская лексика, заимствованная из греческого языка*. „ВДИ” (2015), z. 2, s. 60-73.
- Wikarjak J., *Warsztat pisarski Cyserona*. Warszawa-Poznań 1976.
- Will W., *Römische 'Klientel-Randstaaten' am Rhein?* „Bonner Jahrbücher” 187 (1987), s. 1-61.
- Wilson D.M., *Man*. „RGA” 19 (2001), s. 205.
- Wilson D.M., *Schottland*. „RGA” 27 (2004), s. 268-275.
- Winiarczyk M., *'O Hyperborejczykach' Hekatajosa z Abdery. Stan badań (1848-2005) i próba interpretacji*. „Meander” 61 (2006), s. 29-55.
- Виноградов Ю.Г., *О политическом единстве Березани и Ольбии*, в: *Художественная культура и археология античного мира*. Москва 1976.
- Winter E., *Kult Jowisza Dolicheńskiego i jego początki* (Labarum 12). Poznań 2015.
- Witczak K.T., *On the Indo-European Origin of Two Lusitanian Theonyms*. „Emerita” 67:1 (1999), s. 65-73.
- Witczak K.T., *Скифский язык*. „Вопросы языкознания” (1992), z. 5, s. 50-59.
- Witczak K.T., *Słownictwo morskie Germanów a zagadnienie substratu*, w: *Językoznawstwo synchroniczne i diachroniczne. Tom poświęcony pamięci Adama Weinsberga*. Warszawa 1993, s. 315-337.
- Witczak K.T., *Śląsk w epoce antycznej: kult Alków (Tacyt, Germania 43) i jego celtycka geneza*, w: *Tradycje kultury antycznej na Śląsku*, red. J. Rostropowicz. Opole 1997, s. 43-56.
- Witczak K.T., *Zagadnienie Botów-Butonów w świetle źródeł pisanych*, w: *Tradycje kultury antycznej na Śląsku*, red. J. Rostropowicz, t. 2. Opole 2003, s. 209-226.
- Witczak K.T., *Z problematyki weneckiej. Raz jeszcze o rekacji Korneliusza Neposa o przybyściach z Indii*. „Slavia Occidentalis” 44 (1987), s. 73-79.
- Witczak K.T., Szarypkin S., *Pomponiusza Meli Chorographia czyli opis kręgu ziemi*. Piotrków Trybunalski 2011.
- Witczak K.T., Zawiasa D., *Palici – the Sicilian Twin Brothers and the Indo-European Myth about Divine Twins*. „Antiquité Vivante” 54:1-2 (2004), s. 45-60.
- Witczak K.T., Zawiasa D., *The Sicilian Palici as Divine Twins*. „Ollodagos” 20 (2006), s. 13-27.
- Wojciechowski T., *Chrobacja. Rozbiór starożytności słowiańskich*. Kraków 1873.
- Wolfram H., *Geschichte der Goten*, 2. Aufl. München 1980.
- Wolfram H., *Ostgoten*. „RGA” 22 (2003), s. 344-349.
- Wolfram H., Beck H., *Ermanarich*. „RGA” 7 (1989), s. 510-515.
- Wolski J., *L'empire des Arsacides*. Leuven 1993.
- Wolters R., *Keltoskythen*. „RGA” 16 (2000), s. 420-422.
- Wolters R., *Mannusstämme*. „RGA” 19 (2001), s. 234-237.
- Wolters R., *Teutoburger Wald*. „RGA” 30 (2005), s. 364-368.

- Wolters R., *Teutoburgium*. „RGA” 30 (2005), s. 368.
- Wolters R., *Thraker*. „RGA” 30 (2005), s. 502-504.
- Wołagiewicz R., *Kultura wielbarska. Problemy interpretacji etnicznej*, w: *Problemy kultury wielbarskiej*, red. T. Malinowski. Słupsk 1981, s. 79-106.
- Woudhuizen F.C., *Late Bronze Age Hydronyms and Toponyms of Indo-European Nature in Western Anatolia*. „Živa Antika” 62 (2012), s. 5-16.
- Woudhuizen F.C., *Some Southwest Iberian Inscriptions*. „Talanta” 46-47 (2014-2015), s. 299-334.
- Woudhuizen F.C., *Towards a Chronological Framework for Significant Dialectal Tendencies in Indo-European*. „Journal of Indo-European Studies” 38: 1-2 (2010), s. 41-130.
- Woźniak Z., *O prawidłową lokalizację Kotynów*. „Acta Archaeologica Carpathica” 5 (1963), s. 103-123.
- Wright J.K., *Geographical Lore of the Time of the Crusades*. New York 1925.
- Wyss R., Callies H., Büttner H., *Alpenpässe*. „RGA” 1 (1973), s. 191-198.
- Yakovenko E.V., *Les contacts diplomatiques entre le Bosphore et la Scythie à l'époque d'Atéas*. „Dialogues d'histoire ancienne” 18:1 (1992), s. 179-188.
- Yang Juping, *Some clues of the Hellenistic World and the Roman East hidden in China's Early Four Historical Books*. „Talanta” 46-47 (2014-2015), s. 121-143.
- Забелин И., *История русской жизни*. Москва 1876.
- Zabłocka J., *Germania*. „SSS” 2 (1966), s. 96-97.
- Зайцев Ю.П., *Неаполь Скифский (II в. до н.э. - II в. н.э.)*. Симферополь 2003.
- Zawadzcy I., T., *Plinius. Historia naturalna*. Wrocław 1961.
- Зеест И.Б., *Керамическая тара Боспора*. Москва 1960.
- Zeuß K., *Die Deutschen und die Nachbarstämme*. München 1837.
- Ziegler K., *Sapaei*. „RE” IX suppl. (1962), szp. 1368.
- Ziegler K., *Zigae*. „RE” 19A (1972), szp. 446.
- Ziegler K., *Zonus*. „RE” 19A (1972), szp. 763.
- Zimmer St., *Pannonische Sprache*. „RGA” 22 (2003), s. 483.
- Zimmer St., *Teutonen*. „RGA” 30 (2005), s. 368-369.
- Zimmer St., Kehne P., *Hercynia silva*. „RGA” 14 (1999), s. 396-401.
- Zimmer St., Wolters R., Ament H., *Rhein*. „RGA” 24 (2003), s. 524-532.
- Zinkevičius Z., *A Polish-Yatvingian Vocabulary?* „Linguistic and Oriental Studies from Poznań” 1 (1992), s. 99-133.
- Zsoldos I., *Seneca munkái*. Pest 1873.
- Зубарев В.Г., *Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции*. Москва 2005.
- Žaki A., *Alpejskie szlaki św. Wojciecha-Adalberta*. „Acta Archaeologica Carpathica” 34 (1997-1998), s. 93-117.
- Županić N., *Prvi nosilci etničnih imen Srb, Hrvat, Čeh in Ant*. „Etnolog” 2 (1928), s. 74-79.
- Županić N., *Srbi Plinija i Ptolemeja*. „Zbornik radova posvecen J. Цвијићу”. Beograd 1924.

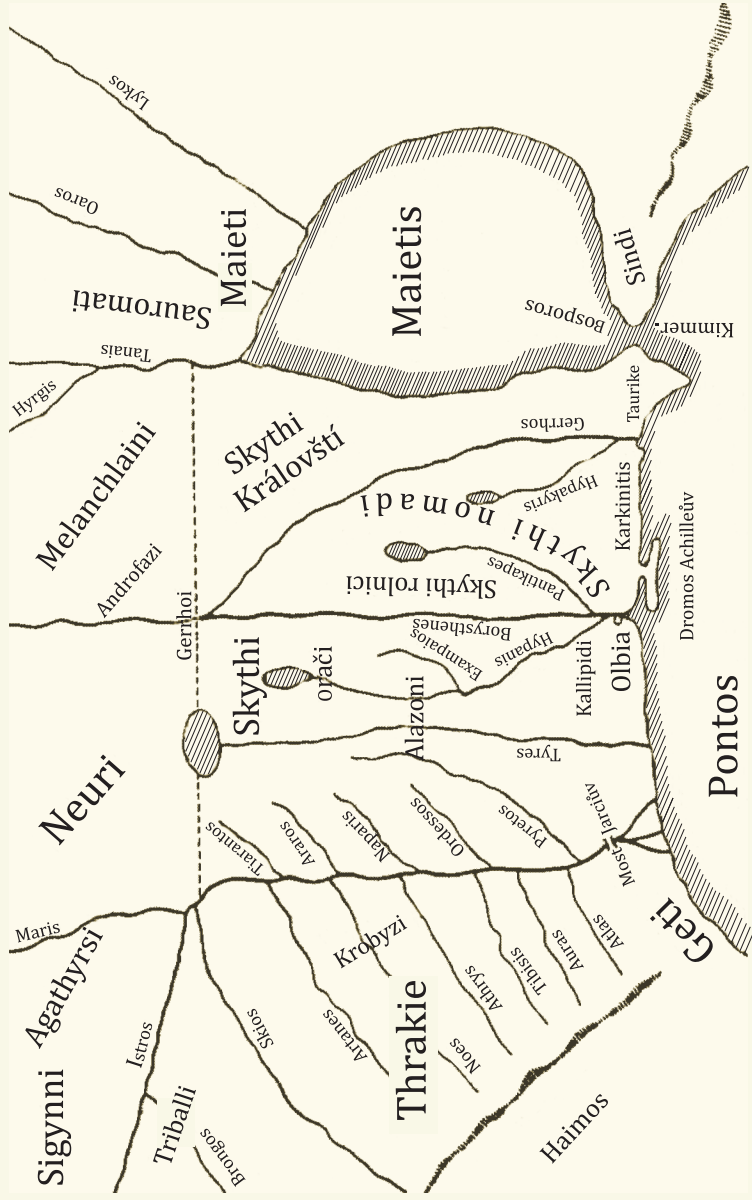
APPENDIX

MAPY

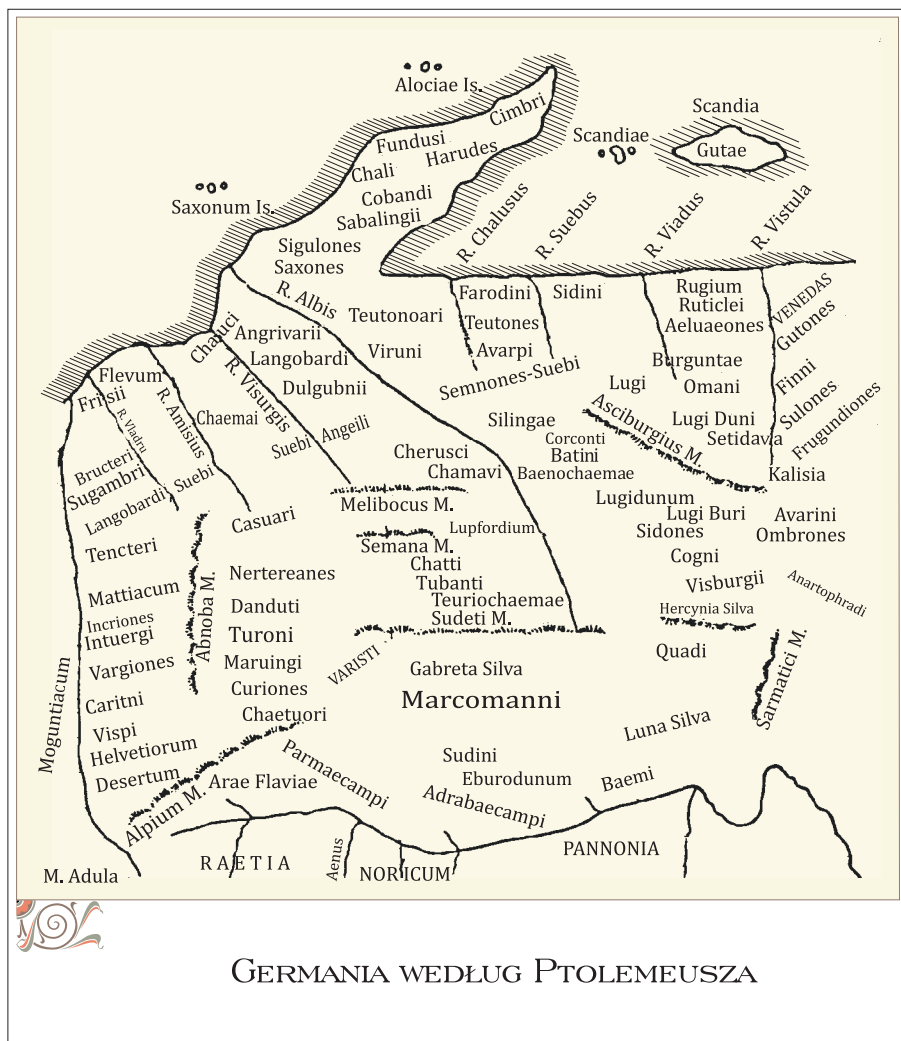
Spis map

1. Scytia według Herodota, w: L. Niederle, *Slovanské starožitnosti*. Praha 1904, s. 234.
2. Germania według Ptolemeusza, w: J.O. Thomson, *History of Ancient Geography*. Cambridge 1948, s. 245.
3. Sarmacja według Ptolemeusza, w: J.O. Thomson, *History of Ancient Geography*. Cambridge 1948, s. 251.
4. Kula ziemiska według Klaudiusza Ptolemeusza, w: S. Leszczycki, *Rozwój myśli geograficznej*, w: *Geografia powszechna*, t. 1: *Ziemia – środowisko naturalne człowieka*, red. A. Malicki, F. Uhoreczak. Warszawa 1962, s. 26.
5. Ziemia według Pomponiusza Meli, w: J. Fiske, *The Discovery of America, with some account of Ancient America and the Spanish Conquest in two volumes*. Boston and New York 1892, s. 304 (<https://www.mirrorservice.org/sites/gutenberg.org/2/7/2/5/27253/27253-h/27253-h.htm>; dostęp: 2.12.2016).
6. Ekumena według Strabona, w: S. Leszczycki, *Rozwój myśli geograficznej*, w: *Geografia powszechna*, t. 1: *Ziemia – środowisko naturalne człowieka*, red. A. Malicki, F. Uhoreczak. Warszawa 1962, s. 25.
7. Hydronimy antyczne. Na podstawie rekonstrukcji zawartych w *Leksykonie terminów etnicznych i geograficznych* w tym tomie (uwzględniono tylko nazwy pewne, nazwy o wątpliwej tożsamości lub wielu identyfikacjach pominięto). Obszary powiększone oznaczono literami od A do D (mapy 7A, 7B, 7C i 7D).

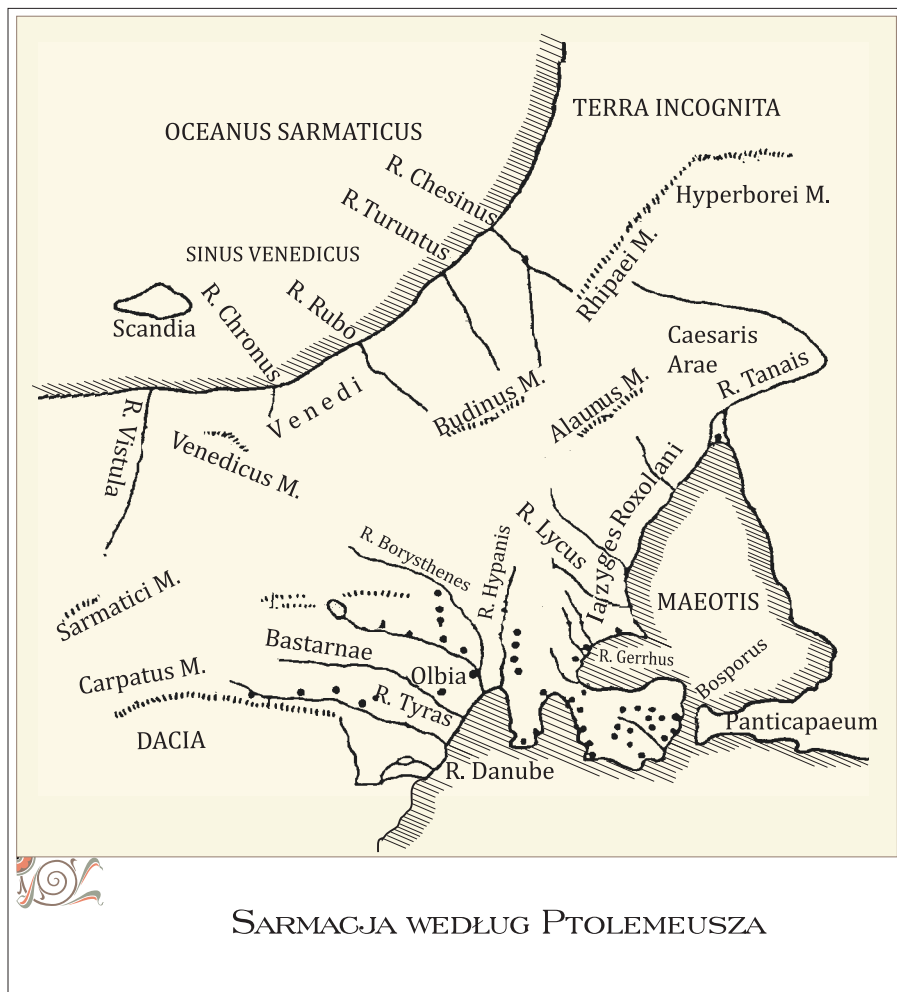
Oprac. B. Grunwald-Hajdasz.

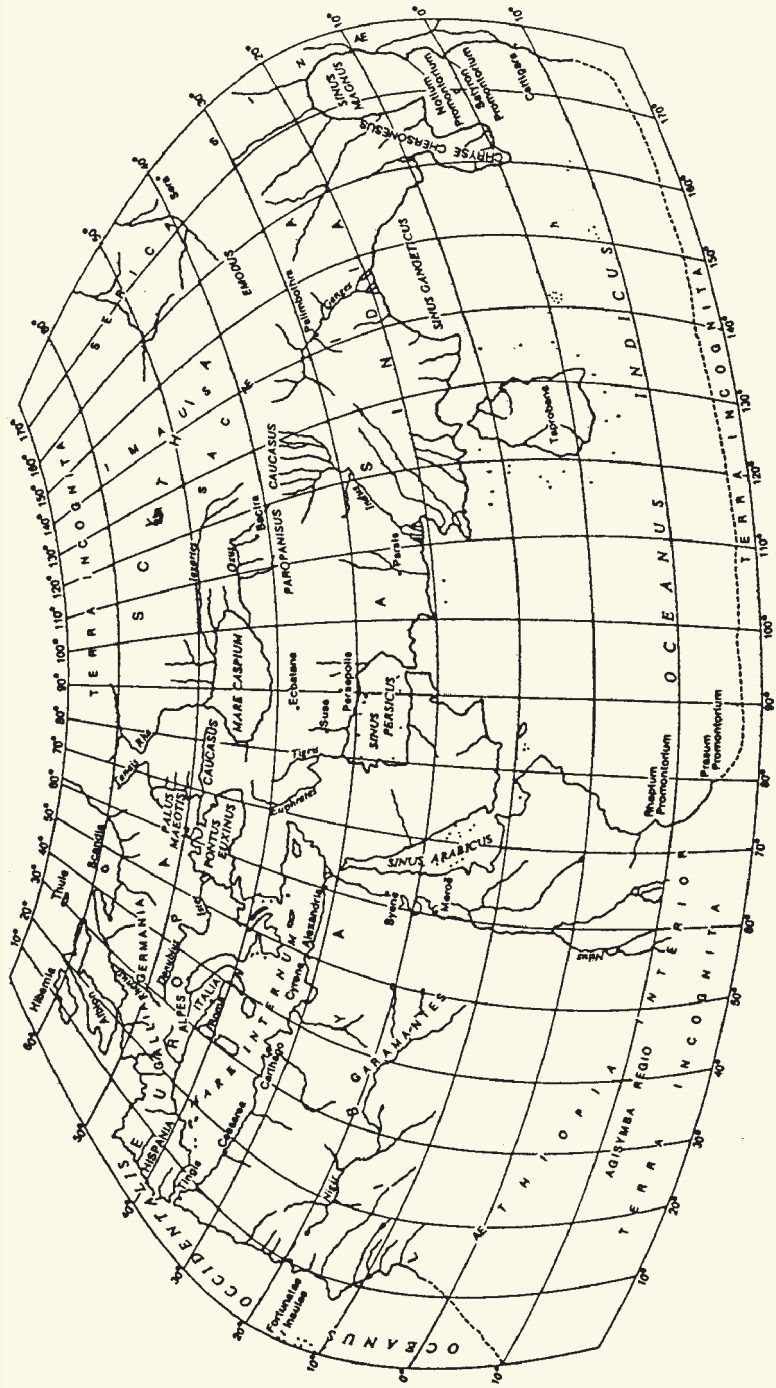
SCYTHIA WEDŁUG HERODOTA

Mapa 2.

Mapa 3.

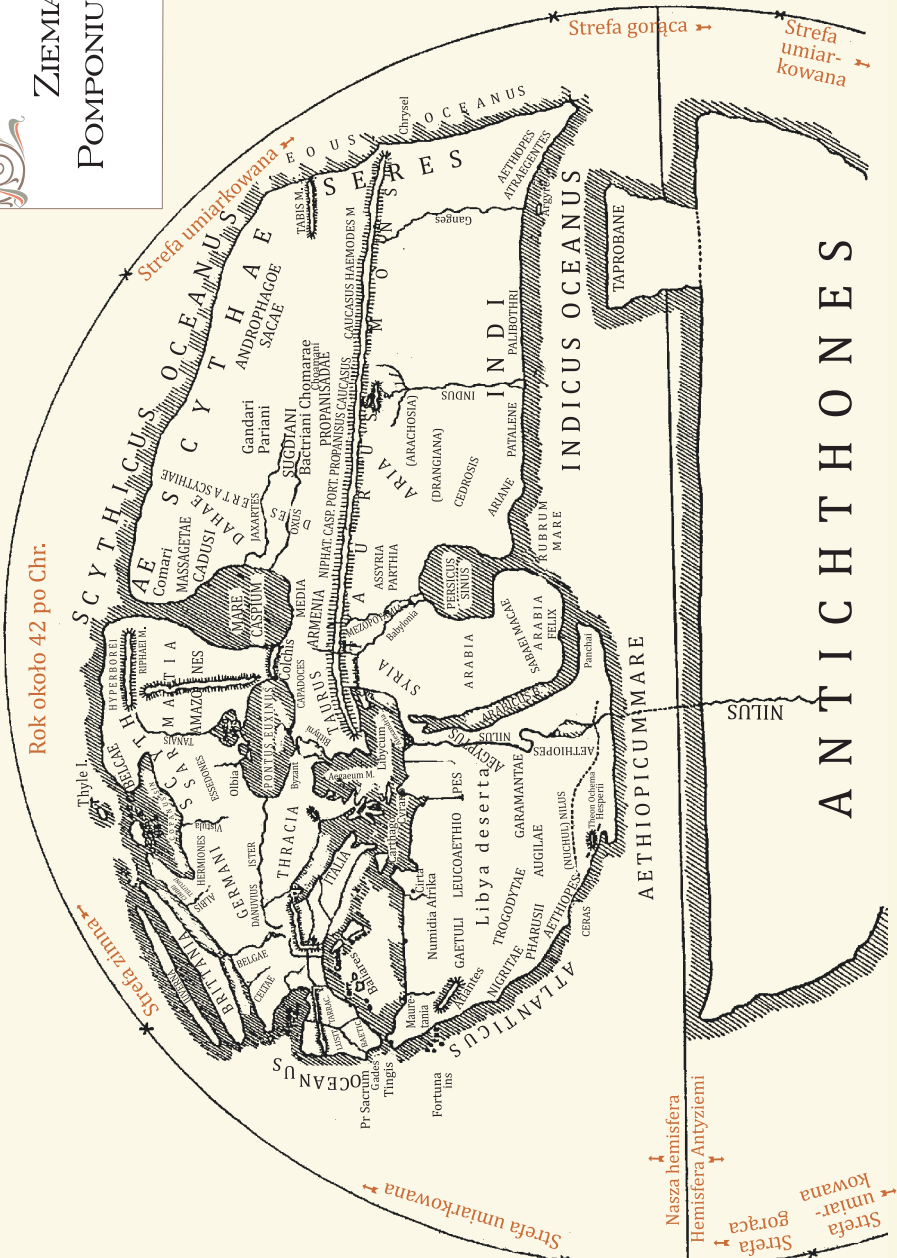
KULA ZIEMSKA WEDŁUG KŁAUDIUSZA PTOLEMEUSZA

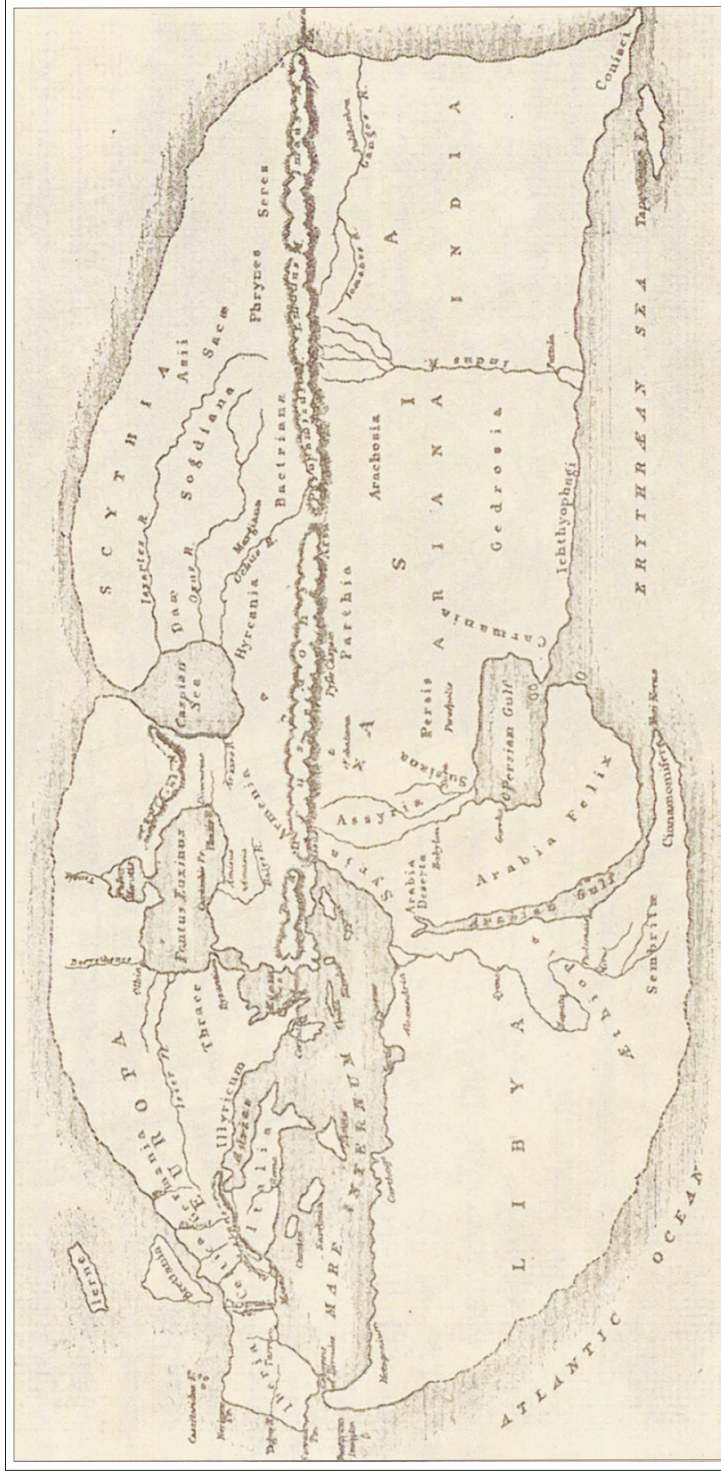

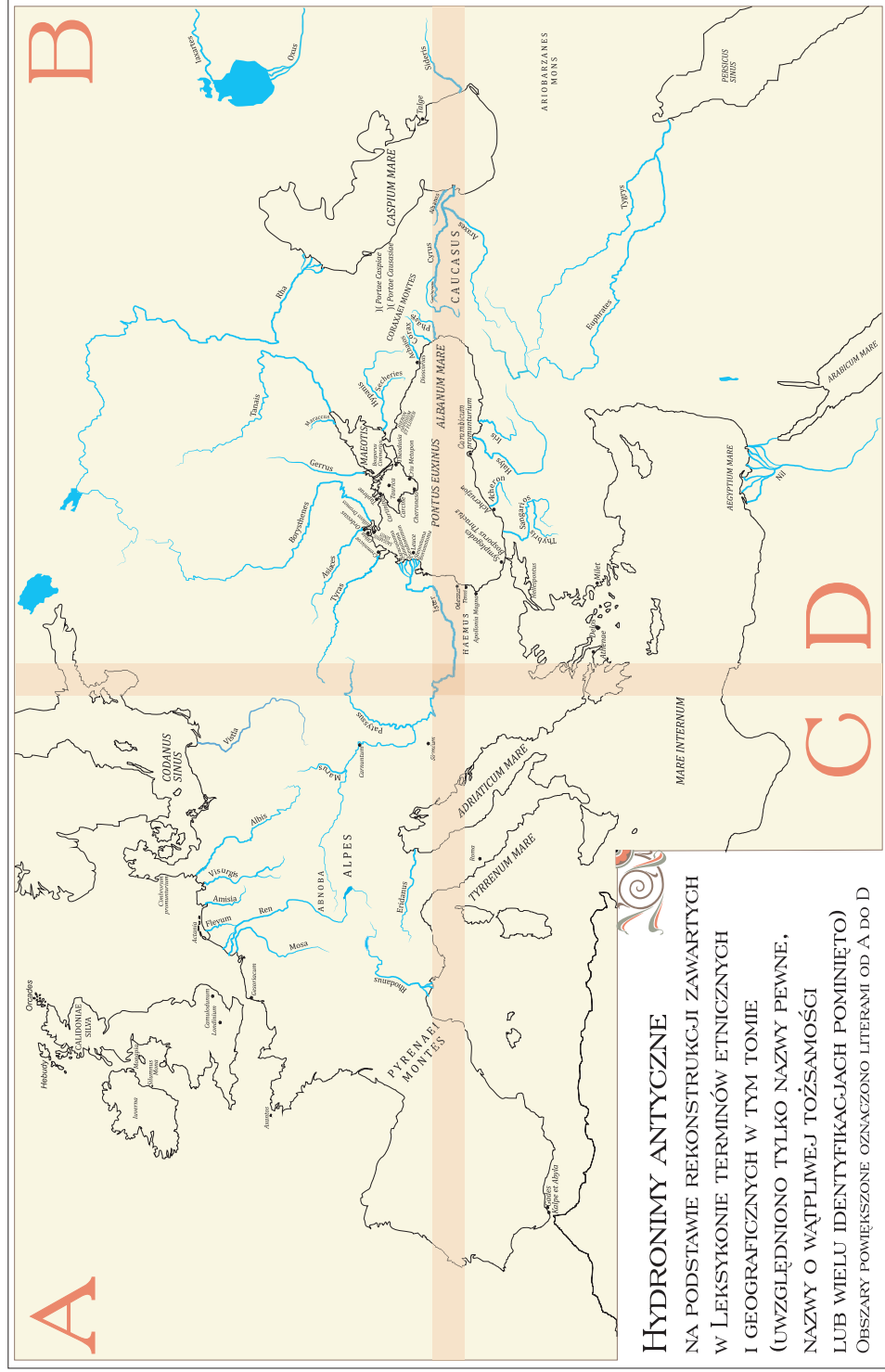
ZIEMIA WEDŁUG POMONIUSZA MELI

Rok około 42 po Chr.

Ekumena według Strabona

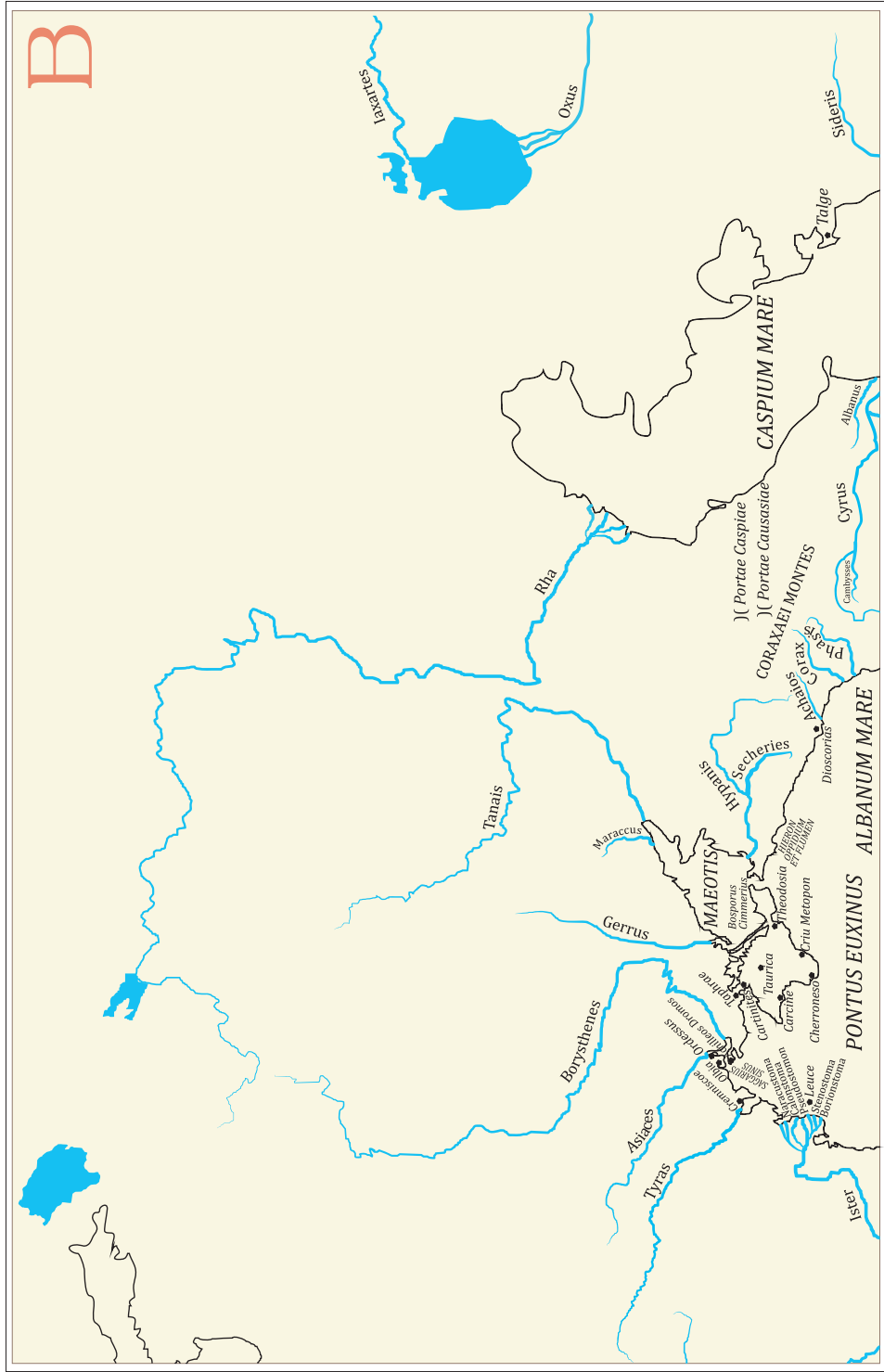

HYDRONIMY ANTYCZNE

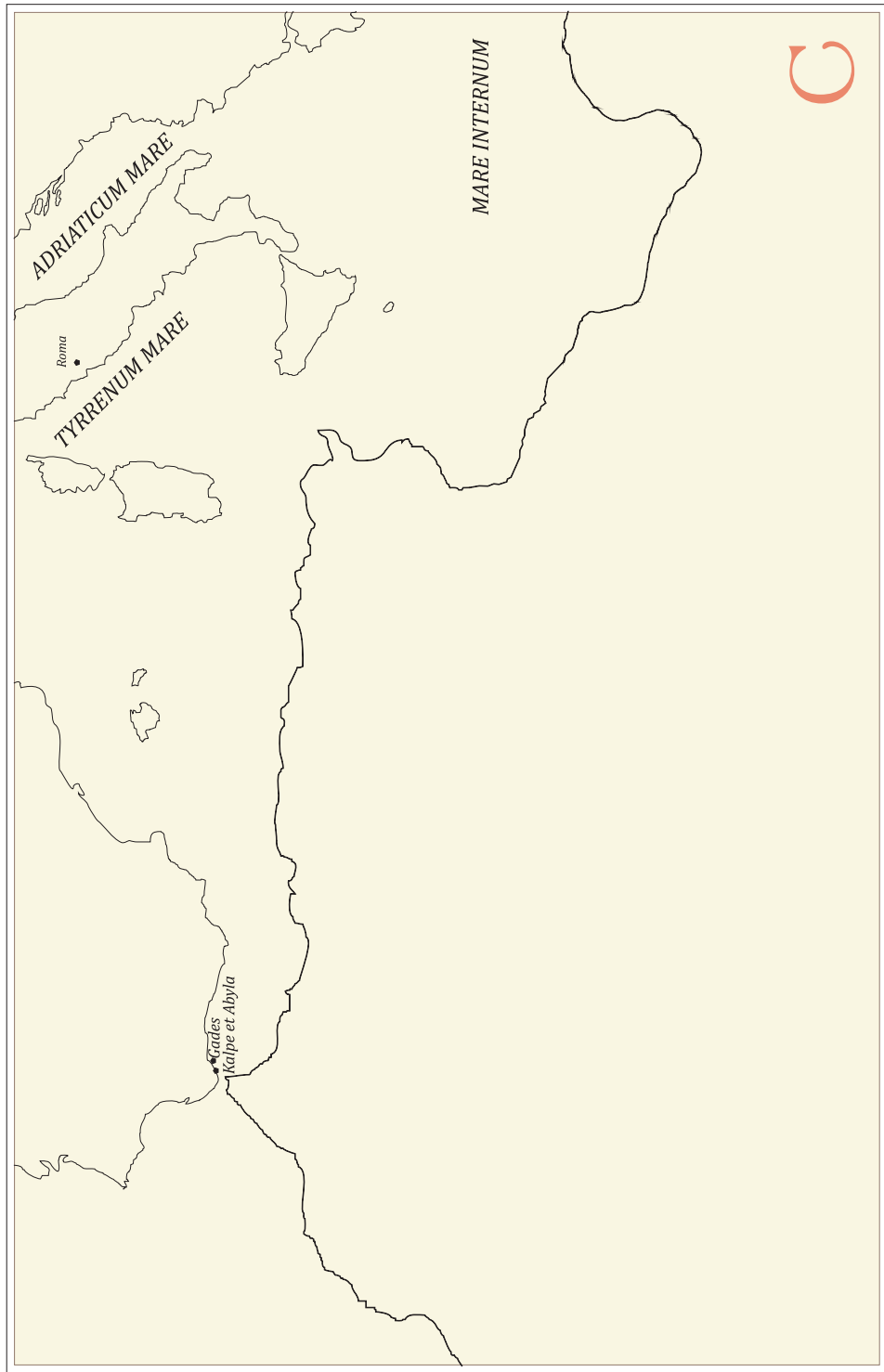
NA PODSTAWIE REKONSTRUKCJI ZAWARTYCH
W LEKSYKONIE TERMINÓW ETNICZNYCH
I GEOGRAFICZNYCH W TYM TOMIE
(UWZGLĘDNIONO TYLKO NAZWY PEWNE,
NAZWY O WĄTPLIWEJ TOŻSAMOŚCI
LUB WIELU IDENTYFIKACJACH POMINIĘTO)
OBSZARY POWIĘKSZONE OZNACZONO LITERAMI OD A DO D

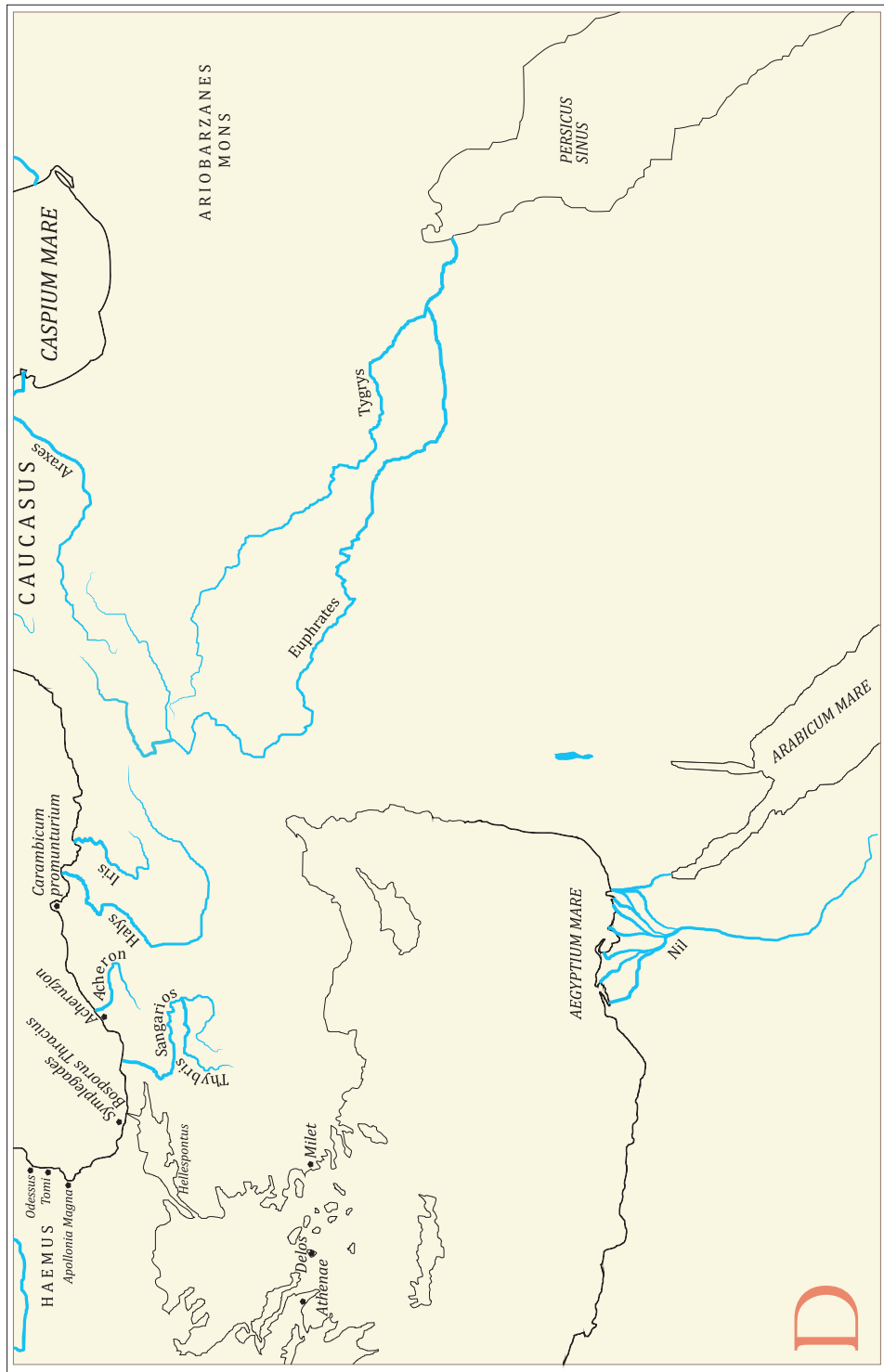

Mapa 7A.

Mapa 7B.

Mapa 7D.

MIARY RZYMSKIE

1 iugerum = miara powierzchni równa 2520 m²

1 mila = 1,48 km = 8 stadiów

1 stadium = 0,185 km = 0,125 mili rzymskiej = 125 passus

1 km = 0,676 mili rzymskiej = 676,25 passus = 5, 41 stadia

CESARZE RZYMSCY

na podstawie: Dietmar Kienast, *Römische Kaisertabelle*.
3 Aufl. Darmstadt 2004.

Augustus	16 stycznia 27 r. p.n.e. – 19 sierpnia 14 r. n.e.
Tiberius	19 sierpnia 14 r. – 16 marca 37 r.
Caligula	18 marca 37 r. – 24 stycznia 41 r.
Claudius	24 stycznia 41 r. – 13 października 54 r.
Nero	13 października 54 r. – 9 czerwca 68 r.
Galba	8 czerwca 68 r. – 15 stycznia 69 r.
Otho	15 stycznia – 16 kwietnia 69 r.
Vitellius	2 stycznia – 20 grudnia 69 r.
Vespasianus	1 lipca 69 r. – 23 czerwca 79 r.
Titus	24 czerwca 79 r. – 13 września 81 r.
Domitianus	14 września 81 r. – 18 września 96 r.
Nerva	18 września 96 r. – 27? stycznia 98 r.
Traianus	28 stycznia 98 r. – 7 sierpnia 117 r.
Hadrianus	11 sierpnia 117 r. – 10 lipca 138 r.
Antoninus Pius	10 lipca 138 r. – 7 marca 161 r.
Marcus Aurelius	7 marca 161 r. – 17 marca 180 r.
Commodus	17 marca 180 r. – 31 grudnia 192 r.
Pertinax	31 grudnia 192 r. – 28 marca 193 r.
Didius Iulianus	28 marca 193 r. – 1 czerwca 193 r.
Septimius Severus	9 kwietnia 193 r. – 4 lutego 211 r.
Caracalla	4 lutego 211 r. – 8 kwietnia 217 r.
Macrinus	11 kwietnia 217 r. – 8 czerwca 218 r.

Elagabal	16 maja 218 r. – 11 marca 222 r.
Severus Alexander	13 marca 222 r. – luty/marzec 235 r.
Maximinus Thrax	luty/marzec 235 r. – poł. kwietnia? 238 r.
Gordianus I	styczeń? 238 r.
Gordianus II	styczeń? 238 r.
Pupienus	koniec stycznia/pocz. lutego? – pocz. maja? 238 r.
Balbinus	styczeń/luty? – maj? 238 r.
Gordianus III	styczeń/luty? 238 r. – pocz. 244 r.
Philippus Arabus	pocz. 244 r. – wrzesień/październik 249 r.
Decius	wrzesień/październik 249 r. – czerwiec 251 r.
Trebonianus Gallus	czerwiec? 251 r. – sierpień? 253 r.
Aemilius Aemilianus	lipiec/sierpień – wrzesień/październik 253 r.
Valerianus	czerwiec/sierpień 253 r. – czerwiec? 260 r.
Gallienus	wrzesień/październik 253 r. – ok. września 268 r.
Claudius II	wrzesień/październik 268 r. – wrzesień 270 r.
Quintillus	wrzesień 270 r.
Aurelianus	wrzesień 270 r. – wrzesień/październik 275 r.
Tacitus	koniec 275 r. – poł. 276 r.
Florianus	poł. roku – jesień 276 r.
Probus	lato 276 r. – jesień 282 r.
Carus	sierpień/wrzesień 282 r. – lipiec/sierpień 283 r.
Numerianus	lipiec/sierpień? 283 r. – listopad 284 r.
Carinus	wiosna 283 r. – sierpień/wrzesień 285 r.
Diocletianus	20 listopada 284 r. – 1 maja 305 r.
Maximianus	październik/grudzień 285 r. – ok. lipca 310 r.
Constantius I	1 marca 293 r. – 25 lipca 306 r.
Galerius	21 maja? 293 r. – pocz. maja 311 r.
Maximinus Daia	1 maja 305 r. – późne lato 313 r.
Severus II	1 maja 305 r. – marzec/kwiecień 307 r.
Maxentius	28 października 306 r. – 28 października 312 r.
Licinius	11 listopada 308 r. – 19 września 324 r.
Constantinus I	25 lipca 306 r. – 22 maja 337 r.

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE 5

CZĘŚĆ I

EUROPA ŚRODKOWA I WSCHODNIA W RZYMSKICH KONCEPCJACH
GEOGRAFICZNYCH 11

M. Iunianus Iustinus 12

Res Gestae Divi Augusti (= Monumentum Ancyranum) 15

L. Annaeus Seneca (Iunior) 16

P. Cornelius Tacitus 18

Scriptores Historiae Augustae (SHA) 21

S. Aurelius Victor 28

Eutropius 30

Paulus Orosius 32

CZĘŚĆ II

NAJSTARSZE ŁACIŃSKIE ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW SŁOWIAN 40

Pomponius Mela 40

C. Plinius Secundus (Maior) 63

P. Cornelius Tacitus 92

Ammianus Marcellinus 102

LEKSYKON TERMINÓW ETNICZNYCH I GEOGRAFICZNYCH 111

BIBLIOGRAFIA 364

APPENDIX 411

Mapy 411

Miary rzymskie 423

Cesarze rzymscy 423